

İstanbul Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

TÜRKİYAT MECMUASI

JOURNAL OF TURKOLOGY

Cilt Volume 30 **Sayı** Number 2 **Yıl** Year 2020

Sahibi / Owner

İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü / *Istanbul University Research Institute of Turkology*

Yayın Sahibi Temsilcisi / Representative of the Owner

Prof. Dr. Mustafa BALCI

İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü, İstanbul, Türkiye

Sorumlu Müdür / Director

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Emin YILDIZLI

İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Horhor Cad. Kavalalı Sok. No: 5/4, 34080, Fatih,

İstanbul, Türkiye

Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00 / 27867, 26657, 27865

E-mail: turkology@istanbul.edu.tr

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuturkiyat>

Yayıncı / Publisher

İstanbul Üniversitesi Yayınevi / Istanbul University Press

İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü, 34452 Beyazıt, Fatih,

İstanbul, Türkiye

Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00

Tarandığı Endeksler / Indexed by

ASOS Index

SOBIAD

EBSCO (Academic Search Complete)

MLA International Bibliography

TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı

Dergide yer alan yazılardan ve aktarılan görüşlerden yazarlar sorumludur.

Statements and opinions expressed in papers published in this journal are the responsibility of the authors alone.

Yayın dili Türkçe ve İngilizcedir.

The publication language of the journal is Turkish and English.

Haziran ve Aralık aylarında, yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası, hakemli, açık erişimli ve bilimsel bir dergidir.

This is a scholarly, international, peer-reviewed, open-access journal published biannually in June and December.

Yayın Türü / *Publication Type*: Yaygın Süreli / *Periodical*.

DERGİ YAZI KURULU / EDITORIAL MANAGEMENT BOARD

Baş Editör / *Editor-in-Chief*

Prof. Dr. Mustafa BALCI – İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye

Editörler/ *Editors*

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Emin YILDIZLI – İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Dr. Emine TEMEL – İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Dil Editörleri / *Language Editors*

Alan James NEWSON – İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye

Elizabeth Mary EARL – İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye

Kerimcan KIRAÇ – İstanbul, Türkiye

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. A. Azmi BİLGİN – İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Abdülkadir EMEKSİZ – İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Ali Merthan DÜNDAR – Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye

Prof. Dr. Ali Şükrü ÇORUK – İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Fikret TURAN – İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Gábor ÁGOSTON – Georgetown Üniversitesi, ABD

Prof. Dr. Гузев Виктор Г. – Viktor GUZEV G.– St. Petersburg Üniversitesi, Rusya

Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK – Marmara Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Henryk JANKOWSKI – Adam Mickiewicz Üniversitesi, Polonya

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN – Atatürk Araştırma Merkezi, İstanbul

Prof. Dr. Misawa NOBUO – Toyo Üniversitesi, Japonya

Prof. Dr. Musa DUMAN – Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH – Erciyes Üniversitesi, Kayseri, Türkiye

Prof. Dr. Mustafa BALCI – İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Öztürk EMİROĞLU – Varşova Üniversitesi, Polonya

Prof. Dr. Mutsumi SUGAHARA – Tokyo Üniversitesi, Japonya

Prof. Dr. Юсупова Альфия Шавкетовна – Alfiya YUSUPOVA – Kazan Federal Üniversitesi, Tataristan

Doç. Dr. Grażyna ZAŁAC – Jagiellonian Üniversitesi, Polonya

Doç. Dr. İsmail TÜRKÖĞLU – Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Doç. Dr. Kürşad YILDIRIM – İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Doç. Dr. Mehmet UZMAN – Ulusal Chengchi Üniversitesi, Tayvan

Doç. Dr. Оганова Елена Александровна – Elena OGANOVA – Moskova Devlet Üniversitesi, Rusya

Dr. Али Шамиль Гусейин Оглу – Ali Şamil HÜSEYİNOĞLU, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Azerbaycan

Dr. Piotr NYKIEL – Jagiellonian Üniversitesi, Polonya

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Abdulkadir GÜRER – Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye
Prof. Dr. Abdullah KÖK – Akdeniz Üniversitesi, Antalya, Türkiye
Prof. Dr. Abid Nazar MAHDUM – İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Prof. Dr. Ahmet BURAN – Fırat Üniversitesi, Elazığ, Türkiye
Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN – Trakya Üniversitesi, Edirne, Türkiye
Prof. Dr. Ahmet KARADOĞAN – Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale, Türkiye
Prof. Dr. Ali YAKICI – Gazi Üniversitesi, Ankara, Türkiye
Prof. Dr. Aynur KOÇAK – Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Prof. Dr. Bahri ATA – Gazi Üniversitesi, Ankara, Türkiye
Prof. Dr. Besim ÖZCAN – Atatürk Üniversitesi, Erzurum, Türkiye
Prof. Dr. Cengiz TOMAR – Marmara Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Prof. Dr. Enver ÇAKAR – Fırat Üniversitesi, Elazığ, Türkiye
Prof. Dr. Erik Jan ZÜRCHER – Leiden Üniversitesi, Hollanda
Prof. Dr. Éva ÁGNES CSATÓ – Uppsala Üniversitesi, İsveç
Prof. Dr. Feridun EMECEN – İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Prof. Dr. Funda KARA – Atatürk Üniversitesi, Erzurum, Türkiye
Prof. Dr. Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA – Marmara Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Prof. Dr. Gülsel SEV – Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu, Türkiye
Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI – Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale, Türkiye
Prof. Dr. Hanife Dilek BATISLAM – Çukurova Üniversitesi, Adana, Türkiye
Prof. Dr. Hayati DEVELİ – İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Prof. Dr. Hülya ARGUNŞAH – Erciyes Üniversitesi, Kayseri, Türkiye
Prof. Dr. Hürriyet GÖKDAYI – Mersin Üniversitesi, Mersin, Türkiye
Prof. Dr. İbrahim CEŞMELİ – İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Prof. Dr. İbrahim SOLAK – Sütçü İmam Üniversitesi, Kahramanmaraş, Türkiye
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL – İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Prof. Dr. Kaplan ÜSTÜNER – Harran Üniversitesi, Urfa, Türkiye
Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ – Harran Üniversitesi, Urfa, Türkiye
Prof. Dr. Kemal YAVUZ – Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Prof. Dr. Klaus RÖHRBORN – Georg-August Üniversitesi, Almanya
Prof. Dr. Lars JOHANSON – Uppsala Üniversitesi, İsveç
Prof. Dr. M. Fatih ANDI – Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Prof. Dr. Mahir AYDIN – İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Prof. Dr. Mahmut AK – İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Prof. Dr. Mehmet AÇA – Marmara Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ – İnönü Üniversitesi, Malatya, Türkiye
Prof. Dr. Mehmet NARLI – Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir, Türkiye
Prof. Dr. Mehmet ÖLMEZ – İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Prof. Dr. Mesut AYAR – Kırklareli Üniversitesi, Kırklareli, Türkiye
Prof. Dr. Metin EKİCİ – Ege Üniversitesi, İzmir, Türkiye

- Prof. Dr. Muharrem KAYA – İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Prof. Dr. Mustafa ÖNER – Ege Üniversitesi, İzmir, Türkiye
Prof. Dr. Mustafa ORÇAN – Manas Üniversitesi, Kırgızistan
Prof. Dr. Mustafa UĞURLU – Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla, Türkiye
Prof. Dr. Necip Fazıl DURU – Ordu Üniversitesi, Ordu, Türkiye
Prof. Dr. Ömer TURAN – Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara, Türkiye
Prof. Dr. Ömer ZÜLFE – Marmara Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Prof. Dr. Ömür CEYLAN – İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İzmir, Türkiye
Prof. Dr. S. Dilek YALÇIN ÇELİK – Hacettepe Üniversitesi, Ankara, Türkiye
Prof. Dr. Selami TURAN – Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, Türkiye
Prof. Dr. Selma YEL – Gazi Üniversitesi, Ankara, Türkiye
Prof. Dr. Şerif Ali BOZKAPLAN – Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, Türkiye
Prof. Dr. Uwe BLÄSING – Leiden Üniversitesi, Hollanda
Prof. Dr. Vahit TÜRK – İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Prof. Dr. Yılmaz DAŞÇIOĞLU – Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye
Prof. Dr. Zuhâl KARGI ÖLMEZ – Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Doç. Dr. Ahmet KOÇAK – Medeniyet Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Doç. Dr. Ahmet Şefik ŞENLİK – Medeniyet Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Doç. Dr. Dursun Ali TÖKEL – Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Doç. Dr. Faruk GÖKÇE – Dicle Üniversitesi, Diyarbakır, Türkiye
Doç. Dr. İbrahim GÜLTEKİN – Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale/ Türkiye Maarif Vakfı, Türkiye
Doç. Dr. Mehmet SAMSAKÇI – İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Doç. Dr. Mustafa KURT – Gazi Üniversitesi, Ankara, Türkiye
Doç. Dr. Nezir TEMUR – Gazi Üniversitesi, Ankara, Türkiye
Doç. Dr. Özyay KARADAĞ – Hacettepe Üniversitesi, Ankara, Türkiye
Doç. Dr. Ömer KUL – İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ – İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Doç. Dr. Selami FEDAKAR – Ege Üniversitesi, İzmir, Türkiye
Doç. Dr. Yüksel ÖZGEN – Çankırı Karatekin Üniversitesi, Çankırı, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ayna ASKEROĞLU ARSLAN – İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Bahtiyar ASLAN – Bandırma Onyedil Eylül Üniversitesi, Bandırma, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Bekir KAYABAŞI – Adıyaman Üniversitesi, Adıyaman, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ebubekir Sıddık ŞAHİN – Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Akif KORKMAZ – Giresun Üniversitesi, Ankara, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Şerif ESKİN – İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Yalçın YILMAZ – İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Muhittin DOĞAN – Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyon, Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Selçuk TÜRKYLMAZ – İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İzmir, Türkiye

İÇİNDEKİLER / CONTENTS**Araştırma Makalesi / Research Article**

- Divân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshasında Tasvirî Fiillerin Kullanılışı
The Use of Descriptive Verbs in the Kökşetav Copy of Divân-ı Hikmet
Senbek UTEBEKOV, Ali AKAR 327
- Kırgız Türkçesinde Hayvan Adlarıyla Kurulan Deyimler (At ve İt Örneğinde)
Idioms Formed With Animal Names in Kyrgyz Turkish (In the Examples of At and It)
Erdal AYDOĞMUŞ 355
- İsmet Özel Şiirinde Servet-i Fünûn İzleri
Impressions of Servet-i Fünûn In İsmet Özel's Poetry
Mustafa BALCI 375
- Kırım Tatar Türkçesinde Eski Türkçe ile Ortaklaşan Hayvan Adları Üzerine
On Mutual Animal Names Between Crimean Tatar Turkish and Old Turkic
Selin BAYRAK 395
- Ayvalık Akademisi ya da Batı Anadolu'da Yunan Ulusçuluğunun Kökenleri Üzerine
The Academy of Kydonies (Ayvalık): Upon the Origins of Greek Nationalism in Western Anatolia
Çiğdem KILIÇOĞLU CİHANGİR 411
- Araba Sevdası'nda Metinlerarası İlişkilerin İşlevi
Function of Intertextual Relations in Araba Sevdası
Hasan CUŞA 441
- Ömer Fuad'ın Anadolu Mektupları'na Göre İktisadi Milliyetçilik
The Economic Nationalism According to Omer Fuad's Anatolian Letters
Meral DEMİRYÜREK 455
- Kaht u Galâda Kaht-ı Rical: Merkezi Yönetim ve Musul Vilayet İdaresinin 1879-1880 Kıtlığıyla İmtihani
Deprivation of Qualified Statesmen During Famine: The Struggle of the Central Government and Mosul Provincial Administration with the Famine of 1879-1880
Fasih DİNÇ 477
- Recaizade Mahmut Ekrem'in Sadullah Paşa'ya Yazdığı Mektuplar ve Edebiyat Tarihi Açısından Bir Değerlendirme
Recaizade Mahmut Ekrem's Letters to Sadullah Pasha and an Examination in the Context of Literary History
Şerif ESKİN 505
- Yazımdan Yayıma Hüsn ü Aşk'ın Serencâmı - II
The Consequence of Hüsn ü Aşk From Writing to Publication - II
Mehmet Akif GÖZİTOK 531
- Fuzûlî'nin Türkçesinde Ezgili Soru Cümlesi Yapıları
Question Sentence Structures with Intonation in Fuzuli's Turkish
Mustafa KARATAŞ 563
- Kurgusal Fizyonominin Şarkî Aynaları: Batı-dışı Modernite ve Modern Türk Romanı Üzerinde Bilişsel Bir Kültür Çözümlemesi
Oriental Mirrors of Fictional Physiognomy: Non-Western Modernity and a Cognitive Cultural Reading of the Modern Turkish Novel
Murat LÜLEÇİ 607

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Yabancılaşma Kavramı Ekseninde Vüs'at O. Bener ve Dost Hikâyesi <i>Vüs'at O. Bener and Dost in the Context of the Concept of Alienation</i> Cemile ODUNKIRAN	635
TBMM'nin Açılışının Trabzon'da Çıkan İstikbal Gazetesine Yansımaları <i>The Reflection of the Opening of the Grand National Assembly in the İstikbal Newspaper in Trabzon</i> Engin Çağdaş BULUT, Hikmet ÖKSÜZ	657
IV. Murat Dönemi Osmanlı Seferlerinde Konar-Göçerlerin Et Temini ve Taşımacılık Hususundaki Rollerini <i>Role of Nomads in Meat Supply and Transportation in the Ottoman Campaigns of Murat IV Period</i> Süleyman POLAT	671
Osmanlı Devleti'nin Seylan Adası ile İlişkilerine Methal <i>Introduction to the Relationship of the Ottoman Empire with Ceylon Island</i> Ekrem SALTIK	699
Seyahatname-i Avrupa yazarı Mehmed Rauf'un "Avrupa Layihası" İsimli Basılmamış Eseri Üzerine <i>On the Unpublished Work "The Discourse of Europe" by Mehmed Rauf the Author of The Travelogue of Europe</i> Fikret TURAN	735
Sahhâf Ahmed Rüşdî'nin Şerh-i Divân-ı Urfi-i Şîrâzî Adlı Eseri <i>The Work of Şerh-i Divân-ı Urfi-i Şîrâzî of Sahhâf Ahmed Rüşdî</i> Seyit YAVUZ	757
Mîrzâde Mustafa Fahreddin Akabâlî'nin Ahmet Caferoğlu'na Gönderdiği Bir Mektup Üzerine <i>The Use of Descriptive Verbs in the Kökşetav Copy of Divân-ı Hikmet</i> Müslüm YILMAZ	791
Kitap İncelemeleri / Book Reviews	
Kadı Burhaneddin Divanının İki Yeni Tıpkıbasımı Kadı Burhaneddin Ahmed, <i>Kadı Burhaneddin Divanı Yeni Tıpkıbasım</i> . Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, 2019; Kadı Burhaneddin Ahmed, <i>Kadı Burhaneddin Divanı</i> . Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020. Ertuğrul ALEMDAR	811

DUYURU

TÜRKİYAT MECMUASI MAKALE ÖDÜLÜ

Türkiyat Mecmuasının son beş yıllık sayıları içinde, teorik bir yaklaşımla yazılmış, özgün araştırmaya dayalı makaleler arasından seçilecek bir yazıya Türkiyat Mecmuası Makale Ödülü verilecektir. Ödül, İ.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü ile organik bağı olmayan araştırmacıları kapsar. Seçici kurul dergi editörlerinden oluşacaktır.

2020 yılı makale ödülü 2021 yılı Haziran ayında takdim edilecektir.

2016 yılında verilmeye başlanan her yılın makale ödülü Türkiyat Mecmuasının son beş yılında yayımlanmış makaleler arasından seçilecektir.

TÜRKİYAT MECMUASI HİZMET ÖDÜLÜ

Türkiyat Mecmuasına son beş yılda hakem, eleştirel kitap tanıtımı ya da yayın raporu yazarı veya danışma kurulu üyesi olarak hizmet etmiş bilim insanlarına Türkiyat Mecmuası Hizmet Ödülü verilecektir. Ödül, İ.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü ile organik bağı olmayan araştırmacıları kapsar.

2020 yılı Türkiyat Mecmuası Hizmet Ödülü 2021 yılı Haziran ayında takdim edilecektir.

Divân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshasında Tasvirî Fiillerin Kullanılışı

The Use of Descriptive Verbs in the Kökşetav Copy of Divân-ı Hikmet

Senbek UTEBEKOV¹ , Ali AKAR²

¹Senbek Utebekov (Dr.),
 Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk
 Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Filolojisi
 Bölümü, Kazakistan, Türkistan
 E-posta: senuteb@gmail.com
 ORCID: 0000-0003-3557-6758

²Sorumlu yazar/Corresponding author:
 Ali Akar (Prof. Dr.),
 Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat
 Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
 Muğla, Türkiye
 E-posta: akar@mu.edu.tr
 ORCID: 0000-0002-2950-6940

Başvuru/Submitted: 19.06.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
 03.10.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
 26.10.2020

Kabul/Accepted: 13.11.2020

Online Yayın/Published Online: 20.12.2020

Atıf/Citation: Utebekov, Akar. "Divân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshasında Tasvirî Fiillerin Kullanılışı." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 30, 2 (2020): 327-354.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.755182>

öz

Bu makalede *Divân-ı Hikmet*'in Kazakistan'ın Kökşetav Edebiyat ve Sanat Müzesinde bulunan nüshasında karşımıza çıkan tasvirî fiiller ve tasvirî fiillerde kullanılan unsurlar ele alınacaktır. Özellikle bu tür birleşik fiiller hem sözlüksel (leksik) hem de görünüşsel (aspekt) anlamları bakımından incelenecektir. Metinde tespit edilen *al-*, *bar-*, *bêr-*, *bol-*, *kal-*, *kêl-*, *kêt-*, *kör-*, *tur-*, *yürü-* tasvirî fiillerinin sözlüksel anlamları sıralanarak bu anlamlar örneklendirilecektir. Çünkü bu fiillerin tek başına kullanılabilen gerçek ve mecazi olmak üzere birkaç sözlüksel anlamı vardır. Buna paralel şekilde bu fiillerin kullanım sıklığıyla ilgili olarak sayısal verilere de yer verilecektir. Tespit ettiğimiz fiillerin kullanılışıyla ilgili kısımlarda isimlerle kaynaşarak birleşik fiil oluşturabilen bazı fiiller (*bol-*, *kal-*, *bêr-*) üzerinde durulacaktır. Bununla birlikte esas fiile getirilen sıfat-fiillerle kaynaşarak karmaşık fiil oluşturan fiillerle (*bol-*) ilgili kısa bilgilere yer verilecektir. Daha sonra işlevleri kısmında her tasvirî fiilin esas fiile kattığı anlamları, ayrıntılı ve karşılaştırmalı şekilde incelenecektir. Özellikle bu fiillerin esas fiillerle birleşmesini sağlayan zarf-fiil eklerinin kullanımları ve zarf-fiil eklerinin bu tür birleşik fiillere kattığı anlamları açıklanacaktır.

Anahtar kelimeler: Divân-ı Hikmet, Kökşetav nüshası, tasvirî fiiller, birleşik fiiller, sözlüksel anlam

ABSTRACT

In this article, the descriptive verbs and the elements used in the descriptive verbs that we encounter in the copy of *Divân-ı Hikmet*, found in the Kökşetav Literature and Art Museum of Kazakhstan, will be investigated. In particular, compound verbs will be examined in terms of both lexical and aspectual meanings. The lexical meanings of *al-*, *bar-*, *bêr-*, *bol-*, *kal-*, *kêl-*, *kêt-*, *blind-*, *tour-* descriptive verbs determined in the text will be listed and these meanings will be exemplified because these verbs have several lexical meanings, which can be used alone, literally and figuratively. Parallel to this, numerical data will be included regarding the frequency of the use of these verbs. In the sections related to the use of the verbs we have identified, some verbs (*bol-*, *shal-*, *bêr-*) that can combine with nouns and form compound verbs will be emphasized. In addition, brief information about the verbs that form complex verbs (*bol-*) by combining adjective-verbs brought into the main verb will be included. Then,

in the functions section, the meanings added by each descriptive verb to the main verb will be examined in detail and comparatively. In particular, the use of adjective-verb suffixes that allow the combination of these verbs with main verbs and the meanings that adjective-verb suffixes add to such compound verbs will be explained.

Keywords: Divân-ı Hikmet, Kökşetav copy, descriptive verbs, compound verbs, lexical meaning

EXTENDED ABSTRACT

In the *Kökşetav copy of Divân-ı Hikmet*, the verbs *al-* “to take”, *bar-* “to go”, *bêr-* “to give”, *bol-* “to be”, *kal-* “to stay”, *kêl-* “to come”, *kêt-* “to go”, *kôr-* “to see”, *tur-* “to stand up”, *yürü-* “to walk”, are used with their real and figurative meanings and they are also used as auxiliary verbs. Some of them can form a compound verb with both noun and verb. When the mentioned verbs are used as descriptive verbs, the basic verb loses its constructive meaning and adds to the main verb various meanings such as *başlama* “starting”, *süreklilik* “continuity”, *devam etme* “continuing”, *bitmişlik* “ending”, *tezlik* “abruptness”, *yaklaşma* “approaching”, *uzaklaşma* “moving away”, *alışkanlık* “habit”, *tekrar* “repeat”, *pekiştirme* “reinforcement” *yetersizlik* “inadequacy”.

The verb *al-* “to take”: It occurs in sixty-five places in *DHK* and this verb has meanings such as “to hold, to take; to be delivered to yourself, to be transmitted; to seize, to win; to accept; break; to purchase; to bring. This verb, which is used in nineteen places in the *DHK*, adds a meaning of competence to the main verb by using it with {-A} and {- (I) p} gerundium suffixes.

The verb *bar-* “to go”: It occurs in thirty-nine places in *DHK* and this verb has meanings such as “to arrive, to go; to understand something thoroughly; to accept”. This verb is used in three places in *DHK* as a descriptive verb, and combines with the main verb through {- (I) p} and {-y} gerundium suffixes and adds both “continuum” and “telicity” to the main verb.

The verb *bêr-* “to give”: This verb, which is mentioned in sixty-two places in *DHK*, has meanings such as “to give, convey, to present; working and striving to achieve the goal; to give importance, to admire “etc. It appears with its lexical meanings and as auxiliary verbs. This verb sometimes verbalizes nouns and is sometimes combined with the main verbs through the gerundium suffix {-A}. In this case, although the verb *bêr-* mostly preserves its own meanings, in some cases it adds the meaning of “quickness” to the main verb.

The verb *bol-* “to be”: It is used quite frequently in *DHK* and this verb conveys meanings such as “duty, position, etc. fulfill; pass from one state to another state; to have; to lose; to join; to come, to reach, to enter; to come true; to fit, to be approved”. However, it can form a compound verb with both nouns and verbs. Part of the compound verb formed with the verb *bol-* combines with the main verb via {-Ar}, some of the participle suffixes via {-mAs} and via the gerundium {-Ip}. This verb adds the meaning of sufficiency to the main verb and states that the action has been fully completed.

The verb *kal-* “to stay”: It takes place in forty-eight places in *DHK* and this verb has lexical meanings such as “not being able to reach, not being there; to live; to be found”. The verb forms

compound verbs which have noun origins such as *hayrān*, *nişān*, *yahşı*, *tirig*, *mahrūm* and the main verb through {-y}, {- (I) p}, {- (U) bAn} gerundium suffixes. In these compounds, the verb *kal-* states that the main verb is both continuing and in the process of ending, and sometimes it means quickness.

The verb *kēt-* “to go”: In the *DHK*, the verb has meanings such as “heading towards a place, taking a road; to lose, to push; to go out, to walk away; to die”. This verb is combined with the main verb through the gerundium suffix {- (I) p} in a few examples and is used in the task of making a descriptive verb. In this case, it reports that withdrawal and action take a long time, and in some cases the action ends in a dynamic manner.

The verb *kēl-* “to come”: It takes place in seventy-three places in *DHK* and it has several meanings such as “to come, to approach; to be heard; to have experienced any situation; to access, to reach ”etc. Parallel to this, it is used in thirty-two places in the task of forming descriptive verbs. In this case, it is combined with the basic verbs via gerundium suffixes {-A} and {-Ip}.

The verb *kör-* “to see”: It occurs one hundred and fifteen times in *DHK* and it has meanings such as “to see; to be witness; to understand, to grasp, to anticipate; to meet, to meet; to endure”. This verb, which is used in the descriptive verb task in five examples, is combined with the main verb through the gerundium suffixes {-A}, {- (I) p}. In this case, this verb sometimes adds the meaning of continuity and sometimes quickness to the main verb. However, it expresses the certainty of the order or the persistence of the request.

The verb *tur-* “to stand up”: As in various periods of Turkish language, it is quite common in *DHK* and it appears with various meanings like “to stand up; to wake up; staying still; to live; to behave, to take a certain attitude towards a person or something ” etc.. This verb is combined with the main verb through gerundium suffixes {-A}, {-y}, {- (I) p}. In this case, the structures indicate that the action takes a long time. However, the structure {-y} *tur-*, unlike the structure {-A} *tur*, declares priority meaning with the effect of the gerundium suffix that comes after it. But the gerundium {-Ip} *tur-* means continuity, habit and repetition.

The verb *yür-* ~ *yürü-* “to walk”: In *DHK*, it is mentioned as *yür-* “to walk” in fifty-five places, and *yürü-* “to walk” in two places. This verb has meanings such as “to progress, to walk; living in a certain way; to be found”. However, it is combined with the main verbs via gerundium suffixes {-A}, {-y}, {-U}, {- (I) p}, {- (U) bAn}. These structures generally mean that they have started and not yet ended and also mean habits.

Giriş

Türk dili ve kültürünün gelişiminde önemli bir yere sahip olan Hoca Ahmet Yesevî ve eseri *Divân-ı Hikmet*'le ilgili bugüne kadar sosyoloji, felsefe, tasavvuf ve özellikle Türkoloji alanında birçok araştırma yapılmıştır. Bu araştırmalarda genellikle *Divan*'ın edebî ve tasavvufî yönleriyle incelendiği ancak dil özellikleriyle ilgili çok az çalışma yapıldığı görülmektedir. Hikmetler üzerine yapılan bu dil çalışmaları makale, bildiri düzeyinde olmakla birlikte bu çalışmalarda çoğunlukla eserin genel dil özelliklerinden bahsetmektedir. Bu nedenle hikmetlerin dil özellikleri yönüyle özel ve detaylı bir araştırma yapılma ihtiyacı doğmuştur. Bu eksikliği gidermek amacıyla çalışmamızda, Yesevî hikmetlerinde kullanım yönüyle dikkat çeken tasvirî fiiller üzerine inceleme yapılmıştır. İnceleme esnasında hikmetlerde yer alan tasvirî fiillerin kullanılış özellikleri art ve eşzamanlı olarak mukayeseli bir şekilde izah edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamıza kaynaklık eden *Divân-ı Hikmet*'in Kökşetav nüshası, Kazakistan'ın Akmola Eyaletine bağlı Kökşetav şehrindeki Kökşetav Edebiyat ve Sanat Müzesinin Temel Kitaplar Bölümü'nde 639 no'lu kayıt ile muhafaza edilmektedir. 176 sayfadan oluşan bu nüshanın istinsah tarihi ve müstensihî bilinmemektedir. Sayfalarında 9 ile 12 arasında mısra barındıran bu eserde 57 hikmet (360 kıta, 228 beyit) bulunmaktadır. 57 hikmetin 13'ü "Kemal Eraslan", "Hayati Bice", "Mehmet Mahur Tulum", "Yusuf Azmun" ve "Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesinin hazırladığı" adlı çalışmalarda yer almamaktadır.

Divân-ı Hikmet'in diğer nüshaları gibi bu nüshanın dilinde de çeşitli lehçelere ait unsurlara rastlanmakla birlikte genel olarak yazım, ses, şekil ve kelime bilgisi açısından daha çok Çağatay Türkçesinin özelliklerini taşımaktadır. Eserin özellikle Klâsik sonrası (XVII-XX. yy.), yani Çağataycanın kendi içinde lehçelere ayrılmaya başladığı dönemde kaleme alındığı anlaşılmaktadır.¹ Örneğin zamir /n/sinin düştüğü², ilgi hâli eki olarak {+nI} ekinin kullanıldığı³ örneklerle sık sık karşılaşılması Çağatay Türkçesinin genel özelliklerini gösterirken *penā* "sığınma" (24b/1) (< *penāh* Far.), *güvā* "güvah" (63b/11) (< *güvāh* Far.), *günā* "günah" (10a/4) (< *günāh* Far.) vb. bazı alıntı kelimelerdeki /h/ sesinin düşmesi, *bolmaptu* (76b/11) örneğinde olduğu gibi {-IpdUr} yapısındaki akıcı /r/ ünsüzünün eriyerek {-IptI} şekline dönüşmesi gibi ses olayları, çağdaş Türk lehçelerine ait unsurların yavaş yavaş yazı diline yansımaya başladığı görülmekte olan Çağatay Türkçesinin XVII. yüzyıl sonrasında yazıldığını göstermektedir.

Çağatay Türkçesine has özellikler, çalışmamızın esasını oluşturan *DHK*'de geçen tasvirî fiillerin kullanılışlarında da göze çarpmaktadır. Özellikle *al-* fiilinin iktidar fiili olarak kullanılması, *bol-* "olmak", *bar-* "varmak", *bēr-* "vermek" fiillerinin eski şekillerini koruması metnin Doğu Türkçesinde kaleme alındığının göstergesidir. Çalışmamızın ana bölümünde

1 Utebekov, Senbek. *Divân-ı Hikmet'in Dil İncelemesi - Kökşetav Nüshası - (Metin - Gramer - Dizin)*. (Yayımlanmamış doktora tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, 2020), 73.

2 bk. *kaşıda* "yanında, karşısında" (56a/4), *kōñglide* "gönlünde" (75a/9), *cür'asıdın* "yudumundan" (1b/9), *'ilmidin* (4b/2), *ma'nāsıdın* (5b/1; 10a/6), *mejdāmdın* (13b/7), vb.

3 bk. *dervişlerni hülki* (5a/10), *muħabbetini bāzārında* (11b/2), *vücūdumni 'azāzılını pāk kaçurdu* (8b/2), *dünyāni pāyāni* (16b/10), *halāyıkını tuzı* (21b/3), vb.

DHK'de geçen tasvirî fiillerle ilgili daha geniş, daha detaylı bir incelenmiştir.

Temel fiil ve yardımcı fiil olmak üzere iki ayrı fiilin zarf-fiil ekleri aracılığıyla kaynaşarak birleşmesinden meydana gelen, sadece bir oluşu bildiren tasvirî fiiller, Türkçede en önemli kategorilerden biridir. “Kılınışsal (sözlüksel) anlamını kaybederek ana fiili çeşitli bakımlardan tasvir eden”⁴ bu tür yapılar bir yandan eylemin “başlama”, “süreklilik”, “devam etme”, “bitmişlik”, “tezlik”, “yaklaşma”, “uzaklaşma”, “alışkanlık”, “tekrar”, “pekiştirme”, “yetersizlik” gibi çeşitli anlamları bildirmesi bakımından *görünüş* kategorisiyle, bazılarının da (*o(l)tur-*, *tur-* ~ *dur-*, *yat-*, *yori-* ~ *yürü-*) eylemin gerçekleştiği zamanı belirtmesi bakımından kip ve zaman kategorileriyle ilgilidir.

Tasvirî fiiller, esas fiile kattığı anlamı, kullanımı, işlevi bakımından kendi içerisinde alt gruplara ayrılır. Özellikle yaygın bir görüşe göre tasvirî fiillerin eterlik fiilleri, tezlik fiilleri, süreklilik fiilleri, yaklaşma fiilleri ve uzaklaşma fiilleri olmak üzere beş çeşidi vardır.⁵

Tasvirî fiillerde kullanılan fiillerin birçoğu genelde tek başına kullanılabilmesi ve bunların birleşik fiil içerisinde sözlüksel anlamını kaybetmesi bakımından dikkat çekmektedir. Örneğin, Eski Türkçede *al-* “almak”, *alk-* “bitirmek, tüketmek”, *anun-* “hazırlanmak, hazır olmak”, *bar-* “varmak, gitmek”, *ber-* “vermek”, *bil-* “bilmek”, *bol-* “olmak”, *bultuq-* “bulunmak”, *ıd-* “göndermek”, *kal-* “kalmak”, *katıqlan-* “katlanmak, tahammül etmek”, *kel-* “gelmek”, *kılın-* “esaslı yapmak, meşgul olmak”, *qod-* “koymak, bırakmak, terk etmek”, *küse-* “istemek, arzu etmek”, *oğra-/uğra-* “uymak, kastetmek”, *ötün-* “rica etmek, arz etmek”, *sakın-* “düşünmek, tasarlamak”, *tegin-* “erişmek”, *tiin-* “cesaret etmek”, *tut-* “tutmak, bulundurmak”, *tüket-* “bitirmek”, *una-* “uygun bulmak, razı olmak”, *yarlıqa-* “buyurmak, başışlamak”, *yat-* “yatmak”, *yori-* “yürümek, devam etmek”, *yükün-* “saygıyla eğilmek” vb. fiillerin her biri sözlüksel anlamlarıyla kullanılmakla beraber bu fiiller {-A}, {-I}, {-U}, {-GAlI}, {-p} zarf-fiil ekleriyle birleşerek tasvirî fiiller oluşturmuştur.⁶

Türkçedeki fiillerle ilgili bu durum, *Divân-ı Hikmet*'in Kökşetav nüshasında da sık sık karşımıza çıkmaktadır. Özellikle *al-*, *bar-*, *bër-*, *bol-*, *kal-*, *kél-*, *kèt-*, *kör-*, *tur-*, *yürü-* fiilleri gerçek ve mecazi anlamlarının yanında yardımcı fiil görevinde kullanılmaktadırlar. Bunlardan bazıları hem isimle hem de fiille birleşik fiil oluşturabilmektedir. Tespit ettiğimiz bu yardımcı fiillerin esas fiillerle birleşmesini {-A}, {-y}, {-U}, {-(I)p}, {-(U)bAn} zarf-fiil ekleri sağlamaktadır.

1. *al-* yardımcı fiili

1.1. Sözlüksel Anlamları

DHK'de de yeterlilik fiili olarak Kıpçak ve Çağatay Türkçesinde olduğu gibi *al-* ve Eski Uygur Türkçesinde olduğu gibi *bol-* fiilleri kullanılmıştır. *u-* ve *bil-* yeterlilik fiilleri metnimizde

4 Ali Akar, *Oğuzların Dili, Eski Anadolu Türkçesine Giriş* (İstanbul: Ötüken, 2018), 185.

5 Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009), 811-833.

6 Kemal Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2012), 443-448; A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1988), 90-91.

karşımıza çıkmamaktadır.

Kök şeklinde geçişli bir fiil olan *al-* fiili, Eski Türkçede “almak; ele geçirmek, fethetmek, zaptetmek; ganimet almak, tutsak etmek; kız almak, evlendirmek; bilgi almak, mesaj almak” gibi birbiriyile ilgili çeşitli anlamları bildirmiştir.⁷ Eski Uygur Türkçesi metinlerinde bu fiil, yardımcı fiil göreviyle karşımıza çıkmaktadır.⁸ *DHK*'de ise altmış beş yerde geçen bu fiilin aşağıda sıraladığımız gibi birkaç anlamı bulunmaktadır:

- a > tutmak, eline almak
kollarığa çiy tığlık 'aşā alur (33b/7).
ol deryāni mevcidin çommay gāvavāş dürr almas (55a/5).
cāndın kēçip gevher alğan boldı cānān (72a/3).
- b > kendisine ulaştırılmak, iletilmek
kēl ey hayf bu işlerdin haber algil (62a/1).
- c > ele geçirmek, kazanmak
kāđıbolğan 'alimler rüşved alıp yegenler (15b/5).
tarikatke haqdın üliş aldım dōstlar (10b/6).
irenlerdin behre almay köñlüm taşım (14a/4).
tofrağ bolup feyz-i fütüh alsam mu kin (51b/6).
- ç > kabul etmek
pīr-i muğān sözleridin alsa fetvā (24a/11).
derdlig ādem bu dünyāda kārār almaş (41b/11).
īmān alıp bidāyetga⁹ barur ērmiş (43a/8).
- e > ara vermek
ārām almay yığlap du 'ā kılay sēnge (73b/9).
- f > satın almak
cānum bērip şatkun alay sēniñ 'ışkıñ (23b/6).
- g > getirmek
īmān kēltürgenin alıp kēledür (78b/4).
alıp kēlgey yā muḥammed körgil anı (81b/11).
melā'ikler alıp kēlgey muḥammed hac (81b/7).

1.3. Kullanılışı ve İşlevleri

Eski Türkçede genellikle sözlüksel anlamıyla karşımıza çıkan *al-* fiili, Eski Uygur Türkçesinden itibaren yardımcı fiil görevinde kullanılması yaygınlaşmaya başlamıştır. Eski Uygurcada bu fiil, esas fiille {-A} ve {-I(p)} zarf-fiil ekleri aracılığıyla birleşik fiil oluşturmuştur.¹⁰ *al-* fiilinin kullanımıyla ilgili bu özellik, günümüze kadar ulaşmıştır. Fakat Gabain'e göre “*al-*, yeterlilik bir fiil olarak – mesela Kazakça ve Çağataycada “bilmek, muktedar olmak”, Özbekçede ise “başlamak” manasına gelir”.¹¹

7 Hatice Şirin, *Eski Türk Yazularında Söz Varlığı İncelemesi* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2016), 719.

8 Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, 91; Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, 2012: 443.

9 Metinde بديعته şeklinde yazılmıştır.

10 Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, 91; Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, 443.

11 A. Von Gabain, “Türkçede Fiil Birleşmeleri”, *Belleten*, I (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1953), 23.

DHK'de de *al-* fiili on dokuz yerde {-A} ve {-Ip} zarf-fiil ekleriyle birlikte kullanılmaktadır. Bu yapılarda Eski Uygur Türkçesinde olduğu gibi esas fiile yeterlilik anlamı katmaktadır. Zeki Kaymaz çalışmasında *DH*'nin bazı nüshalarında Doğu Türkçesinde yaygın kullanılan *al-* iktidar fiilinin yanında bazı yerlerde Oğuz Türkçesinde yaygın olan *bil-* fiilinin kullanıldığını belirtmiştir.¹²

Fiil + Fiil Şeklindeki Birleşik Fiiller Oluşturması

{-A} al-

Yeterlilik anlamı bildiren bu yapı, yukarıda belirttiğimiz gibi Eski Uygur Türkçesinden itibaren yaygın bir kullanım alanına sahip olmuştur. Bu kullanımı, daha sonra Kıpçak ve Çağatay Türkçeleri devam ettirmiş diye söylesek de *bil-* fiili kadar yaygın olmadığı görülmektedir. Örneğin Kıpçak Türkçesinde *bil-* fiili hem olumlu hem de olumsuz ifadelerde kullanılırken *al-* fiilinin sadece olumsuz anlama karşılık geldiği bilinmektedir.¹³

DHK'de de {-A} al- yaygın şekilde kullanılan bir yapıdır. Ancak yeterlilik bildiren bu fiil esas fiile kaynaşması (vezin gereği) sonucunda *al-* tasvirî fiilinin başındaki /a/ ünlüsünün esas fiile getirilen zarf-fiil ekinin düşmesine yol açtığı görülmektedir. Bununla birlikte bu tür yapı bütün örneklerde olumsuzluk anlamı bildirmektedir:

küydüm yandım bol(a) almadım hergiz afağ (2a/3).
dīdārını kör(e)almadım cāndın toydum (13a/7).
irenlerdin feyz ü fütūh al(a) almadım (16a/6).
ħaqq te `ālā tã`atların kıl(a) almadım (16a/6).
yüz yegirme bēške kirdim bil(e) almadım (16a/6).
kēçti sēndin ol deryādın öt(e) almasmın (65a/4).
nedāmetsiz közde yaşım saç(a) almasmın (65b/4), vb.

{-Ip} al-

Gabain'in tespit ettiği örnekten gördüğümüz gibi bu yapı da Eski Uygur Türkçesinde de görülür: *awla-p al-* "avlayarak ele geçirmek."¹⁴ *DHK*'de de {-Ip} al- yapısına iki örnekte rastlanmaktadır. Bu yapı da ne kadar yeterlilik anlamı bildirir diye söylesek de *al-* fiili {-A} al- yapısında olduğu gibi sözlüksel anlamında çok fazla uzaklaşmadığı görülmektedir.

meded kılıp ilgim tutup aldı dōstlar (8a/9).
manşūr kēlgeç dār igilip özi aldı (3b/6).

12 Zeki Kaymaz, *DH*'de *bil-* iktidar fiilinin geçtiği "Yüz kişi, (hem) kilse tuta bilmes idi/ İki kişi tutup anı hem bağladı", "Her kişi körse cemaling dünya işin berbat eter Keçe kündüz tına bilmez Hüdayımı yad eter" örneklerini vermiştir. Bk. Zeki Kaymaz, "Hoca Ahmet Yesevî'nin Hikmetlerindeki Oğuz Türkçesi Unsurları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 139 (Ankara, 2002), 157.

13 Ali Fehmi Karamanlioğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1994), 148.

14 Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, 91.

2. *bar-* fiili

2.1. Sözlüksel Anlamları

Geçişsiz bir fiil olan *bar-* fiili, Eski Türkçede “girmek; elçi gitmek; varmak, ulaşmak; ölmek, vefat etmek; savaşta hücum etmek; el/ il, bodun kalkınmak” gibi esas anlamlarıyla ve yardımcı fiil göreviyle karşımıza çıkar.¹⁵ *DHK*'de otuz dokuz yerde geçen *bar-* fiili genellikle “varmak, gitmek”, bazı örneklerde de “bir şeyi iyice anlamak”, “kabul etmek” anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır.

- a > varmak, gitmek
‘āşık bolsañ evvel barıp haqñı tanı (22a/7).
tañla barsañ dīdārınğa kıılır miħman (16b/8)
başdın ayağ taldı günāh kayda baray (26a/11).
tevbe kıılıp yol başıda barıp turğıl (28b/11).
- b > bir şeyi iyice anlamak
ħakq-el-yakın ma ‘nāsığa bardım mene (6b/11).
- c > kabul etmek
ħudānı ħahrıdın ħorqsañ bararsın anda ĩmānlık (60a/6).

2.3. Kullanılışı ve İşlevleri

Fiil + Fiil Şeklindeki Birleşik Fiiller Oluşturması

Eski Türkçede *bar-* fiili esas fiille {-A}, {-U}, {-p}, {-GAlI} zarf-fiil eklerinin aracılığıyla birleşerek “esas fiilde belirtilen hareketin yapılmakta olduğunu, yapılmaya başlandığı”¹⁶ veya “eylemin tamamlandığını” ifade eder.¹⁷ Karahanlı Türkçesinde {-A}, {-U} zarf-fiil ekleriyle birlikte kullanılarak “süreklilik”, “devam etme” anlamları bildirirken¹⁸ bu fiil, Harezmi Türkçesinde {-p} zarf-fiil ekleriyle birlikte esas fiile “çabukluk, kolaylık, anilik” anlamları katar.¹⁹ *DHK*'de ise *bar-* fiili üç yerde yardımcı fiil görevinde kullanılarak esas fiille {-(I)p} ve {-y} zarf-fiil ekleri aracılığıyla birleşmiştir.

{-(I)p} *bar-*

Yukarıda anlattığımız gibi Türkçenin çeşitli dönemlerinde karşımıza çıkan {(I)p} *bar-* yapısı “birleştiği ana fiilin de niteliğine bağlı olmak üzere süreklilik, başlama, tezlik, yaklaşma gibi kılınış türlerinin yanında kesin şimdiki zaman ve bitmişlik gibi görünüş zamanlı kategorilerin

15 Şirin, *Eski Türk Yazıtlarında Söz Varlığı İncelemesi*, 722.

16 Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, 444.

17 Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000), 99.

18 Necmettin Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003), 181.

19 Recep Toparlı, *Harezmi Türkçesi Grameri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1985), 65.

işaretlenmesinde de işlev gören bir yapı durumundadır”.²⁰ *DHK*’de iki örneği tespit edilen bu yapı hem “süreklilik” hem “bitmişlik” anlamları ifade etmektedir.

cümle ‘āşık yıǵlıp bargey²¹ der-gāhıǵa (20b/6).
teşne bolup barıp talıp yürür yollar (39b/9).

{-y} bar-

Gelişim süreciyle ilgili çok fazla bilgi bulunmayan ve daha çok Harezmi ve Çağatay Türkçeleri dönemlerinden itibaren görülmeye başlayıp günümüz Türk lehçelerinin birçoğunda yaygın şekilde kullanılan {-y}, ünlüyle biten veya {-mA} olumsuzluk ekinde sonra getirilen zarf-fiil ekidir.²² Cümleye kattığı anlamı bakımından daha çok {-A} zarf-fiil ekine benzer. Ancak {-mA} olumsuzluk ekinde sonra getirildiğinde {-(I)p} zarf-fiil ekinin olumsuz şekli olarak karşımıza çıkar. Dolayısıyla *DHK*’de bu yapı, yukarıda bilgi verdiğimiz {-(I)p} bar-yapısı gibi esas fiile “süreklilik” ve “bitmişlik” anlamları katmaktadır.

şarāb içmey barıp anda gedā bolsun (56b/1).

3. *bēr-* yardımcı fiili

3.1. Sözlüksel Anlamları

Eski Türkçede dar ve geniş ünlülü şekilleri olan bu fiilin “vermek; düşmana teslim etmek; hizmet etmek; bir göreve atamak; ad veya unvan vermek; evlendirmek” gibi sözlüksel anlamları mevcuttur. Buna paralel olarak yardımcı fiil görevinde kullanılmaktadır.²³ *DHK*’de de altmış iki yerde geçen bu fiil aşağıda sıralayacak olduğumuz sözlüksel anlamlarıyla ve yardımcı fiil olarak karşımıza çıkmaktadır.

- a > vermek, iletmek, sunmak.
haqq cebrā’ıl anıñ bër (döp)²⁴ kolǵa saldı (3b/4).
andın soñra çil-ten baqıp şerbet bërdi (5a/3).
- b > hedefe ulaşmak için çalışıp çabalamak.
başım bërıp haqq sırrını bildim mene (4a/6).
cānnı bërgen cānānımdın kıldım (14b/5).
himmet bërseñ şüm nefsimge ursam teber (14b/2).

20 Faruk Gökçe, *Gramerileşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2013), 73.

21 Metinde بركای şeklinde yazılmıştır.

22 Aysu Ata, *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi* (İstanbul: Kebikeç, 2002), 106; Mustafa Argunşah, *Çağatay Türkçesi* (İstanbul: Kesit, 2013), 152; Oğuz Doğan, Kenan Koç, *Kazak Türkçesi Grameri* (İstanbul: İQ Kültür Sanat, 2013), 314.

23 Şirin, *Eski Türk Yazıtlarında Söz Varlığı İncelemesi*, 724.

24 Eksiklik var.

- c > önem vermek, üstüne titremek.
sivâ etip hâtunlar mehrin béríp (29b/10).
ihlâş²⁵ birle yalguz haqqa köñül bérdim (11a/6).

3.2. Kullanılışı ve İşlevleri

İsim + Fiil Şeklindeki Birleşik Fiiller Oluşturması

bér- fiilinin isimlerle birlikte kullanılarak birleşik fiil oluşturmasıyla ilgili Eski Türkçe üzerine yazılan gramer kitaplarda bilgi verilmese de bu fiil, Eski Türkçe metinlerde *bodun, il, törü, katun, sab, kız, kelin* vb. isimlerle birleşerek bütün bir anlam bildirmektedir²⁶. Bu fiilin Kutadgu Bilig’de *arka, bagır, elig* gibi insan organ adlarıyla, *ötüg, yanut* vb. bildirme bildiren kelimelerle, *tanukluk, bilig, asıg, köñül, adgülik* gibi soyut kelimelerle kullanılışları dikkat çekicidir.²⁷ *DHK*’de de yoğun şekilde kullanılan *bér-* “vermek” fiilinin bazen isimleri fiilleştirdiği görülmektedir. Tespit edilen örneklerden sadece *ihlâş²⁸ birle yalguz haqqa köñül bérdim* (11a/6) örneğinde *bér-* fiili Türkçe kökenli kelimeyle birleşik fiil kurmuştur. Aşağıdaki örneklerde ise alıntı kelimeleri fiilleştirmiştir.

- cân bérerde hasret birle kéter dostlar* (73a/10).
biliñiz ‘âkıbet bérür muradın (76b/1).
zâlimlerni saña cezâ bérdim mene (6a/10).
zâlimlerge yüz miñ belâ bérdim mene (5b/9).
zâlimlerge özüm revâc bérdim mene (6a/2).
resül üçün iki ‘âlem ber-bâd bérmek (17b/1).
müfî bolğan ‘âlimler nâ-haq fetvâ bérgenler (18b/7), vb.

Fiil + Fiil Şeklindeki Birleşik Fiiller Oluşturması

Eski Türkçe başta olmak üzere Türkçenin bütün dönemlerinde tezlük bildiren fiil olarak da karşımıza çıkan *bir-* > *bér-* fiili, “esas fiilde belirtilen hareketin bir anda yapıldığını ifade eder”.²⁹ bazen de “eylemin bir başkası yararında yapılmış olduğunu belirtir”³⁰. Bu durumda esas fiille *bér-* fiilinin birleşmesini {-A}, {-U/I}, {-(I)p} zarf-fiil ekleri sağlamaktadır.³¹ *DHK*’de ise *bér-* fiili, esas fiillerle {-A} zarf-fiil eki aracılığıyla birleşmektedir.

25 Metinde اخلاص yerine احلاص şeklinde yazılmıştır.

26 *Detaylı şekilde bakınız:* KT D 2; BK D 26; ŞU K 5; Ye 98-3; BK D 38; ŞU K 10; ŞU G 5; KT G 7; BK K 5-6; T 32; BK K 9; BK K 10; Ye 48-1; EUS 12 vb.

27 Ahmet Bican Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-* (Ankara: Gazi Üniversitesi, 1984), 65-66.

28 Metinde اخلاص yerine احلاص şeklinde yazılmıştır.

29 Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri* 444.

30 Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, 100.

31 Talat Tekin. *Orhon Yazıtları* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010), 24; Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, 91; Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, 444; Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*, 85.

{-A} bër-

Eski Türkçede de örneği bulunan bu yapı, Türkçenin çeşitli dönemlerinde karşımıza çıkar. Toparlı, bu yapının “çabukluk, kolaylık, anilik ifade eden fiiller” içerisinde değerlendirmektedir.³² *DHK*'de *bër-* fiili büyük çoğunlukla kendi anlamında kullanılmaktadır. Bazı örneklerde ise esas fiile tezlik anlamı katan tasvirî fiil olarak karşımıza çıkmaktadır.

muḥabbetiñ şarābıdın toya bërse (36a/3).
dünyā māln tola bërdim toymas közüñ (6b/2).

4. bol- fiili**4.1. Sözlüksel Anlamları**

Geçişsiz bir fiil olarak karşımıza çıkan *bol-* fiilinin Eski Türkçede “olmak, varlık kazanmak; yaratılmak, vücuda gelmek” gibi anlamları vardır. Bununla birlikte yardımcı fiil olarak kullanılır.³³ Ancak bu fiil Eski Türkçede genellikle isimlerle birlikte birleşik fiil oluşturur. Eraslan'ın belirttiği gibi “*bol-* fiilinin tasvirî fiil olarak kullanılışı nadirdir. Birleşik fiile iktidar ifadesi katar”.³⁴ *DHK*'de oldukça sık kullanılan bu fiil, aşağıda sıraladığımız gibi birkaç anlamı bildirmektedir. Bununla birlikte hem isimlerle hem de fiillerle birlikte birleşik fiil oluşturabilmektedir.

- a > görev, makam vb. yerine getirmek
kimni körsem hizmet kılıp kulu boldum (2b/7).
*kul hvāce aḥmed nāşih bolsañ özüñe [bol]*³⁵ (2b/11).
 kırk ekimde ĩālib bolup yolğa kirdim (11a/5).
sākī bolup cām-ı şarāb hvācem tuttu (12a/3).
maña mürīd bolgil tēyü ḥaḡnı satar (33a/3).
- b > bir durumdan başka bir duruma geçmek
ışık yolıda manşūr şıfat boldum mene (3a/7).
kul h'āce aḥmed altmış üçde gāib boldı (18a/1).
- c > bulunmak
*tofrak bolup yer astıda bolgen*³⁶ *yaḡşı* (12b/9).
bende-min dēp dīlide yoḡ tilde bolḡay (20a/4).
allāh dese yeksān bolur her günāhi (21a/4).
- ç > kaybetmek, yitirmek
şefer kılduḡ vaşl üçün cāndın bolup (30a/11).

32 Recep Toparlı, *Harezmi Türkçesi Grameri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1985), 64.

33 Şirin, *Eski Türk Yazıtlarında Söz Varlığı İncelemesi* 724.

34 Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, 444.

35 Kemal Eraslan, *Ahmed Yesevi Dīvān-ı Hikmet'ten Seçmeler* (Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), 112.

36 Metinde بولگان şeklinde yazılmıştır.

- d › katılmak
hızırilyâş şöhetide dāyim bolğay (39b/4).
- e › gelmek, ulaşmak, girmek
āhîr zamān bolğandur pād-şāh zālîm bolğandur (55b/5).
muḥammedni yaşı on yēti boldı (76b/5).
- f › gerçekleşmek
boladur zelzele yēr birle āsumān (75a/4).
- g › uygun düşmek, yerinde görülmek
cāndın kēçmey ışk sırını tōkse bolmas (87b/6).
māldın kēçmey mēnminlikni kıoysa bolmas (87b/6).

4.2. Kullanılışı ve İşlevleri

İsim + Fiil Şeklindeki Birleşik Fiiller Oluşturması

Yukarıda belirttiğimiz gibi *bol-* fiili yardımcı fiil görevinde kullanılması, özellikle isimlerle birleşik fiil oluşturması Eski Türkçeden beri çok yaygındır. Eraslan, bu fiilin Eski Türkçedeki kullanılışıyla ilgili özelliklerini “*bol-* yardımcı fiilin esas görevi isim soylu kelime veya kelime gruplarıyla birleşik fiil teşkil etmektedir. Birleşik fiilde manayı isim unusuru taşır, *bol-* ise isim unsurunu fiilleştirir” şeklinde açıklar.³⁷ Ercilasun ise bu fiil, *Kutadgu Bilig*’de “isim, sıfat, sıfat-fiil ve zarflarla kullanılarak geçişsiz fiiller meydana getirir” diye ifade eder.³⁸

DHK’de *bol-* fiilinin, *ēr* “erkek”, *tofraḳ*, *hurrem* “mutlu”, *maḥrūm* “nasipsiz”, *zākîr* “zikredici”, *şākîr* “şükür edici”, *şeydā* “divane”, *rūsivā*, *maḥrem* “haram”, *bī-dem* “zamansız”, *bī-ğam* “gamsız”, *şeb-nem* “çiy”, *zēzē*, *āşîḳ*, *edhem* “karayağız at”, *a’lem* “bilgin”, *nāşîḳ* “öğütçü”, *muḥkem* “sağlam”, *manşūr* “zafere ulaşan”, *dānā* “bilgin”, *edā* “tarz”, *cudā* “ayrı”, *güvāh*, *şādıḳ*, *hāzır*, *sākî* “içki sunan”, *ālîm*, *gūyā* “söyleyen”, *hem-rāh* “yol arkadaşı”, *āhîr*, *ṭalib*, *refîḳ* “arkadaş”, *bīzār* “bıkmış”, *bīmār* “hasta”, *bīdār* “uyanık”, *gedā* “dilenci”, *fenā* “fanilik”, *ümme*, *bende*, *sünnet*, *ğāib*, *nāyib*, *sultān*, *kātib*, *ḳādī*, *müfî*, *zālîm*, *farzî* “farz usulüne dayanan”, *arzi*, *cuğzi* “kale burcu”, *buğz* “kin, nefret”, *ğāfil*, *rāzî*, *yeksān*, *nezri*, *müzd* “ücret”, vb. Türkçe ve Arap-Fars kökenli isimleri fiilleştirdiği görülmektedir.

- maḥrūm bolup yēr astıḡa kirdim mene* (1a/4).
bī-ğam bolup yēr astıḡa kirdim mene (1b/8).
ḫaḳḳa ḳulluḳ maña ümme bolğan ḳanı (6b/6).
ḫaḳḳ ilāhîm refîḳ bolup bāpın açtı (11b/12).
ğāfil bolsa hāzır bol dep özi bay (19b/10).
şūfî boluban şāf bol ey bende-i allāh (37b/11).
aşlîñ tofraḳ sultān bolup dīdār körüñ (59b/11), vb.

37 Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, 424.

38 Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*, 53.

Sıfat-Fiil Eki + Fiil Şeklindeki Birleşik Fiiller Oluşturması

Birleşik fiilin bu türüne, özellikle {-Ar}, {-GAn}, {-mAz} sıfat-fiil ekleri aracılığıyla kurulan türüne Karahanlı, Harezmi Türkçesi metinlerinde çokça rastlanmaktadır.³⁹ Türkiye Türkçesi gramer kitaplarında *karmaşık fiiller* olarak adlandırılan bu *bol-* > *ol-* fiilinin sıfat-fiil ve isim-fiil eklerinden sonra gelmesiyle oluşan birleşik fiilleri Zeynep Korkmaz, zaman kesimi ve işlevleri bakımından *öncelik fiilleri* (-mİş ol-), *alışkanlık fiilleri* (-ır ol-, -mAz ol-) ve *niyet fiilleri* (-AcAk ol-, -IcI ol-, -AsI ol-, -(I)-msAr ol-) şeklinde üçe ayırmaktadır.⁴⁰ *DHK*'de bunlardan *alışkanlık fiilleri* türü, yani *bol-* fiilinin esas fiille {-Ar}, {-mAs} sıfat-fiil ekleri aracılığıyla birleşen şekli sık sık karşımıza çıkar.

{-(A)r} bol-

DHK'de söz konusu yapı otuz sekiz yerde geçer. Bu yapı Korkmaz'ın belirttiği gibi, "bir oluşun geçmişte, şimdiki zamanda ya da gelecekte alışkanlık halinde sürdüğünü veya süreceğini gösterir".⁴¹

sorar bolsa mēn kıl anda ne kılğaymın (28a/4).
ka'be sarı kēter bolduk in-şā'llāh (29b/7).
kōrer bolsañ mü'min kılını kōññülni içre (30b/4).
dīdārīğa mahv bolup qalır bolsa (36a/4).
'aqlı kētip bī-hūş bolup tatar bolğay (38a/7).
andağ 'āşık kanat tutup uçar bolğay (39b/7).

{-mAs} bol-

{-Ar} sıfat-fiil ekinin olumsuz şekli olan {-mAs} ekinin esas fiille, *bol-* fiilinin getirilmesiyle kurulan bu yapıda, bildirdiği anlam açısından {-(A)r} bol- yapısına göre fark bulunmamaktadır. *kıyāmet küni 'araşāt atmas bolur (50b/3).*

Fiil + Fiil Şeklindeki Birleşik Fiiller Oluşturması

Eski Türkçede seyrek de olsa tasvirî fiil olarak kullanılan *bol-* fiiliyle ilgili Korkmaz şöyle bilgi verir: "Türkiye Türkçesinde ve Türkmence hariç diğer güney-batı lehçelerinde *bol-* fiilidir. *bol-* Uygur metinlerinde 'imkân' ve 'imkânsızlık' bildiren bir tasvir fiili olarak da kullanılır. *u-* yardımcı fiilinde olduğu gibi, bu fiil de -a/ -u ve -galı ekleri ile yapılan zarf-fiillerden sonra gelmiştir".⁴² Eraslan ise *bol-* fiilinin Eski Uygur Türkçesinde yeterlilik bildiren bir tasvirî fiil olduğunu ileri sürer.⁴³ *DHK*'de ise *bol-* fiili, esas fiile eklenen {-Ip} zarf-fiil ekinde sonra getirilerek birleşik fiil oluşturmaktadır.

39 Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, 260, 264.

40 Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009), 801-810.

41 Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 803.

42 Zeynep Korkmaz. "Türkiye Türkçesinde 'iktidar' ve 'imkan' Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri" (*Türk Dili Üzerine Araştırmalar*. Cilt: 1. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995), 120.

43 Eraslan. *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, 444.

{-Ip} bol-

Korkmaz, Uygur devrinden sonraki eski metinlerde ve Tarançı lehçesi hariç, bazı lehçelerde, *bol-ma-* yardımcı fiilinin 'imkânsızlık' gösterme fonksiyonunun umumiyetle {-p} zarf fiilinden sonra görüldüğünü ifade eder.⁴⁴ *DHK*'de beş örneği bulunan {-Ip} bol-, yeterlilik anlamı taşıyan bir yapı olarak eylemin eksiksiz bir şekilde tamamlanmış olduğunu bildirir.

*bâṭunları rüşen kılıp bolsa penâh*⁴⁵ (24b/1).
emr-i ḥaḳḳa barçalar boyun sunup boluñ rızâ (49b/7).
bu yollarda cānni asrap bolmas êrmiş (74a/10).
hadîce anı körüp boladur zâr (76a/8).
ḥaḳḳ muştafâ rûhı kēlip boldı imâm (79b/12).

5. *ḳal-* yardımcı fiili**5.1. Sözlüksel Anlamları**

Geçişsiz bir fiil olan *ḳal-* fiili, Eski Türkçede "kalmak; (sağ) kalmak; (çaresiz) kalmak; (*kañ* sözüyle) babasız kalmak; (dul) kalmak" gibi birbiriyle ilişkili anlamlarda kullanılmıştır. Bununla birlikte yardımcı fiil görevinde kullanılmış örnekler de mevcuttur.⁴⁶ *DHK*'de ise kırk sekiz yerde geçen *ḳal-* fiili aşağıdaki sözlüksel anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır.

- a > ulaşamamak, varamamak
şeyḥmin tēyü du 'â kılıp yolda ḳaldım (1b/1).
- b > yaşamak
ḳıyâmet küni yêtmiş miñ yıl otda ḳalur (51a/8).
- c > bulunmak
köñül içre hîç ḳalmağay zerre arman (71a/11).
tekebbur astıda ḳalğan hemesi ağrı ḥandānlık (60b/6).

5.2. Kullanılışı ve İşlevleri**İsim + Fiil Şeklindeki Birleşik Fiiller Oluşturması**

Eski Türkçe başta olmak üzere Türkçenin değişik dönemlerinde yardımcı fiil görevinde kullanılan *ḳal-*, birleşik fiilin *isim + fiil* şeklini oluşturması bakımından da önemli bir fiildir.⁴⁷ *DHK*'de bu fiil, *ḥayrân*, *nişân*, *yaḥşı*, *tirig*, *maḥrûm* gibi isim soylu kelimelerle birleşerek değişik anlamlardaki birleşik fiiller oluşturmuştur.

bâṭun közi açuḳları ḥayrân ḳaldı (3b/7).
ey yārânlar yaḥşı ḳalıñ tâ körgünçe (29b/8).

44 Korkmaz, *Türkiye Türkçesinde 'iktidar' ve 'imkan' Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri*, 121.

45 Metinde 𐰽 şeklinde yazılmıştır.

46 Şirin, *Eski Türk Yazıtlarında Söz Varlığı İncelemesi*, 730.

47 Necmettin Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003), 179.

yeṭīm ḳalğan botalar dēk bozlamak sevāb (30a/5).
barça tiriḡ ḳalmas öler gūr u kefen fikirni ḳıl (45a/4).
ḥāriṣ bolup āḥiretdin maḥrūm ḳalğan (58a/3).

Fiil + Fiil Şeklindeki Birleşik Fiiller Oluşturması

Eski Türkçede {-U}, {-p} zarf-fiil ekleri aracılığıyla esas fiille kaynaşarak birleşik fiil oluşturan bu fiil Talat Tekin'e göre "eylemin sürüp gittiğini ya da gideceğini belirtir".⁴⁸ Kemal Eraslan, *ḳal-* fiili "esas fiilde belirtilen hareketin tamamen yapıldığını veya yapılmaya devam edildiğini ifade eder"⁴⁹ şeklinde açıklarken Gabain, "*ḳal-*, yeterlilik bir fiil olarak bir oluş ve kılışım sürekliliğini gösterir".⁵⁰ Harezmi Türkçesinde bu fiilin {-A} ekiyle birlikte kullanıldığı örneklerle de rastlanmaktadır. Toparlı ve Hacıeminoğlu, Harezmi Türkçesinde kullanılan {-A} *ḳal-* yapısını "süreklilik ifade eden" birleşik fiillerin içerisinde değerlendirmektedir.⁵¹ Eckmann ise {-U} *ḳal-* yapısının "bir eylemde ısrar, bir eylemde devamlılık" anlamı bildirdiğini ileri sürer.⁵² *DHK*'de ise *ḳal-* fiili esas fiille {-y}, {-(I)p}, {-(U)baN} zarf-fiil ekleri aracılığıyla birleşmektedir. Bu birleşmelerde *ḳal-* fiili esas fiilin hem sürdüğünü hem de bitme sürecinde olduğunu, bazen de tezlik anlamı bildirmektedir.

{-(I)p} *ḳal-*

Orhun abidelerinde bulunmayan bu yapı, Eski Uygur Türkçesinde bazı örneklerde karşımıza çıkar ve bu yapı hem bitmişlik hem de süreklilik anlamları bildirir.⁵³ *DHK*'de {-(I)p} *ḳal-* yapısı dört yerde karşımıza çıkmaktadır. Bunlar tezlik anlamı bildirmektedir.

nefsim [silik] hevā ḳıldı barıp ḳaldım (1b/2).
şüret şehri vīrān bolup ḳalur ḳalmış (43a/4).
dīdārīğa maḥv bolup ḳalur bolsa (36a/4).
öçüp ḳalḡay vücūd içre şem 'i imān (61a/5).

{-y} *ḳal-*

ḳal-, *DHK*'de tasvirî fiil olarak {-y} zarf-fiil eki aracılığıyla esas fiille birleşik yapı oluşturmaktadır. {-y} zarf-fiil eki, tespit ettiğimiz örneklerden birinde ünlüyle biten esas fiille ve iki örnekte {-ma} olumsuzluk ekinde sonra getirilmektedir. Bu yapı, esas fiildeki eylemin uzun sürdüğünü bildirmektedir.

48 Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, 100.

49 Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, 445.

50 A. Von Gabain. "Türkçede Fiil Birleşmeleri". (*Türk Dil Kurumu Yayınları Belleten*. I. cilt, Ankara, 1953), 21.

51 Toparlı, *Harezmi Türkçesi Grameri*, 65; Necmettin Hacıeminoğlu, *Harezmi Türkçesi ve Grameri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1997), 183.

52 Janos Eckmann, *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerinde Araştırmalar* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1996), 25.

53 Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, 91; Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, 445; Gökçe, *Gramerileşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*, 132.

'amel kılmay hâlni okuy okuy *kalğanlar* (29b/1).
bilmey kaldım 'ömrüm âhîr boldı döstlar (10a/1).
bilmey kaldım ecel kâlip yakam tuttu (53a/9).

{-(U)bAn} *kal-*

kal- fiili *DHK*'de bir örnekte esas fiille {-(U)bAn} eki aracılığıyla birleşmektedir. Bu yapı, anlam bakımından {-(I)p} *kal-* yapısı gibi eylemin uzun süren zaman dilimi içerisinde gerçekleştiğini bildirmektedir.

hayrân boluban kaldım bî-hûş boluban taldım (47b/2).

6. *kêt-* yardımcı fiili

6.1. Sözlüksel Anlamları

Geçişsiz bir fiil olan bu fiil, Eski Türkçede “gitmek; dünyadan ayrılmak, ölmek” anlamlarında kullanılmıştır.⁵⁴ *DHK*'de ise aşağıda verdiğimiz gibi anlamları vardır. Bununla birlikte tasvirî fiil olarak kullanılmış örnekler de bulunmaktadır.

- a > bir yere doğru yönelmek, yol almak
kêtîp yêr astığa âhîr cihândın kêtîi armânlık (60a/2).
- b > kaybetmek, itirmek
'aklı kêtîp bî-hûş bolup tatar bolğay (38a/7).
hasret bilen 'akl hûşım kêtîi imdi (61a/3).
- c > çıkmak, uzaklaşmak
cân kéterge küllî a'zâm titreşedür döstlarım (49b/6).
- ç > vefat etmek, ölmek
cân bêerde hasret birle kêter döstlar (73a/10).

6.1. Kullanılışı ve İşlevleri

kêt- fiilinin tasvirî fiil görevinde Orta dönem Türkçesinde kullanılmaya başladığı görülür. Bu fiil, Orta Türkçede esas fiille {-A}, {-U/I}, {-(I)p}, {-A} zarf-fiil ekleri aracılığıyla birleşmektedir.⁵⁵ Korkmaz, bu tür kullanımların esas fiile hem uzaklaşma hem de süreklilik anlamlar kattığını belirtir.⁵⁶ *DHK*'de ise bu fiilin esas fiille {-(I)p} zarf-fiil ekinin aracılığıyla birleşmiş örnekleri karşımıza çıkmaktadır.

54 Şirin, *Eski Türk Yazıtlarında Söz Varlığı İncelemesi*, 733.

55 Zuhâl Kargı Ölmez, *Şecere-i Terakime* (Ankara: Simurg, 1996), 405; A. Berta, *Deverablewortbildung im mitelkiptschakisch-Türkischen* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1996), 188.

56 Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri*, 832.

Fiil + Fiil Şeklindeki Birleşik Fiiller Oluşturması

{-(I)p} kêt-

Bu yapıyla ilgili gramer kitaplarında yeteri kadar bilgi bulunmamaktadır. Ganiyev, bu yapının Tatar Türkçesindeki kullanımı ve esas fiillere kattığı anlamlarına göre “çıkış noktasından veya konuşandan uzaklaşarak gerçekleşen eylemi”, “herhangi bir niteliği veya artan bir niteliği kazanma”, “eylemin başlangıcını”, “eylemin hızlıca gerçekleştiğini” bildiren yapılar olarak gruplara ayırır.⁵⁷ Aynı şekilde *DHK*’de birkaç örnekte karşımıza çıkan {-(I)p} kêt- yapısı uzaklaşma anlamı bildirmektedir. Bununla birlikte uzaklaşma eyleminin uzun sürdüğünü, bazı örneklerde de eylemin devinimsel bir şekilde sona erdiğini bildirmektedir.

ilāhīmnu izler-min izin alıp kéter-min (64a/10).
küdreitiñe hayrān bolup kētey özdin (22b/8).
*halāyıkđın çıkıp kētti tağ çölğa*⁵⁸ (66a/4).
ıtama kılıp kētti mālın nezin alğan (66a/11).
cān çıkarda yığlap kēter dōstlar (73a/3).

7. kël- fiili

7.1. Sözlüksel Anlamları

Kök itibariyle geçişsiz bir fiil olan *kël-*, Eski Türkçede esas fiil olarak “gelmek; saldırmak; (*yalabaç, sab, ötiğ* sözleriyle) iyi niyet mesajı gelmek; (*yaş, sıgıt* sözleriyle) üzülmek; (*udusık, olursık* sıfat-fiilleriyle *kelme-*) huzuru kaçmak”⁵⁹ anlamlarıyla kullanılmıştır. *DHK*’de yetmiş üç yerde geçen *kël-* fiilinin günümüz Türk lehçelerinde olduğu gibi birkaç anlamı mevcuttur. Buna paralel olarak otuz iki yerde *kël-*, tasvirî fiil olarak karşımıza çıkmaktadır.

- a > gelmek, yaklaşmak
zātı uluğ hıvācem sıgnıp kēldim sēnge (12a/4).
manşūr kēlgeç dār iđilip özi aldı (3b/6).
*hū zıkrını kurgen*⁶⁰ yerge körse kēlmes (24a/8).
‘āşī cāfi kuluñ kēldi der-gāhiña (25b/5).
ecel kēlip peymānesin maña tuttu (9b/11).
- b > duyulmak, işitilmek
nidā kēldi oşal dārğa küyüp yuğmağıl (3b/10).
altmış üçde nidā kēldi kul yerge kir (15a/9).
āvz kēlür perdedin edeb sağlağandadır (49a/4).

57 A. Fuat Ganiyev, *Tatarcada Birleşik Kelime Teşekkülü* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010), 105.

58 Metinde چولغه şeklinde yazılmıştır.

59 Şirin, *Eski Türk Yazıtlarında Söz Varlığı İncelemesi*, 732.

60 Metinde قوركان şeklinde yazılmıştır.

- c > herhangi durumu yaşamış olmak
siyâhatlık ol kün başka kélür êrmîş (43b/2).
- ç > erişmek, ulaşmak.
andın êkige keldim çerh-i keyvân içinde (47a/4).
îd-ı kurbân ay keldi kéliñ döstlar (57b/9).

7.2. Kullanılışı ve İşlevleri

Fiil + Fiil Şeklindeki Birleşik Fiiller Oluşturması

Eski Türkçede de *kél-* tasvirî fiil görevinde kullanılıp “eylemin sürüp gittiğini ya da gideceğini belirtir”⁶¹ veya “esas fiilde belirtilen hareketin devamlı veya birdenbire yapıldığını ifade eder”.⁶² Eski Türkçede {-A}, {-U} ve {-p}, zarf-fiil ekleriyle birlikte kullanılan bu fiil Eski Türkçe sonrası dönemlerde de süreklilik anlamını korumuştur.⁶³ Bununla birlikte Türkçenin çeşitli dönemlerinde *kél-* tasvirî fiilin gelecek zaman anlamı bildiren {-GUSI} ekiyle birlikte kullanılarak istek, dilek bildiren bir birleşik yapı oluşturduğu da görülmektedir.⁶⁴ *DHK*'de otuz iki yerde tasvirî fiil görevinde kullanılmış ve temel fiillerle {-A} ve {-Ip} zarf-fiil ekleri aracılığıyla birleşmiştir.

{-A} kél-

Eski Türkçede esas anlamını büyük ölçüde koruyan *kél-* fiili {-A} zarf-fiil eki getirilmiş temel fiile birlikte kullanılıp temel fiildeki eylemin konuşma anına erişinceye kadar devam ettiğini gösteren süreklilik anlamıyla ilgili örnekler, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde tanıklanabilmektedir.⁶⁵ Modern Türk lehçelerinde de bazen süreklilik bazen de tezlik bildiren bu yapı *DHK*'de de *kayt-* “geri dön-” fiiline getirilmiş {-A} zarf-fiil ekinden sonra gelmesine rağmen daha çok esas anlama yakın anlamda kullanılmıştır.

ötken 'ömriüm kayta kêlmes edâlıkda (57a/9).

{-(I)p} kél-

Eski Türkçede {-(I)p} kél- yapısı “ana fiilin hikâye edildiği andan yönelim noktasına erişene kadar bir müddet devam etmesi işlevi ile kullanılır”⁶⁶, Eski Uygur Türkçesinde ise bazen “ana fiildeki eylemin gerçekleşmek üzere olduğu anlamı”, bazen de “ana fiildeki eylemin niteliği ile ilişkili olmak üzere, eylemin aniden, birdenbire meydana geldiğini bildirmektedir”.⁶⁷ Günümüz Türk lehçelerinde de süreklilik, alışkanlık gibi anlamlarıyla kullanılmakta olan {-(I)p} kél-, *DHK*'de de sık sık karşımıza çıkmaktadır.

61 Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, 100.

62 Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, 445.

63 Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, 445; Gabain, *Türkçede Fiil Birleşmeleri*, 20.

64 Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992), 261.

65 Gökçe, *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*, 112.

66 Marcel Erdal, *A Grammar of Old Turkic* (Brill, Leiden-Boston, 2004), 253.

67 Gökçe, *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*, 103.

yaşam tutup hazretiñe sığınıp keldim (3a/6).
kırk beşimde sendin hâcet tilep keldim (11b/6).
yığlap keldim hazretiñe yâ şahım (26a/7).
kapsap keldim karanğuluk yaqın mâhim (26a/8).
îmân keltürgenin alıp keledür (78a/4), vb.

8. *kör-* yardımcı fiili

8.1. Sözlüksel Anlamları

Kök şeklinde geçişli fiil olan *kör-*, Eski Türkçede “görmek fiili, (yönelme-bulunma durumuyla) itaat etmek, (*yügerü* zarfıyla) esenlik ve huzura kavuşmak, (*emgek*) çekmek, aldırış etmek, (*edgü/ beñi* sözleriyle) huzur içinde yaşamak, görüp geçirmek” sözlüksel anlamlarıyla ve yardımcı fiil görevinde karşımıza çıkmaktadır.⁶⁸ *DHK*'de yüz on beş kere geçen *kör-* fiili aşağıdaki gibi anlamlarda kullanılmıştır.

- a > görmek
şevkim aşıp cemâlını kördüm mene (3b/9).
bir ü barım dîdârını körer-min mü (13a/4).
- b > tanık olmak
ınanmasañ kâlip baq köriip bilip aydı yâ (27b/4).
îlî ' köriip kara koyıñ em şılurlar (32b/7).
- c > anlamak, kavramak, sezmek
çeğâr-yârlar hem-râhı kevşer lebinde kördüm (18b/2).
yağşılardıñ her sır körseñ nehâr tapkin⁶⁹ (52a/6).
- ç > karşılaşmak, rastlaşmak, buluşmak
kimni körsem hizmet kılıp kılı boldum (2b/7).
ey yârânlar yağşı kalıñ tâ körgünçe (29b/8).
- d > dayanmak, katlanmak
her çend⁷⁰ hârlık körseler köñül özge bolmasun (44b/9).

8.2. Kullanılışı ve İşlevleri

Fiil + Fiil Şeklindeki Birleşik Fiiller Oluşturması

Gabain, Eski Uygurcadaki *kör-* fiilini modal yardımcı fiillere dâhil ederek *saklan-u körgil* “saklanı gör (koru!)” şeklindeki örneği verir.⁷¹ Bu örnekten anlaşılacak üzere *kör-* fiilinin Eski Uygur Türkçesinde de tasvirî fiil olarak kullanıldığı görülmektedir. Tekin, *kör-* fiilinin Eski Türkçedeki kullanımıyla ilgili “eylemin gecikmeden, çabucak yapılması isteğini belirtir

68 Şirin, *Eski Türk Yazıtlarında Söz Varlığı İncelemesi*, 734.

69 Metinde تېكىن şeklinde yazılmıştır.

70 Metinde چىند şeklinde yazılmıştır.

71 Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, 89.

“yalnız buyurma kipinde” şeklinde açıklama yapar.⁷² Orta Türkçe dönemi itibarıyla *yori-*, *yat-*, *dur-*, *ko-* fiilleri gibi şimdiki zaman anlamı bildirmede kullanılmaya başlamıştır.⁷³ Eski ve Orta Türkçe dönem metinlerinde bu fiil esas fiillerle {-A}, {-U/I} zarf-fiil ekleri aracılığıyla birleşirken *DHK*'de bu durumda {-(I)p} zarf-fiil eki de kullanılmıştır. *DHK*'de beş örnekte yardımcı fiil görevinde karşımıza çıkan *kör-* fiili, Türkçenin çeşitli dönemlerinde olduğu gibi esas fiile bazen süreklilik bazen de tezlik anlamı katmaktadır. Bununla birlikte yardımcı fiil görevinde emrin kesinliğini veya ricanın ısrarcı olmasını ifade eder.

{-A} kör-

Eski Türkçe metinlerde yardımcı fiil görevinde kullanılma sıklığı oldukça seyrek olan *kör-* fiili, Orta Türkçede esas fiille {-A}, {-U/I} zarf-fiil ekleri aracılığıyla kaynaşarak birleşik fiil oluşturma görevi yaygınlaşmaya başlamıştır. Toparlı'ya göre bu fiil Harezmi Türkçesi metinlerinde “çabukluk, kolaylık, anilik” anlamları ifade eder.⁷⁴ *DHK*'de {-A} kör- birleşik fiili üç örnekte karşımıza çıkmaktadır. Tespit ettiğimiz bu örneklerde yukarıda belirttiğimiz gibi emir kipinde kullanılarak esas fiile süreklilik anlamı katmaktadır.

ayta körüñ bî-armân lâ-ilâhe illâllâh (64b/7).

himmət kılıp ala körgil berrâkı (44a/2).

ayta körüñ döstlarım lâ-ilâhe illâllâh (65a/2).

{-(I)p} kör-

Türkçenin tarihî metinleriyle ilgili taradığımız kaynaklarda bu yapıyla ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır. Çağdaş Türk lehçelerinde bu yapı yaygın kullanılmakla beraber esas fiilin ifade ettiği eyleme deneme, istek, emir, tecrübe, çaba vb. anlamları katmaktadır.⁷⁵ *kör-* fiilinin anlamları *DHK*'de tespit ettiğimiz örneklerde de görülmektedir. Fakat tespit ettiğimiz örneklerden anlaşılacağı gibi bu yapıda *kör-* fiili sözlüksel anlamından tamamıyla uzaklaşmaz.

cefâ çekip miñnet tartıp körgil devlet (56b/7).

andın soñra haqq rahmetin bilip körgil (59a/4).

9. tur- fiili

9.1. Sözlüksel Anlamları

Kök hâlinde geçişsiz bir fiil olan *tur-* fiili Eski Türkçede esas fiil olarak “ayağa kalkmak, ayakta kalmak, ayakta durmak”, “bekçilik, muhafızlık yapmak, nöbet tutmak”, “hayatta olmak”

72 Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, 100.

73 Akar, *Oğuzların Dili, Eski Anadolu Türkçesine Giriş*, 172.

74 Toparlı, *Harezmi Türkçesi Grameri*, 65.

75 Ali Tan, *Kırgız Türkçesinde Tasvir Fiiller* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010), 152; Dilek Ergönerç Akbaba, *Kazak ve Nogay Türkçesi Yazı Dillerinde Tasvir Fiilleri* (Ankara: Grafiker, 2011), 182.

yardımcı fiil olarak “bir şeyi devamlı yapmak” ve tasvirî fiil olarak “olmak” anlamlarını bildirmiştir.⁷⁶

DHK'de de oldukça sık görülen *tur-* fiilinin günümüzde olduğu gibi birbiriyle ilişkili çeşitli anlamlarla karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte söz konusu olan fiil *turur* ~ *durur* ~ *-tur* ~ *-dur* şekillerinde isim cümlesini fiilleşmesi yapma görevindeki yardımcı fiil olarak da kullanılmaktadır. Birçok örnekte birleşik fiili oluşturma görevinde karşımıza çıkmaktadır. *tur-* fiilinin metinde kullanılmış olduğu en belirgin olan anlamları şunlardır:

- a > ayağa kalkmak
nāḡehāndın tururumda ḡamuḡ büzürḡ (8a/6).
- b > uyanmak
seher turup nāz etmedi muñluḡ başım (25b/10).
haber almas cāhiller yatmas seherde turḡay (67b/9).
- c > hareketsiz durumda kalmak
ötken şüfîler el közidin turmadın kaçtı (37a/7).
tüni küni tursa şāyim köñül yarur (50a/10).
- ç > yaşamak
bî-cā turup allāhni belend etmese bihraḡ (37a/10).
ñür taḡında turup yaşar müsā kelîm (42a/7).
- d > davranmak, bir kimseye veya bir şeye karşı belli tavır takınmak
cānım bilen turup mihmān ḡılsam mu kin (51a/4).
i 'tikāfda ḡālîş turup nefşini üzüp (58a/11).
selām kılıp edeb birle bî-ḡüd turdum (62b/4).
- e > yardımcı fiil
ol arıḡlar kimge turur bilgil anı (51a/2).
sindin tileḡim bu turur ey ḡālîḡ-ı bî-çün (86b/8).
hanlar başı yoldadur manşür irenlerde durur (48b/2).

9.2. Kullanılışı ve İşlevleri

Fiil + Fiil Şeklindeki Birleşik Fiiller Oluşturması

Genel Türkçede yaygın kullanışa sahip olan *tur-* fiili Eski Türkçede {-U} veya {-p} almış bir esas fiilden sonra kullanıldığında, kendi anlamını kaybetmekte ve yardımcı fiil olarak kullanılmaktadır.⁷⁷ Bu tür birleşik fiillerde nlamı esas fiil taşır, *tur-* fiili ise anlamı nüanslaştırır ve genellikle, esas fiilde belirtilen hareketin devamlı yapıldığını veya yapılmakta olduğunu ifade eder. Ancak esas fiile getirilen zarf-fiil ekine göre bazı nüans farkları da görülür.⁷⁸ *DHK*'de birkaç örnekte karşımıza çıkan bu fiil, esas fiille {-A}, {-y}, {-(I)p} ve zarf-fiilleri aracılığıyla birleşmektedir.

76 Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, 437; Şirin, *Eski Türk Yazıtlarında Söz Varlığı İncelemesi*, 744; Tekin, 2000: 255.

77 Ergöneç Akbaba, *Kazak ve Nogay Türkçesi Yazı Dillerinde Tasvir Fiilleri*, 248.

78 Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, 438.

{-A}, {-y} tur-

Bu yapı, Eski Türkçede görülmeyip “En geç 11. yüzyılda Kıpçak Türkçesinde ortaya çıkan, 14-15. yüzyıl Kıpçak, daha sonra da Çağataycada ekleşmiş olarak görülür.⁷⁹ Hacıeminoğlu, bu yapıları “devamlılık, süreklilik ifade eden” birleşik fiillere dâhil eder.⁸⁰ *DHK*’de de bu tür yapılar eylemin uzun sürdüğünü ifade etmektedir. Ancak {-y} tur- yapısı {-A} tur- yapısından farklı olarak kendinden sonra gelen zarf-fiil ekinin tesiriyle öncelik⁸¹ anlamı bildirmektedir. Yani {-mAy} tur- yapısı esas eylemin gerçekleşmeden önceki zaman anlamını gösterir.

kêçe kündüz korqa turur heybeti bar (51b/2).
âşıkları ölmey turup fenâ bolsun (57b/10).
mecâzîler küymey turup cândan tüygey (20a/14).

{-Ip} tur-

Eski Türkçede de karşımıza çıkan bu yapı, Orta Türkçe başta olmak üzere günümüz Türk edebî dillerinde ve ağızlarında bir yandan “süreklilik”, “devam ettirme”, “tekrarlama”, “alışkanlık” gibi çeşitli anlamları bildirir. Diğer yandan da kip ve zaman anlamı taşımaktadır.⁸² *DHK*’de karşılaştığımız örneklerde de {-Ip} tur- yapısı “süreklilik”, “alışkanlık”, “tekrarlama” anlamları bildirmektedir.

yazukların özi korqup yıglap turar (19a/6).
tevbe kılip yol başıda barıp turğil (28b/11).
hâş kullar dek yol başını sorap turğil (29a/1).
cânım barın bêreyin bêrip bakıp turayın (64b/8).

10. yür- ~ yürü- yardımcı fiili**10.1. Sözlüksel Anlamları**

Kök olarak geçişsiz bir fiil olarak karşımıza çıkan bu fiilin Eski Türkçede hem *yori-* hem de *yür-* şekilleri mevcuttur. Bu fiil, Orhun abidelerinde “adım atmak, ilerlemek, gitmek; yürümek, yol almak; isyan etmek, baş kaldırmak; savaşta piyade olarak ilerlemek; gelişmek, kalkınmak; ordu sevk etmek, akın etmek, baskın yapmak” gibi anlamları bildirmektedir.⁸³ Türkçenin en eski metinlerinden beri hem temel hem de yardımcı fiil görevinde kullanılagelen bu fiil, Eski Türkçeden sonraki bazı metinlerde kip zaman anlamı bildirmede kullanılan bir yapı olarak

79 *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri. -Fiil- Basit. Çekim* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2013). 200.

80 Necmettin Hacıeminoğlu. *Harezmi Türkçesi ve Grameri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1997), 183.

81 Bu yapılarla temel fiile getirilen {-mA} ekinin de belirli ölçüde tesiri vardır.

82 Gökçe, *Gramerileşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*, 182; Ali Akar, Dede Korkut Kitabı’nda *tur-* Fiili. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* (Volume 3/1 Winter 2008), 3; Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, 150; Gabain, *Türkçede Fiil Birleşmeleri*, 19.

83 Şirin, *Eski Türk Yazıtlarında Söz Varlığı İncelemesi*, 749-750.

da karşımıza çıkmaktadır. Hatta son dönemlerde bu fiilin gramerleşerek ek durumuna kadar geliştiği görülmektedir. *DHK*'de de oldukça sık kullanılan bu fiil 55 yerde *yür-* şeklinde, 2 yerde *yürü-* şeklinde geçmektedir. Bu fiilin aşağıda verdiğimiz gibi birkaç anlamı olmakla beraber yardımcı fiil görevinde kullanılmış olan birçok örneği karşımıza çıkmaktadır.

- a > ilerlemek, yürümek
misl deryā yüzide yürgen ḥası (54b/3).
'arş u kürsîğa yürdüm levḥdin ḳalemge ḳondum (47a/5).
- b > belli bir tarzda yaşamak
keçe kündüz bî-ḡam yürdim yaşım aḳmay (2b/4).
pîrsiz yürüp derd ü ḥālet peydā ḳıldım (7a/6).
pinḥān yürür kimni körse 'āşık ḳılḡa(y) (21b/8).
edeb birle yürüp 'izzet ḳıladur (77a/6).
rāst yürügen ümmetni maḥrûm ḳoymas muḥammed (85b/8-9).
- c > bulunmak
ḥaḳnı tilegen ḥalk içinde yürmese bihraḳ (37a/8).
pîr-i muḡān ḥizmetide yürsem mu kin (52b/1).
misl deryā yüzide yürgen ḥası (54b/3).

10.2. Kullanılışı ve İşlevleri

Gökçe'nin belirttiğine göre "Runik harfli metinlerde tanıklanan örnekleri göz önünde bulundurduğunda *yori-* fiilinin bu dönemde henüz tam bir fiil özelliği sergilediğini, yardımcı fiil niteliğini ise Eski Uygur Türkçesi metinlerinde kazandığını düşünmekteyiz".⁸⁴ Eski Uygur Türkçesinde *yori-* yardımcı fiili esas fiillerle {-A}, {-U}, {-p} zarf-fiil ekleri aracılığıyla birleşmektedir.⁸⁵ Ancak *yori-* fiilinin tasvirî fiil görevinde kullanılmış olduğu örnekler Eski Türkçede de karşımıza çıkar. Tekin, bu fiilin {-U} zarf-fiil ekiyle birleştiğinde örnekler de karşımıza çıkar.⁸⁶ *DHK*'de ise *yürü-* ~ *yür-* fiili, {-A}, {-y}, {-U}, {-(I)p}, {-(U)bAn} zarf-fiil eklerinin yardımıyla esas fiillerle kaynaşarak birleşik fiil oluşturmaktadır. Bu yapılar genel Türkçede olduğu gibi genellikle süreklilik, özellikle daha önce başlayıp henüz sona ermemişlik, bir yanından da alışkanlık anlamları taşır. Bununla birlikte *yürü-* ~ *yür-*, kip (zaman) anlamı bildirme özelliği olan, günümüz Türk lehçelerindeki gibi gramerleşme sürecinde olan önemli yapılardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

84 Gökçe, *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*, 221.

85 Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, 448.

86 Talat Tekin. *Orhon Türkçesi Grameri* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000), 101.

Fiil + Fiil Şeklindeki Birleşik Fiiller Oluşturması

{-Ip} yür-/ yürü-

İlk örnekleri Eski Türkçeye dayanan bu yapının Türkçenin çeşitli dönemlerinde de yaygın şekilde kullanıldığı görülür.⁸⁷ Süreklilik bildiren bu fiil, *DHK*'de de on sekiz yerde {-Ip} zarf-fiil ekiyle birlikte kullanılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

nefsim için köp yürürdüm it dek kezip (12b/5).
yakam yırtıp yıglap yürüdüm gülzârında (11a/3).
çın derdleriñ didâr izlep yürer bolğay (38b/1).
köñül kuşu hazret sârı uçup yürür (41b/6).
irenlerni yolın izlep yürsem mu kin (52a/8).

{-(U)baN} yür-

Orta Türkçe metinlerde *DHK*'de {-(U)baN} zarf-fiil eki sık sık karşımıza çıkmasına rağmen bu ekin *yürü-* ~ *yür-* fiiliyle birlikte kullanılmış olduğu örneklerle ulaşılmış değiliz. *DHK*'de ise bu fiil, iki örnekte esas fiille {-(U)baN} zarf-fiil eki aracılığıyla birleşik fiil oluşturmaktadır. Bu kullanımda da *yür-* fiili “süreklilik”, “bitmemişlik” anlamlarını korumuş durumdadır.

kudretiğa mahv boluban yürsem mu kin (53a/2).
hâşiyetlik ka 'be deben yüredü(r)-miz (30b/7).

{-y} yür-

Ünlüyle biten fiile ya da {-ma} olumsuzluk ekinden sonra eklenen {-y} zarf-fiil eki, *DHK*'de üç örnekte *yürü-* ~ *yür-* fiilinin esas fiillerle birleşip kaynaşmasını sağlamaktadır. Tespit ettiğimiz örneklerde *yürü-* ~ *yür-* fiili sözlüksel anlamından ziyade esas fiile “süreklilik” anlamı katmış olduğu açık bir şekilde görülür.

seherlerde tunmay yürüp kılğıl tã 'at (63b/7).
köñül bāğsız mekânda bilmey yürüdüm (74a/6).
yürür-min kēçe kündüz özni bilmey (27a/11).

{-Ü} yür-

İlk örnekleri Eski Türkçede görülen bu yapı da esas fiile “süreklilik”, “devamlılık”, “tekrarlama” anlamları katar. Tekin, Eski Türkçede {-Ü} yori- yapısının “eylemin uzunca bir zaman sürüp gittiğini bildirir” diye ifade eder.⁸⁸ Bu yapı, Eski Türkçe sonrası dönemlerde,

87 Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, 91; Gabain, *Türkçede Fiil Birleşmeleri*, 23; Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig* (C. III. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007), 165, 176, 3668.

88 Talat Tekin. *Orhon Türkçesi Grameri*, 101.

özellikle Eski Anadolu Türkçesinde yaygın şekilde kullanılmıştır.⁸⁹ Yapı, *DHK*'de bir örnekte karşımıza çıkmaktadır. Bu örnekte kip (zaman) anlamına tesir ederek eylemin uzun sürdüğünü bildirmektedir.

cihân içre mênmin tēyü yürürler a (33b/2).

Sonuç

Sonuç olarak *Divân-ı Hikmet*'in Kökşetav nüshasında kök olarak 242 fiil tabanı bulunmaktadır. Bunlardan 167'si kök fiil, 43'ü fiilden türemiş fiil ve 32'si isimden türemiş fiildir. Tespit edilen tasvirî fiillerin sayısı ise *al-*, *bar-*, *bêr-*, *bol-*, *çal-*, *kêl-*, *kêt-*, *kör-*, *tur-*, *yürü-* fiillerinden ibarettir. Bu sayı, eserde geçen bütün fiilin sadece %0.3'ünü oluşturmaktadır.

Eserde geçen tasvirî fiillerin hepsi de bildiğimiz gibi tek başına kullanılabilen, yani gerçek ve mecazi olarak en az üç anlamı bulunan fiillerdir. Örneğin, *bol-* fiili *DHK*'de *görev*, *makam vb. yerine getirmek*; *bir durumdan başka bir duruma geçmek*; *bulunmak*; *kaybetmek*, *yitirmek*; *katılmak*; *gelmek*, *ulaşmak*, *girmek*; *gerçekleşmek*; *uygun düşmek*, *yerinde görülmek* gibi değişik sekiz anlamı bulunmaktadır.

DHK'de geçen tasvirî fiilleri, şarta bağlı olarak “süreklilik”, “tezlik”, “yeterlilik” ve “uzaklaşma” bildiren fiiller olarak alt gruplara ayrılmaktadır. Bu fiiller görünüş olarak Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçelerindeki gibi anlam zengiliğine sahip olduğu ve aynı anda birkaç anlam taşıdığı görülmektedir. Buna paralel olarak sözlük anlamını koruduğu ve kaybettiği durumlar da vardır. Bunların anlamı esas fiile getirilen zarf-fiil eklerine göre değişebilmektedir. Bu özelliklerle ilgili sonuçlar aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

<i>al-</i>	{-A} al-	sözlüksel anlamını kaybederek yeterlilik anlamı bildirir.
	{-(I)p} al-	sözlüksel anlamından uzaklaşmadan yeterlilik anlamı bildirir.
<i>bar-</i>	{-(I)p} bar-	sözlüksel anlamından uzaklaşmadan hem süreklilik hem de bitmişlik bildirir.
	{-y} bar-	
<i>bêr -</i>	{-A} bêr-	sözlüksel anlamını kaybederek tezlik, kolaylık, anilik anlamı bildirir.
<i>bol-</i>	{-I}p} bol-	sözlüksel anlamını kaybederek yeterlilik, yani eylemin eksiksiz bir şekilde tamamlanmış olduğunu bildirir.
	{-(I)p} çal-	sözlüksel anlamını kaybederek tezlik, bitmek üzerelik ifadesi bildirir.
<i>çal-</i>	{-y} çal-	sözlüksel anlamını kaybederek bazen süreklilik bazen de tezlik ifadesi bildirir.
	{-(U)ba} çal-	
<i>kêl-</i>	{-A} kêl-	sözlüksel anlamından uzaklaşmadan hem süreklilik hem de tezlik bildirir.
	{-(I)p} kêl-	sözlüksel anlamından uzaklaşmadan süreklilik ve alışkanlık ifadesi bildirir.
<i>kêt-</i>	{-(I)p} kêt-	sözlüksel anlamına yakın olarak uzaklaşma, süreklilik, yoğunlaşarak sona erme ifadesi bildirir.
<i>kör -</i>	{-A} kör-	sözlüksel anlamını kaybederek süreklilik, emir-istek ifadesi bildirir.
	{-(I)p} kör-	sözlüksel anlamından uzaklaşmadan deneme, istek, emir ifadeleri bildirir.

89 Ergin, *Dede Korkut Kitabı*. II (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1997), 460; Akar, *Oğuzların Dili, Eski Anadolu Türkçesine Giriş*, 73.

<i>tur-</i>	{-A}, {-y} tur-	sözlüksel anlamını kaybederek süreklilik ve öncelik ifadesi bildirir.
	{-Ip} tur-	sözlüksel anlamını kaybederek süreklilik, alışkanlık, tekrarlanma bildirir.
<i>yür-</i> <i>yürü-</i>	{-Ip} yür-/ yürü-	
	{-(U)bAn} yür-	sözlüksel anlamını kaybederek süreklilik, bitmemişlik ifadesi bildirir.
	{-y} yür-	
	{-Ü} yür-	

Bunlardan *bol-*, *kal-*, *bër-* fiilleri isimlerle, *bol-* fiili esas fiile getirilen sıfat-fiillerle kaynaşarak karmaşık birleşik fiil oluşturmaktadır.

<i>bol -</i>	{-(A)r} bol- (olumlu)	sözlüksel anlamından süreklilik, alışkanlık ifadeleri bildirir.
	{-mAs} bol- (olumsuz)	

Kısaltmalar

DHK	Divân-ı Hikmet'in Kökşetav nüshası
DH	Divân-ı Hikmet
bk.	Bakınız
KT D	Kül Tigin Doğu Yüzü
KT G	Kül Tigin Güney Yüzü
BK K	Bilge Kağan Kuzey Yüzü
BK D	Bilge Kağan Doğu Yüzü
Şu K	Şine Us Yazıtı
Ye	Yenisey Yazıtları
EUS	Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü (Ahmet Caferoğlu, Ankara, 2011)

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Akar, Ali. *Oğuzların Dili, Eski Anadolu Türkçesine Giriş*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.
- Akar, Ali. Dede Korkut Kitabı'nda *tur-* Fiili. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 3/1, Winter, 2008, 2-5.
- Argunşah, Mustafa. *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2013.
- Arat, Reşit Rahmeti. *Kutadgu Bilig*. C. III. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.

- Ata, Aysu. *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*. İstanbul: Kebikeç Yayınları, 2002.
- Banguoğlu, Tahsin. *Türkçenin Grameri*. İstanbul: Baha Matbaası, 1974.
- Berta, A. *Deverablewortbildung im mitelkiptschakisch-Turkischen*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1996.
- Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- Coşkun, Volkan. *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.
- Eckmann, Janos. *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerinde Araştırmalar*, Çev. Osman Fikri Sertkaya, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996.
- Ercilasun, Ahmet Bican. *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*. Ankara: Gazi Üniversitesi, 1984.
- Erdal, Marcel. *A Grammar of Old Turkic*. Brill, Leiden-Boston, 2004
- Ergöneç Akbaba, Dilek. *Kazak ve Nogay Türkçesi Yazı Dillerinde Tasvir Fiilleri*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2011.
- Gabain, A. Von. “Türkçede Fiil Birleşmeleri”. *Türk Dil Kurumu Yayınları Belleten*. I. cilt, Ankara, 1953, 16-28.
- Gabain, A. von. *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988.
- Ganiyev, A. Fuat. *Tatarcada Birleşik Kelime Teşekkülü*, Çev. Çaşteğin Turgunbayer, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.
- Gökçe, Faruk. *Gramerileşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2013.
- Güney, Fatma Şahan, “Harezmi-Kıpçak Türkçesi Metinlerinde -p turur Yapısı ve Fiillerin Kılınış Özellikleri”, *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildiriler*, II. 20-25 Ekim, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008i 2039-2047.
- Hacıeminoğlu, Necmettin. *Harezmi Türkçesi ve Grameri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1997.
- Hacıeminoğlu, Necmettin. *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003.
- Hacıeminoğlu, Necmettin. *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi. *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri. -Fiil- Basit. Çekim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
- Eraslan, Kemal. *Ahmed Yesevi Divân-ı Hikmet'ten Seçmeler*. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Eraslan, Kemal. *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012.
- Doğan, Oğuz ve Koç, Kenan. *Kazak Türkçesi Grameri*. İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013.
- Kaymaz, Zeki. Hoca Ahmet Yesevi'nin Hikmetlerindeki Oğuz Türkçesi Unsurları. *Türk Dünyası Araştırmaları*. 139, Ağustos, Ankara, 2002, 155-162.
- Korkmaz, Zeynep. “Türkiye Türkçesinde ‘iktidar’ ve ‘imkan’ Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri”. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*. I. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995, 107-124.
- Korkmaz, Zeynep. *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.
- Muharrem, Ergin. *Dede Korkut Kitabı*. II. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997.
- Ölmez, Zuhâl Kargı. *Şecere-i Terakime*. Ankara: Simurg Yayınları, 1996.
- Şirin, Hatice. *Eski Türk Yazıtlarında Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.
- Tan, Ali. *Kırgız Türkçesinde Tasvir Fiiller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.
- Tekin, Talat. *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.
- Tekin, Talat. *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.

Toparlı, Recep. *Harezmi Türkçesi Grameri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1985.

Utebekov, Senbek. *Divân-ı Hikmet'in Dil İncelemesi - Kökşetav Nüshası - (Metin - Gramer - Dizin)*.
Yayımlanmamış Doktora Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, 2020.

Kırgız Türkçesinde Hayvan Adlarıyla Kurulan Deyimler (At ve İt Örneğinde)*

Idioms Formed With Animal Names in Kyrgyz Turkish (In the Examples of At and İt)

Erdal AYDOĞMUŞ¹

*Bu çalışma "Türkçe ve Kırgızcada Hayvan Adları (Түрк жана кыргыз тилиндеги зоонимдер)" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Erdal Aydoğmuş (Dr. Öğr. Üyesi)
Ahmet Yesevi Uluslararası Türk- Kazak
Üniversitesi, Hazırlık Fakültesi,
Türkistan-Kazakistan, Ardaahan Üniversitesi, İnsanî
Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Ardaahan, Türkiye
E-posta: erdalaydogmus40@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7642-7807

Başvuru/Submitted: 30.09.2020
Revizyon Talebi/Revision Requested:
01.10.2020
Son Revizyon/Last Revision Received:
05.10.2020
Kabul/Accepted: 06.10.2020
Online Yayın/Published Online: 20.12.2020

Atıf/Citation: Aydogmus, Erdal. "Kırgız Türkçesinde Hayvan Adlarıyla Kurulan Deyimler (At ve İt Örneğinde)." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 30, 2 (2020): 355-374.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.802868>

öz

Tarih sahnesinde farklı adlarla, çeşitli coğrafyalarda neslini devam ettirecek yaşam sürmüş olan Türk milleti, buldukları bölgelerde hayvanlarla yakından ilgilenmiştir. Hayvanları evcilleştirme yolunu benimseyerek, insanoğluna yardımcı olan hayvanları keşfeden Türkler, böylece evcil hayvanlarla yakın bir münasebet kurmuşlardır. Evcilleştirilen hayvanlar arasında özellikle at, Türk milleti açısından gözde bir hayvan olarak ön plana çıkmıştır.

Deyimler, bir dilin en önemli zenginlikleri arasında yer almaktadır. Deyimlerden yola çıkarak o dili konuşan milletin geçmişi, kültürü, örf ve adetleri ile gelenek ve görenekleri hakkında fikir edinilebilir. Tarihte iz bırakan Türk milletinin tarihi kadar dili de köklü ve zengin bir yapıya sahiptir. Türk dilinin varlıkları arasında deyimler de önemli bir yer tutmaktadır. Kuzey-Batı Türk lehçesi grubunda yer alan Kırgız Türkçesindeki deyimler arasında hayvan adlarıyla kurulan deyimler de bulunmaktadır. Bu çalışmada Kırgız Türkçesindeki hayvan adlarıyla kurulan deyimler arasında en çok görülen at ve it sözcüğüyle kurulan deyimler, at ve it sözcüğünün başka bir hayvan adıyla oluşturduğu deyimler ve atla ilgili cılkı, bee gibi sözcüklerden oluşan deyimler ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Hayvan, hayvan adları, deyim, Kırgız Türkçesinde deyim

ABSTRACT

The Turkish nation, who has existed under different names in various geographies throughout, has been closely interested in the animals in the regions where they were located. By choosing the method of domestication, the Turks discovered the animals that helped mankind. Among the domesticated animals, the horse especially came to the fore as a favorite animal for the Turkish nation. Idioms are among the most important wealth of a language. Based on the idioms, an idea can be obtained about the history, culture, customs and traditions of a nation that speaks that language. As well as its history, The Turkish nation, which left its mark on history, has a deep-rooted language with a rich structure. Idioms have an important place among the assets of the Turkish language. Among the idioms in Kyrgyz Turkish, in the north-west Turkish dialect group, there are also idioms established with animal names. In this study, among the idioms formed with animal names in Kyrgyz Turkish, the most common idioms including the words "at" (horses) and "it" (dogs), idioms formed with the words "at" and "it" with another animal name and idioms including the words such as "cılkı" and "bee" were discussed.

Keywords: Animals, animal names, idioms, idioms in Kyrgyz Turkish

EXTENDED ABSTRACT

Human beings have built a close relationship with the geography they have lived in since the day they came into being. Depending on the general features and life of that geography, animals have become a part of their daily lives. First of all, the animals' power, then their meat, skin, eggs and suchlike were profited.

The Turks used a calendar consisted of animal names for a period and named it " Turkish Calendar with 12 Animals". The connection of animals with Turkish culture can be understood from here. Apart from Turkish calendar, animal names have been used in many other areas like place names, human names and surnames, and also nicknames formed with animal names. For their positive characteristics, animal names such as "lion", "falcon" and "hawk" have been used both as names and surnames.

From past to present, culture and language are important values that have been sustaining each other. As a result of this interaction, it is seen that animal names have also been included in idioms, which are one of the most important treasures of a language. Therefore, idioms formed with animal names are also met in Kyrgyz Turkish.

Idioms are also the wealth of a language and a mirror of a nation's past. Idioms include many issues such as the cultural values of a nation, their lifestyle and view of life. After all, they are valuable words that have emerged from people's life experiences.

In this study, the most common Kyrgyz Turkish idioms that formed with the words "at" and "it", idioms in which another animal name is mentioned in addition to the words "at" and "it" and idioms including cubs are discussed.

The discussed idioms including animal names were classified as those that consist of two words and do not have a verb element in their structure; those that consist of more than two words and do not have a verb element in their structure; those that consist of two words ending with an infinitive; those that consist of more than two words ending with an infinitive; those in which another animal and organ names are mentioned in addition to the word "at" and "it", and those that consist of the names of cubs.

The idioms are given in Cyrillic alphabet (in its original form) and written beside in Latin alphabet. The abbreviation of the works are shown in capital letters, the publication year of the work and the page number of idioms are shown in parentheses next to the idioms. In addition, the idioms in Kyrgyz Turkish are explained in Turkey Turkish and the idioms in Turkey Turkish that have the same or close meaning have also been added.

In this study, beside the idioms in which the names "at", "it" and "cubs" are mentioned, there are also idioms formed with the names of some other animals and organs. In addition, idioms with other words for horses such as "cılıkı" and "bee" were also included in the article.

It is agreed that the analyzed idioms are consisted of at least two words and at most seven words. It is seen that idioms formed with five, six and seven words is very low in number.

Among the idioms, the word "it" comes to the fore with 39 idioms, followed by idioms

formed with the word “at” with 21 idioms. However, when the idioms are examined, different animal names are found in the other 18 idioms.

Among the subject idioms, while it is seen that idioms that have a verb element (in infinitive form) are more than that do not have a verb element in their structure, most of the phrases in the infinitive form consist of more than two words.

When the idioms are examined in terms of negativity, a total of 37 reported idioms can be seen. It is determined that among the idioms expressing negativity, idioms formed with the word “it” (28) are the most. It is understood that most of the idioms formed with the word “at”, which is the name of the other subject animal, are used in positive sense.

In some of the idioms, it is found that there are idioms formed with the word “at” and “it” with other animal names. Camel, bird, cat and snake are mentioned among the animals beside the word “at” and “it”.

1. Giriş

İnsanoğlu var olduğu günden bu yana yaşadığı coğrafya ile yakın bir ilişki kurmuştur. O coğrafyanın genel özellikleri ve yaşantısına bağlı olarak hayvanlar, günlük hayatın bir parçası hâline gelmiştir. Hayvanların başta gücünden olmak üzere, etinden, sütünden, derisinden yumurtasından vs. faydalanılmıştır. İnsan, hayvanlardan çeşitli bakımlardan yararlanma düşüncesi içerisinde olmuştur. “Tavuğun yumurtası, ineğin sütü, boğanın gücü, eşeğin dayanıklılığı tanındıkça onlarla daha iyi ilişkiler içerisinde girilmiş ve hayvanlardan en üst seviyede faydalanma yoluna gidilmiştir.”¹

Tarihin değişik dönemlerinde farklı coğrafyalara yayılan Türkler, göç sırasında da hayvanlardan yararlanmışlardır. Gittikleri coğrafyaların iklim şartlarına bağlı olarak “Hayvan otlatmaya elverişli yüksek ovalar ve yaylalar olan bozkır coğrafyasının iklim şartları icabı gelişen çobanlık ve besiciliğin (besleyiciliğin) önemli bir yeri vardır. Bu sebeple Türk kültüründe hayvanlar müstesna bir yer tutar.”²

Türkler bir dönem hayvan adlarından meydana gelen ve adına “12 Hayvanlı Türk Takvimi” ismini verdikleri takvim kullanmışlardır. Buradan da hayvanların Türk kültürüyle olan bağlantısının çıkarılması doğru olacaktır. Kırgızlar tarafından da kullanılan bu takvimde yer alan hayvan adları şu şekildedir: “Çıçkan (sıçan), Uy (sığır), Bars (pars), Koyon (tavşan), Uлуу (ejder), Cılan (yılan), Cılkı (yılan), Koy (koyun), Meçin~ Maymıl (Maymun), Took (Tavuk), İt (köpek), Donguz (domuz).”³

Hayvan adları Türklerin takviminden başka daha birçok yerde kullanılır. Hayvan adlarından oluşan yer adları, insan ad ve soyadları ve lakaplar örnek olarak verilebilir. Aslan, doğan, şahin gibi hayvan adları olumlu özelliklerinden dolayı hem ad hem de soyadı olarak kullanılır. Ayrıca Caferoğlu tarafından “Dünyaya yeni gelen çocuğa sevilen ve ekonomik yönden faydası beklenen hayvan adının verildiği bunun da sosyal göçebe hayatın tesirinden olduğu”⁴ ifade edilir.

Geçmişten günümüze kültür ile dil birbirini besleyen önemli değerlerdir. Dil ve kültürün birbiri ile olan etkileşimi sonucunda bir dilin en önemli hazinelerinden olan deyimlerde de hayvan adlarına yer verildiği görülür. Dolayısıyla Kırgız Türkçesinde de hayvan adlarıyla kurulan deyimlere rastlanılır.

Aksan’a göre “Deyim belli bir kavramı, belli bir duygu ya da durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün bir arada, seyrek olarak da tek bir sözcüğün yan anlamda kullanılmasıyla oluşan sözdür.”⁵

1 Uçar İlhan, “Türkiye Türkçesinde Hayvan Adlarından Türetilmiş Bitki Adları”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2/1, (2013), 1.

2 Karakuş İdris, “Türkçe Ad Bilim (Onomastik)’de Hayvan Adları”, *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, IX/27, (1997), 1144.

3 Tavkul Ufuk, “Kültürel Etkileşim Açısından On İki Hayvanlı Türk Takviminin Yayılışı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, IV/1, (2007), 38.

4 Caferoğlu Ahmet, “Filolojide İnsan Ve Hayvan Soybirliği”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, 16, (1969), 2.

5 Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, C. 1-3, (Ankara: TDK Yayınları, 2015), 35.

Biray tarafından deyimler hakkında, “Hem yapı hem de anlam bakımından çok eskiden kalıplaşmış birer dil malzemesi olan deyimler, konuştuğumuz sıradaki fikir akışımıza göre yeniden düzenlenemezler. Cümlede anlam ve dizilişlerine göre tek kelime gibi görev yaparlar⁶ şeklinde bilgi verilir.

Deyimlerin özellikleri arasında en belirgin kalıp sözler şeklinde olmaları ve dolayısıyla fazla bir değişikliğe uğramamalarıdır. “Deyimler kalıplaşmış dil birliği olması sebebiyle nesilden nesle daha az değişikliğe uğrayarak geçmektedir. Yani oluştuğu kelimeler diğer kelimelere göre daha çok korunmaktadır.”⁷

“Deyimler, bir duygu ve düşüncüyü basit sözcüklerle ifade etmek yerine daha derin ve etkileyici anlatım yoluna gitme özelliğine sahiptir. Özellikle insanın karakteri hakkında söylenen deyimler anlatılmak istenen duygu ve düşünceleri daha keskin ve daha etkili şekilde anlatmaya yarar.”⁸

“Deyimlerin en önemli bölüğü; kavramları, değişmece (mecaz) yoluyla, anlatım güzelliği ve özgünlüğü içinde belirten kalıplaşmış sözcük öbekleri ya da tümcelerdir.”⁹

Deyim, Türkçe Sözlükte şu şekilde tanımlanır: “Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, kendine özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabir.”¹⁰

Deyim kelimesinin Kırgız Türkçesindeki karşılığı Gulzura Cumakunova'nın *Türkçe- Kırgızca Sözlük* adlı eserinde “1. Kep, aytm, söz, 2. Idioma, frazeologizm”¹¹ olarak verilir. Bu terimlerin açıklaması *Kırgız Tilinin Sözdüğü (Kırgız Dilinin Sözlüğü)* adlı çalışmada şöyle yapılır:

“Kep”, “Sözlü olarak söylenen düşünce, fikir, insanların birbirlerine söyledikleri sözler.”¹² “Aytım”, “Konuşulan söz, birisinin söyledikleri.”¹³ “Söz”, “Konuşurken duygu ve düşünceleri, objektif bir şekilde sesler aracılığıyla ifade eden sözcükler bütünü.”¹⁴ “İdioma”, “İki ya da ikiden fazla sözcükten meydana gelen genellikle gerçek anlamının dışında mecaz anlamda kullanılan sadece o dile ait olan, sözcükleri birbirinden ayrılmayan, değişmeyen kalıplaşmış sözler.”¹⁵ “Frazeologizm”, “Fikir alışverişinde sabit kalıp sözlerden oluşan anlamlı, duygusal hususiyete sahip dilin parçalanamayan kalıplaşmış sözler bütünüdür.”¹⁶

Kırgız Türkçesinde yer alan deyimlerle ilgili birtakım çalışmalar yapılmıştır. Yazılan ilk bilimsel yazılar arasında Şükürov'un (1956) “Kırgızca'da Kalıplaşmış Sözcük Grupları”, Osmonov'un (1969) “Kırgızca'da Deyimler”, Egemberdiyev'in (1979) “Manas Destanında

6 Nergis Biray, “Kırgız Türkçesinde Deyimler ve Deyimlerin Sınıflandırılması Üzerine”, *Fikret Türkmen Armağanı*, (Kanyılmaz Matbaası, 2005), 123.

7 Useev Nurdin, “Kırgız Türkçesindeki Bazı Deyimleri Açıklamada Eski Türkçenin Yeri ya da Ara Arkaik Kelimeler”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 37, (2014), 91.

8 Erdal Aydoğmuş, *Kırgız Cana Türk Tilindegi Zoonimler*, (Doktora tezi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, 2014), 110.

9 Ömer Asım Aksoy, *Atasözlere ve Deyimler Sözlüğü*, (İstanbul: İnkılâp Kitapevi, 1988), 498.

10 *Türkçe Sözlük*, (Ankara: TDK, 2011), 576.

11 *Türkçe- Kırgızca Sözlük*, (Bişkek: KTMÜ, 2005), 192.

12 *Kırgız Tilinin Sözdüğü I*, Avrasya Press, Bişkek, 2011, 834.

13 *Kırgız Tilinin Sözdüğü I*, 64.

14 *Kırgız Tilinin Sözdüğü I*, 446.

15 *Kırgız Tilinin Sözdüğü I*, 652.

16 *Kırgız Tilinin Sözdüğü I*, 682.

Geçen Deyimler” adlı makaleleri bulunmaktadır. Deyimlerle ilgili günümüzde yapılan en kapsamlı çalışma ise sözlük olarak, Cüzökan Osmanova, Kadıralı Konkobayev ve Şeralı Caparov’un (2001) kaleme aldıkları “Kırgızca Deyimler Sözlüğü” adlı eserdir.

Deyimler dilin zenginliği, milletin geçmişinin aynasıdır. Deyimler, milletin kültürel değerlerini, yaşam tarzını, hayata bakışını olmak üzere birçok konuyu bünyesinde barındırmaktadır. Nihayetinde insanların hayat tecrübeleri sonucu ortaya çıkmış olan değerli sözlerdir.

Kırgız Türkçesinde yer alan deyimlerde hayvan adlarının bulunduğu görülmektedir. Deyimlerde en çok geçen hayvan adları *at* ve *it*’tir. Tarihte atın üzerinde dünyaya meydan okuyan Türkler, *it* (köpek) aracılığıyla da canlarını ve mallarını korumuşlardır. Anlaşılabacağı üzere hayvanların sadece etinden, sütünden değil gücünden de yararlanıldığı görülür.

Türk tarihinin bir parçası olan *at* sözcüğü *Kırgız Tilinin Sözdüğü* (*Kırgız Dilinin Sözlüğü*) adlı eserde, 1. Sürüye dâhil olmayan yıldı. 2. Taşıt amaçlı kullanılan, binilen yıldı¹⁷ şeklinde tanımlanır.

Türk tarihinin başlangıç dönemlerinden günümüze at Türklerin hayatının bir parçası olmuştur. “At eski Türklerde insan ruhunu okşayan şu iki beşeri imkânı sağlamıştır. Biri at üstünde insanın kendisini başkalarından daha üstün hissetmesi, yani üstünlük duygusu, diğeri atın sürati sebebi ile kısa zamanda istenilen yere ulaşabilme iştiağının tatmini.”¹⁸

“Türk kültür tarihinde at, yalnızca binek hayvanı olarak değil, ekonomik değer olarak önemli role sahiptir. Giyinme, beslenme, barınma ve ticari bir mal olarak Türk insanının hayatında vaz geçilmez unurlardan biridir. Siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel sebepler zamanla atın bir kült olarak yer almasına vesile olmuştur.”¹⁹

At, Türk kültüründe hediyeleşme aracı olarak da kullanılmıştır. “İlk devirlerden bugüne kadar at, Türklerin hayatındaki aşikâr ehemmiyetinden ötürü verilip alınan hediyelerin başında gelmiştir. Bunu istisnasız bütün Türklerin hayatında görüyoruz.”²⁰

Türk mitolojisinde de atların önemi büyüktür. “Türk mitolojisine göre at, Tanrıları görmüş onlara yakın olmuştur. Kâinatın sırlarına vakıftır. Aynı zamanda insanlara da yakındır. Bu temel inanışların sonucu at Türk toplumunda dost, sırdaş, arkadaş, yardımcı özelliklerini bugüne kadar korumuştur.”²¹

“Türk kültüründe ve yaşayışında atın üstlendiği vazife diğer hayvanlara göre oldukça zor ve ehemmiyetlidir. Zira at, Türk’ün hem kolu kanadı, hem giyeceği hem yiyeceği hepsinden önemlisi en yakın sırdaşı ve arkadaşıdır. Bundan dolayı Türk kültür ve edebi ürünlerinde at en fazla kendinden bahsettiren bir yapıya sahiptir.”²²

17 *Kırgız Tilinin Sözdüğü* I, 127.

18 Sertkaya Osman Fikri, “Eski Türk Kültüründe At”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, (İstanbul: Resim Matbaacılık A.Ş., 1995), 26.

19 Çınar Ali Abbas, “Divanu Lügati’t Türk’te At Kültürü”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, (İstanbul: Resim Matbaacılık A.Ş., 1995), 147.

20 Elçin Şükrü, “Türklerde Atın Armağan Olması”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, (İstanbul: Resim Matbaacılık A.Ş., 1995), 161.

21 Seyidoğlu Bilge, “Mitolojik Dönemde At”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, (İstanbul Resim Matbaacılık A.Ş., 1995,) 94.

22 Akman Eyüp, “Türk Kültüründe ve Azerbaycan Destanlarında At”, *Kastamonu Eğitim Degisi*, 11/ 1, (2003), 233- 248.

Atın Türk kültüründeki yeri ve önemi Köktürk Yazıtları'ndan başlayarak *Dîvânu Lugâti't-Türk'e* kadar birçok yazılı kaynaktan bahsedilir.

“Atlar, yazıtlarda daha ziyade ‘savaş vasıtası’ olarak karşımıza çıkarlar. Savaşın şiddeti, zorluğu, çetinliği; kahramanların cesareti, mahareti, yiğitliği, başarısı... hep atlarla birlikte dile getirilir. Yazıtlarda ‘savaş vasıtası’ olarak karşımıza çıktığını belirttiğimiz atların birçoğu (özellikle de Köl Tigin’in yaptığı/katıldığı savaşlarda binmiş olduğu atlar) tıpkı Dede Korkut Hikâyelerindeki, Köroğlu Destanı’ndaki, Gazavatnameler’deki, Manas Destanı’ndaki... atlar gibi üstün özelliklere sahiptirler.”²³

Köktürk Yazıtları’nda *atla* ilgili bu şekilde bilgi verilirken *Dîvânu Lugâti't-Türk*’te: At Türk’ün kanadır²⁴ şeklinde ifade edilir. Buradan da anlaşılacağı üzere Türklerin yaşamında at önemli bir yere sahiptir.

Türk lehçelerinin söz varlığının zenginliklerinden olan *it* sözcüğü *Kırgız Tilinin Sözdüğü* (*Kırgız Dilinin Sözlüğü*) adlı eserde şu şekilde açıklanır: “1. Evin güvenliğini sağlayan, avcılık sırasında faydalanılan köpekgiller familyasına mensup evcil hayvan. 2. 12 Hayvanlı Türk Takvimine göre 11. yılın adı. 3. Nefret söylemlerinde, hakaret etmede, kızgın olduğunu ifade etmede söylenir.”²⁵

Evcil hayvanlar arasında yer alan *it*, insanoğlunun canını ve malını korumaktadır. Ayrıca Türk lehçelerinin söz varlığının zenginliklerindedir. Türkiye Türkçesi de dâhil olmak üzere Kırgız, Kazak, Özbek Türkçeleri gibi Türk lehçelerindeki atasözü ve deyimlerinde *at* sözcüğünden sonra en çok geçen hayvan adıdır.

“Hayvan adlarıyla ilgili deyimler aracılığıyla insanların iç ve dış dünyası, karakteri ve çevreyle olan ilişkisi hakkında bilgi edinilmektedir. Anlambilimi açısından hayvan adlarıyla ilgili deyimlerden insanın karakteristik özellikleri, insanın dış görünüşü, insanlar arasındaki ilişkiler, insan hakkında gözlem ve yorumlar olmak üzere mevsim, vakit ve mesafe kavramlarına değinildiği görülmektedir.”²⁶

2. Yöntem

Çalışmada Kırgız Türkçesindeki hayvan adlarıyla kurulan deyimler arasında en çok görülen *at* ve *it* sözcüğüyle kurulan deyimler, *at* ve *it* sözcüğünün yanında başka bir hayvan adının geçtiği deyimler ile *at* ve *it* yavru adlarından oluşan deyimler ele alınmıştır. Deyimlerin tespit edilmesinde Kırgız Türkçesindeki deyimlerle ilgili olarak yapılan en kapsamlı çalışma olan Kırgızistan- Türkiye Manas Üniversitesi yayınları arasında çıkan, Cüzökan Osmanova, Kadıralı Konkobayev ve Şeralı Caparov’un kaleme aldıkları “Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü” (2001) adlı çalışmadan faydalanılmıştır.

23 Alyılmaz Cengiz, “Köktürk Yazıtları ve Köktürk Yazıtlarında Atlar”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 54, (1996), 159.

24 Besim Atalay, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, (Ankara: TDK, 1992), 48.

25 *Kırgız Tilinin Sözdüğü I*, 561.

26 Aydoğmuş, “Kırgız Cana Türk Tilindegi Zoonimler”, 109-110.

Ele alınan hayvan adlarından oluşan deyimler arasında “iki sözcükten oluşan yapıda fiil unsuru bulunmayanlar”, “ikiden fazla sözcükten oluşan yapıda fiil unsuru bulunmayanlar”, “masterla biten iki sözcükten oluşanlar”, “masterla biten ikiden fazla sözcükten oluşanlar”, “içinde at ve it sözcüğünün yanında başka bir hayvan adı ile organ adı geçenler”, “at ve it yavrusunun adından oluşanlar” şeklinde sınıflandırılmıştır.

Deyimler Latin Alfabeti ile yazılmıştır. Ayrıca Kırgız Türkçesinde yer alan deyimlerin Türkiye Türkçesinde açıklaması yapılmış ve Türkiye Türkçesinde aynı ya da yakın anlamlı olan deyimler var ise o deyimler de eklenmiştir.

At ve it sözcüğüyle kurulan deyimlerin yanında başka bir hayvan adının da geçtiği deyimler ile organ adının geçtiği deyimler bulunmaktadır. Bundan dolayı *at, it* ve yavru adlarından başka birkaç hayvan adı da çalışmada yer almıştır. Ayrıca *atla* ilgili “cılık, bee” gibi sözcüklerden oluşan deyimlere de makalede yer verilmiştir.

3. Yapı ve Sözdizimi Özellikleri Bakımından Deyimler

İncelenen deyimlerin iki sözcükten oluşan söz öbekleri olmak üzere üç ve üç ten fazla sözcükten oluştuğu görülmektedir.

Deyimlerin önemli bir kısmı “isim+ master hâlindeki fiil” yapısındadır. Ayrıca fiil unsuru bulunmayan ya da değişik kiplerde çekimlenmiş cümle kurulumundaki deyimler de bulunmaktadır.

3.1. İki Sözcükten Oluşan Yapıda Fiil Unsuru Bulunmayan Deyimler

Bu başlık altında incelenen deyimler arasında 8’i *at* sözcüğüyle, 5’i *it* sözcüğüyle, 2’si küçük (köpek yavrusu) sözcüğüyle, kurulan toplam 15 deyim bulunmaktadır.

At koşçu²⁷ “yolculuk sırasında ata ve atın sahibine bakan yoldaşlık eden yiğit” anlamına gelmektedir. Bu deyimle yakın anlamlı olarak Türkiye Türkçesinde **Can yoldaşı**²⁸ “yalnız bırakmamak için birlikte yaşanan kimse” deyimini kullanılmaktadır.

At mayı²⁹ “atın gücünden belli bir süre faydalanmak” anlamına gelmektedir.

At tokur³⁰ “yeni doğan çocuğun erkek olduğunu ifade etmek” için söylenmektedir.

At üstündö³¹ “ağır işlerde çalışmayan, masa başı işlerde çalışmış kişi” anlamında kullanılan bu deyim “**at üstünön tüşpöö**” şekilleri de bulunmaktadır.

At üstünön³² “işe kendini vermeden, gelişigüzel iş yapmak” anlamına gelen *at* sözcüğünün geçtiği bu deyimle Türkiye Türkçesindeki **baştan savma (iş)**³³ “özen gösterilmeden, üstünkörü yapılan” deyimini aynı anlamı taşımaktadır.

27 Caparov, Şeralı, Konkobayev Kadıralı ve Osmonova, Cüzökan. *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*. (Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, 2001), 56-57.

28 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 678.

29 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 57.

30 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 57.

31 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 58.

32 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 58.

33 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 628.

At çabım³⁴ “uzak olan yer” Türkiye Türkçesinde bu deyimle aynı anlamda olan **dünyanın öbür ucu**³⁵ “çok uzak bir yer” deyimini kullanılmaktadır.

Bee (dişi at) saam³⁶ “tahminen bir buçuk saatlik zaman dilimi” anlamına gelmektedir.

Kırk cılkı (yılı)³⁷ “yeni doğan çocuğun kız olduğunu ifade etmek” için kullanılır.

İt arka³⁸ “birlik ve beraberliği olmayan” anlama gelen bu deyimle aynı anlamda olan Türkiye Türkçesinde **birbirine düşmek**³⁹ “aralarında anlaşmazlık çıkıp birbiriyle uğraşmaya başlamak” deyimini yer almaktadır.

İt baldak⁴⁰ “1. Kollarını sudan çıkarıp kulaç atmak, yüzmenin bir türü. 2. Büyük adımlarla koşmak, genelde at için kullanılır.” anlamlarına gelmektedir.

İt canduu⁴¹ “dayanaklı, her türlü zorluğa karşı koymak” Bu deyim Türkiye Türkçesinde **it canlı**⁴² “çok can acıtan sızılara, zahmetlere yaralara... of demeden dayanabilen” şeklinde kullanılmaktadır.

İt cıgılış⁴³ “güreşirken aynı anda yıkılmak, sonucun eşit olması” anlamına gelmektedir.

İt ırkırak⁴⁴ “atışıp sorun yaşanması, fikir ayrılığına düşmek, tartışmak, anlaşamamak, birbirine diş göstermek” anlamı taşıyan bu deyimle yakın anlamlı olarak Türkiye Türkçesinde **ağz dalaşı (dalaşmak)**⁴⁵ “sözle yapılan kavga” deyimini bulunmaktadır.

Kökürök küçük (köpek yavrusu)⁴⁶ “evin en küçük çocuğu” anlamı vermektedir.

Küldüü küçük⁴⁷ “ufak tefek şeylerle uğraşarak evden çıkamamak, kendisine bakmamak, bakımsız ve keyifsiz hâlde olmak” anlamında kullanılır. Bu deyimle yakın anlamlı olarak Türkiye Türkçesinde **kendini bırakmak**⁴⁸ “artık vücuduna, giyim ve kuşamına bakmaz, özen göstermez olmak” deyimini kullanılmaktadır.

34 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 58.

35 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 739.

36 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 126-127.

37 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 352.

38 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 210

39 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 643.

40 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 210

41 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 211.

42 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 891.

43 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 211.

44 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 214.

45 Yusuf Çötüksöken, *Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, (İstanbul: Toroslu Kitaplığı, 2004), 94.

46 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 310.

47 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 336.

48 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 922.

3.2. İki Den Fazla Sözcükten Oluşan Yapısında Fiil Unsuru Bulunmayan Deyimler

Bu grupta yer alan toplam 4 deyim tespit edilmiştir. Bunların içinden 3 tanesinde *it* sözcüğü, 1 tanesinde *tay* sözcüğü bulunmaktadır.

İt menen mişıktaı (kedi)⁴⁹ “birbiriyle didişmek, geçinememek” Kırgız Türkçesindeki bu deyimle aynı anlamda Türkiye Türkçesinde **kedi köpek gibi**⁵⁰ “birbiriyle sürekli kavga eden, geçimsiz kimseler için söylenir” deyimini bulunmaktadır.

İttin kara kaptalınan⁵¹ “çok fazla, bol, sayısız, haddinden fazla” Türkiye Türkçesindeki **haddi hesabı yok**⁵² “sınırsız, ölçüsüz”, **kıyamet gibi (kadar)**⁵³ “pek çok” ve **sayısını Allah bilir**⁵⁴ “sayılamayacak kadar çok” deyimini Kırgız Türkçesindeki deyimle aynı anlamdadır.

İttin uulu baykara⁵⁵ “gözle görünen kişi, insan olan herkes” anlamı veren bu deyim **ittin uulu baybarak, kündün uulu gülbarak** şeklinde de söylenmektedir. Türkiye Türkçesindeki **dünya âlem/ el âlem**⁵⁶ “herkes, bütün insanlar” deyimini Kırgız Türkçesindeki bu deyimle aynı anlamı taşımaktadır.

Tayda tamdığı cok⁵⁷ “eskimiş, yıpranmış, kullanılmayacak hâle gelmiş kıyafet ve eşya” Bu deyimle aynı anlamda Türkiye Türkçesinde **Nuh Nebi’den (Hazreti Nuh’tan) kalma**⁵⁸ “çok eski, modası çoktan geçmiş (bina, eşya)” deyimini bulunmaktadır.

3.3. Masterla Biten İki Sözcükten Oluşan Deyimler

Masterla biten ve iki sözcükten oluşan deyimler arasında en çok *it* sözcüğüyle kurulan deyimlerin olduğu görülmektedir. 4’ü *it* sözcüğüyle 2’si de *at* sözcüğüyle kurulan 6 deyim bulunmaktadır.

At koyuu⁵⁹ “1. Atı kamçılıyıp hızlandırmak. 2. Atla baskın yapmak, kovalamak” anlamında gelen Kırgız Türkçesindeki bu deyimden birinci anlamı için Türkiye Türkçesinde **şaha kalkmak**⁶⁰ “at azgınlaşıp arka ayakları üzerine durmak” deyimini bulunmaktadır.

At salışuu⁶¹ “yarışmak, rakip olmak” anlamı veren bu deyimle aynı anlamda Türkiye Türkçesinde **boy ölçüşmek (biriyle) (bir şeyle)**⁶² “yeterliğini, üstünlüğünü göstermek için onunla yarışmak” deyimini kullanılmaktadır.

49 Kırgız Tilinin Frazzeologiyalık Sözdüğü, 212.

50 Çötüksöken, Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, 256.

51 Kırgız Tilinin Frazzeologiyalık Sözdüğü, 214.

52 Çötüksöken, Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, 215.

53 Aksoy, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, 932

54 Aksoy, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, 1029

55 Kırgız Tilinin Frazzeologiyalık Sözdüğü, 214.

56 Aksoy, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, 738.

57 Kırgız Tilinin Frazzeologiyalık Sözdüğü, 427.

58 Aksoy, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, 981.

59 Kırgız Tilinin Frazzeologiyalık Sözdüğü, 57.

60 Aksoy, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, 1056.

61 Kırgız Tilinin Frazzeologiyalık Sözdüğü, 57.

62 Aksoy, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, 142.

İt boluu⁶³ “yüz kızartıcı bir şey yapmak, rezil olmak” anlamına gelen bu deyim yakın anlamlı olarak Türkiye Türkçesinde **yerin dibine geçmek, (yere batmak), (yer yarılrsa içine gireceği gelmek)**⁶⁴ “pek çok utanmak, o anda kimsenin kendisini görmemesini istemek” deyimini bulunmaktadır.

İtke mingizüü⁶⁵ “çok zarar vermek, çaresiz bırakmak” anlamında kullanılan Kırgız Türkçesindeki bu deyim yakın anlamlı olarak Türkiye Türkçesinde **canına okumak**⁶⁶ “1. İyi bir şeyi berbat etmek, heder etmek. 2. Bir kimseye büyük zarar vermek.” deyimini yer almaktadır.

İt kılıu⁶⁷ “maskara etmek, kötü duruma koymak” anlamına gelmektedir. Türkiye Türkçesinde bu deyimle aynı anlama gelen **itin götüne (kıçına) sokmak**⁶⁸ “bir kimseyi ağır sözlerle rezil, kepaze etmek” ve **maskara etmek (birini) (bir şeyi)**⁶⁹ “1. Onu gülünç, rezil duruma getirmek. 2. Onu bozmak berbat etmek işe yaramaz duruma getirmek” deyimini bulunmaktadır.

İt ooru⁷⁰ “alışkanlık hâline gelmiş yanlış hâl ve hareket” anlamında kullanılmaktadır.

3.4. Masterla Biten İkidem Fazla Sözcükten Oluşan Deyimler

Bu başlıkta toplanan deyimlerden 12 tanesi *at*, 1 tanesi *cılkı*, 20 tanesi *it* sözcüğünden meydana gelen toplam 33 deyim tespit edilmiştir.

At boroyun sıdırıu⁷¹ “at ile uzak yolculuğa çıkıp gezip dolaşılacak yer bırakmamak” anlamına gelen deyim yakın anlamda Türkiye Türkçesinde **gezip tozmak**⁷² “şurada burada hayli gezmek” deyimini kullanılmaktadır.

At jabuu boluu⁷³ “havanın kapalı olduğu, fakat çok soğuk ve rüzgâr olmadığı” anlamına gelmektedir. Bu deyim yakın anlamlı olarak Türkiye Türkçesinde **hava kapanmak**⁷⁴ “gökyüzü bulutla örtülmek” deyimini bulunmaktadır.

At calına kazan asuu⁷⁵ “at üstünde yolculuk sırasında azık yemek.” anlamını taşımaktadır.

At calnan tabuu⁷⁶ “emeksiz, kolay yoldan, başkalarının kesesinden yiyip içmek, kendisine fayda sağlamak” anlamına gelen deyim “**at üstünön tabuu**” şeklinde de söylenmektedir. Türkiye Türkçesinde bu **hazıra konmak**⁷⁷ “başkasının emeği ile meydana gelmiş, kendisinin

63 Kırgız Tilinin Frazeologiyalık Sözdüğü, 210.

64 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 116.

65 Kırgız Tilinin Frazeologiyalık Sözdüğü, 212.

66 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 674.

67 Kırgız Tilinin Frazeologiyalık Sözdüğü, 212.

68 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 892.

69 Çötüksöken, *Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 279.

70 Kırgız Tilinin Frazeologiyalık Sözdüğü, 212.

71 Kırgız Tilinin Frazeologiyalık Sözdüğü, 55.

72 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 794.

73 Kırgız Tilinin Frazeologiyalık Sözdüğü, 55.

74 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 848.

75 Kırgız Tilinin Frazeologiyalık Sözdüğü, 55.

76 Kırgız Tilinin Frazeologiyalık Sözdüğü, 55.

77 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 851.

emeği geçmemiş olan şeyden yararlanmak” deyimle yakın anlamlı olan **armut piş ağzıma düş**⁷⁸ “ben hiç emek harcamayayım. Her şey hazır olup ayağıma gelsin” deyimini kullanılmaktadır.

At calın tartuu⁷⁹ “büyüme, yetişkin olmak” Bu deyim “**at calın tartıp minüü**” şeklinde de söylenmektedir. Bu deyimle yakın anlam olarak Türkiye Türkçesinde **eşek kadar olmak**⁸⁰ “artık her şey aklı yetecek kadar büyük olmak” deyimini kullanılmaktadır.

At soorusun saluu⁸¹ “arkasına bakmadan kaçmak, geri çekilmek” Türkiye Türkçesindeki **geri çekilmek**⁸² “1. Bulunduğu yerden arkaya doğru gitmek. 2. Yürütülmesine karışığı bir işi sürdürmekten ya da sürdürenler arasında bulunmaktan vazgeçmek” deyimini yakın anlam taşımaktadır.

At öltürö kelüü⁸³ “ölümüne hızlı gitmek” anlamında kullanılan bu deyimle Türkiye Türkçesinde yakın anlamlı olarak **ardından atlı (tatar) kovarcasına**⁸⁴ “çok hızlı koşarak” deyimini yer almaktadır.

Attan oop tüşüü⁸⁵ “çok istemek, kendini vermek, kendinden geçmek” Bu deyimle örnek olarak Türkiye Türkçesindeki **kendini kaptırmak**⁸⁶ “uğraşmaya başladığı işten ya da bir şeyin etkisinden kendini kurtaramamak” ile **kendini vermek (Bir şeye)**⁸⁷ “bütün gücünü bir şey yapmaya adanmak” deyimleri örnek olarak gösterilebilir.

At teri kaytпоо⁸⁸ “emeği boşa gitmek, eli boş dönmek” anlamındaki bu deyimle karşılığı olarak Türkiye Türkçesinde **eli boş dönmek**⁸⁹ “umduğunu elde edemeden dönmek” deyimini kullanılmaktadır.

At teri kılıu⁹⁰ “yağmurun atıştırması” anlamı taşımaktadır. Türkiye Türkçesindeki **ahmak ıslatan**⁹¹ “çisinti hâlindeki yağmur” deyimini yakın anlamlıdır.

Attın kulagı menen teñ oynoo⁹² (KTFS, 2001: 58) “ata iyi binmek, at üstünde rahat gitmek” anlamına gelmektedir.

Aldına miñ jılkı saluu⁹³ “sarhoş olmak” Bu deyim “**astına miñ koy aydoо**” şeklinde de kullanılmaktadır. Bu deyimlerle ilgili Türkiye Türkçesinde **kafayı bulmak**⁹⁴ “sarhoş olmak, sarhoşluk neşesini bulmak” deyimini kullanılmaktadır.

78 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 584.

79 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 56.

80 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 771.

81 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 57.

82 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 793.

83 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 57.

84 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 580.

85 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 57.

86 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 923.

87 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 924.

88 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 57.

89 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 755.

90 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 57.

91 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 548.

92 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 58.

93 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 42.

94 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 899.

Cılkıña çenep ışkırıu⁹⁵ “gelir- giderine, imkânlarına göre iş yapmak” aynı anlamda “**cılkıña karap ışkırıu**” şeklinde de kullanılmaktadır. Bu deyimle aynı anlamda Türkiye Türkçesinde **ayağını yorganına göre (yorganına göre ayak) uzatmak**⁹⁶ “giderini gelirinine uydurmak” deyimine rastlanmaktadır.

İt azabın körüü⁹⁷ “Çok zorlanmak, zor günlerden geçmek” anlamına gelen deyimle yakın anlamli olarak Türkiye Türkçesinde **canı burnuna gelmek**⁹⁸ “çektığı sıkıntıya artık dayanamaz olmak, çok bunalmak” deyimini kullanılmaktadır.

İt algan tülküdüy (tilki) boluu⁹⁹ “yenilmek, elinden bir şey gelmemek” Bu deyimle yakın anlam olarak Türkiye Türkçesinde **elden ne gelir?**¹⁰⁰ “**yapılacak bir şey yok; yapabileceğimiz bir şey yok.**” ve **elinden bir şey gelmemek**¹⁰¹ “1. Bir şey yapma olanağını bulamamak. 2. Bir iş yapmayı bilmemek” deyimini yer almaktadır.

İt atasın taamboo¹⁰² “büyüklerine karşı saygı göstermemek” anlamına gelen Kırgız Türkçesindeki bu deyimle yakın anlamli olarak Türkiye Türkçesinde **adam gibi**¹⁰³ “1. Terbiyeli, akıllı, uslu. 2. İnsana yaraşır biçimde. 3. İşe yarar, iyice, kaliteli” ve **el bağlamak/ el pençe divan durmak**¹⁰⁴ “saygı göstermek için ellerini göbeği üstüne kavuşturup durmak” deyimini kullanılmaktadır.

İt başı kañğı boluu¹⁰⁵ “şaşırmak, ne yapacağını bilememek” Türkiye Türkçesinde bu deyimle yakın anlamli olarak **eli ayağı dolaşmak**¹⁰⁶ “telaştan, heyecandan ne yapacağını şaşırarak düzensiz, karışık iş yapmak” ve **eteği ayağına dolaşmak**¹⁰⁷ “ivmesinden, heyecanından, şaşkınlılaşarak karışık iş görmek” deyimleri bulunmaktadır.

İt cebegen boktu çeşüü¹⁰⁸ “ağza alınmayacak şekilde karşılıklı kötü sözler söylemek, küfür etmek” Türkiye Türkçesindeki **sıçıp sıvamak**¹⁰⁹ “öfkelenip şıçmaklı küfürlerle dolu sözler söylemek” ve **sövüp saymak**¹¹⁰ “küfürler ve kötü sözler sıralamak” deyimleri yakın anlamda kullanılmaktadır.

İt katarı körüü¹¹¹ “dikkate almamak, adam yerine koymamak, nefret etmek” anlamına gelen deyim için Türkiye Türkçesinde **burun kıvrırmak**¹¹² “beğenmeyip küçümsemek” ve **hor**

95 *Kırgız Tilinin Frazelogyalılık Sözdüğü*, 199.

96 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 599.

97 *Kırgız Tilinin Frazelogyalılık Sözdüğü*, 210.

98 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 672.

99 *Kırgız Tilinin Frazelogyalılık Sözdüğü*, 210.

100 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 751.

101 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 758.

102 *Kırgız Tilinin Frazelogyalılık Sözdüğü*, 210.

103 Çötüksöken, *Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 91.

104 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 749.

105 *Kırgız Tilinin Frazelogyalılık Sözdüğü*, 210.

106 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 755.

107 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 772.

108 *Kırgız Tilinin Frazelogyalılık Sözdüğü*, 211.

109 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 1034.

110 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 1042.

111 *Kırgız Tilinin Frazelogyalılık Sözdüğü*, 211.

112 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 667.

görmek (birini)¹¹³ “bir kimseye değersiz, kendisinden çok aşağı gözüyle bakmak” deyimleri aynı anlamı taşımaktadır.

İtke minip kaluu¹¹⁴ “her şeyini kaybetmek, malsız mülksüz ortada kalmak” anlamında kullanılan deyim “**itke minuu**” şeklinde de kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde bu deyimle anlam açısından aynı olan **elde avuçta bir şey kalmamak**¹¹⁵ “para, mal, mülk vb. harcanarak bitmek, tükenmek” deyimini kullanılmaktadır.

İtke ırgıtkan sööktöy kılıu¹¹⁶ “değer vermemek, dışlamak.” anlamına gelen deyimle uygun olarak Türkiye Türkçesinde **hor görmek (birini)**¹¹⁷ “bir kimseye değersiz, kendisinden çok aşağı gözüyle bakmak” deyimini yer almaktadır.

İt körbögön korduktu körsötüü¹¹⁸ “çok zorlamak, azap çektirmek” Bu deyimle ilgili Türkiye Türkçesinde **kan yutturmak (bir iş, bir adam, bir kimseye)**¹¹⁹ “bir iş meydana gelinceye kadar, o işi yapana çok sıkıntı vermek” deyimini bulunmaktadır.

İt körbögöndü körüü¹²⁰ “çok zorluk çeken, her türlü sıkıntıyı yaşayan” Bu deyimle örnek olarak Türkiye Türkçesindeki **kan kusmak**¹²¹ “çok eziyet çekmek.” örnek olarak sunulabilir.

İt kuyrugun tüyüştürüü¹²² “birbirine düşürmek” anlamındaki deyimle aynı anlamda Türkiye Türkçesinde **ortalığı birbirine katmak (çorbaya çevirmek)**¹²³ “herkesi birbirine düşürmek.”, **fesat karıştırmak (kaynatmak)/ iş karıştırmak**¹²⁴ “insanları birbirine düşürecek işler yapmak” ve **havayı bozmak**¹²⁵ “bir topluluğun düzenini aksatan, kişiler arasındaki iyi ilişkiyi kötüleştiren davranışta bulunmak” deyimleri vardır.

İt-kuşka cem boluu¹²⁶ “tarlada ölüp, cesedi gömülmemek” anlamına gelen deyim “**karga-kuzungu cem boluu**” şeklinde de kullanılmaktadır.

İt ölük kılıu¹²⁷ “1. Rezil etmek, küçük düşürmek, itibarını yok etmek. 2. Birisini aklını kaybedene kadar dövmek, her yerini morartmak” anlamların gelen bu deyimle ilgili Türkiye Türkçesinde birinci anlamında kullanılan **itin götüne (kacıma) sokmak**¹²⁸ “bir kimseyi ağır sözlerle rezil, kepaze etmek.” ve **maskara etmek (birini) (bir şeyi)**¹²⁹ “1. Onu gülünç, rezil duruma getirmek. 2. Onu bozmak berbat etmek işe yaramaz duruma getirmek” deyimini bulunmaktadır.

113 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 860.

114 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 212.

115 Çötüksöken, *Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 180.

116 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 212.

117 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 860.

118 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 212.

119 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 906.

120 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 212.

121 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 906.

122 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 212.

123 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 989.

124 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 782.

125 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 848.

126 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 212.

127 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 213.

128 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 892.

129 Çötüksöken, *Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 279.

İt talagan tülküdü boluu¹³⁰ “1. Karşı taraftan kötü söz duyarak rezil olup mahcup olmak. 2. Elinde hiçbir şeyi kalmayarak perişan hâlde olmak, her şeyini kaybetmek” anlamına gelmektedir.

İt terisin başına kaptoo¹³¹ “eziyet etmek, dalga geçmek, zulmetmek” anlamına gelen bu deyimle aynı anlama gelen Türkiye Türkçesinde **can yakmak**¹³² “1. Zulmetmek, eziyet etmek, acıtmak. 2. Bir kimseyi büyük zarara sokmak” deyimi kullanılmaktadır.

İt terisinen cek körüü¹³³ “sevmemek, nefret etmek” anlamına gelen bu deyimle yakın anlamlı olarak Türkiye Türkçesinde **karın ağrısı**¹³⁴ “sevilmeyen, tahammül edilemeyen kimse ya da şey için söylenir” ve **ağır kanlı**¹³⁵ “varlığı insana sıkıntı veren, sevimsiz, antipatik” deyimi bulunmaktadır.

İttin artkı şıyragınday boluu¹³⁶ “utanç duruma düşmek, rezil olmak, kendini kötü hissetmek, kötü duruma düşmek” anlamında kullanılan deyimle yakın anlamlı olarak Türkiye Türkçesinde **bozum olmak**¹³⁷ “sözü ya da davranışı iyi karşılanmadığından utanacak duruma düşmek” deyimi yer almaktadır.

İt ırkırak kılıu¹³⁸ “bölüp parçalamak, milletin birlik ve beraberliğini yok etmek, ülkeyi karıştırmak” anlamına gelen Kırgız Türkçesindeki bu deyimle yakın anlamlı olarak Türkiye Türkçesinde **ortalık karışmak**¹³⁹ “toplum içinde ya da devletler arasında düzen bozukluğu baş göstermek” deyimi kullanılmaktadır.

İçine it ölüü¹⁴⁰ “birini kıskanmak, onun hep kötülüğünü düşünmek” anlamındaki bu deyimle yakın anlamlı olarak Türkiye Türkçesinde **içinden pazarlıklılı**¹⁴¹ “öfkesini, kinini içinde saklayan, yapacağı kötülüğü kimseye sezdirmeyen” deyimi aynı anlama gelmektedir.

Oozunan ak it kirip, kara it çıguu¹⁴² “aklına gelen tüm kötü sözleri söylemek, küfretmek” anlamına gelen bu deyim “**oozunan ak it kirip, sarı it çıguu**” şeklinde de kullanılmaktadır. Bu deyimle yakın anlamlı olarak Türkiye Türkçesinde **itin götüne (kıçına) sokmak**¹⁴³ “bir kimseyi ağır sözlerle rezil, kepaze etmek” deyimi bulunmaktadır.

4. At ve İt Sözcüğünün Başka Bir Hayvan Adıyla Oluşturduğu Deyimler

At ve *it* hayvan adlarının geçtiği bazı deyimlerin içinde başka bir hayvan adı bulunan deyimlerin de olduğu tespit edilmiştir. Bu deyimler arasında *at*, *deve*, *it*, *tilki*, *kuş*, *kedi*, *yılan* ve

130 Kırgız Tilinin Frazеологiyalık Sözdüğü, 213.

131 Kırgız Tilinin Frazеологiyalık Sözdüğü, 213.

132 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 678.

133 Kırgız Tilinin Frazеологiyalık Sözdüğü, 213.

134 Çötüksöken, *Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 253.

135 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 535.

136 Kırgız Tilinin Frazеологiyalık Sözdüğü, 213-214.

137 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 662.

138 Kırgız Tilinin Frazеологiyalık Sözdüğü, 214.

139 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 989.

140 Kırgız Tilinin Frazеологiyalık Sözdüğü, 219.

141 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 869.

142 Kırgız Tilinin Frazеологiyalık Sözdüğü, 384.

143 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 893.

yulki hayvan adlarının olduğu görülmektedir. Deyim içinde *at- deve, it- tilki, it- kuş, it- kedi ve yılan- yulki* hayvan adları geçmektedir. Bu tür deyimler arasında en çok *it* sözcüğünün yanında başka bir hayvan adı kullanıldığı görülmektedir. Bu başlıkta toplam 7 deyim yer almaktadır.

Attan- töödön tüşkөndөy¹⁴⁴ “kaba, tuhaf, yerli yersiz konuşan” anlamında kullanılan bu deyimle aynı anlamda Türkiye Türkçesinde **yerli yersiz**¹⁴⁵ “uygun ve sıralı olup olmadığını düşünmeden, uygun olsun olmasın” deyimini kullanılmaktadır.

İt alğan tüküdөy boluu¹⁴⁶ Bu deyimle ilgili açıklama “Masterla Biten İkiden Fazla Sözcükten Oluşan Deyimler” adlı başlıkta yapılmıştır.

İt keldi bi, kuş keldi bi debөө¹⁴⁷ “oralı olmamak, önemsememek” anlamına gelen bu deyim Türkiye Türkçesinde **umurunda değil**¹⁴⁸ “aldırış etmez, önem vermez” şeklinde yer almaktadır.

İt- kuşka jem boluu¹⁴⁹ Bu deyimle ilgili açıklama “Masterla Biten İkiden Fazla Sözcükten Oluşan Deyimler” adlı başlıkta yapılmıştır.

İt menen mışkıtay¹⁵⁰ Bu deyim açıklaması “İkiden Fazla Sözcükten Oluşan Yapısında Fiil Unsuru Bulunmayan Deyimler” başlığında verilmiştir.

İt talagan tüküdөy boluu¹⁵¹ Bu deyimle ilgili açıklama “Masterla Biten İkiden Fazla Sözcükten Oluşan Deyimler” adlı başlıkta yapılmıştır.

Cılan (yılan) çakpay, cılkı teppey¹⁵² “hiçbir şey olmadan, durduk yere, sebepsiz, kendi kendine” anlamına gelen bu deyim “**cılkı teppey, cılan çakpay**” şeklinde de kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde bu deyim yakın anlamlı **boşu boşuna**¹⁵³ “gereksiz yere, büsbütün boş” deyimine rastlanmaktadır.

5. At ve İt Sözcükleri ile Birlikte Organ Adlarının Geçtiği Deyimler

Bu başlık altında *at* ve *it* sözcükleriyle kurulan deyimlerden içinde organ adı geçen örnekleri incelenmiştir. İnsanoğlu organları aracılığıyla yaşamını sürdürmekte ve organlarının yardımcı ihtiyaçlarını giderebilmektedir. Organların her biri önemlidir. Organ adları deyimlerde de geçmektedir. Organ adlarının tek başına geçtiği deyimler olduğu gibi hayvan adlarıyla birlikte kullanıldığı deyimler de bulunmaktadır.

Hayvan adlarıyla birlikte kullanılan organ adları arasında *burun (murun), dil (til), baş (baş), göz (köz) ve ağız (ooz)* yer almaktadır. Genellikle *at (at)- dil (til) ve it (it)- burun (murun)*, hayvan ve organ adları bir arada kullanılmaktadır. Toplam 3 deyim tespit edilmiştir.

144 Kırgız Tilinin Frazeologiyalık Sözdüğü, 57.

145 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 1112.

146 Kırgız Tilinin Frazeologiyalık Sözdüğü, 210.

147 Kırgız Tilinin Frazeologiyalık Sözdüğü, 211.

148 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 1084.

149 Kırgız Tilinin Frazeologiyalık Sözdüğü, 212.

150 Kırgız Tilinin Frazeologiyalık Sözdüğü, 212.

151 Kırgız Tilinin Frazeologiyalık Sözdüğü, 213.

152 Kırgız Tilinin Frazeologiyalık Sözdüğü, 196-197.

153 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 658.

At kara til bolgondo¹⁵⁴ “yaz gelip yılkların ota doyduğu zaman” anlamına gelmektedir.

İtin murdunan tüşkөndөy¹⁵⁵ “beklenmedik bir zamanda ortaya çıkmak” “**İtin murdunan tüşө kalganday**” şeklinde de kullanılan bu deyimle yakın anlamlı olarak Türkiye Türkçesinde **baş göstermek (yüz göstermek)**¹⁵⁶ “belirmek, ortaya çıkmak” ve **meydana çıkmak, (ortaya çıkmak)**¹⁵⁷ “1. Belli olmak (Bir durum). 2. Ortada kendini göstermek (Biri)” deyimleri kullanılmaktadır.

İtin murdu ötküs¹⁵⁸ “çok sıkı, insan geçemeyecek kadar, orman ve çalılık alan” için denilir. Bu deyimle yakın anlam olarak Türkiye Türkçesinde **iğne atsan yere düşmez**¹⁵⁹ “Çok kalabalık.” deyimini bulunmaktadır.

6. At ve İt Yavrusunun Adından Oluşan Deyimler

Kırgız Türkçesinde *at* yavrusu için “*tay*”, *it* (köpek) yavrusu için “*küçük*” sözcükleri kullanılmaktadır.

İt (köpek) yavrusunun adıyla kurulan deyimler arasında geçen “*küçük*” sözcüğünün tanımı Kırgız Dilinin Sözlüğünde “1.Köpek ya da kurdun yavrusu. 2. Çocuklara söylenen sevgi sözcüğü.”¹⁶⁰ şeklinde yapılır. Yapılan tanımdan köpek yavrusu için kullanılan “*küçük*” sözcüğünün çocuklara sevgi ifadesi olarak kullanıldığı açıklanır. Türkiye Türkçesinde “*enik*” olan bu sözcüğün karşılığı Türkiye Türkleri tarafından da çocuklara söylenen sevgi sözcüğüdür.

Hayvan yavrularına verilen adlardan oluşan deyimler arasında 5 farklı deyimle *tay* 2 farklı deyimle *küçük* sözcüğünün geçtiği toplam 7 deyim tespit edilmiştir.

Tay kaçırbas boz aygır¹⁶¹ “halkını bölmeyen, onları düşünüp halkı için çalışıp, elinden gelen her şeyi yapan, alçak gönüllü, tarafsız” anlamına gelmektedir.

Tay talaş¹⁶² “herhangi bir konu hakkında uzlaşmamak, karar verememek” anlamına gelmekte olan bu deyimle yakın anlamlı olarak Türkiye Türkçesinde **kiyameti (kiyametleri, kızıl kıyameti, kızılca kıyameti) koparmak**¹⁶³ “aşırı derecede bağırıp çağırmak, aşırı gürültülere, tartışmalara yol açmak” deyimini kullanılmaktadır.

Tayda tamdığı jok “eskimiş, yıpranmış, kullanılmayacak hâle gelmiş kıyafet ve eşya” Bu deyimle aynı anlamda Türkiye Türkçesinde **Nuh Nebi'den (Hazreti Nuh'tan) kalma**¹⁶⁴ “çok eski, modası çoktan geçmiş (bina, eşya)” deyimini yer almaktadır.

154 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sөzdüğü*, 56.

155 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sөzdüğü*, 214.

156 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sөzlüğü*, 618.

157 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sөzlüğü*, 966.

158 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sөzdüğü*, 214.

159 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sөzlüğü*, 873.

160 *Kırgız Tilinin Sөzdüğü I*, 854.

161 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sөzdüğü*, 427.

162 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sөzdüğü*, 427.

163 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sөzlüğü*, 932.

164 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sөzlüğü*, 981.

Tay çabım¹⁶⁵ “Halk tarafından kabul edilmiş tahmini ölçü.” anlamına gelmektedir.

Takaluudan tay kalbay¹⁶⁶ “büyük küçük, genç yaşlı demeden hep beraber” Bu deyimle yakın anlamlı Türkiye Türkçesinde **bir ağızdan**¹⁶⁷ “hepsi seslerini, sözlerini birleştirerek, hep birden” deyimini bulunmaktadır.

Kökürök küçük¹⁶⁸ Bu deyim ile ilgili açıklama “İki Sözcükten Oluşan Yapısında Fiil UNSURLU Bulunmayan Deyimler” adlı başlıkta verilmiştir.

Küldüü küçük¹⁶⁹ Bu deyim açıklaması “İki Sözcükten Oluşan Yapısında Fiil UNSURLU Bulunmayan Deyimler” adlı başlıkta yapılmıştır.

7. Sözcük Sayısı Bakımından Deyimler

İncelenen KIRGIZ Türkçesindeki hayvan adlarından oluşan deyimlerin çoğunun üç sözcükten oluştuğu üç sözcükten oluşanlardan sonra ise sayıca iki sözcükten oluşan deyimlerin çok olduğu görülmektedir. İki ve üç sözcükten oluşan deyimlerden başka dört, beş ve yedi sözcükten oluşan deyimler de bulunmaktadır.

Toplam incelenen deyim sayısı 75’dir. 75 deyimden 26’sı iki, 28’i üç, 18’i dört sözcükten oluşmaktadır. Beş ve yedi sözcükten de oluşan deyimler bulunmaktadır. Sayı olarak az olan bu deyimlerden beş sözcükten oluşan 2, yedi sözcükten oluşan deyimden ise 1 tane tespit edilmiştir. Buna göre dört, beş ve yedi sözcükten oluşan deyimlerin sayısının incelenen deyimlerden sözcük sayısı olarak toplam üç sözcükten oluşan deyimlerden az olduğu görülmektedir.

8. Sonuç

İncelenen deyimlerin en az iki sözcükten en çok ise yedi sözcükten oluştuğu tespit edilmiştir. Sözcük sayısı bakımından beş, altı ve yedi sözcükten oluşan deyimlerin sayısının çok az olduğu görülmektedir.

Deyimler arasında 39 deyim ile *it* sözcüğü öne çıkarken, bunu 21 deyim ile *at* sözcüğü ile kurulan deyimler izlemektedir. Bununla birlikte incelenen deyimler arasında diğer 18 deyimde farklı hayvan adlarına rastlanmaktadır.

Kırgız Türkçesindeki “it menen mışıktaı” deyimini ile Türkiye Türkçesindeki “kedi köpek gibi” deyiminin anlam ve sözcük açısından aynı olduğu tespit edilmiştir. Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki hayvan adlarıyla oluşan deyimlerden Kırgız Türkçesindeki “it janduu”, Türkiye Türkçesindeki “it canlı” deyimine karşılık gelmektedir.

Konuya ait deyimler arasında yapısında fiil unsuru (matar hâlindeki) olan deyimlerin yapısında fiil unsuru olmayan deyimlerden daha çok olduğu görülürken, yapısında fiil unsuru olup matar hâlindeki deyimlerin çoğunun ikiden çok sözcükten meydana geldiği tespit edilmiştir.

165 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 428.

166 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 428.

167 Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 641.

168 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 310.

169 *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*, 336.

Tespit edilen deyimler olumsuzluk açısından incelendiğinde toplam 37 deyim olumsuzluk bildirdiği görülmektedir. Olumsuzluk bildiren deyimler arasında en çok *it* sözcüğüyle kurulan deyimlerin (28) bulunduğu tespit edilmiştir. Konuya ait diğer hayvan adı olan *at* sözcüğüyle kurulan deyimlerin ise çoğunun olumlu anlamda kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bazı deyimlerde *at* ve *it* sözcüğüyle birlikte başka bir hayvan adından oluşan deyimlerin de olduğuna rastlanılmıştır. *At* ve *it* sözcüğünün yanında yer alan hayvanlar arasında, deve, kuş, kedi ve yılan hayvan adları geçmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Akman, Eyüp. “Türk Kültüründe ve Azerbaycan Destanlarında At”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C. 11, No:1, (2003): 233-248.
- Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: TDK Yayınları, 2015.
- Aksoy, Ömer A. *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, İstanbul: İnkılâp Kitapevi, 1988.
- Alyılmaz, Cengiz. “Köktürk Yazıtları ve Köktürk Yazıtlarında Atlar” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 54, (1996): 155-163.
- Atalay, Besim, *Divanü Lügati’t Türk Tercümesi*. Ankara: TDK Yayınları, 1992.
- Aydoğmuş, Erdal. *Türk cana Kırgız Tilindegi Zoonimler*. Doktora tezi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, 2014.
- Biray, Nergis, “Kırgız Türkçesinde Deyimler ve Deyimlerin Sınıflandırılması Üzerine”, *Fikret Türkmen Armağanı*. İzmir: Kanyılmaz Matbaası, 2005.
- Caferoğlu, Ahmet. “Filolojide İnsan ve Hayvan Soybirliği”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, C. 16, (1969): 1-15.
- Caparov, Şeralı, Konkobayev Kadıralı, Osmonova, Cüzökan. *Kırgız Tilinin Frazelogiyalık Sözdüğü*. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, 2001.
- Cumakunova, Güلزura. *Türkçe-Kırgızca Sözlük*. Bişkek, Kırgızistan- Türkiye Manas Üniversitesi Yayını, 2005.
- Çınar, Ali Abbas. “Divanü Lügati’t Türk’tte At Kültürü”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*. İstanbul: Resim Matbaacılık A.Ş., 1995.
- Çotuksöken, Yusuf. *Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Toroslu Kitaplığı, 2004.
- Elçin, Şükrü. “Türklerde Atın Armağan Olması”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*. İstanbul: Resim Matbaacılık A.Ş., 1995.
- Engemberdiyev, Raimcan. *Frazelogizmi V Epose Manas*. Frunze, 1979.

- Karakuş, İdris. “Türkçe Ad Bilim (Onomastik)’de Hayvan Adları”, *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, IX/27, (1997): 1143- 1152.
- Kırgız Tilinin Sözdüğü*. Avrasya Press, Bişkek, 2010.
- Kırgız Tilinin Sözdüğü, I-II*. Bişkek: Avrasya Press, 2011.
- Konstantin, Kuzmiç Y. *Kırgız Sözlüğü*. Çeviren Abdullah TAYMAS. Ankara: TDK, 1988.
- Osmanova, Cüzökan. *İdiomu V Kırgızskom Yazıke*, Frunze, 1969.
- Sertkaya Osman Fikri. “Eski Türk Kültüründe At”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*. İstanbul: Resim Matbaacılık A.Ş., 1995.
- Seyidoğlu Bilge. “Mitolojik Dönemde At”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*. İstanbul: Resim Matbaacılık A.Ş., 1995.
- Şükürov, D. *Frazeologičeskih Soçetaniyah v Kırgızskom Yazıke*, Frunze, 1956.
- Tavkul, Ufuk. “Kültürel Etkileşim Açısından On İki Hayvanlı Türk Takviminin Yayılışı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, IV/1, (2007): 25- 45.
- Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını, 2011.
- Uçar, İlhan. “Türkiye Türkçesinde Hayvan Adlarından Türetilmiş Bitki Adları”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 2/1, (2013): 1- 19.
- Useev, Nurdin. “Kırgız Türkçesindeki Bazı Deyimleri Açıklamada Eski Türkçenin Yeri ya da Ara Arkaik Kelimeler”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 37, (2014): 91- 96.

İsmet Özel Şiirinde Servet-i Fünûn İzleri

Impressions of Servet-i Fünûn In İsmet Özel's Poetry

Mustafa BALCI¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mustafa Balcı (Prof. Dr.),

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili

ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-posta: mustafabalcı@istanbul.edu.tr

ORCID: 0000-0003-3683-8705

Başvuru/Submitted: 11.09.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:

15.10.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:

16.11.2020

Kabul/Accepted: 27.11.2020

Online Yayın/Published Online: 20.12.2020

Atıf/Citation: Balcı, Mustafa. "İsmet Özel Şiirinde Servet-i Fünûn İzleri." *Türkiyat Mecmuası- Journal of Turkology* 30, 2 (2020): 375-393. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.799595>

ÖZ

Türk edebiyatında Tanzimat'tan sonra başta Fransız edebiyatı olmak üzere Avrupalı tarzda gelişen bir mecra oluşmuştur. Bu yolda şekil ve tür olarak Fransız edebiyatının taklidi birçok metin üretilmiştir. Anlatım bakımından eski geleneğin tesiri görülse de tür ve şekil bakımından yenilikler hızla yaygınlık kazanmış ve 1890'larda yetkin şiir ve romanların üretileceği Servet-i Fünûn çizgisine giden yol açılmıştır. Servet-i Fünûn mecmuası etrafında toplanan yeni edebiyat anlayışına sahip şair ve yazarlar adı aynı dergiyle anılacak bir edebî akımın öncüsü ve temsilcisi olmuşlardır.

İsmet Özel, 1960 sonrası Türk edebiyatının en müessir şairlerindedir. Genç yaşta kendi şiir yatağını oluşturduğu gibi sonraki dönemlerde de birçok şair için yol gösterici olmuştur. İdeoloji ve gençlik duygularıyla harmanlanmış ilk şiirlerinde yoğun imgeye dayalı ifade şekilleriyle dikkati çeker. *Geceleyin Bir Koşu*, *Evet İsyân*, *Cinayetler Kitabı* ve *Celladıma Gülümserken* adlı kitapları şiirinin farklı dönemlerini temsil eden metinlerini barındırır. Bu çalışma, söyleyiş, konu, ahenk, üslup bakımından herhangi bir topluluk veya şahsiyetle bağlantısı olmayan İsmet Özel ile Tanzimat'tan sonra gelişen yeni Türk şiirinin temsilcisi olan Servet-i Fünûn şairleri arasında bir koşutluk veya benzerlik aranabilir mi sorusundan yola çıkmaktadır. Servet-i Fünûn edebiyatının en dikkate değer yönü *hüzün* ve anlam bakımından akraba kelimelere metinlerinde sıkça rastlanmasıdır. İsmet Özel'in şiirlerinde de *hüzün* kelimesi çok sık olmamakla birlikte dikkati çekecek bir tarzda kullanılmaktadır. Yukarıda zikredilen şiir kitaplarından ilk üçünde kullanıldığı görülen *hüzün* kelimesinin İsmet Özel şiiri ile Servet-i Fünûn şiirinin ortak kelimelerinden olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmada Servet-i Fünûn şiiri ve İsmet Özel şiirinin *hüzün* ortak paydasında birleşip birleşmeyeceği tartışılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Yeni Türk edebiyatı, Servet-i Fünûn, İsmet Özel, şiir, ethos, pathos, hüzün

ABSTRACT

In Turkish literature, after the Tanzimat, a new approach especially influenced by French literature, was formed. In this period, many literary texts imitating French literature in terms of forms and genres were written. Although the influence of the old literary tradition was seen in terms of expression, new genres and forms

quickly became widespread and such reforms led to the Servet-i Fünûn, where competent poems and novels would be written in the 1890s. Poets and writers with a new literary perspective gathered around the Servet-i Fünûn journal became the pioneers and representatives of a literary movement that would later be mentioned with the name of the journal. İsmet Özel is one of the most influential poets of modern Turkish literature. He created his own style of poetry at a young age, and later became a guide for many poets. In his first poems that blended ideology and youth feelings, he draws attention with his expressions based on intense images. His books *Geceleyin Bir Koşu*, *Evet İsyân*, *Cinayetler Kitabı* ve *Celladım Gülmüserken* contain poems representing different periods of his poetry.

This study sets out from the question of whether a parallelism can be established, or similarity can be sought between İsmet Özel (who has no connection with any community in terms of pronunciation, subject, harmony, or style), and the Servet-i Fünûn group who were representative of the new Turkish poetry that developed after the Tanzimat. The most significant aspect of Servet-i Fünûn literature is the frequent occurrence of the words related to *hüzün* (sadness). In İsmet Özel's poems, the word *hüzün* (sadness) is used in a remarkable way, although not very often. It has been determined that the word *hüzün* (sadness) which is used in the first three books mentioned above, is one of the common words found in İsmet Özel's and Servet-i Fünûn poetry. In this study, it is discussed whether the poetry of Servet-i Fünûn and İsmet Özel will intersect in the common usage of the word *hüzün* (sadness).

Keywords: Modern Turkish Literature, Servet-i Fünûn, İsmet Özel, poetry, ethos, pathos, sadness

EXTENDED ABSTRACT

Since the Tanzimat era, there have been authors in the Turkish literature who were producing European style works. Many literary works have been translated from European languages (predominantly French), into Turkish. The first European style examples of stories and novels also belong to this era. Newspapers in various periods as well as journals begun to be published, new literary forms by a variety of authors, and new books were produced. Poetry is the first genre that underwent changes within the framework of the new literary mindset. It went through changes in content and thereafter continued to do so in its structure along with each literary movement. We understand that the generation (of authors) that would leave their signature on the developed European-style works had been brought up in the 1890s. The writers and poets who gathered around the journal titled Servet-i Fünûn were going to have a profound influence on the upcoming generations through the literary works they had written.

Having written his works in a time and understanding that were quite different from Servet-i Fünûn, İsmet Özel as a beloved poet has succeeded in having a huge audience by virtue of his poems in the last fifty years, and in addition, he has had an undeniable influence on upcoming poets. He has also contributed to intellectual and literary areas starting from the mid-1970s through his essays, a genre that began to develop in the Turkish literature from the 1960s. İsmet Özel gained an authentic place in the literary world, as a sui generis person with his understanding of poetry, wording, expression, vocabulary, and themes. This study aims to investigate possible similarities between the poems of the poets who laid the foundations of a new and authentic literature in the late 19th century and those of İsmet Özel, who took his place in the literary world in the second half the 20th century.

In this article, we will firstly tackle the common attitude in the formation of the new Turkish literature in the context of parallels and similarities between İsmet Özel and Servet-i

Fünûn poets, and we will discuss whether there is any inherent relation between the poetry of the era in question and the aforementioned poet with reference to his writings on the poetry.

Thereafter, we will discuss the issue of closeness between Servet-i Fünûn and İsmet Özel on the basis of the word *hüzün* (sadness). This word and the ones that have semantic affinity with it such as *lahid* (tomb), *makber* (grave), *kabir* (grave/tomb), *mezar* (burial place/grave), *çukur* (pit); *mükedder* (mornful), *kederli* (mournful/dreary), *müteverrim* (tuberculous), *kırık* (broken), *mustarib* (the one who is suffering from something), *efsürde*, *sönük* (faded/pale), *bî-mecal* (dead on one's feet), *öksüz* (orphan), *münkesir* (offended/vexed), *şikeste* (resentful/broken) were frequently used in 1st Constitutional Period Turkish poetry, especially in the texts related to the era of the New Literature, and many subjects that might causally be relevant to *hüzün* (sadness) found their place. We also come across this word in İsmet Özel's poems. Moreover, we will also tackle the question of whether we can take the concept of *hüzün* (sadness) as a common ground between İsmet Özel and Servet-i Fünûn.

İsmet Özel's book titled *Erbain*, a collection of all of his poems, consists of the books of poems *Geceleyin Bir Koşu*, *Evet İsyân*, *Cinayetler Kitabı* and *Celladuma Gülümserken*, along with the poems that he had not included in these books. Having an extensive range of use along with the terms that has semantic proximity with it in Servet-i Fünûn tradition, the term *hüzün* (sadness) was only used ten times in İsmet Özel's *Erbain*. The word *hüzün* (sadness) occurred in the poems *Waterloo'da Bir Dişi Kedi* (two times), *Ölü Asker İçin İlk Türkü*, *Geceleyin Bir Korku* and *Davun*, which are included in his first book of poems, namely *Geceleyin Bir Koşu*. By virtue of its semantic affinity to *hüzün* (sadness), the term *üzgün* (sad) that is used in *Ölü Asker İçin İlk Türkü* is also included in this examination. We come across the term *hüzün* (sadness) in the poems *Çağdaş Bir Ürperti* (two times), *Yaşamak Umrumdadır*, *Aynı Adam ve Yaşatan*, contained in his second book of poems *Evet İsyân*; as well as in the poems *Karlı Bir Gece Vakti Bir Dostu Uyandırmak*, *Akdeniz'in Ufka Doğru Mora Çalan Mavisi* (one instance of *hüzün* (sadness) in each of them) that were included in the third book of poems, which he named *Cinayetler Kitabı*. In the first poem, we also see the word *mahzun* (sad) along with *hüzün* (sadness), and we picked out thirteen instances of *hüzün* (sadness) and *hüzün*-related words in total, if we take *mahzun* (sad) into account as well. We realized that the common ground between Servet-i Fünûn and İsmet Özel in the use of the concept of *hüzün* (sadness) remains nothing more than an appearance considering İsmet Özel's negative attitude toward the word and the emotion that it brings forth. We will discuss in detail the contexts in which İsmet Özel integrates the word *hüzün* (sadness) into his poetry, his attitude toward *hüzün*-related emotions, and its meaning and connotations in his poems in a comparative analysis with Servet-i Fünûn poetry.

As well as *hüzün* (sadness), we also examined the meaning and connotations of the word *üzünç* (sorrow) which is derived from the same root as *üzüntü* (grief/sadness), and discussed its place in poems and evaluated its proximity with Servet-i Fünûn.

Giriş

Türkiye Türkçesi, şiir dili olarak yazı dili esas alınsa bile -sözlü olarak Türkçe şiir dilinin çok daha eski zamanlara uzandığı malumdur- bin yıla yaklaşan tecrübeye ve tarihî derinliğe sahiptir. Tanzimat'a kadar birbirine yakın iki yatakta akan Türk şiiri, Tanzimat'tan sonra yeni bir mecraya kavuşmuştur. Başta Fransız şiiri olmak üzere muayyen Avrupa lisanlarındaki şiir tecrübesi de Türkçede terennüm edilmeye başlanmıştır. Şinasi ile başlayan süreç, merhaleler hâlinde birkaç nesilde özgün bir çizgiye kavuşmuştur. Bu süreç, edebiyat tarihlerinde Tanzimat (Birinci ve İkinci Nesil, hatta Ara Nesil), 1. ve 2. Meşrutiyet, Servet-i Fünûn (Edebiyat-ı Cedîde), Fecr-i Âtî, Millî Edebiyat, Cumhuriyet Devri şeklinde tasniflerle incelenmeye çalışılmaktadır. Kesin veya keskin çizgilerle ayırt edilemese de konu bölümlenmesi bakımından böyle sınıflandırmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Cumhuriyet devri Türk şiiri için de birtakım tasniflerden bahsedilebilir. Nitekim Beş Hececiler, Maviciler, Hisarcılar, Garip, İkinci Yeni, toplumcu şiir, İslamcı şiir¹ gibi tarzı, kümelendikleri dergileri veya fikrî aidiyetleri esas alan tasniflere rastlamak mümkündür.

1950 sonrası Türk şiirinde toplumcu ve İslamcı şairler hesaba katılmazsa şiirleri mektepler (ekoller) hâlinde düşünmek güçtür. Bu sebeple çare olarak 70'lerin, 80'lerin, 90'ların şiiri şeklinde 10 yıllık dönemler hâlinde tasniflere başvurulup inceleme yoluna gidildiği görülür. Kısacası edebiyat tarihçilerinin başvurduğu sınıflandırmalar, konu bölümlenmesi ve incelemelerde kolaylık olması bakımından elverişlidir fakat bu sınıflandırmalara rağmen bir tasnifte yer alan şairin bir diğeriindeki şairlerle ortak yönleri olmayacağı manasına gelmez. Yakın dönemlerin şairlerinde olabileceği gibi eski devirlerin şairleri arasında da birtakım ortaklıklar, koşutluklar, izler, esinlenme, etkilenme veya yeniden üretme şeklinde kurulabilecek ilgiler veya konu, tarz, işleyiş, nazım türü, şekli vs. bakımından benzerlikler, müşterek bir dilin farklı zihinlerde demlenmiş sanat ürünlerini kapsayacağından; sayılan irtibat noktalarının, dilin ve sanatın devamlılığı dikkate alınırsa mümkün ve olağan olduğu kabul edilmelidir.

Servet-i Fünûn başlıklı bir ilmî faaliyette İsmet Özel'e dair inceleme hazırlamak, zaman bakımından olduğu kadar duygu ve düşünce bakımından da bir kurbîyetin pek mümkün olamayacağını akla getirmesinden dolayı müşkül bir iştir. Nitekim Servet-i Fünûn şiiri ile 1960'ların Türk şiiri arasında konu, üslup, tarz, şekil, düşünce hatta dil bakımından bir koşutluğun varlığı ilk bakışta kabul edilmeyebilir. Mukayese imkânı arandığında İkinci Yeni ile başlayan şiirde anlamın "kapalı"², "rastlantsal"³ hatta bazen de "anlamsız"⁴ olduğu yönündeki görüşler dikkate alınırsa Servet-i Fünûn şiiri ile İkinci Yeni ve ardılı şairlerin şiirleri arasında kapalı veya zor anlaşılabilir şiir tarzı olması cihetiyle bir benzerlikten, etkileşimden veya bir takip fikrinden bahsedilebilir ve araştırılmaya değer bir olgu şeklinde ele alınabilir. Keza Tefvik Fikret'in toplumcu gerçekçiliğin ilk örnekleri olarak kabul edilebilecek bazı şiirleri (mesela

1 Ahmet Kabaklı, *Türk Edebiyatı* (İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2006), 3: 669.

2 İlhan Berk, *Şairin Toprağı* (İstanbul: Simavi Yayınları, 1992).

3 Erdoğan Kul, *Ece Ayhan'ın Şiirleri Üzerine Bir Araştırma* (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2007), 125.

4 Alaattin Karaca, *İkinci Yeni Poetikası* (Ankara: Hece Yayınları, 2010), 334.

Balıkçılar) dikkate alındığında; bunlarla İkinci Yeni'nin veya sonraki devrin toplumcu şiiirleri arasında muhteva bakımından mukayeseli bir incelemenin mümkün olabileceği görülmektedir.

1960 sonrası Türk şiiirinin önde gelen isimlerinden biri olup kendisinden sonraki birçok şairi tesiri altında bırakmış ve yönlendirmiş olan İsmet Özel'in şiiiri ile Servet-i Fünûn şiiiri arasında benzerlik, koşutluk, ortaklık gibi herhangi bir konuda münasebet kurmak mümkün müdür?

Bu sorunun cevabına geçmeden önce İsmet Özel'in Servet-i Fünûn şairlerinden Tevfik Fikret'le kendisi arasında kurduğu bir alakadan söz etmek gerekir. Özel, Tanzimat'tan sonra inşa olunan yeni şiiiri temsil nokta-i nazarından şairleri üç küme hâlinde düşünür ve kendini Tevfik Fikret'in de içinde bulunduğu kümeye dâhil eder.⁵

1. İsmet Özel'e göre Yeni Türk Şiiirinin Kuruluşu

İsmet Özel, Tanzimat sonrası yeni Türk şiiirinin doğuşunu veya kuruluşunu Aristo'nun *Retorik*'indeki üç kavramı kullanarak izah eder: Logos, ethos ve pathos. Ethos çizgisi; “yeri, zamanı, insanı yağurmayı gözet”en; ahlak, vazife sorumluluk gibi kavramlarla ilişkilendirilebilecek bir yoldur. Tevfik Fikret, Mehmet Akif ve Nazım Hikmet ethos yolunu takip ederek şiiire ulaşmıştır. Pathos ise Cenab Şahabettin, Yahya Kemal ve Ahmet Haşim'in takip ettikleri çizgidir, “estetik yapı dildeki içkin özelliklerde aranır. Dilin zamanı yaratabileceğine, insanların dilde mukim oluşlarının meseleyi çözebileceğine inanır (...) Devlete giden bir şiiir değildir onlarınki, devletten gelen bir şiiirdir.”⁶ İsmet Özel, bu tasnifinden uzun bir zaman sonra bir konuşmasında “logos” “ethos” ve “pathos” meselesine yeniden temas eder ve konu hakkındaki düşüncelerini yine Aristoteles'ten ödünç alıp “ikna etmek” ve “doğruluğa ulaşmak” fiilleriyle somutlaştırdığı iki farazi hedef üzerinden açıklar: “Logos”, “Ethos” ve “Pathos” ile “biz birilerini bir şeye ikna edebiliriz” veya “bir şeyin doğruluğuna ulaşabiliriz”. Logos Yunancada akıl ve söz manasına geldiğinden akıl ve söz ile “ikna etmek” ve “doğrulamak” mümkündür. İkinci olarak Ethos ile “doğruluğa ulaş”ılabilir ki bu da söz sahibinin “karakteri, seciyesi, ahlâkı” ile yakından ilgilidir; “çünkü Ethos kelimesi, bir yandan Etik'e, bir yandan da belki de Etno'ya gider.” İkna etmek veya doğrulamak fiillerinin icrasında takip edilecek “bir de Pathos yolu vardır. Bir insanı ikna etmek için müşterek duygulanımlar alanını kullanırız.” İsmet Özel'in Pathos için kullanılan ifadelerinden anlaşılıyor ki bu yol duygu ağırlıklıdır, hissiyatı esas alır. Ardından klasik şiiirden ayrılan ve Tanzimat sonrası yeni Türk şiiirini kuran estetik davranışı ve temsilcilerini önceki yazısında zikrettiği şairlere birkaç isim daha ekleyerek tekrar ifade eder:

Akif Paşa, Tanzimat öncesinde ve Tanzimat sırasında Sadullah Paşa, Logos yoluyla bir yeni şiiir üretme çabası gösterdi. Namık Kemal, Ziya Paşa gibiler Ethos yoluyla yeni bir şiiir kurma çabası gösterdiler. Recaizade, Abdülhak Hamid gibiler de Pathos yoluyla yeni bir şiiir kurma çabası gösterdiler. (...) çok kısa zamanda bu dil, bu lisan dünya ölçüsünde bir şiiir kurmanın

5 Dergâh dergisinde konuyla alakalı yazdığı yazı üzerine konuşurken kendisinin Fikret-Akif çizgisine yakın olduğunu sözlü olarak beyan etmiştir.

6 İsmet Özel, *Şiiir Okuma Kılavuzu* (İstanbul: TİYO Yayınları, 2013), 68.

imkânını gösterdi. Böylece Türk şiirinin modernleşmesine doğru giderken bir Ethos kanalı kullanıldı. İşte bu, Tevfik Fikret, Mehmet Akif, Nazım Hikmet kanalıdır; bir de Pathos kanalı kullanıldı. O da Cenap Şahabettin, Ahmet Haşim, Yahya Kemal kanalıdır.⁷

2. İsmet Özel ve Servet-i Fünûn

Tanzimat'tan sonra başlayan batılılaşma hareketiyle birlikte edebiyatta da yeni bir temayül oluşmuş ve bu temayül, şair ve yazarlar arasında edebî metin oluşturmada klasikten kopup Batılı tür ve şekillere yönelmek olarak tezahür etmiştir. İsmet Özel'e göre Tanzimat aydınlarının, klasik şiirden kopup Batılı şiire yöneldiklerinde taklitten öteye geçip yeni bir ses, anlayış, kavrayış ve düşünceyle yeni bir şiir kurma hedefi koymalarının mühim bir sebebi vardı: “millet olarak varlığımızı devam ettir”mek üzere “yeni bir kültür üretmek”⁸. Ayrıca Batı karşısında millet olarak mevcudiyetini devam ettirmenin yolu; kendi dinamikleri olan, estetik duyuş ve düşünce dünyasına sahip fertlerden teşekkül etmiş bir millet olabilmesi için şiirin büyük bir rolü olduğunu vurgular. Benzeri durum günümüz Türk şiirinde de mevcuttur ve şiir millet olarak varlığını sürdürmek için gerekli olan vasıtaların başında gelmektedir. Bu ve benzeri düşüncelerden hareketle İsmet Özel'in “ethos” ağırlıklı şiir yolunu tercih ettiği anlaşılmaktadır. *Geceleyin Bir Koşu* haricindeki kitaplarında mevcut olan şiirleri “ethos” ağırlıklı yolun tercih edildiğinin göstergesidir.

Bu bağlamda İsmet Özel ile Servet-i Fünûn şiirinin en güçlü iki temsilcisinden biri olan ve “ethos” ağırlıklı yolu tercih ederek şiirini kuran Tevfik Fikret arasında şiir-toplum ilişkisi bağlamında ortak düşünsel izlekten bahsetmek mümkündür. Tabii böyle bir ortaklık şiir karşısındaki duruşta kendini belli eder; bunun dışında bir devamlılıktan bahsetmek pek mümkün gözükmemektedir. Mesela şiir için taşıdığı anlam ve çağrışımlardan dolayı vazgeçilmez kavramlardan biri olan ve Servet-i Fünûn şiirinin alamet-i farikası sayılabilecek “hüzün” kelimesine bakmak durumu açık bir şekilde aydınlatacaktır. Servet-i Fünûn edebiyatçılarının eserlerinde üslup açısından genel olarak bir hüzün hakimiyetinin olduğu (bu durum şiirlerin isimlerine dahi yansımıştır, mesela *Lâne-i Melâl*) müşahede edilir. Hatta bazı sanatçıların hüznü terennüm eden cümleler kurmak için özel çaba sarf ettiklerini hatıratlarında zikrettikleri bilinir. Yukarıda temas edildiği gibi hüzün merkezli duygular bu devir bediiyat anlayışının âdeta zeminini teşkil eder. Tabiri caizse acının kutsandığı bir bedii tutum Servet-i Fünûn edebiyatının ortak davranış biçimi hâlinde belirmiştir. İsmet Özel'in kendi tasnifiyle “pathos” ağırlıklı şiirin temsilcisi gördüğü Cenap Şahabettin dışarıda tutularak bakıldığında bile yaygın olan ortak söz varlığı içerisinde en fazla dikkati çeken kelimelerden biri “hüzün” ve ona yakın anlamlı sözlerdir. Elem, keder, gam, hüzün benzeri kelimeler ve bunların teellüm, mükedder, mağnum,

7 Özel, *Şiir Okuma Kılavuzu*, 209-210; Konu İbrahim Tüzer tarafından da ayrıntılı olarak tartışılmıştır. Bk. İbrahim Tüzer, *İsmet Özel Şiire Damıtılmış Bir Hayat* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012), 102-109.

8 Özel aynı yer.

mahzun gibi iştikakları âdeta Servet-i Fünûn devri edebî metinlerinin kimliği mesabesinde dir.⁹ Söz gelişi, Tevfik Fikret'in *Mâi Deniz* şiirindeki "Mâi bir göz elem-i kalbime ağlar sanırım"¹⁰, Hüseyin Suad'ın *Rûh-ı Pâkine*'sindeki "Hâmem o hazîn damladan öğrendi de yazdı/Her girye-i hicrânını, yoksa yazamazdı"¹¹, Hüseyin Siret'in *Rüya-yı İzdivaç* şiirinde "Bırak bu şeb beni yalnız/Şu ufk-ı nâmütenâhiye karşı ağlayayım"¹² mısralarında hüznün duygusunun güçlü bir şekilde ifade edildiği görülmektedir.

3. Servet-i Fünûn, Hüzün ve İsmet Özel Şiiri

İsmet Özel'in düşünce olarak farklılık arz eden dönemleri biliniyorsa da şiir söz konusu olduğunda sanatı açısından derin kırılmalar görülmez. Toplumcu İsmet Özel'in şiiri ile İslamcı İsmet Özel'in şiiri arasında üslup, ifade tarzı, imge, söyleyiş, kelime seçimlerindeki hassasiyet vs. bakımlardan büyük kopuşlardan söz edilemez. Şiirin tabii seyirindeki gelişimi ve evrilmesi devam eder.

İsmet Özel'in şiirlerine bütün olarak bakıldığında lirizmi çağrıştıracak bir duygulanımdan, hissiyattan söz etmek zordur. Olmadığı söylenemez ancak nadir görülür. *Geceleyin Bir Koşu*'da korku, ürperti, cinsî arzular çerçevesinde var olan gençlik dönemi duygulanımları yaygın olarak şiiri sarmalamış durumdadır. *Evet İsyân*'da ise söz konusu duygular geri çekilmiş gibi gözükmektedir. Kitabın adında da mevcut olan isyan; toplumcu düşüncenin yönlendirmesiyle direniş, kavga; mücadele ekseninde gelişen ve kesifleşen öfke, kızgınlık, direnme, hesaplaşma arzusu ve bunlara bağlı olarak korku, isyan gibi duygular görülür. *Cinayetler Kitabı*'nda siyasi ve toplumsal çalkantılardan kaynaklanan belirsizlikler, endişeler, ilk kitabında bariz olarak görülen, *Evet İsyân*'da geriye çekilmiş olsa da alttan alta devam eden korku ve ürperti duygularını yeniden diriltmiştir. Ayrıca inanç ve düşünce bağlamında yaşadığı derin kopuş ve dönüşümlerden kaynaklanan kaygı ve içe kapanma, gelecek korkusu, belirsizlikten kaynaklanan bezginlik, yalnızlık ve arayış, mısralarda kesif olarak hissedilmektedir. İsmet Özel şiiri hissiyat bakımından incelendiğinde çerçevesi kısaca çizilen yukarıdaki duygu durumlarından başkasına ulaşmak zordur. Zikredilen durumlarda hüznün duygusunu merkeze alan söyleyişlere rastlanmaz.

9 Mesela Tevfik Fikret için "Acının Estetiği" konulu bir yüksek lisans tezinde hüznün kavramı çevresinde dile getirilen kelimeler şu tahlilde zikredilir: "Yaşadığı yıkım ve kayıp deneyimleri ile içe dönmüş bir çağın şairinin dili de anlaşılır bir şekilde içe dönmüştür; kendi içindeki ortak acılar temelinde inşa ettiği yas ortaklığının gücü de bu yası dile getirdiği kelimelerin zenginliği ile ilişkilidir. Bu zenginliği, Fikret'in aynı duygulanım alanına ait kelimelerinin fazlalığında görebiliriz: *lahid, makber, kabir, mezar, çukur; mükedder, kederli, müteverrim, kırık, mustarib, efsürde, sönük, bî-mecal, öksüz, münkesir; şikeste* vs... Esasen tek bir duygu durumunu tavsif eden kelimelerin böylesine zengin bir görünüm arz etmeleri, aynı duygunun paydaşları arasındaki deneyim ve duygu ortaklığının zenginliğine denk düşmektedir." (Eğik diziliş MB) Bk. Yusuf Fatih Işık, *Tevfik Fikret Şiirinde Acının Estetiği* (Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019), 112.

10 Tevfik Fikret, *Rübâb-ı Şikeste* (İstanbul: Tanin Matbaası, 1326/1910), 204.

11 Hüseyin Suad, *Lâne-i Melâl* (İstanbul: Tanin Matbaası, 1326/1910), 5.

12 Hüseyin Siret, *Leyâl-i Girzân* (İstanbul: Matbaa-i Ahmet İhsan, 1325/1909), 22.

İsmet Özel'in şiirlerinde "hüzün", sıklık bakımından yoğun olmasa da dikkate değer bir kullanım alanına sahip kelimelerdendir. Söz konusu kelime, *Geceleyin Bir Koşu*, *Evet İsyân*, *Cinayetler Kitabı* ve *Celladıma Gülümserken* adlı kitaplarında toplam on defa kullanılmıştır. Bir de "mahzun" ilave edildiğinde on bir sayısına ulaşılır. İki kez kullanılan ve anlam akrabalığı bakımından göz önüne alınabilecek "üzüntü" de dikkate alınırsa sayı on üçe çıkar.

Geceleyin Bir Koşu

Bütün şiirleri gözden geçirildiğinde İsmet Özel'de melal, melankoli, karamsarlık ve daha ilerisi marazi ruh hâline rastlanmaz. Bunlara zıt bir durum da sergilenmez ama hüznü karşı bariz bir menfi tavır söz konusudur. Hüznü istemeyen, hüznünden hoşlanmayan, hatta ondan kurtulmaya çalışan en azından hüznü karşı kayıtsız, bigâne bir tavır gözlenir. Onun hüznü karşı bu tavrında; öncesinde Marksist sonrasında İslamcı yani her halükârda toplumu gözetken bir dünya görüşüne sahip olması rol oynamış olabilir. Diğer bir deyişle toplumun meselelerine çare aramak, kurtuluş reçeteleri düşünmek, doğruya çağırarak, gerektiğinde mücadele hatta gerektiğinde kavga etmek durumunu kabullenmiş birinin hüznü rıza göstermemesi elbette yadırganmamalıdır. Uğraş alanları göz önüne alındığında da sahip olduğu ideolojinin hüznü izin vermediği düşünülebilir. Yaradılış olarak da itiraz eden, sorgulayan bir kişiliğe sahip olması, mağlubiyetin, nihayetinde ezikliğin denmesi de ezilene layık olan *hüzün* İsmet Özel'le uyuşacak bir duygu değildir. Birtakım büyük düşünceler, gayeler peşinde olan şairin ferdi veya cemiyeti hüznü gibi edilgen ve mağlubiyeti kabullenen duygularla meşgul etmekten uzak durduğu şeklinde yorumlamak mümkündür. Hüznün insanı manen çökerten, mücadelecilikten uzaklaştıran yönleri dikkate alındığında toplumcu yönleri ile teşahür etmiş sanatçıların fazla itibar etmediği bir duygu olduğu görülür. Servet-i Fünûn şiirinde Tevfik Fikret'te zaman zaman görülen toplumcu eleştiri yaradılışında var olan edilgen duruştan dolayı "güşe-i uzlete çekilme" şeklinde ortaya çıkar. Dolayısıyla onun şiirlerinde de hüznü ve benzeri duygular daha çok görünür durumdadır. İsmet Özel şiirinde yukarıda sayı olarak zikredildiği gibi zaman zaman hüznü rastlanır ancak bunların Servet-i Fünûn şiirinde taşıdığı anlam ve duygu yükünden çok uzakta olduğu anlaşılıyor. Aşağıdaki mısralarda görüleceği üzere hüznü, İsmet Özel tarafından kendi anlam alanından tamamen uzaklaştırılmakta, başka bir duygunun veya olgunun varlığını daha belirgin hâle getirmek için bir vasıta gibi kullanılmaktadır: cinselliğin.

Gürültülü bir intihar başlasın akşamla
dinsin sen soyundukça geceye karışan *hüzün*
dinsin dinsin benim çağdaş olmayan iğrenç yüzüm.

...

Ayın parçalanışını bir dişi kedi gördü
Waterloo'yu gördü bir asker, bir kahraman
ama bizim için ne Waterloo, ne yağmur öncesi *hüznü*
bir aptalca büyü uğraştırıyor bizi durmadan
çünkü umulmadık bir şey oluyor artık insan
bir şey, bir kahkaha sabahın karşısında

ve yüzüm, o deşilmiş, o iğrenç yara
artık kendine yürüyor kalkıp onlardan.¹³

Yukarıdaki mısralar, ilk kitabı olan *Geceleyin Bir Koşu*'daki farklı şiirlerden alınmıştır. Bahsedilen kitapta “hüzün” kelimesi beş defa kullanılmıştır. Kelimenin geçtiği ilk şiir *Waterloo'da Bir Dişi Kedi*'dir. İki farklı bentte kullanılmıştır. İntiharın peşinden dinmesine dönük bir yakarıyla zikredilen hüzün, cinsî tatminle defedilmek istenen bir ruh hâlini gösterir. Sonrasında iğrenti olarak ortaya çıkacak pişmanlığı göze aldırın istenmeyen duygudur. Servet-i Fünûn'da âdeta aranan, arzu edilen, tabiri caizse kutsanan hüzün, İsmet Özel'de yerine iğrentinin tercih edildiği tiksiniç, hatta daha aşağı bir insani durum olarak görülmektedir. İlk kullanımda, kendi yüzünden iğrenen bir ergenin saplantılarından, korkularından gecenin insan ruhunda hissettirdiği yalnızlık ve beraberinde gelen mahzun olma duygusundan kadına, cinsî tatmine sığınmanın varlığı görülmektedir. İkinci olarak hüzün kelimesi yine aynı şiirin dördüncü bendinde, *Waterloo* kelimesinin bulunduğu mısradan geçer. Bendin ilk mısrasında parçalanan bir ay ve onu gören bir dişi kediden bahsedilmektedir. Bu dişi kedi ikinci bentten itibaren şiirdedir. Şehvi çağrışımların yoğunluğu ile dikkati çeken ikinci bentte bir dulun kucağında sevmekte olan kedinin dördüncü bentte ayın parçalanışını görmesi, dulun beklediği bir zamanı ifade eder: vuslat. Ayın parçalanışı ise ya ay ışığını¹⁴, bulutlu havadaki ayın parçalı görüntüsünü veya kayboluşunu yani karamlığı düşündürmektedir. Ayın bulutların arkasında kalması başka metinlerde de sevgili ile vuslat için fırsat görülmüştür¹⁵. Söz konusu olan ayın dolunay hâlidir. Ayın dolunay hâline gelmesi, büyümesi ile cinsî arzular arasındaki münasebete başka sanatçıların metinlerinde de rastlanır¹⁶. Zengin dul, dişi kedi, dolunayla birlikte yükselen cinsî gerilim yağmur öncesinde oluşan hüznü dağıtmak için vesile hatta kurtarıcı gibidir. *Waterloo* kelimesinin çağrışımları ilk olarak Napolyon'un sonunu getiren süreci başlatan meşhur savaşı akla getirmektedir. *Waterloo* kökensel olarak “kutsal orman suyu”¹⁷ anlamına gelmekle birlikte İngilizcede “iş bitiren, kesin zafer” manalarında geliştiği bilinmektedir¹⁸. Şiirde baskın olan anlatımdan ve ortaya çıkan anlam oluşumlarından kelimenin “kutsal orman suyu”yla pek alakası olmadığı anlaşılmaktadır. Napolyon'un savaşından ve İngilizcede gelişen anlamından

13 İsmet Özel, *Şiir Kitabı* (İstanbul: Adam Yayınları, 1982), 82.

14 Ayın ışığının yere vurması/inmesi, aydan düşen parçalar şeklinde yorumlanır: İsmet Özel'in başka bir şiirinde “yüzüne ay kırıkları çarpıp uyanısın sevdiğim.” (“Evet, İsyan”, *Evet İsyan*, 23. s., İstanbul: De Yayınları, 1969.) Ayın parçalanması klasik Türk şiirinde de birçok defa bahse konu olmuştur ve daha çok kadının yüz güzelliğini ifade etmek için düşünülmüştür. Ay (mah/meh) gökte parçalandıktan sonra yeryüzüne inmiş, dökülmüş veya dağılmış bir güzellik olarak yorumlanmıştır. Mesela Şeyh Galib, *Hüsn ü Aşk*'ta “Hisseyledi kim o mâh-pâre/ Bir mihre diler k'ola sitâre” şeklinde kullanmıştır.

15 “Olamam ben olamam/ Ben Ayşemsiz olamam/ Ay buluta girende/ Bağlasalar duramam.”, “Oy duman kara duman/ Al beni dağdan aşır/ Ay buluta girince/ Yârin yanına düşür.”, “Ay aydıdır varamam/ Dile destan olamam/ Ay buluta girende/ Bağlasalar duramam.”

16 Mesela Necati Cumalı, *Ay Büyürken Uyuyamam* (İstanbul: İmbat Yayınları, 1969), 7-71; Necati Cumalı, *Aylık Bıçak* (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1981), 7-19.

17 <https://www.etymonline.com/word/waterloo>

18 <https://www.merriam-webster.com/dictionary/waterloo>

hareketle düşünüldüğünde “yağmur sonrası hüznü”nün kaybolması ile waterloonun kesin zafer anlamı örtüşmektedir¹⁹. Hüzün kelimesinin geçtiği diğer şiir *Ölü Asker İçin İlk Türkü*’dür:

eskiden her **üzgün** bakışımı Pegasus’a harcardım
her kapı gıcirtısından çocuklar dökülürdü, ne çirkin
ne çirkin, gövdemde ince bir zırh yara kabuklarından
derken **hüzün!** Kadın sesleri çıkaran o duman²⁰

Hüzünle anlam akrabalığı olan üzgün kelimesinin aynı bentte geçiyor olmasından şairin kelimeleri birbirinin müteradifi olarak görmediği anlaşılmaktadır. Bu şiirlerin Türkçedeki Arapça ve Farsça kelimelere karşı kesif bir muharebenin yaşandığı devirde vücut bulmuş olması, işaret edilen düşüncüyü akla getirse de aynı bentte kullanılan iki kelimenin mısralardaki durumları ve taşıdıkları anlam ve duygu yükleri dikkate alındığında bahsi geçen müteradifliğin gözetilmediği, daha doğrusu kabul edilmediği aşıkârdır. Üzgün kelimesi köken ve yapı itibarıyla Türkçedir. Kök kelimenin fiil olması anlam bakımından somuta daha yakın hissedilmesine elvermektedir. Bir kişiyi üzme hangi davranış şekilleriyle mümkün olabilir? Böyle bir sorunun cevabı insan hayatının bütün merhalelerinden farklı örneklerle verilebilir. Hüznün varlığı ise daha soyuttur. Kelimelerin mevcut sözlük anlamları ile mısralardaki kullanımları arasında anlam ve çağrışım bakımından aykırı bir durum görülmez. İsmet Özel’in söz konusu kelimeleri ilişkilendirdiği diğer unsurlara bakıldığında soyutluk ve somutluğun muğlaklaştığı görülür. “her üzgün bakış”ın “harca”ndığı “Pegasus” Yunan efsanelerinden alınmış hayalî bir yaratıktır (uçan at) dolayısıyla soyuttur. İnsan muhayyilesine ait bir yaratık için harcanan üzgün bakış her ne kadar somut bir gösterge olsa da hedefindeki nesne soyut olduğundan gerçek dünyadaki anlamı muğlaklaşmaktadır. Hüzünle ilişkilendirilen kelimelerde somuttan soyuta anlam gelişmesi gözlemlenmektedir. Gövdedeki yara kabukları, somut gösterge olmasına rağmen var olmadıkları için manevi yaraya hamledilmeleri gerekir. İsmet Özel’in başka şiirlerinde de görülen “yara”²¹, “cılık yara”, “yara kabukları”; cinsî münasebet sonrası oluşan pişmanlık ve utanç kaynaklı iğrenme duygusunun göstergesi olarak zikredilmektedir. Bazen çirkin bir yüz, bazen cılık yara, bazen de yara kabukları şeklinde ifade edilen söz konusu duygular hüzünden kurtulma veya uzaklaşmanın işaretidir, dolayısıyla hüzünden yeğ tutulmaktadır.

19 Kelimenin İngilizcede gelişen “iş bitiren, kesin zafer” manasının Napolyon’un mağlup edildiği harpten kaynaklanmış olma ihtimali düşünülürse yine aynı noktaya bağlanabilir.

20 Özel, *Şiir Kitabı*, 87.

21 *Geceleyin Bir Koşu* kitabından: “gençlik mi yürüyor herkese ve mi arıyor onun gözlerini satılan çarşılarda kuş öldü kanadının altındaki o yara yağmurun karanlığını getiriyor geceye” (*Kuşun Ölümü*), *Evet İsyân* kitabından: “yine senin sıranı atlamıyorum/koyun güneşe çarptığında yara/geniş bir yara yapıyor sevdama.” (*Çağdaş Bir Ürperti*), “ey rakı sürülmüş yaralarım./Ey rakı sürülmüş yaralarım gövdeleşin” (*Bir Devrimcinin Armonikası*), “onu yaralar kıpırdatıyor/ve o sertelmektedir yaralardan/kasıklarına boşalmaktadır nal sesleri.” (*Evet, İsyân*), “Bir şehrin uzak semtleri gibi gözlerin/üzgün kara, ayaklanmaya hazır)/ben yaralar kuşanıp katılıyorum onlara” (*Kalk, Düğüne Gidelim*)

Üzgün kelimesi “eskiden” zarfı ile sınırlanırken “Pegasus” için “harca”nan “bakış”ın çocukluk zamanlarına ait olduğu anlaşılır. Çocuklukta şehvetten, cinsî arzudan bahsedilemez. Üzüntü de insan için hüznün kadar derin ve kalıcı bir duygu değildir. “Hüznü”n ise anlam ilişkisi kurulan mısradaki diğer kelimelerle değerlendirildiğinde kaçınılan, terk edilmeye çalışılan bir duygu olarak zikredildiği açıktır.

Geceleyin Bir Korku, hüznün şehvet ve cinsî münasebet vasıtasıyla bertaraf edilmesinin anlatıldığı bir başka şiirdir. Şiirde özel ad kullanımı şairlerin göze almaları gereken bir cesaret işidir. Özel adı taşıyan kişi, hayvan, nesne veya yerin tanınması şiir için üstünlük veya zaafiyet olarak tezahür eder. İsmet Özel birçok şiirinde özel ad kullanmayı göze almak cesaretini göstermiştir. Şiirlerindeki özel adların dikkate alınmayı gerektirecek kadarı hayalî özel adlardandır²². *Ölü Asker İçin İlk Türkü*'de üzgün bakış ile Pegasus arasında var olan ilişki ele alınmıştı. *Geceleyin Bir Korku*'nun kurgusal kahramanı şiirin yazıldığı devrin meşhur çizgi roman kahramanıdır. Günümüz insanı için çok az tanınırlığı olan bir kahraman olarak Pekos Bil, İsmet Özel şiirinde günümüze göre çağrışım ve duygu değeri düşük özel adlardan biridir. Hüznün kelimesinin kullanıldığı bu mısralarda oluşan anlam bağlarının söz konusu kahramanla alakası şairin söz konusu çizgi kahramanla yaşadığı okuma süreciyle oluşmuş bir hayal ve anlam dünyası ile çevrilidir. Tek başına yaşanmış bir cinsî tatminden sonra sığınılan hayalî bir kahraman olarak Pekos Bil'in varlığı ve hangi itki, korku ve çare arayışı neticesinde “tanrı”laştığı şairin muhayyilesi ile sınırlıdır. Pekos Bil'in sığınılacak bir kahraman şeklinde düşünülmesi okunacak kitap olarak hâlâ ulaşılabilir olması şeklinde düşünülebilir. Hüznün kelimesinin varlığı, Pekos Bil öncesindedir. "bura"sının “ağrı”ması ile başlayan cinsî gerilim, kahramanı “**hüznü**”n “hor görü”lmesine vardırır. Hüznün ile cinsî arzu arasında var olan ters orantı İsmet Özel'in şiirlerinde daima kurulmaktadır:

Beni çünkü buram ağrır, bacaklarımı hor görürüm aynalarda
bağrıma bir gül tünemiştir, kanar yanakları bir oğlanın yağmurdan
hüznü hor görürüm çürütür çünkü o kuşu koltukaltlarımda
hırlıyım böylece büyür aşkın bir salgıdan öteye geçemediği
tanrım, Pekos Bil'im üşüt beni.²³

Geceleyin Bir Koşu'daki son “hüznü” *Davun* şiirinde kullanılmıştır. Bulaşıcı ve ölümcül taun hastalığının Türkçeleşmiş adı olan davun, cinsî tedailerin yoğun olduğu bir şiirin başlığıdır. Hüznü yine hor gören, aşağılayan bir yaklaşım söz konusudur. Âdeta ilk kullanımdan beri değersizleştirilen hüznün *Davun*'da bir fahişe derekesine indirilir. Akşam, cinsî arzuların depreştiği, kesifleştiği vakit olarak “hüznün hacanası” şeklinde tanımlanır. Şiirin ilerleyen mısralarında “kusturucu güzellikler ardından” gelen cinsî doyumla beraber hüznünden kurtulmanın rahatlığı anlatılmaktadır:

22 Mustafa Balcı, “İsmet Özel'in Şiirlerinde Kurgusal Özel Adlar”, *Oriental Studies and Arts Contributions Dedicated to Professor Tadeusz Majda on His 85th Birthday* (Warsaw: Wydawnictwo Akademickie Dialog, 2015), 65-76.

23 Özel, *Şiir Kitabı*, 91.

Zaten bir tanım değil midir tavsayan düşüp kalkmalara
hüznün hacanası diye bildiğim akşam
 bir tanım değil midir o kıyısız ellerimiz
 fırça çekmeye doğru ölümün hacanasına
 parmak atmaya doğru şiir okuyarak
 aşk -bir tanım değil midir-
 kusturucu güzellikler ardından.²⁴

Evet İsyân

İsmet Özel'in ikinci şiir kitabında da hüznün kelimesi, ilk şiir kitabı olan *Geceleyin Bir Koşu*'daki gibi beş defa kullanılmıştır. İlave olarak "mahzun kılmak" birleşik fiili görülür. İlk kitabındaki hüznün mesafeli duruş ikinci kitabında da gözlemlenir ancak daha yumuşak bir tavıra dönüşmüştür. Hüznün kelimesi *Çağdaş Bir Ürperti*'de iki defa kullanılmış. İlkinde *Geceleyin Bir Koşu*'dakilere yakın bir anlam ve bağlama denk düşmektedir. İkincisinde ise daha müşfik bir yaklaşımla ele alındığı anlaşılıyor. Kastro isminin toplumcu çevrelerde mevcut olan müspet çağrışımları; okuru, mısradaki hüznün kelimesine daha yumuşak bir bakışla yaklaşmaya sevk ediyor. Bütün bu yumuşak yaklaşımlara rağmen *hüznün*, çağrışım yüklü bir teşhisle namusu savunulacak bir kişi olarak düşünülmektedir. Dolayısıyla ilk kitapta görülen hüznün karşı mesafeli duruş, aşağılayıcı tutum veya uzak duruşu duygu muamelesi devam etmektedir. Sadece Kastro'yu öven ellerin hüznün namusunu savunuyor olması hüznün karşı yumuşama, en azından müspet yönde bir tavır değişikliği olarak değerlendirilebilir:

Anarak buruşuk memelerini bezgin günlerin
 geçiyordum **hüznün** arkalarından
 döşümde şehrin ahengini bozan ay resimleri
 ve geceyi korkutarak durduran
 tasarımlar.²⁵

Çocuklar sinemada bir atlı alkışlıyor
 bu yüzden seviyorum seni
 bizimkiler bu yüzden yeniyor ötekileri
 ve karnının kurşun işleyen karanlığı
hüznün namusunu savunan ellerin
 Fidel Castro'yu övüyor bana
 bunun için.²⁶

Yaşamak Umrumdadır, *Evet İsyân*'da hüznün kelimesinin kullanıldığı ikinci şiirdir. Burada da değersiz, kopartılmak fiilindeki hoyratlıktan kaynaklanan küçük şikâyet tedaisi dışında hüznün karşısındaki umursamazlığı devam etmektedir. Şiirin adındaki "umrumdadır" ifadesinde

24 Özel, *Şiir Kitabı*, 92.

25 İsmet Özel, *Evet İsyân*, 10. s.

26 Özel, *Evet İsyân*, 12. s.

var olan yerleşik algılara, kabullere karşı gösterilen başkaldırının hüzne karşı İsmet Özel için sıradanlaşan ancak Türk edebiyatı mecrasının yabancısı olan tavırla örtüşmektedir. Kopartılmış yapraklar koptuğu yerde biraz ağrı sızı bıraksa da fark edilmeyecek kadar hafif olacaktır. Devamında sıralanan tesbitler, şairin varlığı ile özdeşleşen çevreye ve şahsına ait filler, durumlar hüzne vakit ayıramayacak kadar hayatın her alanını kaplamış durumdadır:

Arklardan gece vakti sular
 kaç zaman ayaklarıma
 yaşlı bir selam gibi dokundu
 kopartılmış yapraklarımdan ibaretti **hüzün**
 dedim rahmet yağar ben yürürken
 gece benim ardında
 taşıdım kara gençliğimi dağların damarında
 hep düşümde yaratkan, patlayıcı bir kimya
 beynimde hep manalı bir uçurum.²⁷

Hüzün kelimesinin kullanıldığı diğer şiir *Aynı Adam, Evet İsyan*'ın en hareketli şiirlerinden biridir. Kavgacı, mücadelecı bir üslup tercih edilmiştir. Marksist nazariye, direniş ve mücadeleyi yüceltir. Gerektiğinde kanlı eylemlere cevaz verir. Çünkü ortaya çıkacak kaos ve karmaşa devrime giden yolu açacaktır. Bu yaklaşımının merkeze alınarak kurgulandığı şiir, “devrilmiş sarayların dumanları”yla başlar, bu manada halkı, toplumu saraylardan kurtaracak devrimi önceleyen bir şiir olduğu anlaşılmaktadır. Hüzün kelimesinin geçtiği bentte yürümek fiilinin öne çıkarıldığı görülmektedir. Şairin fail olarak zikredildiği cümlelerdeki yürümek, sıradan icra edilen bir fiil değil devrimci mücadeleyi yücelten eylem olarak düşünülmektedir. Şair, devrimci kimliğiyle yürürken emeği sömürülen kesimleri kurtarmaya dönük bir eylem şeklinde öne çıkarılmaktadır. Sömürünün neticesi olarak ortaya çıkan “hüzün ve ağrılar”, şairin yürüyüşü ile çaresi bulunan dertler şeklinde sunulmaktadır. “çarelen-” fiili hüzün duygusunun ağrı, sızı gibi bir dert olarak görülmeye devam ettiğini göstermektedir. Şairin yürüyüşünün, işçi ve emekçinin ağrılarına ve hüzne çare olarak düşünüldüğünü gösteren aşağıdaki mısralar, öfkeden çok hedeflenmeye, netice almaya dönüktür. Türk şiirinin nümayişe davet eden, *eyleme çağırın*, eylemi bir hevese, arzu edilen davranışa dönüştüren çok başarılı örneklerindedir:

Ben dünyaya doğru yürümekle meşhurum
 kökten dallara yürüyen sular gibi
 yürürüm kömür ocaklarına, çapalanan tütüne
 yürürüm **hüzün** ve ağrılar çarelenir
 dağların esmer ve yaban telaşından kurtula diye
 torna tezgahlarında demir.²⁸

27 Özel, *Evet İsyan*, 24. s.

28 Özel, *Evet İsyan*, 33. s.

Hüzünün *Evet İsyân*'daki son kullanımı, *Yaşatan* şiirindedir. İsmet Özel'in *Evet İsyân*'daki şiirleri, toplumcu mücadeleye soyunmuş bir devrimcinin söylemlerine²⁹ dönüşmüş durumdadır. Evrensel direnişin coğrafyasında gezinir, çekik göz veya kıvrıkcık sakal gibi küçük tasvirlerle veya "Castro" şeklinde bizzat isim zikrederek ilgisini bütün yeryüzüne dağıtır. Bazen "*Boşuna mı sokuldu bankalara/ petrol borularına kundak/kurşun işçinin böğrünü boşuna mı örseledi*" şeklinde eylemleri ve ölümleri mısralarına misafir ederek yüceltir, bazen "avanti popolo" gibi devrimci marşları zikreder. Gençlik bunalımları, korkuları, hevesleri çoktan aşılmıştır, hüznün de korkuları besleyen yıldızlarla birlikte tamamen terk edilir:

Ben ki kazdım, küredim, ellerimle boşalttım geceyi
yıldızları, **hüzünü** ordan fırlatıp attım,
sonra ordan fırtınalı bir tüzeyle halka bakınca
yeniden yaralandım dünya ırmaklarından.³⁰

Hüzün dışında aynı kökten türemiş ve hüzne maruz kalmış, hüzünlenmiş, manalarına gelen "mahzun" kelimesi de yine dışlanan, küçümsenen, tabiri caizse itilen bir kelime olarak mısralarda kendine yer bulabilmiştir:

Güz ki ancak hainin yüreğini soğutur
bir korkağı **mahzun** kılar kırlangıç sürüleri
sabırla, kin tutarak
gülen günlere ulaşan sesleri bulduk
adına 'yaşamak' diyoruz
'düşmana inat bir gün fazla yaşamak!'³¹

İsmet Özel şiirinin (Erbain) hüznüle münasebeti *Cinayetler Kitabı* ile sona erer: Üç hüznün bir üzüntü! *Celladıma Gülümserken*'de hüznün kelimesine hiç rastlanmaz. *Cinayetler Kitabı*'nda hüznün sözünün kullanıldığı ilk şiir *Karlı Bir Gece Vakti Bir Dostu Uyandırmak*'tır. Hüzünle cinsî arzuları tatmin vasıtası olarak görülen kadın/fahişe arasında kurulan benzerliğin farklı bir şekli yer almaktadır. Daha önce akşamı, hüznü bir hayat kadını olarak pazarlayan "hacana" şeklinde tasavvur eden mısraya temas edilmişti. 1970'lerin başında 12 Mart sürecinde yaşanan ağır şartların yön verdiği şiirlerden biri olan *Karlı Bir Gece Vakti Bir Dostu Uyandırmak*'ta, gençlik duygularını hatırlatan mısralar yoğunluktadır. Gençlik zamanlarının yaşanışı anlatılsa da mısralara sinen baskıcı, ruh karartıcı hava aslında 12 Mart günlerinin yansımasıdır. Takiplerin, soruşturmaların, idamların hayatı ağırlaştırdığı zamanları ve bu dönemde yaşanan maddi manevi buhranları nasıl aştıklarını anlayabilmek hüznün aşıldığı bu son mısraın zeminini

29 Aslında söylem yerine "slogan" daha uygun düşer ancak şiire hak etmediği bir sıfatı uygun görmek durumu ortaya çıkacağından slogan ifadesinden kaçınılmıştır.

30 Özel, *Şiir Kitabı*, 40.

31 Özel, *Şiir Kitabı*, 37.

görebilmek, fark edebilmekle mümkündür. Bundan dolayı *Valdo Sen Neden Burada Değilsin*³² ile *Genç Bir Şairden Genç Bir Şaire Mektuplar*'ın³³ ilgili kısımlarına bakılmalıdır. Hüzün canlı kanlı bir kadına benzetilerek değersizleştirildiği son örnek 1972 tarihli şiirlerden biri olan *Karlı Bir Gece Vakti Bir Dostu Uyandırmak* şiirinde görülür:

Benim gövdem yıllar boyu sevmekle tarazlandı
öyle bir çalınlarla gecenin çitlerinden atlardım
bir güneş sayardım kendimi denizin karşısında
çünkü çam kokularına sürtünüp ağırlaşan ruhların
inanmazdım dosyalara sığacağına
gittikçe ışıldardım dükkanlar kararırken
hüznün o beyaz etrafına sakallarım batardı.³⁴

Akdeniz'in Ufka Doğru Mora Çalan Mavisi, İsmet Özel'in, şiiri ile hüznün arasındaki münasebete son verdiği şiirdir. Bu tespit *Erbain*'le sınırlıdır. Hüzün, sebebi ne olursa olsun “boğul”arak hayatına son verilmiş bir insan gibidir. *Geceleyn Bir Koşu*'dan beri bir hayat kadını olarak kişileştirilen hüznün, benzer bir kişileştirme ile memelerinden tutulup kaldırılan bir ceset olarak tahayyül edilir. “boğulmuş hüznü”n gösterilme vasıtası olarak “memeler” cinsî arzulara hitap eden bütün anlam ve çağrışımlardan uzaklaştırılmış olarak vardır. “gösteriyor” fiilinin faili bir mesele olarak belirir. “gösteriyor” fiilini, bir önceki cümlemin yüklemine öznesi olan “yaz günleri” mi icra ediyor yoksa göstermek fiilinin başka bir faili mi var açık değil. Sadece göstermek fiilinin faili meçhul olmakla kalmıyor; hüznü boğan da “memeler”in sahibi de belirsiz. Bu kapalı ifadelerin arasından en açık anlam bu yazının konusunu ilgilendiren kısmıyla hüznün boğulmuş ve İsmet Özel şiirine veda etmiş olmasıdır:

Yok ve yaz günleri beni hatırlamıyor
boğulmuş **hüznü** gösteriyor bana memelerinden
geçiyorum bir yakıcı maviden derinleştirilmiş mora
geçiyorum ayaklarım altında kumları hıçkırtarak
Kara yaz! Karanlık yaz! Kararan vücutlardan
rıhtıma varmayan ceset elbette hatırlanmaz.³⁵

Cinayetler Kitabı'nda ve umumen İsmet Özel'in sonraki şiirlerinde hüznün son olarak *İçimden Şu Zalim Şüpheyi Kaldır Ya Sen Gel Ya Beni Oraya Aldır* şiirinde görülür. İsmet Özel şiiri ile Servet-i Fünûn şiiri arasında kurulabilecek hakiki irtibat da bu kullanımdadır. İsmet Özel'in dünya görüşünü değiştirdiğini ilan edişi her ne kadar *Amentü* ile olmuşsa da bu şiir, dönüşümün bir süreç olarak başlayıp devam ettiğini gösterir. Şair, geride bıraktığı bir mazinin

32 Özel, İsmet, *Erbain: Kırk Yılın Şiirleri* (İstanbul: İklim Yayınları, 1988).

33 Ataoğlu Behramoğlu, İsmet Özel, *Genç Bir Şairden Genç Bir Şaire Mektuplar* (İstanbul: Oğlak Yayınları, 1995).

34 Özel, *Şiir Kitabı*, 110.

35 Özel, *Şiir Kitabı*, 121.

kefaretime hazır biri olarak yaşamaya niyet ettiği yeni hayatı ifade edecek sesi, mahzun sıfatı ile tavsif ediyor. Bu mahzunluğun bilinen hüznle bir alakasının olmaması talebindeki “hüzün ciltleri”, Servet-i Fünûn şiirini ve o şiirin beslediği, o şiirin mecrasını tahkim ettiği hüznü terennüm eden şiirlerin yer aldığı kitapları (ciltleri) akla getirmektedir. İsmet Özel’in talep ettiği seste vücut bulacak olan hüznü, o vakte kadar terennüm edilmiş hüznlerden bütün yönleriyle farklıdır. O vakte kadar kaçtığı, aşağıladığı, itelediği bir hüznü talip olarak çelişkiye düşme ihtimalini “hüzün ciltlerinde adına rastlanma”yacak bir mahzunlukla ortadan kaldırmaktadır:

Sen ol küçük bir kıvrımdan, bir heceden
aşk için bir vaha değil aşka otağ yaratan
sen ol zihnimde yüzen dağınık şarkıları
bir harfin başlattığı yangın ile söndür
beni bir ses sahibi kıl, kefarete hazırım
öyle mahzun
ki hüzn ciltlerinde adına rastlanmasın.³⁶

Hüzünle bağlantılı olarak *Cinayetler Kitabı*’ndaki bir şiirin başlığında görülen üzüntü kelimesini de zikretmek faydalı olacaktır: Çözülmüş Bir Sırrın *Üzüntüsü*³⁷

Üzüncü

Üzüntü ile aynı kökten türetilmiş (uydurulmuş?) “üzüncü” kelimesi şiirlerde dört kez kullanılmış. “üzüncü” kelimesi için bugünkü sözlüklerde hep “üzüntü” manası verilmiş. Aslında üzüncü, üzüntü manasına gelmez, Türk Dil Kurumunun 1978 yılında yayınladığı *Özleştirme Kılavuzu* adlı kitapta üzüncü karşılığı olarak dram kelimesi verilmiş.³⁸ Uydurulurken hedeflenen karşılığı benimsenmemiş olmalı ki üzüntü kelimesi ile anlamdaş kabul edilmiş.³⁹ Dolayısıyla Türkçenin tarihinde yer alan binlerce örneğinden farklı olarak İsmet Özel gibi devrin genç, geleceğin güçlü şairlerinden birinin eserlerinde yer alabildiğinden üzüncü için kazançlı bir netice olarak kalacaktır. *Erbain*’de mevcut olan hüznü ve üzüntü duyguları ile işbu *üzüncü* anlam veya çağrışım bakımından herhangi bir denkliği söz konusu değildir. Türkçe konuşan herhangi bir insana “üzüncüm artıyor seni görünce” şeklinde bir cümle söylene ve ardından ne anladığı sorusu yöneltile -böyle kullanımların varlığına rağmen- sorunun muhatabının müspet bir cevabı olmayacaktır. Her şeyden önce İsmet Özel gibi meşhur bir şairin metinlerinde yer almış olmasına rağmen dilde kabul görmemiş, herhangi bir anlam derinliğine ulaşamamış donuk hatta günümüz itibarıyla ölü bir kelimedir. Dramın kazandığı farklı anlam ve çağrışımın,

36 Özel, *Şiir Kitabı*, 123.

37 Özel, *Şiir Kitabı*, 105.

38 *Özleştirme Kılavuzu*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1978, 183.

39 Bahsi geçen kılavuzda “üzüntü karşılığında verilen kelimeler ise şunlar: “teessür, keder, gam, hüznü, ıstırap, elem, kahr, teessüf, yeis, ukde”! Bk. *Özleştirme Kılavuzu*, 183. Özleştirme değil *Büzüştürme Kılavuzu*! Üzüntü teessüf, yeisi nasıl karşılayabilir?! Üzüntünün mana olarak on farklı kelimeyi karşılaması beklenirken üzüntülünün karşılayacağı kelime ise “kederli, mahzun”! Üzüntüsüz ise sadece gamsız karşılamakla vazifelendirilmiş!

mecazların yükünü kaldıramaz. Nadir görülen bir durum olsa da İsmet Özel şiirinin zaaflarından biri olarak kalacaktır. Dramla üzünc arasında sadece Yeşilçam sinemasındaki dramlarda “acıklı” konular tercih edildiğinden dram kelimesinin Türkçede kazanmış olduğu mecaz anlamdan hareketle bir yakınlık düşünülebileceği konusu belirtilebilir. Dram için üzme fiilinden türetilmiş bir kelimenin teklif edilmesi arı dilticilerin hareket noktasını da ele vermektedir. İsmet Özel şiirlerinde *üzünçü* dört defa kullanılmaktadır. İlk ikisi *Bakır Tenli Yapraklar* ve *Kaçış* başlıklı şiirlerde geçmektedir ve dram kelimesinin temel anlamı ile düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Son iki örnek ise *Bakmaklar* şiirinde geçmektedir. Bu son kullanımlardaki bağlam dikkate alındığında *üzünçten* devşirilebilecek muhtemel çağrışımlar dramın mecaz anlamı olan “acıklı hadise” ile örtüşmektedir:

yine bir güz büyümekte kamında gölgelerin
o *üzünç* orduları tarlalar çiğnemekte⁴⁰

bir dönülmez kaçışa uzanırdı çocuklar
ve o *üzünç* bitkisi çocuklarda öldürdü⁴¹

işte iğrentim yayılıyor derim, işte sırtlanlar soluyor ellerimde
kuşlar çoktan kapamışlar tarlalarını.
O zaman bir *üzünç* aralığında-herkes gibi-başlar korkum.
Ey irin mutluluğu!

...

TAN! Ölü bir kediyle saçlarımı taramanın vaktidir
sarı bir bilincin ötesini ellemek istemenin
bir *üzünç* aralığındayız artık TAN!

savulun, çıplaklığım geliyor ardımdan.⁴²

Sonuç

İsmet Özel ile Servet-i Fünûn arasında kurulacak bir yakınlık, bulunabilecek bir iz, görülebildiği kadarıyla anlam ve çağrışım zenginliği bol olan hüzn kelimesinin varlığıdır. Ancak İsmet Özel’in hüzn kelimesine şiirinde yer verirken ortaya koyduğu tavır klasik Türk şiirinden beri süregelen ve Servet-i Fünûn şiiriyle artarak, bollaşarak, katlanarak gelişen alışılmış anlam ve kullanımların çok dışındadır. Araştırılmaya muhtaçtır ancak hüznün bir duygu olarak İsmet Özel’deki kadar başka şairlerin şiirlerinde ötelenip aşığılanmadığı yönünde bir tahmin cümlesi kurmanın herhangi bir mahzuru olamaz.

Hüzneye yakın duygu durumlarını ilk şiirlerinden beri kullandığı “acı” ve “acımak” kelimeleri vasıtasıyla dile getirmeyi tercih ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim hüznün “boğulmuş” bir hâlde

40 Özel, *Şiir Kitabı*, 72.

41 Özel, *Şiir Kitabı*, 77.

42 Özel, *Şiir Kitabı*, 90.

1972’de kalırken 1975’te talep ettiği ses için benzeri olmayan bir mahzuniyet araması, hüznün alışlageldik yıpranmış, aşınmış, şiirdeki kullanımı harc-ı âlem bir duruma düşmüş olmasının da payı olabilir. Ancak şiire, insana, topluma bakışı ile düşünüldüğünde “ağlak” bir göstergeye bürünen hüznü aşağılıyor oluşu tercih ettiği mücadeleci hayat tarzı ile açıklanabilir. Zira toplumcu dünya görüşüne sahip olduğu dönemlerde siyasi partiye üye olması, öğrenci derneklerinde vazife alması, dergi çıkarması onun mücadeleci bir yaradılışa sahip olduğunun göstergesidir. Benzeri faaliyetlere dindar bir Müslüman olarak yaşamayı tercih ettikten sonra da devam etmiş, yayınevi kurmuş, gazetelerde köşe yazıları yazmış, birçok etkinlikte konuşmalara, gerek topluluk karşısında gerekse radyo ve televizyonlarda programlara katılmış, zaman zaman sert tartışmaların tarafı olmuştur. Nihayet İstiklal Marşı Derneği’ni kurmuş, bir dönem de derneğin genel Başkanlığını yürütmüştür. Şiir yazılarında⁴³ Tanzimat’tan sonra oluşan Türk şiirinin mecrasını inşa eden şairlerden “ethos” yolunu takip edenlere kendini yakın hissettiğini beyan olmasa da ihsas eder. Hüznün edilgen duygulara yönelik çağrışımlarına mesafeli olması, mücadeleci vasfına ve “ethos” yolunu takip eden tercihinin aykırı olduğu neticesine ulaşmak mümkündür.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Balcı, Mustafa. “İsmet Özel’ in Şiirlerinde Kurgusal Özel Adlar”. *Oriental Studies and Arts Contributions Dedicated to Professor Tadeusz Majda on His 85th Birthday*, 65-76. Warsaw: Wydawnictwo Akademickie Dialog, 2015.
- Berk, İlhan. *Şairin Toprağı*. İstanbul: Simavi Yayınları, 1992.
- Berk, İlhan. *Poetika*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- Cumalı, Necati. *Ay Büyürken Uyuyamam*. İstanbul: İmbat Yayınları, 1969.
- Cumalı, Necati. *Aylı Bıçak*. İstanbul: Tekin Yayınevi, 1981.
- Hüseyin Siret, *Leyâl-i Girizân*. İstanbul: Matbaa-i Ahmet İhsan, 1325/1909.
- Hüseyin Suad, *Lâne-i Melâl*. İstanbul: Tanin Matbaası, 1326/1910.
- Işık, Yusuf Fatih. *Tevfik Fikret Şiirinde Acının Estetiği*. Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019.
- Kabaklı, Ahmet. *Türk Edebiyatı*. 5 cilt. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2006.
- Karaca, Alaattin. *İkinci Yeni Poetikası*. Ankara: Hece Yayınları, 2010.

---

43 Özel, *Şiir Okuma Kılavuzu*.

Kul, Erdoğan. *Ece Ayhan'ın Şiirleri Üzerine Bir Araştırma*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.

Özel, İsmet. *Evet İsyân*. İstanbul: De Yayınları, 1969.

Özel, İsmet. *Şiir Kitabı*. İstanbul: Adam Yayınları, 1982.

Özel, İsmet. *Erbain: Kırk Yılın Şiirleri*. İstanbul: İklim Yayınları, 1988.

Özel, İsmet. *Çatlıycak Kadar Aşkî*. İstanbul: Adam Yayınları, 2003.

Özel, İsmet. *Şiir Okuma Kılavuzu*. İstanbul: TİYO Yayınları, 2013

Özleştirme Kılavuzu. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1978.

Tevfik Fikret. *Rübâb-ı Şikeste*. İstanbul: Tanin Matbaası, 1326/1910.

Tüzer, İbrahim. *İsmet Özel Şiire Damıtılmış Bir Hayat*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.

İnternet Kaynakları

<https://www.etymonline.com/word/waterloo>

<https://www.merriam-webster.com/dictionary/meet%20one%27s%20Waterloo>

<https://www.merriam-webster.com/dictionary/waterloo>

Kırım Tatar Türkçesinde Eski Türkçe ile Ortaklaşan Hayvan Adları Üzerine

On Mutual Animal Names Between Crimean Tatar Turkish and Old Turkic

Selin BAYRAK¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Selin Bayrak (Öğr. Gör.),
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkçe
Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi,
Eskişehir, Türkiye
E-posta: selinsenaysoy@gmail.com,
sebayrak@ogu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-8747-4695

Başvuru/Submitted: 26.08.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
20.09.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
01.10.2020

Kabul/Accepted: 02.10.2020

Online Yayın/Published Online: 30.11.2020

Atıf/Citation: Bayrak, Selin. "Kırım Tatar Türkçesinde Eski Türkçe ile Ortaklaşan Hayvan Adları Üzerine." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 30, 2 (2020): 395-409.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.786021>

ÖZ

Dillerin temel söz varlıklarını; organ adları, akrabalık adları gibi söz grupları oluştururken, bitki adları, hayvan adları gibi söz grupları da toplumların kültürlerini gözler önüne seren söz gruplarındandır. Özellikle yıllarca konar göçer yaşamış bir millet olan Türklerde hayvan adları geniş bir yer tutmaktadır. Türkler hayatları boyunca hayvanlarla iç içe yaşamış; onların etinden, sütünden beslenme ihtiyacını gidermiş, onları ulaşım ihtiyaçlarını gidermede kullanmış, gerektiği zaman derilerinden de faydalanarak hayatlarında vazgeçilmez bir hale getirmiştir.

Çalışmada Kırım Tatar Türkçesindeki hayvan adları üzerine bir değerlendirme yapılmıştır. Değerlendirmenin etimolojik kısmı Clauson'un "An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish" adlı sözlüğünden hareketle yapılmıştır. Bu doğrultuda Kırım Tatar Türkçesinde yer alan hayvan adlarının bir kısmı –ses değişimleri olsa da-, Eski Türkçeden günümüze intikal etmiştir. Eski Türkçeden günümüze aktarılan bu hayvan adlarının varlığı, Kırım Tatar Türkçesinin ne denli eskicil özellikler barındırdığını göstermekle birlikte kelime hazinesi hakkında da fikir vermektedir.

Anahtar kelimeler: Kırım Tatar Türkçesi, Eski Türkçe, Hayvan Adları

ABSTRACT

Basic vocabularies consist of some word groups like organ names, and relative names in any language. Word groups like plant names and animal names reflect cultures of societies. Animal names have a wide coverage especially for Turkic people who lived a nomadic life for centuries. Animals were so essential that Turkic people lived with animals throughout their lives, fed on the milk and meat of animals, met their transportation needs, and benefitted from animals' leather. In this paper, animal names of Crimean Tatar Turkish were analysed. The etymological section of the work was written using "An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish" published by Clauson in 1972. In spite of sound changes, some part of the animal names in Crimean Tatar Turkish are still being used since the Old Turkic period. Animal words, which showed up in the Old Turkic period and are used today, show us how Crimean Tatar words have old characteristics. It also gives an idea about Crimean Tatar vocabulary.

Keywords: Crimean Tatar Turkish, Old Turkic, animal names

EXTENDED ABSTRACT

Since the beginning of the humanity, people have needed to understand their environment and started to give names to objects. During the process of giving names to objects, societies have reflected from the viewpoint of the objects, actions and life they have created in their own cultures. So, there are some word groups that help us to identify cultures. One of these word groups is animal names. Analysing animal names gives us an opportunity to understand how certain societies have a viewpoint about animals.

Animal names are essential in the language of Turkic people who have lived nomadic lives for centuries. Turkic people have taken advantage of animals from various aspects in order to meet their needs. Animal names were often given place in Crimean Tatar texts. In Crimean Tatar Turkish, animal names were derived in various ways: borrowings from neighbouring languages and modern dialects, originally derived animal names, and borrowings from Old Turkic.

In this paper, Crimean Tatar animal names that are borrowed from Old Turkic were identified using "An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish" published by Clauson. Although some sound changes have occurred, some part of the animal names are still being used since the Old Turkic period. The situation shows us how Crimean Tatar Turkish has old characteristics. In addition to this, animal names vary depending on gender and age and some animals have a couple of names in Crimean Tatar Turkish. These variations are an indication of a rich vocabulary.

1. Giriş

İnsanlar var olduğu andan beri çevresini tanıma ve tanıtmaya ihtiyacı hissetmiştir. Bu doğrultuda nesnelere çeşitli yollarla adlandırarak onları diğerlerinden ayırmıştır. Bu adlandırmalar da toplumların söz varlıklarında kendilerine yer bulmuştur. Toplumların söz varlıkları onların dünyaya bakış açısını gösterir. Bir toplumun söz varlığına bakarak o toplumun kültürü, siyasi ve sosyal hayatı, yaşayışı, dünyayı algılayışı gibi unsurlar hakkında tahminlerde bulunabilmektedir.

Söz varlıkları içerisinde yer alan “hayvanlar” toplumların yaşayışlarında yer edinerek, birçok yönden insanın yardımcısı, tamamlayıcısı olmuştur. Her toplumda kendine yer bulan hayvanlar, göçebe yaşamın da etkisiyle Türk toplumunda oldukça büyük bir önem taşır. Türkler hayvanların etinden sütünden beslenme ihtiyacını gidermiş, ulaşımında hayvanlardan yararlanmış, giyim-kuşamda hayvanların derilerini kullanmış, kutsal gördükleri hayvanları inanç dünyalarına taşımış, zaman kavramını belirlemede hayvan adlarından yararlanmışlardır. Bunlara ilave olarak kültür hayatlarında da hayvan adlarına yer vermiş; sanatlarında, edebiyatlarında, destanlarında, şarkılarında, türkülerinde, şiirlerinde, atasözlerinde, deyimlerinde hayvan adlarını sıkça kullanmıştır.

Kırım Tatar Türkçesiyle oluşturulan sözlükler, edebi metinler, masallar, atasözleri ve deyimlerde de hayvan adları sık sık kullanılmıştır. Hayvan adlarının söz varlığı içerisinde bu denli yoğun kullanılmış olması, Kırım Tatar Türkçesinin kelime hazinesinin zenginliğini ortaya koymaktadır. Her toplumun söz varlığında bir arada yaşadığı veya komşu olduğu kültürlerden alınan sözcükler bulunmaktadır. Bu, her dil ve kültür için olağan bir durumdur. Kırım Tatar Türkçesinde de bir arada yaşadığı, komşu olduğu kültürlerin söz varlıklarından aldığı hayvan adları olduğu gibi, modern Türk lehçeleriyle ortaklaşan ya da kendi lehçesinin imkanlarıyla türettiği hayvan adları da bulunmaktadır. Bunlara ilave olarak Kırım Tatar Türkçesi söz varlığında Eski Türkçe dediğimiz dönem kapsayan Köktürk, Uygur ve Karahanlı dönemlerinden günümüze intikal eden hayvan adları da vardır.

Söz konusu çalışmada Kırım Tatar Türkçesinde yer alan hayvan adları¹, Eski Türkçeyle karşılaştırılarak, hayvan adları üzerine bir değerlendirme yapılmıştır. Değerlendirmede öncelikli hayvan adının Kırım Tatar Türkçesindeki biçimi, Türkiye Türkçesindeki karşılığı verilmiş; ardından kelimenin Eski Türkçenin hangi döneminde, hangi eserinde tanıklandığı belirtilmiş; son olarak Clauson (1972)'ün sözlüğündeki açıklamalarla değerlendirme sonlandırılmıştır. Buna göre Kırım Tatar Türkçesinde yer alan hayvan adları fonolojik değişim durumuna göre iki alt başlıkta incelenmiştir:

1 Kırım Tatar Türkçesindeki hayvan adları Muzafarov (2018)'ün *Kırım Tatar Türkçesi- Türkiye Türkçesi- Rusça Sözlük*'ünden yola çıkılarak belirlenmiştir.

2. Eski Türkçeden Kırım Tatar Türkçesine Hiçbir Değişmenin Olmadığı Hayvan Adları²

Eski Türkçeden Kırım Tatar Türkçesine hayvan adları üzerine yapılan bu çalışmada yer alan hayvan adlarının bir kısmında herhangi bir fonolojik değişim bulunmadan Kırım Tatar Türkçesi tarafından günümüze kadar getirilmiştir:

- **arslan** “aslan” < *arslan* (Uygur (AY, 325/20) ; Karahanlı “*arslan*” (KB, 164)).

Clauson, “-lan” ile sonlanan “aslan” kelimesinin erken dönemlerde Moğolcadan ödünçlendiğini belirterek; tüm modern dillerde bazen üç heceli “arışlan” şeklinde de görülebildiğini söylemiştir. (Clauson 1972: 238b).

- **at** “at” < *at* (Runik (BK. K11); Uygur “*at*” (AY. 385-3); Karahanlı “*at*” (DLT I / 53-10)).

Clauson, “at” kelimesinin neredeyse her zaman “binek at” anlamlarında kullanıldığını, birkaç modern dilde aygır kelimesinin karşısında kullanıldığından bahseder. (Clauson 1972: 33a).

- **baqa** “kurbağa” < *baqa/bağa* (Uygur (BT I-B 71); Karahanlı “*baka/baqa*” (DLT III, 226-10)).

Clauson “baka” kelimesinin bazen “kurbağa”, bazen de “kaplumbağa” anlamına geldiğinden bahseder; bununla beraber küçük fonetik değişikliklerle her iki anlamda da tüm modern lehçelerde kullanılmaktadır (Clauson 1972: 311b).

- **balıq** “balık” < *balık/balaq/balığ* (Uygur (AY, 314/10) ; Karahanlı “*balık/balıq*” (KB, 5366)).

Clauson, “balık” kelimesi için herhangi bir etimolojik açıklamada bulunmamış; Çuvaş Türkçesinde kelimenin “pula/polă” şeklinde olduğunu söyleyerek maddeyi tamamlamıştır (Clauson 1972: 335b).

- **bit** “bit” < *bit* (Karahanlı (DLT I, 320-4)).

Clauson “bit” kelimesinin hem “bit” için hem de diğer parazitler için kullanıldığını söylemektedir (Clauson 1972: 296b).

- **borsuq** “porsuk” < *borsmuk, borsuk* (Karahanlı (DLT 625/521)).

Clauson, “borsmuk” kelimesini madde başı yaparak, kelime anlamını “porsuk” olarak belirlemiştir. Üç sessiz harfin arka arkaya geldiğini söylemiş ve bunu “misvocalized” olarak adlandırmıştır. Bu formun Türkçede görülmediğini söyledikten sonra kelimenin Toharcadan gelmiş olabileceğini belirtmiştir. Modern lehçelerde kelimenin alışılmadık bir şekilde söz başında p-’li örneklerini de vermiştir: Hakas Türkçesinde “porsıx”; kuzeybatı dillerinden Karakalpak Türkçesinde “porsık”, Kumuk Türkçesinde “porsuk”; güneybatı dillerinden Azerbaycan Türkçesinde “porsuğ”; Osmanlı Türkçesinde “porsuk” şekillerinde görülmektedir. Türkmen Türkçesinde görülen “torsık” biçimi anormaldir. Sözbaşında p- olması, “pis kok-” anlamında kullanılan “borsı-/porsı-” fiillerinin bulunması “borsmuk” kelimesinin Farsça veya diğer dillerden ödünçleme olabileceğini düşündürür (Clauson 1972: 369a).

2 Çalışmada, Eski Türkçedeki hayvan adlarının belirlenmesinde Can, Feray (2015), “VIII- XIII. Yüzyıllar Arası Türkçe Eserlerde Hayvan Adları”, (danışman: Doç. Dr. Abdullah Kök), Yüksek Lisans Tezinden istifade edilmiştir.

- **çibin** “sinek” < *çibin* (Uygur (A.Y. 34/g3); Karahanlı “*çibun/çipun*” (KB 3399)).

Clauson, ilk kez Kutadgu Bilig’de görüldüğünü söylediği “çibun” kelimesini “sinek” maddesinin altında dile getirmiş, aynı anlama geldiklerini belirtmiştir (Clauson 1972: 397b).

- **deve** “deve” < *tebe* (Uygur (IB. 46); Karahanlı “*deve*” (DLT II, 195-25)).

Clauson “tevey” kelimesinin orijinal formu hakkında şüphelerin olduğundan bahseder ve kaydedilen en eski formun “teve:” olduğunu belirtmiştir. Ancak kelimenin Moğolcada “temeyen/ teme’n” şekillerinden gelmiş olabileceğini de söylemektedir. Ayrıca Oğuzlar kelimesinin “deve:” şeklini kullanmaktadır (Clauson 1972: 447b).

- **ingen** “dişi deve” < *işen* (Uygur (IB. 5); Karahanlı “*ingan/inşen/ingän*” (DLT I/120-17)).

Clauson “inşe:n” kelimesinin dişi deve anlamına geldiğini söylemektedir. Clauson’a göre “inşen” kelimesi “inşek” kelimesi gibi “*in” isim kökünden gelmektedir (Clauson 1972: 184a).

- **it** “it, köpek” < *ut* (Runik (BK G10); Uygur “*ut/it*” (BT III-270); Karahanlı “*ut/it*” (KB. 2047)).

Clauson, “it” kelimesinin köpek anlamının yanı sıra gözdeki arpacık “it dirseği” gibi farklı anlamlarda da kullanıldığını söylemektedir (Clauson 1972: 34a).

- **keklik** “keklik” < *keklik/käkälik* (Uygur (ETG.); Karahanlı “*keklik*” (KB. 76)).

Clauson, kelimenin keklik kuşunun çıkardığı “*kek” sesinin yansımasından türediğini düşünmektedir. Ayrıca Türkçenin orta dönemlerinde “keklik” için not edilmemiş “çi:l” şekli olduğunu da belirtmektedir. Osmanlı Türkçesinde “keklik” kelimesi özellikle “keklik” ve “kırmızı-kımalı keklik” için kullanılırken; “çi:l” kelimesi “gri renkli keklik” için kullanılmaktadır (Clauson 1972: 710b).

- **kirpi** “kirpi” < *kirpi* (Uygur (AY. 299/6); Karahanlı “*kirpi*” (DLT I/415-19)).

Clauson, bazı dillerde “oklu kirpi” için de sadece “kirpi” kelimesinin kullanıldığından bahsetmiş; kelime hakkında herhangi bir etimolojik açıklama yapmamıştır (Clauson 1972: 737b).

- **köpek** “köpek” < *köpek* (Karahanlı (KB. 6601)).
- **kaplan** “kaplan” < *kaplan* (Uygur (ETŞ 274/7)).

Clauson, “büyük bir kedi” anlamında kullanılan “kapla:n” kelimesinin, muhtemelen kaplandan ziyade leopar için kullanıldığını düşünmektedir. Kelime –la:n eki ile sonlanan hayvan isimlerinden biridir (Clauson 1972: 584b).

- **qaraquş** “karakuş” < *qara kuş* (Uygur (EUTSöz); (Karahanlı “*karakuş*” (DLT I, 331-25)).

Clauson, sözlüğünde “karakuş” adında bir madde başına yer vermezken; kelime “kuş” kelimesinin içinde bir kuş çeşidi (kara: kuş “*kartal*”) olarak yer almaktadır (Clauson 1972: 670b).

- **qarğa** “karga” < *qarğa* (Uygur (EUTSöz); (Karahanlı “*karga*” (DLT I, 254-20)).

Clauson “karğa:” kelimesinin Farsçadan alındığını; -ga ekiyle sonlanan hayvan isimlerinden biri olduğunu; ekin kargası ve kuzgun gibi büyük siyah kuşlar için kullanıldığını belirtir (Clauson 1972: 653a).

- **qatır** “katır” < *katır* (Uygur (AY. 300/1) “*kagatur*” (OKD 31/3); Karahanlı “*katır, qatır*” (KB. 5370)).

Clauson “katır” kelimesinin Moğolca “kaçır” sözcüğünden geçtiğini söylemektedir. Kelime Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde “ğatır”; Osmanlı Türkçesinde “katır” biçimlerinde yaşamaktadır. Fakat -kuzeydoğu dilleri hariç- diğer dil gruplarında Moğolcadan yeniden ödünçlenen “kaçır/kaşır” formları bilinmemektedir. Clauson ayrıca “kat-” fiilinden yola çıkarak “katır” kelimesinin karışık atalarından kaynaklanan bir kelime olabileceği düşüncesinin etimoloji açısından bir hayal olduğunu söylemektedir (Clauson 1972: 604a).

- **qaz** “kaz” < *kaz* (Uygur (EUTSöz); (Karahanlı “*kaz*” (DLT I, 104-1)).

Clauson “ka:z” kelimesinin anlamını vermiş ve herhangi bir etimolojik açıklamada bulunmamıştır (Clauson 1972: 679a).

- **qısqaç** “kerevit, tatlısu istakozu” < *kısqaç/kısqaç* (Uygur (EUTSöz); (Karahanlı “*kısqaç*” (DLT I, 455-12)).

Clauson “kısğa:ç” kelimesinin kökünü “kıs-“ olarak belirlemiş, “cımbız, maşa, kerpeten” gibi nesnelere metaforlaşarak hayvan adı oluşturduğunu dile getirmiştir (Clauson 1972: 667a).

- **qoçqar** “koç, koçkar” < *koç/koçqar/koçunğar* (Uygur (EUTSöz); Karahanlı “*koç/koçngar/koç*” (DLT I/321-11)).

Clauson “koçqar” kelimesinin Moğolca “kuça” kelimesinden geldiğini belirtir. Kelime bir iki kuzeydoğu dilinde “kuça”; Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde “ğoç”; Osmanlı Türkçesinde “koç” ve başka yerlerde “koçkar” şekillerinde kullanılmaktadır (Clauson 1972: 592a).

- **qoñuz** “böcek” < *koñuz* (Runik (Toy. 29); Uygur “*konguz/koñuz/kuñuz/konkuz*” (AY. 332/4); Karahanlı “*koñuz/ konğuz*” (KB. 6559)).

Clauson “koñu:z” kelimesinin böcekler için kullanılan genel bir terim olduğundan bahsetmiştir. Kelime güneybatı dil grupları hariç, kuzeydoğu dillerinde fonetik değişimler yaşamıştır: Hakas Türkçesi “xo:s”. İfade sadece Çuvaş Türkçesinde “xurt xāmār” yani “kurt koñuz” şeklindedir (Clauson 1972: 641a).

- **qoy** “koyun” < *koon/ kony* (Runik (KT. D12); Uygur “*koyn/koyun/koç/hoçyn/ koyun/ kon/koyn*” (AY. 4/11); Karahanlı “*kon/koy/koç*” (KB. 449)).

Clauson “ko:ñ” sözcüğünün erken dönemde Moğolcadaki “koni(n)” sözcüğünden geliştiğini söylemektedir. Kelime, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde “ğoyun”; Osmanlı Türkçesinde “koyun” başka yerlerde normal olarak “koy” şeklindedir. (Clauson 1972: 631a).

- **qulun** “kulun, altı aydan küçük at yavrusu” < *qulun* (Uygur (IB. 24) “*kulan*” (OKD); Karahanlı “*kulun*” (DLT I/215-9)).

Clauson “kulun” kelimesinin bir yaşından daha küçük taylar için kullanıldığını söylemiştir ve kelimenin Farsçadan alınmış olabileceğini düşünmektedir (Clauson 1972: 622b).

“kulun” kelimesi Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı’nda “*kulan*” şeklinde geçmekte ve “yabani at” anlamına gelmektedir; Kutadgu Bilig’de ise kelime “yaban eşeği” anlamlarındadır.

- **qunduz** “kunduz” < *qunduz/kuntuz* (Uygur (EUTSöz); Karahanlı “*kunduz*” (DLT I/458-8)).

Clauson “kunduz” kelimesinin anlamını ve modern dillerden Çuvaş Türkçesindeki “xäntäär” kullanımını vermiş, herhangi bir etimolojik açıklamada bulunmamıştır (Clauson 1972: 635b).

- **qurt** “kurt, solucan” < *qurt* (Runik “kurt, solucan” anlamlarında (Toy. 29); Uygur “*kurt*” sadece “kurt” anlamında (AY. 332/4); Karahanlı “*kurt*” “kurt, solucan” anlamlarında (KB. 4196)).

Clauson “kurt” sözcüğünün hem “solucan” hem de “kurt” anlamlarında olduğunu ve sözcüğün “kurt” anlamındaki kullanımının tamamen Oğuz dillerinde bulunduğunu söylemektedir: Azerbaycan Türkçesi “ğurt”; Osmanlı Türkçesinde “kurt”; Türkmen Türkçesinde “ğurt” (Clauson 1972: 648a).

- **quş** “kuş” < *kuş/ħuş* (Uygur (AY. 365/5); Karahanlı “*kuş/ħuş*” (KB.75)).

Clauson “kuş” kelimesinin yaygın olarak tüm Türk dillerinde kullanıldığını söylemektedir (Clauson 1972: 670b).

- **quzğun** “kuzgun” < *quzğun/kuşğun* (Uygur (AY. 365/5); Karahanlı “*quzğun/kuşğun*” (KB. 365)).

Clauson, “kuzğun” kelimesinin “kuzgun” anlamının yanında büyük siyah kuşlar için de kullanıldığını söylemektedir (Clauson 1972: 682b).

- **lâçın** “doğan” < *laçın/laçın* (Uygur (AY 627/8); Karahanlı “*laçın*” (KB. 2381)).

Clauson “la:çın” kelimesinin muhtemelen Toharcadan dilimize geçtiğini söylemektedir. Neredeyse tüm modern Türk dillerinde söz başı “l-” ile hiçbir değişim olmadan kullanılmaktadır; “laçın/laşın” şekillerinde görülmektedir (Clauson 1972: 763b).

- **ördek** “ördek” < *ödrek/ördäk* (Uygur (AY. 4/12); Karahanlı “*ördek*” (KB. 72)).

Clauson “ördek” kelimesinin “ö:r-“ kökünden türediğini düşünmektedir. “ördek” kelimesi, kuzeydoğu dil gruplarında görülen “ödörek” kelimesinin metatez şekli olmalıdır (Clauson 1972: 205b).

- **sıgın** “geyik” < *sıgın* (Runik (BK. B5); Uygur “*sıgın/sıgın/suğun/sıgın*” (BT III-94); Karahanlı “*sıgın/ sıgın*” (KB. 79)).

Clauson “sıgın” kelimesinin erkek geyik anlamına geldiğini ifade etmektedir. Modern dillerde kelimenin ilk hecesinde alışılmadık bir form görülmektedir: kuzeydoğu dillerinden Altay, Lebed ve Teleüt Türkçelerinde “sıgın”; Hakas Türkçesi, Tuva Türkçesi ve kuzeydoğu lehçeleri olan Koibal ve Sagay’da “sı:n” kelimesi “dişi geyik” anlamlarında kullanılmaktadır. Güneybatı dillerinde kelimenin “dişi geyik” anlamı yoktur: Azerbaycan Türkçesi, Osmanlı Türkçesinde “sıgın”; Türkmen Türkçesinde “su:ğun” kelimesi “erkek geyik” anlamındadır (Clauson 1972: 811b).

“sıgın” kelimesi Berline Turfan Texte III’te “geyik, erkek geyik” anlamlarında kullanılırken; Kutadgu Bilig’te “yaban sığırı, dağ keçisi” anlamlarında kullanılmıştır.

- **sığır** “inek, sığır” < *sığır/sığır* (Karahanlı (DLT II/79-21)).

Clauson “sığır” kelimesinin büyük sığır anlamına geldiğini, ancak anlamının tartışmalı olduğunu söylemektedir. Kelime güneydoğu dillerinde “sığır/siyir” “*inek*”; Kırgız Türkçesi

ve Kazak Türkçesinde “sıyır” “*inek*”; Özbek Türkçesinde “sigir” “*inek*”; Karakalpak, Nogay, Kumuk Türkçelerinde “sıyır” “*inek*”; Kazan Tatar Türkçesinde “sıyer” “*inek*”; Azerbaycan Türkçesinde “sığır” “*sığır*”, Türkmen Türkçesinde “sığır” “*inek*” ve Osmanlı Türkçelerinde “sığır” “*inek, boğa, öküz, bufalo*” şekillerinde kullanılmaktadır (Clauson 1972: 814b).

- **tay** “tay” < *tay* (Runik (K.C. a2 (III,79)); Karahanlı “*tay*” (KB. 5803)).

Clauson’a göre “tay” kelimesi bir ya da iki yaşındaki bir yavru için kullanılır; daha küçük yavrular için “kulun” kelimesi tercih edilmektedir (Clauson 1972: 566b).

- **tazı** “tazı” < *tazı* (Karahanlı (KB. 5369)).

Kelime Kutadgu Bilig’te “tazı, Arap atı” anlamlarında kullanılmıştır.

- **tilki** “tilki” < *tilkü* (Uygur (AY. 610/15); Karahanlı “*tilki/tilkü*” (KB. 2312)).

Clauson’a göre “tilkü” kelimesi genellikle iki yuvarlak ünlülü şekliyle “tülkü” kullanılır: Azerbaycan Türkçesi “tülkü”; Osmanlı ve Türkmen Türkçelerinde “tilki” (Clauson 1972: 498b).

- **turna** “turna” < *turuñaya/turnya/turya* (Uygur (IB. 61); Karahanlı “*turna*” (KB. 74)).

Clauson “turna” kelimesi için bir kuş türü olduğunu ve nadiren “turna/torna” şekillerinin kullanıldığını söylemiştir. Kelime Tuva Türkçesinde “durya”; Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde “durna”; Osmanlı Türkçesinde “turna” şekillerinde görülmektedir (Clauson 1972: 551b).

- **yengeç** “yengeç” < (Karahanlı “*yengeç*” (DLT III, 384-3)).

Clauson “yengeç (?lengeç)” kelimesinin ödünçleme olabileceğini düşünmektedir ve Fransızca “lagouste” “*ıstakoz, kerevit*” ile “yengeç” kelimesinin alternatif formu olan “lengeç” arasındaki ilişkiye şüpheyile bakmaktadır (Clauson 1972: 950a).

3. Eski Türkçeden Kırım Tatar Türkçesine Fonolojik Değişimle Ulaşmış Hayvan Adları

Eski Türkçeden Kırım Tatar Türkçesine hayvan adları üzerine yapılan bu çalışmada yer alan hayvan adlarının bir kısmı, birtakım fonolojik değişimlere uğrayarak Kırım Tatar Türkçesi tarafından günümüze kadar getirilmiştir:

- **aygır** “aygır” < *adğır* (Runik (KT, D36); Uygur “*adğır/adğar/adğır*” (IB 56); Karahanlı “*adğır/adhgır/aygır*” (KB, 4064)).

Clauson, “aygır” kelimesinin erken dönemlerde Moğolcadan ödünçlendiğini belirterek; kelimeyi Eski Türkçeden tanıklarıyla açıklamış bu açıklamaların dışında herhangi bir etimolojik açıklamada bulunmamıştır (Clauson 1972: 47b).

- **ayuv** “ayı” < *adig* (Uygur (IB 6); Karahanlı “*ayığ*” (DLT I, 84-13)).

Clauson, “adığ” kelimesinin “ayı/ayu” formlarının tüm modern dillerde görüldüğünü söylemektedir (Clauson 1972: 45b).

- **balıçıl** “balıkçıl” < *balıçın* (Karahanlı (DLT I / 512-23)).

Clauson, “balık” kelimesinden türeyen “balıçın” kelimesinin anlamını “balık yiyen kuş” olarak vermiştir. Kelime güneybatı lehçelerinden Osmanlı Türkçesinde “balıçın”, güneydoğu lehçelerinde ise “balıkçıl” şeklindedir (Clauson 1972: 337b).

- **biy** “örümcek” < *bi* (Karahanlı (DLT III, 206-24), “*bi.*, *bög*, *böy*” (DLT III, 141-7)).
- **biye** “kısırak” < *bi* (Uygur (IB 5); Karahanlı “*bi*” (DLT III, 88-20)).

Clauson, “kısırak” anlamına gelen “bé” sözcüğünün Oğuz grubu dışındaki diğer dil gruplarında Kuzeydoğu dil gruplarından Altay, Lebed ve Teleüt dillerinde “pe”; Kazak ve Tuva dillerinde “be”; kuzey merkezi dil grubu olan Kazak ve birkaç kuzeybatı dilinde “biye” şekillerinde kullanıldığını söylemektedir (Clauson 1972: 291b).

- **bora** “buğra” < *buğra* (Uygur (IB 20); Karahanlı “*boğra/buğra/boğrağu*” (KB, 2312)).

Clauson “buğra:” kelimesinin Moğolcadaki “bu’ura/buğura” şekillerinden geçtiğini söylemekte ve kelimeyi “camel stallion” olarak adlandırmaktadır. Ayrıca Karahanlı hanedanlığında kişi adı olarak da kullanılmıştır. Kelime güneydoğu dil gruplarında “buğra/boğra/ buğur” şekillerinde; kuzey merkezi dil gruplarından biri olan Kırgız Türkçesinde “bu:ra” ve yakın zamana kadar Osmanlı Türkçesinde “buğur” şekillerinde görülmektedir. (Clauson 1972: 317b).

- **bota** “deve yavrusu” < *botu* (Karahanlı (DLT I, 120-19)).

Clauson, sözlüğünde “bota” kelimesi yer almazken; bu kelimenin fiil hali olan ve “deve/day sahibi ol-” anlamlarında kullanılan “botula:-” kelimesi bulunmaktadır. Clauson bu kelimenin hapax olduğunu söylemektedir (Clauson 1972: 305b).

“botu” kelimesi Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “deve yavrusu” anlamında kullanılmaktayken Kutadgu Bilig’de metaforlaşarak “çocuk, yavru bebek” anlamlarında kullanılmıştır.

- **buğa** “boğa” < “*buka/ bu:ka:*” (Runik (T1, B5); Uygur “*boğa/ buka*” (BT IX-12,3); Karahanlı “*boğa/buka*” (KB, 1310)).

Clauson “buka” kelimesinin modern lehçelerde fonetik değişimler (b/p; k/ğ) yaşadığını söylemektedir. Bazı kuzeybatı dillerinde, Tatar Türkçesinin diyalektlerinde ve güneybatı dillerinden sadece Osmanlı Türkçesinde “-u-” yerine “-o-” sesi tercih edilmektedir. Söz konusu kelime Çince- Uygurca Sözlük’ten alınan Moğolcadaki erkek geyik anlamına gelen “buğu” kelimesi ile karıştırılmamalıdır. (Clauson 1972: 312a).

- **buzav** “buzağı” < *buzagu* (Uygur (IB. 41); Karahanlı “*buzagu/buzagu*” (DLT I/ 59-18)).

Clauson “buza:ğu:” kelimesinin –gu eki ile biten, Moğolcadan “bura’u” şekliyle alınan, çok eski bir kelime olduğunu söylemektedir. Ayrıca modern lehçelerde kelime çeşitli şekillerle karşımıza çıkmaktadır: Hakas Türkçesinde “pızo”; Tuva Türkçesinde “bıza”; güneydoğu Türk dillerinde “mozay” (Clauson 1972: 391a).

- **bürçe** “pire” < *bürge* (Karahanlı (DLT I /427/22)).

Clauson “bürge” kelimesinin –ge eki ile sonlanan, 14. yy.’da Moğolcadan alınan çok eski bir kelime olduğunu söylemektedir. Kelime, güneydoğu Türk dillerinde benzer bir şekilde “bürge” şeklinde; Kazak, Kırgız, Özbek, Karakalpak ve Osmanlı Türkçelerinde “pire; Türkmen Türkçesinde “büre” şekillerinde görülmektedir. Kelimenin düzensiz formları da bulunmaktadır: Kazan Tatar Türkçesinde “borça”; Kırım ve Kumuk Türkçelerinde “bürçe”; Nogay Türkçesinde “bürşe” (Clauson 1972: 362b).

- **cılan** “yılan” < *yılan* (Runik (Ta. D5); Uygur “*yılan/ylam*” (A.Y. 299/15); Karahanlı “*yılan*” (KB 1297)).

Clauson “yıla:n” kelimesi için, genellikle Eski Bulgarcada görülen “dilom” kelimesinden geldiğinin kabul edildiğini ve modern lehçelerde çeşitli fonetik değişimlerle kullanıldığını söylemektedir (Clauson 1972: 930a).

- **çegertki** “çekirge” < *çekürge/çäkürgä/çäkürtgä* (Karahanlı (DLT I/490-4)).

Clauson, “çekürge” kelimesinin –ge ile biten, böcekler ve çekirge için kullanılan eski bir hayvan ismi olduğunu söyler; modern lehçelerde yaygın fonetik değişim “-k/-ğ/-w-” şeklindedir. Özellikle Osmanlı Türkçesinde “-rg-” yerine “-rtk-” kullanılır. Kelimenin orijinal formu bilinmesede “çekürge/ çekürtke” şekilleri bulunmaktadır (Clauson 1972: 416b).

- **deve quşu** “deve kuşu” < (Karahanlı “*tévi kuş*” (DLT I, 331-25)).

Bu kelime Clauson sözlüğünde madde başı olarak yer almazken; “kuş” maddesinin altında “tevey kuş” şeklinde geçmektedir (Clauson 1972: 670b).

- **eçki** “keçi” < *äçkü* (Uygur (ETG.); Karahanlı “*eçkü/äçkü*” (DLT I/93-15)).

Clauson “keçi” kelimesi için genellikle “eçki” kelimesinin kullanıldığını ancak bazı dillerde “koçnar” kelimesinin kullanıldığını söylemiştir. Ayrıca kelimenin eski formlarının telaffuzunda “keçi/eçki” gibi değişiklikler yaşanmıştır (Clauson 1972: 24b).

- **eşek** “eşek” < *eşgek/äşgäk/äşkäk/äsgäk* (Uygur (A.Y. 300/1); Karahanlı “*eşek/eşgek/eşyek/ äşäk/äşgäk*” (DLT II/ 246-9)).

Clauson, “eşgek” kelimesinin “eş-” eylem kökünden geldiğini belirtir. Genellikle “eşek/ eşek” şekillerinde kullanılan kelime, kuzeydoğu dillerinde “eşteğ” şeklindedir (Clauson 1972: 260a).

- **gögercin** “güvercin” < *kögürçgen* (Uygur (AY. 620/20); (Karahanlı “*kökürçkün*” (DLT III, 419-11)).

Clauson “kögürçgü:n” kelimesinin, gri bir kuş türü olan “kö:k” kelimesiyle ilişkili olduğunu ancak kökünün belirsiz olduğunu, muhtemel bir “*gö-“ kökünden gelebileceğini düşünmektedir. Kelime, Azerbaycan Türkçesinde “köyerçin”; Osmanlı Türkçesinde “güvercin”; Türkmen Türkçesinde “gö: gerçin” şekillerindedir (Clauson 1972: 713b).

- **köbelek** “kelebek” < *kebeli/ käläbäk* (Karahanlı (TİEM73 447r/7=101/004)).

Clauson sözlüğünde madde başı “kebe:li” şeklinde geçen “kelebek” anlamına gelen sözcük, Moğolcadan dilimize geçmiştir. Kelime kuzeydoğu dillerinden Altay, Lebed ve Teleüt Türkçelerinde “köbölök”; güneydoğu Türkçesinde “képilek”; Kırgız Türkçesinde “köpölök”; Kazak Türkçesinde “köbelek”; Özbek Türkçesinde “kapalak”; Karakalpak Türkçesinde “gübelek”; Kazan Tatar Türkçesinde “kübelek”; Kumuk Türkçesinde “gümelek/ göbelek”; Nogay Türkçesinde “küpelek”; Azerbaycan Türkçesinde “kepenek”; Osmanlı Türkçesinde “kelebek”; Türkmen Türkçesinde “kelebek” şeklindedir (Clauson 1972: 689b).

- **qarılgaç** “kırlangıç” < *qarlıgaç* (Uygur (EUTSöz); Karahanlı “*kargılaç/karlıgaç*” (DLT I / 526-6)).

Clauson “karğıla:c” kelimesinin, erken dönem kuş isimlerinde görülen “-laç” ekiyle

sonlandığını söylemektedir. Kelime metatez sonucu “karlığa:ç” şekline dönüşmüştür çünkü Türkçede –ğa:ç eki sık kullanılan bir ektir. Sıklıkla fonetik değişimlere uğramıştır: Özbek Türkçesinde “kaldırğoç”; Azerbaycan Türkçesinde “ğaranğuş”; Osmanlı Türkçesinde “kırangıç”; Türkmen Türkçesinde “ğarla:va:ç” şekillerinde kullanılmaktadır (Clauson 1972: 657a).

- **qarınca** “karınca” < *karınça/karınçak/ğarınçka* (Karahanlı (DLT I/501-25)).

Clauson “karınçğa” kelimesinin “–ğa” ile sonlanan eski bir kelime olduğunu söylemektedir. Sadece(?) Azerbaycan Türkçesi “ğarışğa”; Osmanlı Türkçesi “karınca” ve Türkmen Türkçesinde “ğarınca” şekillerinde yaşamaktadır (Clauson 1972: 662a).

- **qılquyruq** “saka meke” < *kıl kudhruk* (Karahanlı (DLT I/ 337-7)).

Clauson “kıl kuyruk” kelimesini madde başı olarak vermemiş; “kıl” maddesi altında değerlendirmiştir (Clauson 1972: 614b).

- **qımırşqa** “karınca” < *qumursğa* (Uygur (IB. 37)).

Clauson “karınca” kelimesinin madde başında, kelimenin “kımırşka” şeklini de vermiştir (Clauson 1972: 662a).

- **qırğıy** “atmaca” < *karguy/karkuy/kırguy/kırkuy* (Karahanlı (DLT II/95-8)).

Clauson “kırku:y” kelimesinin anlamını “serçe-şahin” olarak belirlemiştir. Genellikle kuzeydoğu dil grupları hariç kelimenin “kırğuy” şekli kullanılmaktadır; fakat güneydoğu grubu alternatif olarak “kurğuy” şeklini; Azerbaycan ve Türkmen Türkçeleri de “ğırğı” şeklini kullanmaktadır. Ayrıca Clauson kelimenin kuzeydoğu ve bazı dil gruplarında görülen “karçığay” şeklinin Moğolcadan ödünçleme olduğunu söylemektedir (Clauson 1972: 654b).

- **qozu** “kuzu” < *kuzı/kozi* (Uygur (BT V-217/3); Karahanlı “kuzı/kozi” (KB. 66)).

Clauson “kuzı:” kelimesinin çok eski dönemlerde Moğolcadan alındığından bahsetmektedir. Kelime güneydoğu, kuzey merkezi ve kuzeybatı dil gruplarında “kozi” şeklindedir; bazı kuzeydoğu dilleri ise kelimeyi Moğolcadan yeniden ödünçleyerek kullanmaktadır (Clauson 681a).

- **leylek** “leylek” < *leklek* (Uygur (SadDharm 99)).
- **mışıq** “kedi” < *muş* (Karahanlı (DLT I, 438-14)).
- **ögüz** “öküz” < *öküz* (Uygur (IB. 25); Karahanlı “öküz” (KB. 5372)).

Clauson “öküz” kelimesinin bu hayvan ismini karşılayan kelimelerden (u:d, sığır) biri olduğunu söylemektedir. Kelime erken dönemde Moğolca *hüker* kelimesinden alınmıştır. Ancak kelimenin şimdiki anlamı “hadım edilmiş boğa”dır; bu neredeyse kesinlikle Toharcadan alındığını göstermektedir. Clauson bu bilginin kendisine Prof. Dr. Werner Winter tarafından söylendiğini belirtmektedir (Clauson 1972: 120a).

- **örümcek** “örümcek” < *örümçik* (Uygur (Hsüan VIII / 391-395); Karahanlı “örümçek/örümçük” (DLT I/152-19)).

Clauson “örümcek” kelimesinin “örüm” kelimesinden geldiğini düşünmektedir. Kelime bu formuyla az ya da çok kuzeydoğu, güneydoğu ve güneybatı dillerinde görülmektedir. Türkçenin orta dönemlerinde bu kelimeye alternatif olarak “örmekçi” kelimesi kullanılmaktadır;

bu kelimeye kuzey merkezi ve kuzeybatı dillerinde az ya da çok tesadüf edilmektedir. Bu kelime ilk dönem Çağatay metinlerinde görülen “örgemçi” kelimesinin metatez hali olarak düşünülebilmektedir (Clauson 1972: 231b).

- **sansar** “sincap, çekelez” < (Karahanlı “*sarsal*” (DLT I, 483-3)).

Clauson “*sarsal*” kelimesinin hapax olduğunu söylemiştir; Türkçede samura benzeyen bu hayvan için kullanılan yaygın bir kelime bulunmamaktadır (Clauson 1972: 854b).

- **savusqan** “saksığan” < *sagızgan* (Uygur (BT XXV); (Karahanlı “*sagızgan*” (DLT I, 439-6)).

Clauson “sağızğa:n” kelimesinin “-ğa:n” ile biten hayvan isimlerinden biri olduğunu söylemektedir. Kelime, çeşitli fonetik değişim ve metatezlerle diğer Türk dillerinde de yaşamaktadır: Azerbaycan Türkçesi “sağzağan”; Osmanlı Türkçesi “saksığan” (Clauson 1972: 818a).

- **sığırçık** “sığırçık” < *sığırçuk/sığırçuk/sığırçuk* (Karahanlı (KB. 4198)).

Clauson “sığırçuk” kelimesinin “sığır” kelimesinin küçültme eki almış hali olduğu düşüncesinin aldatıcı olduğunu, orijinal anlamının belirsiz olduğunu ve belki alıntı bir kelime olabileceğini belirtmektedir. Kelime modern dillerde; Özbek Türkçesinde “çuğurçık”; Kumuk Türkçesinde “sıyirtğış”; Azerbaycan Türkçesinde “sığırçın”; Osmanlı Türkçesinde “sığırçık” kuzeydoğu dillerinden sadece Teleüt Türkçesinde “sığırçık” diğer kuzey doğu dillerinde de “sığirtki/sığirtkık” şekillerinde görülmektedir (Clauson 1972: 816a).

- **tavuç** “tavuk” < *takıgu* ((Uygur (AY. 490/16) “*taguk*” (OKD); Karahanlı “*takaqu/takuk*” (DLT 68/54, 409/319)).

Clauson çok eski zamanlardan beri kullanılan “takı:ğu:” kelimesinin Moğolca “takiya” kelimesinden ödünçleme olduğunu söylemektedir (Clauson 1972: 468b).

- **tavşan** “tavşan” < *tabışkan/tavişgan* (Runik (T. 8); Uygur “*tavişgan/tavşan/tavişgan/tavişgan/tabişgan*” (AY. 30/7); Karahanlı “*tavişgan*” (DLT I/513-12)).

Clauson “tavişğa:n” kelimesinde hayvan isimlerinin sonunda bulunan “-ğa:n” ekinin bulunduğunu söylemektedir. Çok eski bir kelime olan “tavişğa:n” kelimesi, 8.yy’da Hitayların “taoli” kelimesinden ödünçlenmiştir. Bu kelime aynı zamanda Moğolcaya da “taolai” şeklinde geçmiştir. Kelime muhtemelen l/r Türkçesinin bir formu “*tavılğa:n” kelimesini temsil etmektedir. Kelime güneydoğu Türkçesinde “tawşkan”, güneybatı dillerinden Azerbaycan Türkçesinde “dovşan” şekillerinde görülmektedir. Osmanlı ve Türkmen Türkçelerinde kelimenin hem söz başı “t-” hem de “d-” li formları görülmektedir (Clauson 1972: 447a).

- **torğay** “serçe” < (Karahanlı “*torıgā*” (DLT 521/420)).

Clauson “torı:ğa:” kelimesinin anlamının “tarla kuşu” olduğunu ve “-ğa:” eki ile sonlanan hayvan adlarından biri olduğunu belirtmiştir. Kelime Moğolca, Farsça ya da diğer dillerden ödünçlemedir ve her zaman kelime anlamı “tarla kuşu” değildir. Clauson, bu kelimenin hapax olduğunu ve kelimenin genellikle “torğay” şeklinde görüldüğünü ifade etmiştir. Kelime Azerbaycan Türkçesinde “torığay”; Osmanlı Türkçesinde “turğay”; Türkmen Türkçesinde “torğay” şekillerinde görülmektedir (Clauson 1972: 541b).

- **ulaq** “oğlak” < oğlaq (Uygur (EUTSöz) ; Karahanlı “*oglak*” (DLT I, 65-22)).

Clauson, “oğla:k” kelimesinin “oğul” kelimesinin küçültme hali olduğunu söylemektedir. “çepiş” kelimesinin aksine herhangi bir yaş aralığını belirtmeksizin kullanılmaktadır (Clauson 1972: 84b).

4. Sonuç

Konar-göçer hayatın egemen olduğu toplumların söz varlığında hayvan adları geniş bir yer tutar. Kırım Tatar Türkçesinin söz varlığını oluşturan sözlüklerinde, metinlerinde, atasözlerinde, deyimlerinde, şarkılarında vb. kültürünü oluşturan etmenlerde de hayvan adlarına sık sık rastlanmaktadır.

Kırım Tatar Türkçesi metinlerinde yer alan hayvan adlarının incelendiği bu çalışmada, Kırım Tatar Türkçesindeki hayvan adlarının bir kısmı hiçbir fonolojik değişim olmadan günümüze kadar taşınmıştır. Bir kısım hayvan adları ise çeşitli fonolojik değişimler ışığında günümüze ulaşmıştır. Bu veriler, Kırım Tatar Türkçesinin, Türk dilinin eski dönemlerinden önemli izlerini muhafaza eden bir Türk lehçesi olduğunu göstermektedir.

Kırım Tatar Türkçesi söz varlığında, komşu kültürlerden aldığı hayvan adları, modern lehçelerle ortaklaşan hayvan adları ve kendi bünyesinde türettiği hayvan adlarına ilave olarak Eski Türkçede yer alan hayvan adlarının bir kısmını da –ses değişimleri yaşanmış olsa da– günümüze taşımıştır. Bu, Kırım Tatar Türkçesinin eski ve köklü olan Türk dilinin önemli bir lehçesi olduğunu, bünyesinde eskicil unsurları barındırdığını göstermektedir.

Söz konusu çalışmada yer alan hayvan adlarının bir kısmı (*ayğır, balıq, biy, bit, bota, çibin, deve quşu, eçki, ingen, it, keklik, kirpi, köpek, qaplan, qarakuş, qarğa, qaz, qılquyruq, qımırşqa, qısqaç, qulun, qunduz, quzğun, leylek, mışıq, ögüz, sansar, tavuq, tay, tazı, ulaq, yengeç*) Eski Türkçeden günümüze getirilmişken, hayvan adlarının çoğu da (*arslan, at, ayuv, baqa, balıqçıl, biye, bora, borsuq, buğa, buzav, bürçe, cılan, çegertki, deve, eşek, gögercin, köbelek, qarılgaç, qarınca, qatır, qırğıy, qoçqar, qonuz, qoy, qozu, qurt, qulun, qunduz, quş, lâçin, ördek, örümcek, savusqan, sığın, sığır, sığırcaq, tavşan, tilki, turna, torğay*) fonolojik değişimlerle birlikte modern Türk lehçeleriyle ortaklaşa kullanılmaktadır.

Clauson (1972)’un da açıklamalarından yola çıkılarak Eski Türkçe ve Kırım Tatar Türkçesinde yer alan hayvan adları üzerine yapılan bu çalışma, Kırım Tatar Türkçesinde hayvan adlarının oldukça yoğun kullanıldığını göstermiştir. Ayrıca, yapılan inceleme sonucunda, bütün tarihsel ve modern Türk yazı dillerinde olduğu gibi Kırım Tatar Türkçesinde de hayvanların dişi-erkek olmasına ya da yaşlarına göre farklı adlar kullanılması, bir hayvan için birden fazla ad bulunması, Kırım Tatar Türkçesinin Türk dilinin yapısal ve anlamsal özelliklerini devam ettirmiş olması bakımından oldukça kıymetlidir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kısaltmalar ve Kaynaklar/Abbreviations and References

- Ağca, Ferruh. *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı (Metin-Aktarma-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Dil Araştırmaları Dizisi No: 16, Ankara, 2019.
- AY → Kaya, Ceval. *Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin)*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.
- Ayazlı, Özlem. *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*. Türk Dil Kurumu: 1051, Ankara, 2012.
- Bakırcı, Nedim. *Kırım Tatar Masalları*. Kömen yayınları, Konya, 2010.
- BT I → Hazai, G., Zieme, P. Fragmente der Uigurischen Version des“Jin’gangjing mit den Gāthās des Meister Fu. Nebst einem Anhang von T. Inokucki, Berlin: (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. 3, Berliner Turfantexte; I), 1971.
- BT III → Tezcan, Semih. *Das Uigurische İnsadi-Sūtra*. Berlin: (Deutsche Akademie der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. 6, Berliner Turfantexte; 3), 1974.
- BT V → Zieme, Peter. *Manichaisch-Türkische texte*. Berlin: Akademie-Verlag, (Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. BerlinerTurfantexte; V), 1975.
- BT IX → Tekin, Şinasi. *Maitrisimit nom bitig, die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhasika-Schule, I. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen; II. Teil: Analytischer und rückläufiger Index*. Berlin: Akademie Verlag (Berliner Turfantexte; IX), 1980/2.
- BT XXV → Vilkins, Jens. *Das Buch von der Sündentilgung Teil 2, Edition des alttürkisch-buddhistischen Kşanti Kılğuluk Nom Bitig*, Berlin: Akademie-Verlag, (Berliner Turfantexte; XXV), 2007.
- Can, Feray. *VIII- XIII. Yüzyıllar Arası Türkçe Eserlerde Hayvan Adları*. (danışman: Doç. Dr. Abdullah Kök), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Clauson, Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth- Century Turkish*. Oxford, 1972.
- Çetin, Engin. *Altun Yaruk Yedinci Kitap (Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin)*. Karahan Kitabevi, Adana, 2012.
- DLT → Atalay, Besim. *Divanü Lyğat-it-Türk Tercümesi (I-IV)*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1985.
- Doğan, Levent. *Türk Kültüründe Hayvanlar ve Hayvan İsimleri*. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Güz/2 2002 S.12/2, s.615-659, 2002.
- Efe, Kürşat. *Tarihî Türk Lehçelerinde Hayvan İsimleri*. (danışman: Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
- Efe, Kürşat. *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Bitki ve Hayvan İsimleri*. (danışman: Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun),

- Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Ergene, Oğuz. *Türkiye Türkçesi Ağzlarında Hayvan Adlandırmalarına İlişkin Belirleyiciler*. Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/12 Fall 2014.
- ETG → Gabain, A. Von. *Eski Türkçenin Grameri*. (çev. M. Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
- ETŞ → Arat, Reşit Rahmeti. *Eski Türk Şiiri*. (3.baskı), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.
- EUTSöz → Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1968.
- IB → Tekin, Talat. *İrk Bitig*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.
- Kakuk, Zsuzsa. *Kırım Tatar Şarkıları*. TDK yay:564, Ankara, 1993.
- KB → Arat, Reşit Rahmeti. *Kutadgu Bilig*. (2. baskı), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2008.
- K.C. → Orkun, Hüseyin Namık. *Eski Türk Yazıtları*, Kemçik, Cırgak Yazıtı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- Koçoğlu, Vildan. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish (EDPT)'in Söz Dizini*. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, C. VI, S.1, s. 111-149, İzmir, 2006.
- KT → Tekin, Talat. *Orhon Yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.
- Muzafarov, Refik- Muzafarov, Nüzhet. *Kırım-Tatar Türkçesi- Türkiye Türkçesi- Rusça Sözlük*. (çev. Nariman Seyityahya (Seytyagyayev), TDK yayınları, Ankara, 2018.
- Ta. → Aydın, Erhan. *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Taryat Yazıtı, Kömen Yayınları, Konya, 2011.
- TİEM → Kök, Abdullah. *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi*. Yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004.
- Tokyürek, Hacer. *Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları*. TÜBAR, XXXIII, 221-281, 2013.
- Toy. → Orkun, Hüseyin Namık. *Eski Türk Yazıtları*, Toyok Vadisi Yazıtı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- SadDharm → Barutçu, Sema. *Uygurca Sadāprarudita ve Dharmodgata Bodhisattva Hikâyesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1987.

Ayvalık Akademisi ya da Batı Anadolu'da Yunan Ulusçuluğunun Kökenleri Üzerine

The Academy of Kydonies (Ayvalık): Upon the Origins of Greek Nationalism in Western Anatolia

Çiğdem KILIÇOĞLU CİHANGİR¹

öz

18. yüzyılda Batı Avrupa'da doğan ve gelişen aydınlanma hareketi, kısa süre içinde yayılım göstererek önce bütün Avrupa'yı, daha sonra dünyayı etkisi altında bırakacak siyasal, ekonomik ve toplumsal değişimlere yol açtı. Aydınlanmanın akla ve bilime dayanan yeni tarz düşünce sistemi, kültürel ve ticari kanallarla çeşitli toplumlara sirayet ederken, Osmanlı egemenliği altındaki Rumlar, imparatorluktaki diğer unsurlara göre bu yeni düşüncelerden ilk ve en çok etkilenen kesim oldu. Rumların, özellikle Batı Avrupa'ya yerleşmiş soydaşları aracılığıyla Avrupa'yla kurdukları ticari ve kültürel bağlar, aydınlanma hareketinin gerek Yunan anakarasına gerekse Avrupa ticaretinin uğrak noktalarından biri olan Batı Anadolu kıyılarına taşınmasına olanak tanıdı. Aydınlanmacı fikirlerin Rumlar arasında yayılması ise eğitim yoluyla gerçekleşti. Bu dönemde kurulan ve aydınlanma olgusundan etkilenerek geleneksel eğitim anlayışını reddeden yenilikçi Rum/Yunan okulları, seküler ve liberal fikirleri Rum/Yunan dünyasında yaymaya başladılar.

Söz konusu yenilikçi okullardan birisi, 19. yüzyıla girerken, nüfusunun hemen hepsi Ortodoks Rumlardan oluşan ve Batı Anadolu'nun İzmir'den sonra önemli bir ticaret merkezi konumunda olan Ayvalık'ta açıldı. Ayvalık Akademisi olarak adlandırılan bu eğitim kurumu, Ayvalık Rum cemaatinin destekleriyle kuruldu ve ayakta kaldı. Okul, aydınlanmacı fikirlerin taşıyıcılığını yaparak yalnızca Ayvalık Rumları arasında değil, bütün Yunan dünyasında iz bırakacak nitelikte faaliyetlerde bulundu, 19. yüzyıla damgasını vuran ulusçu ideolojinin Rumlar arasında filizlenmesine ön ayak oldu ve Rumlara etnik kimlik kazandırma misyonu üstlendi. Bu nedenle, bir ticaret merkezi olduğu kadar kültürel bir merkez niteliği de taşıyan Ayvalık'ın ve burada kurulan Akademi'nin, Yunanların uluslaşma sürecinde ayrı bir yeri oldu.

Yunanca kaynaklar ışığında hazırlanan bu çalışmada, Yunanların ulusal kimliklerinin inşasına eğitim kurumlarının katkısı, Ayvalık Akademisi özelinde ele alınmış; Akademi'nin taşıdığı misyon ve yaydığı fikirlerin, Batı Anadolu'da Yunan ulusçuluğunun doğuşuna ve gelişimine olan etkisi tartışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Ayvalık, Ayvalık Akademisi, Lesvoslu Veniamin, Yunan, Yunan Aydınlanması, Yunan İsyanı

ABSTRACT

In the 18th century, the Enlightenment, which arose and grew in Western Europe, spread out in a short time and made way for political, economical and social

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Çiğdem Kılıçoğlu Cihangir (Dr.),
Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü,
Ankara, Türkiye
E-posta: kilicoglu@ankara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8596-7215

Başvuru/Submitted: 07.04.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:

17.07.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:

09.08.2020

Kabul/Accepted: 10.08.2020

Online Yayın/Published Online: 22.09.2020

Atıf/Citation: Kılıcoglu Cihangir, Çiğdem.

"Ayvalık Akademisi ya da Batı Anadolu'da Yunan Ulusçuluğunun Kökenleri Üzerine." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 30, 2 (2020): 411-440. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.716139>

changes firstly in the whole of Europe and then in the world. While the new type of thought system, based upon mentality and science of the Enlightenment, spread across various communities through cultural and commercial lines, the Greeks under Ottoman rule were the first and the most effected by the recent ideas in comparison with other communities in the empire. The commercial and cultural links which the Greeks established with Europe especially by means of their collaterals, who settled much earlier in Western Europe, facilitated the transferring of the Enlightenment movement both towards the Greek mainland and the western shores of Anatolia, which had been a frequent destination for European commerce. The ideas of the Enlightenment spread to the Greeks through education. The modernist Greek colleges, which were founded in this period and rejected the conventional educational method, began to transmit the secular and liberal ideas of the Enlightenment to the Greek world.

One of these modernist colleges was founded at the beginning of the 19th century in Ayvalık, which almost wholly consisted of Orthodox Greeks and was a major commercial centre after İzmir in Western Anatolia. This educational institution, named Academy of Kydonies (Academy of Ayvalık), was established and survived with the support of the Greek community in Ayvalık. The college, by carrying the ideas of the Enlightenment left a mark not only on the Greeks of Ayvalık but also on the whole Greek world, also took an initiative role in sprouting nationalist ideas among the Greeks and undertook the mission of building an ethnical identity. For those reasons, Ayvalık, as a commercial and a cultural centre of the Greeks of Anatolia, and the Academy of Kydonies played a significant part in the process of building the Greek nation.

In this study, which was written using Greek resources, the contribution of the educational institutions to the establishment process of Greek national identity was analyzed in the context of the Academy of Kydonies and the impact of the Academy's mission and ideas over the rise and spread of Greek nationalism in Western Anatolia was discussed.

Keywords: Ayvalık, Academy of Kydonies, Academy of Ayvalık, Benjamin of Lesbos, Greek, Greek Enlightenment, Greek Revolt

EXTENDED ABSTRACT

In the new age, which is known as the Enlightenment since it means liberation from the darkness of the Middle Ages in Europe, the emergence of a mind, science and human-oriented system of thought affected many parts of the world, including the Ottoman Empire, a part of which was in Europe. It opened a way to a multidimensional transformation from economy to culture, from intellectual life to social structure in the Ottoman Empire. The community that was most affected by the Enlightenment movement was, in the first place, the Greek community within the multi-ethnic, multi-religious and multi-cultural boundaries of the Ottoman Empire. The reason for this was because the Greeks living under Ottoman rule were the first community who established commercial and cultural links with Europe. For this reason, they encountered the European Enlightenment earlier than the other Orthodox Balkan communities, and thus paved the way for the formation of a new cultural movement under the leadership of the Greeks especially in the Balkan territories and on the western shores of the Ottoman Empire.

This cultural movement is referred to as the Modern Greek Enlightenment (Νεοελληνικός Διαφωτισμός) in western literature. The Greek Enlightenment, which can be described as a part of the Age of Enlightenment and which, in consequence, had an impact on the whole of the Greek world, falls within a time period starting from the end of the 18th century to the beginning of the 19th century. In this period, with the influence of the French Revolution, Western mentality and secular knowledge began to spread over to the East by means of wealthy European-Greek merchants and intellectuals. The Greek intellectuals embarked on a cultural struggle by heading towards the field of education based on the necessity of transforming

society for 'better' conditions and for concepts such as freedom, liberalism and nationalism, in which they hoped to find a response in the Greek world. As a result, new Greek schools adopting a Western-style and offering higher education (not as high as that of the universities, but more like secondary/high schools) were established. In these new schools, established in the late 18th and early 19th centuries, an innovative educational approach was adopted instead of the traditionalist movement represented by the Patriarchate.

The new Greek schools, which were the reflection of the Greek Enlightenment to the Greek educational world, were of particular importance for the Greek national movement in terms of spreading Greek nationalism, the realization of national awakening among the Greek communities and instilling national consciousness in them. One of these innovative schools was established at the turn of the 19th century in Ayvalık which was a small town in the early 18th century, but which had seen significant development since the middle of the same century. The reason for this was that, during this period, Ayvalık had a status that could be regarded as semi-autonomous especially for Greeks, and this situation made the region a centre of attraction both commercially and culturally.

This Greek school of Ayvalık, which was called the Academy of Kydonies (Academy of Ayvalık), bearing traces of the Enlightenment, was among the leading institutions of Greek education. Although the Academy was like a secondary/high school, its qualified teachers and the quality of its courses made the school reach a level of higher education akin to that of a university. This was because the Greek community of the Ottoman Empire did not yet have a university at that time. The fact that foreign travellers also described the Academy as a college, shows that the school was really perceived as a 'college' in that period.

The Academy, whose main goal was to spread and improve education among Greeks, succeeded in making its mark on the whole Greek world in a very short time with the teaching methods it followed and with the courses it taught. The ideas which spread from the Academy through courses and other activities not only effected the educational movements of the period, but also led to the flourishing of nationalist ideology and the development of ethnic awareness among Greeks in Western Anatolia, especially in Ayvalık, and even in the whole Greek world. More importantly, the nationalist thought emanating from this school was one of the driving forces of the Greek rebellion - or the Greek independence movement. Despite its short life, the school, which pioneered the spread of Hellenism among Anatolian Greeks with its enlightenment and revolutionary ideas and activities, became one of the centers of Greek nationalism in Anatolia. Being the first practitioner of modern Hellenism in Anatolia in a cultural context, the school formed a basis for the national awakening of the Ottoman Greeks.

Furthermore, the nationalist ideas spread by the Academy were welcomed by the Ottoman administration because they caused the multiethnic structure of the empire to deteriorate, as it was the reaction of the Patriarchate which opposed the enlightenment movement with the thought that its central position would be weakened. Therefore, the school, which faced

reactions from the Patriarchate from time to time, also faced the interventions of the Ottoman administration. As a result, the outbreak of the Greek rebellion paved the way for the end of the school, which was the bearer of Greek nationalist ideology.

Although we do not claim to reveal everything about the Academy of Ayvalık, this study, by way of introduction, aims to fill a gap in the Turkish literature regarding the school which had an important role in the spread of Greek nationalist ideology among Anatolian Greeks.

1. Giriş

Batı uygarlığının Rönesans'tan Fransız Devrimi'ne kadar geçirdiği değişim ve dönüşümlerin merkezinde, akıl ve insan odaklı yeni bir anlayış ile yeni bir toplum inşa etme arzusu yatıyordu. Aydınlanmanın doruk noktası olan Fransız Devrimi, bu yeni toplum projesini düşünsel ve siyasal açıdan hayata geçirecek önerileri beraberinde tüm dünyaya sunarken, Avrupa'da kurulu düzeni sarsan ve ideolojileri yerinden oynatan yeni bir akım yarattı: Ulusçuluk. Fransız Devrimi'nin ardından yayılan bu akım, çoketnili imparatorlukları yerle bir edebilecek güce erişinceye kadar çeşitli coğrafyalarda, çeşitli fikirlerle ve unsurlarla beslendi, büyüdü, gelişti.

Osmanlı Devleti'nin klasik çağında, çoketnili, çokdilli ve çokkültürlü toplumsal yapının, temel birleştirici -aynı zamanda ayırıştırıcı- unsuru din iken, iç ve dış gelişmelerin etkisiyle 18. yüzyıldan itibaren etnik köken, dil, tarih, gelenekler gibi yeni kolektif aidiyet unsurları¹ ön plana çıkmaya başladı ve bu durum, toplumsal kurumlarda bir dönüşüme yol açtı. Dinsel temele dayanan toplumsal örgütlenme anlayışı,² Avrupa aydınlanmasının sunduğu seküler değerler sistemi içinde güç kaybederken, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar gibi Batı etkisine daha açık olan bölgelerinde, ticaretin gelişmesi ve sosyoekonomik yapının değişmesine de paralel olarak sosyal birtakım hareketlilikler ortaya çıktı. Osmanlı egemenliğindeki Balkan toplulukları içinde Yunanların³ Avrupa ile ticari ve kültürel bağlar kuran ilk topluluk olması,⁴ onların, diğer Ortodoks Balkan topluluklarına nispeten Avrupa aydınlanmasıyla daha erken dönemde tanışmalarına olanak sağladığı gibi, Balkan coğrafyasında Yunan öncülüğünde yeni bir kültürel formasyonun oluşumuna da zemin hazırladı. Daha açık bir ifadeyle Yunanların Avrupa'nın önemli merkezlerine ticaret amacıyla yerleşmiş olan tüccar kesimi ile Osmanlı üst düzey bürokrasisinde yer edinen Fener Rumlarının, 18. yüzyıldan itibaren ekonomik ve siyasal olarak güçlenmesinin⁵ yanı sıra, Avrupa'da aydınlanmayla doruğa ulaşan *filhelenist* akım,⁶ Yunan düşün dünyasında bir sıçrayışa yol açarak Batı literatüründe *Çağdaş Yunan*

1 Hobsbawm, etnik köken, dil vb. unsurları, kolektif aidiyetin göstergeleri olarak nitelendirmektedir. E. J. Hobsbawm, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik "Program, Mit, Gerçeklik"* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 4. B., 2010), 36.

2 Osmanlı Devleti'nde din temelli toplumsal örgütlenme modeli, kısaca millet sistemi olarak adlandırılmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, çev. Dilek Özdemir (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006), 112-123, 276; İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 4, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 996-1001; Cevdet Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, c. 4, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 208-216.

3 Bu çalışmada Yunan sözcüğü, Osmanlı sınırları içinde ve dışında yaşayan bütün Yunan kökenli toplulukları tanımlamak üzere kapsayıcı bir terim olarak kullanılmıştır. Rum sözcüğü ise genellikle Osmanlı sınırları içinde bulunan Yunan kökenlileri belirtmek için tercih edilmiştir. Ancak bazı durumlarda anlam bütünlüğünü koruyabilmek amacıyla her iki sözcüğün bir arada kullanılması uygun görülmüş, Helen sözcüğü ise Yunanların/ Rumların ulusal bilinç kazanma evresinde Antik Yunan kimliğiyle bütünlük sağlama çabalarını işaret etmek amacıyla kullanılmıştır.

4 Gregory Jusdanis, *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür: Milli Edebiyatın İcat Edilişi*, çev. Tuncay Birkan (İstanbul: Metis Yayınları, 1998), 45.

5 Nikos Svoronos, *Çağdaş Helen Tarihine Bakış*, çev. Panayot Abacı (İstanbul: Belge Yayınları, 1988), 27-29.

6 Avrupa aydınlanmacıları, Yunan ulusçuluğunun doğuşunda önemli bir yere sahiptir. Avrupa'da, Yunan uygarlığının Batı uygarlığının temeli olarak algılanması, aydınlanmacılar arasında bir Yunan hayranlığının gelişmesine ve yayılmasına neden olmuştur. Jusdanis, *Gecikmiş Modernlik...*, 35. Avrupa aydınlanmacılarının, Yunan ulusçu hareketine ve Yunan isyanına etkileri için ayrıca bk. Esra Özşüer, "19. Yüzyıl Avrupa Romantiklerinin 1821 Mora İsyanı Üzerindeki Siyasi ve Kültürel Etkileri", *Türkiyat Mecmuası*, 26/2 (2016), 325-344.

Aydınlanması (Modern Greek Enlightenment/ Νεοελληνικός Διαφωτισμός)⁷ olarak bilinen bir süreci başlattı.

Kesin çizgilerle olmasa da araştırmacılar tarafından genellikle Osmanlı Devleti'nin Rusya'yla 1774 yılında imzaladığı Küçük Kaynarca Antlaşması ile 1821 Yunan İhtilali arasında kalan yaklaşık elli yıllık bir dönemi kapsadığı öne sürülen bu aydınlanma evresinde,⁸ Fransız Devrimi'nin de etkisiyle batılı düşünce tarzı ve seküler bilgi, Yunan ticaret burjuvazisi ve entelektüelleri tarafından Doğu'ya yayılmaya başladı. Yunan aydınları, özgürlük, liberalizm, ulusal benlik gibi kavramların Yunan dünyasında karşılık bulması ve daha iyi yaşam koşulları için toplumun dönüştürülmesi gerekliliğinden hareketle eğitim alanına yönelerek kültürel bir mücadeleye soyundular. Zira eğitim, toplumsal dönüşümün yegâne anahtarıydı. Okul kurma, kitap basma gibi kültürel ve eğitime dönük faaliyetler, Yunan aydınlanmasının bir parçası olarak gelişti.⁹ Fener Rumlarından seçilen voyvodaların idare ettiği Eflak ve Boğdan'da,¹⁰ Yunan aydınlanma evresinden çok daha önceki süreçte kurulan Bükreş ve Yaş Akademileri, bu dönemde Yunan kültür dünyasının en önemli merkezleri haline geldi.¹¹ Gerek Batı ve Orta Avrupa'da, gerekse Osmanlı hâkimiyeti altındaki bölgelerde Batılı tarzda ve yüksek eğitim veren yeni Yunan okulları kuruldu.¹²

18. yüzyıl sonları ile 19. yüzyıl başlarında kurulan bu yeni okullarda, Kilise'nin temsil ettiği gelenekçi akım yerine, yenilikçi bir eğitim anlayışı egemen oldu.¹³ Zira önceleri Kilise ile seçkin Rumların (Fener aristokrasisinin) tekelinde sürdürülen kültürel ve eğitime dönük faaliyetler, aydınlanmacı Yunanlar aracılığıyla 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Kilise'nin

-
- 7 Kavramlaştırma için bk. Pashalis M. Kitromilidis, *Neoellinikos Diafotismos: Oi Politikes kai Koimonikes Idees* (Athina: Morfotiko İdrıyma Ethnikis Trapezis, 2009). Aynı eserin İngilizcesi için bk. Paschalis M. Kitromilides, *Enlightenment and Revolution: The Making of Modern Greece* (Harvard University Press, 2013). Ayrıca bk. K. Th. Dimaras, *Neoellinikos Diafotismos* (Athina: Ermis, 5. B., 1989); Herkül Millas, *Yunan Ulusunun Doğuşu* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2. B., 1999), 43.
- 8 Dimaras, *Neoellinikos Diafotismos*, 1. Molly Greene, 17. yüzyılın sonlarından 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan dönemi, Yunan aydınlanmasının erken evresi olarak değerlendirmektedir. Molly Greene, *Osmanlı Devleti ve Rumlar 1453-1768*, çev. Zeynep Rona (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2018), 218. Herkül Millas da Küçük Kaynarca Antlaşması ile Fransız Devrimi'nin, Yunan aydınlanma hareketini sistematik bir hale getiren iki tetikleyici olduğunu öne sürerek Yunan dünyasındaki entelektüel birikimin daha önceki süreçte oluşmaya başladığının altını çizmektedir. Millas, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, 46.
- 9 Abdolonyme Ubicini, *Letters on Turkey: An Account of the Religious, Political, Social and Commercial Condition of the Ottoman Empire, Part II, The Raiiahs, including the Greeks, Armenians, Latins, Israelites* (London: 1856), 60-62; İbrahim Kelağa Ahmet, "Çağdaş Yunan Aydınlanma Hareketinin Coğrafyası, Ortaya Çıkış Süreci ve Eğitim Alanındaki Etkileri", *Batı Kültür ve Edebiyatlarında Aydınlanma*, yay. haz. Battal Arvası, Çağrı Eroğlu, Ebru Balamir, İlhan Karasubaşı (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2014), 239.
- 10 Osmanlı Devleti'nin özerk eyaletlerinden olan ve Tuna Beylikleri olarak da adlandırılan Eflak-Boğdan Beyliklerine, 1711 yılından 1821 yılına kadar Fenerli Rumlar, voyvoda (idareci) olarak görevlendirilmiştir. Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar* (İstanbul: Küre Yayınları, 2006), 112-114; Kemal H. Karpat, *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, çev. Recep Boztemur (İstanbul: Timaş Yayınları, 2. B., 2012), 89.
- 11 Kitromilidis, *Neoellinikos Diafotismos*, 219; Greene, *Osmanlı Devleti ve Rumlar*, 215, 235.
- 12 Söz konusu yeni okulların coğrafyası için bk. Kelağa Ahmet, "Çağdaş Yunan Aydınlanma Hareketi...", 246-248; Ubicini, *Letters on Turkey...*, 87-88.
- 13 19. yüzyıl başlarında, geleneksel eğitim veren Yunan okulları ile yenilikçi eğitimi savunan Yunan okullarının Güneydoğu Avrupa'daki dağılımını gösteren bir harita için bk. Kitromilidis, *Neoellinikos Diafotismos*, 80-81.

denetimi dışına çıkararak daha bilimsel bir yola sapmıştı.¹⁴ Yeni okullarda geleneksel anlayışın terk edilmesi, aynı zamanda Yunan aydınlanmacıları ile Kilise arasında başlayan bir nüfuz mücadelesini de gözler önüne sermekteydi. Nitekim bundan sonraki süreçte Yunan eğitimi, aydınlanmacılar ile Kilise'nin temsil ettiği tutucu güçlerin bir çatışma alanı haline gelecekti. Örneğin, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Ayvalık, İzmir, Sakız, İstanbul gibi merkezlerde kurulan yeni okullar, hem aydınlanmacı öğretmenleri hem de öğretim metotları dolayısıyla Yunan toplumundaki gelenekçi ve tutucu güçlerin hedefine oturacaktı.¹⁵

Yeni okulların büyük bir kısmı aslında ortaöğretim seviyesinde olmasına rağmen, hem öğretim süreleri hem de buralarda okutulan dersler bağlamında, çoğunlukla yüksekokul olarak değerlendirilmektedir. Zira söz konusu dönemde Yunan dünyasında üniversite gibi yüksek seviyede öğretim yapan bir eğitim kurumunun olmayışı,¹⁶ bu yeni tip okulların birer yüksekokul veya üniversite gibi algılanmalarına yol açmıştır. Bu nedenle bahsi geçen dönemde kurulan yüksek kademeli bu okullara, *akadimia*, *lykeion*, *mouseion*, *ellinomouseion*, *paidagogeion*, *frontistirion*, *gymnasion*, *sholeion*, ve *sholi* gibi¹⁷ akademi, lise, okul anlamlarına gelen çok çeşitli isimler verilmekle birlikte, hemen hepsi aynı seviyede ve aynı tarzda eğitim veren kurumlar olmuştur.¹⁸

Yunan aydınlanma hareketinin eğitim dünyasına yansımaları olan yeni Yunan okulları, taşıdıkları değerler bakımından Yunan ulusçuluğunun yayılması ve Yunan/Rum toplulukları arasında ulusal uyanışın gerçekleştirilmesi, onlara ulusal bilinç aşılması noktasında ayrı bir önem arz etmişlerdir. Söz konusu okullar arasında Ayvalık'ta kurulan akademi ve bu akademinin faaliyetleri, bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Ayvalık Akademisi ile ilgili her şeyi ortaya koyma iddiasında olmamakla birlikte bu çalışma, Anadolu Rumları arasında Yunan ulusçu ideolojisinin yayılmasında önemli bir role sahip olduğu düşünülen okulla ilgili Türkçe literatürde var olan boşluğun doldurulması için bir giriş mahiyeti taşımaktadır.

2. Ayvalık Akademisi'nin Kuruluşu, Yapısı ve İşleyişi

18. yüzyılın başlarında küçük bir kasaba niteliğindeki, aynı yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızlı bir gelişim kaydeden Ayvalık, Batı Anadolu'da İzmir'den sonra Avrupa ticaretinin önemli uğrak noktalarından birini oluşturmaktaydı.¹⁹ Ticaret kanalıyla Batı etkisine açık

14 K. Th. Dimaras, *Ellinikos Romantismos* (Athina: Ermis, 2009), 4; Greene, *Osmanlı Devleti ve Rumlar*, 218; Millas, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, 44-47.

15 Victor Roudometof, "From Rum Millet to Greek Nation: Enlightenment, Secularization and National Identity in Ottoman Balkan Society, 1453-1821", *Journal of Modern Greek Studies*, 16/1, (May 1998), 23.

16 Fener Rum Mekteb-i Kebiri (Patrikhane Akademisi), Bükreş ve Yaş Akademileri gibi bazı okullar, aslında üniversite düzeyinde olmamakla birlikte, bazı alanlarda yükseköğretim seviyesinde dersler vermiştir.

17 Tryfon E. Evangelidis, *İ Paideia epi Tourkokratias (Ellinika Sholeia apo tis Aloleos mehri Kapodistriou)*, Tomos Protos (Athina: A. P. Halkiopolou, 1936), lxxx.

18 Kelağa Ahmet, "Çağdaş Yunan Aydınlanma Hareketi...", 248.

19 Paschalis M. Kitromilides ve Alexis Alexandris, "Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration: The Historical Demography of the Greek Community of Asia Minor at the Close of the Ottoman Era", *Deltio Kentrou Mikrasiatikon Spoudon*, Tomos Pemptos (Athina: 1984-1985), 13.

bulunmasının yanı sıra, bölgede neredeyse tamamen Rum yerleşimine izin veren bir statünün sağlanmış olması, Ayvalık'ı, Yunan dünyası için de önemli bir merkez haline getiriyordu.

Yunan tarih yazımı ile Yunan anlatısını referans alan birçok Batılı kaynak, Papaz İoannis Dimitrakellis Oikonomos'u, Ayvalık'ın kentleşme sürecindeki en önemli figür, hatta kentin kurucusu olarak kabul etmektedir.²⁰ Bu kaynakların çoğunda, Oikonomos'un, 1773 yılında Bab-ı Ali'den elde ettiği iddia edilen bir imtiyazla²¹ Ayvalık'taki Türk (Müslüman) nüfusunun bölge dışına çıkarıldığı ve bu süreçte Ege adaları ile Mora başta olmak üzere Osmanlı ülkesinin çeşitli bölgelerinden önemli sayıda Rum nüfusun buraya göç ederek kentin bir Rum yerleşimine dönüştüğü aktarılmaktadır.²² 1774 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'nın yarattığı elverişli ortam sayesinde ise bir liman kenti olan Ayvalık'ta Rumlar, Batı ile ticari ilişkiler geliştirerek ekonomik ve toplumsal bir refaha ulaşmışlardır.²³ Gerçi 1821'deki Yunan isyanının ardından Ayvalık'ın bu ayrıcalıklı statüsü bozulmuş ve Rumlar kenti terk etmişse de, 19. yüzyıla ait nüfus istatistikleri, kentin, ilerleyen süreçte değişen konjonktürün etkisiyle yeniden Rum göçü aldığını ve yine neredeyse tamamen bir Rum yerleşimine dönüştüğünü göstermektedir.²⁴ Neticede Ayvalık'ın, Rumlar temelinde bu ayrıcalıklı statüsünün, Oikonomos tarafından mı sağlandığı, yoksa Küçük Kaynarca Antlaşması'nın Ortodokslara sunduğu güvence sonucunda mı ortaya çıktığı tartışmalı olsa da,²⁵ kentin, söz konusu dönemde bir Rum yerleşimi görüntüsü çizdiği ve Papaz Oikonomos isminin de Ayvalık'tan ayrı anılmadığı, konuyla ilgili Türk ve Yunan araştırmalarında benzeren noktalar olarak göze çarpmaktadır.

-
- 20 Georgios Sakkaris, *İstoria ton Kydonion* (Athina: Syllogos pros Diadosin Ofelimon Vivlion, 1920 - Anatyposi 2005), 17, 28-29; İoannis N. Karamplias, *İstoria ton Kydonion* (Athina: Typografeion Ger. S. Hristou & Yios, 1949), 80; İoannis İ. Kalfoglou, *Zincidere Karyesinde Bulunan Ioannis Prodromos Monastırı yahud Moni Flavianon* (İstanbul: Aleksandros Nomismatidis Matbaası, 1898), 98-99; Tryfon E. Evangelidis, *İ Paidētia epi Tourkokrattias (Ellinika Sholeia apo tis Alooseos mehri Kapodistriou)*, Tomos Defteros (Athina: A. P. Halkiopolou, 1936), 256; Ubcini, *Letters on Turkey*, 80-81.
- 21 Söz konusu imtiyazın elde edilme süreciyle ilgili Yunan kaynaklarında çelişkili ifadeler yer almakla birlikte, süreç ve imtiyazın içeriğine dair detaylı bilgi için bk. Karamplias, *İstoria ton Kydonion*, 80-86; Sakkaris, *İstoria ton Kydonion*, 18-21. Ayvalık doğumlu Yunan yazar İlias Venezis de, Ayvalık'ı anlattığı Eolya Toprağı adlı romanında Oikonomos'u ve imtiyaz edinme sürecini masallaştırarak aktarmıştır. İlias Venezis, *Eolya Toprağı*, çev. Burcu Yamansavaşçılar (İstanbul: Belge Yayınları, 2013), 279-282. Zeki Arıkan, bu dönemde Ayvalık'a tanınmış bir imtiyazın olmadığını, bölge nüfusunun büyük kısmının, çok önceden beri gayrimüslimlerden oluştuğunu öne sürmektedir. Zeki Arıkan, "1821 Ayvalık İsyanı", *Belleten*, LII/203 (Ankara: TTK, Ağustos 1988), 583-585.
- 22 Sia Anagnostopoulou, *Mikra Asia, 19os Aionas-1919 Oi Ellinorthodokses Koinotites: Apo to Millet ton Romion sto Elliniko Ethnos* (Athina: Pedio, 2013), 218; Arnold Joseph Toynbee, *Türkiye'de ve Yunanistan'da Batı Meselesi*, çev. Kadri Mustafa Orağlı (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007), 141-142; Karamplias, *İstoria ton Kydonion*, 86.
- 23 Bayram Bayraktar, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ayvalık Tarihi* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1998), 6; Ubcini, *Letters on Turkey...*, 81.
- 24 19. yüzyılda Ayvalık nüfusuna dair bk. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, çev. Bahar Tırnacı (İstanbul: Timaş Yayınları, 2. B., 2010), 280-281.
- 25 Bayram Bayraktar, Ayvalık'ın ayrıcalıklı statüsünün Papaz Oikonomos'tan değil, Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan kaynaklandığını ileri sürmektedir. Bayraktar, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ayvalık Tarihi*, 10-11.

1773 yılından itibaren kocabaşı olarak Ayvalık'ın idaresini üstlenen²⁶ Papaz Oikonomos, bölge halkının refahını sağlamak için yürüttüğü çeşitli faaliyetler arasında kültürel gelişime ayrı bir önem verdi. Oikonomos'un çabalarıyla 1780 yılında inşa edilen *Panagia ton Orfanon Kilisesi*,²⁷ bu bağlamda dikkate değerdir. Zira yalnızca bir ibadethane olarak değil, bir nevi külliye niteliğinde halkın ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde tasarlanarak yerleşkesine bir hastane ve bir de okul inşa edilmişti. Aslında Osmanlı toplumsal yaşamında, ibadethane bünyesinde eğitim, sık rastlanan bir durumdu. Nasıl ki Müslümanlarda her caminin yanında cemaate ait bir okul bulunuyorsa, Ortodoks cemaatin de bağlı bulunduğu kilisenin yanında mutlaka bir okul inşa ediliyor ya da kilisenin bir odası eğitim-öğretim işlerine tahsis ediliyordu.²⁸ Dolayısıyla *Panagia ton Orfanon Kilisesi* bünyesinde kurulan Rum okulu da halkın eğitim ihtiyacını karşılayan bir kurumdu.

Öte yandan söz konusu okulun asıl önemi, Ayvalık Rumlarının kültürel gelişimi açısından bir çıkış noktası olmasından kaynaklanmaktadır. Aslında ilköğretim düzeyinde olmakla birlikte *Panagia ton Orfanon Okulu*,²⁹ hem Ayvalık'ın ileri gelenleri hem de dönemin Efes Metropoliti Samuil tarafından desteklendi; Urlalı Evgenios, Sömbeki (Symi) Adası'ndan Vissarion ve Mudanyalı Theodosios gibi Rum eğitim dünyasından nitelikli ve tecrübeli öğretmenleri ve zengin kütüphanesiyle diğer Rum okullarına nispeten daha kaliteli bir eğitim anlayışına sahip oldu.³⁰ Bu yüzden okul, yalnızca Ayvalık Rumlarını değil, civar adalardan, Yunan anakarasından ve hatta başka ülkelerden de öğrenci çekmeyi başardı. Büyükçe bir okul olarak inşa edilmesi, öğretmenlerine ve Ayvalık dışından gelen öğrencilerine yurt olanağı da sunmasını sağladı.³¹

Ancak okulun eğitim-öğretim kapasitesi, bir süre sonra, öğrencilerin daha yüksek hedeflere ulaşması noktasında yetersiz kalacaktı. Aslında Oikonomos, yüksek dereceli bir okul projesinin ilk adımını *Panagia ton Orfanon Okulu*'nu kurarak atmıştı. Nitekim alt dereceli olan söz konusu okulun öncelikle kurulması gerekiyordu ki buradan mezun olanlar, daha yüksek dereceli okulun çekirdek kadrosunu oluşturabilinlerdi. Bu nedenle *Panagia ton Orfanon Okulu*, esasında, 1803 yılında açılacak olan *Ayvalık Akademisi*'nin temelini teşkil ediyordu.³² Gerçekten de isimlerini bu Akademi'yle Yunan eğitim-kültür tarihine kazıyan Grigorios Sarafis, Lesvoslu

26 Bir piskoposluk bölgesinde yaşayan her bir Rum cemaatinin başında, piskoposluk üyeleri tarafından seçilen bir idareci (kocabaşı) ve bir de bölgenin ileri gelenlerinin oluşturduğu ihtiyar heyeti (dimogerontia) bulunmaktaydı. Gerasimos Augustinos, *Küçük Asya Rumları*, çev. Devrim Evcı (Ankara: Ayraç Yayınevi, 1997), 60.

27 Meryemana Yetimler Kilisesi olarak Türkçeye çevirebileceğimiz Panagia ton Orfanon Kilisesi, 1821'de Yunan ihtilali sırasında yıkıma uğrayınca, yerine 1850'lerde Kato Panagia Kilisesi inşa edilmiştir. Günümüzde Hayrettin Paşa Cami'dir. Dimitrios Psarros, "İ Oikistikí İstoria ton Kydonion", *Praktika Iou Symposiou: O Ellinismos tis Mikras Asias apo tin Arhaiotita mehri ti Megali Eksodo* (Nea İonia: Ekdosi KE.MI.PO, 2005), 263; Ahmet Yorulmaz, *Ayvalık'ı Gezerken* (Geylan Kitabevi, 4. B., 1994), 114.

28 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, II. Cilt, II. Kısım (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 725.

29 Günümüzde Hayrettin Paşa Cami'nin yanında yer alan Gazi Ortaokulu'dur.

30 Sakkaris, *İstoria ton Kydonion*, 25.

31 Sakkaris, *İstoria ton Kydonion*, 25; Arhontia Papadopoulou, "İ Ekpaideftiki Poreia ston Evrytero Mikrasiatiko Horo", *Praktika Iou Symposiou: O Ellinismos tis Mikras Asias apo tin Arhaiotita mehri ti Megali Eksodo* (Nea İonia: Ekdosi KE.MI.PO, 2005), 170.

32 Karamplias, *İstoria ton Kydonion*, 127.

Veniamin (Benjamin Lesbios) ve Theofilos Kairis, *Panagia ton Orfanon*'da eğitim görecekti.

Oikonomos, yüksek dereceli okul kurma amacına ulaşmadan 1791 yılında hayatını kaybettiğinde, eğitim konusunda onun attığı temeli sağlamlaştırma işini Grigorios Sarafis üstlendi. Asıl adı Georgios olan Sarafis, din eğitimi alıp rahip olduktan sonra Grigorios adını almıştı. Ayvalıklı bir aileden gelen Sarafis, önce *Panagia ton Orfanon Okulu*'nda, ardından Patmos ve Sakız Adası'nda eğitim gördükten sonra, 1800 yılında Ayvalık'a geri dönerek yine aynı okulda öğretmenlik yapmaya başladı.³³ İlköğrenimini bu okulda tamamlayan bir diğer isim, Lesvoslu Veniamin'in de o sırada burada öğretmen olması,³⁴ Sarafis'i harekete geçirdi. Aydınlanmacı fikirlere sahip olan iki genç meslektaş, söz konusu okulun gün geçtikçe artan öğrenci sayısı, öğrencilerin ihtiyacını karşılayacak yeterli donanımına ve ölçütlere sahip olmaması ve kentin, gelişime açık daha yüksek kademeli bir okula ihtiyaç duyması karşısında kolları sıvadılar.³⁵ Zira Yunan aydınlanma hareketinin en önemli çıkış noktalarından biri eğitimsiz toplumu dönüştürme işi olduğu için, bunun tek yolunun eğitimden geçtiğine inanmışlardı.³⁶

Oikonomos'un, Ayvalık Rumlarını, hatta bütün Yunan dünyasını daha ileri bir seviyeye taşıyacak olan yüksekokul tasavvuru böylece canlanıyordu. Akademi adı altında, yeni ve daha yüksek seviyede eğitim verecek olan bu okul, kentin kuzey sahilinde kurulacaktı. Ayvalık'ın ileri gelenlerinden Hatzi Athanasios Hatzi Georgiou ve Hatzi Athanasios Hatzi Kampouris'in bu okulun kurulması için bağışladığı arazinin yanı sıra; inşaat masrafları, liman vergileri yoluyla elde edilen gelirlerle birlikte, Rum halkından toplanan vergiler ve varlıklı ailelerin bağışlarıyla karşılanacaktı. Böylece toplanan para miktarı 107 bin kuruşu bulurken, 1800 yılı itibariyle dönemin Efes Metropoliti Samuil ile Osmanlı bürokrasisinde saygın bir konumda olan Fener Rumlarından Panagiotis Mourouzis'in girişimleri neticesinde, okulun inşası için gereken resmi izin de alınarak inşa çalışmalarına başlandı.³⁷

Okulun inşa planını Lesvoslu bir Rum mimar hazırlarken, inşaatın gözetimini, okul arazisini bağışlayarak bu işe başından beri destek veren Hatzi Athanasios Hatzi Georgiou ile yine Ayvalık'ın ileri gelenlerinden biri olan Hatzi Paraskevas Saltellis üstlendi.³⁸ Ancak henüz inşa çalışmaları devam ederken, 1803 yılında, *Panagia ton Orfanon Okulu*'nda öğretmen olarak görev yapan Lesvoslu Veniamin'in, dini dogmaların dışında bir öğretim metodu uyguladığı gerekçesiyle ateistlikle suçlanarak Patrikhane'ye şikâyet edilmesi,³⁹ tüm dikkatleri Ayvalık'a ve henüz binası tamamlanmamış olan Akademi'ye çevirdi. Lesvoslu Veniamin'in Grigorios Sarafis ile birlikte giriştiği yüksek dereceli okul kurma işi, böylece, daha ilk andan bir krizle karşı karşıya kalırken,

33 Sakkaris, *İstoria ton Kydonion*, 35-36.

34 Roksani D. Argyropoulou, *O Veniamin Lesbios kai i Evropaike Skepsi tou Dekatou Ogdoou Aiona* (Athina: Kentro Neoellinikon Erevnon Ethnikou İdrymatos Erevnon, 2003), 59, 65.

35 Sakkaris, *İstoria ton Kydonion*, 36.

36 Dimaras, *Neoellinikos Diafotismos*, 61.

37 Sakkaris, *İstoria ton Kydonion*, 37; Karamplias, *İstoria ton Kydonion*, 114.

38 Sakkaris, *İstoria ton Kydonion*, 37-38.

39 Roksani D. Argyropoulou, *O Veniamin Lesbios: Oramatistis kai Themeliotis tis Eleftherias ton Ellinon* (Athina: Mikri Vivliothiki Didaskalon tou Genous, 2019), 51; Sakkaris, *İstoria ton Kydonion*, 38; Karamplias, *İstoria ton Kydonion*, 140.

mevcut durumu yerinde gözlemlemesi için Patrikhane'den bir görevli Ayvalık'a gönderildi ve daha sonra Veniamin, savunma vermesi için İstanbul'a, Patrikhane'ye çağrıldı.⁴⁰

Fizik ve doğa bilimleri⁴¹ alanında öğretmenlik yapan Veniamin, aynı zamanda bir keşişti. Aynoroz'da aldığı dini eğitimin ardından, Batı Avrupa'da Ayvalıklı ileri gelenlerin burslarıyla matematik, fizik ve astronomi öğrenimi görmüş, bu sırada Avrupa Aydınlanmasını da yakından izleme fırsatı elde etmişti. 1798'de Ayvalık'a dönerek Oikonomos'un okulunda (*Panagia ton Orfanon*) öğretmenlik yapmaya başlayan Veniamin'in,⁴² aydınlanmacı fikirleri içinde barındıran öğretisi, en basit tabiriyle Kilise'nin fizik kurallarına aykırı bulunduğu için dinden sapma olarak algılanmış ve soruşturma geçirmesine yol açmıştı.⁴³ İşte bu durum, aslında en başından itibaren gelenekçiler (tutucular) ile aydınlanmacılar arasındaki çatışmanın bir yansımasıydı. Zira Ayvalık'taki eğitim 19. yüzyılın başlarına kadar gelenekçilerin elindeydi,⁴⁴ ancak birçok Avrupa'da eğitim görmüş aydınlanmacı öğretmenlerin etkisiyle bu görüntü artık değişmeye başlıyordu. Neticede Veniamin, İstanbul'daki soruşturmadan aklanarak öğretmenlik görevine iade edilip Ayvalık'a geri dönse de bu çatışma ilerleyen süreçte daha çetin bir hal alacaktı.

Söz konusu aksaklığa rağmen yeni okulun inşaatı aynı yıl (1803) tamamlandı. Kale gibi tasvir edilen⁴⁵ görkemli binasıyla Ayvalık Akademisi'nin girişi güneye bakıyordu, güzel bir bahçesi ve büyük bir içme suyu sarnıcı vardı.⁴⁶ 1818 yılında Ayvalık'ı ziyaret eden İngiliz Protestan misyonerlerinden William Jowett'in⁴⁷ gezi notlarında, okul binasının tasvirine dair ayrıntılar mevcuttur. Jowett'in tasvirine göre denize sıfır olarak konumlanmış olan okul,

40 Sakkaris, *İstoria ton Kydonion*, 38.

41 Lesvoslu Veniamin'in Ayvalık Akademisi'nde verdiği dersler arasında Matematik, Aritmetik, Geometri, Cebir, Deneysel Fizik, Ahlak Metafiziği bulunuyordu. G. A. Aristeidis, *Veniamin o Lesvios, İtoi Vios Aftou* (Athina: Typois Proodou, 1880), 26.

42 Bazı kaynaklarda Lesvoslu Veniamin'in 1798 yılından itibaren Ayvalık Akademisi'nde öğretmenlik yaptığından bahsedilmektedir. Bk. Hristos Sokratis Solomonidis, *İ Paideia sti Smyrni* (Athina: 1962), 40. Ancak Ayvalık Akademisi'nin temelleri hemen hemen o yıllarda atılmakla birlikte, kurulmasına dair izin 1800 yılında alınmış ve okul, inşaatının tamamlandığı 1803 yılından itibaren eğitim – öğretime başlamıştır. Konuya dair yeterli doküman bulunmaması tespit yapmayı güçleştirmekle birlikte, eldeki bütün veriler incelendiğinde, Veniamin'in önce Panagia ton Orfanon Okulu'nda, ardından Ayvalık Akademisi'nde öğretmenlik görevinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu durum aslında Akademi'nin, Panagia ton Orfanon Okulu ile organik bir bağa sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle Panagia ton Orfanon Okulu, bazı kaynaklarda Ayvalık Akademisi'nin bir parçası, hatta ilk dönemi olarak ele alınmıştır. Zaten Ayvalık Akademisi faaliyete girdiğinde, Panagia ton Orfanon Okulu da eğitim hayatını sonlandırmıştır. Bk. Konstantinos Hatzopoulos, *Ellinika Sholeia stin Periodo tis Othomanikis Kyriarhias (1453-1821)* (Thessaloniki: Vaniias, 1991), 306. Dolayısıyla Panagia ton Orfanon'un 1800-1803 yıllarında Akademi'ye dönüştürüldüğünü, başka bir ifadeyle Akademi'nin, Panagia ton Orfanon Okulu'nun üst seviyede bir ardılı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

43 Lesvoslu Veniamin'in eğitim hayatı, teorisi ve Kilise tarafından geçirdiği soruşturma için bk. Argyropoulou, *O Veniamin Lesvios: Oramatistis kai Themeliotis...*, 33-53; Argyropoulou, *O Veniamin Lesvios kai i Evropaiki Skepsi...*, 59-79; Aristeidis, *Veniamin o Lesvios, İtoi Vios Aftou*, 22-28; Sakkaris, *İstoria ton Kydonion*, 38, 41-43; Dimaras, *Neoellinikos Diafotismos*, 65, 98.

44 Kitromilidis, *Neoellinikos Diafotismos*, 77.

45 Karamplias, *İstoria ton Kydonion*, 114.

46 Sakkaris, *İstoria ton Kydonion*, 39.

47 William Jowett ve misyonu ile ilgili olarak bk. *The History of the Church Missionary Society, Its Environment, Its Men and Its Work*, vol. I, ed. Eugene Stock (London: Church Missionary Society, 1899), 224-229.

dörtgen biçiminde ve iki katlı olarak inşa edilmişti. 140 ft (42.6 m) uzunluğa ve 90 ft (27.4 m) genişliğe sahip olan okulun⁴⁸ üst katında yer alan daire şeklinde büyük bir sınıf⁴⁹ ve asistanların odası dâhil olmak üzere toplam 72 odası -ki bunların bazıları sınıf, bazıları öğretmen ve çalışma odaları olarak kullanılmıştır- bulunmaktaydı. Bu dörtgen yapının tam ortasında ise birkaç badem ağacıyla süslenmiş bir botanik bahçesi yer alıyordu.⁵⁰ 1821 yılında faaliyetini sonlandıran Akademi'nin devamı niteliğindeki *Ayvalık Gymnasionu*'nda (Ayvalık Rum Lisesi) 1905-1908 yılları arasında müdürlük görevinde bulunan Georgios Sakkaris,⁵¹ Ayvalık tarihini anlattığı kitabında, Akademi binasında ayrıca bir kütüphane, doğa bilimleri için bir laboratuvar ve bir de ibadethanenin yer aldığını ifade etmektedir.⁵²

1803 yılında eğitim-öğretim hayatına başlayan Ayvalık Akademisi, Osmanlı egemenliği altındaki diğer Rum okulları gibi, Patrikhane'nin denetimindeydi. Başka bir deyişle Patrikhane, Rum milletinin idaresinden sorumlu en üst makam olarak eğitim işlerini de organize ediyordu. Okulların kurulmasından işleyişine, idare heyetlerinin (*eforia/epitropi*) oluşturulmasından öğretmenlerin seçimine ve hatta ders içeriklerinin hazırlanmasına kadar eğitimle ilgili her konu Patrikhane'nin yetki alanına giriyordu. Ancak okulların işleyişine dair bir mevzuatın bulunmaması ve ticaretle gelişen Rum burjuvazisinin 18. yüzyıl sonlarından itibaren eğitim alanında söz sahibi olmaya başlamasıyla okullar üzerindeki ruhban etkisi kırılırken, eğitim sisteminde de çok çeşitli uygulamalar ortaya çıktı.⁵³ Daha açık bir ifadeyle Patrikhane yine bir üst denetim mekanizmasıydı, ancak cemaat ileri gelenleri, tüccarlar, lonca üyeleri gibi kesimlerin girişimleriyle kurulan okullarda, okul idare heyetleri, öğretmenler, mali kaynaklar, çoğunlukla yine bu kesimler tarafından belirlenmeye başlamıştı. Ayvalık Akademisi de, Ayvalık Rum cemaati ileri gelenlerinin (*dimogerontia*) girişimleriyle kurulmuş, öğretmenleri de onlar tarafından seçilmişti. Ayrıca Akademi, okutulan dersler ve ders içerikleri bağlamında Patrikhane'nin temsil ettiği geleneksel eğitimin dışına çıkarak aydınlanma felsefesinin etkisi altında daha çağdaş, daha bilimsel, daha ilerlemeci bir anlayış benimsemişti. Bu bağlamda Akademi, cemaat destekli ve büyük oranda laik eğitimin örneklerinden birini oluşturmaktaydı.

Ancak bununla birlikte, paradoksal bir biçimde, Akademi'deki öğretmenlerin her biri aynı zamanda din adamıydı. Bu dönemde Rum okullarındaki öğretmenlerin, çok az istisna dışında hepsi, eğitim hayatlarının bir döneminde mutlaka din eğitimi alarak din adamı oluyordu. Zira bu sayede hem Kilise'nin himayesini elde ediyorlar hem de halk tarafından saygı görüyorlardı.⁵⁴

48 Okulun boyutlarına dair aynı ölçüleri Sakkaris de vermiştir. Sakkaris, *İstoria ton Kydonion*, 39.

49 Amfitiyatro olarak da adlandırılmaktadır.

50 William Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, Third Edition (London: Church Missionary Society, 1824), 60-61.

51 Eleftheria Zei ve Vaso Spyropoulou, "Sakkaris Georgios", *Engyklopaideia Meizonos Ellinismou, M. Asia*, 2002, <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=6030>, Erişim Tarihi: 03.02.2020.

52 Sakkaris, *İstoria ton Kydonion*, 39.

53 Hatzopoulos, *Ellinika Sholeia stin Periodo tis Othomanikis Kyriarhias*, 308-310; Kelağa Ahmet, "Çağdaş Yunan Aydınlanma Hareketi...", 248-249; İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü* (Ankara: TTK, 2. B., 1999), 32.

54 Sakkaris, *İstoria ton Kydonion*, 41.

18. yüzyılda bu din adamları içinden Avrupa’da eğitim görmüş ve aydınlanma felsefesinden etkilenmiş bir kuşak doğdu. Sarafis, Veniamin ve Kairis gibi Akademi’nin gözde öğretmenlerinin her biri, din adamı olduğu kadar aydınlanmacıydı.

Grigorios Sarafis, Akademi’nin kuruluşundan, faaliyetini sona erdirdiği 1821 yılına kadar müdürlük (*sholarhis*) görevini üstlendi. Ancak okul müdürünün görevi, aynı anda hem idari işler hem de eğitim işleri olabildiği gibi, bazen de okul idaresi için bir müdür (genellikle *diefthintis*), eğitim işleri için başka bir müdür (genellikle *sholarhis*) atanması söz konusu olabiliyordu.⁵⁵ Nitekim Akademi’de her iki durum da geçerliydi. Sarafis baş yönetici (*sholarhis*) konumundaydı, bu pozisyonda eğitim direktörlüğü görevini tamamen kendisi üstlenmişti, ancak bununla birlikte idari konularda da asıl sorumluluğun yine Sarafis’in üzerinde olduğu söylenebilir. Öte yandan, Sarafis ile birlikte Akademi’de öğretmenlik yapan Lesvoslu Veniamin, 1812 yılına kadar Sarafis’e yardımcı pozisyonda, -ikinci- müdür (*diefthintis*) pozisyonunda görev yapmıştı. Veniamin’den sonra ise bu göreve, yine Ayvalık cemaatinin destekleriyle Batı Avrupa’da eğitim görmüş olan Theofilos Kairis⁵⁶ atanmıştı. Aslında bu pozisyonları tanımlamak için Yunancada kullanılan her iki sözcük de (*sholarhis/diefthintis*) müdür/yönetici anlamına gelmekle birlikte, Akademi’deki bu pozisyonlar, büyük olasılıkla günümüzdeki müdür ve müdür yardımcılığına eş değerdir. Benzer bir tanımlamayı kullanan İngiliz misyoner Jowett de, 1818 yılındaki Akademi ziyaretini notlarında aktarırken, Grigorios Sarafis’ten *principal master*, Theofilos Kairis’ten ise *second master* olarak söz etmiştir.⁵⁷

Diğer yandan, Ayvalık Rum cemaatinin desteğiyle kurulan Ayvalık Akademisi’nde bir idare heyeti (*eforia*) bulunup bulunmadığı, varsa bile bu heyetin kimlerden oluştuğu ise tartışmalıdır. Ancak Ayvalık ihtiyar heyetinin (*dimogerontia/ileri gelenler*), kuruluş sürecinden itibaren okul işleriyle yakından alakadar olması, okul idare heyetinin yine bu kişilerden oluştuğu varsayımını güçlendirmektedir. Aralarında Hatzi Athanasios Hatzi Georgiou ile Hatzi Paraskevas Saltellis’in yer aldığı ihtiyar heyeti, okulun inşası, öğretmen ihtiyacının giderilmesi, öğretmen maaşlarının karşılanması, öğrencilere burs sağlanması gibi faaliyetlerde bulunurken, aynı zamanda kriz dönemlerinde resmi makamlarla yazışmalar yapmış ve zaman zaman okulun işleyişine dair birtakım kararlar almıştır.⁵⁸

Okulun mali kaynakları arasında ise Ayvalık Limanı’nın inşasından artakalan bütçenin buraya aktarılmasıyla elde edilen gelirin yanı sıra, bonolar aracılığıyla yapılan gönüllü ödemeler, varlıklı öğrencilerden alınan öğrenim, yemek ve yurt ücretleri ile varlıklı Rumların bağışları bulunuyordu.⁵⁹

55 Hatzopoulos, *Ellinika Sholeia stin Periodo tis Othomanikis Kyriarhias*, 311-312.

56 Theofilos Kairis ile ilgili detaylı bilgi için bk. Kostas P. Mandilas, *O Theofilos Kairis kai o Neoellinikos Diafotismos* (Athina: Ekdoseis Anoihti Poli, 2002).

57 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 60.

58 Karamplias, *Istoria ton Kydonion*, 147-149.

59 Karamplias, *Istoria ton Kydonion*, 135-136; Sakkaris, *Istoria ton Kydonion*, 40. Argyropoulou ile Kitromilidis’e göre Akademi’nin idare heyetinde (*eforia*), Dimitrios Hatzi Paraskevas Saltellis, Georgakis Oikonomelis, Efstratios Gonatellis yer almaktaydı. Roksani D. Argyropoulou ve Pashalis M. Kitromilidis, “O Diafotismos ston Horo tis Aiolidas”, *Mytilini kai Aivali (Kydonies), Mia Amfidromi Shesi sto Voreioanatoliko Aigaio* (Athina: Institutou Neoellinikon Erevnon Ethnikou Idrymatos Erevnon, 2007), 62.

Ayvalık Akademisi, ortaöğretim seviyesinde bir okul olmasına rağmen, bazı derslerinin niteliği yükseköğretim seviyesine ulaşıyordu. Yabancı gezginlerin de Akademi'yi *college* olarak nitelendirmesi,⁶⁰ okulun, dönemine göre gerçekten bir yüksekokul gibi algılandığını göstermektedir. Temel hedefi Rumlar arasında eğitimi yaygınlaştırmak olan Akademi, izlediği öğretim metotları ve okuttuğu derslerle çok kısa bir süre içinde bütün Yunan dünyasında adını duyurmayı başardı. Okulun öğretim programında teoloji, Yunan filolojisi, retorik, tarih, felsefe, ahlak metafiziği, matematik, aritmetik, geometri, cebir, deneysel fizik, kimya gibi sosyal ve fen bilimleri alanındaki derslerin yanı sıra, beden eğitimi, resim, müzik ve tiyatro gibi sanat ve spor dersleri de yer alıyordu. Hatta müzik derslerinde, genel olarak bütün Rum okullarında verilen kilise müziği eğitiminin yanında, Batı müziği de öğretiliyordu. Ayrıca yabancı dil olarak Fransızca ve Türkçe⁶¹ dersleri de okulun ders programında yer almaktaydı.⁶²

Akademi'deki öğrenim süresi, başlangıçta 4, daha sonra 5 yıl olacak şekilde sistematize edilmişti.⁶³ Her yıl 15 yoksul öğrenci, *allilodidaktiki* (karşılıklı öğretim) yöntemiyle, daha açık bir ifadeyle, üst sınıflardaki öğrencilerin daha küçük öğrencilere ders vermesi yöntemiyle bir nevi burslu olarak eğitim görüyor ve aynı zamanda para kazanabiliyordu.⁶⁴ Bu eğitim metodu aslında Avrupa'da *Lancaster* sistemi olarak bilinen ve 19. yüzyılın hemen başlarında İngiltere'de geliştirilen bir metottu.⁶⁵ Ayvalık Akademisi ise bu yöntemi Rum okulları arasında ilk uygulayan okullardan biriydi. Okulun faaliyetlerinden oldukça etkilenen Jowett de notlarında, burada izlenen temel öğretim yönteminin *British system* olduğundan bahsederek *Lancaster* metoduna gönderme yapmıştır.⁶⁶ Söz konusu yöntem, ekonomik olduğu kadar, zamandan da tasarruf edilmesini sağlayan bir yöntem olması dolayısıyla öğretmen eksikliğinin yaşandığı bir dönemde, eğitimde oldukça verim alınmasını sağlamıştır.⁶⁷

Akademi, öğrenci profili açısından da oldukça renkli bir görüntü çizmiştir. Osmanlı

60 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 60-61; Ubcini, *Letters on Turkey...*, 82.

61 Bu dönemde yalnızca Ayvalık Akademisi'nde değil, Rum okullarının genelinde eğitim dili Yunancadır. Türkçe, çoğunlukla ikinci dil veya yabancı dil olarak ders programlarında yer almıştır. Bu durum, millet sistemiyle gayrimüslim cemaatlere tanınan kısmi özerkliğin ve görece özgürlüğün bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Zira millet sisteminin yapısı gereği devlet, gayrimüslimlerin din ve eğitim gibi alanlardaki faaliyetlerine karışmamış veya kayıtsız kalmıştır. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi* (Ankara: Pegem A Yayıncılık, 11. B., 2007), 104.

62 Sakkaris, *İstoria ton Kydonion*, 43, 64, 76-80; Karamplias, *İstoria ton Kydonion*, 195-196; Aristeidis, *Veniamin o Lesvios, İtoi Vios Aftou*, 26.

63 Papadopoulou, "İ Ekpaideftiki Poreia ston Evrytero Mikrasiatiko Horo", 170.

64 Papadopoulou, "İ Ekpaideftiki Poreia ston Evrytero Mikrasiatiko Horo", 170. Amerikalı iki misyonerin (Pliny Fisk ve Levi Parsons) 1820 yılında Ayvalık Akademisi'ni ziyareti sırasında tuttıkları raporda, üst sınıflarda okuyan 20 öğrencinin daha alt sınıflardaki öğrencilere eğitim verdiği aktarılmıştır. Richard Clogg, "Two Accounts of the Academy of Ayvalık (Kydonies) in 1818-1819", *İ Kath'imas Anatoli: Studies in Ottoman Greek History* (İstanbul: The Isis Press, 2004), 168.

65 Ayşe Aksu, "İngiltere-Amerika-Osmanlı Hattında Lancaster Öğretim Sistemi", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 6/16 (Aralık 2008), 33-34, 37-38.

66 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 63.

67 Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Aksu, "İngiltere-Amerika-Osmanlı Hattında Lancaster Öğretim Sistemi", 29-67. Yunan devleti kurulduktan sonra, yeni devlet sınırları içinde henüz yeterli sayıda öğretmen bulunmadığı için okullarda izlenen yöntemlerden biri Lancaster metodu (allilodidaktiki) olacaktı ve bu yöntem 1842 yılında yasallaşarak uzunca bir süre Yunan eğitim sisteminde kullanılacaktı. Augustinos, *Küçük Asya Rumlari*, 245.

egemenliğinde Rumların yaşadığı birçok farklı bölgeden öğrenci kabul eden okul, etnik olarak Yunan olmayan yabancı öğrencilere de kapılarını açmıştı. Yenilikçi ve aydınlanmacı eğitim anlayışıyla özellikle Balkan toplulukları arasında prestijli bir okul olarak görülen Akademi'ye, Rumun ve Bulgarların yoğun ilgisi oldu. Hatta okul, yalnızca Yunanların değil, bu iki Balkan topluluğunun da fikrinsel uyanışında rol oynadı.⁶⁸

1811 yılında Ayvalık Akademisi'ni ziyaret eden din adamı Paisios [Kayseri Metropoliti (1832-1871)], o dönemde okulda 600'ü aşkın öğrenci olduğunu aktarmıştır.⁶⁹ Bunlar arasında Kayseri'nin İncesu ve Germir beldelerinden bizzat Paisios'un eğitim için Akademi'ye gönderdiği üç öğrenci de bulunmaktaydı.⁷⁰ Her ne kadar okuldaki öğrenci sayısı konusunda çeşitli kaynaklarda birbirinden farklı rakamlar mevcutsa da, Orta Anadolu'dan Ayvalık'a öğrenci gönderilmiş olması, okulun sahip olduğu prestiji gösterdiği gibi, Anadolu içlerinde Rum eğitimi için bu seviyede bir okul bulunmadığını da kanıtlar niteliktedir. Akademi'den mezun olan bu öğrencilerin, çoğunlukla kendi memleketlerine geri dönüp oralandaki okullarda öğretmenlik yaptıklarını göz önünde bulundurduğumuzda, Akademi'nin öğretilerinin ne kadar geniş bir alana yayıldığını tahmin etmek hiç de zor olmayacaktır.

Akademi'nin öğrenci profiline dair bir başka yorum da Avrupa'daki *filhelenist* akımın öncülerinden François Pouqueville'e aittir. 1817'de Ayvalık'ı ziyaret eden Pouqueville, Akademi'nin 300 öğrencisi olduğunu ve bunlar arasında Amerikalı öğrencilerin de bulunduğunu aktarmıştır.⁷¹ Jowett'in aktarımına göre, 1818 yılı itibarıyla Akademi'de 100 civarında yabancı,⁷² yine 100 civarında Ayvalıklı öğrenci öğrenim görüyordu.⁷³ Jowett'ten bir yıl sonra Akademi'yi ziyaret eden bir başka İngiliz misyoneri Charles Williamson ise rakam vermeden Akademi'deki öğrencilerin çoğunun Anadolu'daki çeşitli bölgelerden, yaklaşık bir düzinesinin de Yunan anakarasından gelenlerden oluştuğunu ifade etmiştir.⁷⁴ 1820 yılında Ayvalık Akademisi'ni ziyaret eden iki Amerikan misyoneri (Pliny Fisk ve Levi Parsons) de, okulda 300 öğrencinin bulunduğunu, bunların 100 kadarının ise Ayvalıklı olduğunu rapor etmiştir.⁷⁵

3. Ayvalık Akademisi'nin Faaliyetleri ve Yunan Ulusal Uyanışına Etkileri

Yunan tarihyazımında “*esaret altında Helenizm*” (*alytrotos / ypodoulos ellinismos*)⁷⁶ ifadesi, Osmanlı idaresindeki Rumları tanımlamak için kullanılan bir tabirdir. 18. yüzyılın sonlarından itibaren Yunan aydınlanmacılarının odaklandığı ana konu, bu *esaret* meselesiydi. Onlara göre *esaretten* kurtulmanın tek yolu, Rumlara tarihsel geçmişlerini hatırlatmak ve ortak bir dil

68 Argyropoulou, *O Veniamin Lesvios kai i Evropaiki Skepsi...*, 66.

69 Kalfoglou, *Zincidere Karyesinde Bulunan Ioannis Prodromos Monastırı...*, 173-174. Karamplias da Akademi'nin ulaştığı en fazla öğrenci sayısının 600 olduğunu kaydetmektedir. Karamplias, *İstoria ton Kydonion*, 191.

70 Kalfoglou, *Zincidere Karyesinde Bulunan Ioannis Prodromos Monastırı...*, 174.

71 Ubcini, *Letters on Turkey...*, 82.

72 Büyük olasılıkla bu sayı, Ayvalık dışından gelen bütün öğrencileri kapsamaktadır.

73 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 60-61.

74 Clogg, “Two Accounts of the Academy of Ayvalık (Kydonies) in 1818-1819”, 161.

75 Clogg, “Two Accounts of the Academy of Ayvalık (Kydonies) in 1818-1819”, 168.

76 Αλύτρωτος Ελληνισμός / Υπόδουλος Ελληνισμός.

yaratmak suretiyle kendi öz benliklerinin farkına varmalarını sağlayarak onları, etnik temelli bir kimlikte buluşturmaktı. Başka bir deyişle özgürlük fikrini Osmanlı Rumlarına aşılarken, Yunan aydınlanmacılarının en önemli referansı etnik kimlik olacaktı. Rumların ulusal bilince ulaşması ise ancak eğitim sayesinde gerçekleşebilirdi. Bu nedenle aydınlanmacılar, Kilise'nin baskıcı ve gelenekçi eğitim anlayışını reddederek Batı formunda okullar kurup özgürlükçü ve ulusçu düşüncelerini bu okullar aracılığıyla Rum/Yunan topluluklarına yaymayı hedeflediler.

Rumlar arasında ulusal bilincin yerleştirilmesi noktasında, Yunan aydınlanmacıları, iki temel unsur üzerine yoğunlaştılar: Birincisi ortak bir tarihsel geçmiş, ikincisi ise ortak bir dil (Yunanca). Bu iki unsur, Yunan ulusunun inşa sürecinde, aydınlanmacılar arasında bile ortak bir görüşün var olmadığını gösteren ve kamplaşmalara yol açan meseleler haline gelecek, hatta Yunanistan devletinin kuruluşundan sonra tarih ve dil konusu, sancılı tartışmaların odağında olacaktı. Ancak başlangıçta, ulusun romantik birer tasarlayıcıları olarak aydınlanmacıların ilk çıkış noktaları Antik Yunan oldu. Batı aydınlanmasının referans aldığı Antik Yunan'la, bu defa kendileri bağ kurarak tarihsel varlıklarına bir süreklilik kazandırmaya çalıştılar.⁷⁷ Bunu yaparken de toplumsal dönüşümün yegâne anahtarı olan eğitimi kullandılar.

Ayvalık Akademisi, bu bağlamda, Yunan/Rum eğitim ve kültür tarihinde önemli bir aşamayı teşkil etmektedir. Aydınlanma ilkelerini benimseyen ve bu yönüyle ön plana çıkan Akademi, 1803 yılından 1821 yılına kadar faaliyet gösterdi. Kilise'nin desteklediği geleneksel/dini eğitim anlayışı yerine, daha çağdaş ve laik eğitimi savunan bir anlayışa sahip oldu. Aydınlanma süreci ve eğitimde laikleşmeyle birlikte, Akademi'nin görkemli binası, aynı zamanda ulusal benliğin keşfine de tanık olacaktı. Zira aydınlanmacı öğretmenler, bir yandan Kilise'nin baskıcı tutumuna karşı savaş verirken, diğer yandan da Osmanlı egemenliğindeki Rumların ulusal uyanışında rol oynayacaklardı.

Ayvalık Akademisi'nin Yunan ulusal uyanışına verdiği destek, yalnızca gerçekleştirdiği faaliyetler ve yaydığı fikirlerde değil, aslında kuruluşundan itibaren simgesel olarak da hissediliyordu. Nitekim okulun akademi olarak adlandırılmasında bile ulusçuluğun izlerini görmek mümkündür. Akademi, o dönemde Avrupalı aydınlanmacıların bilimsel faaliyet amacıyla toplandıkları yenilikçi eğitim kurumlarının adıydı.⁷⁸ Tarihte bilinen ilk akademi ise Platon'un Atina'da kurduğu felsefe okuluydu.⁷⁹ Sözün kısası, Antik Yunan, bu yeni eğitim kurumlarıyla Batı uygarlığında yeniden vücut buluyordu. Dolayısıyla Ayvalık'taki okula akademi adının verilmesi, Batı'nın izlediği yoldan farklı değildi. Bu hem Avrupalı aydınlanmacıların kurduğu eğitim kurumları gibi yüksek kademede bir okula işaret ediyor, hem de aslında Antik Yunan mirasına sahip çıkarak tarihsel bağ ve sürekliliğin sağlanması noktasında ulusun inşası sürecine katkıda bulunuyordu.

77 Victor Roudometof, *Nationalism, Globalization and Orthodoxy: The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans* (Westport, Connecticut: Greenwood Press, 2001), 69.

78 George A. Vassiadis, *The Syllagos Movement of Constantinople and Ottoman Greek Education 1861-1923* (Athens: Centre of Asia Minor Studies, 2007), 40.

79 Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi* (Ankara: TTK, 3. B., 1971), 414.

Ayvalık'ın bu ünlü okuluna, akademi isminin yanı sıra, halk tarafından zaman zaman *mouseion* ve *ellinomouseion* şeklinde adlandırmalar yapılması⁸⁰ da benzer bir duruma işaret etmektedir. *Mouseion* kavramı, *Müzler evi* anlamına gelmekle birlikte, kökeni itibarıyla Antik Yunan'ı içinde barındırmaktadır. Yunan mitolojisinde bellek tanrıçası Mnimosyni'nin kızları olan *Müzler*, Antik Yunan'da bilimin ve sanatın koruyucuları olarak kutsal kabul ediliyordu. Bu nedenle Yunan akademilerine, *Müzler'e* atfen, *Müzler evi* anlamında *mouseion* da deniyordu.⁸¹ 19. yüzyılda Osmanlı Rumları arasında Antik Yunan'a olan ilginin artmasıyla bazı Rum kültür cemiyetleri, ulusal bilinçlenmenin bir yansıması olarak isimlerinde *Müz* veya bundan türetilmiş *mouseion* kavramını kullanmayı tercih ettiler.⁸² Ayvalık Akademisi'ne takılan bu isim de, o dönemde Rumlarda yavaş yavaş bir ulusal bilincin oluşmaya başladığını göstermesi açısından önemlidir.

Akademi ile Antik Yunan arasında kurulan bağın bir diğer simgesel yansımasını, Yunan kaynaklarında bahsi geçen ancak günümüze ulaşmış bir örneğine rastlanmayan okul ambleminden de okumak mümkündür. Psarros'un aktarımına göre, Akademi, Yunan mitolojisindeki Tanrıça Athena'nın sembollerinden biri olan baykuş figürünü amblem olarak seçmişti.⁸³ Akademi'nin kullandığı amblemin baykuş olduğu tezini güçlendiren -edinebildiğimiz- en önemli bulgu ise Yunan isyanıyla birlikte binası büyük oranda zarar gören Ayvalık Akademisi'nin yerine -sonraki süreçte- kurulan *Ayvalık Gymnasionu*'nun da benzer betimlemeli bir okul mührüne sahip olmasıdır.⁸⁴ Zira *Gymnasion*, Akademi'nin ardılı gibi faaliyet gösterdiği için, aynı amblemi kullanmış olması kuvvetle muhtemel görünmektedir. Erdem ve bilgeliği sembolize eden baykuş figürünün⁸⁵ amblem olarak kullanılması, her iki okulun da birer eğitim kurumu olmasıyla ilişkilendirilebileceği gibi, figürün Antik Yunan kökleri, Yunan ulusçuluğuna atıfta bulunulduğunu da göstermektedir.

Öte yandan aydınlanma olgusunun Ayvalık Akademisi ile Anadolu topraklarına taşınmasında, Ayvalık'ın Osmanlı idaresinden ve Kilise (Patrikhane) denetiminden görece uzak bir konumda yer alması da etkili olmuştur.⁸⁶ Her ne kadar Akademi, kuruluş sürecinde Kilise desteğindeki tutucu güçlerin tepkisini çekse de, hem coğrafi uzaklık hem de o dönemde Ayvalık'ın bağlı bulunduğu Efes Metropolitliğinin aydınlanma yanlısı görüşlere sempati besleyen din adamlarından

80 Karamplias, *İstoria ton Kydonion*, 140; Sakkaris, *İstoria ton Kydonion*, 56.

81 Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 12. B., 2003), 208-209; Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, 414, 526.

82 Bunlara 1813 yılında Atina'da kurulan Filomousos Cemiyeti ile 1853 yılında İzmir'de Evangeliki Okulu bünyesinde kurulan Ellinikon Mouseion (sonraki adıyla Filologikon Mouseion) adlı cemiyet örnek gösterilebilir.

83 Psarros, "İ Oikistiki İstoria ton Kydonion", 266.

84 Söz konusu okul mührünün bir örneği için bk. Theodoros Gr. Belitsos, *Omilies kai Dimosievmata gia ton Argyrio Moshidi* (Nea Smyrni: 2015), 10.

85 Baykuş figürünün Yunan mitolojisindeki anlamı için bk. İbrahim Kelağa Ahmet, *Yunanca-Türkçe Arkaik Sözlük ve Eylemsiler Sözlüğü* (İstanbul: İthaki Yayınları, 2016), 87; Deniz Gezgin, *Hayvan Mitosları* (İstanbul: Sel Yayıncılık, 4. B., 2019), 51-53.

86 Argyropoulou ve Kitromilidis, "O Diafotismos ston Horo tis Aiolidas", 63.

müteşekkil olması,⁸⁷ bu okuldan çıkan fikirlerin Rumlar arasında kolaylıkla yayılmasını sağladı. Ancak söz konusu fikirlerin bu kadar hızlı yayılarak hem devletin bütünlüğünü hem de Kilise'nin varlığını tehlikeye sokacak boyuta ulaşması, okulun, kuruluşundan bir süre sonra Osmanlı idaresinin ve Kilise'nin hedefine oturmasına yol açtı. Dolayısıyla Akademi'nin faaliyetleri, bu iki egemen güce (devlet ve kilise) karşı mücadele etme noktasında zaman zaman düğümlendi ve sekteye uğradı.

Aydınlanmacılar ile Kilise arasında süregelen çatışmanın aslında sosyoekonomik bir temeli vardı. Kilise, yeni fikirlerin, Rum milleti arasındaki dini dayanışma olgusunu değiştireceği ve Kilise'nin meşruiyetini ortadan kaldıracağı endişesini taşıyordu.⁸⁸ Bu endişe yersiz sayılmazdı, zira güçlenen Rum burjuvazisi, eğitimi destekleyerek seküler, liberal ve ulusçu fikirlerin Rum milleti arasında yayılmasına aracılık etmiş, dini örgütlenmeden farklı, etnik temelli yeni bir birlikteliğin ortaya çıkması için gerekli altyapıyı hazırlamaya başlamıştı. Yunan aydınlanmasının etnik tınısı, dünya üzerindeki bütün Yunan kökenliler için *Helen* kimliğini formüle ediyordu artık. Rum kimliği, onları yalnızca dini -Ortodoks- olarak tanımlarken, Helen kimliğiyle Antik Yunanların torunları olarak kendilerine köklü bir geçmiş yaratıyorlardı.⁸⁹ Bununla beraber, Yunan aydınlanması, içinde barındırdığı ulusçu nüvelerle Balkanlardaki diğer Ortodoks toplulukları da etkisi altında bırakmakta ve Kilise'nin otoritesinin sarsılmasına yol açmaktaydı. Ulusçuluğun, Ortodoks birliğine zarar vereceği inancını taşıyan Kilise, bu nedenle, Rumların ayrılıkçı faaliyetlerine tepki gösteriyor, hatta Rumları çeşitli yollardan uyarmaya çalışıyordu.⁹⁰

Kilise, ayrıca, Lesvoslu Veniamin gibi aydınlanmacı âlimlerin öne sürdüğü yeni teorilere de, inançlı kesimin evren algısını değiştireceği ve onların gözünde kendi merkezi pozisyonunun sarsılacağı düşüncesiyle karşı çıkıyordu.⁹¹ Hatta Akademi'nin kuruluş sürecinden itibaren Lesvoslu Veniamin'in öğretilerine⁹² karşı Kilise içindeki tutucu güçlerin başlattığı hareket,⁹³ yalnızca okul içinde bir bölünmeye yol açmamış, aynı zamanda Ayvalık'ın yerel otoriteleri arasındaki iktidar mücadelesini de şiddetlendirmişti. Ancak tüm bunlara rağmen, Ayvalık Akademisi, Yunan dünyasındaki ününü Lesvoslu Veniamin'den aldı ve Veniamin'in öğretileri, çok geniş bir kitle tarafından benimsendi.

87 Dönemin Efes Metropoliti Dionysios Kalliarhis, 1803-1821 yılları arasında, neredeyse Ayvalık Akademisi'nin faaliyette olduğu süre kadar metropolitlik görevinde bulunmuştur. Kalliarhis, Yunan isyanı sırasında, isyanı kışkırttığı gerekçesiyle idam edilmiştir. Demetrius Kiminas, *The Ecumenical Patriarchate: A History of Its Metropolitanates with Annotated Hierarch Catalogs* (USA: The Borgo Press, 2009), 85.

88 Roudometof, *Nationalism, Globalization and Orthodoxy*, 69.

89 Peter Mackridge, "The Greek Language since 1750", *Storia e Storie Della Lingua Greca*, ed. Caterina Carpinato, Olga Tribulato (Venezia: Edizioni Ca' Foscari, 2014), 134-135.

90 Ramazan Erhan Güllü, *Patrik Meletios Metaksakis ve İstanbul Rum/Ortodoks Patrikhanesi (1921-1923)* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2017), 36-39.

91 Roudometof, *Nationalism, Globalization and Orthodoxy*, 72.

92 Veniamin'in dünya görüşü ve teorileri için bk. Argyropoulou, *O Veniamin Lesvios kai i Evropaiki Skepsi...*, 125-220.

93 Bu karşıt hareketin öncülüğünü, dönemin çoğu eğitimcisi gibi aynı zamanda bir din adamı olan Sakız Okulu müdürü Athanasios Parios yapmıştır. Parios'un aydınlanma hareketi karşıtlığı ve Lesvoslu Veniamin'e karşı giriştiği mücadele için bk. G. Metallinos, "İ Dynamiki tou Diafotismou sti Drasi tou Kollyvadon", *O Eranistis*, 21, (1997), 189-200; Argyropoulou, *O Veniamin Lesvios kai i Evropaiki Skepsi...*, 71-75.

Ne var ki, Veniamin'in görüşleri, yalnızca Kilise'nin değil, Osmanlı idaresinin de tepkisini çekecek nitelikteydi. Özgürlük, adalet, insan hakları, ulusçuluk gibi nosyonları içinde barındıran bu görüşler,⁹⁴ aynı zamanda Ayvalık Akademisi'nin ideolojik çerçevesini de belirliyordu. 1806 yılındaki Osmanlı-Rus Savaşı, devletin Akademi'ye yönelik ilk müdahalesini de beraberinde getirdi. Aslında doğrudan Veniamin'in şahsına yönelen bir müdahale değildi bu, hatta Akademi'nin de fiilen müdahil olduğu bir mesele yoktu. Ancak savaş sırasında, Fener Rumlarından seçilen Eflak-Boğdan voyvodalarının Rusya yanlısı tutumları, devleti, Rum tebaası ile ilgili acil birtakım kararlar almaya yöneltmişti.⁹⁵ Bu sırada Ayvalık'ın yalnızca Rumlardan oluşan nüfusu, Ayvalık cemaatini destekleyen Fener Rumlarından Mourouzis'in Eflak voyvodasıyla akrabalığı, Ayvalık Akademisi'nin yaydığı ulusçu fikirlerin ayrılıkçı hareketleri kıskırtması, Osmanlı yönetiminin dikkatini Ayvalık'a ve Ayvalık Akademisi'ne çevirmesine yol açtı. Akademi, ihtilalci bir faaliyet içinde olduğu gerekçesiyle kapatılırken, okul öğretmenleri, eğitim sürecinin aksamaması için öğrencileriyle birlikte, Akademi kurulduğu sırada işlevini kaybeden eski *Panagia ton Orfanon Okulu*'na taşındı.⁹⁶ Üç ay kadar kapalı kalan Akademi'nin yeniden açılması için Ayvalık *dimogerontia*'sından Hatzi Paraskevas Saltellis'in, Karaosmanoğlu ayan ailesinden Bergama voyvodası Ömer Ağa⁹⁷ ile görüşmesi dikkate değer bir girişimdir. Zira Oikonomos zamanından itibaren Ayvalık Rum cemaatinin ileri gelenleri, Manisa, İzmir ve Aydın bölgesinin en zengin toprak sahiplerinden biri olan Karaosmanoğlu ailesiyle iyi ilişkiler kurmaya çalışmışlardı. Neticede okulun yeniden açılması için gereken izin, Karaosmanoğlu ailesinden Ömer Ağa'nın girişimleriyle alınacaktı.⁹⁸

Ayvalık Akademisi yeniden açıldıktan sonra, faaliyetlerini daha temkinli sürdürmeye devam etti. Bu süreçte Yunan aydınlanmacılarının eğildiği meseleler arasında önemli bir yer tutan dil sorunu, Akademi'nin de gündemini meşgul eden konulardan birisi oldu. Yüzyıllardan beri halkın konuştuğu Yunanca ile Kilise'nin kullandığı ve aynı zamanda eğitim dili olan Yunancanın farklı olması, Yunan aydınlanmacılarını, dilde birlik sağlamaya yöneltmiştir. Zira dil, kültür aktarımının en önemli aracı olarak ulusal kimliğin yaratılmasında anahtar bir rol üstlenmekteydi. Üstelik dil sorunu, yalnızca Yunancanın farklı biçimlerinin kullanılmasından kaynaklanmıyor, Osmanlı egemenliğinde Rumların yaşadığı çeşitli bölgelerde farklı diyalektlerle karşılaşıldığı gibi, anadillerini zamanla kaybederek Türkçe konuşmaya başlayan Rum topluluklarının varlığı da bir problem yaratıyordu.⁹⁹ Bu nedenle ortak bir dilin yaratılması, ulusun inşası için

94 Roksani D. Argyropoulou, "Oi Kydonies prin kai kata tin Epanastasi", *İstorka*, Tevhos 200 (Athina: Eleftherotypia, 28 Avgoustou 2003), 34.

95 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi (Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri 1789-1856)*, V. Cilt (Ankara: TTK, 9. B., 2011), 50-52.

96 Karamplias, *İstoria ton Kydonion*, 141-142; Tekeli ve İlkin, *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin...*, 32.

97 Karaosmanoğlu ailesiyle ilgili detaylı bilgi için bk. Yuzo Nagata, "Karaosmanoğulları", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 24 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 468-470.

98 Karamplias, *İstoria ton Kydonion*, 142; Sakkaris, *İstoria ton Kydonion*, 45.

99 Ubicini'ye göre Anadolu içlerinde yaşayan Rumlar, yüzyıllar boyunca Türk egemenliği altında, diğer Yunan topluluklarıyla da bağlantı kuramadıkları için zamanla köklerini unutmuşlar, dillerini bile büyük oranda kaybetmişlerdir. Ubicini, *Letters on Turkey*, 60.

Yunan aydınlanmacılarının çözmesi gereken temel sorunlardan biri haline gelmişti. Kimi aydınlanmacılar, Antik Yunancanın canlandırılmasını savunurken, kimisi de halk tarafından anlaşılması zor olan Antik Yunancanın yerine, halkın konuşma dilinin (*dimotiki*) ortak dil olarak kabul edilmesini istiyordu.¹⁰⁰ Bu iki gruptan başka, uzlaşmacı olarak nitelendirilebilecek üçüncü bir akımın öncülüğünü yapan Adamantios Korais¹⁰¹ ise iki dilin kaynaştırılmasına dayanan bir anlayışı savunuyordu.¹⁰² Bizans ve Hristiyan geleneğin devamını savunan Kilise ise Bizans'tan beri Kilise'nin resmi dili olması dolayısıyla Antik Yunanca eğilimini sürdürüyor,¹⁰³ ancak dil dışında, Antik Yunan'ın bütün mirasını pagan olarak görüyordu.

Bu çelişkiler ve bölünmeler içinde, Anadolu'da hiç Yunanca bilmeyen Rum topluluklarına Yunanca öğretmek işini üstlenen okulların işi bir kat daha zorlaşıyordu. Anadolu Rumlarına Yunanca öğretmekle başlayan ortak bir *Helen* kimliği yaratma projesi, Yunan devleti kurulduktan sonra yeni devletin resmi politikası haline gelerek neredeyse bir yüzyıla yayılacaktı. Ayvalık Akademisi de, işte, henüz bir Yunan devleti ortada yokken, bu projenin fitilini ateşleyen fikirlerin taşıyıcılığını yaparak Anadolu Rumlarına ulus bilincini aşıyor, Rumların kültürel dönüşümünde öncü bir rol üstleniyordu.

Dil tartışmaları sırasında Ayvalık Akademisi'nin öğretmenleri de farklı eğilimlere sahip oldu. Akademi'deki Yunan dili derslerinin baş sorumlusu olan okul müdürü Grigorios Sarafis, arkaik dil yanlısı olarak biliniyordu. Bizzat kaleme aldığı Yunanca gramer kitabında, savunduğu dil reformuna yönelik kapsamlı bir çerçeve çizdi.¹⁰⁴ Sarafis, Lesvoslu Veniamin'in okuldan ayrıldığı 1812 yılından itibaren, onun yerine yardımcı müdürlük görevini üstlenen Theofilos Kairis ve yine bu süreçte Akademi'ye katılan bir diğer öğretmen Efstratios Petrou (Petridis)¹⁰⁵ ile birlikte Antik Yunanca üzerine daha çok eğildi. Bununla beraber Lesvoslu Veniamin, dil konusunda belirgin bir taraf tutmuyordu. Yazılarında kolay anlaşılır konuşma dilini tercih eden Veniamin, noktalama işaretlerini kendine özgü bir üslupla kullanıyor, ancak Yunancada olmayan bilimsel terim ve ifadeleri karşılamak için de yabancı sözcüklerin yerine Antik Yunancaya başvuruyordu.¹⁰⁶ Bu durumda, halk dili yanlıları ile Korais'in öncülük ettiği uzlaşmacılar grubunun arasında bir noktada yer alan Veniamin, okuldaki Antik Yunanca yanlısı grubun da zaman zaman eleştirilerine hedef oluyordu.

1809 yılında Efes Metropoliti Dionysios Kalliarhis'in, Akademi öğretmenlerinden Grigorios Sarafis ve Lesvoslu Veniamin'e hitaben yazdığı mektuptan, okuldaki dil sorununa ilişkin

100 Mackridge, "The Greek Language since 1750", 136; Millas, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, 47.

101 Adamantios Korais ve faaliyetleriyle ilgili detaylı bilgi için bk. Millas, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, 157-171.

102 Korais'in dil sorununa yaklaşımı, yeni bir millet için yeni bir dil yaratma fikrine dayanıyordu. Bu dil, Yunanecadan yabancı kökenli sözcüklerin çıkarılması ve yerlerine antik Yunanca karşılıklarının bulunmasıyla yaratılacaktı. Roudometof, "From Rum Millet to Greek Nation", 25.

103 Millas, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, 47.

104 Grigorios Sarafis, *Grammatikis*, Vivlion 1-2 (en Kydoniais: Typografia tis Sholis para Konstantinou Tompra, 1820).

105 Sakkaris, *İstoria ton Kydonion*, 53-54.

106 Lesvoslu Veniamin'in dil konusundaki tutumu için bk. Argyropoulou, *O Veniamin Lesvios kai i Evropaiki Skepsi...*, 70, 150-153.

bazı detayları öğrenmek mümkündür. Kilise içindeki tutucu güçlerin aydınlanma karşıtlığına rağmen, bu harekete yakınlığıyla dikkati çeken Kalliarhis, Ayvalık Akademisi'nin yenilikçi ve ilerlemeci çizgisini destekliyordu.¹⁰⁷ Ancak Grigorios Sarafis'in dil konusunda Lesvoslu Veniamin'le çatışması, Metropolit Kalliarhis'e aksettirilince, Efes Metropoliti, Akademi'nin bu iki öğretmene hitaben bir mektup kaleme alarak sorunun giderilmesi için öğüt ve telkinlerde bulundu. Sorun, Veniamin'in bir öğrencisine ait defterin Metropolite gönderilmesiyle başlamış ve Metropolit mektubunda, defterdeki yazıların “*bozuk ve kötü*” bir dille kaleme alındığına dikkat çekerek öğretmenlerden, bu konuda bir düzenleme yapmalarını rica etmişti. Söz konusu düzenleme, öğrencilerin Antik Yunanca bilgisinin güçlendirilmesi üzerinde yoğunlaşıyordu.¹⁰⁸

Dil sorunu, Veniamin'in 1812'de okuldan ayrılmasının gerekçelerinden biri oldu. Meselenin özünde, eskiden beri süregelen başka birtakım çekişmeler var olsa da, bu konu, bahsi geçen ayrılığın görünen nedeniydi.¹⁰⁹ Genellikle iki dönem halinde incelenen Akademi'nin tarihinde, Veniamin'in ayrılmasıyla ikinci dönem başlıyordu. Veniamin'den sonraki süreçte, Theofilos Kairis'in müdür yardımcılığı sırasında, arkaik dil yanlısı tutum Akademi'de daha belirgin hale geldi. Hatta Antik Yunanca eğiliminin netlik kazanması, 1817 yılında on yedi öğrencinin kaleme aldığı bir bildiriyle gerçekleşti. Söz konusu bildiriye göre bundan sonra Akademi'de yalnızca Antik Yunanca konuşulacaktı. Bildiriye imzalayan öğrenciler, *dimotiki*'yi reddediyor, bu dili kaba olarak nitelendiriyor ve “*Helenlerin torunları*” olarak anadillerinin de Antik Yunanca olduğunu iddia ediyorlardı.¹¹⁰ Bu bildiri, hem Akademi'nin tarihi hem de Yunan ulusçuluğunun Anadolu'daki gelişim süreci açısından önemli bir kırılmayı teşkil etmektedir. Öyle ki, bu gelişmeyle Rumlar, kimlik oluşturma mücadelelerinde bir safhaya daha ulaşıyorlardı. 1821'e kadar Akademi'nin faaliyetlerinin ana eksenini Antik Yunan ve Antik Yunanca oldu. Okul bu doğrultuda, aydınlanmacı ve gitide ihtilalci bir yöne kayan ulusçu çizgisini sürdürmeye devam etti. Bununla birlikte, söz konusu bildiri ve benzeri faaliyetler hayata geçirilirken, kapalı kapılar ardında ve gizlice yapılıyordu.¹¹¹ Zira okul, geçici olarak kapatıldığı 1806 yılından itibaren ayrılıkçı faaliyetlerde bulunduğu gerekçesiyle Türk yönetimi tarafından takip altındaydı.

Bildirinin altında yer alan imzalarda da Antik Yunanca vurgusu dikkati çekmektedir. Nitekim imzacı her bir öğrenci kendi isminin yanına bir de Antik Yunan'dan isim seçmişti. Daha açık bir ifadeyle Angelis, Dimitrios, İoannis gibi Hristiyan geleneğinin kabul ettiği gerçek isimlerinin yanına, Alkiviadis, Themistoklis, Periklis gibi Antik Yunan'ın ünlü filozofları veya

107 Argyropoulou ve Kitromilidis, “O Diafotismos ston Horo tis Aiolidas”, 63, 70.

108 Mihail D. Haviaras, “Symvoli eis tin İstorian tis sholis ton Kydonion”, *Ksenofanis (Syngramma Periodikon tou Syllougou ton Mikrasiation Anatolis)*, Tomos Evdomos (en Athinais: 1910), 13-14; Argyropoulou, *O Veniamin Lesvios kai i Evropaike Skepsi...*, 80.

109 Lesvoslu Veniamin'in Akademi'den ayrılma süreciyle ilgili olarak bk. Argyropoulou, *O Veniamin Lesvios kai i Evropaike Skepsi...*, 79-82; Evangelidis, *I Paideia epi Tourkokratias*, 2:257; Sakkaris, *İstoria ton Kydonion*, 47-52.

110 Bildiri metni için bk. Evangelidis, *I Paideia epi Tourkokratias*, 2:259; Karamplias, *İstoria ton Kydonion*, 197-198.

111 Clogg, “Two Accounts of the Academy of Ayvalık (Kydonies) in 1818-1819”, 139.

devlet adamlarının isimlerini de eklemişlerdi.¹¹² Böylece bir nevi kökleriyle bağ kurarak *Helen* kimliğini yüceltmeye çalışıyorlardı. Bu dönemde, çift isim olgusu aydınlanmacılar arasında o kadar yaygındı ki, bu hareketin savunucuları, kendi soy isimlerini kullanmaktansa, Yunan mitolojisine ait bir kahramanın veya yine Antik Yunan'dan bir filozofun ismini soyadı olarak kullanmayı tercih ediyordu. Dönemin Patriği V. Grigorios, bu yeni âdeti eleştirerek Hristiyan adlandırma biçiminin aşağılanması olarak nitelendiriyordu.¹¹³ Zira *Helen* isimleri, aynı zamanda pagan dönemini çağrıştırdığı için Hristiyan adlandırma geleneğinde yer almıyordu, dolayısıyla bu isimlerle vaftiz etme geleneği de henüz oluşmamıştı.

Yine aynı bildiriye dikkati çeken bir diğer ayrıntı da, imzacı isimler arasında Fransız *filhelen* Ambroise Firmin Didot'un da yer almasıdır. Matbaacı ve yayıncı olan Didot, 19. yüzyılın başlarında Paris'te Yunan düşün dünyasının en etkin isimlerinden biri olan Adamantios Korais ile arkadaşlık kurmuş, ondan Yunanca öğrenmiş ve bu dönemden itibaren Yunan ulusal bilincinin geliştirilmesine yönelik faaliyetleri desteklemişti. Hatta bu doğrultuda, Osmanlı idaresindeki Yunan anakarasına ve Batı Anadolu kıyılarına kadar sürüklenmişti. 1816-1817 yılları arasındaki yolculuğunda¹¹⁴ Ayvalık'a da uğrayan ve Akademi'de bir süre misafir edilen Didot, burada Antik Yunanca bilgisini ilerleterek okulun aydınlanmacı ve ihtilalci fikirlerini sonuna kadar destekledi. Ayvalıklıları Antik Yunanların torunları olarak gören Didot, Akademi öğrencilerinin de antik kökleriyle bağ kurma mücadelesini teşvik etti ve öğrencilerin hazırladığı bildiriye Anarhasis adıyla imza koyarak destek verdi.¹¹⁵

Ayvalık Akademisi'nin Antik Yunan'la bağ kurma çabası, başka örneklerle de çoğaltılabilir. Bunlardan bir diğeri de, okulun en büyük sınıfı olan amfiteyatroda, öğrenciler tarafından Antik Yunan tragedyelerinin canlandırılmasıydı.¹¹⁶ Aslında bu faaliyetlerin hemen hepsi, Rumların etnik kimlik kazanma ve dolayısıyla bir "ulus" olma çabasına hizmet ediyordu.

Diğer yandan Akademi'de, Theofilos Kairis'in müdür yardımcılığı sırasında, okulun donanım kapasitesini arttırmaya dönük çalışmalar da yapıldı. Öncelikle kütüphane ve fizik laboratuvarının geliştirilmesi amacıyla o dönemde Paris'te yaşayan Adamantios Korais ile bağlantı kuruldu. İzmir doğumlu olan Korais, yaşamının büyük bir kısmını geçirdiği Paris'te Fransız İhtilali'ni bilfiil gözlemlemiş, cumhuriyeti savunmuş, monarşilerin yıkılmasının tek yolunun eğitimden geçtiğini öne sürerek Yunanların bağımsızlığı için kültürel gelişimin şart olduğunu düşünmüştü.¹¹⁷ Bu doğrultuda özellikle Anadolu Rumları arasında ulusçu ideolojinin yayılması çabalarını destekleyen Korais, Ayvalık'taki Akademi'ye de ayrı bir önem verdi. Rumların köklerini bulma çabasında, Ayvalık Akademisi'nin üstlendiği misyonu çeşitli

112 Karamplias, *İstoria ton Kydonion*, 198.

113 Dimaras, *Neoellinikos Diafotismos*, 60.

114 Ambroise Firmin Didot'un bu yolculuğunu anlattığı ve Didot matbaası tarafından az sayıda basılan eseri için bk. A. Firmin-Didot, *Notes du'n voyage fait dans le Levant en 1816 et 1817* (Paris: Typographie de Firmin Didot, 1826).

115 Clogg, "Two Accounts of the Academy of Ayvalık (Kydonies) in 1818-1819", 139.

116 Karamplias, *İstoria ton Kydonion*, 195-197.

117 Millas, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, 157-158.

yönlerden desteklemeye çalışan Korais, Ayvalık cemaatinin topladığı bağışlarla 1815 yılında Paris'ten, Akademi'nin kütüphanesi için çok sayıda kitap ile laboratuvarı için çeşitli araç-gereç ve donanım malzemesi gönderdi.¹¹⁸ Bu sayede içeriği zenginleştirilen kütüphane, 700-800 ciltlik bir kitap koleksiyonuna ulaşıyor; bunlar arasında Yunan klasiklerinin tamamı ile çeşitli dillerde bilimsel kitaplar, Avrupa'nın çeşitli akademilerinden zabıtlar, dönemin ünlü fizikçi ve matematikçilerinin ders kitapları yer alıyordu.¹¹⁹ Astronomi ve diğer bilimlerle ilgili araç ve gereçlerle de uygulamalı dersler için uygun fiziki koşullar yaratılıyordu.¹²⁰

Akademi'nin bu dönemdeki bir diğer önemli faaliyeti ise kendi bünyesinde kurulan matbaasıdır. Matbaa işlerini öğrenmesi için Akademi'nin öğrencilerinden Konstantinos Tompras, Ayvalık'ın ileri gelenlerinden Saltellis ailesinin desteği ve o dönemde Ayvalık'ta bulunan Firmin Didot'nun önerisiyle Paris'e gönderildi. Paris'te Didot matbaasında basım tekniklerini öğrenen Tompras, 1818'de Ayvalık'a Yunan harfli matbaayı getirerek *Panagia ton Orfanon Kilisesi*'nin bahçesinde çalışmalarına başladı. 1819'dan Haziran 1821'e kadar faaliyet gösteren bu matbaada, aralarında Sarafis'in Yunanca gramer kitabının da bulunduğu okul kitaplarının yanı sıra, ilk Yunan kadın entelektüellerinden biri olarak kabul edilen ve Theofilos Kairis'in kızkardeşi olan Evanthia'nın¹²¹ Fransızcadan çevirdiği bir eser de basıldı.¹²² Tompras, Yunan bağımsızlığının ardından Yunanistan'a giderek Nafplion'da, Yunanistan'ın ilk özel matbaasını kurmuştur.¹²³

Bu arada 1814 yılında Odessa'da kurulan *Filiki Eteria* (Φιλική Εταιρεία)¹²⁴ ile ulusçuluk ideolojisi Yunanlar arasında ivme kazanmaya başlamıştı. Yunan bağımsızlığı için mücadeleye soyunan cemiyet, Osmanlı Devleti'ne karşı Yunanların ayaklanmasında başrolü oynadı. Bir aydınlanma hareketiyle başlayan Yunan ulusal uyanışı, *Filiki Eteria* ile böylece, Osmanlı egemenliğine karşı bir isyan hareketine ya da Yunanlar açısından bir bağımsızlık mücadelesine dönüşmüştü. Aydınlanmacı fikirlerinin özünde “*esaret altındaki Yunanların özgürlüğü*” düşüncesini taşıyan her bir Yunan/Rum bireyi gibi Ayvalık Akademisi'ndeki öğretmenler ve buradan mezun olan öğrencilerin çoğu da, *Filiki Eteria* ile bağlantı kurdu.

Bunlar arasında Lesvoslu Veniamin, Akademi'den 1812 yılında ayrıldıktan sonra, 1817 yılında önce Bükrüş, ardından *Filiki Eteria* ile tanışacağı Yaş'a gitti. Cemiyete üye olmasının ardından, Batı Anadolu Rumlarını ihtilale hazırlamak üzere 1820-21 yıllarında İzmir ve Ayvalık'ta çalışmalar yaptı.¹²⁵ Mart 1821'de Mora'da ayaklanma patlak verdiği esnada

118 Sakkaris, *İstoria ton Kydonion*, 55.

119 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 60; Sakkaris, *İstoria ton Kydonion*, 55.

120 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 60.

121 Evanthia Kairi, Ayvalık'ta 1815-1821 yılları arasında faaliyet gösteren ilk kız okulunda öğretmenlik ve idarecilik yapmıştır. Hristos Sp. Soldatos, *İ Ekpaideftiki kai Pnevmatiki Kinisi tou Ellinismou tis Mikras Asias (1800-1922)*, Tomos A' (Athina: 1989), 104.

122 Sakkaris, *İstoria ton Kydonion*, 62, 75-76; Evangelidis, *İ Paideia epi Tourkokratias*, 2:258.

123 <http://asiaminor.chw.gr/Forms/fLemmaBody.aspx?lemmaid=6461> Erişim Tarihi: 15.03.2020.

124 Filiki Eteria'nın kuruluşu ile ilgili olarak bk. M. Apostolopoulou ve K. Hatziantoniou, *İstoria tou Ellinikou Ethnos (1821-1941)* (Athina: Ekdoseis Pelekanos, t.y.), 15-16.

125 Argyropoulou, *O Veniamin Lesvios: Oramatistis kai Themeliotis...*, 63-68.

Ayvalık'ta bulunan Veniamin, Ayvalık Rumlarının isyana karışmasında etkili oldu. Benzer şekilde Akademi'ye damgasını vuran bir diğer öğretmen Theofilos Kairis de, *Filiki Eteria*'nin etkin üyelerinden biri olan Aristeidis Pappas'ın teşvikiyle 1819 yılında cemiyet üyesi oldu.¹²⁶ Akademi'nin söz konusu iki öğretmeni de, Yunanistan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle kurulan geçici Yunan Meclisi'nde vekil olarak yer aldı.¹²⁷

Yalnızca Akademi öğretmenlerinin değil, Ayvalık Rum cemaatinin neredeyse tümüyle Yunan bağımsızlık hareketine destek verdiğini söylemek gerekir. Bu süreçte Hatzi Athanasios Hatzi Georgiou, Hatzi Paraskevas Saltellis gibi cemaat ileri gelenlerinin de *Filiki Eteria* bağlantısı olduğu bilinmektedir.¹²⁸

Keza Akademi'nin yetiştirdiği öğrenci profili de pek farklı değildir. Yirmi yıllık ömründe, bu kadar kısa bir süre içinde, eğitim verdiği her bir öğrencinin ulusçu ideolojiyle donatılmış, “Yunan özgürlüğü” için çalışan bireyler olarak mezun olması, okulun, misyonunu -elbette Yunanlar açısından- “başarıyla” tamamladığını göstermektedir. Bu mezunlar, yalnızca Yunan bağımsızlık hareketine destek vermemiş, aynı zamanda Yunan devleti kurulduktan sonra Osmanlı egemenliğinde kalan Rumlara ulusal bilinç kazandırmak için de çalışmalar yapmışlardır.

Örneğin, öğrencileri arasında *Filiki Eteria* ile bağlantılı Saltellis ailesinden gelen Nikolaos Saltellis, 1821'de Ayvalık'ın Yunan ihtilaline verdiği desteğe bizzat tanıklık etmiş bir Yunan genci olarak İzmir'de hekimlik mesleğini sürdürürken, aynı zamanda başta Ayvalık olmak üzere Anadolu Rumları arasında ulusal bilincin yerleştirilmesi için Atina'da kurulmuş olan *Maarifperver Cemiyet*'in¹²⁹ bir üyesi olmuş ve Anadolu Rumlarına dönük çalışmalarını sürdürmüştür.¹³⁰ Yunan isyanının öncülerinden biri olan Georgios Typaldos da Ayvalık Akademisi mezunu ve *Filiki Eteria* üyesidir. Asıl mesleği hekimlik olan Typaldos, 1837 yılında kurulan ve Yunan *Megali İdea*'sının kurumsal alana yansımalarının örneklerinden biri olan *Atina Arkeoloji Derneği*'nin 1845-1853 yılları arasında başkan yardımcılığını yapmıştır.¹³¹ Bir diğer örnek de Theofilos Kairis'in öğrencisi olan Leontiou Kliridis'tir. Akademi'den mezun olduktan sonra öğretmen olarak yaşamını sürdüren Kliridis, yine öğretmen olan kızı Sapfo Leontias¹³² ile birlikte Kıbrıs ve On İki Ada'da ilk Yunan okullarını kurmuştur.¹³³ Bu örnekler daha da çoğaltılabilir.

126 Mandilas, *O Theofilos Kairis kai o Neoellinikos Diafotismos*, 89.

127 G. Aristeidis Pappis, *Sympliroma eis tin kata to Etos 1880 Ekdotheisan ip' aftou Viografian Veniamin tou Lesviou* (Athina: Typois Proodou, 1889), 4; Mandilas, *O Theofilos Kairis kai o Neoellinikos Diafotismos*, 96.

128 Sakkaris, *İstoria ton Kydonion*, 106-107. Filiki Eteria ile bağlantısı olan Anadolu kökenli bazı Rum aileleri için bk. Maria N. Vaianni, *Mikrasiatikos Ellinismos kai Filekpaideftiki Etaireia Amfidromoi Desmoi Paideias 1836-1900* (Athina: Ekdoseis Enoseos Smirneon, 2003), 95-105.

129 Maarifperver Cemiyet (Filekpaideftiki Eteria/Φιλεκαπαιδευτική Εταιρεία) 1836 yılında Atina'da kurulan ve Yunanistan içindeki ve dışındaki bütün Yunan kökenlilerin eğitimi için çalışan bir özel girişimdir. Vaianni, *Mikrasiatikos Ellinismos...*, 18.

130 Vaianni, *Mikrasiatikos Ellinismos...*, 100.

131 *Lefkoma tis Ekatontaetiridos tis en Athinai Arhaiologikis Etaireias 1837-1937* (en Athinai: t.y.), 22.

132 Sapfo Leontias, 1850'lerde İzmir Agia Fotini Kız Okulu'nda öğretmenlik ve idarecilik yapmıştır. Solomonidis, *İ Paideia sti Smyrni*, 228-230.

133 Solomonidis, *İ Paideia sti Smyrni*, 229.

Filiki Eteria'nın faaliyetleri, 1821 yılında bir ihtilal hareketine dönüşünce, ayrılıkçı fikirlerin egemen olduğu Ayvalık'ta da kısa süre içinde yankı buldu. Ayvalık Rumlarının ihtilale destek vermesi, devleti, caydırıcı ve sert tedbirler almaya sevk etti ve Yunan isyanı, Ayvalık'ta büyük bir yıkımla sonuçlandı.¹³⁴ Çatışmalar neticesinde Ayvalık'ın yerle bir olduğuna ve bölge Rumlarının büyük çoğunlukla Ege adalarına göç ederek Ayvalık'ı boşalttıklarına dair Türk ve Yunan kaynaklarında örtüşen bilgiler yer almakla birlikte,¹³⁵ Ayvalık Akademisi'nin görkemli addedilen binasının, bu çatışmalar sırasında büyük zarar gördüğü ve bir kısmının yıkıldığı iddiası da neredeyse bütün Yunan kaynaklarının hemfikir olduğu bir konudur.¹³⁶ Hatta okulun akıbeti, Karamanlılar tarafından bir halk şarkısına bile konu olmuştur:¹³⁷

“Ayvalığın Sholeionun (okulunu) basdular,
Balıklının Ayazmasın keddiler,
Grigorios Patriği de astılar,
Dini bir uğruna giden efendim.”

İsyandan birkaç yıl sonra, Ayvalık Rumları Osmanlı Devleti tarafından affedilip memleketlerine geri dönmeye başlamışlarsa da,¹³⁸ Ayvalık, eski canlılığına uzunca bir süre kavuşamadı.¹³⁹ 1821'de Batı Anadolu'da en büyük ayaklanmanın olduğu bölge olarak tarihe geçen Ayvalık, 1830'lardan itibaren yeniden imar edilmeye başlandı. İsyan sırasında tahrip olmuş evler, kiliseler, okullar onarıldı, yıkılanların yerine yenileri inşa edildi. Binasının büyük bir kısmı yıkıldığı iddia edilen Ayvalık Akademisi'nin yerine de yeniden bir okul inşa edildi.¹⁴⁰ Bu defa Akademi adıyla değil, *Gymnasion* adı altında eğitim vermeye başlayan okul, 1884 yılında Yunan hükümeti tarafından Yunanistan'daki liselere eş düzeyde bir eğitim kurumu olarak tanındı.¹⁴¹

Yeni okul, Akademi'nin bıraktığı izi takip etti ve zaman içinde Rum eğitiminde büyük bir ilerleme kaydetti. Ancak siyasal bağlamda, Akademi'nin en büyük mirasçısı olarak onun ulusçu misyonunu sürdürmeye devam etti. 1905-1908 yılları arasında okul müdürü olan

134 1821 Ayvalık isyanı ile ilgili detaylı bilgi için bk. Arıkan, “1821 Ayvalık İsyanı”, 571-594; Mübahat Kütükoğlu, “Yunan İsyanı Sırasında Anadolu ve Adalar Rumlarının Tutumları ve Sonuçları”, *Üçüncü Askeri Tarih Semineri: Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974'e Kadar)* (Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları, 1986), 135, 140-141, 143.

135 Arıkan, “1821 Ayvalık İsyanı”, 592-593; İoannis Filimon, *Dokimion İstoriakon peri tis Ellinikis Epanastaseos*, Tomos 3 (Athina: Typois P. Soutsas kai A. Ktena, 1860), 360; Sakkaris, *İstoria ton Kydonion*, 117-121. Ayvalık isyanı ile ilgili olarak Devlet Arşivlerinde sayısız belge bulunmaktadır. Konumuz Ayvalık Akademisi ile sınırlı olduğu için çalışmada isyanla ilgili detaya girilmemiş, konunun özünden uzaklaşmamaya gayret edilmiştir.

136 Karamplias, *İstoria ton Kydonion*, 139, 146; Sakkaris, *İstoria ton Kydonion*, 156-157.

137 Clogg, “Two Accounts of the Academy of Ayvalık (Kydonies) in 1818-1819”, 138.

138 Kütükoğlu, “Yunan İsyanı Sırasında...”, 153-154.

139 C. Texier'den akt. Arıkan, “1821 Ayvalık İsyanı”, 594.

140 Soldatos, *İ Ekpaideftiki kai Pnevmatiki Kinisi...*, 106; Karamplias, *İstoria ton Kydonion*, 139. Sakkaris, *İstoria ton Kydonion*, 156, 181. Ahmet Yorulmaz'ın Ayvalık'ı Gezerken adlı eserinde, Ayvalık Akademisi yerine kurulan *Gymnasion*'un 20. yüzyıl başlarına ait bir fotoğrafı yer almaktadır. Yorulmaz, *Ayvalık'ı Gezerken*, 111.

141 Evangelidis, *İ Paideia epi Tourkokratias*, 2:260.

Georgios Sakkaris'in, II. Meşrutiyet'in ilanının ardından Ayvalık'ta kurulan *Siyasi Birlik* adlı cemiyetin yönetim kurulunda yer alması ve söz konusu cemiyetin, Yunan ulusçuluğuna hizmet eden ve Ortodoksların siyasi özerkliği için çalışan bir oluşum olması,¹⁴² Akademi'de filizlenen görüşlerin bir yüzyıl sonra yeniden canlandığını göstermesi açısından önemlidir.

Yunan işgalinin sonuna kadar varlığını sürdüren *Ayvalık Gymnasionu*, Yunan ordusunun Ayvalık'tan çekilmesi ve bölge Rumlarının kenti terk etmesiyle faaliyetini noktalamış. Günümüzde Ayvalık'ta Cumhuriyet İlkokulu'nun bulunduğu yerde, Akademi (ya da *Gymnasion*) binasının bir kısmı hala ayakta durmaktadır.

4. Sonuç

19. yüzyılda Batı Anadolu'da önemli bir Rum nüfusuna ev sahipliği yapan Ayvalık'ta, yüzyılın hemen başında kurulan Ayvalık Akademisi, Rum eğitiminin önde gelen kurumları arasında yer almıştır. Dersler ve diğer faaliyetler aracılığıyla Akademi'den yayılan fikirler, yalnızca dönemin eğitim akımlarını etkilememiş, aynı zamanda Ayvalık başta olmak üzere Batı Anadolu'da, hatta Rum dünyasının genelinde ulusçu ideolojinin yeşermesine ve etnik farkındalığın gelişmesine yol açmıştır. Daha da önemlisi, bu okuldan yayılan ulusçu düşünce, Yunan bağımsızlık hareketinin -ya da Yunan isyanının- itici güçlerinden biri olmuştur.

Ayvalık Akademisi öyle bir ortamda doğmuştur ki, aydınlanma hareketinin etkisiyle siyasal, ekonomik ve toplumsal dönüşümlerin başladığı Avrupa'da kısa süre içinde adını duyurmuş, yalnızca Yunanların değil, Yunan dostu Avrupa'nın da ilgi odağı haline gelmiştir. Kısa ömürlü olmasına rağmen, aydınlanmacı ve ihtilalci fikir ve faaliyetleriyle Helenizm'in Anadolu Rumları arasında yayılmasına öncülük eden okul, bir nevi Yunan ulusçuluğunun Anadolu'daki fikir merkezi olmuştur. Modern Helenizm'in kültürel bağlamda Anadolu'daki ilk uygulayıcısı konumunda olan okul, Rumların ulusal uyanışına zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda okulun en önemli faaliyetlerinden biri, öğretmenleri ve mezunları aracılığıyla Yunan ihtilal cemiyeti *Filiki Eteria* ile bağ kurması olmuştur.

Akademi'nin, Yunan ulusal uyanışında hareket noktası ise Antik Yunan kültürü olmuştur. Aydınlanmacıların romantik ulusçu tasavvurları, Akademi'deki öğrencilerin etnik kimlik kazanmalarında önemli rol oynamıştır. Buradan mezun olanlar, ancak ulusal bir kimliğin formüle edilmesiyle modern dünyada kendilerine “özgürce” yaşama hakkı tanınacağını düşünen ve bu nedenle “Yunan ırkının özgürleşmesi” inancına bağlı birer ulus misyoneri olarak çeşitli yollardan Osmanlı egemenliği altındaki Rumların bilinçlendirilmesine çalışmışlardır.

Öte yandan Akademi'nin yaydığı ulusçu fikirler, kendi merkezi konumunun sarsılacağı düşüncesiyle aydınlanma hareketinin karşısında yer alan Kilise'nin tepkisine mazhar olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin çoketnikli yapısının sarsılmasına sebep olduğu için Osmanlı idaresi tarafından da hoş karşılanmamıştır. Dolayısıyla zaman zaman Kilise'nin tepkilerine maruz

142 Eleftheria Zei ve Vaso Spyropoulou, “Sakkaris Georgios”, *Engyklopaideia Meizonos Ellinismou, M. Asia*, 2002, <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=6030> , Erişim Tarihi: 03.02.2020.

kalan okul, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin müdahaleleriyle de karşılaşmıştır. Neticede Yunan isyanının patlak vermesi, ulusçu ideolojinin taşıyıcısı konumunda olan okulun da bu bağlamda sonunu hazırlamıştır.

Ayvalık Akademisi, faaliyetini sonlandırdıktan sonra bile Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde kurulan birçok Rum okulu ve kültür cemiyetine model teşkil etmiş, Akademi'nin "Rumlara ulusal bilinç kazandırma" misyonu, bu kurumlar tarafından devam ettirilmiştir. Böylece kuşaktan kuşağa aktarılan fikirlerle Anadolu Rumlarına *Helen* kimliği kazandırma çabaları, neredeyse bir yüzyıl daha sürdürülmüştür.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Aksu, Ayşe. "İngiltere-Amerika-Osmanlı Hattında Lancaster Öğretim Sistemi", *Değerler Eğitimi Dergisi*, Cilt: 6, No: 16, (Aralık 2008).
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Pegem A Yayıncılık, (11. Basım), 2007.
- Anagnostopoulou, Sia. *Mikra Asia, 19os Aionas-1919 Oi Ellinorthodokses Koinotites: Apo to Millet ton Romion sto Elliniko Ethnos*. Athina: Pedio, 2013.
- Apostolopoulou, M. ve K. Hatziantoniou. *İstoria tou Ellinikou Ethnous (1821-1941)*. Athina: Ekdoseis Pelekanos, (t.y.)
- Argyropoulou, Roksani D. "Oi Kydonies prin kai kata tin Epanastasi", *İstorka*, Tevhos 200, Eleftherotypia, Athina, (28 Avgoustou 2003).
- _____, *O Veniamin Lesvios kai i Evropaiki Skepsi tou Dekatou Ogdoou Aiona*. Athina: Kentro Neoellinikon Erevnon Ethnikou İdrymatos Erevnon, 2003.
- _____, *O Veniamin Lesvios: Oramatistis kai Themeliotis tis Eleftherias ton Ellinon*. Athina: Mikri Vivliothiki Didaskalon tou Genous, 2019.
- Argyropoulou, Roksani D. ve Pashalis M. Kitromilidis. "O Diafotismos ston Horo tis Aiolidas", *Mytilini kai Aivali (Kydonies), Mia Amfidromi Shesi sto Voreioanatoliko Aigaio*. Athina: Institutou Neoellinikon Erevnon Ethnikou İdrymatos Erevnon, 2007.
- Arıkan, Zeki. "1821 Ayvalık İşyanı", *Belleten*, Cilt: LII, Sayı: 203, TTK, Ankara, (Ağustos 1988).
- Aristeidis, G. A. *Veniamin o Lesvios, İtoi Vios Aftou*. Athina: Typois Proodou, 1880.
- Augustinos, Gerasimos. *Küçük Asya Rumları*. Çeviren Devrim Evcı. Ankara: Ayraç Yayınevi, 1997.
- Bayraktar, Bayram. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ayvalık Tarihi*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1998.

- Belitsos, Theodoros Gr. *Omilies kai Dimosievmata gia ton Argyrio Moshidi*. Nea Smyrni: 2015.
- Clogg, Richard. "Two Accounts of the Academy of Ayvalık (Kydonies) in 1818-1819", *İ Kath'imas Anatoli: Studies in Ottoman Greek History*. İstanbul: The Isis Press, 2004.
- Didot, A. Firmin. *Notes du'n voyage fait dans le Levant en 1816 et 1817*. Paris: Typographie de Firmin Didot, 1826.
- Dimaras, K. Th. *Ellinikos Romantismos*. Athina: Ermis, 2009.
- _____, *Neoellinikos Diafotismos*. Athina: Ermis, (5. Basım), 1989.
- Ergin, Osman. *Türkiye Maarif Tarihi*. II. Cilt, II. Kısım. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Erhat, Azra. *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, (12. Basım), 2003.
- Evangelidis, Tryfon E. *İ Paideia epi Tourkokratias (Ellinika Sholeia apo tis Aloseos mehri Kapodistriou)*. Tomos 1-2. Athina: A. P. Halkiopolou, 1936.
- Filimon, İoannis. *Dokimion İstorikon peri tis Ellinikis Epanastaseos*. Tomos 3. Athina: Typois P. Soutsas kai A. Ktena, 1860.
- Gezgin, Deniz. *Hayvan Mitosları*. İstanbul: Sel Yayıncılık, (4. Basım), 2019.
- Greene, Molly. *Osmanlı Devleti ve Rumlar 1453-1768*. Çeviren Zeynep Rona. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2018.
- Güllü, Ramazan Erhan. *Patrik Meletios Metaksakis ve İstanbul Rum/Ortodoks Patrikhanesi (1921-1923)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017.
- Hatzopoulos, Konstantinos. *Ellinika Sholeia stin Periodo tis Othomanikis Kyriarhias (1453-1821)*. Thessaloniki: Vaniyas, 1991.
- Haviaras, Mihail D. "Symvoli eis tin İstorian tis Sholis ton Kydonion", *Ksenofanis (Syngramma Periodikon tou Syllogou ton Mikrasiation Anatolis)*, Tomos Evdomos, en Athinais, (1910).
- Hobsbawm, E. J. *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik "Program, Mit, Gerçeklik"*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, (4. Basım), 2010.
- Jelavich, Barbara. *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*. İstanbul: Küre Yayınları, 2006.
- Jowett, William. *Christian Researches in the Mediterranean*. Third Edition. London: Church Missionary Society, 1824.
- Jusdanis, Gregory. *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür: Milli Edebiyatın İcat Edilişi*. Çeviren Tuncay Birkan. İstanbul: Metis Yayınları, 1998.
- Kalfoglou, İoannis İ. *Zincidere Karyesinde Bulunan İoannis Prodromos Monastırı yahud Moni Flavianon*. İstanbul: Aleksandros Nomismatidis Matbaası, 1898.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi (Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri 1789-1856)*. V. Cilt. Ankara: TTK, (9. Basım), 2011.
- Karamplias, İoannis N. *İstoria ton Kydonion*. Athina: Typografeion Ger. S. Hristou & Yios, 1949.
- Karpat, Kemal H. *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*. Çeviren Recep Boztumur. İstanbul: Timaş Yayınları, (2. Basım), 2012.
- _____, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*. Çeviren Dilek Özdemir. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006.
- _____, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. Çeviren Bahar Tırnakçı. İstanbul: Timaş Yayınları, (2. Basım), 2010.

- Kelağa Ahmet, İbrahim. “Çağdaş Yunan Aydınlanma Hareketinin Coğrafyası, Ortaya Çıkış Süreci ve Eğitim Alanındaki Etkileri”, *Batı Kültür ve Edebiyatlarında Aydınlanma*. Yayına Hazırlayan Battal Arvası, Çağrı Eroğlu, Ebru Balamir, İlhan Karasubaşı. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2014.
- _____, *Yunanca-Türkçe Arkaik Sözcükler ve Eylemler Sözlüğü*. İstanbul: İthaki Yayınları, 2016.
- Kiminas, Demetrius. *The Ecumenical Patriarchate: A History of Its Metropolitanates with Annotated Hierarchy Catalogs*. USA: The Borgo Press, 2009.
- Kitromilidis, Pashalis M. *Neoellinikos Diafotismos: Oi Politikes kai Koinonikes Idees*. Athina: Morfotiko İdryma Ethnikis Trapezis, 2009.
- _____, *Enlightenment and Revolution: The Making of Modern Greece*. Harvard University Press, 2013.
- Kitromilides, Paschalis M. ve Alexis Alexandris. “Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration: The Historical Demography of the Greek Community of Asia Minor at the Close of the Ottoman Era”, *Deltio Kentrou Mikrasiatikon Spoudon*, Tomos Pemptos, Athina, (1984-1985).
- Küçük, Cevdet. “Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi”, *Osmanlı*. Editör Güler Eren. Cilt 4. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Kütükoğlu, Mübahat S. “Yunan İsyanı Sırasında Anadolu ve Adalar Rumlarının Tutumları ve Sonuçları”, *Üçüncü Askeri Tarih Semineri: Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974’e Kadar)*. Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları, 1986.
- Lefkoma tis Ekatontaetiridos tis en Athinai Arhaiologikis Etaireias 1837-1937*. Athina: (y.y), (t.y.)
- Mackridge, Peter. “The Greek Language since 1750”, *Storia e Storie Della Lingua Greca*. Editor Caterina Carpinato, Olga Tribulato. Venezia: Edizioni Ca’ Foscari, 2014.
- Mandilas, Kostas P. *O Theofilos Kairis kai o Neoellinikos Diafotismos*. Athina: Ekdoseis Anoihti Poli, 2002.
- Mansel, Arif Müfid. *Ege ve Yunan Tarihi*. Ankara: TTK, (3. Basım), 1971.
- Metallinos, G. “İ Dynamiki tou Diafotismou sti Drasi tou Kollyvodon”, *O Eranistis*, 21, (1997).
- Millas, Herkül. *Yunan Ulusunun Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları, (2. Basım), 1999.
- Nagata, Yuzo. “Karaosmanoğulları”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt: 24. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Ortaylı, İlber. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt 4. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Özsüer, Esra. “19. Yüzyıl Avrupa Romantiklerinin 1821 Mora İsyanı Üzerindeki Siyasi ve Kültürel Etkileri”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 26/2, (2016).
- Papadopoulou, Arhontia. “İ Ekpaideftiki Poreia ston Evrytero Mikrasiatiko Horo”, *Praktika Iou Symposiou: O Ellinismos tis Mikras Asias apo tin Arhaiotita mehri ti Megali Eksodo*. Nea İonia: Ekdosi KE.MI.PO, 2005.
- Pappis, G. Aristeidis. *Sympliroma eis tin kata to Etos 1880 Ekdotheisan ip’aftou Viografian Veniamin tou Lesviou*. Athina: Typois Proodou, 1889.
- Psarros, Dimitrios. “İ Oikistiki İstoria ton Kydonion”, *Praktika Iou Symposiou: O Ellinismos tis Mikras Asias apo tin Arhaiotita mehri ti Megali Eksodo*. Nea İonia: Ekdosi KE.MI.PO, 2005.
- Roudometof, Victor. “From Rum Millet to Greek Nation: Enlightenment, Secularization and National Identity in Ottoman Balkan Society, 1453-1821”, *Journal of Modern Greek Studies*, 16/1, (May 1998).
- _____, *Nationalism, Globalization and Orthodoxy: The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans*. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 2001.

- Sakkaris, Georgios. *İstoria ton Kydonion*. Athina: Syllogos pros Diadosin Ofelimon Vivlion, 1920, (Anatyposi 2005).
- Sarafis, Grigorios. *Grammatikis*. Vivlion 1-2. En Kydoniais: Typografia tis Sholis (para Konstantinou Tompra), 1820.
- Soldatos, Hristos Sp. *İ Ekpaideftiki kai Pnevmatiki Kinisi tou Ellinismou tis Mikras Asias (1800-1922)*. Tomos A'. Athina: 1989.
- Solomonidis, Hristos Sokratis. *İ Paideia sti Smyrni*. Athina: 1962.
- Stock, Eugene. (Editor). *The History of the Church Missionary Society, Its Environment, Its Men and Its Work*. Vol. I. London: Church Missionary Society, 1899.
- Svoronos, Nikos. *Çağdaş Helen Tarihine Bakış*. Çeviren Panayot Abacı. İstanbul: Belge Yayınları, 1988.
- Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*. Ankara: TTK, (2. Basım), 1999.
- Toynbee, Arnold Joseph. *Türkiye'de ve Yunanistan'da Batı Meselesi*. Çeviren Kadri Mustafa Orağlı. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007.
- Ubicini, Abdolonyme. *Letters on Turkey: An Account of the Religious, Political, Social and Commercial Condition of the Ottoman Empire, Part II, The Raiahs, including the Greeks, Armenians, Latins, Israelites*. London: 1856.
- Vaianni, Maria N. *Mikrasiatikos Ellinismos kai Filekpaideftiki Etaireia Amfidromoi Desmoi Paideias 1836-1900*. Athina: Ekdoseis Enoseos Smirneon, 2003.
- Vassiadis, George A. *The Syllogos Movement of Constantinople and Ottoman Greek Education 1861-1923*. Athens: Centre of Asia Minor Studies, 2007.
- Venezis, İlias. *Eolya Toprağı*. Çeviren Burcu Yamansavaşçılar. İstanbul: Belge Yayınları, 2013.
- Yorulmaz, Ahmet. *Ayvalık'ı Gezerken*. (y.y.): Geylan Kitabevi, (4. Basım), 1994.
- Zei, Eleftheria ve Vaso Spyropoulou. "Sakkaris Georgios", *Engyklopaideia Meizonos Ellinismou, M. Asia*, (2002). <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=6030> , Erişim Tarihi: 03.02.2020.
- <http://asiaminor.ehw.gr/Forms/fLemmaBody.aspx?lemmaid=6461>, Erişim Tarihi: 15.03.2020.

Araba Sevdası'nda Metinlerarası İlişkilerin İşlevi

Function of Intertextual Relations in Araba Sevdası

Hasan CUŞA¹

Öz

Metinlerarasılık bir metnin başka metinlerle ilişkili olduğu ve bu ilişkilerin farklı yöntemlere bağlı olarak oluşturulduğu anlamına gelir. Psikanalist Julia Kristeva'nın Mihail Bahtin'in sözcü kuramında yola çıkarak ortaya koyduğu metinlerarasılık kavramı hiçbir metnin sıfırdan yaratılmadığı, bir metnin kendisinden önce gelen metinlerden izler taşıdığı, her metnin farklı açılardan birbirini doğrudan ya da dolaylı olarak etkilediği ve bu nedenle saf bir metnin olmadığı görüşüne dayanır. Edebiyat teorisyenleri tarafından benimsenen bu görüş metinlerarası ilişkilerin kuramsal çerçevesini oluşturur. Bu çalışmada Recaizade Mahmut Ekrem'in Araba Sevdası adlı romanı metinlerarası ilişkiler bağlamında incelenecektir. Söz konusu romanda hangi tür yöntemlerin kullanıldığını tespit etmek ve bunların metinlerarası ilişkiler ışığında nasıl kurgulandığını ortaya koymak bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Araba Sevdası romanında metinlerarası ilişkilerin farklı açılardan yansıdığını söylemek mümkündür. Bu tür ilişkiler bir taraftan yazar ve yapıt isimlerinin anılmasıyla yapılan göndermelerle ortaya çıkarken, diğer taraftan da birkaç cümlele olduğu gibi kopyalanmasıyla oluşturulan alıntılarla meydana gelir. Bununla birlikte Araba Sevdası metinlerarası ilişkiler bağlamında incelendiğinde pastiş yöntemiyle başka bir metnin dil ve üslup özelliklerinin taklit edildiği görülür.

Anahtar kelimeler: Recaizade Mahmut Ekrem, Araba Sevdası, Metinlerarasılık, Gönderge, Pastiche

ABSTRACT

Intertextuality means that a text is related to other texts and these relationships are created based on different methods. Psychoanalyst Julia Kristeva believes that no text is created from scratch and also a text carries traces from preceding texts, each text directly or indirectly affects each other from different perspectives, and therefore there is no pure text in her concept of intertextuality which she put forward and based on Mihail Bahtin's theory of speech. This view, adopted by literary theorists, forms the theoretical framework of intertextual relations. In this study, Araba sevdası, written by Recaizade Mahmut Ekrem, will be examined in terms of intertextual studies. The aims of this study is to put forward which techniques were used in this novel and how they were fictionalized in the perspective of intertextual relations. It is possible to say that intertextual relations have been shown in Araba Sevdası. These kinds of relationships emerge with references to the names of writers and works and are also expressed with quotations created by copying a few sentences exactly. Besides these references, when the novel is examined in the context of intertextual relations it is clear that the pastiche technique was used in order to copy some style of other works.

Keywords: Recaizade Mahmut Ekrem, Araba Sevdası, Intertextuality, Referent, Pastiche

*Sorumlu yazar/Corresponding author:

Hasan Cuşa (Dr. Öğr. Üyesi),
Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili
ve Edebiyatı Bölümü, Tunceli, Türkiye
E-posta: hasencusa@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1754-5205

Başvuru/Submitted: 28.03.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
25.07.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
25.07.2020

Kabul/Accepted: 18.08.2020

Online Yayın/Published Online: 30.11.2020

Atıf/Citation: Cusa, Hasan. "Araba Sevdası'nda Metinlerarası İlişkilerin İşlevi." *Türkiyat Mecmuası- Journal of Turkology* 30, 2 (2020): 441-454. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.710450>

EXTENDED ABSTRACT

The concept of intertextuality, put forward by Julia Kristeva in the 1960s, means that a text is generally related to the texts written before it, and each text is in a kind of exchange with other texts in different contexts, and also there is no absolute unique text. The term is reproduced from Soviet theoretician Mihail Bahtin's theory of dialogism which is defined as the relationship of meaning that occurs during the conversation between two people. Bahtin who mentions the theory of dialogism in his work "Problems of Dostoevsky Poetics", states that the discourse in some texts are double-voiced. Hence, he claims that the texts are constructed based on the dialogical relations. Kristeva, inspired by Bahtin's ideas, has developed his dialogical relations theory based on the principle that one discourse interacts with other discourses and asserts that one text relates to other texts from different angles. Thus, the dialogic relationship forms that emerge depending on the level of discourse leave their place to intertextual relations that are reduced to the text level.

Intertextual techniques play a crucial role in the process of fictionalizing and analyzing text. While these techniques allow the author to establish a connection between his own work and other works when constructing his work, they also explain how the reader relates the author with other texts through these methods. The author, who uses intertextual methods, either integrates the elements of different texts into her own text or adapts them in a different way by making some changes.

When *Araba Sevdası* is examined within the framework of the intertextuality theory, it is seen that Bihruz, a main character in the novel, is keen on reading novels and poets. When Bihruz realizes that there is a similarity between his life and the characters of the novels he read he tries to establish a relationship between his life and the lives of the novels' characters. He learns how the novel characters cope with their problems while he cannot handle those in his life. Hereby, he adopts this information which he learned from the books in order to solve his problems. His reading of different works and taking their heroes as examples shows that the intertextual relations are reflected in *Araba Sevdası*.

Intertextual relations that emerge as a result of the process of revealing the meaning pattern between the two texts from different angles in *Araba Sevdası* reflects the emotional and mental transformations of the Bihruz character. These relations also reveal the qualifications and expectations of the hero (Bihruz) of the novel. While the supplementary texts in the novel allow the main text to progress through different paths and the plot to be stratified, they reveal the intertextual relations network by articulating the text of the main text in loops. Intertextual relations network in the novel develops around the topics such as love and the pain of separation. Nevertheless intertextual networks allow the reader to associate with it and take the reader on an intertextual journey. In this journey, the ground has been prepared for the reader to relate to other texts depending on the main text.

The intertextual relations in *Araba Sevdası* provides information about the psychology

of the character, as well as strikingly reflects his tragicomic situations conspicuously. When Bihruz read different literary works, he adopted the behaviour of the characters in those works. Thence, he acts like how they react in similar situations, and thinks in the same way as they do. In the intertextual context, the discourses of the heroes and the words of famous thinkers in the text were directly transferred to the text, and attempts were made to support the views put forward in the novel. Supplementary texts in the novel with the reference method showed that the main text has a wide range of subtexts.

1. Giriş

1960'lı yıllarda Julia Kristeva tarafından ortaya atılan metinlerarasılık kavramı genel olarak bir metnin kendisinden önce kaleme alınan metinlerle ilişkili olduğu, her metnin diğer metinlerle farklı bağlamlar içinde bir tür alışveriş halinde olduğu ve bu nedenle mutlak anlamda biricik bir metnin olmadığı anlamına gelir. Bu kavram, Sovyet kuramcı Mihail Bahtin'in iki kişinin karşılıklı konuşması sırasında ortaya çıkan anlam ilişkisi olarak tanımladığı sözce kuramından türetilmiştir. *Dostoyevski Poetikasının Sorunları* adlı eserinde sözce kuramında bahseden Bahtin, bir takım metinlerde yer alan söylemlerin çift sesli olduğunu ve buradan hareketle de metinlerin diyalojik ilişkilere bağlı olarak kurgulandığını ileri sürer. Bahtin'in görüşlerinden etkilenen Kristeva, Sovyet kuramcının bir söylemin başka söylemlerle etkileşim halinde olduğu ilkesine dayanan diyalojik ilişkiler fikrini geliştirir ve bir metnin öteki metinlerle farklı açılardan ilişki içinde olduğu savını öne sürer. Böylece söylem düzeyine bağlı olarak ortaya çıkan diyalojik ilişki biçimleri yerini metin düzeyine indirgenen metinlerarası ilişkilere bırakır.

Metinlerarası ilişkilerin ortaya çıkmasına olanak sağlayan birtakım yöntemler vardır. Bunlar alıntı, gizli alıntı, gönderge, parodi, pastiş, kolaj ve alaycı dönüştürümdür, fakat tüm bu yöntemlerin bilinmesi tek başına bir anlam ifade etmez. “Çünkü okunan/alınlanan bir metinle başka metin ya da metinler arasındaki ilişkiler ağına kurma işi, okurun birikimine, zihin gücüne, yeteneğine ve becerisine bağlıdır. Okur, daha önce yazılmış veya söylenmiş metinlerin izini yeni metinlerde sürmeye, kimi bağdaştırmalara gitmeye başladığında metinlerarasılık da başlar.”¹ Dolayısıyla metinlerarası ilişkilerin açığa çıkarılması okurun aktif bir rol oynamasına ve söz konusu yöntemlerin etkin bir şekilde kullanılmasına bağlıdır.

Metinlerarası ilişkiler söz konusu olduğunda bir yazar kendisinden önceki bir yazardan esinlenir ve onun eserlerinden beslenir. “Bir edebiyat metni, kendinden önce yazılmış metinlerle kurduğu ilişkiler ağıyla varlık kazanır. Çünkü daha önce yazılmış metinler veya söylenmiş sözler, sonraki metinler veya sözler için sürekli model/örnek/kaynak metin durumundadır.”² Bu açıdan bakıldığında Rezaizade Mahmut Ekrem'in *Araba Sevdası* adlı romanı şiir ve roman gibi farklı edebi eserlerden beslenmiş olmakla birlikte sözlük, türkü ve mektup gibi farklı türlere ait söylemlerle zenginleştirilmiş bir eserdir. Bu çalışma metinlerarasılık kavramını merkeze alarak bir taraftan inceleme nesnesi olan romanın metinlerarası ilişkiler bağlamında nasıl kurgulandığını, diğer taraftan da bu ilişkilerin kurmaca içinde ne tür işlevlere sahip olduğunu göstermeyi amaçlamaktadır.

Araba Sevdası'nda Bihruz'un “Paul ve Virginie”yi okuyor, Greziella'nın, Manon Lescaut'nun, Kamelyalı Kadın'ın dünyasında yaşıyor³ olması söz konusu romanın metinlerarası ilişkilere bağlı olarak kurgulandığını gösterir. Bununla ilgili olarak Jale Parla *Araba Sevdası*'nın kendi

1 Cafer Gariper, “Sabahattin Ali'nin Kağrı Hikâyesiyle Nâzım Hikmet'in Kuvayı Milliye Destanında Kağrı Ögesi Etrafında Kimi Metinlerarasılıklar”, *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 14 (2015), 83.

2 Gariper, “Sabahattin Ali'nin Kağrı Hikâyesiyle Nâzım Hikmet'in Kuvayı Milliye Destanında Kağrı Ögesi Etrafında Kimi Metinlerarasılıklar”, 82.

3 NurdanGürbilek, *Kör Ayna, Kayıp Şark* (İstanbul: Metis Yayınları, 2010), 72.

dönemine ait eserlere ve edebi geleneğin birer parçası olan diğer metinlere sürekli göndermeler yaptığını ve bu metinlerarası göndermelerden klasik Divan Edebiyatı, çağdaşı Tanzimat Edebiyatı ve Fransız romantiklerinin de paylarını aldığını ileri sürer.⁴ Ahmet Hamdi Tanpınar ise Bihruz'un *Nuvel Eloiz, Manon Lescaut, Paul et Virginie, İhlamurlar Altında ve Greziella* adlı eserleri okurların gözü önünde yarım yamalak bir biçimde okuduğunu ve onun doğru dürüst Türkçe bilmediğini göstermek amacıyla bu tür eserlerden söz edildiğini öne sürer.⁵ Dolayısıyla *Araba Sevdası*'nda yer alan metinlerin alaycı bir işleve sahip olduğu ve buna bağlı olarak roman kahramanının metinlerarasılık bağlamında karikatürize edildiği söylenebilir.

2. Metinlerarasılık

Julia Kristeva'nın ortaya attığı “metinlerarası, kabaca iki ya da daha çok metin arasında bir alışveriş, bir tür konuşma ya da söyleşim biçimi olarak”⁶ tanımlanır. 1960'lı yıllardan önce metinler genellikle tarihsel ve toplumsal açıdan ele alınmakla birlikte yazarın benimsediği ideolojik anlayışa, içinde bulunduğu psikolojik duruma göre değerlendirilirdi. Daha sonra farklı eserlerdeki söylemlerin iç içe geçtiğine, metinlerin üst üste gelerek harmanlandığına, bir metindeki anlamın büyük oranda kendisinden önce gelen metin parçalarının bir araya getirilmesine bağlı olarak üretildiğine dair anlayış ön plana çıktı. Metinlerarası ilişkilere yönelik analitik çözümlemelerin önem kazanmasıyla birlikte salt yazara ve onun ruhsal durumuna yönelik yapılan metin çözümlemeleri giderek azaldı. Bu gelişmelere paralel olarak yazar merkezli anlayış yerini metin merkezli bir anlayışa bıraktı. Bu doğrultuda metinlerarası ilişkilere bağlı olarak yapılan metin çözümlemeleri önem kazanmaya başladı. Tüm bunların sonucunda metin, farklı unsurların bir araya getirilmesiyle birlikte meydana gelen bir alıntılar mozaiği olarak kabul edildi. Son dönemlerde metinlerarası ilişkilerden yararlanan yazarlar farklı metinlerden birtakım kesitler alarak bunları değişik biçimlerde yeniden oluşturmaya çalıştılar. Metinlerarası ilişkilerden yola çıkarak eserini oluşturan yazarlar, daha önce okudukları metinlerde önemli gördükleri fikir kırıntılarını olduğu gibi kendi metinlerine aktarmazlar, onları birtakım işlemlerden geçirdikten sonra farklı bir anlam çerçevesinde yeniden kurgularlar. Bundan dolayı yeni eleştiri taraftarları metnin bir alıntılar toplamı olduğunu ileri sürerler.⁷

Bazı teorisyenler “ister yazarları farkında olsun isterse olmasın bütün metinlerin diğer metinlerin dokularıyla dokunduğuna inanırlar.”⁸ Bu açıdan bakıldığında hiçbir sanat eseri sifirdan yaratılmaz, en yenilikçi edebiyat eserleri bile kendinden önce gelen sayısız metinlerin kalıntı ve artıklarından oluşur, sanat eserleri de dâhil olmak üzere bütün olgular diğer olgulardan örülür. Dolayısıyla hiçbir şey tam olarak yeni olmadığı gibi hiçbir şey başka bir şeyle de

4 JaleParla, *Babalar ve Oğullar: Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 130.

5 Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), 444.

6 Kubilay Aktulum, *Metinlerarası İlişkiler* (Ankara: Öteki Yayınevi, 2000), 17

7 Aktulum, *Metinlerarası İlişkiler*, 18-19.

8 David Lodge, *Kurgu Sanatı*, çev. Aytaç Ören (Ankara: Hece Yayınları, 2013), 125-126.

aynı olamaz. Bir metnin yalnızca anlaşılabilir olması için bile pek çok şey hali hazırda var olmalıdır. Bunlardan biri, edebi eserden önce gelen edebi eserlerdir. Bu eserlerin birbirleriyle etkileşimi göz önünde bulundurulduğunda her edebiyat eserinin bilinçdışında bile olsa yüzünü diğer eserlere döndüğü görülür.⁹ Bu yüzden her eser kendinden önceki eserlere bir cevap niteliği taşır.¹⁰

Bahtin ve Kristeva'nın ardından Barthes, Riffaterre ve Genette gibi teorisyenler de metinlerarasılık kuramına yönelik farklı görüşler ileri sürer. Kristeva'nın ortaya koyduğu metinlerarasılığı olduğu gibi benimseyen Barthes, her metnin kendi içinde metinlerarası olduğunu, kendisinden önce gelen metinlerden birtakım unsurlar taşıdığını, başka metinlerle kesiştiğini ve eski alıntılardan oluşmuş yeni bir metin örgüsü oluşturduğunu söyler. Kristeva'nın bir metnin başka metinlerle olan ilişkisinin açığa çıkarılması olarak tanımladığı metinlerarasılığı, Riffaterre metin ile okur arasındaki etkileşimin bir sonucu olarak görür. Ona göre bir metnin ondan önce ve sonra gelen metinlerle olan ilişkisini okur belirler ve bu tür ilişkilerin saptanmasında okurun önemli bir rol oynadığını düşünür. Çünkü okur, okuduğu metin ile anımsadığı metinler arasında zihinsel bir etkileşim kurar. Genette ise metinlerarasılıkla ilgili kapsamlı bir çözümleme modeli sunar. Riffaterre'in okura verdiği rolü ortadan kaldırarak iki eser arasındaki her türlü metinlerarası ilişkiyi metinsel-aşkınlık olarak tanımlar. Daha sonra bu kavramı sistemli bir biçimde ele alarak yapısalcı bir analiz yöntemi geliştirir.¹¹ Fransız kuramcı Palimpsestes adlı eserinde metinsel-aşkınlık olarak adlandırdığı metinlerarasılığı en basit anlamıyla bir metnin bir başka metin içindeki varlığı olarak açıklar.¹² Ona göre bir metnin edebi nitelik taşımasına olanak sağlayan metinsel-aşkınlık bir metnin açık ya da kapalı bir biçimde diğer metinlerle ilişki içine girmesi anlamına gelir.¹³

Sonuç olarak kaleme alınan her türlü edebi metnin DNA'sında başka metinlerin kültürel kodlarının bulunduğu ilkesine dayanan metinlerarasılık, yazarların bilerek ya da bilmeyerek birbirleriyle etkileşim halinde olduğunu gösterir. Metinlerarası ilişkiler, metinlerdeki etkileşimin hangi yöntemlere bağlı olarak yapıldığına, bu yöntemlerin ne tür amaçlar doğrultusunda kullanıldığına ve bunların nasıl işlevlere sahip olduğuna yönelik sorulara yanıt arar.

3. Metinlerarası Yöntemler

Metinlerarası yöntemler bir metnin kurgulanma sürecinde ve çözümleme aşamasında önemli bir rol oynar. Bu yöntemler yazarın yapıtını inşa ederken kendi eseriyle başka eserler arasında bağlantı kurmasına olanak sağladığı gibi okurun da söz konusu yöntemler aracılığıyla yazarın diğer metinlerle nasıl bir bağlantı kurduğunu açıklar. Metinlerarası yöntemlerden yararlanan

9 Eagleton Terry, *Edebiyat Kuramı*, çev. Tuncay Birkan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996), 18-195.

10 Kundera Milan, *Roman Sanatı*, çev. Aysel Bora (İstanbul: Can Yayınları, 2012), 31.

11 Aktulum, *Metinlerarası İlişkiler*, 55-83.

12 Gérard Genette, *Palimpsestes: Literature in the Second Degree*, çev. Channa Newman, Claude Doubinsky (Lincoln: University of Nebraska Press, 1997), 2.

13 Kubilay Aktulum, *Metinlerarasılık/Göstergearasılık* (Ankara: Kanguru Yayınları, 2011), 457.

yazar, metnini kurgularken farklı metinlere ait unsurları ya olduğu gibi kendi metnine eklemeler ya da birtakım değişiklikler yaparak farklı bir biçimde yeniden yazar.

Metin yazarı kaleme almış olduğu eserle yeni bir şeyler ortaya koymuş olduğunu düşünse de kendisinden önce yazılmış eserlerden mutlak anlamda bağımsız ve özgün bir eser meydana getirmedikinin bilincindedir. Çünkü “[h]er yazınsal yapıt özgünlüğüne ya da yeniliğine karşın, var olan yapıtlar ağı içinde yerini alır ve onlarla, yani öteki metinlerle bir yansıma, uyum ve benzeşim ilişkisi içine girer.”¹⁴ Yazar eserini kaleme alırken farklı eserlerden okuduğu pasajları eserine aktarır. Aktif okuyucu, eline aldığı eseri okumaya başladığı zaman bu eserin daha önce yazılmış metinlerden damıtılmış bir metin olduğunu anlar.

Metinlerarasılık fikri ilk defa “modern metin anlayışlarına getirilen ayrık, kendi içine kapalı anlam kutuları oldukları yönündeki eleştirinin bir parçası olarak ortaya çık[tığı]”¹⁵ zaman bir metnin başka metinlerle bir tür ilişki içinde olduğu fikri önem kazanır. Teorik anlamda ortaya atılan bu fikrin geçerliliğini ortaya koymak için birtakım yöntemlere ihtiyaç duyulur. Alıntı, gizli alıntı, gönderge, anıştırma, parodi, alaycı dönüştürüm, pastiş ve kolaj olarak adlandırılan bu yöntemler metinlerarası ilişkileri açığa çıkarmada önemli rol oynarlar. Söz konusu metinlerarası yöntemlerin farklı işlevleri vardır.

Bir metnin başka bir metindeki varlığına belirgin bir şekilde işaret eden alıntı, bir söylemin başka bir söylemde olduğu gibi tekrarlanması anlamına gelir. Metinlerarası ilişkilerde sıklıkla kullanılan alıntı, metin üzerinde araçlarla belirtilir ya da italik yazıyla gösterilir. Bilinçli bir anımsama şekli olan alıntının farklı işlevleri vardır. Örneğin yazar kendi görüşünü kanıtlamak amacıyla veya bir düşünceyi temellendirmek amacıyla başka bir yazardan alıntı yapabilir. Bununla birlikte bir eserde bulunan roman karakterlerini alıntılar aracılığıyla kendi romanına dâhil ederek eserinin içeriğine derinlik katabilir.¹⁶ Bunun dışında yazar, okuyucuyu alıntıladığı metne yönlendirerek onun aktif bir rol oynamasına imkân sağlayabilir.

Herhangi bir metinde bir alıntı söz konusu olduğunda alıntılanan kesitin hangi metinden ya da yazardan alındığı kesin bir biçimde belirtilirken alıntının tam tersi olan gizli alıntıda alıntılanan kısmın kimden ya da nereden alındığına dair bir bilgi verilmez.¹⁷ Bu açıdan bakıldığında gizli alıntı, bir yazarın cümlelerini olduğu gibi kopyalamak, anlatım biçimlerini değişikliğe uğratmadan taklit etmek ve bir yapıtı her türlü yazımsal belirteçten arındırarak sözcüğü sözcüğüne yeniden yazmaktır. Bu yöntemde yazar eserinde alıntıladığı kesiti araçlara ve italik yazı stiline başvurmaksızın sanki kendi düşünceleri ve sözleri gibi kullanır ve böylelikle başkasının sözlerini kendine mal eder.¹⁸ Yazarın başkasına ait fikir ve söylemlere atıf yapmadan bunların kendisine aitmiş izlenimi vermesi intihal olarak da kabul edilir.

14 Zeynel Kıran ve Ayşe Kıran, *Yazınsal Okuma Süreçleri: Dilbilim, Göstergibilim ve Yazınbilim Yöntemleriyle Çözümlemeler* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2000), 281.

15 Louise A. Hitchcock, *Kuramlar ve Kuramcılar*, çev. Seda Pekşen (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.), 243.

16 Aktulum, *Metinlerarası İlişkiler*, 94-101.

17 Dilek Yalçın-Çelik, *Yeni Tarihselcilik Kuramı ve Türk Edebiyatında Postmodern Tarih Romanları* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2005), 49.

18 Aktulum, *Metinlerarası İlişkiler*, 103-104.

Metinlerarası yöntemlerden bir diğeri de hiçbir metinden alıntı yapmadan sadece bir eserin başlığını ya da yazarın ismini anmakla sınırlı olan göndergedir.¹⁹ Göndergeler okuru ilgili metne yönlendirmeyi amaçlayarak metinlerarası ilişkileri açık bir biçimde dışa vurur.

Bir başka metinlerarası yöntem ise anıştırmadır. XVII. yüzyıla kadar bir söz oyunu olarak kabul edilen ve çoğu zaman gönderge ile karıştırılan anıştırmannın göndergeden farkı doğrudan değil dolaylı olarak özne ya da nesneyi çağrıştırmasıdır. Bu bir bakıma yazarın adını anmadan ve eserinden söz etmeden bir düşüncenin ona ait olduğunu anımsatan metinlerarası bir ilişki biçimidir. Anıştırmada söylenmesi gereken şey açık bir şekilde ifade edilmez, sadece telkin edilir. Bu açıdan bakıldığında anıştırma, alıntıda olduğu gibi daha önce söylenen bir söylemi açığa çıkartmaz, aksine söylenenlerin içinde söylenmemiş bir şey gizler. Bu nedenle anıştırma söylemi değil düşüncüyü alıntılar²⁰ Donanımlı okur metinde sezdirilen bir düşüncüyü fark ettiğinde bunun nereden alındığına dair zihninde metinlerarası bir yolculuğa çıkar.

Antik çağdan beri kullanılan ve metinlerarası ilişkilerin açığa çıkarılmasında önemli bir yöntem olan parodi; Aristoteles'in *Poetika*'sında destan, trajedi ve şiir türündeki ciddi metinlerin gülünç bir taklidi anlamına gelir. Parodi soylu olarak kabul edilen bir metni oyunsal bir işlevle alaya alarak bunu sıradan bir metne dönüştürmeyi amaç edinir.²¹ Parodi yazarları bu amaca bağlı olarak her türlü anlam ve imgede, kutsal sayılan sözlerde kısacası her şeyde bedeninin alt kısmı ile ilişki kurarak alay etmeye yönelik zayıf bir nokta keşfeder²² Buradan hareketle de ciddi bir metnin içeriğini hedef alarak onu basit bir metne indirger.

Parodinin tam tersi olarak kullanılan ve metinlerarası yöntemlerden biri olan alaycı dönüştürüm, metnin içeriğini ve izleklerini değiştirmeden onu yeni bir biçimde yeniden yazmak olarak bilinir. Alaycı dönüştürüm, soylu ve ciddi bir tür olan destanı komik unsurlarla alaya alarak okuru eğlendirmeyi amaçlar.²³ Yazar, alaycı dönüştürüm ile özgün olan eserin "biçim ve figüratif özelliklerini, kurgu tekniklerini alaya almak ya da okuyucuyu eğlendirmek amacıyla deforme eder."²⁴ Model alınan eser dönüşüme uğratılırken söz konusu eserin içeriksel boyutu göz ardı edilir.

Parodi soylu bir metnin konusunu sıradan bir konuya dönüştürür, alaycı dönüştürüm ise bu metnin biçimini basit bir biçim haline getirir. Her iki yöntemde yazar bazen eğlendirmeyi bazen de eleştirmeyi amaçlar. Bir diğer metinlerarası yöntem olan pastiş ise alaycı dönüştürümde olduğu gibi bir metnin biçiminden yola çıkarak yazarın dil ve anlatım özelliklerini yani üslubunu taklit eder. Bu bakımdan bir yazar başka bir yazarın eserine yansıyan biçimsel özellikleri kendisine aitmiş gibi benimseyebilir ya da özgün metnin izleklerini kendi metnine uyarlayarak söz konusu metnin söylem tarzına uygun yeni bir metin yazabilir.²⁵

19 Aktulum, *Metinlerarasılık/Göstergelerarasılık*, 435.

20 Aktulum, *Metinlerarası İlişkiler*, 109-114.

21 Aktulum, *Metinlerarasılık/Göstergelerarasılık*, 479.

22 Mihail Bahtin, *Dostoyevski Poetikasının Sorunları*, çev. Cem Soydemir (İstanbul: Metis Yayınları, 2004,107.

23 Aktulum, *Metinlerarası İlişkiler*, 126.

24 Hakan Sazyek, "Türk Romanında Postmodernist Yöntemler ve Yönelimler", *Hece Türk Romanı Özel Sayısı* 65/66/67 (2002), 502.

25 Aktulum, *Metinlerarası İlişkiler*, 133.

Metinlerarası ilişkilere olanak sağlayan ve bir metnin başka bir metinle ilişkisini belirleyen diğer yöntemler palampsest ve kolajdır. Palempsest, metinler arasında bir süreklilik ve bağ olduğu düşüncesinden hareket ederek bir metinde başka metinlerin izlerini arar ve böylelikle bir metnin altında yatan gizli metinleri açığa çıkarır. Kolaj ise makale, ilan, resmi belge, afiş, poster, prospektüs, broşür, şarkı, türkü, opera, atasözü gibi farklı unsurlara ait türlerin bir metin içinde kullanılmasıdır.²⁶ Diğer metinlerden alıntılanan bu unsurlar, içinde buldukları anlam dünyasından uzaklaşarak tek başına sahip oldukları anlamla ön plana çıkar ve metnin içindeki diğer unsurlarla bağlantı kurarak yeni bir anlam oluşturur.²⁷ Kısacası metinlerarası yöntemler metinlerin birbirleriyle etkileşim halinde olduğunu gösterir.

4. Araba Sevdası'nda Metinlerarası İlişkilerin İşlevi

Metinlerarası ilişkiler, Bihruz'un varoluşsal sürecini ontolojik açıdan tartışma konusuna dönüştürür. Bu konuyla ilgili olarak Jale Parla *Araba Sevdası*'nın hiçlik üzerine kurulduğunu ileri sürer. Ona göre "Recaizade Ekrem, romanını oluşturan izlekleri, kişileri, nesnelere, ilişkileri ve hatta üslubu durmaksızın hiçleyerek uyandırır: Araba Sevdası'nda arabalar yok olur, sevdalar yiter, sevgili kayıplara karışır, metinler buruşturulmuş kâğıtlar üzerinde boşluğa atılır."²⁸ Başka bir açıdan bakıldığında Bihruz okuduğu romanlardaki kahramanlar gibi olmaya çalıştıkça hiçliğin girdabına kapılır; ama yok olmaz. Başka bir deyişle diğer karakterler gibi davrandıkça kişilik özellikleri törpülenir, anlatı içinde silikleşerek unutulmaya yüz tutan bir tipe dönüşür. Okur, metinlerarası göndermelerle romanda sözü edilen kahramanların söylem ve eylemlerini Bihruz aracılığıyla anımsadıkça onun yaptığı ve söylediği şeyler önemini yitirir.

Fatih Altuğ *Araba Sevdası'na ve Bihruz'un Zihnine Sızan Fransız Edebiyatı* adlı çalışmasıyla Bihruz'un Fransız edebiyatıyla yakın bir ilişki içinde olduğuna dikkat çeker. Ona göre "Fransız edebiyatının metinleri, hem aşk davranışlarının modeli, hem şehvet uyandırıcı bir aracı, hem de yas eşlikçisi olarak bu romanda ve Bihruz'un öznelliğinde işlemektedir."²⁹ Bununla birlikte sözü edilen metinlerin farklı işlevlere bağlı olarak romana eklemelendiğini söylemek mümkündür. Özellikle Bihruz'un ötekileşme serüveninde yaşadığı travmatik durumunu, içinde bulunduğu romantik ve melankolik ruh halini, kimlik edinme sürecinde dumura uğrayan kişilik özelliğini ve kısır döngüye dönüşen hayal dünyasını yansıtmaya bakımından metinlerarası ilişkilerin kurmaca düzlemde önemli rol oynadığı görülür.

Araba Sevdası'nda Bihruz, roman ve şiir gibi edebi metinleri okuduğu sırada bu tür eserlerdeki olaylar ile başından geçen olaylar arasında benzerlik olduğunu fark eder. Bu açıdan kendi hayatı ile roman kahramanlarının hayatları arasında bir ilişki kurmaya çalışan

26 Aktulum, *Metinlerarası İlişkiler*, 216-224.

27 Gonca Gökçalp-Alpaslan, *Metinlerarası İlişkiler ve Gilgamiş Destanının Çağdaş Yorumları* (İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 2007), 19.

28 Jale Parla, *Babalar ve Oğullar: Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 130.

29 Fatih Altuğ, "Araba Sevdası'na ve Bihruz'un Zihnine Sızan Fransız Edebiyatı", *Hece Türk Romanı Özel Sayısı*65/66/67 (2002), 904-905.

Bihruz, kitaplardan öğrendiği bilgilerden yola çıkarak karşılaştığı sorunlara çözüm bulmaya odaklanır. Bihruz'un farklı eserleri okuması ve bu eserlerdeki kahramanları örnek alması metinlerarası ilişkilerin romana yansıdığını gösterir. Nitekim romanın ilk bölümünde Bihruz, Çamlıca'yı arabasıyla dolaştığı sırada sarışın bir kadınla karşılaşır. İlk görüşte etkilendiği bu kadının ilgisini kendi üzerine çekmeye çalışır, fakat tüm çabalarına rağmen başarılı olamaz ve bu yüzden de öfkelenir. Okuduğu romanlarda kadınlara karşı kayıtsız davranmanın onlar üzerinde etkili olduğunu anımsayan Bihruz, Periveş'i tekrar gördüğünde bakışlarını ona değil başka bir tarafa yönelterek ilgisiz görünmeye çalışan bir imaj ortaya koymak ister, ama bunda da başarılı olamaz. Roman boyunca kendi benliğini inşa edemeyen Bihruz'un ötekileşme serüveni hüsrarla sonuçlanır. *Araba Sevdası*'nda ben-öteki diyalektiği etrafında kurgulanan Bihruz karakteri metinlerarası ilişkiler aracılığıyla karikatürize edilir.

Araba Sevdası'nda metinlerarası ilişkileri belirleyen yöntemlerden olan alıntı ve göndergelerin sıklıkla kullanıldığını görmek mümkündür. Romanın ilk bölümünde Periveş Çamlıca'yı arabayla gezdikten sonra Çengi ile birlikte gölün kenarına doğru gider. Bihruz da hissettirmeden onların peşlerine takılır. Söz konusu kadınların kendi aralarındaki konuşmalarına kulak misafiri olan Bihruz, gönlünü kaptırdığı kadının uzaktan bakıldığında güneş gibi parladığını görünce kendi kendine konuşarak şöyle der: "Lamartin!. Ah Lamartin! Gelip de bu hali görmeliydin! Beş dakika içinde en parlaklarından beş yüz ver [mısra] yazmak için ne şairane bir tablo idi."³⁰ Burada Bihruz, romantik bir şair olarak bilinen Lamartine'in aşık olduğu kadının kendisine nasıl ilham perisi olduğunu hatırlatır. Aynı zamanda Fransız yazarın söz konusu kadınla geçirdiği güzel günlerden sonra *Graziella* adlı romanı kaleme aldığına dair göndermede bulunur. Metinlerarası ilişkiler ağı okurun hafızasını canlı tutmaya olanak sağladığı gibi Bihruz'un içinde bulunduğu melankolik durumu da çarpıcı bir biçimde yansıtır.

Bihruz'un sarışın kadına olan hayranlık duygusu artarak aşka dönüşür. Mösyö Piyer politikayla ilgili konularda konuştuğu zaman Bihruz, araya girerek ondan sadece aşktan söz etmesini ister. Bu durumdan pek hoşnut olmayan Mösyö Piyer öğrencisine hitaben şöyle der: "Sokrat ne diyor bilir misiniz? Diyor ki: 'Kadın her türlü fenalığın kaynağıdır.' Aristofan da: 'Dünyada kadınlar kadar idaresi zor yaratık yoktur. Ne deliler, ne de canavarlar onlar kadar sakınılmaya layık olamaz!'"³¹ Sokrates ve Aristofanes'in kadınlara dair sözlerini alıntılıyan Mösyö Piyer, Bihruz'u kapıldığı tutkudan arındırmak ister. *Araba Sevdası*'nda metinlerarası ilişkilerin katharsis işlevine bağlı olarak kullanıldığı söylenebilir. Çünkü Bihruz'u içinde düştüğü kara sevdadan kurtarmak isteyen Mösyö Piyer, aşık olan kişilerin nasıl gülünç ve acınası duruma düştüğünü anlatır. Bunun için de Alfons Karr'ın *Ihlamurlar Altında* adlı otobiyografik özelliğe sahip romandaki İstefan adlı kahramanın acı veren aşkıdan söz eder. Bununla birlikte Goethe'nin *Genç Werter'in Acıları* adlı eserindeki Werter ile Lotte'nin ıstıraplı aşkıdan bahseder. Söz konusu romanlarda kara sevdanın insanı mecnuna dönüştürdüğünü,

30 Ekrem, *Araba Sevdası*, 72.

31 Ekrem, *Araba Sevdası*, 91-92.

aşırı bir tutkuyla sevenlerin genellikle sevdiklerine kavuşmadıklarını, onlara kavuşsa bile teselli bulamadıklarını, bu nedenle hayal kırıklığına uğradıklarını ve sonunda da intihar ettiklerini anlatır.³² Böylelikle aşkın görüldüğü gibi masum bir şey olmadığını eserler aracılığıyla anlatmak isteyen Mösyö Piyer, Bihruz'u ve okuru metinlerarası bir yolculuğa sürükler.

Romanın ilerleyen bölümlerinde Bihruz, Mösyö Piyer ile birlikte okuduğu kitaplarda kendi hayatına dair izler bulduğunda duygusal bir kişiliğe bürünür. Söz gelimi Bernardin Saint Pierre'in kaleme aldığı *Paul et Virginie* adlı eserde geçen "iki saf kalbi birbirine bağlayan o masum aşk" Bihruz'u derinden etkiler. Alexandre Dumas Fils'in *Kamelyalı Kadın* adlı yapıtında Armand Duval ile Marguerite Gautier'in arasında geçen trajik aşk ile "bu aşktan doğan hissiyatın saflık, incelik ve nezihliği" Bihruz'un ruhuna dokunur.³³ Burada metinlerarası ilişkilerin romantik bir atmosfer oluşturması açısından önemli bir rol oynadığı görülür.

Kahramanı olduğu romanın içinde kendine özgü bir romanın ortaya çıkışının sinyallerini veren Bihruz, Periveş'le karşılaştıktan sonra başından geçen maceranın aşk romanlarına konu olacak kadar dikkate değer olduğunu düşünür. Bu düşüncesinden hareketle de yaşadıklarını bölümler halinde Mösyö Piyere'e anlatarak adı konulmamış aşk romanının taslağını zihninde kurgular:

İhtişam denilen arabanın süsü olan, nazik bir eda ile saçları omuzlarına salınan sarı kızla ilk âşikkâne bakış alışverişinden başlanarak bahçeye inişler, lâkın kenarında duruşlar, gülüşler, söylenişler, yer aynası şakası, pırlanta sohbeti, çiçek muhabbeti, gezinişler, yürüyüşler, randevu talebi, rakip belası, keder veren ayrılma, veda etmeden yola çıkma, engellerin istilası, vakitsiz takip, sonuçsuz arayış, çarpıntılar, hiddetler sırasıyla üçer beşer kelime ile söylendikçe Mösyö Piyer bu cümle ve kısımları kendine özgü belagat ve şenlikle genişletip süsleyerek tekrar edecek... Bihruz Bey de bunları dinledikçe bu güzel, bu şairane romanın kahramanı bizzat kendisi olduğunu düşünerek mutluluk ve ifiharla dolacaktı.³⁴

Kara sevdanın kişiyi itibarsızlaştırdığını düşünen Mösyö Piyer, Bihruz'un aşk konusundaki tutumunu eleştirir. İlerleyen zamanlarda öğrencisinin içinde bulunduğu trajik durumu fark edince ona karşı haksızlık ettiğini düşünür. Kendisini affettirebilmek için Jean-Baptiste Louvet de Couvray'ın kaleme aldığı *Şövalye Foblas'ın Maceraları* adlı kitabı Bihruz'a hediye etmek ister. Bu kitap Foblas'ın aşk maceralarını ve cinsel deneyimlerini anlatan bir roman olması bakımından Bihruz'un dikkatini çeker. Anlatıcının da ifade ettiği üzere "Profesör Piyer'in hediye ettiği resimli kitap Bihruz Bey'in pek kıymetlisi olduğundan parkta bulunmadığı zamanlar bunu okuyarak hayallerini aydınlatır."³⁵ Mösyö Piyer, daha sonra okuması için Bihruz'a Abbe Preveston'un *Manon Lescaut* adlı eserini takdim eder. Bu eser, Şövalye des Grieux ile Manon Lescaut arasında geçen şehvet verici duyguları ve trajedilerle dolu bir aşk hikâyesini anlatır.

32 Ekrem, *Araba Sevdası*, 93.

33 Ekrem, *Araba Sevdası*, 92.

34 Ekrem, *Araba Sevdası*, 93-94.

35 Ekrem, *Araba Sevdası*, 127.

Bu hikâyeden etkilenen Bihruz kendisini, kahramanı olduğu benzer bir hikâyede hayal eder. Gözlerini kapadığı an hayal dünyasında iki mezarın belirdiğini görür. Bunlardan biri ıssız çölde terk edilmiş bir şekilde duran Manon'a diğeri ise sevdiği kadına aittir. Metinlerarası ilişkiler işlevsel açıdan Bihruz'un hayal dünyasının okuduğu metinlerin kurmaca dünyasıyla sınırlı olduğuna işaret eder.

Bihruz, Periveş'e olan aşkını dile getirmek için mektup ve şiir gibi farklı edebi türlerden yararlanır. Aşk konusunda Mösyö Piyer'in kendisine yeterince yardımcı olmadığını düşünen Bihruz, kütüphanedeki kitaplar arasında sevda konulu iki cilt kitap seçer. "Bihruz Bey'in kütüphaneden aldığı iki ciltten birisi Jan jak Ruso'nun, aşk yazışmalarını içeren Meşhur Nuvel Eloiz'i diğeri ise Sökreter dez Aman namında ufak bir kitap[tır]"³⁶ Her iki kitabın ortak özelliği aşk mektuplarını içermesidir. Bihruz Periveş'e sitem dolu bir aşk mektubu yazmaya karar verir. Anlatıcının da ifade ettiği gibi "beyefendi ilk olarak Nuvel Eloiz'i açtı. Ötesinden berisinden okudu, anladı anlayamadı."³⁷ Bihruz, söz konusu kitapta yer alan birinci mektubun önemli gördüğü kısımlarını kendine göre düzenleyerek tercüme etmeye çalışır, fakat çeviri işlemini tam olarak yapamadığı için birkaç cümleyi alıntılanakla yetinir. Daha sonra bu cümleleri kendi zihninde tamamlayarak hislerine tercüman olduğunu düşündüğü bir aşk mektubu kaleme alır.

Bihruz'un söz konusu aşk mektubu ile Jean- Jacques Roussau'nın mektubu karşılaştırıldığı zaman metinlerarası ilişkilerin açığa çıkarılmasında önemli bir rol oynayan pastiş yönteminin metin içinde etkili bir biçimde kullanıldığını görmek mümkündür. Bihruz, *Nuvel Eloiz* adlı eserden esinlenerek yazdığı mektubu birkaç defa okuduğunda bunun sıradan ve samimiyetsiz bir mektup olduğunu anlar. Bunun üzerine Sökreter dez Aman'ı eline alarak okumaya başlar. Bu eserde hislerine tercüman olduğunu düşündüğü bir mektubu Thomas Xavier Bianci ile Alexander Handjeri'nin sözlükleriyle ve kendi kişisel çabalarıyla tercüme etmeye çalışır. Metinlerarası ilişkiler Bihruz'un kendine özgü bir üslubunun olmadığını göstermekle birlikte başka benliklere bağlı olarak varlık kazanmaya çalıştığını imler.

5. Sonuç

Tanzimat Dönemi Türk Edebiyatının önemli isimlerinden biri olan Rezaizade Mahmut Ekrem'in *Araba sevdası* 'nda metinlerarası ilişkilerin önemli bir yer tuttuğu görülür. Ekrem'in söz konusu romanını inşa ederken farklı yazarlardan ve onların eserlerinden faydalandığını söylemek mümkündür. *Araba Sevdası*'nda iki metin arasındaki anlam örüntüsünün farklı açılardan açığa çıkarılmasının bir sonucu olarak ortaya çıkan metinlerarası ilişkiler, Bihruz karakterinin duygusal ve zihinsel açıdan yaşadığı dönüşümleri yansıtır. Metinlerarası ilişkiler aracılığıyla Bihruz'un roman boyunca başkalarının kimlikleriyle var olamaya çalışan komik bir kişilik örneği sergilediği görülür.

36 Ekrem, *Araba Sevdası*, 99.

37 Ekrem, *Araba Sevdası*, 99.

Araba Sevdası 'nda yer alan yan metinler ana metnin farklı kanallardan ilerlemesine, olay örgüsünün katmanlaşmasına ve anlam tabakasının derinleşmesine olanak sağlayarak metinlerarası ilişkiler ağının oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Romandaki metinlerarası ilişkiler ağı daha çok aşk ve ayrılık acısı gibi konular etrafında gelişmiştir. Bihruz, romanda okuduğu eserler aracılığıyla içinde bulunduğu dünyadan uzaklaşmakla kalmamış aynı zamanda metin halkalarıyla örülür renkli evrenin içinde kendi varlığını konumlandırmaya çalışmıştır.

Metinlerarası ilişkiler roman kahramanının psikolojisi hakkında bilgi vermekle birlikte onun içine düştüğü komik durumu da çarpıcı bir biçimde yansıtmıştır. Bihruz farklı edebi eserleri okurken bu eserlerdeki karakterlerin davranışlarını benimsemiş, onlar gibi düşünüp birtakım eylemlerde bulunmuştur. Metinlerarası ilişkiler bağlamında alıntılarla metinde geçen kahramanların söylemleri ile ünlü düşünürlerin sözleri doğrudan metne aktarılarak romanda ileri sürülen görüşler desteklenmeye çalışılmıştır. Gönderge yöntemiyle romanda yer alan yan metinler, ana metnin geniş bir metin yelpazesine sahip olduğunu göstermiştir. Pastiş yöntemiyle romanın üslubuna farklı bir soluk kazandırılmıştır. *Araba Sevdası* 'nda farklı metinlerin bulunması çağrışımlara imkân sağlayarak okuyucuyu metinlerarası bir yolculuğa çıkarmış, bu yolculukta okurun ana metne bağlı olarak diğer metinlerle ilişki kurmasına zemin hazırlamıştır. Sonuç olarak *Araba Sevdası* 'nda metinlerarası ilişkilerin, farklı işlevler doğrultusunda Bihruz karakterinin içini oymaya yönelik bir anlatı stratejisine dönüştüğü söylenebilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

Aktulum, Kubilay. *Metinlerarası İlişkiler*. Ankara: Öteki Yayınevi, 2000.

Aktulum, Kubilay. *Metinlerarasılık/Göstergelerarasılık*. Ankara: Kanguru Yayınları, 2011.

Altuğ, Fatih. "Araba Sevdası'na ve Bihruz'un Zihnine Sızan Fransız Edebiyatı", *Hece Türk Romanı Özel Sayısı*65/66/67 (2002): 904-905.

Bahtin, Mihail. *Dostoyevski Poetikasının Sorunları*. Çeviren Cem Soydemir. İstanbul: Metis Yayınları, 2004.

Eagleton, Terry. *Edebiyat Kuramı*. Çeviren Tuncay Birkan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996.

Ekrem, Recaizade Mahmut. *Araba Sevdası*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Garipier, Cafer. "Sabahattin Ali'nin Kağrı Hikâyesiyle Nâzım Hikmet'in Kuvayı Milliye Destanında Kağrı Ögesi Etrafında Kimi Metinlerarasılıklar", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 14 (2015): 81-90.

- Genette, Gérard. *Palimpsests: Literature in the Second Degree*. Çeviren Channa Newman, Claude Doubinsky. Lincoln: University of Nebraska Press, 1997.
- Gökalp-Alpaslan, Gonca. *Metinlerarası İlişkiler ve Gılgamış Destanının Çağdaş Yorumları*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 2007.
- Gürbilek, Nurdan. *Kör Ayna, Kayıp Şark*. İstanbul: Metis Yayınları, 2010.
- Hitchcock, Louise A. *Kuramlar ve Kuramcılar*. Çeviren Seda Pekşen İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Kıran, Zeynel ve Ayşe Kıran. *Yazınsal Okuma Süreçleri: Dilbilim, Göstergibilim ve Yazınbilim Yöntemleriyle Çözümlemeler*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2000.
- Kundera, Milan. *Roman Sanatı*. Çeviren Aysel Bora. İstanbul: Can Yayınları, 2012.
- Lodge, David. *Kurgu Sanatı*. Çeviren Aytaç Ören. Ankara: Hece Yayınları, 2013.
- Moran, Berna. *Türk Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış I*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Parla, Jale. *Babalar ve Oğullar: Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Sazyek, Hakan. "Türk Romanında Postmodernist Yöntemler ve Yönelimler", *Hece Türk Romanı Özel Sayısı*65/66/67 (2002): 493- 509.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009.
- Yalçın-Çelik, Dilek. *Yeni Tarihselcilik Kuramı ve Türk Edebiyatında Postmodern Tarih Romanları*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.

Ömer Fuad'ın Anadolu Mektupları'na Göre İktisadi Milliyetçilik

The Economic Nationalism According to Omer Fuad's Anatolian Letters

Meral DEMİRYÜREK¹

öz

Bursa ve çevresi Osmanlı dönemi boyunca en önemli ticari merkezler arasında kabul edilir. Bu bölge, Osmanlı Anadolusunun vazgeçilmez ithalat ve ihracat noktalarını barındıran verimli ve zengin topraklara sahiptir. Söz konusu yerler, devletin içinde bulunduğu olumsuz şartlara rağmen XX. yüzyılın ilk yıllarında ticari faaliyetlerini büyük bir canlılıkla aksatmadan sürdürür. Özellikle debbağlık, nalçılık, kozacılık bölge halkına para kazandıran işlerdir.

Sebilürreşad muhabiri Ömer Fuad, 1913-14 yılları arasında yaklaşık bir yıl boyunca Bursa ve çevresindeki kasabalara seyahat eder ve gözlemlerini mektuplar hâlinde İstanbul'a göndererek yayımlanmasını sağlar. Karacabey, Kirmasti (Mustafakemalpaşa), Bandırma, Edincik (Aydincık), Ayvalık gibi yerlerin sosyal ve ekonomik görünümünü kapsayan tespitleri, bölgenin çalışma faaliyetlerini anlamak açısından kaynak olarak kullanılabilir niteliktedir. Ömer Fuad'ın bildirdiği somut veriler, Osmanlı Müslim ve gayrimüslim tebaa arasındaki ilişkileri bütün detaylarıyla yansıtır özellikler taşımaktadır. Gezi raporlarının *Sebilürreşad*'da yayımlanması ise ekonomi, basın ve edebiyat açısından devrin milli karakterinin nasıl geliştiğine dair kayda değer değerlendirmeler yapılabilmesine imkan sunmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, gazeteci Ömer Fuad'ın Bursa çevresindeki gözlem ve tespitlerini 1910'lu yılların ticari, ekonomik ve sosyal durum özelinde ortaya koyarak öne çıkan hususları, iktisadi milliyetçilik bağlamında analiz etmektir. Ayrıca incelenen dönemde yükselmeye başlayan Türk milliyetçiliğinin edebiyattan ekonomiye geçişinin basındaki görünümü *Sebilürreşad* dergisi özelinde dikkatlere sunulmuş olacaktır.

Anahtar kelimeler: İkinci Meşrutiyet dönemi, *Sebilürreşad*, Bursa, eğitim, ticaret

ABSTRACT

Bursa and its surrounding area was one of the most important commercial centres during the Ottoman period. The city was important in Ottoman Anatolia both for import and export and also because it provided the Ottoman capital with barley and wheat. In the early years of the 20th century commercial activities were maintained. Omer Fuad, who was an independent reporter, travelled to Bursa and the towns around it in 1913 and 1914 and published his observations in those years in *Sebilürresad*. His observations covering the commercial, social and economic aspects of the places he visited can be used as a source to discover the commercial activities of those places. His observations also reflected the

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Meral Demiryürek (Prof. Dr.),
Hitit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çorum, Türkiye
E-posta: meraldemiryurek@hitit.edu.tr
ORCID: 0000-0002-5598-7581

Başvuru/Submitted: 04.06.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:

16.07.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:

27.08.2020

Kabul/Accepted: 25.10.2020

Online Yayın/Published Online: 24.11.2020

Atıf/Citation: Demiryurek, Meral. "Ömer Fuad'ın Anadolu Mektupları'na Göre İktisadi Milliyetçilik." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 30, 2 (2020): 455-475.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.748175>

commercial, political and social relationships between Muslim and non-Muslim Ottoman subjects.

The aim of this study is to reveal the commercial, economic and social nationalism in Bursa on the eve of World War I and to focus on the literary and economic rise of Turkish nationalism during the period under question by analysing Omer Fuad's observations.

Keywords: Second constitutional era, *Sebilürresad*, Bursa, education, trade

EXTENDED ABSTRACT

The system in which the money, industry, and trade of a country are organized is called a political economy. The nineteenth century witnessed the rise of nationalism and national economic policy as well as an industrial revolution and free trade. These developments, however, were not useful for empires and non-industrialised nations of which the Ottoman Empire was one. Despite its political, social and economic reforms, the Ottoman Empire did not create a national political economy. The various nations which were part of the Ottoman Empire began to revolt and founded their own national states throughout the nineteenth century. Even though the second constitutional monarchy was proclaimed in 1908, it did not prevent the ongoing disintegration of the Empire.

From the second half of the nineteenth century onwards the Turks in the Empire began to understand the power of national economic policy, industrialism and nationalism. A lot of internal and external developments contributed to this enlightenment in which some works of modern Turkish literature and its writers and poets played a part . The Balkan Wars of 1912-13 were a turning point. The *Sebilürresad* journal, whose owner was Mehmet Akif, later to be the writer of the Turkish national anthem in 1921 during the Turkish War of Independence, was established in those days. Turkish writers who were enlightened and well-educated were well aware of the situation of those days. It is understood that Omer Fuad was one of them and he travelled to Bursa, Karacabey, Kirmastı, Bandırma and Ayvalık in 1913 and 1914, publishing his observations in the *Sebilürresad* journal.

His accounts were a good reflection of the social and economic situations that the Turkish people found themselves in. According to him non-Muslim Ottoman subjects dominated the economy of the region and had economic and political power. Turkish historical buildings, like schools and mosques were in a poor state of repair or even in ruins. The Turkish population was poor. On the contrary, non-Muslims, of which the majority was Greek, were powerful and rich and their buildings were modern. In Bursa economic superiority was in the hands of the Christians and the Muslims who needed the economic support of the government. One of the most important merchants was a Bulgarian trader, N. Dimkof, whose horseshoe trade dominated the region and the empire. In Bursa the main industry was that of the silkworm trade , namely sericulture. The workers on the benches were Jewish girls, the masters were Muslims. The tanneries were in the hands of the Muslims, but the Muslim tanners complained about their Muslims apprentices due to their laziness.

In Bandırma the economic power of the Greeks eclipsed that of the Muslims. The honorary French consul was a Greek merchant. At the same time, he was the honorary British consul and in consequence he and his trade came under the protection of the French and British. Omer Fuad wrote that there was no indication of an Islamic presence in Bandırma, except that of the Haydar Cavus mosque. In Bandırma, industry and trade were controlled by the Christians. The grain trade, for instance, was governed by mainly Greek merchants. There was also a Jewish merchant who did business as a grain trader. The observer, however, did not blame the non-Muslims, but rather the Muslims owing to their laziness and snooping. While they were at odds with one another, they lagged behind in trade. While the Muslims were toiling, the Christians enjoyed wealth and prosperity.

Although the Greeks who settled in Ayvalık were subjects of the Ottoman Empire, they were extremely nationalist and supported Greece, respecting the Greek flag. Their children wore hats on which was written 'long live (Zito) Venizelos' who was the Prime Minister of Greece. Publications from Greece were banned by the Ottomans. Besides Greek traders, Armenian and Bulgarian traders were also powerful rivals of the Muslims (Turks) and trade, power and wealth were in their hands. There were only a few Muslim traders and businessmen, although the owners of the state were Muslim Turks.

Omer Fuad's identity became unknown and his letters in the journal disappeared suddenly, although he had said in his latest published letter that he would write about the situation of the Muslims living in Ayvalık. It is possible that his accounts might have bothered the government. Consequently, his travel accounts are very important in three ways. Firstly, they reflect the Turkish educated people's point of view about the economy and society in 1913 and 1914. Secondly, they indicate the social, economic and political structure of the regions through which he travelled. Lastly, his observations and considerations are a description of the national political economy of the time and of the importance of the economy in the life of the state and society.

Giriş

Coğrafi, kültürel ve etnik köken bakımından ortaklığa sahip toplulukların siyasi ve tarihî bir zemin üzerindeki varlığını dikkate alarak siyasal, sosyal, kültürel, dinî düşünce ve yaklaşımlarını önceleyen ve başlangıcı 1789 Fransız İhtilaline dayanan milliyetçilik akımı, Fransa'dan başlayarak aşama aşama bütün dünyayı sarar. Osmanlı İmparatorluğu, etnik ve dinî farklılıklar içeren yapısı nedeniyle bu gelişmelerden hızlı ve olumsuz bir biçimde etkilenir. Özellikle, Rumeli'de başlayan ayrılıkçı hareketler sonucunda meydana gelen Balkan Savaşları, Osmanlı İmparatorluğu açısından tam bir hezimete yol açar. Yaşanan kötüye gidiş karşısında Osmanlı-Türk aydınları artık daha fazla Osmanlılık fikrini savunamayacaklarını anlayarak Türkçülük fikri etrafında toplanmaya başlarlar. Nitekim millet kavramı, tarih kadar eski değildir. Modern anlamıyla en erken XVIII. yüzyıla dayanır.¹ Bununla birlikte, milletin oluşumunda etnik bağların gücü tartışılmazdır. Genellikle, önceden var olan “etnik kimlik ne denli güçlü ve inatçıysa bu kimliğe dayanarak bir milletin doğabilme ihtimali de o denli fazladır.”² Ayrıca milleti oluşturan etkenler arasında ekonomik alandaki birlik ve beraberliğin önemi de göz ardı edilemez. Bir şirketteki hissedarların ortaklığını andırır nitelikteki kâr bağının devamı ve değerliliği nispetinde milleti oluşturan unsurlar güçlenir veya zayıflar.

Ekonomi kelimesi, Yunanca *oconomicus*'tan (*oikos*=hane; *nomos*=yasa, kural) gelmektedir. Bu nedenle eski Yunanlılar için ekonomi “hanelerin kaynaklarını nasıl kullanacağı” ile ilgiliydi.³ Başka bir eserde ise, kelimenin kökeninin Yunanca *oikos* (*ev*) ve yine Yunanca *nem* (*idare, yönetim*) kelimelerinin birleşmesiyle oluştuğu ve *Oikonomia* kelimesinin *ev idaresi* anlamına geldiği belirtilmektedir.⁴ Buna göre ekonomi “hane kuralı veya hanelerle ilgili kural” veya “ev idaresi” demektir. Günümüzde ekonomi çok daha kapsamlı olsa da “hane” anlayışının Orta Çağ boyunca devam ettiği görülmektedir. Osmanlı tahrir defterlerinin, avarız defterlerinin veya cizye defterlerinin “hane” esasına bağlı olarak oluşturulması ilginçtir. Batı'da Merkantilist ekonomi anlayışı döneminde *economie politique* (ekonomi politikası) ifadesi ekonomi anlamında kullanılır. Osmanlı döneminde ekonomi kelimesinin karşılığı olarak XVII. yüzyılda “ilm-i tedbir-i menzil” veya “ilm-i tedbir-i medine” ifadeleri vardır. Tanzimat döneminde “ilm-i tedbir-i menzil”e ilave olarak “ekonomi politikası”, “ilm-i servet”, “ilm-i tedbir-i servet” gibi farklı ifadeler ekonomi anlamında kullanılır ve nihayet “iktisat” kelimesi yaygınlık kazanmaya başlar.⁵ Niyazi Berkes'e göre

Osmanlı ekonomi düşünüşü, modern ekonomi çağının başında eski Ortaçağ İslâm-Osmanlı devlet uygulamalarının ahlak ve siyasa (siyaset) kitaplarının vardırıdığı düşünüşüne sınıksız sarılmış, uzun süre ona bağlılığını sürdürmüştür. Bu yüzden yeni bir ekonomi düşünüşü

1 Eric John Hobsbawm, *Milletler ve Milliyetçilik* (İstanbul: Ayrıntı Yay, 2014), 17.

2 Antony D. Smith, *Millî Kimlik* (İstanbul: İletişim Yay, 2016), 117-118.

3 Niall Kishtainy, *Ekonominin Kısa Tarihi* (İstanbul: Alfa Yay, 2018), 14.

4 Mehmet Nuri Güler, “Günümüzdeki İktisat (Ekonomi) Bilimi'nin Adlandırılma Problematigi”. *İslâmî Araştırmalar Dergisi*. 4, (2005): 379.

5 Mehmet Nuri Güler, “Günümüzdeki İktisat (Ekonomi) Bilimi'nin Adlandırılma Problematigi”, 380-381.

doğmamıştır. Gene bu yüzden bir ekonomi literatürü de meydana gelmemiştir. Ancak XIX. yüzyılın üçüncü ve dördüncü çeyreğinde yazarlar ‘tedbir-i menzil’ bilimi, ‘mülk idaresi’, ‘mal idaresi’ gibi terimlerde bocaladıktan sonra ‘iktisat’ hatta ‘ekonomi politik’ terimlerine vararak ekonomik olayların ne olduğunu, bu olaylar üzerine düşünmenin nasıl olacağını okuyucularına anlatmaya çalışmışlardır.⁶

Ekonomi anlayışı olarak XVI. ve XVII. yüzyılların “Merkantilizm”i XVIII. yüzyılda Adam Smith ile birlikte yerini “serbest ticaret” anlayışına bırakır. XIX. yüzyılda ise “millî ekonomi” anlayışı ortaya çıkar. Alman ekonomist Friedric List (1789-1846) *National System of Political Economy* (Ulusal Politik Ekonomi Sistemi) adlı kitabında, ülkeler arasındaki serbest ticaret yerine korumacılık temeline dayalı millî ekonomi düşüncesini savunur. Ona göre esas olan

yeni endüstrileri yabancı rekabetinden korumaktır. Bunun bir yolu, yabancı mallara bir vergi ya da ‘gümrük’ koymaktır. Britanya çeliğine konan Alman gümrük harcı, Britanya çeliğini Almanlar için maliyeti daha yüksek bir ürün yapacaktır... İnsanlar Alman çeliği satın alacak ve böylece Almanya’nın bebek çelik endüstrisi hayatta kalmayı başaracaktır. Ekonomistler bu politikaya ‘korumacılık’ der.⁷

List, 1841 yılında yayımladığı bahsi geçen kitabında iç ekonomi bakımından liberalizmi, dış ticaret bakımından ise himayeciliği savunmuştur. Ayrıca

List’e göre ulusların güçleri, gelişmeleri ve davranışları başka başkadır. Bir ülkenin sanayisinin, ticaretini ve tarımını ahenkli bir şekilde geliştirmesi idealdir. Ülkelerin iklim şartları, coğrafi durumları, tarihsel gelişimleri de farklı olduğu için, her ülke aynı ölçüde kalkınamaz. Yeni doğan Alman sanayii, İngiliz sanayisine karşı rekabet edemeyecektir. İngiltere ile rekabet edebilmek amacıyla belli bir süre için, gümrük duvarlarını yükseltmek ve duvarların gölgesinde sanayii geliştirmek, olgunluk devresine varılınca da, serbest ticarete dönmek gereklidir.⁸

Edward H. Carr, List’i “Britanya’nın dünya ekonomi sistemine karşı ilk isyan tohumlarını” Almanya’da eken kişi olarak nitelendirir ve “1879 Alman gümrük tarifesi, uzun süre, ilk modern ‘bilimsel’ gümrük tarifesi -ulusal politika yararına kullanılan bir ekonomik manipülasyon örneği- olarak hatırlanacaktı.” diyerek geleceğe dönük etkisini özetler.⁹

Millî unsurların önemini kavrayarak Türk edebiyatında yerli ve geleneksel değerleri Tanzimat’tan itibaren ortaya çıkarmaya çalışan şair ve yazarlar ise 1897 Türk-Yunan Savaşından sonra çalışmalarına hız verirler. Hatta sanatı toplumsal faydanın önünde tutan *Servet-i Fünun* gazetesi bile savaşta şehit olanların ailelerine ve gazilere yardım amacıyla bir özel sayı (*Servet-i*

6 Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi* (İstanbul: YKY, 2013), 382.

7 Niall Kishtainy, *Ekonominin Kısa Tarihi*, 112.

8 Serdar Sağlam, “Ziya Gökalp’ta ‘Solidarizm’ ve ‘Millî İktisat’”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*. 1, (2004): 74-75.

9 Edward Hallett Carr, *Milliyetçilik ve Sonrası* (İstanbul: İletişim Yay, 2015), 30.

Fünun Nüsha-i Mümtazesî) yayımlar. Bu sayı için çağrıda bulunulan devrin hemen bütün şair ve yazarları daveti kabul ederek dönemin ruhuna uygun yazı ve şiirler yazarlar. Millî bir çizginin belirmeye başladığı bu yönelimde özellikle Mehmet Emin Yurdakul'un "Anadolu'dan Bir Ses yahut Cenge Giderken" (1898) şiiri ve millî duyguların geleneksel Türk edebiyatı ölçütleriyle birleştiği şiirlerinden oluşan *Türkçe Şiirler* (1899) adlı şiir kitabı¹⁰ yol gösterici ve cesaret verici olur.

Bir toplumda "dış etkinin sadece kültürün yeniden biçimlendirilmesi sürecini harekete geçirdiği, reformcu-yeniden canlandırmacı akımın ise itici gücünü oluşturduğu bir ideolojik inşa modeli söz konusudur."¹¹ Sadece dış etkinin yeterli olmadığına farkında olan İttihat ve Terakki Partisi, iktidara gelişinden itibaren Türk basın ve edebiyatında milliyetçilik çalışmalarını sistemli bir biçimde destekler ve devrin sanatçılarını teşvik ederek edebiyat, basın, sanat gibi kültürün temel unsurlarının aynı ana ekol etrafında toplanmasını sağlar. *Genç Kalemler* (1911) dergisinin çatısı altında Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp ve Ali Canip (Yöntem)'in öncülüğünde sürdürülen dilde, edebiyatta, kültürde millilik fikri Cenap Şahabettin, Ali Ekrem (Bolayır) gibi kimi şair ve yazarlarca eleştirilse de savunulan düşünce etrafında yazılan eserlerin başarısı ve sürekliliği sayesinde, Türkçülük düşüncesi yaygın biçimde kabul görmeye başlar. Savunulan yeni unsurlar içinde özellikle Türkçeye dair fikirlerin ayrı ve özel bir yeri vardır. *Alman Milletine Hitaplar* adlı eserinde Fichte, milleti tanımlarken tamamen dil üzerinden hareket edecek kadar dile önem atfeder ve şöyle der: "Biz, dilleri aynı dış tesirlere maruz olan ve birlikte yaşayan ve birbiriyle devamlı haberleşme yolu ile dillerini geliştiren insanlara millet ismini veririz."¹² Nitekim Türkçenin öneminin farkına varan Osmanlı-Türk aydınları, Tanzimat'tan itibaren edebî ve ilmî çalışmalarla konuya işaret ederler. Onların başlattığı çizgide çok daha kararlı bir biçimde ilerleyenler ise II. Meşrutiyet dönemi aydınları olur. Dilde, Yeni Lisan anlayışı etrafında biçimlenen sade Türkçe ile edebiyatta millî konuların millî şekillerle işlenmesi beraberinde Anadolu'ya açılmayı doğal bir hareket tarzı hâline getirir. Özellikle sürgün, gezi, memuriyet, geçici görev gibi sebeplerle İstanbul dışına çıkan aydınlar, Anadolu'ya dair izlenimlerini çeşitli vesile ve türler bağlamında yazıya aktarırlar. İlk kez bu yıllarda, kent soylu Türk edebiyatı, İstanbul'un sınırlarını aşar; Anadolu'nun içlerinde yaşanan hakiki ve hayati meseleleri, konuları gerçek manada dile getirmeye başlar.

1900'lerin başından itibaren milliyetçilik düşüncesi roman, öykü ve şiirlerin sistemli bir biçimde konusu olur. Ziya Gökalp'in başını çektiği millî mefkure doğrultusunda Türkleşme, İslamlaşma ve çağdaşlaşma üç ideolojik fikir olarak sürekli dile getirilir. Özellikle II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte çok sayıda dergi, gazete, dernek faaliyete geçer. Türk Derneği (1908), Türk Ocakları (1912), *Türk Yurdu* (1911), *Halka Doğru* (1913), *Bilgi Mecmuası* (1915), *Millî Tetebbular Mecmuası* (1915), *Yeni Mecmua* (1919) gibi dernek ve dergilerin yürüttüğü söz konusu faaliyetlerin bir kısmı uzun ömürlü olmazken bir kısmı günümüze kadar varlığını

10 Kenan Akyüz, *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1986), 505.

11 Christophe Jaffrelot, *Uluslar ve Milliyetçilikler* (İstanbul: Metis Yay, 1998), 63.

12 Elie Kedourie, *Avrupada Milliyetçilik* (Ankara: MEB, 1971), 57.

sürdürür. Tanzimat ve Servet-i Fünun dönemlerinde olduğu gibi, II. Meşrutiyet yıllarında da hemen bütün şair ve yazarlar eserlerini önce ve öncelikle devrin mevcut yayın organlarında neşrederler. İlaveten bütün gazete ve dergiler, kendi yazı kadrolarını oluştururlar. Çeşitli bölgelere gönderdikleri özel muhabirleri aracılığıyla okurlarını başta Anadolu olmak üzere farklı coğrafyalardan haberdar ederler. Böylece II. Meşrutiyet'in ilanından itibaren yazı hayatının varlık gösterdiği alanlar çok aktif bir biçimde genişler. Elbette nicelik açısından yükseliş olmakla birlikte nitelik açısından aynı düzeyi yakalamak ve sürdürmek hemen mümkün olamaz. Ancak, her hâlükârda 1900'lü yılların başından itibaren milliyetçilik çalışmaları, basın faaliyetleri ve edebî verimlilik bakımından umut vadeden bir döneme girilir.

Tanzimat döneminde Türkiye'de gelişen hem modern edebiyat anlayışı hem de ekonomik düşüncedeki değişim, XX. yüzyıl başlarında edebî ve ekonomik milliyetçiliğin temel taşlarını bir araya getirir. Ahmet Mithat Efendi'nin *Ekonomi Politik* (İstanbul, 1296), *Sevda-yı Sa'y ü Amel* (İstanbul, 1296) ve *Para* (İstanbul, 1324) gibi eserleri ile XIX. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan ve gittikçe daha da derinleşen ekonomik dışa bağımlılık (dış borçlar, muharrem kararnamesi, düyunu umumiye ve reji idarelerinin kurulması gibi oluşumlar) dönemin aydınlarını ekonomi üzerine düşünmeye sevk eder. Bu değişim ve dönüşümde imparatorluktaki siyasi gelişmeler (savaşlar, iç isyanlar ve dış müdahaleler) de etkili olur.

Bu makalede, Balkan Savaşları ertesinde görülen iktisadi milliyetçiliğin, Ömer Fuad adlı bir Osmanlı aydınının, Bursa ve civarında tanık olduğu bazı olaylardan hareketle, zihninde meydana getirdiği izlenimler ve çatışmalar ele alınacaktır. Ayrıca Türkiye'de Cumhuriyet öncesi dönemde kendini göstermeye başlayan millî ekonomi düşüncesinin oluşumuna katkıda bulunan gelişmeler, Ömer Fuad'ın yazdığı ve *Sebilürreşad* dergisinde yayımlanan seyahat raporlarından oluşan "Anadolu Mektupları" çerçevesinde incelenecektir.

İslamlaşma ve Modernleşme Bağlamında *Sebilürreşad* Dergisi

II. Meşrutiyet dönemi basınında dikkati çeken özelliklerden biri gazete ve dergilerin sayıca çokluğu iken bir diğeri de bunların kendi içlerinde belli temalar etrafında yayın yapmak üzere özelleşmeleridir. 1908 sonrasında kadın, çocuk, ev, spor ve benzeri birçok alanla ilgili olarak dergi ve gazeteler yayımlanır. Geçmişten süregeldiği şekilde siyaset, edebiyat, hukuk, din ve felsefeyle ilgili yayımlar da sayılarını ve güçlerini artırarak yayın hayatlarını sürdürürler. Bunların içinde önce *Sırat-ı Müstakim* sonra *Sebilürreşad* adını alan derginin yeri ayrı ve önemlidir.

Mehmet Akif (Ersoy)'in destekleyip başyazarlığını yaptığı *Sırat-ı Müstakim*'in ilk sayısı Eşref Edip tarafından 27 Ağustos 1908 (14 Ağustos 1324) tarihinde yayımlanır. Dergi yayın hayatına başladığında yazı kadrosunda Mehmet Akif, Ebül'ulâ (Mardinizade), İsmail Hakkı (Bereketzade), İsmail Hakkı (Manastırlı), İsmail Hakkı (İzmirli), Ahmet Naim (Babanzade), Mithat Cemal (Kuntay), Mehmet Tahir (Bursalı), Ahmet Agayef (Ağaoğlu), Akçuraoğlu Yusuf, Ispartalı Hakkı, Halil Halid (Çerkeşzade), Ahmet Hamdi (Aksekili), İbrahim Alaeddin (Gövsâ) gibi isimler bulunmaktadır. Mehmet Akif, *Sırat-ı Müstakim*'in en devamlı yazarıdır.

Sirat-ı Müstakim, 8 Mart 1912 (24 Şubat 1327) tarihli 183. sayısından itibaren eski formatını büyük oranda koruyarak *Sebilürreşad* adıyla yayın hayatına devam eder. “Aynı mesleği daha etraflı bir surette takip etmek üzere *Sebilürreşad* unvanı altında intişar edecektir.” cümlesiyle isim değişikliğinin nedeni açıklanır. *Sebilürreşad* ismi, *Kur'an-ı Kerim*'deki “el-Mü'minün 40/38” ayetinden (ittebiünü ehdiküm sebilürreşad) mülhemdir. Başlık ve ayetin altında dinî, ilmî, edebî, siyasi haftalık İslam dergisi yazması derginin misyonunu açıkça belirtmektedir. İslamî bakış açısı, dergiyi diğer Türkçü dergilerden ayırmaktadır. Derginin en çok üzerinde durduğu konular arasında İslam dünyasının neden gerilediği, Müslümanların nasıl kalkınacağı, İslam'ın ilerlemeye engel olup olmadığı, kadın hakları, din-dünya, din-devlet ilişkisi gibi meseleler bulunmaktadır.

Ömer Fuad ve “Anadolu Mektupları”

Sebilürreşad dergisinin muhabiri olan Ömer Fuad, Bursa ve civarını gezerek gözlem ve tespitlerini “Anadolu Mektupları” başlığı altında kaleme alarak derginin İstanbul'daki merkezine gönderir. *Sebilürreşad*'ın “Anadolu seyyar muhabir-i mahsus” sıfatıyla yazdığı ve toplam 16 sayı süren yazıları, düzenli olarak dergide yayımlanır. Ömer Fuad'ın gezi raporları *Sebilürreşad*'da, 26 Haziran 1913 (13 Haziran 1329) tarihli 250. sayı ile 16 Nisan 1914 (3 Nisan 1330) tarihli 292. sayı arasında yer alır. Ömer Fuad, derginin 292. sayısındaki -tespit edilebilen- son yazısında Ayvalık'ta olup bitenlere değinir. Yazısının bitiminde bu yerleşim yerine dair bilgi vermeye devam edeceğini belirtmesine rağmen mektupların birdenbire kesildiği görülmektedir. *Sebilürreşad*'da yazıların neden son bulduğuna dair herhangi bir açıklama da bulunmamaktadır. Yazarın Ayvalık'taki gayrimüslimlerin adeta ayrı bir devlet havasında yaşadıklarını gösteren ve siyasal açıdan tam bir prestij ve otorite kaybı anlamına gelen trajik tespitleri nedeniyle şikayet edilmiş ve/veya sansüre uğramış olması kuvvetle muhtemeldir.

Haziran 1913-Nisan 1914 arasında 10 ay süren gezici muhabirliği esnasında Bursa, Karacabey, Kirmasti (Mustafakemalpaşa), Bandırma, Karesi, Edincik (Aydıncık) ve Ayvalık'tan bahseden Ömer Fuad, bölgenin eğitimi, ekonomisi, sosyal ve kültürel durumu hakkında gündelik hayatın içinden seçilmiş ayrıntılarla dolu çok önemli bilgiler verir. Özellikle, dolaştığı yerlerdeki insanlarla görüşmesi, onlarla röportajlar yapması izlenimlerinin yüzeysel olmaktan çıkıp daha gerçekçi bir boyut kazanmasını sağlar.

Bursa çevresinin ekonomisine dair birçok yayın bulunmakla beraber Ömer Fuad ve onun “Anadolu Mektupları” ile ilgili bugüne değin yapılmış herhangi bir akademik çalışmaya rastlanmamıştır. Sadece Şaban Yalazı tarafından mektuplardaki Karacabey'le ilgili kısımlar sadeleştirilerek yeni harflerle *Yörem* adlı yerel yayın yapan bir internet gazetesinde 17-20 Mayıs 2017 tarihleri arasında yayımlanmıştır. Ayrıca İstanbul Bağcılar Belediyesi bir proje dâhilinde *Sirat-ı Müstakim* ve *Sebilürreşad* dergilerini yeni harflere aktararak hem matbu hem de elektronik olarak okurlarla paylaşmaktadır. Ömer Fuad'a ilişkin *Sebilürreşad*'da biyografik herhangi bir bilgiye yer verilmediğinden ve başka kaynaklardan da hakkında somut verilere

ulaşılamadığından, onunla ilgili ancak bazı yorumlarda bulunmak mümkün olabilmektedir. Ömer Fuad'ın yazarın gerçek ismi olmaması da ihtimal dâhilindedir. Ancak dil ve üslubu ile konuları analiz ediş biçimi eğitilmiş, aydın biri olduğunu açıkça belli eder. İlk yazısı ise bölgeye İstanbul'dan gittiğini ortaya koyar. Ayrıca meselelere bakış açısındaki millî bilinç ve duyarlılık onun fikrî altyapısını oldukça kapsamlı bir biçimde sergiler.

1. Bursa ve Çevresinde İktisadi Millilik

II. Meşrutiyet'teki liberal anlayışın gayrimüslimler arasında milliyetçilik hareketlerinin artmasına sebep olması ve Müslüman girişimcilerin bundan olumsuz etkilenmesi Türk milliyetçiliğinin gelişmesine yol açar. Bilhassa Balkan Savaşları, liberalizmin sonunu getirdiği gibi İttihatçıların Anadolu, Türk ve Müslüman merkezli bir siyasete yönelmelerini zorunlu kılar.¹³ Millî iktisat düşüncesinin doğduğu bu dönemde basında çıkan yazıların önemi büyüktür. Yabancı ve gayrimüslim sermaye karşısında Anadolu insanının köylerde ve kasabalarda hangi sorunlarla boğuştuğunu özellikle yaşantıya dayalı örneklerle tespit etmek mümkündür. *Sebilürreşad*'ın temsilcisi muhabir Ömer Fuad'ın dergisine gönderdiği mektuplar, bu çerçevede değerlendirilmelidir.

Askerî başarısızlıkların peş peşe gelmesi nedeniyle gazete ve dergilerde millî iktisadın tek kurtuluş çaresi olduğunu savunan yazıların sayısı ve niteliği artmaya başlar.¹⁴ Özellikle Balkan Savaşları sonrasında bu durum yayın politikası hâline gelir. Ömer Fuad, 1913-1914 yılları arasında yaklaşık bir yıllık sürede gezdiği Bursa başta olmak üzere ilçe ve köylerinden bazılarıyla ilgili bilgileri iki başlık altında toplar. Bunlar, eğitim ve ekonomiye dair ayrıntılardır. Bölge; mektep ve medreseler, muallimler, öğrenciler, Müslim ve gayrimüslim tebaa açısından karşılaştırmalı bir biçimde incelenmiş ve farklılıklar tespit edilerek olumlu-olumsuz bütün detaylar açıkça dile getirilmiştir. Aynı şekilde iş kolları, ticarethaneler, ekonomik hayat, meslekler ve diğer ayrıntılar istisnasız yazıya geçirilmiştir. Eğitim ve ekonomi tamamen ayrı konular gibi düşünülse de aslında birbirleriyle bağlantılı oldukları somut örneklerle ortaya konur. Ömer Fuad'ın verdiği örnekler, ekonomi ve eğitim arasındaki ilgiyi çarpıcı bir biçimde gözler önüne serer. Birinde gelişmiş olmak diğeri için de avantaj sağlamaktadır ve genel olarak eğitimde de ekonomide de gayrimüslimlerin durumları çok daha ileri görünmektedir.

İstanbul'dan Bursa'ya beş saatlik bir vapur yolculuğuyla ulaşan Ömer Fuad'ın ilk sözleri edebî nitelikte olup Anadolu'ya ithafen söylenmiştir. Seslenişine Balkan Savaşları nedeniyle hüznün hâkimdir:

Anadolu... Ah, o ne kalb-i rahîm! O ne mader-i müşfik! İnsan o şefkatteki samimiyet ve hararetini ancak onun nermin kolları arasında hissedebilir. O kadar matemiyle, kardeşinin

13 Arzu Varlı-Murat Koraltürk, "II. Meşrutiyet'ten Erken Cumhuriyet'e Millî İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. IX/20-21 (Bahar-Güz), (2010): 129.

14 Yusuf Kemal Öztürk, "Osmanlı'dan Genç Türkiye'ye Kalkınma Stratejisinin Teorik Arka Planı: 1914-1918 Millî İktisat Düşüncesi". *Turkish Studies*. Volume 11/1 Winter. (2016): 136.

(Rumili'nin) uful-i hazininden mütevellid kederiyle, öksüzlüğüyle beraber yine zabt-ı hissiyat ederek gülmek istiyor, aguş-ı refik ve rikkatine sığınan evlatlarına inşirahlar, ümitler bahşetmeye uğraşiyor. Bu, ne büyüklük... Bu, ne vefakarlıktır!¹⁵

Bursa, Osmanlı İmparatorluğunun temellerinin atıldığı yerdir. Dolayısıyla yazar, kendisiyle birlikte vapurdan inen Rumeli göçmenlerinin de etkisiyle Osman Bey'i hatırlar. Onun kendilerine seslendiğini hayal eder:

-Siz, ey miskin ahfad! Dehrin en müthiş rüzgârlarıyla sarsılmaz bünyan-ı saltanatımızı gıcırdattınız. Biz buradan yola çıktığımız zaman sizin binde, yüz binde biriniz kadar bile adetimiz yok idi. Fakat kalbimizde din ve vatan aşkından başka bir şey yer bulamazdı. Sizin ise adetiniz milyonlara balığ olmuş iken ahlaksızlık, nifak ve şikak yüzünden çör çöp kadar ehemmiyetiniz olmadı. Düşmanı payitahtımızın ta kapısına kadar getirdiniz. Bakir Marmara'mızı düşmanın murdar ayaklarıyla telvis ettiniz. Yazıklar olsun sizin gibi canlı mezar taşlarına!...¹⁶

Ömer Fuad, bir gazeteci olarak çevresindeki tüm ayrıntıları tespit edip yazıya geçirirken kendi duygu ve düşüncelerini de edebî bir dille aktarmayı ihmal etmez. O, kendisiyle birlikte seyahat eden ve Balkan Savaşlarının hezimetini sonucunda göç ettikleri Rumeli'den tekrar Anadolu'ya dönen insanlarla birlikte aynı yıkılmışlığı, aynı yenilmişliği yaşar. Ancak Bursa'ya adımını attığı andan itibaren hissettiği bu duygular uzun sürmez. Görevini yerine getirmek için bölgeyi incelemeye başlar. Halkın içine karışır, onlarla röportaj yapar. Samimi sohbetlere dâhil olur ve görür ki “memleketimizin her yerinde olduğu gibi İslamlarda olan sebatsızlık, aculluk burada da cari”dir.¹⁷ Savaşta yenik çıkan bir toplumun kendine çekidüzen verip sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda kalkınıp güçlenmenin çarelerini araması gereklidir. Siyasi güç ekonomik güçle beraberdir. Aksi takdirde ticaretteki olumsuzluklar bütünüyle siyasete sirayet edecektir. “Çünkü hayat-ı iktisadiyesi gaib olmuş milletin hayat-ı siyasiyesi de buz üstüne yazı yazmak kabilindedir.”¹⁸

Ömer Fuad'ın mektuplarından anlaşıldığına göre o yıllarda, Bursa'da sanayi ve ticaretin birinci sırasında kozacılık gelmektedir. Buna bağlı olarak ipek dokumacılığı, havlu tezgâhları ve iplik fabrikaları vardır. İpek tezgâhlarında genellikle Musevi kızları, havlu tezgâhlarında ise Müslüman ustalar çalışır ve ipliği Avrupa'dan getirtirler. Müslümanların elinde olan bir iş kolu da debbağlıktır. Ancak Müslüman Türk çocuklarını yanlarına debbağ çırağı olarak alanlar, gelenlerin birkaç gün sonra kaçmasından şikâyet ederler. Avrupa'daki gibi modern alet ve makinelerden mahrum olan esnaf, hükümetin sanatlarını teşvik etmemesinden dolayı şikâyetçi ve kırgındır. List'e göre ekonomik açıdan kalkınmanın olabilmesi için çiftlikler

15 Ömer Fuad, “Darü'l-hilafe'den Bursa'ya”, *Sebilürreşad*, 250 (13 Haziran 1329): 266.

16 Ömer Fuad, “Darü'l-hilafe'den Bursa'ya”, 266.

17 Ömer Fuad, “Bursa'da Sanayi ve Ticaret”, *Sebilürreşad*, 254 (11 Temmuz 1329) 330.

18 Ömer Fuad, “Bursa'da Sanayi ve Ticaret”, 330.

yerine fabrikalara ve endüstri dallarına ihtiyaç vardır. Ancak endüstrilerin gelişimi tıpkı çocukların gelişimi gibidir. “Bebek endüstriler”¹⁹ hükümet tarafından her tür baskıya karşı korunmalıdır. Belli bir güce ulaşıncaya kadar millî ve iktisadi teşebbüsler mutlaka ekonomik tehdit unsurlarına karşı ayakta tutulmalıdır. Bursa ve çevresindeki Müslüman ve gayrimüslim müteşebbisler arasında da güç eşitliği yoktur. Hükümetin desteği gereklidir.

Müslümanlar arasında meslek olarak nalbantlık önemli bir yer tutmaktadır. Bursa’daki nalbant esnafının sayısını yaklaşık 50 olarak belirten Ömer Fuad, öğrendiği ayrıntılar karşısında şaşkınlığını ve üzüntüsünü gizleyemez. Bursa’nın tarihi hanlarından Yeni Tahıl Han’da bulunan nalbant esnafının şirketine giden ve şirketin kâtibiyile görüşen yazara, üzerinde “Dersaadet. N. Dimkof ve Şürekası Çemberlitaş” yazan bir zarf gösterilir ve gerekli açıklama yapılır:

İşte görüyorsunuz ya, muhbir efendi, bu Dimkof Bulgar’dır. Evet, Rumili’nde İslamları al kanlara boyayan vahşi kavme mensup bir adam. Bütün Anadolu’nun, bütün Rumili’nin ne tarafına giderseniz, nerede bir nalbantçı dükkanına tesadüf ederseniz mutlaka Bulgar Dimkof’un Çemberlitaş’taki nal fabrikasında yaptığı nalları göreceksiniz. Daha doğrusu Dimkof cenabları memleketimizde bulunan bargir, merkep, ester, ve sair bilcümle istifadeli hayvanatın ayaklarına hakim. Bulgar Dimkof bir gün Müslümanlara hiddet edip nal vermeyecek olsa hayvanlarımız hareketten kalacaktır. Bundan emin olunuz. Ne ise bu seferki Bulgar muharebesinde azıcık münsafane davrandı, -daha doğrusu kendi istifadesini Müslümanların parasını çekmekte buldu da- yine kema fi’s-sabık nal göndermekte devam etti. Acaba bizim Müslümanlar kendi nallarını ne zaman yapacaklar?²⁰

Bursa ve çevresindeki nalbantlara nal temin eden yegâne kişinin bir Bulgar olması bölgesel bir sorun değildir. Aynı kişinin ülke genelinde ticaret yaptığı göz önüne alındığında taşıma ve ulaşımdaki durumun vahameti kendiliğinden anlaşılmaktadır. Bu tekel meselesi, millî ekonomi anlayışından uzak olmanın dışında siyasi ve stratejik alanlardaki büyük problemlerin varlığını işaret etmektedir. Carr’ın ifadesiyle, güvenliğini ortadan kaldıracak, ekonomik refahını ve fırsatlarını sınırlayacak tarzdaki sınırlılıklarla bir milletin yaşaması çok güçtür.²¹ Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı boyunca yaşanan yenilgilerin arka planındaki sebeplerden bazıları, Ömer Fuad’ın parmak bastığı işte bu detaylarda gizlidir.

2. Karacabey’de Pazar ve Köylüler

Bursa’dan sonra Karacabey’e geçen Ömer Fuad, orada da iç açıcı olmayan örneklerle karşılaşır. Karacabey’de Salı Pazarı’na tereyağı getirip satan köylünün, kazandığı parayla bakkal Kosti’ye gidip yaptığı alışveriş, hem köylünün sağlığını hiçe sayan hem de millî iktisadın gidişatına darbe vuran çarpıcı ayrıntılarla doludur:

19 Niall Kishtainy, *Ekonominin Kısa Tarihi*, 111.

20 Ömer Fuad, “Bursa’da Ticaret ve Sanayi-i İslamiye”, *Sebilürreşad*, 255 (18 Temmuz 1329): 344.

21 Edward Hallett Carr, *Milliyetçilik ve Sonrası*, 80.

Elinde bulunan kararmış yağlı tenekeyi Bakkal Kosti'ye uzattı. Bakkaldan yağ alıyordu. Bu aldığı yağ, pamuk, çerviş, margarin yağı gibi mahlut, mağşuş kıyyesi 6-7 kuruşa verilen sahte, vücuda muzır bulunan yağdan idi. Bir miktar sabun, tuz, şeker gibi şeyler de aldı. Adeta kurun-ı vustadaki mübadeleye müşabih bir mübadele yapıyordu. Şayet hasıl ettiği tereyağını köyünde, yuvasında yiyecek olursa hevayic-i asliye ve mühimmeden olan tuz, sabun, şeker gibi şeylerin yüzünü görmemesi lazım gelecek idi. Bu suretle kumanyasını ikmal eden köylü yalınayak Kirmasti şosesini takiben obasına gidiyordu.²²

Karacabey'de köylülerin ekonomik durumlarının kötü olduğunu bu olayı anlatarak somutlaştıran Ömer Fuad, başka yerlerde de fakirlik derecesinin farklı olmadığını işittiğini yazar. Karacabey gibi İstanbul'a çok yakın bir yerde dahi durum kötüyse "Anadolu'nun en ücra, yoldan, şoseden münezzeh kazaları, nahiyeleri köyleri nasıl olduğunu tasavvur etmek pek kolay"dır.²³

Ömer Fuad, gezdiği bölgenin verimli ve zengin olduğunu verdiği etkileyici örneklerle anlatır. Karacabey'de frenk kiremidi yapmaya müsait yağlı ve balıklı toprak bulunmaktadır. Ayrıca İstanbul'da binaların yapımında kullanılan küfeki taşı madeni vardır. Demir, litografya, manganez, simli kurşun madenleri açısından da zengindir. Bunlara ilaveten, Bandırma İskeleyi'nden İstanbul'a giden 150.000 kıyye kozanın 100.000'i Karacabey mahsulüdür. Kasaba şeker pancarı, hububat açısından verimlidir. Soğanı ve tereyağı meşhurdur. Ancak bütün bu elverişli şartlara rağmen ticari işlerin %80'i dışardan gelenlerin, %15'i Hristiyanların, %5'i de yerlilerin elindedir. Karacabey'deki olumsuz örneğin merkezinde yine Bulgaryalı Abacı Nikola adlı bir Bulgar vardır. Yazar, Nikola'yı Karacabey Müslümanlarının ekonomik açıdan kanını emen bir keneye benzetir:

Koyunların tüyelerinin içerisine sokulup kanını emen (kene) gibi bu âdem Bulgaristan'dan celb ettiği abaları dikip bilumum köylülere satmak suretiyle Karacabey Müslümanlarının iktisadi kanlarını emiyor. Maateessüf bizim Müslümanların muteber kimseleri de köylülere kefalet ettikleri gibi, vakt-i muayyende de parayı tahsil edip merkuma verirlermiş. Muharebeden beri Nikola cenapları Bulgaristan ordusundan Müslüman ordusuna karşı silah atıp Müslüman öldürmek suretiyle vazife-i vataniyesini de ifa ediyor. Demek ki Nikola hem siyasi, hem iktisadi bir düşman.²⁴

Nikola'nın bölgede bu kadar güçlenip kök salmasındaki temel sebep ise gerekli maddi güce sahip olsalar dahi Müslümanların bir türlü birlik sağlayamamalarıdır. Tek hedef, tek ideal etrafında bir araya gelip sürekli bir biçimde azimle çalışmak ve başarılı sonuçlara ulaşmak bakımından zayıf olmalarıdır. Kendi içlerinde kolayca bölünmeleridir.

22 Ömer Fuad, "Karacabey Kazası", *Sebilürreşad*, 257 (1 Ağustos 1329): 375.

23 Ömer Fuad, "Karacabey Kazası", 375.

24 Ömer Fuad, "Karacabey Kazası", 375.

3. Kirmasti Madenleri

Ömer Fuad'ın gidip gördüğü ve yazdığı yerlerden biri de şimdiki adı Mustafakemalpaşa olan Kirmasti kazasıdır. Toprağı gayet verimli, mahsuldar ve kuvvetli olan Kirmasti'de kömür ve petrol madenleri bulunmaktadır. Ancak burada da madenlerin işletmesini Hristiyanlar almıştır. Kirmasti'de “gayet mebzul ve bereketli kömür madeni olup Hristiyanlardan Gavril ve Andon nam vatandaşlar (!) mezkur madenin ruhsatını almışlar, bilahire bir İngiliz kumpanyasına imtiyazını devr ve ferağ etmişler. Hâl-i hazırda Bursa İngiliz konsolosunun delaletiyle”²⁵ işletilmektedir. Buna karşılık, petrol gazının ruhsatını alan ise Türk ve Müslümanlardan müteşekkil bir gruptur. İçlerinden Işıkoğlu İsmail Efendi ile görüşen Ömer Fuad, madeni işletmeye maddi güçlerinin yetmediğini ve imtiyaz ruhsatını satmak istediklerini öğrenir. Yalnız Işıkoğlu İsmail Efendi ve arkadaşları, şartı bir biçimde, imtiyazı gayrimüslimlere devretmeyi planlamaktadırlar. İsmail Efendi bunun sebebini açıklar:

İslamlardan gayrısına!.. Çünkü bizim Müslümanlar iş adamları, kâr ehli kimseler değildir. Dedikodu, safî lakırdı ile iş görmeği severler. Erbab-ı müracaattan bazıları müteşebbis, iş ehli adamlar ise de bu gibilerin kuvve-i maliyesi madeni işletmeğe kafi gelmediğinden; diğer bir kısım ashab-ı yesar ve sermayenin şirketler teşkiliyle beş, on, yüz Müslüman'ın bir araya birleşip bizlere müracaat etmesinden naşi imtiyazını İslamlardan gayrısına vermeğe mecburiyet hissettik.²⁶

Utanıp sıkılmadan aksine hiç çekinmeden rahatça yaptığı bu açıklamalardan da anlaşıldığı üzere Müslümanlar arasında millî ve dinî açıdan birlik bulunmadığı gibi başarılı olacaklarına dair inanç da yoktur. Bu olumsuz örnek, ekonomik hayatın Türk ve Müslümanlar arasında neden gelişemediğini trajik bir biçimde gözler önüne serer.

4. Bandırma'da Ticari Hayat

Sebilürreşad dergisindeki “Anadolu Mektupları”nda Kirmasti'den sonraki durak Bandırma'dır. Ömer Fuad, Karacabey'e yeniden uğrayıp oradan Bandırma'ya hareket eder. Bandırma ile ilgili yazının başlığı “Bandırma'da Müslümanlarla Hristiyanlar”dır. Yazarın kasabaya dair ilk izlenimlerini anlattığı satırlar, bu başlığın neden seçildiğine açıklık getirir niteliktedir:

Altı, altı buçuk saat sonra Kapı Dağı şibh ceziresi, biraz sonra Bandırma kasabası gözüktü: Kasabanın en güzel merkeze nazır bir cihetinde, (Livadya) tabir olunan bir mahalde beyaz ve mavi boyalı muntazam, büyük Rum Mektebi ile ona nazır bir cihette yani kasabanın diğer bir dalyasında (Malta) denilen bir mahalde üzerinde İngiliz ve Fransız bayrağı asılı bir konsoloshane. [Bandırma'nın dehşetli zenginlerinden, bilhassa zahire ticaretiyle meşgul Rumlardan biri mezkur konsoloshanede fahri konsolosluk vazifesini ifa ediyor; yani hem İngiliz

25 Ömer Fuad, “Kirmasti Kazası”, *Sebilürreşad*, 261 (29 Ağustos 1329): 9.

26 Ömer Fuad, “Kirmasti Kazası”, 9.

hem de Fransız tebasının umur ve hususatina bakıyor.] Şayet Haydar Çavuş Cami-i Şerifi olmasa Bandırma'da şayan-ı dikkat İslam müessesatından hiçbir şey yok demek icab ediyor. Bandırma'nın kara cihetinden merkeze doğru bakılırsa karşıdan Kapı Dağı şibh cezaresi gözüktüğünden adeta İstanbul'un Boğaziçi sahilini andırıyor; şu kadar ki Boğaziçi'nin açıklığı buraya nazaran dar kalıyor.

Burada iki mühim köy vardır ki birisi Rum Mektebi ile meşhur (Perama) köyü, diğeri granit taş ocakları madeni ve bu madenin gayet zengin Ermeni sahipleriyle maruf (Ermeni Köyü) dür. Bu köyde iyi su vardır. Nefs-i Bandırma'nın içilecek iyi suyu bulunmadığından fiçılarla su köyden getiriliyor.²⁷

Çizilen bu manzara dâhilinde Bandırma'da Rum ve Ermenilerin çokluğuna ilave olarak Fransız ve İngilizlerin de konsolosluklar açarak ticari rekabet içinde varlık gösterdiği anlaşılmaktadır. Sanayi açısından bölgenin diğer yerlerinde olduğu gibi Bandırma'da da Müslümanların Hristiyanlara göre geride oldukları tespitinde bulunan Ömer Fuad, bu durumu şöyle özetler: “Her yerde olduğu gibi Bandırma'da dahi Müslümanlar sanayi nokta-i nazarından geridedirler. Müslümanlarda sanat namına hemen hemen bir şeyler yoktur. Burada dahi ne sanayi varsa hep Hristiyanlar elindedir.”²⁸ Terzi, kunduracı esnafı içinde çoğunluk ve büyük oranda iş yapanlar Hristiyanlardır. Ayrıca Bandırma'da bütün zahire ticareti Rumların elindedir. İçlerinde bir de Musevi tüccar bulunan esnaf, Anadolu'nun o civardaki bütün Müslüman köylülerinin mahsulünü toplayıp kendi depolarına, fabrikalarına ve değirmenlerine aktırmaktadır. Ömer Fuad'a göre yüzbinlerce Müslüman köylü karın tokluğuna çalışıp üretirken onların elde ettikleri mahsulü 5-6 Rum tüccar alıp refah içinde yaşamaktadır. Buna rağmen yine “eşitlik yok” diye bağırınlar Hristiyanlardır. Her iki tarafı da dikkate alan yazar, mensubu olduğu Müslümanlar adına özeleştiride bulunmayı da ihmal etmez. Bu kötü durumun asıl müsebbibi olarak Müslümanları görür: “Hem iş yapmayız, hem de yapmaya teşebbüs edince de yine kendimiz bir engel çıkarır, o güzel teşebbüsü alt üst ederiz. Biz böyle didişirken öteden Hristiyanlar memleketin bütün hayat damarlarını ellerine alır, kendi memleketimizde bile bizi kendilerine esir ederler.”²⁹ Böylece, yazar asıl suç onlarda değil, bizdedir hükmüne varır.

Bandırma'nın ticari açıdan önemine değinen ilk yaygın organının *Sebilürreşad* olmadığını 19 Nisan 1906 tarihli *Servet-i Fünun* dergisindeki fotoğraflı haberden anlamak mümkündür. Yazarı belli olmayan, ancak Bandırma seyahati neticesinde kaleme alındığı belirtilen haberde, ileriki yıllarda Bandırma'nın öneminin artacağına değinilmekte ve özellikleri özetlenmektedir:

Bandırma kazası kırk bin nüfusu şamil bulunduğu gibi arazisi gayet münbit ve mahsuldardır. Hububat-ı mütenevvia ile her türlü meyve yetişir. Bandırma'nın balı da meşhurdur. Meraları çok olduğundan Bandırma civarında hayli koyun beslenir. Bandırma kasabasının nüfusu on iki bin radesindedir. Kasabada dört cami-i şerif ve bir rüştiye mektebi ile ibtidai mektepleri ve üç hamam vardır. Bandırma kasabası Karesi sancağının merkezi olan Balıkesir kasabasının iskelesi

27 Ömer Fuad, “Bandırma'da Müslümanlarla Hristiyanlar”, *Sebilürreşad*, 265 (26 Eylül 1329): 75.

28 Ömer Fuad, “Bandırma”, *Sebilürreşad*, 269 (24 Teşrinievvel 1329): 141.

29 Ömer Fuad, “Bandırma”, 141.

makamındadır. Balıkesir'e bir şose ile merbuttur. Buraya mesafesi 80 kilometredir. Bandırma, Bursa'nın da 100 kilometre garb-ı şimalisindedir. Balıkesir ve civarının ve bu havalinin bütün ticareti Bandırma vasıtasıyla icra olunageldiğinden Dersaadet ile Bandırma arasında daima vapurlar amed ü şedd etmektedir. Bu cihetle Bandırma'nın ehemmiyet-i ticariyesi günden güne ziyadeleşmekte ve kasaba da kesb-i mamuriyet eylemektedir. Bandırma'nın bu terakkiyatı ve muamelat-ı ticariyesinin vüs'ati üzerine burada bir liman inşasına teşebbüs edilmiş ve inşaat kuvve-i karibeye gelmiştir. Bandırma'nın Aydın vilayetiyle münasebat-ı ticariyesi gittikçe ziyadeleşmekte ve şimendiferle İzmir'e rabtı mutasavver bulunmakta olmasına göre atiyen bir kat daha şeref ü mamuriyeti ve ticaret nokta-i nazarından ehemmiyeti artacağı derkârdır.³⁰

Servet-i Fünun'da yayımlanan Bandırma'ya ait 24 Kasım 1892 tarihli bir diğer yazıda ise “Bandırma İskelesi ticaretgâh bir mahal olup Karesi sancağı mevaridat ve mürselatının başlıca bir merkezidir. Tabii bir limanı haiz olması cihetiyle büyük vapurlar burada barınabiliyor. Dersaadet'ten Bandırma'ya hemen her gün gelip giderler. Fakat haftada üç postası vardır. Esas ihracat Karesi sancağı hasılat-ı madeniyesidir ki bunlarda iki büyük borasit ve bir simli kurşun vesairenden ibaret olup mühimi borasittir. Bundan senevi Avrupa'ya birçok sevkiyat icra olunuyor. Borasit madeni Avrupa'nın başka cihetinde yoktur. Bandırma'dan doğruca Avrupa'ya sevk olunur.” açıklamalarıyla bölgedeki bor madenine dikkat çekilir. Ayrıca yazının devamında, Bandırma'da bulunan şifalı çamurun ileriki yıllarda çok meşhur ve önemli olacağı üzerinde durulur.³¹

Servet-i Fünun'un *Sebilürreşad*'daki yazılardan farklı olarak yalnızca coğrafi ve ticari bilgileri vermesi, etnik dağılımı oynadığı baskın rol üzerine herhangi bir yorum yapmaması dikkat çekmektedir. Bu durum, gerek derginin edindiği misyonun gerekse II. Meşrutiyet öncesi siyasi atmosferin etkisi olarak değerlendirilebilir.

5. Ayvalık Kazasındaki Rumlar

Ömer Fuad'ın *Sebilürreşad*'a gönderdiği son mektup, derginin 3 Nisan 1330 tarihli 292. sayısında yayımlanır. “Adalar Denizi Sahilinde: Ayvalık Kazası” başlığını taşıyan bu yazı, Osmanlı Devleti sınırları içinde yer alan Ayvalık kazasının o günlerdeki fiili durumunu keskin hatlarla resmeder. Adeta Yunanistan'ın bir şehrindeymiş hissi uyandıran Ayvalık'ta Rum ahalinin siyasi emelleri doğrultusunda özgürce hareket ettiği görülür. Kasabada tamamen Etniki Eteryaya Cemiyetinin havası hakimdir. Dışarıdan gelenleri takibe alıp sorgularlar. Hatta Balkan Savaşları sonrasında Ayvalık'a yerleştirilmek istenen muhacirlere engel olurlar.³² Okul çocuklarının başındaki şapkalar Yunan askerlerinininki ile aynıdır ve ön tarafında çifte Yunan bayrağı vardır.

30 *Servet-i Fünun*, 31, 782 (19 Nisan 1906): 20.

31 *Servet-i Fünun*, 4, 89 (24 Kasım 1892): 170-171.

32 “Geçenlerde hükümet kaza civarında bir miktar Rumili muhacirini yerleştirmeye teşebbüs eder. Bunu haber alan Ayvalık Rumları birbirine girer. Derhal Metropolit Efendi tapu dairesine koşuyor. Ne görüşürse görüşür. Neticede tapu memuru (Sotiraki) Efendi'nin kendisine havale olunan evrak üzerine (kabil-i iskan arazi yoktur) derkenarıyla iş hallolunur.” Ömer Fuad, “Adalar Denizi Sahilinde Ayvalık Kazası”, *Sebilürreşad*, 292 (3 Nisan 1330): 107.

Kiliselerin sayısı 10 olup her yerde çan sesleri duyulur. “Bu kiliselerin altmış, yetmiş bin lira kadar bir parası vardır ki civardaki Müslümanların ellerinde bulunan zeytin mahsulatını ucuz ucuz yok pahasına toplamak için tahsis olunmuştur. Bu para seneden seneye artmaktadır.”³³ Kilise yoluyla sürekli artan gelirlerine ilaveten ticari faaliyetleri de çok fazladır. Ayvalık Rumlarının “iktisat âlemindeki hayat-ı faalaneleri dehşetlidir. Buharla müteharrik yirmi iki zeytinyağı fabrikaları vardır. Bütün civardaki İslam köylerinin zeytinlerini inhisar altına almışlardır.”³⁴

Yunanlılık fikrini aşılacak üzere kazada bulunan matbaalar aralıksız çalışmakta ve haftada üç gün neşredilen gazete, her yere ulaştırılmaktadır. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu sınırlarından girmesi yasak yayımlar, Midilli üzerinden buraya gelir ve dağıtılır. Hastane ve okulları da en yetkin şekilde Rumlara hizmet vermektedir. Ömer Fuad'ın tanık olduğu ve duyduğu ayrıntılar karşısında dili tutulur, tereddüde düşer ve “Acaba burası Osmanlı memleketi midir?” sorusunu kendi kendine sorar. Bir sonraki mektubunda Osmanlıların Ayvalık'la olan alakalarını yazacağını ifade eden muhabir, söz konusu yazısını ya yazamamış ya da yayımlanması mümkün olmamıştır. Zira Ömer Fuad'ın “Anadolu Mektupları” birdenbire kesilir.

6. Himmet Sahibi Müslüman Girişimciler

Bursa, Karacabey, Kirmasti, Edincik, Bandırma ve Ayvalık civarında gözlemediği olumsuzlukları açıkça yazan Ömer Fuad, şahit olduğu olumlu ve güzel örneklerle de yazılarında yer verir ve duyduğu memnuniyeti coşkuyla dile getirir:

Bandırma'da “debbağ-derici” esnafından Dervişzade Ahmet Efendi namında gayretli bir zat gördüm, ne kadar sevdim, adamcağız bin müşkilata rağmen, gece gündüz çalışıyor, sanatını yeni usulde ilerletmeye uğraşiyor. Sonra bir ayakkabı mağazası da açmış, namusuyla, istikametiyle terakki edip duruyor. Ne ala! Bütün Müslümanlar böyle çalışsalar, tecceddüde doğru umumi bir gayret, bir hareket gösterebilirler ne olur: Hem kendileri zengin olurlar, çocuklarını sefaletten halas ederler; hem devleti kazandırır, Avrupalı muhtekirlere avuç açmaktan kurtarırlar.

Sonra manifaturacı Hafız Sami Efendi, Taşcızade Reşad Bey, hırdavat işiyle meşgul Evyapanzadeler, kantariye (şeker, kahve, pirinç... ilah) üzerine muamele yapan Hacı Ahmet Efendi (Merkezi İstanbul'da kantarcılardadır: Hüseyin Efendi), demir üzerine muamele yapan Tatar Hacı Abdüllatif, Hacı İslam ve şürekası, şayak metayıyla meşgul Abbas ve İbrahim efendiler istisna edilecek olursa hemen Bandırma sanayi ve ticaretinin kısm-ı azamı Hristiyanların elindedir. İnsan ara sıra böyle gayretli, sahib-i himmet Müslümanlara da tesadüf etmese, emin olunuz, ye'sinden ölür, bir adım ileri gidemez. Bereket bunların verdiği şevk ve ümit ile insan yaşıyor. Tarik-i mesaisinde ilerliyor.³⁵

Sebilürreşad dergisi adına İstanbul'dan çıkıp Bursa ve civarında yaklaşık bir yıl süreyle röportajlar yapıp gözlem ve tespitlerde bulunan gazeteci Ömer Fuad, sanayi ve ticaret açısından

33 Ömer Fuad, “Adalar Denizi Sahilinde Ayvalık Kazası”, *Sebilürreşad*, 292 (3 Nisan 1330): 107.

34 Ömer Fuad, “Adalar Denizi Sahilinde Ayvalık Kazası”, 107.

35 Ömer Fuad, “Bandırma”, *Sebilürreşad*, 269 (24 Teşrinievvel 1329): 141.

Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki uçurumu gözleriyle görmüştür. Bu durum eğitim konusunda da geçerlidir. Müslümanların mektep ve medreselerindeki geriliğe mukabil Hristiyan okullarında ferdî gayretlerin ve toplumsal birliğin etkisiyle büyük bir ilerleme söz konusudur. Ticaret ve eğitimi birbirinden tamamen ayrı düşünmemek gerektiği fikrini savunan Ömer Fuad, ilim ve irfanda gayrimüslimlerin çok gerisinde kalan Müslümanların, ticari sahada varlık gösteremeyip rekabet edememelerini doğal bir sonuç olarak nitelendirir. Bölgedeki zeytin, koza, üzüm ve diğer meyvelerin mahsulatındaki bolluğa rağmen Müslümanların cebine giren para azdır. Çünkü onlar ilkel yöntemlerle insan gücünü kullanarak çalışırken gayrimüslimler eğitime verdikleri önem sayesinde teknolojiyi takip edip fabrikalar, şirketler kurarak çok daha sistemli bir biçimde çalışıp üretmektedirler.

7. Millî Ekonomiden Millî Eğitime

Ömer Fuad, hemen hemen bir yıl boyunca “seyyar muhabir” olarak Bursa ve çevresini dolaşıp gözlem ve tespitlerde bulunurken bölge halkıyla tanışıp röportajlar gerçekleştirir. Ticarete dair konular kadar eğitimle alakalı meseleler üzerinde de durur. Bu sebeple, onun görüştüğü kişiler arasında sadece ticaretle uğraşanlar yoktur. Ekonominin yanı sıra Müslüman ve gayrimüslimlere ait cami, okul, öğrenci, eğitim sistemi gibi ayrıntılar hakkında çarpıcı bilgiler verir. Bursa’daki medreselerin içler acısı hâlini edebî bir dille resmeder: “Şimdi bu hane-i pederin örümcekler tutan harabeleri üzerinde oturup biraz ağlamak isterim. Ey Fenarilere, Hüsrevlere, Hayalilere mutavattın olan şehir-i muazzam! Bir zamanlar senin her bucağında yığın yığın ulema tahsil-i ilm ile meşgul olurken bugün birçok medreseler sahipsizlik yüzünden baykuşlara me’va olmuş.”³⁶

İlmiye sınıfının perişan hâlde bulunduğu terakki, tahsil, teceddüd ve maişet bakımlarından hiç bir refah işareti göstermediğine işaret eden Ömer Fuad, yaşanan olumsuzlukları, kendi gözlemlerine ilaveten Bursalı öğrencilerin ifadelerine başvurarak anlatır: “Bu kadar sene Arapça okuyoruz, fakat iki kelime bir araya getirip söyleyemiyoruz. Zaten hocalarımız da buna muktedir değildir. İcazet alan bir talebe eğer hafız değilse harekesiz Kur’an’ı, hadisi dürüst okuyamadığı gibi, manasını da anlayamıyor. Buna mukabil bari din âlimlerine vukufumuz olsa!”³⁷

Ömer Fuad’la görüşen öğrenciler, çağın şartlarına uygun, yenilikçi bir eğitimden geçmek istediklerini ısrarla vurguladıktan sonra “eski kafada” gitmektense okumayı bırakıp hiç olmazsa “bakkallık çakkallık etmek” ve böylece “aç kalmamak” düşüncesini dile getirirler.³⁸ Öğrencilerin sözleri, Müslüman-Türk halkın eğitimde geri kalış sebeplerini gösterdiği gibi ticaretle ilgili işlere bakıştaki küçümseyici tavrı da çarpıcı bir biçimde gözler önüne serer. Buna mukabil, Karacabey’e gelen İngilizler un fabrikası³⁹, Fransızlar iplik fabrikası⁴⁰ işletirler.

36 Ömer Fuad, “Anadolu Seyyar Muhabir-i Mahsusumuzdan”, *Sebilürreşad*, 252 (27 Haziran 1329): 298.

37 Ömer Fuad, “Anadolu Seyyar Muhabir-i Mahsusumuzdan”, 299.

38 Ömer Fuad, “Anadolu Seyyar Muhabir-i Mahsusumuzdan”, 299.

39 Ömer Fuad, “Bursa-Karacabey”, *Sebilürreşad*, 256 (25 Temmuz 1329): 362.

40 Ömer Fuad, “Karacabey Kazası”, *Sebilürreşad*, 257 (1 Ağustos 1329): 375.

Karacabey'de rüştiye düzeyindeki bir okulun genel sınavında bulunan Ömer Fuad, öğrencilerin tahsil durumundaki zayıflığın gerekçelerini; öğretmenlerin ve ders kitaplarının sık sık değişmesi, esaslı bir program takip edilmemesi ve ders kitaplarının pahalı olması şeklinde sıralar. Ayrıca okullardaki öğrenci sayısının azalmasına yol açan bütün bu problemlere ek olarak ailelerin “elifi okuyacak kadar” tahsili yeterli görmeleri ve çocuklarını okuldan alarak “sanata vermek”⁴¹ suretiyle meslek edindirme anlayışları rol oynamaktadır.

Ömer Fuad, tanık olduğu olaylarla birlikte kendisine aktarılan yaşanmış bazı hadiseleri de *Sebilürreşad* okurlarıyla paylaşır. Bunlar arasında Bursa Darülmualliminden mezun bir öğretmenin başına gelenler çok kötü ve umut kırıcıdır. Öğretmen, Bulgarların Çatalca önlerine geldiği bir sırada öğrencilerine, böyle zamanlarda vatana dört elle sarılmak gerektiğini anlatarak Namık Kemal'in bir şiirini tahtaya yazdırır. Vatan sevgisi aşlamaya çalışan öğretmen, kendisinden daha kıdemli bir başka öğretmenin eleştirisine uğrar. Millî bilinçten yoksun olan öğretmen “Böyle şiirlerle, beyitlerle, şarkılarla çocukların fikrini zehirliyorsun. Burası ibtidai mektebidir. Böyle şeyler okutma.”⁴² diyerek öğrencilere meslektasını taşlatır. Neticede kaymakamlığa şikayet edilen azmettirici öğretmen azlolunur. İdealist öğretmen başına gelenleri, içinde bulunduğu şartların zorluğunu detaylarıyla Ömer Fuad'a anlatır:

A birader! Ben memleketi, anamı, babamı terk edip burada 200 kuruşa hizmet ediyorum. Kahveci çıraklığı etsem ustamın vereceği yemekten maada elime 100 kuruş tabii geçecektir. 200 kuruş ile nasıl geçindiğimi Allah bilir. Mahaza hamiyet saikasıyla, evlad-ı vatani cehlden kurtarmak kaygısıyla burada bi-kadrü'l-imkan hizmet ediyorum. Az çok çocukların fikirlerini uyandırıp biz de diğer mektepler gibi yaşayalım arzusunu izhar ettim. Fakat nihayet taşlanmağa mecbur oldum.⁴³

Müslümanlar maddi imkansızlıklar nedeniyle eğitimde gereken altyapıyı kuramazken gayrimüslimlerin maddi-manevi bütün güçlerini birleştirip servetlerini ortaya koyarak azimle çocuklarını yetiştirdikleri yine Ömer Fuad tarafından aktarılır. Yazar, gezip gördüğü yerlerde Ermeni ve Rumların gelecek neslin eğitimine yönelik olarak çok çalıştıklarını ve başardıklarını gözlemler. Mesela, Bandırma'daki okullardan bahsederken “Bandırma'da mevcut mekteplerin en mükemmeli, belki de en birincisi Rum mektepleridir.”⁴⁴ ifadesini kullanır. Livadya'daki “muhteşem ve muntazam” okulu yaptırmak için Rum zenginleri kendi aralarında adeta yarışır. Fakiri, zengini yeri geldiğinde sırtlarında taş taşır.⁴⁵ Tıpkı Rumlar gibi Ermeniler de ekonomi kadar eğitimin de önemli olduğunu kavrayarak harekete geçmiştir. Orta yaş üzerindeki Ermeniler okuma yazma bilmezken eğitimin değerini anlayarak çocukları için okullar tesis ederler. Mesela, Artin Efendi adında bir doktor kalkıp Edincik kasabasına gelerek bütün mal

41 Ömer Fuad, “Karacabey Kazası”, *Sebilürreşad*, 258 (8 Ağustos 1329): 395.

42 Ömer Fuad, “Karacabey Kazası”, 395.

43 Ömer Fuad, “Karacabey Kazası”, 395.

44 Ömer Fuad, “Bandırma'da Müslümanlarla Hristiyanlar”, *Sebilürreşad*, 265 (26 Eylül 1329): 75.

45 Ömer Fuad, “Bandırma'da Müslümanlarla Hristiyanlar”, 75.

varlığını Ermeni çocuklarına hizmet verecek bir okul için harcar ve orada çocuklara sadece okuma yazma öğretmekle kalmaz, milliyetlerini tanıtır.⁴⁶

Ömer Fuad, eğitime bakış noktasında Hristiyan zenginleriyle Müslüman zenginlerini kıyaslayarak birinci tarafın “milletimize hayrımız, faydamız dokunsun” diye yaşayıp çalıştığını, ikinci tarafın ise hemen hemen ekserisinin “milletlerinin, dindaşlarının selamet ve atisini” dikkate almayarak yalnızca kendi “çocuklarının rahat ve müsterih” bir hayat geçirmesi arzusunda olduklarını savunur. Aynı topraklar üzerinde yan yana yaşayan iki farklı dinin insanları arasında ekonomi ve eğitim alanlarındaki farklılığın uçurum düzeyinde büyük olmasından üzüntü duyan Ömer Fuad, yazısının sonunda din kardeşlerine seslenir:

Ey Müslüman kardeşler! Bu gayur, çalışkan misyonerlerden olsun ibret alalım. Vatanlarını, memleketlerini terk edip din neşretmek için lisanıyla, irfanıyla mezhebiyle, milletiyle münasebeti olmayan memleketlere tabur tabur geliyorlar. Emellerine de muvaffak oluyorlar. Bizim ise memleketimizde hâlâ mektep denilmeğe layık bir müessesemiz mevcut değil. Mücadele yalnız kılıçla değildir. Mücadeleden envai vardır. Can ile mücadele olduğu gibi para, mal, kalem... ilah ile de mücadele olur. İşte bizler bu hakikatten tamamen gafil olduğumuz için günden güne mahvolup bitiyoruz.⁴⁷

Sebilürreşad okurlarına Anadolu'dan seslenen Ömer Fuad, İstanbul dışında neler yaşandığını somut gerçeklerle ortaya koyar. Bu bağlamda, Müslüman halk ticaret ve eğitim konularında geri kalmışlık içindedir. Hristiyan Rum ve Ermeniler ise birlikte hareket ederek gelişmişlik düzeylerini sürekli yükseltme azmindedirler. İlaveten Bursa, Bandırma, Edincik, Karacabey, Kirmasti ve Ayvalık İstanbul'a uzak olmamasına rağmen Osmanlı İmparatorluğu çatısı altındaki bu farklı etnik ve dinî yapıları mensup insanların Balkan Savaşlarıyla gün yüzüne çıkan ayrışmayı istikrarlı bir biçimde ekonomi ve eğitim temelinde sürdürdükleri görülür.

Sonuç

II. Meşrutiyet'in ilanından itibaren birçok alanda yeni gelişmeler yaşanır. Dil, edebiyat, iktisat, basın, siyaset gibi toplumu yakından ve derinden ilgilendiren alanlarda görülen bu olumlu ve olumsuz yöndeki değişiklikler doğal olarak devrin gazete ve dergilerine yansır. Sayıları oldukça fazlalaşan yayın organlarından bazıları kök salarak günümüze değin ulaşmayı başarır. *Sebilürreşad* dergisi bunlardan biridir. Mehmet Akif Ersoy'un ismiyle özdeşleşen dergi, Balkan Savaşları sonrasında Osmanlı sınırları içinden ve dışından ses vermeyi misyon edinir. Gezgin muhabirleri aracılığıyla geniş bir coğrafyanın temsilcisi ve tercümanı olur. Bu muhabirlerden Ömer Fuad, 1913-14 yılları arasında yaklaşık bir yıl süreyle Bursa ve çevresini dolaşarak bölgeyle ilgili eğitim ve iktisat konularındaki röportaj, gözlem ve tespitlerinin yayımlanmasını sağlar. Söz konusu yıllar, millî iktisat politikasının izlenmeye başlandığı döneme

46 Ömer Fuad, “Aydıncık (Edincik) Nahiyesi”, *Sebilürreşad*, 281 (16 Kanunusani 1329): 332.

47 Ömer Fuad, “Bandırma’da Müslümanlarla Hristiyanlar”, *Sebilürreşad*, 265 (26 Eylül 1329): 75.

denk gelmektedir. Bu sebeple, Ömer Fuad'ın özellikle vurguladığı yabancı ve gayrimüslimlerin ülke ekonomisinde oynadıkları role dair gözlem ve değerlendirmeleri bugün de dikkate alınmayı hak edecek kadar değerlidir.

Ömer Fuad'ın millî iktisada ait izlenimlerini sade bir dille ve diyaloglara yer vererek anlatması yazdıklarına gezinin yanında anı çeşnisi katmaktadır. Dolayısıyla yaşadıklarını olay, kişi, zaman ve yer bağlamında ele alması gezi raporlarından oluşan mektuplarını yarı kurgusal bir metne dönüştürmektedir. Yazarın üslubundaki bu özellik, ekonomi gibi ağır ve sıkıcı gelebilecek bir konuyu ilginç ve dikkat çekici kılmaya hizmet etmektedir. Nitekim Ömer Fuad'ın Bursa, Karacabey, Kirmasti (Mustafakemalpaşa), Edincik (Aydıncık), Bandırma ve Ayvalık civarında yaşayan Müslüman ve gayrimüslim halkın 1913-1914 yıllarındaki yaşantılarını ticaret, din ve eğitim bağlamında canlı örneklerle anlatması ve bölgedeki insanlarla röportajlar gerçekleştirmesi, geçmişteki iktisadi sorunların kaynağına işaret eden ve geleceğe seslenen önemli verilerdir.

Sonuç olarak dergi ve gazeteler, yayımlandıkları dönemi hemen her yönüyle aydınlatmaya büyük oranda imkân sağladıklarından tarih, edebiyat, iktisat, sosyoloji gibi bilim dalları açısından vazgeçilmez öneme haiz birer veri kaynağıdır. Bu çalışmada bahsi geçen ayrıntılar ışığında denilebilir ki *Sebilürreşad* dergisi ve Ömer Fuad'ın “Anadolu Mektupları” da Türkiye’de ekonominin millileşmesine giden sürecin XX. yüzyıl başlarındaki durumunu bir kesit hâlinde gözler önüne sererken millî ekonominin toplumsal faydaya iz düşümleri hakkında her çağda geçerli olabilecek değerli ipuçları içermektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

Akyüz, Kenan. *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1986.

Berkes, Niyazi. *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: YKY, 2013.

Carr, Edward Hallett. *Milliyetçilik ve Sonrası* (Çev. Osman Akınhay). İstanbul: İletişim Yay, 2015.

Efe, Adem. “Sebilürreşad”, *İslam Ansiklopedisi*. islamansiklopedisi.org.tr/sebilurresad (Son Erişim Tarihi: 04.04.2020).

Enginün, İnci. *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1859-1925)*. İstanbul: Dergah Yay, 2012.

Güler, Mehmet Nuri (2005). “Günümüzdeki İktisat (Ekonomi) Bilimi'nin Adlandırılma Problematiği.” *İslâmî Araştırmalar Dergisi*. 4, (2005): 379.

- Hobsbawm, Eric John. *Milliyetçilik* (Çev. Osman Akinhay). İstanbul: Ayrıntı Yay, 2014.
- Jaffrelot, Christophe. *Uluslar ve Milliyetçilikler* (Haz. Jean Leca). İstanbul: Metis Yay, 1998.
- Kedourie, Elie. *Avrupada Milliyetçilik* (Çev. M. Halûk Timurtaş). Ankara: MEB, 1971.
- Kishtainy, Niall. *Ekonominin Kısa Tarihi* (Çev. Abdullah Yılmaz). İstanbul: Alfa Yay, 2018.
- Ömer Fuad “Darü’l-hilafeden Bursa’ya.” *Sebilürreşad*. 250 (13 Haziran 1329): 266.
- _____ “Anadolu Seyyar Muhabir-i Mahsusumuzdan.” *Sebilürreşad*. 252 (27 Haziran 1329): 298.
- _____ “Bursa’da Sanayi ve Ticaret.” *Sebilürreşad*. 254 (11 Temmuz 1329): 330.
- _____ “Bursa’da Ticaret ve Sanayi-i İslamiye.” *Sebilürreşad*. 255 (18 Temmuz 1329): 344.
- _____ “Bursa-Karacabey.” *Sebilürreşad*. 256 (25 Temmuz 1329): 362.
- _____ “Karacabey Kazası.” *Sebilürreşad*. 257 (1 Ağustos 1329): 375.
- _____ “Karacabey Kazası.” *Sebilürreşad*. 258 (8 Ağustos 1329): 395.
- _____ “Kirmasti Kazası.” *Sebilürreşad*. 261 (29 Ağustos 1329): 9.
- _____ “Bandırma’da Müslümanlarla Hristiyanlar.” *Sebilürreşad*. 265 (26 Eylül 1329): 75.
- _____ “Bandırma.” *Sebilürreşad*. 269 (24 Teşrinievvel 1329): 141.
- _____ “Aydıncık (Edincik) Nahiyesi.” *Sebilürreşad*. 281 (16 Kanunusani 1329): 332.
- _____ “Adalar Denizi Sahilinde: Ayvalık Kazası.” *Sebilürreşad*. 292 (3 Nisan 1330): 107.
- Özcan, Azmi. “Milliyetçilik.” *İslam Ansiklopedisi*. islamansiklopedisi.org.tr/milliyetçilik (Son Erişim Tarihi: 04.04.2019).
- Öztürk, Yusuf Kemal. “Osmanlı’dan Genç Türkiye’ye Kalkınma Stratejisinin Teorik Arka Planı: 1914-1918 Milli İktisat Düşüncesi.” *Turkish Studies*. Volume 11/1 Winter. (2016): 131-144.
- Sağlam, Serdar. “Ziya Gökalp’te ‘Solidarizm’ ve ‘Milli İktisat.’” *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*. 1, (2004): 74-75.
- Smith, Antony D. *Millî Kimlik* (Çeviren Bahadır Sina Şener). İstanbul: İletişim Yay, 2016.
- Servet-i Fünun*. 4, 89, (24 Kasım 1892): 170-171.
- _____ 31, 782, (19 Nisan 1906): 20.
- Varlı, Arzu-Koraltürk, Murat. “II. Meşrutiyet’ten Erken Cumhuriyet’e Milli İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi.” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. IX/20-21 (Bahar-Güz), (2010): 127-142.

Kaht u Galâda Kaht-ı Rical: Merkezî Yönetim ve Musul Vilayet İdaresinin 1879-1880 Kıtılgıyla İmtihani

Deprivation of Qualified Statesmen During Famine: The Struggle of the Central Government and Mosul Provincial Administration with the Famine of 1879-1880

Fasih DİNÇ¹

*Sorumlu yazar/Corresponding author:

Fasih Dinç (Dr. Öğr. Üyesi),
Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Mardin, Türkiye
E-posta: fasihdinc@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7213-680X

Başvuru/Submitted: 24.04.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
25.05.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
30.07.2020

Kabul/Accepted: 20.08.2020

Online Yayın/Published Online: 27.11.2020

Atıf/Citation: Dinç, Fasih. "Kaht u Galâda Kaht-ı Rical: Merkezî Yönetim ve Musul Vilayet İdaresinin 1879-1880 Kıtılgıyla İmtihani." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 30, 2 (2020): 477-503. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.726377>

ÖZ

Kıtılık; kuraklık ve dengesiz yağışların toplumun üretim olanaklarını ortadan kaldırmasıyla ortaya çıkan doğal bir afettir. Bu afet, her ne kadar coğrafi koşulların bir neticesi olsa da afetin giderilmesi, devlet mekanizmasının sağlıklı işleyişle yakından ilişkilidir. Bu mekanizmanın en önemli ayağını başarılı ve deneyimli yöneticiler oluşturmaktadır. Tespit ettiğimiz kadarıyla kıtlıkların baş gösterdiği merkezden uzak yerlerde yeterli deneyime sahip yöneticiler, memuriyet görevlerine herhangi bir leke gelmemesi için idarî sorumluluk almaktan kaçınımlardır. Bu sebeple söz konusu yerler, daha alt düzeydeki deneyimsiz memurlar tarafından idare edilmiştir. Bu memurların afetlerden kaynaklı olağanüstü koşulların hüküm sürdüğü idarî birimlerde varlık gösterebilmeleri, sahip oldukları yetenek ile merkezî devletin yardım kapasitesiyle doğrudan ilişkilidir. Ne yazık ki olağanüstü koşullarda krizi koordine edebilme kabiliyetinden yoksun yöneticilerin merkezî hükümetten gerekli desteği de alamaması durumunda söz konusu idarî birimlerde yaşayan halk, bir trajediyle karşı karşıya kalır.

Bu çalışmada; 1879-1880 zaman aralığında şiddetli açlığın meydana geldiği Musul vilayet alanında Osmanlı merkez bürokrasinin yönetici atama yaklaşımları ile atanan yöneticilerin kıtlıkla nasıl mücadele ettikleri hususu ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Kıtılık, Osmanlı Devleti, Musul vilayeti, kriz, yöneticiler

ABSTRACT

Famine is a natural disaster caused by drought and unbalanced precipitation which eliminates the production possibilities of society. Although this disaster is a result of geographical conditions, elimination of the disaster is closely related to the healthy functioning of the state mechanism. The most important pillar of this mechanism is successful and experienced administrators. As far as we ascertain in places where famine occurs, administrators with sufficient experience avoid taking administrative responsibility, as they do not want to tarnish their official duty. For this reason, the places in question are administrated by inexperienced junior civil servants. The ability of these civil servants to exist in administrative units where extraordinary conditions arise from disasters is directly related to their ability and aid capacity of the central state. Unfortunately, if the administrators lacking the capability to coordinate the

crisis in extraordinary conditions are unable to receive the necessary support from the central government, the people living in these administrative units face a tragedy.

This study deals with the approach of the Ottoman central bureaucracy in appointing administrators and the issue of how the appointed administrators struggled against famine in the Mosul province during the severe famine between 1879 and 1880.

Keywords: Famine, Ottoman State, Mosoul province, crisis, administrations

EXTENDED ABSTRACT

During the period from 1877 to the winter of 1879, the eastern provinces of the Ottoman Empire suffered from severe drought and famine. Although famine due to this drought increased in Van, Bitlis and Diyarbekir provinces, it was experienced in Mosul province in its most severe form, and agricultural production was completely interrupted in these regions. Successive dry season conditions from 1877 onwards led to a severe hunger in which mass deaths took place from December 1879 to May 1880.

In 1877, when the famine began, the Ottoman central government joined a fierce battle called the 93 War against the Russian State. The Ottoman Empire, which sustained a heavy defeat by Russia, suffered a great loss of land, and its economy which was in a weak state also entered into a deep crisis. One of the consequences of this war was the fact that Hakkâri Center Sheikh Ubeydullah initiated an uprising against the unsettled State authority, which also affected the area of the Mosul province. The local and international problems of the central government of the Ottoman Empire prevented measures from being taken against the famine in all eastern provinces turning into severe hunger.

In 1877, when the famine began, the Mosul, Shahrizor (Kirkuk) and Sulaymaniyah regions, which constituted the northern regions of Iraq, consisted of sanjaks under the control of Baghdad province. As the famine began to turn into severe hunger and accordingly the disturbance of the peace into a general insecurity, the central government separated these three regions from Baghdad province in 1879 and turned them into a province borough called Mosul. Kirkuk settlement was designated as the center of this province. The establishment of the Mosul province at a time when the central government was struggling with local and international crises did not allow the necessary investments to be made for the placement of a state power mechanism. As a matter of fact, almost all of the Iraqi military force which was required to prevent tribal outbursts resulting from the disturbance of the peace during the famine process had been propelled to the front. Very few of the soldiers were able to return. Most of the zaptieh forces, which provided security for settlements and government institutions, were disbanded because their salaries were not paid. This situation deprived provincial administrators of the necessary mechanisms to carry out an effective struggle against famine disaster.

Faced with the effects of famine, the central government tried to assign experienced administrators to the provincial administration. However, experienced administrators who were assigned to a province with natural disaster did not want to take responsibility for struggling

with famine due to the concern of not being able to deliver the necessary performance. There upon the central government was forced to assign civilian administrators who wanted to gain the higher authority but lacked the necessary experience. The administrators who went to the provincial area tried to change their positions upon encountering the destruction caused by famine. Those who could not get any results resigned from their duties. Those who continued their duties and those who could not carry out the necessary struggle against famine were dismissed by the central government after complaints from the citizens.

When the central government failed to obtain the desired success from the assigned civilian administrators, it unwillingly had to leave the provincial administration to a military administrator. In fact, it was not a rare case for military officials to come to civilian positions in a region such as Iraq, geographically remote to central government. The fact that the region had a long border with Iran and accordingly threatened the peace was the source of reasons for the military officer's to take the civilian powers in addition to their own powers. The frequent occurrence of this situation led to a constant effort by the military officers to take over civilian power. Within the scope of these efforts, they refrained from working devotedly in order to leave the civilian authorities in a difficult situation whenever the peace in the province was threatened. When the civil authorities of the Mosul province failed to conduct an effective struggle against famine, the military officers took this opportunity to make contacts with the central bureaucracy, have the military officers take control of the province administration and succeeded in assigning by proxy a subordinate military officer as the administrator of Mosul.

The military officer, who was assigned by proxy as the administrator of Mosul province suffering from the famine disaster, could not achieve the necessary success due to the deep social devastation caused by the disaster. However, the military officer made contacts with the central government through a petition consisting of joint signatures of the notables of the province in order to turn the assignment of proxy into principal, but the central government avoided appointing a military officer as a the civil servant. The appointment of military officers as civilian servants had been incompatible with the state's understanding of modernization about administration since the Tanzimat reform era. As a result, the central government of the Ottoman Empire was unable to assign experienced administrators who could carry out an effective struggle against famine on the eastern borders. The inefficiency of state mechanisms and the lack of necessary administrative experience of the assigned administrators left the people of the province vulnerable to the destruction of the famine disaster.

1. Giriş

Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerinde; 1877 yılından 1879 kışına uzanan dönem boyunca şiddetli bir kuraklık ve buna bağlı büyük bir kıtlık meydana gelmiştir. Bu kuraklığa bağlı kıtlık; Van, Bitlis ve Diyarbekir vilayetlerinde artan düzeyde kendini göstermişse de en şiddetli hâliyle Musul vilayetinde yaşanmış¹ ve bu bölgelerde tarımsal üretim tamamen durma noktasına gelmiştir. 1877'den itibaren yağışsız geçen mevsim şartları sebebiyle; 1879 Aralığından 1880 yılı Mayıs'ına dek kitlesel ölümlerle sonuçlanan şiddetli bir açlık ve yoksulluk yaşanmıştır.

Musul vilayeti karasal iklim kuşağında yer almaktadır. Vilayetin bağlı olduğu iklim kuşağında tarımsal üretim, doğanın dengesiz şartlarına bağlı olup bu şartlara en uygun ürünler buğday ve arpadır.² Bu ürünler, vilayet alanında meskûn halkın temel besin kaynağıdır. Her iki ürün de kış mevsiminin başında ekilmekte ve bereketli nisan yağmurlarıyla boy atarak başak vermektedir. Başak zamanında ürünün bozulmadan olgunlaşması için yeterli oranda güneş ışığına ihtiyaç duymaktadır. Ekinin başak verdiği zamanda aşırı yağış, ürünün bozulmasına yol açabilmektedir. Ürün, yeterli yağış almadığı takdirde de istenilen düzeyde verim elde edilememektedir. Yağış rejiminin buğday ve arpanın yetişmesine uygun olmaması veya yağmurların yıllık dağılımından kaynaklanan ölçsüzlük, halkın temel besin kaynaklarından mahrum kalmasına yol açmaktadır.³ Neticede yağış dağılımının dengesizliği buğday ve arpa gibi tahılların yetişmesine engel teşkil ettiği gibi birbirini takip eden yılların kurak geçmesi de bütün yaşam olanaklarını yok etmektedir. Öyle ki yağışsız geçen yıllar ve akabinde doğal sulama olanağının ortadan kalkması, sadece tarımsal faaliyetlerin yapılmasına mani olmamaktadır. Aynı zamanda bitki ve otların yetişmesine de engel olmaktadır. İklimin dengesiz unsurlarına bağlı olarak ortaya çıkan bu hususlar,⁴ belli aralıklarla kendini yineleyen kıtlıkların oluşmasına neden olmaktadır.

Kıtlığın iklim koşullarına bağlı olarak kendini yineleyen yapısı onu herkesin ilerde karşılaşabileceği muhtemel felaketlerden biri hâline getirmektedir. Osmanlı coğrafyasında

1 “... vak'a-yı kahtın en ziyade şiddetle hüküm sürmekte olduğu mahal Musul vilayeti...” Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) İrade Dâhiliye (İ. DH.), 802/65028, Lef. 2, 16 Ca 129 (26 Nisan 1880).

2 C. J. Edmonds, “The Kurds of Iraq”, *The Middle East Journal*, Vol. 11, No.1, (Winter, 1957), 54; BOA. Yıldız Esas Arşivi (Y. EE.) 7/12, 24 L 1297/29 Eylül 1880; Dr. E. Ives, *A Journey From Persia to England*, (London: 1773), 311; BOA. İrade Mevlis-i Valâ (İ. MVL.) 387/16890, Lef. 13, 9 Za 1273 (29 Haziran 1857); Musul (Vilayet) Gazetesi (MG), Sayı (S) 507, sayfa (s) 1, 5 Z 1316; Roger Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, (New York: I.B. Tauris, 1993), 31.

3 Edmonds, “The Kurds of Iraq”, 54.

4 *Further Correspondence Respectin the Condition Of The Population in Asia Minor and Syria, Turkey No: 23 (1880)*, 128; Stephen Hemsley Longrigg, *Irak, 1900 To 1950 A Political, Social, and Econmic History*, (London: Oxford Universty Prees, 1956), 6; Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, (Ankara: Doğubatu, 2017), I: 380.

kıtlık, 19. yüzyılın sonlarına kadar daimi surette en muhtemel felaketler arasında⁵ yer almıştır. Nitekim 19. yüzyılın son yıllarında Musul vilayetinde meydana gelen kıtlık, yakın dönemin en yıkıcı ve korkunç felaketlerinden olmuştur. 1879-1880 yılında meydana gelen felaket esnasında binlerce insan hayatını kaybetmiş ve binlercesi de yaşam yerlerini terk ederek başka bölgelere göç etmek zorunda kalmıştır. Bunun sonucunda toplumsal ve iktisâdî yaşam altüst olmuştur. 1879-1880 kıtlığının bölgede yarattığı dram, hafızalarda uzun bir dönem canlılığını korumuştur.⁶

Coğrafi etkenler kıtlığın oluşumunda temel bir rol oynamaktadır. Bununla beraber, kıtlığın yarattığı yıkıcı etkilerinin sınırlandırılması ve hatta oluşumunun engellenmesi devlet mekanizmasının yapısıyla ilişkilidir. Devletin bölgedeki konumlanma düzeyi ve teknik imkânları, coğrafi unsurların yarattığı afetlere karşı önemli bir direnç noktasını oluşturur. Bu nedenle kıtlığın oluşumu coğrafi koşullardan ziyade devletle ilişkili olarak tanımlanmaktadır. Herhangi bir bölgede devletin sahip olduğu idarî, siyasi ve ekonomik imkân/imkânsızlıklar olumsuz hava koşullarının neden olduğu kötü hasadın toplum üzerindeki etkisinin niteliğini belirlemektedir. Devletin idarî ve teknolojik imkânları ölçüsünde kıtlığın neden olduğu olumsuzluklarla mücadelede yönetici kesim kritik roller üstlenebilmektedir. Öyle ki yöneticilerin kıtlık döneminde krizi yönetmeye ilişkin ortaya koyduğu tavır ve uygulamaları, memurluk kariyerleri açısından bir sınanmaya dönüşebilmektedir.

Bu çalışmada; Osmanlı Devleti'nin Musul vilayet alanında 1877-1880 yılları arasında ihtiva eden kıtlık sürecini önleme veya tahrip gücünü sınırlandırmada sahip olduğu idarî örgütsel yapı ve bu yapının işleyişini sağlayan yöneticilerin gösterdikleri tepkiler irdelenecektir. Bu çerçevede çalışmada, bir taraftan merkezî hükûmetin taşrada doğal afetler sonucunda meydana gelen kriz durumunda yönetici tayinine ilişkin imkânları sorgulanmaya tabi tutulurken diğer taraftan da atanan yöneticilerin kriz karşısında iş ve hizmet görme kapasiteleri ele alınacaktır. Bu noktada 1879-1880 yılında Musul vilayetinde meydana gelen kıtlık felaketinin sadece iklimsel koşullardan kaynaklı bir durum olmadığı ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Bunun yanında çalışma; Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu mali ve siyasi krizler nedeniyle kıtlık bölgesine deneyimli yöneticiler atayamadığı, atanan yöneticilere kıtlıkla mücadele kapsamında gerekli desteği sağlayamadığı ve kıtlığın yıkıcı etkilerine karşı önleyici bir yönetim ortaya koymalarına engel olduğu iddiasını taşımaktadır.

5 19. yüzyıl insanının karşılaşabileceği muhtemel felaketlerle ilgili olarak 1843 Mayısında Mardin naibinin şer'îye siciline dercettiği dua dikkat çekicidir. Mardin naibinin sicil kaydında yaptığı duaya göre bu dönemde karşılaşabilecek ilk felaket yokluk ve düşkünlük olarak belirirken çeşitli bela ve kazaların yanında veba da bir felaket olarak tahayyül edilmiştir. Naibin duası dönemin muhtemel felaketlerinden korunma için Allaha bir yakarıştır. Bk.. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş, Fasih Dinç, *242 Nolu Mardin Şer'îyye Sicili Belge Özelleri ve Mardin*, (Mardin. İhtisas Kütüphanesi Yayınları, 2006), 84; Abraham Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, Çev. Mehmet Emin Baş, (İstanbul: Küre Yayınları, 2013), 21.

6 1990'da Bağdat'ta vefat eden Kerküklü yazar ve araştırmacı Şakir Sabir Zabit'in 1964'te kaleme aldığı eserinde: "1296'da açlık şimdikiye kadar babalarımızdan iştiğimiz büyük baha çok acı idi" şeklindeki aktarımları söz konusu kolektif hafızanın bir yansımaları oluşturmaktadır. Bk.. *Kerkük'te İçtima'i Hayat Folklor*, (Bağdat: Zaman Basımevi, 1964), 111.

2. Kıtılık Sürecinde İdarî Ortam

Kıtılık sürecinin şiddetli açılığa evrildiği 1879 yılına kadar Irak'ın kuzey bölgeleri, Midhat Paşa'nın 1869 yılından itibaren yürürlüğe koyduğu vilayet sistemiyle idare edilmektedir. Bu sisteme göre; kıtılığın sirayet ettiği Musul,⁷ Şehrizar⁸ (Kerkük) ve Süleymaniye⁹ bölgeleri, ayrı birer mutasarrıflık hâlinde Bağdat vilayetine bağlanmıştır. 1872 yılında Süleymaniye mutasarrıflıktan kaymakamlık düzeyine indirilerek Şehrizar (Kerkük) mutasarrıflığına bağlanmıştır. Irak'ın Midhat Paşa'nın Bağdat valiliğiyle başlayan yeni idarî yapılanması, 1879 yılında özellikle vilayet taksimatı yönüyle işlerliğini yitirmiş ve bu sebeple yeni bir düzenleme ihtiyacı doğmuştur. Zira tüm Irak bölgesinin Bağdat merkezli tek bir vilayet yapısıyla idare edilmesi çeşitli sorunları beraberinde getiriyordu. Irak'tan merkezî hükûmete gönderilen raporlarda, Bağdat vilayetinin çok geniş bir alanı teşkil ettiği ve valinin bu alanda gerekli denetim ve kontrolü sağlayamadığı ifade edilmiştir. Bağdat valisinin vilayetin tüm alanlarına gidememesi ve sağlıklı bir idare tesis edememesi merkezî hükûmet nezdinde de bir sorun olarak kabul görmüştür. Buna göre 1879 şubatında Bağdat vilayetinin kuzey bölgelerini teşkil eden Musul, Kerkük ve Süleymaniye sancakları müstakil bir vilayete dönüştürülmüştür. Tesis edilen yeni vilayetin merkezî de Kerkük olarak tayin edilmiştir. Musul vilayet merkezinin Kerkük olarak seçilmesinin bir nedeni de yerleşimin vilayet alanının ortasında bulunmasıdır.¹⁰ Diğer bir nedeni ise yoğun aşiret nüfusunun bulunduğu vilayette, İran sınırıyla bağlantılı aşiretlerden kaynaklı çatışmaların en tahrip edici etkisinin, Kerkük bölgesinde hissedilmesidir. Kerkük yerleşimini vilayet merkezi olarak elverişli kılan diğer bir faktör de sınırın kontrol ve denetiminde Musul ve Süleymaniye yerleşimlerine oranla stratejik konumda bulunmasıdır.¹¹

1879 idarî düzenlemesinde Musul, Kerkük ve Süleymaniye bölgelerinin Bağdat'tan ayrılarak müstakil bir vilayete dönüştürülmesi her üç yerleşimin sakinleri tarafından olumlu karşılanmıştır.¹² Çünkü yeni oluşturulan Musul vilayeti, iyi silahlanmış ve güçlü yöneticilere sahip aşiretlerin yoğunlukta olduğu bir alanı teşkil ediyordu. Bu alanda bulunan aşiretler, kendi aralarında sürekli bir çatışma içinde oldukları gibi otorite tanımaz karakterleri nedeniyle mahallî idareyi reddetmeye hazır bir yapıya sahiptirler.¹³ Bölgede devlet otoritesinin zayıflaması ve meydana gelen kimi doğal afet durumlarında bu aşiret unsurlarının gerek kendi aralarında ve

7 Musul'un idarî yapısıyla ilgili daha geniş bilgi için Bk. Ahmet Gündüz, "Musul", *DİA*, c. 31, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 363-367.

8 Şehrizar adının anlamı, coğrafi ve idarî sınırları ve Kerkük ile ilişkisine dair geniş bilgi için Bk. Fahri Dinç, XIX. Yüzyılda Kerkük (Fiziki, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı), (Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2016), 16-31; Ahmet Gündüz, "Şehrizar", *DİA*, c. 38, (İstanbul: DiyanetVakfı Yayınları, 2010), 473-475.

9 Süleymaniye şehrinin kuruluşu ve Osmanlı idarî teşkilatı içindeki yerine dair Bk. Ahmet Gündüz, "Süleymaniye", *DİA*, c. 38, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 111-113.

10 BOA. Şurâ-yı Devlet (ŞD.) 2434/26, 21 C 1297 (31 Mayıs 1880).

11 Musul vilayetinin kıtılık süreci boyunca idarî yapısı ve meydana gelen değişimler ile ilgili olarak Bk. Dinç, XIX. Yüzyılda Kerkük, (Fiziki, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı), 135-148.

12 Babı Ali tarafından Musul vilayetinin kurulmasına ilişkin gönderilen telgrafa "tebşir" yani müjde olarak bakılmıştır. Bk.. BOA, İ. DH. 782/63625, 29 Ra 1296 (23 Mart 1879).

13 Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq*, 1800-1908, (London: SOAS/Routledge Studies on the Middle East, 2005), 63.

gerekse devletin bölgesel güçleriyle çatışmaları, bölgede idarî işleyiş ve güvenliği kesintiye uğrattıyordu. 1877 yılında başlayan kıtlık sürecinde Musul, Kerkük ve Süleymaniye idarî birim yöneticilerinin en aciz kaldığı hususlardan biri de aşiret taşkınlıklarıyla mücadele olmuştur. Çünkü yöneticiler, iç asayişli sağlayacak askerî güçten yoksundurlar. Bu durum, kıtlıkla beraber bölgede meydana gelen kriz durumunu daha da içinden çıkılmaz bir hâle getirmiştir. 1879'da bölgenin müstakil vilayet statüsüne kavuşması, halkın başta aşiret taşkınlıkları olmak üzere kıtlıktan kaynaklı olumsuzlukların da son bulacağı beklentisine neden olmuştur.

Musul, Kerkük ve Süleymaniye bölgelerinin müstakil vilayet ile yönetilmeye başlanması her ne kadar halkın içinde bulunduğu koşullardan kurtulma beklentilerine yol açmış olsa da vilayet avantajından faydalanma ve söz konusu avantajın sürdürülebilirliğini sağlama, kabiliyetli ve dirayetli valilerin iş başına gelmesine bağlıdır. Dirayetli yöneticilerin etkin ve başarılı bir yönetim sergileyebilmeleri atandıkları alanlarda uygun koşulların bulunmasına ve onların söz konusu koşulları değerlendirebilmeleri ise merkezî hükûmetin herhangi bir kriz içinde bulunmamasına bağlıdır. Bu durum bir yönüyle yöneticilerin iyi bir talihe diğer yönüyle de merkezi bürokrasiyle güçlü bağlantılara sahip olmalarını gerektirmektedir. Bir yönetici ne kadar kabiliyetli olursa olsun atandıkları idarî birimde kıtlık, salgın hastalık veya deprem gibi afetlerle karşılaşması hâlinde o yöneticinin başarılı olma şansı oldukça düşüktür.¹⁴ Bu talihsizliğe merkezî hükûmetin olağan üstü koşullar içinde olması eklendiğinde yöneticinin başarılı olması bir yana varlık gösterebilmesi bile mümkün değildir.

1877 yılında başlayan kuraklığın yol açtığı kıtlık durumu ve ondan kaynaklı olumsuz koşullar, bölgeye atanacak yöneticilerin idarî tasarruflarda bulunmasına imkân tanımayan talihsizliklerin başında gelmektedir. Buna ek olarak 1877'de devletin Rusya ile girdiği savaş, merkezî hükûmeti yerelde meydana gelen kimi olumsuzluklarla mücadele imkânından yoksun bırakmıştır. Merkezî hükûmet de bu koşullarda hâliyle mahallî yöneticileri kendi kaderlerine terk etmek durumunda kalmıştır. Kıtlık sürecinde Musul, Kerkük ve Süleymaniye bölgelerinin idarî işleyişini kesintiye uğratan aşiret taşkınlıklarına karşı mahallî idarecilerin aciz kalması, Irak askerî gücünün neredeyse tamamının savaş alanına kaydırılmasından ileri gelmiştir.¹⁵ Söz konusu gücün on binlerle ifade edildiği ve çok azının geri dönebildiği ileri sürülmüştür.¹⁶ Musul vilayet alanında kalan askerî potansiyel de kıtlığın şiddetini artırmasıyla beraber meydana gelen olaylara müdahale edebilecek imkânlardan yoksun kalmıştır. Musul vilayetinde görevli zaptiyeler ise uzun bir dönem maaşlarını alamadıklarından ötürü çoğu dağılmış, geriye kalanlar da

14 Irak bölgesinde güçlü yöneticiler, kıtlık ve salgın hastalık gibi doğal afetlerin bulunmadığı ve ticari sirkülasyonun yoğun olduğu dönemlerde ortaya çıkmaktadır. Bk.. Tom Nieuwenhuis, *Politics And Society In Early Modern Iraq Mamluk Pashas, Tribal Shayks and Local Rule Between 1802 and 1831*, (Boston/London: Martinus Nijhoff Publishers, 1982), 58.

15 J. G. Lorimer, *Gazetteer Of The Persian Gulf, Oman And Central Arabia*, (London: Achive Editions, 1986), 1490.

16 Ali el Vardi, *Lema 'at 'ül İctima' iye*, (Beyrut: Dare'l Raşid, 2005), III: 41.

operasyona çıkabilmek için gerekli ihtiyaçlardan yoksun kalmıştır.¹⁷ Vilayet bünyesinde bulunan nizamiye askerleri de kıtlık koşullarının neden olduğu yoksunluk durumundan nasibini almıştır. Nitekim kıtlık döneminde Irak'ın Kuzey bölgesinin tümünde genel bir güvensizliğe yol açan beş yüz Hemavend aşiret mensubunun saldırılarına karşı Musul vilayet alanında konuşlandırılan 8 tabur nizamiye askerî hiçbir varlık gösterememiştir.¹⁸ Musul vilayetinin dağılımı askerî gücüne karşı Altıncı Ordu merkezi olan Bağdat askerî gücü de ihtiyaçları karşılamaktan uzak kalmıştır.¹⁹ Aynı şekilde orada bulunan zaptiyeler de iki yıla yakın maaş alamadıkları için görevlerini bırakmaya başlamışlardır.²⁰ Musul vilayet alanında güvenliği sağlaması gereken askerî gücün etkili olmaktan uzak kalması ve bundan kaynaklı yöneticilerin varlık gösterememeleri, idarî birimler bünyesinde yaşayan halkın tepkisini çekmiştir. Halk asayişe ilişkin meydana gelen olaylarda, yöneticileri “*seyirci gibi bakmak*”la itham etmiştir.²¹

1877'de etkisini gösteren kuraklıkla beraber başlayan kıtlık sürecine paralel olarak 93 Harbi'nin Musul, Kerkük ve Süleymaniye bölgelerinde yarattığı otorite boşluğu, başka bir bölgesel krizin oluşmasına neden olmuştur. Kıtlığın şiddetli açlığa yol açtığı 1880 yılında Hakkâri merkezli Şeyh Ubeydullah İsyanı, yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla Musul vilayetinde belli ölçüde propaganda alanı bulabilmiştir. Propagandanın bölge yöneticileri tarafından anlaşılması, Şeyh Ubeydullah'ın başlattığı harekete destek olunması amacıyla bölgenin aşiret ve tarikat liderlerine gönderdiği mektuplara ulaşılmasıyla mümkün olmuştur.²² Mahallî yöneticiler, Şeyh Ubeydullah'ın propaganda mahiyetindeki çağrılarının bölgenin içinde bulunduğu olumsuz koşulları tetikleyebileceği ve kitlesel eylemlere dönüşebileceği ihtimali nedeniyle endişe ve panik içine girmişlerdir. Bu endişelerden hareketle Musul vilayet valisi ve Irak askerî erkânı, Şeyh Ubeydullah hareketinin özellikle Musul vilayetinde meydana gelmesi muhtemel kimi olaylara karşı alınacak tedbirleri merkezî hükümete bildirmişlerdir.²³

17 “Musul zabtiyelerinden çend imza ile alınan telgrafnamede zabtiyelerin 94 ve 95 senelerinden on altı aylıklarıyla sekiz aylık şier ve saman tayinatının terakimi ve kaht u galânın buna inzımanı cihetiyle duçar oldukları zaruretten dolayı bazıları familyalarını terk ile diyarı ahire azimet etmiş ve hayvanlarının ekserisi aklıktan telef olmuş olduğu beyan olunuyor.” Bk.. BOA. Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.) Vilayet Gelir Giden Defteri (VGG. d.) 966, s. 118, 15 Ca 1297 (25 Nisan 1880).

18 “...Musul vilayetinde sekiz tabur askerî nizamiye olduğu halde heyeti umumiyesi beş yüz neferi mütevaciz olmayan Hemavendlilerin hakkıyla terbiyelerine bakılamaması kaht sebebiyle levazım-ı seferiye-i askeriyenin tedarik-i müşkülattan neşet ederek...” Bk.. BOA. BEO. VGG. d. 966, s.126, 29 C 1297 (8 Haziran 1880).

19 Bağdat vilayet valisi Abdurrahman Paşa, merkezi hükümete gönderdiği 30 Ağustos 1880 tarihli bir raporda “...istikrarı emniyet ve asayiş vasuta-i müstakile olan kuvve-i zabtiye tensikati umumiye sırasında bu vilayet dahi vilayati-ı saireye kıyas tutularak birkaç defa tenkih ve tenzil ile ihtiyacı mahalliyeye kaftı olamayacak bir hale ve isal edildiğinden ve silahları tebdil ve islah ve sair noksanları ikmal olunmadıktan başka ...” şeklinde vilayetin askerî potansiyelinin asayişini teminde yetersizliğini açıkça dile getirmiştir. Bk.. BOA. Y. EE. 7/12, 24 L 1297 (30 Ağustos 1880).

20 “...Vilayet zaptiyesinin sene-i sabıkadan yirmiden otuz yediye kadar maaşları ve sene-i haliyeden dahi henüz bir akçe verilmemesinden dolayı bazı cihette bulunan efradın terki memuriyete kalkıştıkları...” Bk.. BOA. BEO. VGG. d. 966, s. 168, 20 Ş 1298 (18 Temmuz 1881).

21 BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS.), 164/63, 22 Ca 1297 (2 Mayıs 1880).

22 Şeyh Ubeydullah'tan Talabani Şeyhi Şeyh Ali'ye gönderilen mektup için Bk. BOA, Dâhiliye Şifre (DH. ŞFR.) 112/72, 21 N 1296 (8 Eylül 1879).

23 Bağdat'ta görevli Ferik Recep Paşa tarafından Harbiye Nezareti'ne gönderilen bir telgraf sureti için Bk. BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK.) 4/55, 17 Za 1297 (21 Ekim 1880).

3. Kıtık Sürecinde Vilayet Yöneticileri

3.1. Mutasarrıflar

Kıtık süreci boyunca Musul, Kerkük ve Süleymaniye bölgelerine atanan yöneticileri kariyerleri açısından uygun koşulların bulunmadığı görülmektedir. Aslında merkeziyetçi politikaların uygulanmaya başlanmasıyla başta aşiretlerden kaynaklı problemler olmakla birlikte salgın gibi sorunlar, Irak bölgesini sürekli asayiş boşluğundan neşet eden bir kriz hâliyle karşı karşıya bırakmıştır.²⁴ Bu krizlerle baş etme amacına matuf olarak mülkî yetkileri de uhdelerinde toplayan askerî erkânın yönetici olarak atanmaları söz konusu olmuştur. İdarî birimlere atanan asker kökenli yöneticiler de kendi sınıflarına mensup rütbelileri de alt idarî birimlere yönetici olarak atanması çabasından geri durmamışlardır.²⁵ Kıtık süreci boyunca Musul sancağı hariç Kerkük ve Süleymaniye sancakları askerî erkâna mensup Paşa unvanlı mutasarrıfların uhdelerinde görülmektedir.

Mülkî ve askerî yetkilerin ayrıştırılmasına karşı çıkan ve asayiş problemlerini çözebilme kapasitelerine sürekli vurguda bulunarak mutasarrıflık yetkilerini ellerine almaya çalışan asker kökenli yöneticilerin,²⁶ kıtıktan kaynaklanan olumsuz koşullar karşısında mülkî kökenli yöneticilere oranla fark edilebilir bir başarı gösteremedikleri anlaşılmaktadır. Nitekim kıtık süreci boyunca Kerkük ve Süleymaniye sancaklarının mutasarrıfları birkaç sefer değişmekle beraber Musul sancağının mutasarrıflığını yürüten Nazım Efendi, sürecin sonuna kadar görevini sürdürmüştür. Merkezî hükümetin kendisini kıtıktan mustarip başka bir bölgeye tayin etmesi teşebbüsüne direnen Nazım Efendi, mevcut görev alanının dışına çıkmayacağını, aksi bir durum karşısında da görevinden ayrılacağını bildirmiştir. Nazım Efendi'nin Musul'dan ayrılmamasına yönelik kesin tutumunu gören merkezî hükümet, geri adım atarak kıtık sürecinin sonuna kadar kendisini Musul mutasarrıflık görevinde bırakmak durumunda kalmıştır.²⁷ Nazım Efendi kıtlığın şiddetlendiği dönemde halkın beklentilerine cevap verebilecek bir yönetim sergileyebilme

-
- 24 Modernleşmenin devlet idarî yapısına dayattığı temel olgu merkezileşmedir. Merkezileşmenin süregelen devlet yapısında meydana getirdiği değişim beraberinde başkaldırı gibi tepkilere neden olmuştur. Bu tepkilerin meydana getirdiği düzensizlik ve bozulma hâli modernleşmenin doğal bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Bk.. S. N. Eisenstadt, *Modernleşme başkaldırı ve değişim*, Çev. Ufuk Coşkun, (Ankara: Doğubatı, 2004), 34.
- 25 Kerkük'ün de dâhil olduğu Bağdat vilayetine bağlı sancaklara yapılan mutasarrıf atamalarının ordu hiyerarşisi içinden Ferik rütbesine haiz olanlar içinden atandığı görülmektedir. Bk.. BOA, Bağdad Ayniyat, d. 851, s. 151, 5 Ca 1289 (11 Temmuz 1872); *Fırka-yı askerîye kumandanlığı ilave olunarak Şehrîzor (Kerkük) mutasarrıflığına Nafiz Paşa'nın tayini*. Bk.. BOA. İ. DH, 633/47598, 8 Ra 1291 (25 Nisan 1875).
- 26 Askerî erkânın Irak'ın imar ve düzeninin ıslahı ile ilgili olarak merkezî hükümete gönderdikleri raporlarda mülkî ve askerî hizmetlerin birbirinden ayrılmasının Irak idaresi için sıkıntı yarattığı belirtilmektedir. Mülkî memurların iktidarsızlıkları ve dirayetsizliklerinden dolayı asayişin sağlanamadığı ve bunun da zirai ve ticarî faaliyetlere doğrudan yansımaları sonucu bölgede arzu edilen ilerlemenin elde edilemediği savunulmuştur. Bk.. BOA. Y. EE. 12/8, 25 B 1296 (15 Temmuz 1879).
- 27 Kıtık süreci boyunca Musul, Kerkük ve Süleymaniye sancaklarına yapılan mutasarrıf atamaları için Bk. BOA. BEO. VGG. d. 966, s. 21, 24 L 1295 (21 Ekim 1878); BOA. BEO. VGG. d. 966, s. 66, 4 B 1296 (24 Haziran 1879); BOA. İrade Mesail-i Mühimme (İ. MMS), 62/2915, Lef. 2, 17 C 1296 (8 Haziran 1879).

olanağı bulamamakla²⁸ beraber kıtlık süreci boyunca gösterdiği sabır ve direncinden olsa gerek merkezî hükûmet tarafından bir üst rütbe ile taltif edilmiştir.²⁹

Kıtlık sürecinin Bağdat ve daha sonra da Musul vilayetine bağlı sancaklar içinde en sert geçtiği yerler, Kerkük ve Süleymaniye sancaklarıdır. Zira kıtlığın Musul'dan Kuzey'e doğru yayılan alanlardaki etkisi daha kötüydü. Bu bölgedeki aşiretler, mutasarrıfların yöneticilik iradelerini sınyayan en temel unsur olmuştur. Kerkük ve Süleymaniye mutasarrıfları, aşiretlerin kontrol altına alınmasında gerekli önlemleri alamadıkları ve asayiş sorunlarıyla baş edemedikleri yönünde merkezî hükûmet nezdinde şikâyet konusu olmuşlardır.³⁰ Süleymaniye sancağı bu anlamda en fazla sorunla karşılaşan sancak olmuştur. Bu koşullardan dolayı Eylül 1878'de görevde bulunan Ziver Paşa, Süleymaniye'de daha fazla kalamayacağını merkezî hükûmete bildirerek görevden affını istemiştir.³¹ Kendisinden sonra Kerkük sancağı mutasarrıflığından Süleymaniye sancağına geçen Ferik Sabit Paşa ile ilgili olarak da Caf aşireti ile yaşanan sorunlar dolayısıyla Süleymaniye sancağında daha fazla kalmasının “mazarratı melhuz” ciddi sorunlara neden olacağı yönünde merkezî hükûmete şifreli telgraf gönderilmiştir.³² Sabit Paşa, daha sonra kıtlık nedeniyle karşılaştığı ağır koşullardan dolayı merkezî hükûmetten ailesini İstanbul'a nakletmek için altı ay süreyle izin istemiş ve kıtlığın şiddetlendiği bir dönemde yerine vekil bırakarak Süleymaniye'den ayrılmıştır.³³ Daha sonra kendisi görev alanına dönmüş ve görevinde göstermiş olduğu dirayetten dolayı Beylerbeylik rütbesini almaya muvaffak olmuştur.³⁴

Musul ve Süleymaniye mutasarrıfları kıtlık sürecinde devlet olanaklarının yetersizliğine karşı halkın mağduriyetini giderme yolunda yeni olanaklar yaratamadıkları gibi onların, süreç boyunca halkın en fazla şikâyet konusu ettiği asayişin temini konusunda, taltifi gerektirecek olağanüstü bir performans gösterdiklerine ilişkin verilerle karşılaşmamıştır. Hatta kıtlık sürecinin başından sonuna kadar Musul'da görevli bulunan Nazım Efendi, mahallî imkânların tükendiği en şiddetli zamanda bile yeni olanakların sağlanması konusunda merkezî hükûmeti bilgilendirmemiştir. Üstelik bu durumun vilayet birimlerinde görevli bulunan bütün idarî yöneticiler için de geçerli olduğunu bölgeden geçen bir seyyah ifade etmiştir.³⁵ Örneğin Süleymaniye mutasarrıflık alanında kıtlığın şiddetlenmesi ve acı haberlerin art arda merkezî hükûmete ulaşmasıyla birlikte merkezî hükûmet, olayların bu raddeye gelmeden önce sürece ilişkin gerekli bilgilendirmelerin

28 *Lieutenant-Colonel Miles 'tan Sir A. H. Layrad'a, Musul, 19 Ocak 1880, Further Correspondence Respectin The Condition Of The Popülation İn Asia Minor And Syria, Turkey No: 23 (1880), s. 95; Binbaşı Melis tarafından 19 Kanunısânî 80 tarihli Musul'dan gönderilen telgraf için Bk. BOA. Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR TO.) 258/30, 19 Ocak 1880.*

29 BOA. BEO. VGG. d. 966, s. 156, 30 Ra 1298(2 Mart 1881).

30 “Kerkük ile Süleymaniye'nin işleri fevkalade karışık bir halde ...” Bk.. BOA. İ. MMS, 62/2915, Lef. 2, 17 C 1296 (8 Haziran 1879).

31 BOA. DH. ŞFR, 119/6, 1 L 1296 (28 Eylül 1878).

32 BOA. DH. ŞFR, 111/27, 18 Ca 1296 (10 Mayıs 1879).

33 BOA. DH. ŞFR, 113/54, 23 Ca 1297 (3 Mayıs 1880).

34 BOA. İ. DH, 812/65561, 22 N 1297 (28 Ağustos 1880); BOA. BEO. VGG. d. 966, s. 136, 24 N 1297 (30 Ağustos 1880).

35 *Major Trotter'dan the Marguis of Salisbury'ya, 3 Mart 1880, Further Correspondence Respectin The Condition Of The Popülation İn Asia Minor And Syria, Turkey No: 23 (1880), s. 110.*

neden yapılmadığı hususunda mutasarrıfa yüklenmiştir.³⁶ Süleymaniye mutasarrıflığına karşı tutumundan hareketle merkezî hükûmetin, kıtlığın önünün alınmamasında yöneticilerin gerekli bilgilendirmelerde bulunmamasının payı olduğu düşüncesini taşımadığını söylemek mümkündür. Zira merkezî hükûmet böyle bir kanaat taşıyaydı, mutasarrıfı hemen azletmesi ve gerekli soruşturmaya tabi tutması gerekirdi. Ancak merkezî hükûmet kıtlığın idareciler üzerinde yarattığı baskının farkında olarak onları görevlerinden aflarını isteyecek duruma getirmemeye çalışmıştır. Hatta yukarıda ifade edildiği gibi söz konusu baskıya, tek başına göğüs germeleri nedeniyle başarılı bulup ödüllendirme yoluna gitmiştir.

3.2. Valiler

Kıtlık sürecinin ilk iki yılında Bağdat vilayetine ve daha sonra da Musul vilayetine bağlı Musul, Kerkük ve Süleymaniye sancaklarının mutasarrıflar açısından ihtiva ettiği olumsuz koşullar, sürecin açlığa doğru gittiği bir dönemde her üç sancağın müstakil bir vilayete dönüşmesi nedeniyle valiler için de kariyer sınama alanına dönüşmüştür. Bölgenin olumsuz koşulları, ilerleyen süreçte daha da ağırlaşmıştır. Merkezî hükûmet yeni teşkil ettirdiği vilayet alanında bulunan olumsuz koşullarla mücadele etmek için tecrübeli gördüğü yöneticileri atamaya çalışmış, ancak vilayetin içinde bulunduğu zor koşullardan haberdar olan söz konusu yöneticiler, vilayete atanmamak veya atamalarını durdurmak amacıyla çeşitli gerekçeler ileri sürerek görevi üstlenmekten imtina etmişlerdir. Nitekim bu kapsamda Musul valiliğine 3 Şubat 1879'da atanan eski sadrazamlardan Hamdi Paşa'nın³⁷ bu görevi kabul etmediği 6 gün sonra valiliğe yapılan yeni bir atamadan anlaşılmaktadır. 9 Şubat'ta vilayet valiliğine üst düzey bürokratlardan Mahmud Nedim Paşa³⁸ atanmıştır. Ancak Mahmud Nedim Paşa da Musul gibi uzak bir memlekete ilerleyen yaşını ve sağlık sorunlarını gerekçe göstererek gidemeyeceğini ifade etmiştir.³⁹ Yeni teşkil edilen vilayetin içinde bulunduğu olumsuz şartlara karşı güçlü vali arayışlarından⁴⁰ sonuç alamayan merkezî hükûmet, nihayet 14 Şubat 1879 tarihinde gerek bölge gerekse valilik tecrübesi olmayan Şehremaneti Nan-ı Aziz Komisyonu'nun geçici başkanlığını yürüten eski Turhal mutasarrıfı Feyzi Paşa'nın vilayet valiliğine atanmasına karar vermiştir.⁴¹

1879 Şubat'ının ortalarında Musul vilayetine tayin edilen Feyzi Paşa'nın, görev yerine ulaşır ulaşmaz, kıtlıktan kaynaklı karşılaştığı tablodan olsa gerek İstanbul'a geri dönmenin çabası içine girmeye başladığı görülmektedir. Paşa, İstanbul'a geri dönme çabalarına gerekçe olarak

36 BOA. BEO. VGG. d. 966, s. 94, 10 Z 1296 (25 Kasım 1879).

37 BOA, Y. EE, 4/11, 10 S 1296/3 Şubat 1879.

38 Mahmud Nedim Paşa'nın biyografisi için Bk. Ali Akyıldız, "Mahmud Nedim Paşa", *DİA*, c. 27, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 374-376.

39 *Musul valiliğine nasp buyrulmuş devletli Mahmud Nedim Paşa hazretleri dahi bilad-ı ba'ideye azimette vucudça imkân ve iktidarsızlığından bahisle affını isti'taf etmiş olduğundan...* Bk. BOA. İ. DH, 781/63488, Lef. 2, 16 S 1296 (9 Şubat 1879).

40 Taşra vilayetlerine üst düzey bürokratların tayinini, II, Abdülhamit'in merkezden uzaklaşmasını istediği kişiler için başvurduğu bir strateji olarak da tanımlanmaktadır. Bk.. Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform*, Çev. Ercan Ertürk, (İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 270.

41 BOA. İ. MMS, 60/2850, 21 S 1296 (14 Şubat 1879).

“arıza-i vücudiyesi” yani sağlık sorunlarını göstermiştir. Merkezî hükûmetten sağlık sorunlarının baş göstermesi nedeniyle “muvakkaten” İstanbul’a dönmesi için izin talebinde bulunmuş ve söz konusu talebinin dikkate alınmaması durumunda “valilikten affına” müsaade edilmesini istemiştir. Ancak Feyzi Paşa’nın geçici bir süreliğine İstanbul’a dönüş talebi Meclis-i Vükelâ tarafından yapılan müzakerede Musul vilayetinin İstanbul’a olan uzaklığı gerekçesiyle kabul edilmemiştir.⁴² Feyzi Paşa’nın İstanbul’a dönüş için ileri sürdüğü sağlık sorununa karşı Musul vilayetinin uzaklığı gerekçesiyle ret edilmesi, Meclis-i Vükelâ üyelerinin Paşa tarafından ileri sürülen mazereti kabul etmediklerine göndermede bulunmaktadır. Çünkü hasta olan birisinin uzak bir mesafeyi kat etmesi sağlık sorununu daha da kötüleştirebileceğinden hastanın bundan imtina etmesi gerekmektedir. Ancak hasta olduğunu iddia eden kişi ileri sürdüğü hastalığına karşı uzun bir yolculuğa çıkma isteğini ısrarla vurgulamaktadır. Bu durum muhtemelen Meclis-i Vükelâ üyelerinin Paşa’nın ileri sürdüğü gerekçeye şüpheyle yaklaşmasına neden olmuştur. Nitekim Paşa’nın İstanbul’a geri dönmesi talebinin kabul görmemesine gösterilen bir başka gerekçe ise vilayetin içinde bulunduğu kritik koşullardır.⁴³ Bu koşullar her ne kadar İstanbul’a dönüş gerekçesi olarak Feyzi Paşa tarafından ifade edilmemiş olsa da Meclisi Vükelâ heyetince o bölgenin “*ehemmiyeti dahi derkâr bulunması*” şeklinde dolaylı bir anlatımla belirtilmesi, Paşa’nın vilayetten ayrılma talebinin hastalıktan ziyade kıtlık koşullarından ileri geldiği ihtimalini akla getirmektedir.⁴⁴ Bu ihtimalden kaynaklı olsa gerek meclis, Feyzi Paşa’nın İstanbul’a dönüş talebini uygun bulmamıştır. Ancak Paşanın ayrılma ısrarı ve gerektiğinde görevden alınması talebi meclisi, Musul vilayet valiliğine uygun birinin tayin edilmesine sevk etmiştir.⁴⁵

Meclis-i Vükelâ, Feyzi Paşa’dan boşalacak göreve Mamûretülaziz mutasarrıfı Abdünnafi Efendi’yi uygun göyerek 27 Nisan 1879 tarihinde atamasını yapmıştır. Merkezî hükûmet, kıtlığın şiddetli açlığa doğru yol aldığı bir dönemde, valilik tecrübesine haiz birini hâlâ Musul vilayetine atamaya muvaffak olamamıştır. Bundan kaynaklı olsa gerek Feyzi Paşa’nın vilayetten bir an evvel çıkış yapma çabalarına karşı Abdünnafi Efendi’nin görev yerine gitmek için herhangi bir çaba göstermediği anlaşılmaktadır. Normal koşullarda merkezî hükûmet, olağan üstü koşulların hüküm sürdüğü ve uzun bir idarî boşluğu kaldıramayacak kadar hassas olan Musul vilayeti gibi bir idarî birime⁴⁶ atadığı yöneticinin bir an evvel göreve başlaması eğiliminde olmuştur. Yine herhangi bir idarî göreve atanan yöneticinin maaşı, atandığı yerde göreve başladıktan

42 BOA. İ. MMS, 60/2850, 21 S 1296 (14 Şubat 1879).

43 *Musul’un ba’idiyet-i mesafesi cihetiyle vali-i müşarün ileyhin muvakkaten Dersaadete gelmesi caiz olmayub...* Bk. BOA. İ. MMS, 64/3040, 4 Ca 1296 (26 Nisan 1879).

44 19. yüzyılın sonlarında bile mülkî idarenin kurumsal yapısı, taşradaki bir memuru belirli aralıklarla İstanbul’a gitmekten ve kişisel bağlantıları yoluyla atama veya yer değiştirmeye ilişkin işleyişi kendi lehine çevirmekten alıkoyacak bir düzeye erişmemiştir. Bk.. Carter V. Findley, *Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Çev. Gül Çağalı Güven, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 313.

45 ... şununla beraber bu aralık oraların ehemmiyeti dahi derkar bulunmasına binaen müşarün ileyhin affıyla yerine diğer münasip bir zatın tayini lazım gelmiş... Bk. BOA. İ. MMS, 64/3040, 4 Ca 1296 (26 Nisan 1879).

46 Oliver Bouquet, *Sultanın Paşaları 1839-1909*, Çev. Devrim Çetinkasap, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016), 441.

sonra ödenmeye esas alındığından⁴⁷ bir an önce görev yerine ulaşmayı kendisi için elbette yararlı görmektedir. Ancak merkezî hükûmetin, 27 Nisan 1879 tarihinde Musul vilayetine vali olarak tayin ettiği Abdünnâfi Efendi'nin görev yerine gitmediği ve Feyzi Paşa'nın yaklaşık 6 ay daha valilik görevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Sebebi belirtilmemekle beraber 27 Nisan'da yapılan atamanın gereği icra edilememiştir.

Meclisi Vükelâ'nın Musul vilayet valiliğine ilişkin idarî tasarrufu neden icraya konulmamıştır? Sorusu yanıt bulması gerekmektedir. Valiliğe ataması yapılan Abdünnâfi Efendi'nin hangi gerekçelerden dolayı görev yerine gitmediğinin yanı sıra Feyzi Paşa'nın görevden ayrılmasına müsaade edilmesi talebine rağmen vilayetten ayrılmamasının nedenlerine ilişkin ulaşılabilen kayıtlarda herhangi bir veriyle karşılaşmamıştır. Bununla birlikte dönemin atama ve yer değiştirme idarî tasarruflarının genel uygulamaları çerçevesinde bu duruma, bir izahat getirilebilir. Bu dönemde herhangi bir göreve atanan mülkî memur, atandığı görevin gereğini karşılayamaması durumunda Feyzi Paşa örneğinde olduğu üzere görevden kaçmak veya idarî yetersizliğe ilişkin herhangi bir algıya meydan vermeden bazı idarî mazeretler gerekçe göstererek görevden ayrılma talebini dile getirebilmektedir.⁴⁸ Aynı şekilde bir mülkî memur, merkezî hükûmet içinde bulunan bürokratik bağlantılarını kullanmak suretiyle başka bir görev için bir çaba içine girebilmekte ve bu çabalarından bir sonuç alma ümidi dâhilinde görev yerinde kalabilmeyi yeğleyebilmektedir.⁴⁹ 27 Nisan atamasının icraya konulamaması durumuna da söz konusu genel uygulamalar çerçevesinde iki ihtimale dayandırmak suretiyle şöyle bir izahat getirmek mümkündür. Birincisi Feyzi Paşa'nın İstanbul'a geri dönmeye ilişkin ileri sürdüğü mazeretin uygun bulunmaması üzerine yeni bir yer bulununcaya kadar görevini sürdürmek zorunda kaldığı düşünülebilir. İkincisi ise Abdünnâfi Efendinin atandığı görevi doğrudan reddetmek yerine merkezî hükûmet nezdinde kendi bağlantılarını devreye sokarak memuriyet kariyeri açısından daha uygun koşullara sahip bir yer ayarlama⁵⁰ ümidiyle atama yerine gitmemeye matuf olarak ağırdan alma yoluna başvurduğu söylenilebilir.

27 Nisan 1879'da yapılan atamanın icabının yerine getirilememesi hangi gerekçelerden kaynaklı olursa olsun merkezî hükûmet, Musul vilayetinin içinde bulunduğu kritik koşullarla

47 Herhangi bir göreve atanan memurun maaş ödemesine ilişkin hesaplamalar göreve fiili olarak başlamasıyla yapılmaktadır. Örneğin Musul mutasarrıfının Kerkük'e nakline ilişkin atamasında; "...işe mübaşereti tarihinden itibaren maaşının itasına" şeklinde ifade edilmiştir. Bk.. BOA. Sadaret A.).d. 982, Numara 48, 23 Şubat 1298 (7 Mart 1883).

48 Bk.. BOA. İ. MMS, 64/3040, 4 Ca 1296 (26 Nisan 1879).

49 Osmanlı memur atamalarının uygulanmasına ilişkin 19. yüzyılın son on yılında yapılan değerlendirme için Bk. M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1989), I: 63-64.

50 Abdünnâfi Efendi memuriyet hayatı boyunca atandığı görevleri merkezî bürokrasiyle kurduğu yakın ilişkiler ile elde ettiği Divanında; *Niyaz-nâme Be-Dergâh-ı Merhum Müşarün İleyh Bera-yı Takeb-i Me'muriyet, Berâ-yı Taleb-i Me'muriyet Be-Canib-i Nazır-ı Maliye-i Esbak Merhum Muhtar Paşa, Be'sitan-ı Sadr-ı Esbak Merhum Müşarün İleyh Berâ-yı Taleb-i Me'muriyet* başlıklarıyla yer alan kasidelerden açıkça anlaşılmaktadır. Bk.. Emrah Gündüz, Abdünnâfi İffet Efendi ve Divanı, (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2018), 11.

mücadele istek ve azminde bir valiyi görevlendirme konusundaki sıkıntıları giderememiştir.⁵¹ Aslında normal koşulların hüküm sürdüğü zamanlarda bile merkezî hükûmet, Irak bölgesi dâhil bütün doğu vilayetlerine nitelikli yönetici atamasında sıkıntılar yaşamıştır. Çünkü tecrübeli yöneticiler, şark hizmetine ilişkin korkular taşımışlardır.⁵² Dolayısıyla Feyzi Paşa, vilayet valiliğini yürütme isteksizliğine ve görevden ayrılma ısrarına rağmen görevini yürütmeye devam etmek durumunda kalmıştır. Paşa'nın vilayetin içinde bulunduğu olumsuz koşullar nedeniyle görevini isteksiz yürütmesi vilayet yönetimi ile ilgili kimi zaman merkezî hükûmetle yüksek dozda gerilimlere neden olmuştur. Merkezî hükûmetle karşı karşıya kaldığı gerilimlerden bir tanesi Şeyh Ubeydullah sorunuyla mücadele kapsamında Van valisiyle bir sürtüşme içine girmesi üzerine yaşanmıştır. Van valisinin bu sürtüşmeyi merkezî hükûmetin gündemine taşıması üzerine Feyzi Paşa Dâhiliye Nezareti tarafından ihtar edilmiştir. Kıtılıktan kaynaklı vilayet alanında meydana gelen aşiret taşkınlıklarının önleyemediği için merkezî hükûmetin zaman zaman yaptığı uyarıların⁵³ yanında Dâhiliye Nezaretinin ihtar eklenince Paşa'nın sınırları iyice bozulmuştur. Nitekim Paşa, Nezaretin ihtarına karşı Kerkük merkezinden gönderdiği telgraf suretlerinde önce vilayet valiliğinden affını istemiş daha sonra da üslubunu sertleştirerek *affımı istid'a değil azlimi azlimi arz ederim*⁵⁴ gibi beyanla diyalogunu bir meydan okumaya kadar götürmüştür.

Kıtlık sürecinin ilerlemesinin Musul vilayetinde yarattığı olumsuz koşullar, valinin idarî imkân ve kabiliyet sınırlarını iyiden iyiye zorlamış ve bu durum merkezî hükûmetle resmi ilişkilerini tamamen bozmuştur. Nihayetinde Feyzi Paşa, merkezî hükûmete istifasını sunmuş ve merkezî hükûmet 20 Kasım 1879'da istifasını kabul etmiştir.⁵⁵ Feyzi Paşa'nın Musul valiliğinden

51 Merkezî hükûmet vilayetin içinde bulunduğu koşullarla mücadelede bu dönem itibarıyla sadece ehil vali atayamama sorunlarıyla karşı karşıya kalmamıştır. Vilayete bağlı kazalara da merkezden kaymakam atayamamaktadır. Nitekim Eylül 1879'da Musul vilayet merkezi olan Kerkük'e yakın Köysancak kazasına atadığı kaymakam adayı görev yerine gitmekten imtina etmiş ve merkezî hükûmet vilayet valisine orada uygun birinin kaymakam olarak seçilmesini istemek zorunda kalmıştır. Bk.. BOA. BEO. VGG. d. 966, s. 94, 11 L 1296 (28 Eylül 1879).

52 Abdülhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2016), 56.

53 Bu uyarılardan birine yönelik Feyzi Paşa'nın verdiği cevap için Bk. BOA. Hariciye Siyasi (HR. SYS), 2942/19, 13 Ş 1296 (2 Ağustos 1879); Bu dönemde aşiretlerin çıkardığı taşkınlıklara karşı merkezî hükûmetin uyarılarına sadece Musul valisi maruz kalmamıştır. Bağdat valisi de bu tür sorunlardan dolayı bazı nezaretler tarafından uyarılmıştır. Nitekim bunlardan iyice bunalan vali Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgraf suretinin giriş kısmında içinde bulunduğu durumu: ... *nezaretinin muamelesinden bızarlığım artık tasdi'i mecburiyet verdi. Verilen emirlerin... na kabil olduğu telgraf ve mektuplar ol kadar mütehakkimane ki mütehammil bir memuru bızar eyler...* şeklinde dile getirerek bıkkınlığını açıkça belirtmiştir. Aynı telgrafın son kısmında ise; ... *Nezaret-i müşarün ileyhaya icabı veçhiyle ihtarat buyrulmaz ve kendisi de ta'dil-i muamele etmez ise ba'dema yazılacak şeylerden cevabsız bırakılıb mütekabele edeceğimi arz ederim....* diyerek bağlı olduğu nezaretten gerekli girişimlerde bulunulmasını aksi takdirde karşılığın kendisi tarafından verileceğini dile getirmesi Feyzi Paşa'da görülen sınırlılık ve meydan okuma hâlini yansıtmaktadır. Bk.. BOA. DH. ŞFR, 111/96, 26 B 1296 (16 Temmuz 1879).

54 BOA. DH. ŞFR, 112/50, 5 N 1296 (23 Ağustos 1879).

55 BOA. BEO. VGG. d. 966, s. 94, 5 Z 1296 (20 Kasım 1879); BOA, İ. MMS, 64/3040, 4 Z 1296 (19 Kasım 1879). Bu dönemde kıtlıktan kaynaklı olarak merkezî hükûmet kurumlarıyla yaşanan sorunlar sadece Feyzi Paşa'ya özgü değildir. Nitekim Feyzi Paşa'nın istifasından bir gün önce Altıncı Ordu müşiri de benzer sorunlar nedeniyle görevinden ayrılmış yerine askeri erkândan biri vekil olarak görevlendirilmiştir. Bk.. BOA, BEO. VGG. d. 966, s. 94, 4 Z 12967 (19 Kasım 1879).

ayrılması yazışmalardan takip edilebildiği kadarıyla vilayet alanında kıtlığın şiddetlenmesine paralel olarak merkezî hükûmetle yaşadığı gerilimlerin sonucunda gerçekleşmiştir.⁵⁶ Ancak istifasına yol açan nedenlere ilişkin yazışmalara yansıyan açık ifadelerle rağmen Feyzi Paşa'nın Musul valiliğinin, onun vefatıyla nihayet bulunduğu da iddia edilmiştir.⁵⁷ Söz konusu kayıt ve iddialar, Feyzi Paşa'nın istifasının hemen ardından vefat ettiğine işaret etmektedir. Yalnız vefatının, görevi devralmasının hemen başında İstanbul'a geri dönmeye gerekçe olarak belirttiği sağlık sorunundan mı, görev yerinde zuhur eden başka bir hastalıktan mı ya da farklı nedenlere ilişkin olarak verilerden hareketle bir şey söylemek pek mümkün değildir. Ulaşılabilen kayıtlarda istifasına yol açan nedenler arasında sağlıktan kaynaklı herhangi bir vurgu veya beyana rastlanılmamıştır. Paşa'nın, istifa nedenine yönelik bir sağlık problemini gerekçe olarak ileri sürmemesi, merkezî hükûmetin daha önce vilayetten ayrılma amacına ilişkin öne sürdüğü sağlık sorununu bahane olarak değerlendirmesinin yarattığı çekinceden ileri gelmiş olabilir. Netice itibarıyla Feyzi Paşa'nın istifasını; kıtlık koşullarının gittikçe kötüleşmesi sonucunda vilayet yönetiminde ortaya çıkan sorunların giderilmesine yönelik merkezî hükûmetin kurduğu baskılar ile bu dönemde zuhur eden hastalığının kendisini güçten düşürmesiyle ilişkilendirmek mümkündür.

Feyzi Paşa'nın istifasının merkezî hükûmet tarafından kabul edilmesiyle birlikte Musul valiliğine Abdünnafi Efendi atanmış ve görev yerine intikal edinceye kadar da valilik vekâleti uygun birine verilmiştir.⁵⁸ Musul vilayeti için uygun görülen Abdünnafi Efendi'nin atanmasına esas teşkil eden hususiyetler arasında sicil kaydından hareketle tecrübeli devlet adamı olması ve icra ettiği görevlerde başarılı bir yönetici olması vurgulanmıştır.⁵⁹ Tecrübeli yönetici vasfı *kudemayı ricâl-i devlet* tabiri ile ifade edilmiştir. Abdünnafi Efendi'nin idarî becerileri kapsamında her ne kadar tecrübelilik vasfı ön plana çıkarılmışsa da Musul vilayet valiliği kariyerindeki ilk valilik görevini teşkil etmektedir. Bununla beraber "Efendi"⁶⁰ unvanından anlaşıldığı üzere ilmiye sınıfına mensuptur⁶¹. Yani mülkîyeye sonradan intisap etmiştir.⁶² İlmiye kökenli memurların *tebdil-i tarik* veya *tebdil-i meslek* olarak da adlandırılan mülkîyeye

56 "... Feyzi Paşa hazretlerinin vuku'-ı istifasına mebnî azliyle..." Bk. BOA. BEO. VGG. d. 966, s. 94, 5 Z 1296 (20 Kasım 1879).

57 Davut Hut, Musul Vilayetinin İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı (1864-1909), (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006), 106.

58 BOA. BEO. VGG. d. 966, s. 94, 5 Z 1296/20 Kasım 1879.

59 Abdünnafi Efendinin 1879 Nisanının sonlarında yapılan ilk atamasında sicil kayıtlarından hareketle vurgulanan özellikleri; "... kudemâ-yı rical-i devlet-i aliyyeden ve şimdiye kadar bulunduğu memuriyetlerde ibrazı hüsn-i hizmet etmiş bendegân olması cihetiyle..." şeklinde dile getirilmiştir. Bk.. BOA. İ. MMS, 64/3040, 4 Ca 1296/26 Nisan 1879.

60 Efendi unvanının kullanım ve anlamına ilişkin Bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: MEB, 1993), I: 505-506.

61 Abdünnafi Efendi'nin ilmiye sınıfına mensubiyetini gösteren bir diğer kanıt da kendisinin tercüme ve şerh ettiği Mizan'ül-Burhan adlı eserin basılması konusunda yaptığı müracaatlardan anlaşılmaktadır. Bk.. BOA. Maarif Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 71/72, 12. 11. 1298 (6 Ekim 1881).

62 Abdünnafi Efendi'nin mülkîyeye intisabının 1846 yılında kendisinin İstanbul'a gelmesi ve orada yürüttüğü bürokratik temasları sonucunda verdiği dilekçeyle gerçekleştiği belirtilmektedir. Bk.. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, (İstanbul: MEB, 1969), II: 1065.

transferleri, 19. yüzyılın kaht-i ricalden kaynaklanan bir özelliğidir.⁶³ Dolayısıyla Abdünnafi Efendi'nin kıtlık şartlarının egemen olduğu bir vilayet alanına atanacak birinde aranan tecrübeli ve başarılı memur profilinin gereklerini icra edebilecek yeterlilik ve donanıma sahip olmadığı söylenilebilir. Abdünnafi Efendi'nin olağan üstü hâlin hüküm sürdüğü bir vilayet için yeterli derecede mesleki birikime veya en azından valilik tecrübesine sahip olmamasının yanında ihtiyar denebilecek bir yaşta olması onun tecrübeli ve başarılı yönetici profilini kısıtlayan başka bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kıtlık şartlarının şiddetli açlığa dönüşmeye başladığı bir zamanda Musul vilayet valisi olarak atanan Abdünnafi Efendi, kıtlıktan kaynaklı olağanüstü şartların hâkim olduğu Musul vilayet valiliğini üstlenmekle memurluk kariyerindeki başarılı siciline hâlel getirebileceği kaygısını taşımış mıdır? Bu soruya ulaşılan veriler üzerinden cevap verebilme olanağı bulunmamakla birlikte çok ciddi bir risk almış olduğu ifade edilebilir. Bununla birlikte Osmanlı bürokrasi dünyasında bazen risk alınmadan statü alınamamaktadır. Herkesin taliplisi olduğu bir yere, bir mutasarrıfın vali olarak atanması güçlü bir bürokratik çevreye sahip olmayı gerekli kılar. Kaldı ki bu tür yerler ekseriyetle sadrazamlık gibi üst düzey görevleri icra etmiş kesimin takibinde bulunan yerlerdir.⁶⁴ Hayatının son safhalarında ancak mutasarrıflığa intisap edebilmiş Abdünnafi Efendi gibi mülki bir memurun ekonomik ve sosyal şartların uygun olduğu bir vilayete vali olarak terfi etmesi imkânsız olmamakla birlikte bir hayli güçtür.⁶⁵ Dolayısıyla Musul vilayet valiliği, bütün risklerine rağmen Abdünnafi Efendi'nin mutasarrıflıktan valiliğe terfisi noktasında bir fırsat mahiyetindedir.

19 Kasım'da atanan Abdünnafi Efendi'nin atamasının yapıldığı sırada ikamet yeri kaynaklardan hareketle tespit edilemediğinden görevine ne zaman başladığı da bilinmemektedir. Ancak kaba tahminle bir aydan aşağı olmayacağını söylemek mümkündür. Bu şiddetli açlığın ve bundan kaynaklı trajik olayların yaşanmaya başladığı zaman dilimi olan aralık ayının sonlarına tekabül etmektedir. Vilayet halkı ise validen mevcut sorunlarının çözümü yolunda görünür bir çaba beklemektedir. Zira aşiret taşkınlıkları bilhassa Hemavend aşiretinin eşkıyalık eylemleri vilayet içinde seyahat ve ulaşımı durma noktasına getirmiştir.⁶⁶ Vilayette asayiş sorunlarından dolayı ortaya çıkan genel güvensizlik durumu⁶⁷ ve bundan kaynaklı yardımların

63 Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, 84.

64 Musul vilayetinin ilk teşkil edildiği dönemde valiliğine sadrazamlık görevinde bulunmuş Nedim Paşa atanmıştır. Ancak Nedim Paşa vilayetin uzaklığını ve ileri yaşından dolayı sağlığının el veremeyeceğini gerekçe göstererek bu görevden affını istemiştir. Nedim Paşa'nın vilayete atanması üst düzey görevlerde bulunanların valilik görevi beklediklerine bir örnek teşkil etmektedir. Bk.. BOA. İ. MMS, 60/2850, 21 S 1296 (14 Şubat 1879).

65 Valilik makamında ekseriyetle merkezi idareden veya vilayet yönetiminden gelenler istihdam edilmektedir. Bk.. Bouquet, *Sultanın Paşaları 1839-1909*, 427.

66 BOA. Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV.), 3/129, 24 C 1297 (3 Haziran 1880).

67 Musul vilayetinin Mart ayı vukuatı jurnaline göre bir ay zarfında Kerkük'te 35, Süleymaniye Sancağında ise 33 vukuat kayıtlara yansımıştır. Bu vukuatlar; *nehb*, *sirkat*, *gasb* ve *katl* şeklinde kayıt altına alınmıştır. Meydana gelen söz konusu suçların faili olarak aşiret eşkıyası şeklinde düşürülen kayıt az değildir. Bk.. BOA. Hariciye Nezareti Tahrirat (HR TH.), 34/28, Lef 8, 17 Ca 1297 (27 Nisan 1880).

ihtiyaç bölgelerine ulaştırılmaması,⁶⁸ vali olarak Abdünnafi Efendi'yi tepkilerin esas muhatabı kılmıştır. Bu tepkilerin izlerini kıtlığa maruz kalan şairlerden takip etmek mümkündür. Bu anlamda en belirgin tepkiyi Kerküklü şair Şeyh Rıza vermiştir. Hicivleriyle meşhur Şeyh Rıza, Abdünnafi Efendi'nin valiliğini şöyle hicv etmiştir:⁶⁹

*Musul vilayet oldu Nâfi Efendi vali
Vaveyletülvilâye vaveyletül ahâli*

Bu beyittin farklı bir biçimde derlenmiş hâli ise şöyledir.

*Musul oldu vilayet Nâfi Efendi vali
Veylün lekum ra'îyye küil başına ahâli*

Abdünnafi Efendi'nin valiliğinin ilk beş ayında kıtlığın yıkıcı etkisi günden güne artmış ve nihayetinde büyük bir felakete dönüşmüştür. Bu felaketi önlemek bir valinin imkân ve kapasitesini aşan bir durum olmakla birlikte en azından felaketin etkilerini hafifletme noktasındaki beklentilere cevap vermesi beklenmektedir. Beklentilerinin karşılığını mahallî yöneticilerden alamayan halk yönünü merkezî hükûmete çevirmiştir. Merkezî hükûmet, Abdünnafi Efendi'nin yetersizliğini Bağdat vilayet imkânlarına başvurmak suretiyle telafi etmeye çalışmıştır. Bu amaçla merkezî hükûmet, Bağdat vilayet idaresine Musul vilayet halkının ıstırabına neden olan kıtlık felaketi ile bu felaketin yol açtığı Hemavend aşiret saldırılarının önüne geçilmesinin, hükûmetin bir görevi olduğunu ifade etmiş ve onlardan gerekli önlemlerin alınmasını istemiştir.⁷⁰ Merkezî hükûmetin Abdünnafi Efendi'ye yardımcı olunmasına ilişkin talebinin Bağdat vilayetince ne şekilde karşılık bulduğu tam anlamıyla takip edilememekle birlikte bu talep, halkın, Abdünnafi Efendiye yönelik şikâyetlerinin önünün alınmasına engel olamamıştır. Hatta bundan sonraki süreçte halktan, açlığın etkileriyle mücadele edebilme kapasitesine sahip bir valinin atanması talepleri gelmeye başlamıştır.⁷¹

Musul vilayet halkı, içine düştükleri kıtlık felaketinden kendilerini kurtarmaya dönük bir validen beklentilerini, Abdünnafi Efendi'nin yetersizliklerinden hareketle dillendirmişlerdir. Bu kapsamda, halkın Abdünnafi Efendi'nin idarî yönlerini şikâyet konusu ettiği en belirgin özelliği yaşlılığıydı. Çünkü valinin yaşlılığı vilayetin çeşitli yerlerinde felakete dönüşen kıtlıktan kırılan halkın durumunu bizzat görmeye mâni olmaktadır.⁷² Kaldı ki 1871'de çıkarılan vilayet

68 Yardımların ihtiyaç mahalline ulaştırılmaması neticesinde "...Musul için Bağdad'dan erzak tertib ve irsal olunmak üzere ise de o taraflarca yolların emniyetsizliği ... zehayir sevkine mâni olduğu ihtar olunuyor. Memlekette bu kadar ihtiyaç var iken zahire celbinin işkal edilmesi badi-i teessüf olduğundan def'i ihtiyaç için lazım gelen tedabirin kemali sür'atle icrası için bı't-tekrar nazarı dikkatleri celb ediyor." şeklindeki ifadelerle vali uyarılmıştır. Bk.. BOA. BEO. VGG. d. 966, s. 116, 11 Ca 1297 (21 Nisan 1880).

69 Atâ Terzibaşı, *Kerkük Şairleri*, Ötüken Neşriyat, Ankara 2013, s. 305.

70 "Kahtın def'i ve mesabin-i ahalinin tehvin-i ızdırabı emrinde tedabir-i lazimenin icrası mehattim-i vazife-i hükümet olmakla bu vazifenin hüsn-i ifası için gayret olunması ve Hemavend aşiretinin men'i şekaveti hakkında Bağdad vilayetine icra-yı tebliğat..." Bk.. BOA. BEO. VGG. d. 966, s. 120, 1 C 1297 (11 Mayıs 1880).

71 BOA. Y. A. HUS, 164/63, 22 Ca 1297 (2 Mayıs 1880).

72 At sırtında vilayeti arşınlayan hareketli valiler mükemmel yönetici olarak tanımlanmaktadır. Bk.. Bouquet, *Sultanın Paşaları 1839-1909*, 407.

kanuna göre; vali vilayetinde yılda iki defa teftiş gezisine çıkmakla mükellef kılınmıştır⁷³. Felaketten kıvranan halkın, devletin en üst düzey temsilcisi tarafından ziyaret edilmemesi ve vilayetin özellikle asayiş sorunlarında hareket halinde olamaması, valinin yaşlılığını en temel ve görünür sorun hâline getirmiştir. Halkın yerel makamlara yansıyan taleplerini merkezî hükûmete yansıtan bir belge suretinde, Abdünnafi Efendi'nin ahlaki ve ilmî açıdan saygıya değer bir zat olmakla beraber *musince* yani yaşlı olmasının şikâyet konusu olmasına neden teşkil ettiği belirtilmiştir. Bundan *dolayı Musul'a daha cerbezeli ve genç bir zatın hemen isali lazımeden* olduğu ifade edilmiştir.⁷⁴ Musul halkı yaşlı vali figüründen, anlaşıldığı kadarıyla, hoşlanmamaktadır. Zira Şeyh Rıza'nın, Abdünnafi Efendi'nin kendisine mi veya başka bir yaşlı valiye mi yönelik olduğu anlaşılamayan bir başka hicvi, yaşlı vali figürüne yönelik tahammülsüzlüğü açıkça göstermektedir. Şeyh Rıza yaşlı vali figürünü şu şekilde hicv etmiştir:⁷⁵

*Yaşı yüzden mütejaviz bir vali
İşte bundan bozulur memleketin ahvâli
Memleket islahına bir meyyiti etmiş memur
Âferin kuvve-i idrâkine Bâb-ı âli*

Abdünnafi Efendi'nin felaket boyutuna ulaşan kıtlıkla mücadele konusundaki yetersizliğine yönelik şikâyetlerde ön plana çıkarılan diğer yönleri; gerekli idarî deneyime sahip olmaması ile devlet otoritesini sağlayamamasıdır. Abdünnafi Efendi'nin bu yetersizliklerine ilişkin şikâyetler halkın merkezî hükûmete yönelik yeni vali taleplerinde vurguladıkları özelliklerle açığa çıkmaktadır. 1880 Mayıs'ında başlayan şikâyetlerin muhtevasında vilayet halkı, içinde buldukları duruma çare üretebilecek valinin sahip olması gereken vasıflarını *iktidarı mücerreb olan veya muktedir*⁷⁶ tabirleriyle dile getirmişlerdir. Vilayet halkınca başarılı vali figürü *mücerreb* yani valilik deneyimine sahip olma ile asayişin sağlanması için gerekli otoriteye sahip olma kabiliyetine atıfta bulunan *muktedir* kavramlarıyla dile getirilmiştir.

Abdünnafi Efendiye ilişkin vilayet halkından merkezî hükûmete yansıyan şikâyet ve taleplerin 1880 yılının Mayıs ayında başladığı görülmektedir. Mevsim hasadının felaketin açtığı yaraları gidermekten çok uzak bir potansiyel teşkil etmesinin görülmesi, vilayet halkını mahallî yöneticilerin kabiliyet ve tasarruflarına daha fazla bağımlı kılmıştır. Buna mukabil Abdünnafi Efendi'nin kabiliyet ve iş görme kapasitesinden halkın hiçbir beklentisi kalmamıştır. Zira valinin devletin koruyucu kanatlarını bırakın sıradan halka, vilayetin alt birimlerinde görevli müdür ve kaymakamlara dahi açamadığı görülmüştür. Nitekim Kerkük'ten Yıldız Sarayına çekilen telgraftan, bölgede yaşanan kıtlıktan ölen bir hayli kaymakam ve müdürün

73 Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, Çev. Osman Akınhay, (İstanbul: agora kitaplığı, 2005, 166.

74 BOA. Y. A. HUS, 164/63, 22 Ca 1297 (2 Mayıs 1880).

75 Şeyh Rıza Talabani, *Divan-ı Şeyh Rıza-yı Talabani*, (Bağdat: Çaphane-i Maarif, 1946, 254.

76 "*Musul valiliğine kahttan mesab olan ahâlisinin ta'mir-ü'l-ahvaline muktedir bir zâtın gönderilmesi ...*" isteğine ilişkin olarak Bk. 164/63, 22 Ca 1297 (2 Mayıs 1880).

olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁷ Bu durumun yarattığı umutsuzluktan olacak ki; vilayet halkı başka bir valinin tayin edilmesine yönelik taleplerini Mayıs ayından itibaren daha açıktan dillendirmeye başlamıştır. Bu kapsamda Musul valiliği için ilk olarak Basra vilayet valiliğini yürüten Sabit Paşa'nın becayiş yoluyla Musul'a kaydırılması önerisi gündeme gelmiştir. Ancak merkezî hükûmet bu fikre sıcak bakmamıştır. Merkezî hükûmete göre Basra vilayeti önemli bir vilayet olup Sabit Paşa da bu vilayetin idaresinde oldukça başarılı bir yönetim sergilemektedir. Bu bağlamda merkezî hükûmet tarafından onun Basra valiliğinden alınması vilayet yönetimi açısından doğru görülmemektedir. Bununla beraber Abdünnafi Efendi'nin Musul vilayetinin içinde bulunduğu sorunları izale edebilecek bir kapasitesinin olmadığı da dolaylı bir şekilde kabul edilmiştir. Zira Musul vilayetine daha genç ve dinamik bir valinin atanmasının uygun olacağını ifade edilmiştir.⁷⁸

1880 mayısından itibaren Abdünnafi Efendi'nin vilayet valiliğinden alınması ve daha etkin bir yöneticinin tayin edilmesine yönelik başlayan talep ve öneriler haziran ayında da devam etmiştir. Haziran başında vilayet sınırları içinde meskûn bir aşiretin baş muhtarı ile müderrisi Kerkük'ten çektikleri telgrafta; "... *şu fenalığın ıslahı idare-i huzure ile hasıl olacağı meydandadır. Vikayemizle ahval-ı devlete şefkaten vilayetimizin idaresine iktidarı mücerreb olan Taki Paşa'nın tayiniyle umumuzun ihyasına müsare'at buyrulması müsterhemdir.*" ifadelerini sarf ederek, maruz kaldıkları felaketin izalesinin ancak asayişin sağlanması ile mümkün olabileceğini ve bunun da yeterli derecede tecrübeye sahip Taki (Takiyüddin) Paşa'nın vilayete vali olarak atanmasıyla sağlanabileceğini ifade etmişlerdir.⁷⁹

Musul vilayet halkının sergilenen yönetimden rahatsızlıklarını çeşitli vesilelerle dile getirmesine karşın Abdünnafi Efendi, merkezî hükûmetten belirli aralıklarla vilayet merkezinin Kerkük'ten Musul'a taşınmasını talep etmiştir. Abdünnafi Efendi, vilayetin içinde bulunduğu olumsuz koşullarla sağlıklı bir şekilde mücadele edilememesini "... *matlub olan kavaid ve muhsenatin husulüne layıkıyla hizmete elverişli bir mevki olmadığından...*" ifadelerinde de görüldüğü üzere vilayet merkezi olan Kerkük'ün yeterli alt yapı ve donanıma sahip olmamasına bağlamıştır.⁸⁰ Vali, makul düzeyde bir hizmetin sağlanabilmesi koşulunun Musul vilayet merkezinin Kerkük'ten Musul'a taşınmasıyla mümkün olacağını vurgulamıştır. Ancak merkezî hükûmet Abdünnafi Efendi'nin kıtlıktan kaynaklı olumsuz koşullarla mücadelenin, Musul şehrinin vilayet merkezi olmasıyla yapılabileceği düşüncesine destek vermemiştir. Merkezî hükûmet vilayet merkezinin değişimi konusunu "*merkezin tahvili ilerude düşünülecek mevaddan olup...*" ifadeleriyle reddederek daha sonra görüşülmesi gereken konulardan saymış⁸¹ ve Abdünnafi Efendi'ye bir bakıma mevcut koşullar içinde çalışmasını salık vermiştir.

77 ... *kaht-ı meclubun .... kesh ettiği fenalığın deracâtı sinemiz içinde nice kaymakamla müdir katl olunduğuyula anlaşılıyor ...*" Bk. BOA. Y. MTV. 3/86, Lef. 2, 29 Ca 1297 (9 Mayıs 1880).

78 BOA. Y. A. HUS, 164/63, 22 Ca 1297 (2 Mayıs 1880).

79 BOA. Y. MTV, 8/87, 21 R 1299 (12 Mart 1882).

80 BOA. ŞD, 2434/26, 21 C 1297 (31 Mayıs 1880).

81 BOA. ŞD, 2434/26, Lef. Lef. 1, 24 L 1297 (29 Eylül 1880).

Kıtlığın yarattığı asayiş sorunlarıyla gerekli mücadeleyi icra edememesine yönelik şikâyetlere rağmen Abdünnafi Efendi'nin valilik görevini Temmuz ayının başına kadar yürüttüğü görülmektedir.⁸² Bu tarihten sonra onun görevine ilişkin durumu takip edilememektedir. Ancak Ağustos ayı başlarında görevden ayrılmış olduğu anlaşılmaktadır. Zira Musul valiliğine vilayetin içinde bulunduğu olağanüstü koşullarla baş etme konusunda gerekli deneyime sahip olduğu düşünülen Müşir Fuat Paşa'nın atanmasına ilişkin merkezî hükûmete öneride bulunulmuştur. Fuat Paşa'nın Musul valiliğine tayinine ilişkin merkezî hükûmete yapılan öneriye gerekçe olarak kendisinin daha önce bölgede askerî fırka kumandanlığını yürütmüş olması gösterilmiştir.⁸³ Musul vilayetinin de içinde bulunduğu Irak bölgesinin kendisine özgü otorite tanımaz yapısı, görevlendirmelere ilişkin gerekçelerde bölgede çalışma deneyimine atıfta bulunmayı gerekli kılmaktadır.⁸⁴ Çünkü bölgenin sosyo-politik yapısına vakıf olmayan yöneticilerin başarılı bir profil sergilemeleri zordur. Osmanlı merkezî hükûmeti de yönetici atamalarında Irak bölgesinin kendine özgü yapısını dikkate almaktadır. Bundan dolayı mülkî atamaların, ya bölgede bulunan zatlardan ya da daha önce burada çalışmış olanlar arasında yapılmasına özen gösterilmiştir.⁸⁵

Merkezî hükûmet, normal şartlar altında bile yönetilmesi zor olan Musul vilayetine felaket boyutuna ulaşmış olan kıtlığın hüküm sürdüğü bir zamanda bölge deneyimine sahip bir yöneticiyi atamak için çaba göstermektedir. Söz konusu çabaya bağlı olarak bölgede çalışma deneyiminin yanı sıra vilayet valiliğine asker kökenli bir ismin ön plana çıkmış olması, bölgede kıtlıktan dağılmış olan devlet otoritesini sağlayabilme becerisine sahip yönetici arayışına göndermede bulunmaktadır. Zira genellikle devlet otoritesine meydan okuyan koşulların ortaya çıktığı dönemlerde, yönetici arayışında mülkî memurlardan ziyade asker kökenlilerin isimleri öne çıkmaktadır. Asker kökenli yöneticiler, emniyet ve huzurun sağlanmasında görevlerinin sağladığı alt yapı ve donanım icabı daha uygun görülmektedir. Aslında asker ve sivil bürokrasi Tanzimat reformlarıyla yapısal anlamda birbirinden ayrıştırılmıştır.⁸⁶ Bu bağlamda merkezî hükûmet, söz konusu reformlar gereği vilayet ve bağlı idarî birimlere askerî sınıfa mensup zatları atamaktan yana değildir.⁸⁷ Ancak vilayette felaket hâlini almış kıtlık durumuna bağlı

82 BOA. ŞD, 2434/26, Lef. Lef. 5, 24 B 1297 (2 Temmuz 1880).

83 BOA. Y. A. HUS, 165/81, 6 N 1297 (12 Ağustos 1880).

84 Ağustos 1880'de Bağdat valisi Abdurrahman Paşa tarafından merkezî hükûmete gönderilen bir raporda; mülkî amirlere yönelik bölgede çalışma deneyiminin "...zabitliklerinde münhal vukuunda dahi umum jandarma idaresi canibinden merkezde toplanan ma'zul zabitlerin tayin ve iğramı arzu edilmesiyle ve halbu ki buranın adad ve mu'amelatına ve mevâki ve enhasına vâkıf olamayan o misüllü zabitan ile idare-i maslahat kabil ve sınıfi zabitanın muhafaza-i nizam ve intizamı mümkün olamayacağından..." ifadelerinde görüldüğü üzere askerî erkân için de vazgeçilmez bir ihtiyaç olduğu vurgulanmıştır. Bk.. BOA. Y. EE, 7/12, 24 L 1297 (30 Ağustos 1880).

85 Bouquet, *Sultanın Paşaları 1839-1909*, 438.

86 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016), 154.

87 Tanzimat'la beraber idarî teşkilatlanmada modernleşmenin bir gereği olarak mülkiye sınıfı askerî sınıfın devlet yapısı içindeki ağırlığı karşısında genişletilmeye çalışılmıştır. 1859'da İstanbul'da açılan Mülkiye Mektebinin dar ölçekli yapısının Abdülhamid tarafından genişletilmesi de bu eğilimin bir sonucudur. Bk.. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, 82, 121; Ebubekir Ceylan, *Ottoman Centralization And Modernization In The Province Of Baghdad 1831-1872*, (Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2006), 156; Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, 87.

olarak ortaya çıkan sorunlar, asker sınıfına mensup ve müşir düzeyinde bir zatı merkezi hükûmetin gündemine getirmiştir. Fuat Paşa'nın ismi bu gereklilikten hareketle ön plana çıkmış olmakla birlikte ataması yapılmamıştır. Atamanın hangi gerekçelerden dolayı gerçekleştirmediği bilinmemektedir. Bununla birlikte askerî kökene mensup birini atama arayışı devam etmiştir. Bu arayışın sonucunda merkezi hükûmet, Eylül 1880'de bölgenin askerî erkânından Ferik rütbesini haiz Hacı Mehmed Paşa'yı vekâleten atamayı uygun görmüştür.⁸⁸

Musul vilayet valiliğine vekâleten Ferik Mehmed Paşa atanırken Bağdat valiliğine Musulluların kendi vilayetlerine atanmasını çok istedikleri Takiyüddin Paşa atanmıştır. Bu atamalar, vilayet halkının memnuniyetiyle karşılanmıştır.⁸⁹ Merkezi hükûmet yeni yöneticilerden kıtlığın yarattığı yaraların iyileştirilmesi ve devlet otoritesini alt üst eden Hemavend aşiret saldırılarının önlenmesini istemiş, Altıncı Ordu başkanlığına da gerekli desteğin verilmesini tavsiye etmiştir. Merkezi hükûmetin Hemavendlilere karşı bölgede âdeta bir seferberlik havası yaratmasının nedeni Eylül ayının ortalarında Bağdat'tan çıkan İstanbul Postasının Kerkük yakınlarında bulunan Çataldere mevkiinde Hemavendli bir grubun saldırısına uğraması ve bir hayli para ile eşyanın yağmalanmasıdır.⁹⁰ Ancak Musul vilayetinin ekonomik ve askerî durumu parçalı ve birbirinden bağımsız bir şekilde hareket eden Hemavendli grupların saldırılarını önleyebilme imkânına sahip değildir. Öyle ki Ferik Mehmed Paşa, vekâleten görevlendirilmesinin ilk ayında vilayet merkezine oldukça yakın olmasına ve ulaşımı engelleyici coğrafi koşullar taşımamasına rağmen kıtlığın yol açtığı huzursuzlukları bastırmak amacıyla sefer tedariki yapılamaması nedeniyle Kerkük'ten Köysancak'a kolluk kuvvetlerini çıkaramamıştır.⁹¹ Vilayet sınırları içinde artan eşkıyalık eylemleriyle kırsal kesimde bulunan aşiret taşkınlıklarının oluşturduğu genel güvensizlik durumu Kerkük-Bağdat yolunu işlemez hâle getirmiştir. Musul vilayet merkezi Kerkük'ten Bağdat'a uzanan güzergâhın güvenliğine yönelik Hemavend saldırıları ve özellikle vilayet merkezine gönderilen yardımları ele geçirmek amacıyla çevre aşiretlerin yaptığı yağmalar, Musul vilayetinin imkânlarıyla önlenememiştir. Bunun üzerine merkezi hükûmet, vilayetin güven ve huzurunun sağlanması ve sarsılan devlet otoritesinin yeniden tesisi için Bağdat valisiyle Altıncı Ordu başkanlığından gerekli desteğin sağlanmasını istemiştir.⁹² Bu kapsamda Musul vilayetinde bir kısım zaptiyenin maaş ve sefer ihtiyaçları merkezi hükûmetin emriyle Bağdat vilayeti tarafından karşılanmıştır.⁹³

Ferik Mehmed Paşa, Bağdat valisi Takiyüddin Paşa ve Altıncı Ordu'nun sunduğu destekle vilayetin İran sınırı boyunca uzanan kuzey bölgelerinde devlet otoritesine meydan okuyan güçlü

88 BOA. Y. PRK. Arzuhal Jurnal (AZJ.), 3/96, 18 L 1296 (23 Eylül 1880); BOA. Y. PRK. ASK, 4/62, 24 Za 1297 (14 Kasım 1880).

89 BOA. Y. PRK. AZJ, 3/96, 18 L 1296 (23 Eylül 1880).

90 "... eşkıyaı merkumenin ta'addiyat ve i'nafatının...hemen tedabir ve teşebbüsâtı lazıme mübazeretle bunların ba'dema icrayı şekavete kudretiyab olamayacak surette darb ve tenkileriyle beraber gasb eyledikleri nukud ve sairinin dahi istirdadı ..." Bk.. BOA. BOE. VGG. d. 966, s. 143, 15 Za 1297 (15 Ekim 1880).

91 BOA. BEO. VGG. d. 966, s. 148, 9 Za 1297 (13 Ekim 1880).

92 BOA. BOE. VGG. d. 966, s. 143, 15 Za 1297 (15 Ekim 1880).

93 BOA. BEO. VGG. d. 966, s. 148, 9 Za 1297 (13 Ekim 1880).

bir Hemavend grubunu liderleriyle yakalamayı başarmıştır.⁹⁴ Uzun bir süre Hemavendcilere karşı herhangi bir teşebbüste bulunamamasına mukabil yeni yönetimin görünür bir irade ortaya koyması vilayet genelinde Ferik Mehmed Paşa'ya yönelik bir güven ortamı oluşturmuştur. Mehmed Paşa'nın, halkın kendisine yönelik teveccühünü hemen değerlendirmek istediği anlaşılmaktadır. Zira vilayetin ileri gelenleriyle bir mahzar tertip ederek başarılı bir yönetim sergilediği gerekçesiyle vekâleten yürüttüğü görevini asaleten çevirmeye çalışmıştır.⁹⁵ Ancak çok istemesine rağmen Mehmed Paşa'nın tüm çabaları sonuçsuz kalmış ve asaleten atamasına ilişkin herhangi bir gelişme olmamıştır. Muhtemelen Mehmed Paşa henüz merkezî hükûmetin takdirini kazanacak bir hizmet profili ortaya koyamamıştır. Çünkü vilayet alanında kıtlık felaketinin yarattığı yığınla sorun hâlâ çözülmeyi beklemektedir. Merkezî hükûmetin üst kurullarına Mehmed Paşa'nın başarılı bir yönetici olduğuna ilişkin mahzar giderken aynı zamanda Hemavend saldırılarından malları gasp edilen mağdurların mallarının iadesi ve asayişin sağlanması yönünde telgraflar da gönderilmektedir.⁹⁶ Durum Aralık ayında daha da kötüleşmiştir. 1880 yılının Aralık ayında Hemavend aşiret gruplarının eylemleri Musul vilayet alanının dışına taşarak İranlı ziyaretçilerin yağmalanmasına kadar varmıştır. İran'dan Irak'taki türbeleri ziyarete gelen grupların, Hemavend aşiretinin saldırılarının hedefi olması ve Mendeli-Bağdat yol güvenliğinin sarsılması İran Devleti'nin bürokratik tepkisine neden olmuştur. Bu durum, merkezî hükûmetin Musul vilayet valisi üzerinde telkin ve baskılarının artmasına neden olmuştur.⁹⁷

Ferik Mehmed Paşa, vekâleten yürüttüğü Musul vilayet valiliğini görevden alındığı Mayıs 1882 tarihine kadar merkezî hükûmetin takdirini celp edecek ve asaleten atanmasını sağlayacak şekilde yürütememiştir. Nitekim Hemavend aşiret gruplarının vilayet idaresini dört bir koldan felç eden saldırılarını önleyememiş ve Şeyh Ubeydullah ayaklanmasının Musul vilayet alanında oluşturduğu etkileri tam anlamıyla izale edememiştir.⁹⁸ 1882 yılı Ocak ayında şiddetlenen Hemavend saldırı ve yağmaları, merkezî hükûmetin Ferik Mehmed Paşa'ya yönelik art arda sert tebligatlar göndermesine neden olmuştur.⁹⁹ Gönderilen uyarıların Ferik Mehmed Paşa tarafından dikkate alınmadığının yakından takibi görevi Bağdat valisi ve Altıncı Ordu Komutanlığına verilmiştir.¹⁰⁰

94 BOA. BEO. VGG. d. 966, s. 151, 3 M 1298 (6 Aralık 1880).

95 Hut, Musul Vilayetinin İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı (1864-1909), 107.

96 “*Daver vesair çend imza ile Kerkük'ten Hariciye Nezareti celilesine meb'us telgrafında Hemavend eşkiyasının ta'adiyat-ı vakiasından şikâyetle gasb olunan eşyalarının istirdadı istid'a olunmakla...*” Bk.. BOA. BEO. VGG. d. 966, s. 149, 20 Z 1297 (23 Kasım 1880).

97 “*Ol havalinin muhafazai inzibati ve vilayetin hüsn-i idaresi müstelzem olduğundan buna itina olunması tavsiye olunur.*” Bk.. BOA. BEO. VGG. d. 966, s. 151, 3 M 1298 (6 Aralık 1880).

98 Hut, Musul Vilayetinin İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı (1864-1909), 108.

99 “*...dünkü telgrafnameler dahi tebliğ olduğu üzere şekâvetin men'i ile hıfzı itina olunması pek ehem idüğünden ba'deizin dahi bu bapta müsamaha olunur ise şediden mesul olacağınız bi't-tekrar ihtar olunur.*” Bk.. BOA. BEO. VGG. d. 966, s.184, 12 S 1299 (3 Ocak 1882).

100 “*...Hemavend eşkiyasıyla diğerlerinin ta'addiyatı için tedâbir-i lazıme müsar'a at olunması zımında Musul vilayeti vekâletine tebliğati kat'îye ve ekide icra kılınmakla bu babda Bağdat valiliği ve kumandanlığının nezaret edilmesi...*” Bk.. BOA. BEO. VGG. d. 966, s.185, 12 S 1299 (3 Ocak 1882).

Merkezî hükûmetin kıtlığın etkilerinin yol açtığı sorunlarla mücadeleye yönelik birbirini takip eden ihtarlarına rağmen Musul vilayetinden Ferik Mehmed Paşa ve yönetimine yönelik mağduriyet ve şikâyet telgraflarının ardı arkası kesilmemiştir. Vilayet ileri gelenlerinden yirmi beş kişinin imzasıyla Kerkük'ten çekilen bir telgraf, 1880 kıtlığının vahametini ve vilayet yönetiminin bu konudaki başarısızlığını gözler önüne açıkça sermektedir.¹⁰¹

Musul vilayetinde kıtlığın yol açtığı açlık hâli ve buna bağlı meydana gelen ölümler, 1880 yılının son baharına kadar devam etmiştir. Sonbahardan sonra sağlanan bazı yardımlarla şehir merkezlerinde cereyan eden acı olayların önü alınabilmiş olsa da halk üzerinde etkisini artıran gıda yetersizliği 1882 baharına kadar sürmüştür. Bu süreçte toplumun yaralarının sarılamaması ve meydana gelen asayiş vakaları, Ferik Mehmed Paşa'yı tepkilerin merkezine oturtmuştur. Yukarıda bahsedilen telgrafın içeriğinden anlaşıldığı üzere vilayet ileri gelenleri kıtlığın toplum üzerinde yarattığı olumsuzlukları belli aralıklarla merkezî hükûmete bildirmişlerdir. Ancak merkezî hükûmetin bu konuda herhangi bir adım atmamış olması halkı hükûmetten yana ümitsizliğe düşürmüştür. Kıtlık 1882 kışında *hâl-i felaket* boyutuyla devam etmiş ve Ferik Mehmed Paşa halkı teskin edecek etkili bir yönetim ortaya koyamamıştır. Bunun neticesinde merkezî hükûmet vilayet halkının artan tepkileri karşısında Mehmed Paşa'yı Mayıs 1882'de görevden almak zorunda kalmıştır.

4. Sonuç

Musul vilayetini teşkil eden Şehrizar (Kerkük), Süleymaniye ve Musul sancaklarında, 1877 yılında başlayan kuraklık, 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nin ekonomik, siyasal ve toplumsal etkileri ve Şeyh Ubeydullah ayaklanmasının neden olduğu huzursuzlukların yanında 1879 Aralık ayından başlayarak şubata kadar etkisini sürdüren şiddetli soğuklar, 1880 yılının başından itibaren şiddetli bir açlığın yaşanmasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti, tren, telgraf ve buharlı vapurların işlediği bir çağda her üç sancakta meydana gelen kıtlığa hazırlıksız yakalanmıştır. 1877'de etkisini göstermeye başlayan kıtlık ve buna bağlı meydana gelen asayişsizliğe karşı devlet, bu bölgeyi 1879'da Bağdat vilayetinden ayırarak müstakil bir vilayete dönüştürmüştür. Merkezî Kerkük olan Musul vilayetinin oluşumu, merkezî hükûmetin İran sınırıyla çevrili Kuzey Irak bölgesinin dūçar olduğu sorunlara karşı aldığı idarî bir tedbir olmuştur. Bu idarî tedbir, bölgenin karşılaştığı kıtlık durumuna karşı, mücadele etme hususunda yetersiz kalmıştır. Çünkü oluşturulan yeni vilayet, gerekli ekonomik ve askerî alt yapıdan yoksundu. Yapısal anlamda idarecilerin kendilerini gerçekleştirebileceği gerekli ekonomik ve askerî donanımına sahip olmaması, vilayeti tecrübeli valiler açısından kaçınılacak bir adres hâline getirirken valilik

101 “*Su-i hal ve tedbirleriyle Musul vilayetini mahfeden vali vekiliyle merkez mutasarrıfının ahvallerini ve bunların yüzünden dūçar olduğumuz mesaibin derecatına yazdığımız mütte'addid 'arza-i telgrafide arz ve tafsil kılınmış idi. İşin vilayetten sürülürse hakikat-ı hâle mugayyer cevap verileceği tabi'i olduğundan bu havalinin ve ma'ruzatımızın mündericatı hakkaniyet dairesinde tetkiki zımında devletçe itimad olunur bir zatın tayiniyle i'zamına merhamet buyrulması ve şimdiye kadar yazılan istirhamnamemizden cevap alınmaması me'yusunu muceb ise de yine adalet-i şahaneye müracaatla dūçar olduğumuz hâl-i felaketten istihlasımız istirhamından...*” Bk.. BOA. Y. MTV, 8/87, 21 R 1299 (12 Mart 1882).

deneyimi olmayan mülkî ve askerî yöneticiler için ise bir sınanma alanına dönüştürmüştür.

Musul vilayetinin yöneticiler açısından istenmeyen bir sınanma alanı olması, gerekli deneyim ve kabiliyete sahip olan yöneticilerin, vilayete tayin edilmelerine engel teşkil etmiştir. Atanması düşünülen zatların vilayet alanının kendi kariyerlerine zarar vereceğini düşünmeleri, merkezî hükûmetin Musul vilayetine valilik tecrübesini haiz yöneticileri atama çabasının çoğunlukla sonuçsuz kalmasına neden olmuştur. Bunun üzerine merkezî hükûmet valilik tecrübesi olmayan yöneticileri vilayete atamak durumunda kalmıştır. Kıtlık süreci boyunca Musul vilayetine vali olarak atanan her üç kişi de valilik tecrübesi olmayan yöneticilerdir. Feyzi Paşa ve Abdünnafî Efendi sivil kökenli yöneticiler olarak kıtlık sürecinin felaket haline evirildiği bir aşamada halkın mağduriyetini giderecek ve kıtlık koşullarını hafifletebilecek bir performans sergileyememişlerdir. Vilayet alanında kıtlıktan kaynaklı asayiş vakalarının artması üzerine merkezî hükûmet, Ferik rütbesiyle askerî bir yöneticiyi vekâleten vilayete vali olarak atamak durumunda kalmıştır. Ancak askerî sınıfa mensup olmasına rağmen söz konusu yönetici de herhangi bir varlık gösterememiştir. Kıtlık karşısında yöneticilerin varlık gösterememesi halkın tepkisini celp etmiş ve bu tepkiler belli bir seviyeye ulaştığında merkezî hükûmet, valileri değiştirme yoluna gitmiştir. Netice olarak vali değişimi, merkezî hükûmetin devlet olarak halkının maruz kaldığı afete karşı gerekli desteği sunamamasının alternatifini olarak başvurduğu bir çare şeklinde karşımıza çıkmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Bu çalışma Mardin Artuklu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiştir. (Proje no: MAÜ-BAP-18-EF-018)

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: This study was supported by the Scientific Research Projects Coordination Unit of Mardin Artuklu University. (Project number: MAÜ-BAP-18-EF-018)

Kaynaklar/References

Akyıldız, Ali, “Mahmud Nedim Paşa”, *DİA*, 27: 374-376. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Bouquet, Oliver, *Sultanın Paşaları 1839-1909*, Çev. Devrim Çetinkasap, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016.

Braudel, Fernand, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 1 cilt. Ankara: Doğubaki Yayınları, 2017.

Ceylan, Ebubekir, *Ottoman Centralization And Modernization In The Province Of Baghdad 1831-1872*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.

Çetinsaya, Gökhan, *Ottoman Administration of Iraq, 1800-1908*, London: SOAS/Routledge Studies on the Middle East, 2005.

- Davison, Roderic H, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, Çev. Osman Akinhay, İstanbul: agora kitaplığı, 2005.
- Dinç, Fasih, *XIX. Yüzyılda Kerkük (Fiziki, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2016.
- Edmonds, C. J, "The Kurds of Iraq", *The Middle East Journal*, 11/1, (1957): 52-62.
- Eisenstadt, S. N, *Modernleşme başkaldırı ve değişim*, Çev. Ufuk Coşkun, Ankara: Doğubatı Yayınları, 2004.
- el Vardi, Ali, *Lema 'at'ül İctima 'iye*, 3, cilt. Beyrut: Dare'l Raşid, 2005.
- Findley, Carter V, *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Findley, Carter V, *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform*, Çev. Ercan Ertürk, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.
- Gráda, Cormac Ó, "Making Famine History", *Jorurnal Of Economic Literature*, XLV, (2007): 5-38.
- Gündüz, Ahmet, "Musul", *DİA*, 31: 363-367. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Gündüz, Ahmet, "Süleymaniye", *DİA*, 38: 111-113. İstanbul: 2010.
- Gündüz, Ahmet, "Şehrizor", *DİA*, 38: 473-475. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Gündüz, Emrah, *Abdünnâfi İffet Efendi ve Divanı*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2018.
- Hala, Fattah, *The Politics of Regional Tarde in Iraq, Arabia and Gulf 1745-1900*, Albany: State University of New York Press, 1997.
- Hanioğlu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1989.
- Hut, Davut, *Musul Vilayetinin İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.
- Issawi, Charles, *The Fertile Crescent 1800-1914 A ducumentary Economic History*, London: Oxford University Press, 1988.
- Ives, Dr. E, *A Journey From Persia to England*, London: 1773.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, 2 cilt, İstanbul: MEB, 1969.
- Kırmızı, Abdülhamit, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2016.
- Longrigg, Stephen Hemsley, *Irak, 1900 To 1950 A Political, Social, And Econmic History*, London: Oxford Universty Prees, 1956.
- Lorimer, J. G, *Gazetteer Of The Persian Gulf, Oman And Central Arabia*, 1 Volume, (Historical), Part I Chapters VI-IX, London: Achive Editions, 1986.
- Marcus, Abraham, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, Çev. Mehmet Emin Baş, İstanbul: Küre Yayınları, 2013.
- Nieuwenhuis, Tom, *Politics And Society İn Early Modern Iraq Mamluk Pashas, Tribal Shayks and Local Rule Between 1802 and 1831*, London: Martinus Nijhoff Publishers The Hague, 1982.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.
- Owen, Roger, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, New York: I.B. Tauris, 1993.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1 cilt, İstanbul: MEB, 1993.
- Shields, Sarah D, *Mosul Before Iraq Like Bees Making Five-Sided Cells*, Albany: State University of New York Press, 2000.

Talabani, Şeyh Rıza, *Divan-ı Şeyh Rıza-yı Talabani*, Bağdat: Çaphane-i Maarif, 1946.

Terzibaşı, Atâ, *Kerkük Şairleri*, Ankara: Ötüken Neşriyat, 2013.

Zabit, Şakir Sabır, *Kerkük'te İçtima'î Hayat Folklor*, Bağdat: Zaman Basımevi, 1964.

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.) Vilayet Gelir Giden Defteri (VGG. d), 966, s. 21, 66, 94, 116, 118, 120, 126, 136, 143, 148, 149, 151, 156, 168, 184.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Bağdad Ayniyat, d. 851, 151, 5 Ca 1289 (11 Temmuz 1872).

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Dâhiliye Şifre (DH. ŞFR), 112/72, 21 N 1296 (8 Eylül 1879); DH, ŞFR, 111/27, 18 Ca 1296 (10 Mayıs 1879); DH, ŞFR, 119/6, 1 L 1296 (28 Eylül 1878); DH. ŞFR, 111/96, 26 B 1296 (16 Temmuz 1879); DH. ŞFR, 112/50, 5 N 1296 (23 Ağustos 1879); DH. ŞFR, 113/54, 23 Ca 1297 (3 Mayıs 1880).

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Hariciye Nezareti Tahrirat (HR TH.), 34/28, 17 Ca 1297 (27 Nisan 1880).

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR TO.), 258/30, (19 Ocak 1880).

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Hariciye Siyasi (HR. SYS), 2942/19, 13 Ş 1296 (2 Ağustos 1879).

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), İrade Dâhiliye (İ. DH), 781/63488, 16 S 1296 (9 Şubat 1879); İ. DH, 812/65561, 22 N 1297 (28 Ağustos 1880); İ. DH, 802/65028, 16 Ca 129 (26 Nisan 1880); İ. DH, 782/63625, 29 Ra 1296 (23 Mart 1879); İ. DH, 633/47598, 8 Ra 1291 (25 Nisan 1875).

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), İrade Mesail-i Mühimme (İ. MMS), 62/2915, Lef. 2, 17 C 1296 (8 Haziran 1879); İ. MMS, 60/2850, 21 S 1296 (14 Şubat 1879); İ. MMS, 64/3040, 4 Ca 1296 (26 Nisan 1879).

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), İrade Mevli-s-i Vâlâ (İ. MVL.) 387/16890, Lef. 13, 9 Za 1273 (29 Haziran 1857).

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Maarif Mektubi Kalemî (MF. MKT.), 71/72, 12. 11. 1298 (6 Ekim 1881).

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Sadaret A.).d. 982, Numara 48, 23 Şubat 1298 (7 Mart 1883).

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Şurâ-yı Devlet (ŞD.) 2434/26, 21 C 1297 (31 Mayıs 1880).

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Y. PRK. Arzuhal Jurnal (AZJ.), 3/96, 18 L 1296 (23 Eylül 1880).

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız Esas Arşivi (Y. EE.) 4/11. 10 S 1296 (3 Şubat 1879); Y. EE. 7/12. 24 L 1297 (30 Ağustos 1880); Y. EE. 12/8, 25 B 1296 (15 Temmuz 1879).

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV.), 3/129, 24 C 1297 (3 Haziran 1880); Y. MTV, 8/87, 21 R 1299 (12 Mart 1882); Y. MTV, 3/86, Lef. 2, 29 Ca 1297 (9 Mayıs 1880).

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK.), 4/62, 24 Za 1297 (14 Kasım 1880); Y. PRK. ASK, 4/55, 17 Za 1297 (21 Ekim 1880).

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS.), 164/63, 22 Ca 1297 (2 Mayıs 1880); Y. A. HUS, 165/81, 6 N 1297 (12 Ağustos 1880).

Further Correspondence Respectin The Condition Of The Popülation İn Asia Minor And Syria, Turkey No: 23 (1880), London 1880.

Musul (Vilayet) Gazetesi (MG), Sayı 507.

Özcoşar İbrahim, H. Hüseyin, Güneş, Fasih Dinç, *242 Nolu Mardin Şer'iyeye Sicili Belge Özetleri ve Mardin*, İstanbul: İhtisas Kütüphanesi Yayınları, 2006.

Recaizade Mahmut Ekrem'in Sadullah Paşa'ya Yazdığı Mektuplar ve Edebiyat Tarihi Açısından Bir Değerlendirme

Recaizade Mahmut Ekrem's Letters to Sadullah Pasha and an Examination in the Context of Literary History

Şerif ESKİN¹

Öz

Bu çalışmada, Recaizade Mahmut Ekrem'in Sadullah Paşa'ya yazdığı ve bugüne dek kaynaklarda yer almayan kimi mektuplar yayımlanıp edebiyat tarihi açısından değerlendirilecektir. Genel olarak bakıldığında, mektupların muhtevalarının kişisel konulardan ibaret olmadığı, yazışmalarda edebî modernleşme hakkında bir müzakerenin yürütüldüğü, edebiyat tarihinin başlıca tartışma konuları üzerine mülâhazalarda bulunulduğu görülecektir. Bu bakımdan incelenen mektuplar belgesel değere sahiptir. Sadullah Paşa'nın yayımlanmamış şiirleri, yazıları ve çevirileri kaybolduğu için onun edebî kimliği ve etki alanı hakkındaki bilgiler sınırlı düzeyde kalmıştı. Dolayısıyla bu mektuplardaki veriler onun günümüze yansıyan portresini bir parça daha aydınlatacaktır. Ayrıca başka önemli yazarlar üzerinde etkili olduğu bilinen Sadullah Paşa'nın Recaizade Mahmut Ekrem ile olan diyalogu ve etkileşimi de bu mektuplar sayesinde tespit edilip değerlendirilmiş olacaktır. Recaizade Mahmut Ekrem'in kitaplarına girmemiş bir şiiri de söz konusu mektuplar vesilesiyle ortaya çıkarılmıştır. İki isim arasındaki fikir alışverişinde Recaizade, edebiyatta modernleşmenin önündeki en önemli engelleri; Osmanlı kültür dünyasında edebî eleştirinin yokluğu, şiir dilinin nesir dilindeki gelişmelerden geri kalması, aruz vezninin Türkçenin doğasına aykırı olması, kadim Osmanlı edebiyatı üzerine yeterince araştırma yapılmaması olarak sıralar. Sadullah Paşa ise Türk boylarının medeniyet yoluna girdikten sonra Arap ve Acem şiirleri taklit ederek Türk edebiyatını geliştirdiklerini ancak bunu yaparken Türk şiirinin "hâssa-i kavmiyyesini" muhafaza edemediklerini ileri sürer. **Anahtar kelimeler:** Sadullah Paşa, Recaizade Mahmut Ekrem, şiir, eleştiri, edebiyatta modernleşme

ABSTRACT

In this study, some of Recaizade Mahmut Ekrem's letters to Sadullah Pasha that have not been included in the sources until today will be published and evaluated in the context of literary history. In a general overview, it is seen that the content of these letters is not limited to personal matters, they conduct a negotiation on literary modernization, and there are some considerations on the main matters of debate on the history of literature. Concordantly, these letters in question have a documental value. As Sadullah Pasha's unpublished

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Şerif Eskin (Dr. Öğr. Üyesi),
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta: eskinserif@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0001-8418-6970

Başvuru/Submitted: 25.09.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
01.10.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
06.10.2020

Kabul/Accepted: 19.10.2020

Online Yayın/Published Online: 30.11.2020

Atıf/Citation: Eskin, Şerif. "Recaizade Mahmut Ekrem'in Sadullah Paşa'ya Yazdığı Mektuplar ve Edebiyat Tarihi Açısından Bir Değerlendirme." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 30, 2 (2020): 505-530.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.803428>

poems, writings and translations are lost, information about his literary personality and scope remained limited. Therefore, the data in these letters will shed further light on his portrait today. Moreover, the dialogue and interaction between Recaizade Mahmut Ekrem and Sadullah Pasha, whose influence on other important writers is known, are identified and evaluated via these letters. One of Recaizade Mahmut Ekrem's poems that is not included in his books was also revealed owing to these letters. In the exchange of ideas between these two figures, Recaizade specifies that the most important obstacles to modernization in literature are the absence of literary criticism in the Ottoman cultural world, the lagging of language of poetry behind the developments in the language of prose, the contradiction between the aruz prosody and the nature of Turkish language, and inadequate research conducted on ancient Ottoman literature. On the other hand, Sadullah Pasha suggests that Turkic tribes improved Turkish literature by imitating Arabian and Persian poets on the way to civilization, but could not preserve the "national characteristic" of Turkish poetry in the meanwhile.

Keywords: Sadullah Pasha, Recaizade Mahmut Ekrem, poetry, literary criticism, literary modernization

EXTENDED ABSTRACT

The letters have been very functional instruments in regard to providing various opportunities for dialogue, and opening negotiation and interaction areas to master writers in the modern era literary public. When we look at the voluminous correspondences of Namık Kemal, the exchange of letters between Fatma Aliye and Ahmet Mithat Efendi, the controversy between Abdülhak Hamid and Recaizade Mahmut Ekrem regarding *Nesteren* and many other cases, especially during the formation period of modern Ottoman literature, a vivid dialogue and interaction via letters attract attention. In this article, Recaizade Mahmut Ekrem's letters to Sadullah Pasha which have not been included in sources until today and are published here for the first time, are analyzed in the related context.

As in the case of many examples, writers' letters are amongst the primary sources of literature history. In Orhan Okay's words, private letters have documental features and they shed light on their era, personages, interpersonal relations, and many unknown stages in the background of art works; thus, they are an important source for biographical research.

When we look at the correspondence between these two important figures in Ottoman literature during the modernization period - Recaizade Mahmut Ekrem and Sadullah Pasha - it is seen that the content of these letters is not limited to personal matters, there is a vivid discussion on the construction of a new literary tradition and literary modernization, and considerations on the main matters of debate in the literary history. In this regard, these letters in question have a documental value.

Information about Sadullah Pasha's literary personality and scope is limited because after his suicide, his unpublished poems, writings and translations were lost. Therefore, the data obtained from these letters in this article, will shed further light on his portrait today. Moreover, Sadullah Pasha is known to have an influence on other important writers such as Abdülhak Hâmid, and his dialogue and interaction with Recaizade Mahmut Ekrem are identified and evaluated via these letters. One of Recaizade Mahmut Ekrem's poems which is not included in his books and passed on until today, was also revealed owing to one of those letters and is analyzed in this article.

An outstanding agenda item, especially in the letters dated 1879, was “progress in literature”. “Progress” [*terakki*] was a characteristic term of the 19th century and onwards and was a keyword in literary discussions. The purpose of progress in literature here, as it is understood, is to construct a new literature following the example of modern literature blooming in the West.

In the exchange of ideas between these two figures, Recaizade specifies that the most important obstacles to modernization in literature are the absence of literary criticism in the Ottoman cultural world, the lagging of language of poetry behind the developments in the language of prose, the contradiction between the aruz prosody and the nature of Turkish, and inadequate research conducted on ancient Ottoman literature. If we broach his views, it is the nature of the aruz prosody that drags Ottoman poets to *tumturak-ı elfaz* obsession and even forcefully leads them to this direction because aruz prosody is at variance with Ottoman Turkish. If the syllabic meter replaces aruz prosody, misdeeds such as unfamiliar usage of compound phrases are prevented. Thus, the beauty of meaning and clarity of meaning will be provided in regard to rhetoric. According to him, there has been great progress in the language of prose and in line with this progress, it is possible to write a novel appropriate for the current circumstances of that period. However, it is not possible to write a drama in verse, as aruz prosody withstands the structure of Ottoman Turkish. According to Recaizade, another condition to advance in literature depends on research and studies on classical Ottoman literature. In fact, he would also make an effort in 1879, when he wrote these lines, by writing *Talim-i Edebiyat*, and *Kudemâdan Birkaç Şair* a while later.

On the other hand, Sadullah Pasha suggests that Turkic tribes improved Turkish literature by imitating Arabian and Persian poets on the way to civilization but could not preserve the “national characteristic” of Turkish poetry in the meanwhile. Sadullah Pasha’s propounded ideas remind us of the suggestions of the nationalist criticism that bloomed at the threshold of 20th century and can be considered as one of their premises. During the *Meşrutiyet* and Republican period, one of the primary criticisms addressed towards Ottoman literature was that it was a cosmopolitan literature rather than a national literature.

Because of the conducted research and investigation, it is believed that the letters written by Recaizade Mahmut Ekrem to Sadullah Pasha are not limited to those mentioned here. It is hoped that the other letters and documents of these two personages will be revealed and will fill the gaps in the history of literature and clear the way for new studies.

The subject-case of this article, also confronts us with the problematic of accessing resources in the history of Turkish literature studies. It is a known fact that many works and documents like those mentioned here are not open to access as they are kept in private collections or archives. For this reason, the future steps to be taken by the institutions are important to carry out the necessary studies on the collections and archives that are, at least, possible to be open for public use.

1. Giriş

Mektup formu, modern edebiyat kamusunda kalem erbabına çeşitli diyalog imkânları sunması, müzakere ve etkileşim alanları açması bakımından hayli işlevsel bir araç olagelmıştır. Namık Kemal'in oldukça hacimli ciltleri dolduran yazışmaları, Fatma Aliye ile Ahmet Mithat Efendi arasındaki mektuplaşmalar, Abdülhak Hamid ve Recaizade Mahmut Ekrem arasında cereyan eden *Nesteren* konulu münakaşa ve daha pek çok örnek vakaya baktığımızda bilhassa modern edebiyatın teşekkül sürecinde yazarlar arasında canlı bir diyalog ve müzakere evreninin varlığı göze çarpar. Diğer yandan, Okay'ın ifade ettiği gibi, belgesel hususiyetleriyle özel mektuplar, “dönemlerine, kişilere, kişiler arasındaki ilişkilere, sanat eserlerinin arka planındaki çok defa bilinmeyen oluşum safhalarına ışık tutan, dolayısıyla monografik/biyografik araştırmalarda önemli kaynaklardan birini teşkil etmektedir.”¹ Bu makalede, ilgili bağlamlardan hareketle, Recaizade Mahmut Ekrem'in Sadullah Paşa'ya yazdığı, şu ana dek kaynaklarda yer almamış ve ilk defa burada yayımlanacak mektuplar edebiyat tarihi açısından incelenecektir. Nitekim Recaizade Mahmut Ekrem'in Sadullah Paşa'ya yazdığı mektuplar, o dönem ve sonraları yaşanan pek çok gelişmenin arka planını ve ilgili şahısların edebî serüvenlerini daha yakından kavramak adına önemli veriler barındırmaktadır.

2. Edebiyat Tarihinin Kayıp Figürü: Sadullah Paşa

Daha çok “Ondokuzuncu Asır” manzumesi ile tanınan Sadullah Paşa, modernleşme dönemi Osmanlı edebiyat tarihinin hakkında en az malumat sahibi olduğumuz simalarından biridir. Namık Kemal ve arkadaşlarıyla aynı kuşağa mensup olarak değerlendirebileceğimiz Sadullah Paşa'nın pek az metni elimize ulaşmış durumdadır.² Varlığından haberdar olduğumuz kimi eserlerinin akıbeti günümüzde hâlâ meçhuldür. Aile efradından Münevver Ayaşlı, hatıratında, intihar³ olayından sonra Sadullah Paşa'dan geriye kalan defterleri ve belgeleri toplu hâlde büyük bir sandık içerisinde, onun biyografisini yazması için Mithat Cemal Kuntay'a teslim ettiğini belirtir. Ayaşlı, Sadullah Paşa'ya ait tüm resmî ve hususi evrakın bu sandıkta olduğu bilgisini vermektedir. Ne var ki Kuntay herhangi bir çalışma yayımlamadan vefat etmiş, kendisine intikal eden sandık da içindeki defterler ve belgelerle birlikte kaybolmuştur.⁴ Kuntay da Sadullah Paşa'nın yayımlanmamış şiirlerinin kendisinde olduğunu teyit etmektedir.⁵ Öte yandan Hasan Âli Yücel, Sadullah Paşa'nın *İlyada* çevirisini Kuntay'da gördüğünü, on beyitlik bir bölümün manzum, 46-47 sayfalık bir bölümün de mensur olarak çevrilmiş olduğunu belirtir. Kuntay'dan

1 Orhan Okay, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011) 226.

2 Sadullah Paşa hakkında en kapsamlı biyografik çalışmayı hazırlayan Ali Akyıldız, ilgili eserinde onun edebî metinleri ile çok sayıda hususi mektubunu ve kaleme aldığı kimi diğer metinleri bir araya getirmiştir: Ali Akyıldız, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011) 247-396.

3 Sadullah Paşa, özel hayatında yaşadığı çalkantı sonucu 1891 yılı Ocak ayında intihara teşebbüs eder ve tüm çabalara rağmen kurtarılamaz. Ayrıntılar için bk. Akyıldız, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa*.

4 Münevver Ayaşlı, *İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1990) 145-150.

5 Akyıldız, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa*, 211.

izin alarak ilk on beyti istinsah eden Yücel, daha sonra bu küçük parçayı yayımlamıştır.⁶ Sadullah Paşa tarafından yapılan Türkçedeki ilk Homeros çevirisi de -on beyitlik istisna hariç- onun diğer eserleri gibi okurla buluşmadan kaybolmuştur. Çeşitli tanıklıklar ve ipuçları dolayısıyla varlığından haberdar olduğumuz, Sadullah Paşa'ya yazılmış kimi mektupların da aynı akıbete uğradığını düşünebiliriz. Dolayısıyla onun diyalog ve etkileşim alanı hakkındaki bilgilerimiz de birtakım bilgi kırıntıları ile sınırlı kalmıştı. Bugün, yeni elde ettiğimiz ve her iki ismin biyografileri, edebiyat anlayışları yanı sıra genel olarak edebiyat tarihi açısından da önemli belgeler niteliğindeki mektuplar aracılığıyla, Sadullah Paşa'nın Recaizade Mahmut Ekrem'le güçlü bir diyalog içerisinde olduğunu öğrenmiş bulunuyoruz.

Recaizade Mahmut Ekrem'in ona yazdığı mektuplardaki veriler Sadullah Paşa'nın günümüze yansıyan portresini bir parça daha aydınlatacak niteliktedir. Her ne kadar onun Recaizade Mahmut Ekrem'e cevaben yazdığı mektuplara ulaşamamış olsa da hâlihazırdaki veriler her şeyden önce Sadullah Paşa'nın etki alanının tahmin edilenden daha geniş olduğunu kanıtlayacak niteliktedir. Ayrıca Recaizade'nin Sadullah Paşa'nın kendisine yazdığı mektuplardan yaptığı alıntılar da önemli ipuçları barındırmaktadır ki böylece Sadullah Paşa'nın kimi konulardaki kanaatleri hakkında bu yolla malumat sahibi olabiliyoruz. Söz konusu mektupların tam metinleri ve Recaizade'nin bu vesileyle yeni tespit edilen bir şiiri de makalenin ekler bölümünde yer almaktadır.

3. Recaizade Mahmut Ekrem ve Sadullah Paşa Diyalogu Hakkında

Sadullah Paşa'nın Berlin (1877-1883) ve Viyana (1883-1891) sefirliği esnasında sürdürülen mektuplaşmadaki samimi havadan anlaşıldığı üzere iki ismin daha önceleri kayda değer düzeyde bir tanışıklık veya dostlukları mevcuttur. Ebüzziya Tevfik'in, Sadullah Paşa'nın yanında Viyana Sefareti İkinci Kâtibi olarak görev yapan ve onunla şahsi görüşmelerinden hareketle *Sadullah Paşa Yahut Mezardan Nida* isimli eseri kaleme alan Mehmed Galip Bey'e yazdığı mektupta belirttiğine göre iki ismin tanışıklıkları 1868 yılına dek uzanmaktadır: "Bu tarihten iki sene sonra [1868'de] teşekkül eden Şûrâ-yı Devlet'in Maârif Dairesi ... cidden bir daire-i maârif idi. ... Sadullah Paşa, Başmuâvin; Dadyan Artin Efendi, Recaizade Ekrem Bey, Muâvin; bu abd-i âciz ile ... Mehmed Mansur Efendi ve ... Dragon Çangof Efendi birinci mülâzım idiler."⁷ Bu tarihlerde Recaizade henüz 21 yaşlarındadır. Recaizade'nin Sadullah Paşa'yı erken yaşlarda tanımış ve onunla çalışmış olması, aşağıda karşımıza çıkacak olan dostluk tablosunun ve etkileşimin boyutunu anlamlandırmamız açısından tamamlayıcı bir bilgidir.

Elimizdeki mektupları edebiyat tarihi açısından incelemeye geçmeden evvel, bunların nasıl ortaya çıktıkları ve kronolojileri hakkında genel bir değerlendirme yapmak da yararlı olacaktır. Bugüne dek saklı kalmış olan mektupların kaynakları ve şimdiye kadar neden tespit edilemedikleri kısaca şu şekilde açıklanabilir: Ali Akyıldız'ın ifade ettiği gibi, intihar

6 Hasan Âli Yücel, *Edebiyat Tarihimizden*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1989) 297.

7 Mehmed Galip Bey, *Sadullah Paşa Yahud Mezardan Nidâ*, haz. Nazir Akalın, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003) 86.

vakasının ardından Sadullah Paşa'nın Viyana'daki evrakı ve eşyası Sultan II. Abdülhamid'in talimatıyla Rıdvan Paşa başkanlığında kurulan soruşturma komisyonunun girişimi ve denetimi doğrultusunda İstanbul'a getirildi. Yapılan inceleme sonucu, bunların arasında devlet işlerini ilgilendirenler ile Sultan II. Abdülhamid'in ilgi duyabileceği belgeler seçilerek saraya (Yıldız) gönderildi. Geriye kalan özel evrak ise Sadullah Paşa'nın ailesine teslim edildi.⁸ Hâlihazırda ortaya çıkan fotoğraf itibarıyla, aralarında hususi mektupların da bulunduğu, paşaya ait bir kısım evrakın Topkapı Sarayı'na intikal etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Zira Recaizade Mahmut Ekrem'in Sadullah Paşa'ya yazdığı mektuplardan dört tanesi, 2017 yılında Devlet Arşivleri'ne devredilen Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e) içinde tespit edilmiştir. Bununla beraber yine Sadullah Paşa'nın oğlu Âsaf Bey ile özel yazışmalarının da burada yer aldığı görülmektedir. İlgili evrakın henüz son yıllarda Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri'ne aktarılmış ve tasnif edilmiş olması, Recaizade Mahmut Ekrem'in Sadullah Paşa'ya yazdığı mektupların bugüne dek neden ortaya çıkmadığını açıklamaktadır. Dışarıdan bakıldığında resmî nitelik taşımayan ve intihar soruşturması kapsamında da herhangi bir önem taşımadıkları açık olan bu mektupların neden diğer özel belgelerle birlikte Sadullah Paşa ailesine teslim edilmediği ise bir soru işaretidir. Üst düzey bürokratik görevlerde bulunan Recaizade Mahmut Ekrem'in Sadullah Paşa'yla ilişkisinin otoritelerin dikkatini çektiği için ilgili mektupların tetkik edilmek üzere ayrılıp aileye teslim edilmemiş olması akla ilk gelebilecek ihtimallerden biridir.

TS.MA.e bünyesinde tespit edilen dört mektup, Sadullah Paşa'nın Berlin Sefiri olarak görev yaptığı yıllarda Recaizade Mahmut Ekrem tarafından kendisine gönderilmiştir. Zarflardan anlaşıldığı üzere (bk. Ekler) Osmanlı Devleti'nin Berlin Sefaretine postalanan mektuplar, sırasıyla şu tarihlerde kaleme alınmıştır: 27 Eylül 1877, 10 Aralık 1877, 17 Haziran 1879, 7 Ağustos 1879. Bu çalışmaya konu olan 13 Haziran 1884 tarihli beşinci mektup ise İstanbul Şehir Üniversitesi bünyesinde yer alan Taha Toros Arşivi'nde tespit edildi.⁹ İlgili mektup, Taha Toros Arşivi'nde muhatabı tespit edilememiş biçimde “Recaizade Mahmud Ekrem tarafından Viyana'da resmî bir kuruma gönderilen mektup” bilgisi ile kataloglanmıştı. Ancak dikkatle incelendiğinde mektubun tam da Sadullah Paşa'nın Viyana sefiri olarak görev yaptığı dönemde (13 Haziran 1884'te) kaleme alınmış olması, ikilinin devamlı olarak mektuplaşmaları ve ayrıca Recaizade Mahmut Ekrem'in Sadullah Paşa'ya gönderdiği diğer mektuplarında olduğu gibi kendisinden üst mertebede yer alan bir devlet büyüğüne yazar şekilde “Mekârim-perdâz asdikâ-nüvâz devletlü efendimiz hazretleri” hitabıyla mektuba kitabet teamüllerine uygun bir giriş yapması, Recaizade Mahmut Ekrem'in imzasını taşıyan bu mektubun da Sadullah Paşa'ya yazıldığını ispatlamaktadır. Hem tarihlerden hem de mektuplardaki ifadelerden çıkarılacağı üzere ikili arasında zamana yayılmış devamlı bir diyalog ve müzakere söz konusudur. Lakin Sadullah Paşa'nın Recaizade Mahmut Ekrem'e yazdığı mektuplar henüz tespit edilememiştir.

Söz konusu beş mektubun muhtevasına genel olarak baktığımızda ana gündem maddesinin

8 Akyıldız, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa*, XV.

9 “Recaizade Mahmud Ekrem tarafından Viyana'da resmi bir kuruma gönderilen mektup”, İstanbul Şehir Üniversitesi Taha Toros Arşivi, Erişim: 01.06.2020 <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/handle/11498/19805>

o yılların güncel edebiyat meseleleri olduğunu görüyoruz. Sadece 27 Eylül 1877 tarihli mektup bu parantezin dışındadır. Diğerlerine kıyasla daha kısadır ve herhangi bir özgül konudan bahsedilmemektedir. 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının yaşandığı sıkıntılı günlerde kaleme alınan mektupta Sadullah Paşa'nın sefaret görevini devralmak üzere gittiği Berlin'de üst düzey bir protokolle karşılanmasından duyulan sevinç dile getirilmekte ve yaklaşan Ramazan Bayramı tebrik edilmektedir. Diğer mektupların muhtevası ise aşağıda ayrıntılı olarak değerlendirilecektir.

19. asır Osmanlı kültür ve sanat tarihinde öne çıkan söz konusu iki isim arasında tespit edilen yazışmanın edebiyat tarihi açısından en önemli hususiyetlerinden biri, eserleri ve evrakı kayıp olduğundan hakkındaki malumatımız sınırlı olan Sadullah Paşa'nın etkileşim alanı hakkında yeni bilgilere sahip olmamızı sağlayacak veriler içermesidir. Bugüne kadarki tanıklıklardan, paşanın modernleşme döneminde etkili ve muteber bir figür olduğu anlaşılmaktadır. Söz gelimi Abdülhak Hâmid, hatıratında "...esâlib-i muhtelifede ifade-i hal, yahut idare-i makal ve belki de icâlâ-i fikr ü hayal edişimin mesul ve müsebbiblerini sırasıyla söyleyeceğim" diyerek kendisinin edebî anlamda gelişiminde katkısı ve tesiri olan kimseleri zikrettiği uzun liste içerisinde Sadullah Paşa'ya ilk sıralarda yer verir.¹⁰ Ahmet Mithat Efendi ise Stockholm'de düzenlenen Şarkiyatçılar Kongresi'ne (1889) katılmak üzere çıktığı seyahat esnasında Viyana'da görüştüğü Sadullah Paşa ile gerçekleştirdiği sohbetten bahsederken "buyurdıkları mülahazatı o kadar doğru buluyordum ki zaten irfan ve hikmetle müştehir olan o büyük adam" şeklindeki nitelermeleriyle kendisinden hayranlıkla bahseder ve paşanın dönemindeki şöhretine dair ipuçları sunar.¹¹ Kendi kuşağından Namık Kemal'in de bir mektubunda Sadullah Paşa'dan övgüyle bahsettiği bilinmektedir.¹²

Mektuplardaki veriler ve *Talim-i Edebiyat*'taki verileri tarihsel arka planları ile birlikte değerlendirdiğimizde ise Sadullah Paşa'nın Recaizade Mahmut Ekrem'in edebiyat dünyasında da oldukça etkili bir isim olduğu sonucuna ulaşıyoruz. Genel olarak baktığımızda ona duyduğu hayranlık ve hürmeti yazışmalarında sıkça vurgulayan Recaizade Mahmut Ekrem, bilhassa 7 Ağustos 1879 tarihli mektubundaki şu satırlarda Sadullah Paşa'nın üslubuna hayranlığını ve mektuplaşmalarından duyduğu mutluluğu tumturaklı ifadelerle dile getirir:

Efendimize daima arızalar takdim edeyim, cümlesinin cevaplarına nâil olayım diyorum. Bir arıza takdim edince cevabını pek tatlı bir intizar ile bekliyorum. İhsannâme-i devletlerini alınca defaatle okuyorum, saatlerce elimden bırakamıyorum. Fikarât-ı bende-perverânesinden o kadar kesb-i sürur ediyorum ki tavsifi nâ-kâbil. Mündericât-ı edebiyyesinden o derece lezzetyâb oluyorum ki tarifi müstahildir. İşte bu defaki keremnâmelerini dahi o vechile telakki eyledim. Fehâvâ-yı latîfesi emsaline fâik, mezâyâ-yı edebiyyesine lübb-i hikmet ve hakikat denilse lâyıktır.

10 İnci Enginün, *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1994) 48.

11 Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa'da Bir Cevelan*, haz., N. Arzu Pala, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015) 999.

12 Fevziye Abdullah Tansel, *Namık Kemal'in Hususi Mektupları: İstanbul Avrupa ve Magosa Mektupları*, (Ankara: Türk Tarih Kurum, 1967) 348.

İlk bakışta bu ve diğer mektuplardaki birtakım ifadelerin kişisel yazışmalardaki nezaket gereği söylenmiş sözler olarak yorumlanması gerektiği ileri sürülebilir. Ancak örneklem oluşturma stratejisi dolayısıyla edebiyat tarihinin en büyük münakaşalarından birine konu olmuş *Talim-i Edebiyat*'a baktığımızda, ilgili ifadelerin oldukça gerçekçi bir zemine dayandığı kanaati hasıl olacaktır. Şöyle ki Recaizade Mahmut Ekrem'in Mekteb-i Mülkiye'de verdiği derslerin notlarından hareketle hazırladığı ve kurulmak istenen modern edebiyat geleneğinin ilk ve önemli kuramsal eserlerinden biri olarak tarihteki yerini alan *Talim-i Edebiyat*, yayımlandıktan sonra klasik edebiyat taraftarlarınca farklı gerekçeler doğrultusunda sert eleştirilere uğramıştı. Kâzım Yetiş'in bu eser üzerine yaptığı kapsamlı çalışmasında ortaya koyduğu gibi Recaizade'nin eleştirildiği noktalardan bir tanesi de ilgili bahislerde olumlanıp doğru kullanım timsali olarak sunulan edebî metin parçalarının ekseriyetle modern edebiyattan; olumsuzlanan, zayıf ve menfi olarak örnek gösterilen parçaların ise klasik edebiyattan seçilmiş olmasıdır.¹³ Nitekim Yetiş'in sunduğu istatistiksel verilere bakıldığında¹⁴ muarızlarının Recaizade'ye yönelttikleri bu eleştiri noktasında pek de haksız sayılmadıkları söylenebilir. Klasik edebiyattan seçilen metin örnekleri çoğunlukla negatif yönleri ile okura takdim edilirken modern edebiyattan seçilenler ise pozitif yönleriyle ön plana çıkarılmaktaydı. Bu noktadan bakıldığında, kanaatimce Recaizade'nin göstermiş olduğu refleksi, o günler itibariyle henüz teşekkül etmekte olan modern edebiyat geleneğinin kanonlaştırılmasına yönelik bir girişim olarak değerlendirilmelidir. Recaizade'nin kendisini modern edebiyat kamusu içerisinde konumlandığı göz önüne alınırsa, bu şekilde öznel bir tutum sergilemesinin nedeni daha iyi anlaşılacaktır. Zira söz konusu dönemde klasik edebiyat çizgisi kanonik gücünü hâlâ korumaktaydı ve buna mukabil edebî modernliğin temsilcileri kendi alanlarını inşa etmeye çalışıyordu. Bu bağlamda *Talim-i Edebiyat*'ta Sadullah Paşa'dan üç metin parçası çeşitli alt başlıklarda örnek olarak kullanılmıştır ki paşanın o gün itibariyle yayımlanmış çok az metni olduğunu hesaba katarsak bu sayı daha da dikkat çekici bir veri olacaktır. Seçilen birinci örnek kitabın "Tabiiyyet" konusu içindir. Sadullah Paşa'nın, kardeşi Said Bey'e yazdığı mektuptan bir parça tabiiyyete, doğallığa misal verildikten sonra şöyle bir yorum yapılır:

İşte bu mektubun ne elfâzına o kadar sade diyebiliriz ne de mevzuunun ehemmiyeti inkâr olunabilir. Fakat yazış o kadar tabii ve binaenaleyh o derece güzeldir ki ve bilhusus tabiiyyet mevzuundaki müessirliği tarz-ı ifadesi[n]i o kadar nazikleştirmişti ki her kime okunsa anlar, mürseliyle mürselün-ileyhinin teessürâtına tabii iştirak eder.

Güya ki müellifi kalemi eline aldığı zaman ne yazacağını nasıl yazacağını düşünmeyerek âyine-i vicdanına atf-ı nazarla hakikat ve tabiiyyetten oraya in'itaf eden nakş u nigâr-ı maânînin kâğıt üzerine nakl ve tersimini maharet-i kalemine havale etmiş ve o suretle yazmış!¹⁵

13 *Talim-i Edebiyat* etrafında yaşanan münakaşalar hakkında tafsilatlı bilgi için: Kâzım Yetiş, *Talim-i Edebiyat'ın Retorik ve Edebiyat Nazariyatı Sahasında Getirdiği Yenilikler*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1996) 323-504.

14 Yetiş, *Talim-i Edebiyat'ın Retorik ve Edebiyat Nazariyatı Sahasında Getirdiği Yenilikler*, 251.

15 Recaizade Mahmut Ekrem, *Talim-i Edebiyat*, (İstanbul: Mihran Matbaası: 1299 [1882]) 159 – 160.

Sadullah Paşa'nın kardeşine yazmış olduğu özel bir mektuptan bir parçanın alınmış olması başlı başına dikkat çekici bir durumdur. Nitekim Recaizade Mahmut Ekrem'in Sadullah Paşa'ya yazdığı 17 Haziran 1879 tarihli mektupta, "Bazı zevâta yazılmış mekâtîb-i edibânelerinin evsâfını işittiğim halde hiçbirisini ele geçirmek kâbil olamadı." diyerek onun birtakım isimlerle yazışmalarından haberdar olduğunu belirttiği, fakat "âsâr-ı nefise meraklıları ... ellerine geçen nevâdir-i edebiyeyi nakd-i hasis gibi çekmecelerde hapse[ttikleri]" için bunlara ulaşamadığına hayıflandığı görülüyor. Bu beyanlardan, hem Recaizade'nin Sadullah Paşa'nın metinlerine ve görüşlerine yönelik ilgisine, hem de genel olarak mektup türü yazıların döneminde birer edebî metin mesâbesinde değerlendirilebildiğine dair fikir edinebiliyoruz.

Talim-i Edebiyat'ta Sadullah Paşa'dan ikinci alıntı, "Üslub-ı Müzeyyen" alt başlığında yapılır. Recaizade, üslub-ı müzeyyeni ana hatlarıyla şöyle tarif eder: "Üslub-ı sade" sulu boya tablo ise "üslub-ı müzeyyen" yağlı boya tabludur. Üslub-ı müzeyyen, üslub-ı sade ile üslub-ı âlînin arasında olmakla beraber, zinet ve letafet bakımından birincisinin üstünde, şiddet ve ulviyet bakımından ise ikincisinin altındadır. "Tabiatinde itidal ve halâvet bulunan her tür nevi efkâr ve hissiyât ve teessürâtın tercüman-ı belîği" olarak ifade ettiği üslub-ı müzeyyenin özellikle şairâne tasvirlerle yakıştığını söyler. Bu açıklamaların akabinde Namık Kemal'in "Gelibolu"su ile Sadullah Paşa'nın "Charlottenburg Sarayı" başlıklı yazılarından birer parçayı üslub-ı müzeyyenin mensur örnekleri olarak okura sunar.¹⁶ Üçüncü alıntıyı ise çok önemli olduklarını vurguladığı teşhis ve intak adlı söz sanatlarına ayırdığı kısımda yapar. Ona göre, "Teşhis ve intak dehanın kaleminden sâdir olduğu zaman gayet ulvi gayet müessir olursa da bî-kudret olan erbab-ı kalemin isti'mal etmesi hâlinde gülünç olmaya pek müstaidir."¹⁷ Bu açıklamadan sonra teşhis ve intak sanatlarına Osmanlı edebiyatından tek mensur metin örneğini Sadullah Paşa'nın "1878 Paris Ekspozisyonu" başlıklı yazısından verir.¹⁸ Bütün bu tablo, Recaizade Mahmut Ekrem'in *Talim-i Edebiyat*'taki örneklem oluşturma stratejisi ve yorumları ile bir arada değerlendirildiğinde, Sadullah Paşa onun için edebî modernleşme sürecinde kanonik bir isimdir. Nitekim aşağıda da görüleceği üzere Recaizade Mahmut Ekrem, kalem erbabının nasıl yazı yazılacağını Sadullah Paşa gibi isimler sayesinde öğrendiklerini belirtecek ve bu noktada paşa, bir inkılapçı olarak nitelenecektir.

İkili arasındaki diyalogun önemli taraflarından biri de kalem mesaileri hakkında birbirleriyle paylaşımında bulunuyor olmalarıdır ki bu sayede Recaizade Mahmut Ekrem'in kitaplarına girmeyen ve günümüze intikal etmediği anlaşılan bir şiirine de ulaşmış bulunuyoruz. 10 Aralık 1877 tarihli mektupta, "Hal ve mevki müsait olmadığı halde mücerred biraderim bendelerinin teşviki üzerine mumâileyhe nazire olarak inşad ettiğim manzumelerden iki kıtası belki bir aralık tenezzüh-i efkâr-ı âlîlerine medar olur mütalaasıyla leffen takdim olundu." notuyla gazel formundaki iki şiir Berlin sefirine gönderilmiştir. Şiirlerin yer aldığı ek sayfasının sonunda ise şu not yer almaktadır: "Evvelkinin ekser-i ebyâtı yeni, diğeri ise tamâmiyle eski fikre tâbidir." Bu iki gazelden "göster"

16 Recaizade Mahmut Ekrem, *Talim-i Edebiyat*, 200-201.

17 Recaizade Mahmut Ekrem, *Talim-i Edebiyat*, 287.

18 Recaizade Mahmut Ekrem, *Talim-i Edebiyat*, 288.

redifli olanı, ikinci beytin ikinci mısraı değiştirilerek *Zemzeme 1'e* alınmıştır.¹⁹ “Kâbildir” redifli gazel (bk. Ekler) ise Recaizade'nin sağlığında yayımlanan şiir kitaplarında yer almadığı gibi, sonraki yıllarda dergilerde kalmış bazı şiirlerinin eklenmesiyle hazırlanan Latin harfli edisyonlarda da bulunmamaktadır. Tespit edebildiğim kadarıyla bu gazel yayımlanmamıştır ve ilk defa burada okurlara ulaşacaktır.²⁰ Recaizade'nin ifadelerinde dikkat çeken noktalardan biri de söz konusu şiirleri tanziren kaleme almış olmasıdır. Açık şekilde isim vermese de “mücerred biraderim” ifadesi, şairin ağabeyi Recaizade Mehmet Celal'i (1838-1882) akla getirmektedir. İbnülemin M. Kemal İnal, Mehmet Celal'in Encümen-i Şuarâ üyelerinden olduğunu kaydeder. İnal'ın verdiği diğer bilgilere göre Mehmet Celal'in şiirleri basılmamıştı ve kardeşi Recaizade Mahmut Ekrem'de saklı bulunmaktaydı.²¹ Dolayısıyla bu şiirin Recaizade Mehmet Celal'e nazire olarak yazılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Öte yandan “Kâbildir” redifli gazeldeki, “Vücûb-ı vahdete her şeyle istişhâd kâbildir / Ene'l-hakk'ı ana bürhan gibi îrâd kâbildir” beyti, Şinasi'nin kendinden çokça söz ettiren “Münacaat”ındaki “Vahdet-i zâtına aklımca şahadet lazım” mısraı ile “Kimi sâbit kimi seyyar be-takdir-i Kadîr / Tanrı'nın varlığına her biri bürhan-ı münîr”²² beytini anımsatır niteliktedir: Bu bağlamda Recaizade'nin mektubunda, söz konusu gazeli “yeni fikirlerle” yazdığına dair düştüğü notu da tekrar hatırlamakta fayda vardır.

Recaizade'nin yazdığı 1879 tarihli şu satırlar da ikili arasındaki alışverişten öte o dönemin kalemleri arasındaki etkileşime dair fikir vermekle beraber Sadullah Paşa'nın kayıp çalışmaları hakkında da ipucu niteliğindedir: “Elde başlanmış bazı şeyler olduğundan bahis buyruluyor. İnşallah ikmâl buyrulduğunda kulunuza ihsan buyrulursa ba'de'l-istinsah asıllarını yine efendimize iade eder ve müsaade buyrulursa teksir-i nüsahı için isteyenlere dahi veririm.” Bu ifadeler, modernleşme dönemi Osmanlı edebiyat kamusu içerisinde, telif edilen eserlerin sadece basım ve yayın yoluyla değil aynı zamanda kişisel iletişim yollarıyla da dolaşıma girdiğine dair bir emare niteliğindedir. Yazışmaların tamamına henüz ulaşılamadığı için Sadullah Paşa'nın eserlerini veya müsvedde parçaları Recaizade'ye gönderip göndermediğini ise bilmiyoruz.

4. Mektuplaşmadaki Edebiyat Gündemi

Recaizade Mahmut Ekrem, Sadullah Paşa ile aralarındaki mektuplaşmayı, “Hususiyle teâtî-i efkâr-ı edebiyeye ile gayet vâsi, gayet feyizli bir zeminde şekl-i diğer alan”²³ bir yazışma olarak nitelemektedir. Dostâne bir kişisel iletişim zemininde başlayan “mükâtebe”, zamanla

19 İlgili mısra mektupta “Tebhâleden yüzünde şekl-i habâb göster” biçiminde karşımıza çıkarken *Zemzeme*'de “Tebhâleden de onda şekl-i hicâb göster” olarak yer almaktadır. Bk. Recâizade Mahmut Ekrem, *Şiirler*, haz. Hakan Sazyek, Esra Sazyek, Betül Solmaz, (Kocaeli: Umuttepe Yayınları, 2019) 176.

20 Ancak bu şiirin yayımlanıp bir dergi nüshasının sayfaları arasında unutulmuş ve sonradan tespit edilememiş olması sebebiyle bahsi geçen kitaplarda yer almamış olması da ihtimal dâhilindedir. Bir diğer ihtimal ise müstear imzayla yayımlanmış olmasıdır. Nitekim Recaizade'nin bu denli önemseydiği bir isme, değerlendirmesi amacıyla sunduğu az sayıdaki şiirden birini yayımlamış olması da güçlü bir ihtimaldir.

21 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C. I (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969) 198-199.

22 İbrahim Şinasi Efendi, “Münacaat”, *Yeni Türk Edebiyatı Metinleri 1: Şiir*, haz. İnci Enginün, Zeynep Kerman (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011) 84-85.

23 Bk. Ek 4.

edebiyat üzerine fikir alışverişlerinin aracına dönüşmüştür. Nitekim mektuplaşmaya genel hatlarıyla baktığımızda ikilinin yeni bir edebiyat geleneği inşa etme bağlamında modernleşme süreciyle tezahür eden kimi meseleler hakkında müzakerelerde bulduklarını görüyoruz. Bu çerçevede öne çıkan temaları şu başlıklar altında değerlendirebiliriz:

a. Milli Edebiyat Tartışmalarının Ayak Sesleri: “Hâssa-i Kavmiyye”

Bilhassa 1879 yılına ait mektuplarda öne çıkan gündem maddesi “edebiyatta terakki”dir. 19. asır ve sonrasında anlam bagajı hayli yüklü karakteristik kavramlarından “terakki”, edebiyat kamusundaki tartışmalarda da anahtar kelimelerden biriydi. Burada edebiyatın terakkisinden maksat, anlaşılacağı üzere, Batı’da serpilen modern edebiyat örnekliğinde yeni bir edebiyat anlayışının inşa edilmesidir. Böyle bir önerme, zımnın de olsa elbette bir “geri kalma”, birtakım ilerlemelere ayak uyduramama iddiasını içermektedir. Bu nokta itibarıyla, her iki isim de ilerleme yolunda yaşanan gecikmeyi kimi etkenler doğrultusunda gerekçelendirir. Aşağıda görüleceği üzere *Talim-i Edebiyat* yazarı, geride kalmışlığı daha ziyade şiir estetiği ve edebiyat eleştirisi bağlamında yorumlayacaktır. Sadullah Paşa ise o günlerin aktörlerinden duymaya pek de alışık olmadığımız, daha çok Meşrutiyet ve Cumhuriyet sonrasında karşımıza çıkacak bir argümanla görüşlerini temellendirir: Ona göre, Türk boyları medeniyet yoluna girdikleri dönemlerde Arap ve Acem şairleri taklit ederek Türk edebiyatının gelişmesini sağlamışlardı. Ancak devrim niteliğindeki bu hamleyi gerçekleştirirken, Türk şiirinin “hâssa-i kavmiyye”sini muhafaza edememişlerdir. Sadullah Paşa kuşağından Namık Kemal ile Ziya Paşa gibi isimler de klasik Osmanlı edebiyatını Arap ve Acem edebiyatlarıyla olan iltisakı dolayımında üst perdeden sert dille eleştirmişti. Fakat onlar daha ziyade şiir estetiği ve gerçeklik anlayışı açısından konuyu ele almıştı. Sadullah Paşa’nın serdettiği fikirler ise 20. asrın eşliğinde filizlenecek milliyetçi eleştirinin önermelerini hatırlatacak niteliktedir ve onların bir öncülü olarak değerlendirilebilir. Meşrutiyet ve Cumhuriyet günlerinde klasik Osmanlı edebiyatına yöneltilen başlıca eleştirilerden biri de onun milli bir edebiyattan ziyade kozmopolit bir edebiyat olduğuydu. Sadullah Paşa’nın mektubunun tamamı elimizde olmadığı için bazı yönlerden ihtiyat payı bırakmakta yarar var. Ancak her hâlükârda, 1879 yılı bu tartışmalar için erken diyebileceğimiz bir tarihtir. Diğer yandan Rezaizade’nin de Sadullah Paşa’nın önermesini “mübâhasât-ı edebiyede zuhûra gelen ihtilâfât-ı kesîrenin birçoğunu def’ ve izâle edecek bir keşf-i müdakkikâne” olarak değerlendirdiği ve teyit ettiği görülüyor. Rezaizade’ye göre eğer “hâssa-i kavmiyye” korunmuş olsaydı “terakki” sağlanacak ve “asrî” gelişmelere kendiliğinden ayak uydurulmuş olacaktı: “Şüphedir ki edebiyatımız ibtidâdan kavmiyyetini muhafaza edeydi bugünkü terakkiyatı kendi dâiresi içinde efkâr-ı asriyyeye tâbi olup gitmekten ibaret olurdu.”

b. “Muâheze” ve “Tetebbu” Noksanlığı

Rezaizade Mahmut Ekrem’in Sadullah Paşa’ya yazdığına göre “edebiyatta terakki” sağlanamamasının sebeplerinden biri de Osmanlı kültür dünyasında eleştiri (critique) geleneğinin

yokluğudur. Bunu ifade ederken o dönem yaygın olan “takriz” uygulamasından, kendi ifadesiyle, “takriz dilenciligi”nden duyduğu rahatsızlığı da dile getirir. Ona göre bir eser, eğer kendisi başarılı ve kıymetli değilse, “birkaç kişinin birer sebep veya mecburiyetle senâ-hânlık etmesi ona bir meziyet ilave edemeyeceği gibi zaten makbul olan bir eser umum nazarında kesb-i itibar etmek için her tür takrizâtan müstağnidir.” Bu sözler, Recaizade'nin külliyyatı dikkate alındığında daha bir ilgi çekici hâl almaktadır. Zira bilindiği üzere başkalarının (bilhassa öğrencilerinin) eserlerine çokça takriz yazan isimlerden biri de Recaizade'nin kendisidir. Bu satırları kaleme aldıktan sonra bizzat kendisi birtakım eserlere takrizler yazacak, daha önemlisi, sonraki yıllarda bunları bir araya getirip *Takrizât* isimli müstakil bir kitapta toplayacaktır. Tabii burada kendisinin yazmış olduğu takrizlerde “senâ-hânlık”la yetinmediğini ve yer yer eleştirel bir tutum sergilediğini de göz önüne almak gerekir.²⁴ Recaizade, netice itibarıyla, Osmanlı edebiyat kamusu içerisinde bir eleştiri geleneğinin acilen teşekkül etmesi gerektiğini savunur. Fransızca *critique littéraire* (edebî eleştiri) kavramı için de o günlerde kullanılmakta olan “muâheze-i edebiyeye” tabirinin uygun olduğunu ve başka bir karşılık aramaya gerek olmadığını not düşer.

Recaizade için edebiyatta ilerlemenin bir diğer şartı da geçmiş edebiyat birikimi üzerine yapılacak araştırma ve incelemelere bağlıdır. “[E]debiyatın terakkisine hâdim olacak erbâb-ı isti'dâd ve kabiliyetin perveriş-yâb-ı kemâl olmaları kendilerinden evvel gelen üdebânın âsâr-ı kalemiyyesini tettebbu sayesinde” olacaktır. Nitekim kendisi de bu satırları yazdığı 1879'da *Talim-i Edebiyat*'ı, bir süre sonra da *Kudemâdan Birkaç Şair*'i neşredecektir.

c. Şiir Dili ve Vezin

Recaizade'nin modern edebiyatın inşası konusunda öne sürdüğü düşüncelerde en çok vurgu yaptığı hususlardan biri de şiir dilindeki gelişmelerin nesir dilindeki gelişmelerden geri kalmış olmasıdır. 7 Ağustos 1879 tarihli mektupta, “Filhakika bugünkü tarz-ı inşâmızla efkâr ve âdâtın müsait olduğu derecede bir güzel roman yazılabilir. Lâkin fâilâtün mefâilün yolunda eğri büğrü ifâdât ve lisanımızın tabiatine gayetle mugâyir olan imâlât ve sâir birçok tekellüfât ile manzum bir tiyatro meydana konulamaz, konulsa da makbul olamaz.” şeklinde dikkat çekici bir çıkarımda bulunan Recaizade'ye göre şiir dilindeki en önemli problem ise aruz vezninin Türkçenin doğasına aykırı olmasıdır. Aşağıda detaylandırılacağı üzere bu zorluğu aşmak için hece veznine geçişi savunacaktır. Şiir dili konusunda Sadullah Paşa ise Recaizade'nin aktarımına göre, Batılı yazarların şiirimizde benzeri olmayan eserlerini taklit etmek ve örnek almak gerektiğini, bu şekilde ilerleme sağlanacağını öne sürmüştür: “Bu yolda edilebilecek tecrübe-i sahîha üdebâ-yı garbın eş'ârımızda nazîri olmayan âsâr-ı nazmiyyesini tanzir ve taklit etmektir.”

Recaizade Mahmut Ekrem'in mektuplarından birinde (17 Haziran 1879) dile getirdiği kimi görüşleri, onun kalem mesaisindeki sancılı tecrübelerden biri hakkında daha yakından malumat sahibi olmamızı sağlayacak ve ilgili sürecin arka planını içeriden kavramamıza

24 Recaizade Mahmut Ekrem, *Takrizat*, (İstanbul: yy., 1314.)

yardımcı olacak niteliktedir. Şiir üzerine kafa yorduğu anlaşılan bir dönemde Sadullah Paşa ile paylaştığı vezin konusundaki iddialarıyla kısa zaman sonra bizzat yüzleşecek ve pratikte pek de istediği gibi bir sonuç alamayacaktır.

19. asrın ikinci yarısından 1930’lu yıllara dek edebiyat kamusunu meşgul edecek biçimsel problematiklerden biri de şiirde kullanılacak vezindi. Bilindiği üzere klasik Osmanlı şiirindeki vezin tercihi aruzdan yanaydı. Modernleşme süreci ile birlikte klasik Osmanlı edebiyatına karşı başlayan sorgulamalardan bu tercih de nasibini alacak, hatta yer yer gerilimin had safhaya ulaştığı münakaşalar yaşanacaktır. 17 Haziran 1879 tarihli mektubunda vezin meselesine tafsilatlı olarak temas eden Rezaizade, bu konudaki fikirlerini başka hiçbir yerde olmadığı kadar kesin bir dille ifade eder: “Bazı efkâra göre evzân-ı Arabiyyeyi terk ile yerine bizim kahve şairlerinin kullandıkları parmak hesabını kabul etmeli imiş. Fikr-i âcizânem de böyledir.” diyerek hece vezninden yana olduğunu dile getirir. Ona göre, Osmanlı şairlerini “tunturak-ı elfaz” merakına sürükleyen, hatta denilebilir ki bu yönde zorlayan şey aruz vezninin doğasıdır. Çünkü aruz vezni ile “lisan-ı Osmanî”nin şivesi uyuşmamaktadır. Eğer aruz terk edilip de yerine “parmak hesabı” yani hece vezni kullanılmaya başlanırsa zincirleme tamlamalarla ortaya çıkan “gayr-ı me’nûs kelimeler” kullanımı gibi kötülöklere de meydan verilmemiş olacağı gibi fesahat ve belâgat açısından anlam güzelliği ile anlam inceliği de sağlanacaktır. Bu argümanları sunan Rezaizade, netice olarak, şiirde arzulan “şahrâh-ı cedid-i terakki”nin açılabilmesi için heceye geçilmesi gerektiğini ileri sürer. Bu konuda tavrı çok nettir; şiirde yeni bir yol açılması, yeni bir atılım yapılması vezin konusundaki tercihe bağlıdır. Sözlerinin devamında da yazar ismi belirtmeden, o günlerde yeni edebiyat taraftarlarından birinin hece vezni ile telif ettiği bir tiyatro eserinden dört mısrayı “tabîî şiir heveskârları için numûme-i imtîsal” olarak gösterir. Ne var ki Rezaizade Mahmut Ekrem bu iddialarını dile getirdikten kısa zaman sonra hece veznini kullanmak istediği bir tercüme girişiminde başarısız olduğunu itiraf edecektir. Gıpta ile bahsettiği La Fontaine’den manzum tercümeler yapmaya başlayan Rezaizade, her ne kadar kendisine daha geniş imkânlar sunacağını düşünüp parmak sayarak hece veznini kullanmaya teşebbüs etse de başarılı olamadığını beyan eder. “Ağustos Böceği ile Karınca” hikâyesini 11’li hece vezniyle tercüme edip *Şemruh-ı Edeb*’de neşrettiğini söyleyen şair, La Fontaine’den yaptığı tercümeler için yazdığı, 1881’de *Hazîne-i Evrak*’ta yayımlayıp daha sonra *Naçiz*’e aldığı “Mukaddime”de heceye neden yöneldiğini ve sonra neden ondan vazgeçtiğini şu şekilde izah eder:

Herkes bilirim ki şair olmaz
Her fikri beyana kâdir olmaz

Tevfik ile hem sözü usule
Mef’ûl ü mefâil ü fuûle

Mümkün mü o sadelik o îcâz
Ol sâde-dilâne tavr-ı ser-bâz

Tasvirinde o mümtezi-i renk
Âbın akışı gibi o âhenk

Bir şiir ki olmaya tabî
Ben neylerim olsa da bedî

Efsanedeki o kıyl ü kâle
Hiç yakışır mı med - imâle

Türkî kelimât içinde medler
Olmaz mı sımâha nefret-âver
.....

Aldım ele bi'z-zarûre hâme
Vermek diledim düzen kelâma

Güya daha vâsi' olduğundan
Âsân-ter olur gibi edip zan

Tanzimde saydım önce parmak
Amma yine olmadım muvaffak
.....

Gördüm ki bu gelmiyor hesaba
Şâyân olmayacak intihâba

Nâçâr arûza ric'at ettim
Ehven görünen tarîke gittim.²⁵

Recaizade'nin hece vezniyle birtakım şiir denemeleri olsa da La Fontaine tercümelerindeki tecrübesinden olsa gerek sonraları aruzla yola devam ettiği görülür. Sadullah Paşa'ya yazdığı mektuptan 1879 yılında hece vezninden çok emin olduğunu öğrendiğimiz Recaizade, kısa süre sonra bu iddiasından geri çekilecektir.

d. Edebiyat Kavramının Görünümleri

Edebiyat kavramının ne zamandan beri bugünkü anlamıyla kullanıldığına dair araştırmaların kesin bir sonuç verdiğini söylemek henüz mümkün görünmemektedir. Kaya Bilgegil, Orhan Okay ve Kâzım Yetiş gibi isimler başta olmak üzere bu alanda görüş bildirmiş araştırmacılar arasında yaygın kanaat, terim olarak “edebiyat”ın Türkçede 19. asrın ikinci yarısından itibaren

25 Recaizade Mahmut Ekrem, “Mukaddime”, *Hazîne-i Evrak*, 1, (1 Mayıs 1297 [13 Mayıs 1881]) 10-12; Recaizade Mahmut Ekrem, *Nâçiz*, (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1302) 76-79. “Mukaddime” ilk olarak *Hazîne-i Evrak*'ta yayımlanmıştı. Ancak *Hazîne-i Evrak*'taki dizgi hataları sebebiyle “Mukaddime”den alıntılar *Nâçiz*'deki metinle karşılaştırılarak yapıldı.

günümüzdeki anlamıyla kullanılmaya ve yerleşiklik kazanmaya başladığıdır.²⁶ Okay, kelimenin 1860'tan sonra Fransızca "littérature" veya "belles-lettres" kavramlarını karşılamak üzere, tıpkı bu dönemde ortaya çıkan lisanîyat, arziyat, ruhiyat terimleri ile aynı kalıp ve mantıkla türetildiğini ifade eder. Daha öncesinde ise Ziya Paşa'nın meşhur yazısında karşımıza çıktığı gibi şiir ve inşâ tabirleri nazım ve nesri tanımlamak üzere ayrı ayrı kullanılmaktaydı. Bugünkü gibi hepsini kuşatan bir edebiyat kavramı yürürlükte değildi. Bilgegil ise, "Çok eski çağlarda 'dâvet' mânâsına gelen 'edb'; İslâmlıktan bir yüz yıl önce, zariflik ve ahlâkla ilgili 'edeb' kelimesini doğurmuştu."²⁷ dedikten sonra bu durumun Emevîlerin son, Abbasîlerin ilk yıllarına kadar sürdüğünü belirtir. Daha sonra, Emevîlerin son yıllarını ve Abbasîlerin ilk yıllarını kapsayan tarihsel kesit içerisinde, yönetici sınıfın çocuklarını yetiştirmek üzere "müeddib" sıfatı verilen kimselerin görevlendirildiklerini belirtir. Müeddibler, şiir, tarih ve ilahiyat eğitimi vermekteydi. Ardından "Nahiv, tasrif, arûz, belâgat usulü gibi dile hizmet edecek eserlerin te'lifine girildikten sonra, bunlar da 'edeb' sözü ile ifade edildiler." diyen Bilgegil'e göre "Kelime, bu kavram şümûlünü geçen yüzyıla kadar muhafaza" etmiştir.²⁸ Dolayısıyla o da edebiyat kavramının güncel anlamının kökenleri için 19. asrı işaret etmektedir. Bununla beraber Berat Açıl yakın tarihli bir çalışmasında, 19. asırdan çok önceki bir dönemde, Kanuni Sultan Süleyman dönemi kadılarından el-Kostantini'nin *Letâifü'l-efkâr ve Kâşifü'l-esrâr*'ında edebiyat kavramını kullandığını tespit etmiştir.²⁹ Açıl'ın keşfi, kavramın tarihi açısından önemli olmakla beraber, 19. asır öncesindeki kullanımın ne derece yaygın ve bildiğimiz anlamla ne derece örtüştüğünü kestirmek güçtür. Nitekim Rezaizade *Talim-i Edebiyat*'ta, edebiyatın tarifine dair yürüttüğü tartışmada bu kavramın son beş-on yıldan beri yaygınlaştığını, "zebanzed" olduğunu vurgular. Bu bağlamda Yetiş'in aktardığı örnekte de görüldüğü üzere Kemal Paşazade Said Bey'in Abdülhak Hamid'i hedef aldığı bir yazısında edebiyat kavramını kullanmamasını, kavramın "o vakte gelinceye kadar İstanbul'da adem-i şüyu-u istimali" ile açıklaması³⁰ önemli bir ipucudur. Genel itibarıyla bakacak olursak o günlerde henüz tam olarak oturmuş bir kavramsal çerçeveden bahsedemiyoruz. Nitekim bir geçiş dönemi söz konusudur. Mektuplaşmanın satır aralarına odaklandığımızda da edebiyat kavramının yeni yeni "zebanzed" olmaya başladığı söylenebilir. Bu açıdan, 17 Haziran 1879 tarihli mektuba baktığımızda edebiyat kavramı şiir ve inşâyı kapsayacak şekilde algılanmaktadır, ancak bunu tekid etmeye de gerek duyulmaktadır.

Bundan evvel takdim ettiğim manzûmeler üzerine "Edebiyat-ı şarkıyyede efkâr-ı asriyyeye göre bir inkılâb ikâs tasavvuru takdire şâyân bir emr-i mühimdir" buyruluyor. Edebiyat nazım ve nesrin ikisine de şâmil bir tabir olduğuna ve bunun kısm-ı sânisince birkaç seneden beri

26 Okay, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, 201; Yetiş, *Talim-i Edebiyat'ın Retorik ve Edebiyat Nazariyatı Sahasında Getirdiği Yenilikler*, 144; M. Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri: Belâgat*, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989) 1 vd.; Berat Açıl, "Akl-ı Selimden Zevk-i Selime: 'Edebiyat' Kelimesinin İlk Kullanımı ve Anlamı", *İnsan ve Toplum*, 5/10 (2016) 151-166.

27 M. Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri: Belâgat*, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989) 2.

28 Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, 2.

29 Açıl, "Akl-ı Selimden Zevk-i Selime: 'Edebiyat' Kelimesinin İlk Kullanımı ve Anlamı", 151-166.

30 Yetiş, *Talim-i Edebiyat'ın Retorik ve Edebiyat Nazariyatı Sahasında Getirdiği Yenilikler*, 144.

vukua gelen inkılâb-ı küllî bir hayli eserler dahi meydana koyduğuna nazaran bu cihetce olan arzu terakkiyâta münhasır ve mesele nazım yolunda dahi inşâ-yı cedîdimizle mütenâsip olacak bir yeni çığır açılmasına aittir zannedirim.

Recaizade'nin cevabi ifadelerinden ve alıntısından anladığımız kadarıyla Sadullah Paşa, 16 Temmuz 1879 tarihli mektubunda “Edebiyat-ı şi’riyyede dahi terakki yalnız şekil ve lafiz ile olmaz.” şeklindeki beyanında ise pek de alışık olmadığımız bir tabir kullanmaktadır. “Edebiyat-ı şi’riyye”, günümüze tercümesiyle “şiir edebiyatı” tabiri, edebiyat kavramının tarihinde karşımıza çıkan çeldirici anlam nüanslarından birini akla getirmektedir. Burada edebiyatın, belirli bir alandaki yazılar toplamı (coğrafya literatürü, astronomi literatürü vb.) anlamındaki “littérature” karşılığı olarak kullanıldığı, yani Sadullah Paşa'nın kastının şiir literatürü olduğu izlenimi uyanmaktadır.

Öte yandan diğer bir mektupta, “edebiyat-ı Türkiyye” tabirinin kullanıldığı görülüyor. Bu kayıt, günümüzdeki biçimiyle “Türk edebiyatı” tabirinin 1870’li yıllarda kullanımda olduğuna dair bir örnek niteliğindedir. Nitekim o günlerde Ebüzziya’da gördüğümüz üzere “edebiyat-ı Osmaniyye”, Namık Kemal’in meşhur yazısından hatırlanacağı gibi “lisan-ı Osmanînin edebiyatı” gibi tabirler daha yaygındı.

Mektupların geneline baktığımızda, sonuç olarak, “şiir ve inşâ” ile “edebiyat” kavramlarının beraber kullanıldıklarını ve henüz tam olarak oturmuş bir kavramsal çerçevenin olmadığını, 1880’li yılların eşiğinde mütereddit bir tablonun bahse konu olduğunu söylemek mümkündür.

5. Sonuç Yerine

Bu makalede mektup formunun edebiyat araştırmalarındaki konumundan hareketle Recaizade Mahmut Ekrem ve Sadullah Paşa arasındaki yazışma değerlendirildi. Recaizade Mahmut Ekrem’in incelenen mektuplarına genel olarak bakılırsa ikili arasında ciddi bir diyalogun varlığı göze çarpar. Ancak Sadullah Paşa'nın mektupları ortaya çıkmadıkça burada kurulmaya çalışılan çerçeve kaçınılmaz olarak eksik kalacaktır.

Bu inceleme ile ortaya çıkan veriler Sadullah Paşa'nın o dönemin edebiyat kamusundaki rolü ve etkisini bir miktar daha aydınlığa kavuşturmuş oldu. Diğer yandan yapılan araştırma ve inceleme sonucu, Recaizade Mahmut Ekrem’in Sadullah Paşa'ya yazdığı mektupların buradakilerle sınırlı olmadığı kanaati hasıl olmuştur. Umulur ki yakın zamanda her iki ismin de mektupları ve evrakları ortaya çıkarılarak edebiyat tarihindeki boşluklar doldurulur ve yeni çalışmalara kapı aralanır.

Bu makalenin konusunu teşkil eden vaka, aynı zamanda bizi edebiyat tarihi çalışmalarındaki kaynaklara erişim problemiyle de tekrar yüz yüze getirmiştir. Bu çalışmada söz konusu olanlar gibi, ulaşılmaya çalışılan pek çok eser ve belgenin birtakım özel koleksiyonlarda veya arşivlerde saklı durduğu bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla en azından kamuya açılması mümkün olan koleksiyon ve arşivler üzerinde gerekli çalışmaların yapılması adına kurumların atacağı adımlar önemli olacaktır.

EK: MEKTUPLAR

1. Rezaizade Mahmut Ekrem Tarafından Sadullah Paşa'ya Yazılan 27 Eylül 1877 Tarihli Mektup

Ma'rûz-ı çâkerânemdir

Meşguliyet mütekeşsir ve mütenevvi' olunca insanı bazen en mukaddes vazifeleri bile icradan men ettiğini bu defa maatteessüf tecrübe eyledim. Zihinler zaten birçok vakitten beri harp havâdisiyle meşgul ve meşâgil-i resmiyye ve zâtiyye dâim iken sâye-i seniyyede bu defa nâil olduğumuz askerliğe ait işlerin dahi bir yenilere inzımâmı, teveccühü her şeyden kıymetdar ve ubûdiyyeti sermaye-i iftihar olan efendimize bugüne kadar bir arızacık takdimiyle ihtar-ı nâm-ı müstehâm-ı çâkerâneye meydan vermedi. Halbuki bu şerefli vazifenin ifâsını muhtır ve belki mücbir bazı ahvâl dahi mevki-i zuhura gelmiş idi ki ezcümle birisi zât-ı kemâlât-perverâne-i bî-müdânîlerine mahsus ve emsali görülmeyen bir suret-i fevkalâdede olarak nezdinde sefir buldukları koca devlet-i imparatoriyyenin bazı azâ-yı hânedânı cânibinden ta demiryol mevkıflarından istikbal ve mazhar-ı tekrim ü ibcâl buyrulmalarıyla umumi ve bi'l-husus bendegân-ı devletlerini fahr ü sürura gark eden muvaffakiyet-i mün'imânelerinin tebrikine müsâraat vazifesi idi. Derece-i meziyyât-ı âliyelerine nispet ettiğim halde azdan az gördüğüm bu muvaffakiyet-i aliyyelerini kulunuz fiilen ve kalemin tebrik edemedimse de kalben ve kâlen o işde kat'an kusur etmedim. Şiddet-i hulûs ve ubûdiyyet-i kemterâneme müteallik olan her bir meselenin hakikati nezd-i dakâyık-dânî-i devletlerinde münkeşif ve malum olduğunu bilişim isbat-ı müddeâ yolunda söz söylemekten kulunuzu her vakit iğnâ ettiğini hâtıme-i makâl-i sıdk-iştimâl eder ve bi-mennihi'l-kerim şu arıza-i kemterânemin bezm-i sâmilere vusûlüne değin hulûl edecek olan ıyd-i said-i fitrı zât-ı âlî-i mün'imânelerine tebrik eylerim. Ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 19 Ramazan 94 ve fî 15 Eylül 93 [M. 27 Eylül 1877]

Bendeleri

[Mühür: es-Seyyid Mahmud Ekrem]

2. Rezaizade Mahmut Ekrem Tarafından Sadullah Paşa'ya Yazılan 10 Aralık 1877 Tarihli Mektup

Ma'rûz-ı çâkerânemdir

Cevabnâme-i devletlerini şân-ı âlisine lâyıık ta'zimât ile aldım. Hatt-ı dest-i âlileriyle yazılmış idi. Kulunuz ise efendimizin gerçekten sadık ve meâsir-i kemâlât ü mekâriminin her birine başka başka âşık bir bendesi değil miyim, iltifâtname-i devletlerinin o hat ile muharrer olmasından meserret ve mübâhâtim dü-bâlâ oldu. Mükerrer mükerrer okudum. Saatlerce lafız ve mânâsına hayran kaldım. Ulüvv-i fitrat ve sümüvv-i kadr ü menziletinin hayran-ı ezeli ve

ebedîsi olduğum zât-ı âlî-i bî-müdânîleri indinde âsâr-ı sıdk u ihlâs-ı kemterânem ne suretle mazhar-ı hüsn-i telakki buyrulduğunun böyle bir bürhan-ı cedid ve celilini müşâhede ile nasıl iftihar etmeyim? Zât-ı mekârim-simât-ı sâmilere ez-cân ü dil nasıl müteşekkîr olmayım? Vatanımızca ta'mim edilen hizmet-i seyfiyyeden hasbe'l-mevki mahrumiyetlerine mukabil düşmanımızın tahattiyât-ı maneviyesini red yolundaki mesai ve ikdamât-ı cemileleriyle mütesellî oldukları beyan buyruluyor. Vatan bu histe bu fikirde bulunan eâzımın vücuduyla iftihar eder ve öyle zâtlar nerede olsa ve ne mevkide bulunsa kabiliyât-ı fitriyye ve ikdamât-ı hamiyet-perverâneleriyle vatana büyük büyük fâideler îsar eder. İşte bu mütalaa iledir ki muârefe-i irfân ve kemâlât-ı devletleriyle müşerref olan bendegânımız efendimizi arzu ettikleri mevkide daha şimdiden göremedikleri için mütesellî olmaktadır. Buranın hâli dût-bîn-i fikr-i metîn-i âlîlerine mer'î ve müncelîdir. Saltanat-ı seniyye arzu ve şân-ı âlisine muvâfık surette bir sulh akdine muvaffak olunca hüsn-i niyeti ve ahâlinin dahi isti'dâd ve kabiliyeti ile tarik-i terakki ve temeddünde az zaman içinde büyük büyük mesafeler kat' olunacağına ve bir yandan dahi maddiyatça mâfâtın telafisiyle iade-i ma'mûriyyet edileceğine ümmidvâr olmasak hâlin icap ettiği esef ve ızdıraba hakikaten mukavemet olunamayacak. Hemân Cenâb-ı Hakk bu ümmetin muîni olsun. Efendimize ihtâr-ı nâm ve arz-ı ubûdiyyet ne kadar emelim ise şu sırada meşgûliyet-i devletlerinin ifratını bildiğim için sık sık tasdi'den ictinab dahi o derece mültezemim olduğundan iltifâtname-i devletlerinin cevab-ı teşekkürünü bugüne kadar te'hir etmek mecburiyetinde bulundum. Hâl ve mevki müsait olmadığı halde mücerred biraderim bendelerinin teşviki üzerine mumâileyhe nazire olarak inşad ettiğim manzûmelerden iki kıt'ası belki bir aralık tenezzüh-i efkâr-ı âlîlerine medar olur mütalaaıyla leffen takdim olundu. İyd-i meyâmin-bedîd-i adhâyı efendimize tebrik ederim. Emr ü ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fi 28 Teşrinisânî 293 [M. 10 Aralık 1877]

Ekrem Çâkerleri

[10 Aralık 1877 tarihli mektubun ekleri]

[Gazel]

Vücûb-ı vahdete her şeyle istişhâd kâbildir
Enel-hakk'ı ana burhân gibi îrâd kâbildir

Hirâsım keşmekeşle çâk-sad-çâk olmasındandır
Elinden gönlümü ol mâhın istirdâd kâbildir

Taazzür varsa terk-i mâsivâ etmektedir ancak
Başım her bir belâdan eylemek âzâd kâbildir

Hüner vâreste etmektir tedâbiri tehallüfden
Teşebbüs kâr-ı sa'be her-çi bâd-â-bâd kâbildir

Büyüklük zâten isbât-ı tefevvukdur bize yoksa
Senin'çün mesned-i ikbâle istis'âd kâbildir

Gönülde hâhiş olsa manevî sâr almağa senden
Bil ey gaddâr kim giryemden istimdâd kâbildir

Müsâid devrine pek de güvenme âlemin zâlim
Seni mahvetmeye bir gün ettiğin bi-dâd kâbildir

Mizâc-âmûz-ı eşyâ mürşid-i kâminden ihbâr et
Gürûh-ı dâllîni eylemek irşâd kâbildir

Sakın ifrât u şiddetden harîm ol ey mürebbî kim
Salâha sevk ederken âdemi ifsâd kâbildir

Sükût icâb eden ümmid-i istikbâldir yoksa
Bizim'çün hâlden her vechile feryat kâbildir

Vazifen âlemi i'mâra himmettir senin ancak
Demek düşmez ola bir gün harâb-âbâd kâbildir

Biraz da gel anı dinle gıyâbindan ne söylerler
Vicâhen izz ile ettirmek ismin yâd kâbildir

Değilse borcumuz bir tarz-ı ceyyid bulmak ahfâda
Edeb de'binde hıfz-ı meslek-i ecdad kâbildir

Ümidin kesme Mevlâ'dan eğer ömrün müsâidse
Dil-i nâ-şâdın Ekrem bir gün olmak şâd kâbildir

***

[Gazel]

Hiddetle ârızında reng-i hicâb göster
Mirrîh ile hem-âgûş bir mâh-tâb göster

La'l-i lebinden ey meh donmuş şarâb göster
Tebhâleden yüzünde şekl-i habâb göster

Ben ağlasam da bakma sen hande-rîz-i nâz ol
Gül-gonçe-i feminden lu'lû-yi nâb göster

Gönlümde tâ-kıyâmet bin ukde zâhir olsun
Her târ-ı perçeminde bir pîç-tâb göster

Arz et nasıl olurmuş dünyâda fitne nâim
Çeşmân-ı cân-sitânın mahmûr-ı hâb göster

Zevk-âşinâ-yı hüsnün birdir yanında lutfu
İster güleryüz ister vaz'-ı itâb göster

Lutf u mürüvvetinden ger yoğ-ise nasibim
Cevr ü gamında olsun zâlim nisâb göster

Sâkînin öp ayağın lâ-ya'kıl ol da sonra
Cemşîdvâri kendin âlicenâb göster

Şâyed masûn olursan ta'rîz-i nâ-becâdan
Ekrem cihâne kendin mest-i harâb göster

***

Evvelkinin ekser-i ebyâtı yeni, diğeri ise tamâmiyle eski fikre tâbidir.

3. Recaizade Mahmut Ekrem Tarafından Sadullah Paşa'ya Yazılan 17 Haziran 1879 Tarihli Mektup

Ma'rûz-ı çâkerleridir ki

Cevabnâme-i sâmi-i mün'imânelerini dest-i ta'zim ile aldım. Tasvir-i âlf-i âsafâneleri dahi melfuf idi. Bu ihsân ale'l-ihsân-ı bende-perverileri fitrat-ı cemîle ve seciyye-i kerîme-i ehillâ-nüvâzîleri meâsir-i ber-güzidesinden olarak itimat buyrulsun ki kulunuzu ihyâ eyledi. Binaenaleyh keremnâmelerini defaatle okudum. Tasvir-i âlîlerini dahi nazar-ı ahkârânemin mahall-i in'îtaf-ı dâimîsi olacak bir câ-yı tekrime vaz' eyledim. Ahlâk-ı fâzıla-i devletlerini tezyin eden mürüvvet ve nezaket-i sâmilîlerinin derecâtını âcizâne takdir etmiş idim. Bununla beraber resm-i âlîlerini arıza-i kemterânemin ona dâir olan fıkrası dahi delâlet eder ki cesaretsizlikle

istemmiş idim. O cesaretsizliğim bugün mürüvvet-i seniyyeleri karşısında büyük bir mahcubiyete münkalib oldu. Bu lutf-ı devletlerine arz-ı şükran etmek isterim fakat tabir-i lâyıknı bulmaktan âcizim. Çünkü ne kadar çalışsam yine vicdanımın hissiyat-ı şükranıyesini tarife muktedir olamayacağım. Binaenaleyh tefsir-i mânâsını belâgat-i fehm-i felâtûn-pesend-i sâmilere havale ederek şu iki kelimeyi yazıyorum: Müteşekkir-i ihsanlarıyım. Tasvir-i âfilerine nazaran vücud-ı sâmilinde nümâyân olan âsâr-ı semenden fevkalâde memnun oldum. Demek olur ki Berlin'in âb u hevâsıyla imtizac buyurmuş. Avrupa'ya seyahat arzû-yı ahkârânem bu sene dahi pezirâ-yı husul olmadı. Şayet hâsıl olaydı Berlin'e geldiğim halde nâil-i telattufât-ı mihmân-nüvâzileri olacağım derkâr idi. Kulunuza ise öyle bir yerde hâk-pây-ı sâmilileriyle müşerref olmaktan büyük bir nimet olamaz. Ne çare ki insan bazı vakit kendi bildiğinden ziyade âciz ve nâtivân imiş.

Bundan evvel takdim ettiğim manzûmeler üzerine “Edebiyat-ı şarkıyyede efkâr-ı asriyyeye göre bir inkılâb ikâi tasavvuru takdire şâyan bir emr-i mühimdir” buyruluyor. Edebiyat nazım ve nesrin ikisine de şâmil bir tabir olduğuna ve bunun kısım-ı sânisince birkaç seneden beri vukua gelen inkılâb-ı küllî bir hayli eserler dahi meydana koyduğuna nazaran bu cihette olan arzu terakkiyâta münhasır ve mesele nazım yolunda dahi inşâ-yı cedîdimizle mütenâsip olacak bir yeni çığır açılmasına aittir zannederim. İnşâda zincirleme ibareler terk ve lüzumsuz sanâyi-i lafziyyeye bedel selâset-i ifade ve selâmet-i mânâ yolları iltizam olunalı sevilir ve lezzetle okunur ufak tefek bir çok âsâr vücuda geldiği inkâr olunamaz. Halbuki şiirimizi eski yoldan çıkarmak ve binâenaleyh tabii ve hakiki şiir söyleyebilmek için ne yapmak lazım geleceği henüz taayyün edememiştir. Bazı efkâra göre evzân-ı Arabiyyeyi terk ile yerine bizim kahve şairlerinin kullandıkları parmak hesabını kabul etmeli imiş. Fikr-i âcizânem de böyledir. Çünkü lisan-ı Osmânînin şivesiyle ma'hud vezinler imtizac edemiyor. Müsellemdir ki şiirimizin en büyük meziyeti tumturak-ı elfazdan ibarettir ki dikkat olunursa şuarâmızı bu cihete ziyade itinâ ettiren de evzânın tabiatidir. Bir kere parmak hesabı yani aded-i hecâ usulü ittihaz olunursa artık tumturak-ı lafz merakında devam kâbil olamayacağı misillü tetâbu-i izâfât gibi gayr-ı me'nûs kelimeler isti'mâli gibi seyyielere de meydan kalmayacağından fesâhat ve belâgat cihetlerine dikkat olunmakla beraber letâfet-i meâl ve müeddâ yolları hâssaten iltizam olunarak nazım için de bir şahrâh-ı cedid-i terakki açılmış olur. “Bu yolda edilebilecek tecrübe-i sahîha üdebâ-yı garbin eş'ârımızda naziri olmayan âsâr-ı nazmiyyesini tanzir ve taklit etmektir” yolundaki ifade-i devletleri muvâfık-ı hikmet ve hakikattir. İşte bunun için eş'ârımızın şekli de değişmek iktizâ eder. Edebiyat-ı cedide meraklılarından bir zâtın parmak hesabı üzerine telif ettiği bir tiyatro, “efâil ü tefâilden başka bir harekât ve sekenâta tâbi olan söz mevzun değildir” itikadında bulunanlara göre imâle-i nazara bile şâyan görülmüyorsa da kulunuzun rey-i ahkârâneme göre tabii şiir heveskârları için numûme-i imtisal olmağa lâyıktır. Vâkıâ bu tiyatronun birçok fena yerleri var fakat bir hayli güzel parçaları da var ki hatırımda kalan şu iki beyit onlardandır: “Rabbimin Hakîm ismine bin kase / Ki sen hekîmim olacağımı bilsem / Günde bin hastalık niyaz ederdim / Her gün bir yeni derdim olsun derdim” Bu söz âdîdir fakat

bizim şuarâmızın âsâr-ı muteberesi içinde bu şivede bu selâsette bu belâgatte bir söze nâdiren bile tesadüf olunamıyor. Mektub-ı devletlerinin “Kabâil-i Türkiyye tarik-i medeniyete dâhil oldukları zaman şuarâsı âsâr-ı Arap ve Acemi taklit ederek edebiyat-ı Türkiyye’yi tevsi’ ettiler. Hayfâ ki şiirimizin hâssa-i kavmiyyesini bu inkilâb esnasında muhafaza edemediler” fıkrası mübâhasât-ı edebiyede zuhura gelen ihtilâfât-ı kesirenin birçoğunu def’ ve izâle edecek bir keşf-i müdakkıkâne ve binâenaleyh tetkikat-ı edebiyeye ile tevaggul edenler tarafından efendimize câlib-i teşekkürdür. Şüphe yoktur ki edebiyatımız ibtidâdan kavmiyyetini muhafaza edeydi bugünkü terakkiyatı kendi dairesi içinde efkâr-ı asriyyeye tâbi olup gitmekten ibaret olurdu. Bu bahisler filhakika bir mektup havsalasına sığmaz. Mamâfih ihsannâme-i devletlerinin fikarât-ı muhtasara-i edebiyesinden küllî istifade hâsıl olmuştur. Bundan dolayı dahi hâk-pây-ı sâmilere arz-ı vecibe-i şükranı müsarâat ederim. Elde başlanmış bazı şeyler olduğundan bahis buyruluyor. İnşallah ikmâl buyrulduğunda kulunuza ihsan buyrulursa ba’d-e’l-istinsah asıllarını yine efendimize iade eder ve müsaade buyrulursa teksir-i nüsahı için isteyenlere dahi veririm. Bizim âsâr-ı nefise meraklılarında bir hâssa var, ellerine geçen nevâdir-i edebiyeyi nakd-i hasis gibi çekmecelerde hapsediyorlar. Bazı zevâta yazılmış mekâtib-i edibânelerinin evsafını işittiğim halde hiçbirisini ele geçirmek kâbil olamadı. Resm-i hakîrânemin talebi zımnındaki telattuf ve iltifat-ı devletleri başkaca mücib-i fahr u meserretim olarak emr-i âlilerine imtisâlen ve zât-ı sâmilere fart-ı tahassür ve iştiyak-ı kemterânemi arz u beyana müekkelen irsal-i bezm-i sâmi-i mün’imâneleri kılındı. Emr ü fermân hazret-i veliyyü’l-emrindir. Fî 5 Haziran 295. [17 Haziran 1879]

Ekrem Bendeleri

4. Recaizade Mahmut Ekrem Tarafından Sadullah Paşa'ya Yazılan 7 Ağustos 1879 Tarihli Mektup

Ma’rûz-ı çâkerânemdir

4 Temmuz 95 tarihli inâyetnâme-i devletlerini dahi aldım. Hulûsa dair sözler samimi dahi olsa mükâtebât-ı dostânede o kadar karin-i makbuliyet olamaz. Hususiyle teâtî-i efkâr-ı edebiyeye ile gayet vâsi, gayet feyizli bir zeminde şekl-i dîger alan muhâberâtta o makule sözlere hiç mahal görülemez. Fakat tevâlî-i telattufât-ı seniyyeleriyle tahassul eden telezzüzât-ı vicdaniyye, hissiyat-ı şükranıyyeme müteallik iki kelime olsun yazmamak bendenizce bir azab-ı elim olduğundan bu bâbda bir kere daha mazhar-ı iğmaz olmağımı istirham ederim. Teveccühât-ı devletlerini kazanmak bendenizce aksâ-yı metâlib idi. Çünkü efendimizi kemâlât ve fezâil-i insaniyyece pek büyük ve binaenaleyh teveccühât-ı sâmiyyelerini sermaye-i iftihar bilirim. Bu matlab-ı çâkerânem hâsıl olduktan sonra emelim onun devamına münhasır ve kalb-i ahkarânem taraf-ı devletlerinden câ-be-câ iltifat görmeğe müftakir bulunurdu. Âmâl-i hâlisâ-i vicdaniyyemde ne garip terakkidir ki o câ-be-câ mazhariyetine müftakir ve o suretle müftehir olduğum telattufâtın bir zamandan beri hiç eksik olmamasını istiyorum. Efendimize daima arzular takdim edeyim,

cümlesinin cevaplarına nâil olayım diyorum. Bir arıza takdim edince cevabını pek tatlı bir intizar ile bekliyorum. İhsannâme-i devletlerini alınca defaatle okuyorum, saatlerce elimden bırakamıyorum. Fıkarât-ı bende-perverânesinden o kadar kesb-i sürur ediyorum ki tavsifi nâ-kâbil. Mündericât-ı edebiyyesinden o derece lezzetyâb oluyorum ki tarifi müstahildir. İşte bu defâki keremnâmelerini dahi o vechile telakki eyledim. Fehâvâ-yı latîfesi emsaline fâik, mezâyâ-yı edebiyyesine lübb-i hikmet ve hakikat denilse lâyıktır. Binâenaleyh bu inâyet ve himmet-i devletlerine de suret-i mahsusada arz-ı kemâl-i teşekkürle beraber saded-i bahs olan edebiyatımızın terakkisi hakkında yine bazı mütalaât îrâdına cesaret edeceğim. Mülâhazât-ı kâsırânem red ve kabul-i âlilerinden hangisine mazhar olsa kulunuzca mûcib-i teşekkürdür. Red buyrulursa tashih-i fikr ü nazara medardır. Kabul buyrulursa bendeniz için ne büyük iftihadır.

“Edebiyat-ı şi’riyyede dahi terakki yalnız şekil ve lafız ile olmaz. Tab’-ı selimin hissiyatını bir kat daha i’lâ edecek usul-i terbiye ile olur. Demek olur ki terakkiyât-ı edebiyeye terakkiyât-ı terbiye ile mütênâsıptır” buyruluyor. Bu hakikatler hiçbir vakitte inkârı kâbil olan şeylerden değildir. Fakat terakkiyât-ı edebiyeye şâhrâhında ilk hatvemizi atmak için tağyir-i usule ihtiyac-ı kat’i ile muhtaç olduğumuzdan -şekil ve lafız- dediğimiz şeyin terakkiyât-ı terbiyeye nispeten akdem ve binâberin ziyadesiyle ehem olduğunu dahi teslim etmek iktizâ eder. Her millette halkın tasfiye-i vicdan, terbiye-i efkârına hizmet eden kendi üdebâsı değil midir? Alelîtlâk terbiye-i umumiyede ulûm ve fûnûnun tesirâtını teslim etmemeye çare yoktur. Ancak edebiyatın terakkisine hâdim olacak erbâb-ı isti’dâd ve kabiliyetin perveriş-yâb-ı kemâl olmaları kendilerinden evvel gelen üdebânın âsâr-ı kalemiyyesini tettebbu sayesindedir. Bizim edebiyatca eser-i kudemâya iktifâ ile bir eser-i terakki gösteremediğimiz malum ve bunu erbâb-ı isti’dâdın fikdânından ise usul-i atıkanın adem-i müsaadesine hamletmek makuldür. Zira efendimiz gibi milletin muktedâ-yı irfân ve mürebî-i vicdanı olan bazı zevâtın usul-i inşâda ağıl-ı efkâr olan teselsül-i ibârât ve teâkub-ı revâbit kayıtlarını darb-ı hâme ile kırmak ve tekellüfât-ı zâide ve melâib-i lafziyye mânialarını bütün bütün tarh u ref’ etmek ile ikâ’ ettikleri inkılâbı hüsn-i telakki eden müstaidân-ı vatan, yazı yazmak nasıl olduğunu gördüler. Bazıları derece-i terbiye ve malumatlarına göre ele alınabilir, lezzetle okunur birtakım eserler dahi meydana koydular.

Şiirimize gelince, o yolda henüz bir meslek-i cedid açılmadığından mahdud ve merdud olan daire içinde yuvarlanıp gidiyor. “Her millette nâzım çok bulunur ama şair nâdirdir” kaziyesi malumdur. Lâkin usûl-i hâzıra hükmünce bizde nâzım dahi yetişemeyecek gibi görünür. Meselâ Fransızlarda La Fontaine’lerin veyahut Florian’ların hikâyât-ı manzumeleri gibi bir eser vücuda getirmeğe şimdiki hâlde hangi şairimiz muktedir olabilir. İşte bu mülâhazâta mebnî idi ki edebiyatca inkılâp ikâ’ı lüzumuna müteallik bahisde kulunuz “Nesir cihetince olan arzu terakkiyâta münhasır ve asıl mesele nazım yolunda dahi inşâ-yı cedidimizle mütênâsip bir yeni çığır açılmasına aittir” demiş idim. Filhakika bugünkü tarz-ı inşâmızla efkâr ve âdâtın müsait olduğu derecede bir güzel roman yazılabilir. Lâkin *fâilâtün mefâilün* yolunda eğri büğrü ifâdât ve lisanımızın tabiatine gayetle mugâyir olan imâlât ve sâir birçok tekellüfât ile manzum bir tiyatro meydana konulamaz, konulsa da makbul olamaz.

Bizde muâheze âdetinin fıkdanı edebiyatta terakki edememekliğimizin cümle-i esbâbından ma'dud olunca bazı mamûlât-ı sînâiye üzerlerine konulan etiketler gibi umumun nazar-ı temyizine arz olunmuş bir eserin evvel veya âhirine derc olunmak için şundan bundan takriz dilenciligi âdetine ne demeli? Bir eserin haddizâtında hiçbir değeri yoksa birkaç kişinin birer sebep veya mecburiyetle senâ-hânlık etmesi ona bir meziyet ilave edemeyeceği gibi zaten makbul olan bir eser umum nazarında kesb-i itibar etmek için her tür takrizâtıdan müstağnidir. Şu kadar ki "bir şeyi yed-i icadından mükemmel olarak çıkarmak Allah'a mahsus" olduğuyçün âsâr-ı beşerde kusurluluk zaruridir. Binaenaleyh bir eser-i edebî meydana gelince ona bakılır, eğer kemâlâtı sakatâtına galip yani heyet-i mecmuası itibariyle âsâr-ı mutebereden ma'dud ise kusurları neresindedir, bunu halka göstermek için kalemine, iktidarına güvenenler tarafından muâhezeler yazılırsa elbette fâide-i kesîresi görülür. Bu cihetle muâheze-i edebiyeye âdetinin bizde dahi zuhurunu tervic muvâfik-ı hikmettir.

Critique littéraire tabirini o yolda eserleriyle cümleye müsâbakat edenler muâheze-i edebiyeye diye tercüme ettiler. Edebiyat-ı cedîde ile uğraşanlar beyninde bugünkü günde tabirât-ı müsta'meledendir. Başka tabir aramağa hâcet yoktur zannederim. Bâkî bekâ-yı teveccühât-ı devletleri ehass-ı metâlib-i çâkerânemdir. Emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fî 26 Temmuz 95 [M. 7 Ağustos 1879]

Ekrem Bendeleri

5. Recaizade Mahmut Ekrem Tarafından Sadullah Paşa'ya Yazılan 13 Haziran 1884 Tarihli Mektup

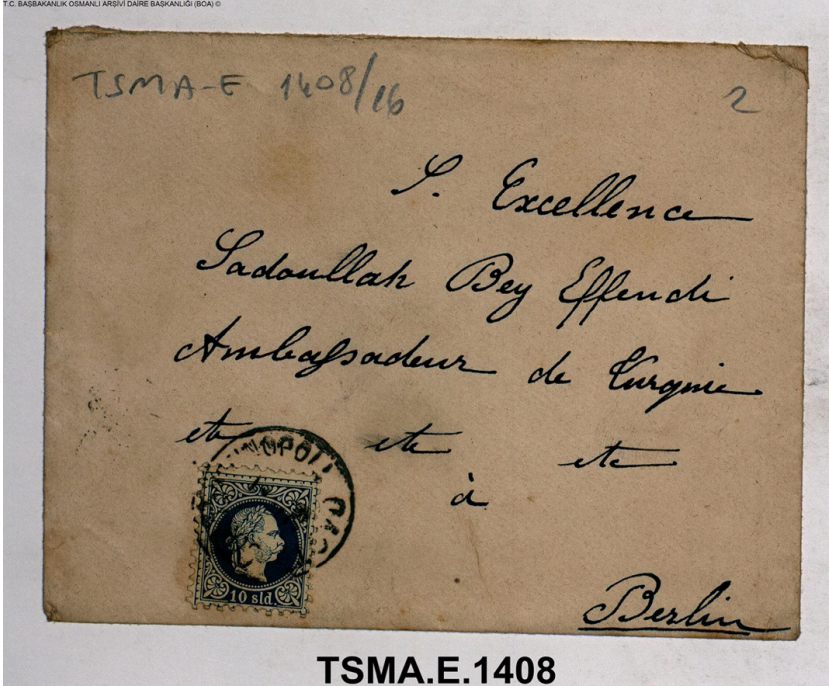
Mekârim-perdâz asdikâ-nüvâz devletlü efendimiz hazretleri

İltifâtnâme-i nâmî-i mün'imâneleri ki 5 Haziran 1884 tarihli idi resîde-i dest-i ta'zim oldu. Ferâiz-i ubûdiyyetten olan takdim-i ma'rûzât emrinde bir hayli zamandan beri vuku bulan taksirât-ı kemterânemden iğmâz-ı ayn ile çâker-i ihlâs-perverlerini müstağrak-ı taltifât buyuran mürüvvet-i âlicenâbâneleri nasıl tavsif olunsun ve bu sebeple husûle gelen mesrûriyyet-i çâkerânem ne türlü tarif edilsin ki ikisi de derece-i tasavvurdan bâlâ-terdir. Eser-i hakîrânem hakkında ibraz buyrulan lutf-ı takdir-i âli ve hüsn-i teveccüh-i sâmilere de ne yolda teşekkür edeceğimi bilmekten âcizim. Zât-ı fezâil-simât-ı devletlerine mertebe-i tereddüd-i âcizânem arz-ı meâsir-i ubûdiyyette taharrî-i vesâil ve vesâitden müstağni iken *Zemzeme*'yi takdimde Said Beyefendi Hazretlerinin inâyetlerine müracaatım taksirât-ı vâkıamdan dolayı nezd-i âlî-i âsafânelerinde ziyâdesiyle mahcub olduğumdan neş'et etmekle bu kusurun dahi karin-i afv-ı sâmilere olacağını ümid ederim. Mecmûa-i eş'âr-ı nâçizânem içinde bazı şeyler gerçekten nazar-ı takdir-i sâmi-i nefâis-pesendâneleri olmuş ise bu muvaffakiyet bendelerince nihayet derecede fahr ve teşekküre sezâdır ki takdir-i devletleri hakikaten her hususta bir mi'yâr-ı sıhhat-intimâdır. *Zemzeme*'nin birincisinden dahi bir nüshasının takdimiyle kesb-i mübâhât olunur. Şarkın en muazzam en muhterem bir lem'a-i zekâsı matla'-ı kemâline neşr-i envâr-ı

füyûz edecek yerde mağrib-i vukufda istikrâr-nümâ bulunmak dâğ-efrûz-ı kulûb-ı asdikâdır ki bu bahsi tafsile mecalsizlik hüveydâdır. Ne ise, bâkî arz-ı ta'zimât ve teşekkürât ile bekâ-yı teveccühât-ı maâlî-gâyât-ı devletlerini istid'â eylerim. Emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. İstanbul'dan Viyana'ya. Fî 13 Haziran 1884

Ekrem Bendeleri

6. Mektupların Zarflarından Bir Örnek

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Teşekkür: Çalışmanın hazırlık sürecinde yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Ali Akyıldız, Prof. Dr. Ali Şükrü Çoruk, Doç. Dr. Berat Açıl, Murat Serdar Saykal ve Abdullah Okal'a teşekkür ederim.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Acknowledgement: I would like to thank Ali Akyıldız, Ali Şükrü Çoruk, Berat Açıl, Murat Serdar Saykal and Abdullah Okal for their help during the preparation of this article.

Kaynaklar/References

Arşiv Belgeleri

- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e), 1408.0016 H-18.08.1296.
- İstanbul Şehir Üniversitesi Taha Toros Arşivi, "Recaizade Mahmud Ekrem tarafından Viyana'da resmi bir kuruma gönderilen mektup", Erişim: 01.06.2020 <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/handle/11498/19805>

Kitap ve Makaleler

- Açıl, Berat. "Akl-ı Selimden Zevk-i Selime: 'Edebiyat' Kelimesinin İlk Kullanımı ve Anlamı", *İnsan ve Toplum*, 5/10 (2016) 151-166.
- Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa'da Bir Cevelan*, haz., N. Arzu Pala, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.
- Akyıldız, Ali. *Sürgün Sefir Sadullah Paşa*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Ayaşlı, Münevver. *İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1990.
- Bilgegil, M. Kaya. *Edebiyat Bilgi ve Teorileri: Belâgat*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989.
- Enginün, İnci. *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1994.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal. *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969.
- İbrahim Şinasi Efendi, "Münacaat", *Yeni Türk Edebiyatı Metinleri 1: Şiir*, haz. İnci Enginün, Zeynep Kerman, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.
- Mehmed Galib Bey, *Sadullah Paşa Yahud Mezardan Nidâ*, haz. Nazir Akalın, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003.
- Okay, Orhan. *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.
- Recaizade Mahmut Ekrem, "Mukaddime", *Hazîne-i Evrak*, 1, (1 Mayıs 1297 [13 Mayıs 1881]).
- Recaizade Mahmut Ekrem, *Talim-i Edebiyat*, İstanbul: Mihran Matbaası: 1299 [1882].
- Recaizade Mahmut Ekrem, *Takrizat*, İstanbul: yy., 1314.
- Recaizade Mahmut Ekrem, *Nâçiz*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1302.
- Recaizade Mahmut Ekrem, *Şiirler*, haz. Hakan Sazyek, Esra Sazyek, Betül Solmaz, Kocaeli: Umuttepe Yayınları, 2019.
- Tansel, Fevziye Abdullah. *Namık Kemal'in Hususi Mektupları: İstanbul Avrupa ve Magosa Mektupları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1967.
- Yetiş, Kâzım. *Talim-i Edebiyat'ın Retorik ve Edebiyat Nazariyatı Sahasında Getirdiği Yenilikler*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1996.
- Yücel, Hasan Âli. *Edebiyat Tarihimizden*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1989.

Yazımdan Yayıma *Hüsn ü Aşk*'ın Serencâmı - II

The Consequence of *Hüsn ü Aşk* From Writing to Publication - II

Mehmet Akif GÖZİTOK¹

ÖZ

Yalnız devrinin değil, tüm Türk edebiyatının en kuvvetli temsilcilerinden sayılan Şeyh Gâlib, henüz yirmi altı yaşında iken *Hüsn ü Aşk* mesnevisini altı ay gibi kısa bir sürede telif etmiştir. Klasik şiirimizin 'mükemmellik standardı' ve 'dönüm noktası' olarak değerlendirilen *Hüsn ü Aşk*, klasik Türk edebiyatının en güzel ve orijinal mesnevilerinden kabul edilmektedir. Nitekim bu mühim eser üzerine bugüne değin pek çok ilmi yayın ve akademik çalışma neşredilmiştir. Bu çalışmaların bir kısmı *Hüsn ü Aşk*'ın Latin harfli metninin neşri ve dil içi çevirisi / açıklaması üzerine yoğunlaşırken bir diğer kısmı ise eserin muhtevasını, dil hususiyetlerini ve şekilsel özelliklerini incelemekte ve *Hüsn ü Aşk*'ın sanatsal yönü üzerinde durmaktadır. Fakat yapılan tüm bu çalışmalar incelendiğinde *Hüsn ü Aşk*'ın Süleymaniye Kütüphanesi Halet Efendi Bölümü 171 numarada bulunan müellif hattı müsvedde nüshasının, sadece metnin neşrinde kullanıldığı; eserin dil, üslup ve sanat değerinin belirlenmesinde bu nüshadan yararlanılmadığı görülmektedir. Oysaki bu nüsha, *Hüsn ü Aşk*'ın müsveddesidir -yani ham halidir- ve Şeyh Gâlib'in eserini yazarken metin üzerinde ne gibi tasarruflarda bulunduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bu çalışmada, *Hüsn ü Aşk*'ın Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan müsvedde nüshasının diğer en eski tarihli yazma nüshalarla mukabelesi yapılarak Şeyh Gâlib'in *Hüsn ü Aşk*'ı nasıl yazdığı, eseri yazarken hangi safhalardan geçirdiği ve eserine son şeklini verirken ne gibi tasarruflarda bulunduğu irdelenecek, bu tasarruflardan hareketle Şeyh Gâlib'in ve divan şairlerinin poetikalarına dair bazı tespitlerde bulunulacaktır.

Anahtar kelimeler: *Hüsn ü Aşk*, Şeyh Gâlib, mesnevi, telif süreci, poetika

ABSTRACT

Considered to be one of the most powerful representatives of all Turkish literature, Sheikh Gâlib already authored the *Hüsn ü Aşk* mesnevi in six months when he was barely twenty six years old. Widely regarded as the 'standard of excellence' and 'turning point' of our classical poetry, *Hüsn ü Aşk* is hailed as being one of the finest and the most original mesnevi of classical Turkish literature. Indeed, many scientific publications and academic studies have been published on this important work. While some of these studies focus on the publication and interlanguage translation / explanation of the *Hüsn ü Aşk* text with the Latin alphabet, others examine the content, linguistic features and formal characteristics of the work as well as its artistic aspects. However, when all of these studies are examined, it is clear that it was the copy of the author's manuscript found at Süleymaniye Library, Halet Efendi Department, No: 171, which was used for the transcription of the text into the Latin alphabet. But, this copy is a draft of *Hüsn ü Aşk* and it is very important for showing to

¹Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mehmet Akif Gözitok (Dr. Öğr. Üyesi),
 Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
 Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye
 E-posta: makif.gozitok@erzurum.edu.tr
 ORCID: 0000-0003-0197-3093

Başvuru/Submitted: 07.04.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
 14.04.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
 22.04.2020

Kabul/Accepted: 25.07.2020

Online Yayın/Published Online: 09.10.2020

Atıf/Citation: Gözitok, Mehmet Akif. "Yazımdan Yayına *Hüsn ü Aşk*'ın Serencâmı - II." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 30, 2 (2020): 531-562. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.716206>

what extent Sheikh Gâlib worked on the mesnevi while writing his work. The aim of this study, is to show how Sheikh Gâlib wrote *Hüsn ü Aşk*, what phases he used while writing the work, and what changes he made when he was nearing completion of the work with reference to the draft of *Hüsn ü Aşk* found at the Süleymaniye Library.

Keywords: *Hüsn ü Aşk*, Sheikh Gâlib, mesnevi, composition process, poetics

EXTENDED ABSTRACT

Classical Turkish literature is a literature that has taken almost all of its theoretical and aesthetic principles from the Persian poetry tradition, thus reshaping its ancient tradition with Islamic culture and creating a wide ranging influence for itself that has been shaped in all respects under its strong and permanent influence. For this reason, Classical Turkish literature poets, like the Persian poets who belong to the same tradition, wrote their poems according to the verse forms, rhythm, word staff, imagination and style determined by it, and never deviated from this. This situation shows that the divan poets, who were strictly bound to those narrow and certain criteria of the tradition, have a common understanding of poetry consisting of a common imagination, word staff and world of images. We believe that the understanding of poetry of the divan poets can be put forward by an inductive method, with reference to the literary texts from the author's pen that have survived to the present day. We have reached this conclusion because there are often many signs about how the author wrote his work, which processes he went through, and what interventions he made, in the works that reach the present day with the handwriting of the author himself. We are of the opinion that more objective and practical information about the poetry understanding / poetics of the divan poet could be obtained if we were to analyze the literary texts of the author's own handwritten texts, which have had the opportunity to reach the present day by overcoming the effect of time. We think that we can prove this theory with reference to the draft copy of *Hüsn ü Aşk*, which is accepted as one of the most beautiful and original masnavis of classical Turkish literature and has survived to the present day in the author's handwriting. In so doing, we plan to compare the draft copy of *Hüsn ü Aşk* with the seven oldest copies and thereby determine and analyze what types of interventions Şeyh Galib made on the text of *Hüsn ü Aşk* on the basis of both verse and couplet as well as chapter.

When the draft copy of *Hüsn ü Aşk* and the seven ancient copies dated back to earliest dates are compared, it can be seen that Seyh Gâlib made two types of interventions on the text of *Hüsn ü Aşk* on the basis of both verse and couplet as well as chapter. The first of these is the intervention made by Seyh Gâlib himself on the draft copy and the second is that made during the drawing up of a fair copy of the draft copy. The first of these interventions can be seen in the amendments made mostly with red ink on the draft and the second one can only be determined by comparing the draft copy with the ancient copies. For this reason, it is possible to come to the conclusion that the phrase / verse / couplet / chapter usage shown in the seven ancient copies was different in the draft copy because of the fact that Şeyh Gâlib changed the

phrase / verse / couplet / chapter patterns while making a fair copy of the text.

Furthermore, it is possible to classify additions, subtractions and changes made both on the text and during the making of a fair copy of the text under three main titles, namely Interventions Seen in Words and Word Groups, Interventions Seen in Chapter and Chapter Titles and Adscititious / Removed / Relocated Couplets. Given that evaluating the three main titles together will exceed the limits of this article, the determination and analysis of two of them will be left to another article, and only the Interventions Seen in Words and Word Groups will be dealt with here. This study will attempt to determine and analyze the differences made between the ancient copies and the draft copy on the basis of words and word groups.

In this study, the draft of *Hüsn ü Aşk* in Süleymaniye Library Halet Efendi number 171 and the ancient manuscripts will be compared. The comparison will show what kinds of interventions and changes Seyh Gâlib made on the text during the compilation process of *Hüsn ü Aşk* and what the reasons behind them could be. In addition, some evaluations will be made about Şeyh Gâlib's language, style, art, and his poetics in general based on these literary and scientific evidences. This evaluation will be made after the draft copies and ancient copies to be used in the study have first been introduced. Following that, the types of interventions made by Gâlib Dede in the text on both the draft copy and while making a fair copy of the text will be discussed in general, and finally the interventions seen in the words and word groups in the text of *Hüsn ü Aşk* will be shown, and the possible reasons for these interventions will be examined.

1. Giriş

Âşık Çelebi (ö. 979 / 1572), Türk edebiyatının en önemli biyografi kaynaklarından olan *Meşâirü 'ş-Şuarâ'* da Trabzonlu Figânî'nin (ö.938 / 1531-32) terceme-i hâlini ahenkli ve mutantan bir dille anlatırken onun bir şiir meclisinde kendisine ait olmayan ve Acem sultanlarından Sultan İbrahim için bir Fars şairi tarafından inşâd olunan beyte yaptığı edebî bir yorum yüzünden iftiraya uğradığını ve Makbûl İbrahim Paşa (ö. 942 / 1536) tarafından asılarak öldürtüldüğünü belirtir.¹ Rivâyet o ki Sadrazam Makbûl İbrahim Paşa, Mohaç Savaşı zaferinden sonra Budin'den heykeller getirtilip Atmeydanı'ndaki sarayının karşısına diktirince halk arasında ve saray çevresinde bir dedikodu başlamıştır.² Tam da o sıralarda tertip olunan bir şiir meclisine katılan Figânî, hasbelkader bu mecliste -çıkan dedikodulara binaen- okunan *Dü İbrâhim âmed be-dâr-ı cihân / Yekî büt-şiken şod yekî büt-nişân*³ beytine ikinci mısradaki 'büt' lafzından ötürü "... 'be-dâr-ı cihân' yerine 'be-deyr-i cihân' dense daha uygun olurdu." şeklinde bir yorum yapınca düşmanları, 'bu beyti o söylemiştir' diye iftira edip olayı Makbûl İbrahim Paşa'ya intikal ettirmişler ve Figânî'nin kendisine ait olmayan bir şiir yüzünden acıklı sonunu hazırlamışlardır.⁴ Tezkirelerden aktardığımız bu biyografide bizi ilgilendiren esas konu Figânî'nin ölümü değil, ölümüne sebep olan beyte yapmış olduğu yorumdur. Bu yorum, bir divan şairinin bir beyti / şiiri kaleme alırken nelere dikkat ettiğine; kelime tercihinin beytin / şiirin anlam derinliğine nasıl katkıda bulunduğu; edebî sanatların nasıl teşekkül ettirildiğine velhasıl bir divan şairinin poetikasına / şiir anlayışına dair çeşitli ipuçları vermektedir. Zira Figânî'nin, 'büt' [put] kelimesinin 'deyr' [kilise, manastır] kelimesiyle kullanılmasının mana açısından daha uygun / edebî olduğunu ifade etmesi, şahsî bir düşünce değildir. Nitekim klasik Türk edebiyatında kilise ve manastır manalarına gelen 'deyr' kelimesi, içerisinde barındırdığı çiniler, freskler ve heykeller sebebiyle çoğunlukla put, heykel anlamlarına gelen 'büt' ve 'sanem' kelimeleri ile sıkça kullanılmaktadır.⁵ Bu durum, geleneğin o dar ve muayyen kalıplarına sıkı sıkıya bağlı olan divan şairlerinin ortak bir muhayyile, kelime kadrosu ve imge dünyasından oluşan ortak bir şiir anlayışına sahip olduklarını göstermektedir. Bu ve buna benzer örneklerden hareketle, divan şairlerinin (divan dibaceleri, fahriyeler ve sebep-i telifler'den hareketle belirlenen) ortak şiir anlayışlarının, tümdengelimci teorik düzlemin ötesinde tümevarımcı pratik düzlemde de ortaya konabileceğine inanıyoruz. Bu noktada en önemli kaynaklarımızın ise müellifinin kaleminden günümüze kadar ulaşabilmiş edebî metinler olduğu kanaatindeyiz. Zira bizzat müellifinin hatt-ı destiyle günümüze ulaşan eserlerde çoğu zaman yazarın eserini

1 Âşık Çelebi, *Meşâiru 'ş-Şuarâ* haz. Filiz Kılıç, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları E-Kitap, 2018), 523.

2 Sehî Beg. *Heşt-Bihîşt* haz. Halûk İpekten, Günay Kut vd., (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları E-Kitap, 2017), 165; Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü 'ş-Şuarâ*. haz. Aysun Sungurhan, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları E-Kitap, 2017), 675.

3 Bu dünya yurduna iki İbrahim geldi biri put kırdı, bir[diğer]i put dikti.

4 Âşık Çelebi, *Meşâiru 'ş-Şuarâ*, 523.

5 Dili al ey **büt**-i Çin hayruna bir **deyr** eyle / Sana bir büseye satduk yüri var hayr eyle (Bâkî)
Yüz niyâzın âşıkın bir nâza eylerdim kabûl / Seng-dillik öğreten **deyrin büt**-i hâmûsuna (Hayâlî Bey)
Deyr-i aşk **büt**-düşmen olur mahbûb-dost / Dillerine yâ **sanem** yerine yâ mahbûbdur (Fehîm-i Kadîm)

nasıl yazdığına, hangi süreçlerden geçirdiğine, eserine ne gibi müdahalelerde bulunduğu dair pek çok işaret bulunmaktadır. Bu işaretleri ise şairin sahip olduğu şiir anlayışının, eseri üzerindeki akisleri olarak yorumlamanın mümkün olabileceğini düşünüyoruz. Fakat ne yazık ki o akisleri görebileceğimiz ve bir şairin şiiri üzerindeki tasarruflarına net bir şekilde mana verebileceğimiz klasik Türk edebiyatı mahsullerinin çok az kısmı müellifinin el yazısıyla günümüze ulaşabilmiştir. Kanaatimizce bu sayı daha fazla olabilseydi ve mevcut müellif hattı eserler üzerinde -metin neşri dışında- ciddi araştırmalar yapılabilsydi, bugün klasik Türk edebiyatı adına bildiğimiz, anladığımız ve anlattığımız pek çok şey daha farklı olurdu. Çünkü bizler, bir divan şairinin şiirini nasıl yazdığını, yazarken nelere dikkat ettiğini ve şiirinde ne gibi tasarruflarda bulunduğunu, hangi olaya mebni şiirlerini kaleme aldığını ezcümle poetikasını, eldeki birkaç örnek ve tezkirelerdeki bazı magazinsel rivayetler dışında tespit edemiyoruz. Zamanın yıpratıcı etkisini aşarak günümüze ulaşma imkânını bulan mevcut birkaç örneği iyi kullanabilirsek divan şairinin poetikasına dair daha nesnel bilgiler elde edilebileceği kanaatindeyiz. İfade ettiğimiz bu duruma en güzel örnek, Edirneli Örfi'nin Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 2667 numarada kayıtlı olan müellif hattı divan nüshasıdır. Bu nüshada Örfi, pek çok beytin / mısraın üzerini çizip hemen yanına yenisini eklemiş; manzumelerde geçen bazı kelimelerin üzerini çizerek tercihlerini değiştirmiş; bazı gazellerin üzerine 'yazılmaya' diye not düşmüş ve hepsinden daha da önemlisi on iki gazelinin yanına gazellerin yazılma sebeplerini kaydetmiştir.⁶ Örneğin bu müellif hattı divan nüshasında, Örfi'nin

*Geçmez der idün ey dil-i şeydâ siperümden
Gör tîr-i kazâ açdı zahım tâ cigerümden*

matla'lı gazelini, iki gün içerisinde vefat eden dört çocuğu için yazdığı kayıtlıdır.⁷ Eğer şair bu notu düşmeseydi, bizler gazel boyunca felekten şikâyet olunan bu şiiri, uzun uzun tevill edecek belki de âşğın ma'sûk karşısındaki hâlini anlatan bir şiir olarak değerlendirecektik. Oysa Örfi'nin bizzat kendi el yazısı ile düştüğü bu not, şiirin mahiyetini de bağlamını da değiştirmiş, bir divan şairinin niçin şiir yazabileceği hakkında bizlere farklı ufuklar açarken metindeki diğer tasarruflarla da bir divan şairinin şiirini nasıl kaleme aldığını, onu nasıl işlediğini ve hangi evrelerden geçirdiğini göstermektedir.

Divan şairlerinin poetikasını / şiir anlayışını, tatbikî olarak gösterebilecek bir diğer eser de klasik Türk edebiyatının en güzel ve orijinal mesnevilerinden kabul edilen ve yine müellifinin hatt-ı destiyle günümüze kadar ulaşmış *Hüsn ü Aşk* nüshasıdır. Süleymaniye Kütüphanesi Halet Efendi 171 numarada bulunan bu nüsha, Hüsn ü Aşk'ın müsvedde nüshasıdır. Şeyh Gâlib'in gerek müsvedde nüshada gerekse müsvedde nüshanın tebyizinde

6 Rıfat Kütük, "Edirneli Örfi Mahmud Ağa'nın Hayatı ve Eserleri", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 26, (Erzurum, 2004), 195. Bu on iki şiirin yazılma sebepleri hakkında kıymetli bir çalışma için bkz. Lokman Turan, "Türk Edebiyatında Şiir Yazma Sebepleri ve Edirneli Örfi Mahmud Ağa Divanı'ndaki On İki Gazelin Yazılma Sebepleri Üzerine", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12/2, (2008): 367-395.

7 Turan, "Türk Edebiyatında Şiir Yazma Sebepleri...", 386.

mısra, beyit ve bölüm bazında pek çok değişiklik yaptığı görülmektedir. Bu yönüyle bu metin, *Hüsn ü Aşk*'ın ham hâlidir ve eserin avtografyasından (ilk metin) istinsah olunan diğer nüshalarla karşılaştırıldığında, Şeyh Gâlib gibi edebiyatımızın en büyük ediplerinden addedilen bir şairin, eserini nasıl kaleme aldığını, hangi safhalardan geçirdiğini, yazarken beyit / mısra / bölüm bazında ne gibi tasarruflarda bulunduğunu ve ona son şeklini verirken neleri değiştirdiğini yansıtmaya açısından çok önemlidir. Müsvedde nüsha ve kadim nüshalar arasında yapılacak bir karşılaştırma sonucunda belirlenecek olan değişikliklerin / tasarrufların / müdahalelerin, hem Şeyh Gâlib'in hem de klasik Türk edebiyatı şairlerinin şiir anlayışlarına dair çok önemli çıkarımlara imkân vereceğini düşünüyoruz. Fakat *Hüsn ü Aşk* üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde bu müsvedde nüshanın sadece metnin neşrinde kullanıldığı; eserin dil, üslup, sanat değerinin ve Şeyh Gâlib'in poetikasının belirlenmesinde bu nüshadan hiç yararlanılmadığı görülmüştür.⁸ Bu çalışmada, *Hüsn ü Aşk*'ın Süleymaniye Kütüphanesi Halet Efendi 171 numarada bulunan müsveddesi ile kadim yazmaları⁹ karşılaştırılarak *Hüsn ü Aşk*'ı telif sürecinde Şeyh Gâlib'in metin üzerinde ne gibi müdahale ve değişikliklerde bulunduğu ve bunların ardında yatan sebeplerin neler olabileceğine değinilecek, tespit edilen bu edebî ve ilmî deliller üzerinden Şeyh Gâlib'in dili, üslûbu, sanatı kısacası poetikası / şiir anlayışı hakkında bazı değerlendirmelerde bulunulacaktır. Bunun öncesinde çalışmada kullanılacak müsvedde nüsha ve kadim nüshalar tanıtılacak, daha sonra Gâlib Dede'nin gerek müsvedde nüsha üzerinde gerek eseri tebyiz ederken metinde ne gibi tasarruflarda bulunduğu genel bir şekilde değinilecek, son olarak *Hüsn ü Aşk*'ın metnindeki kelime ve kelime gruplarında görülen tasarruflar gösterilecek ve bu tasarrufların sebeplerinin neler olabileceği irdelenecektir.

- 8 Şeyh Gâlib'in şiir anlayışına / poetikasına dair *Divan*'ından ve *Hüsn ü Aşk*'ından hareketle yapılan pek çok çalışma mevcuttur. Bunların bir kısmı sadece *Hüsn ü Aşk*'a odaklanarak Şeyh Gâlib'in poetikasına dair görüşler ileri sürerken bir kısmı ise Gâlib Dede'nin her iki eserini de göz önünde bulundurmışlardır. Örneğin Victoria Rowe Holbrook tarafından kaleme alınan *Aşkın Okunmaz Kıyıları*, *Hüsn ü Aşk*'tan hareketle Gâlib Dede'nin şiir anlayışını belirlemeye yönelik kapsamlı ilk çalışmadır. Yine Bülent Şiğva, Metin Akkuş'un makaleleri ve Berat Açıl'ın konferans metni, *Hüsn ü Aşk*'tan hareketle Şeyh Gâlib'in poetikasını ortaya koymaktadır. Ahmet Arı ve Mahmut Kaplan tarafından yayımlanan makaleler ise Şeyh Gâlib'in *Divan*'ından ve *Hüsn ü Aşk*'ından hareketle Gâlib Dede'nin şiir anlayışına / poetikasına değinmektedir. Bu çalışmalar için bkz. Victoria Rowe Holbrook, *Aşkın Okunmaz Kıyıları*, çev. Erol Köroğlu - Engin Kılıç, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998); Ahmet Arı, "Şeyh Galib'in Poetikası", *Osmanlı Araştırmaları*, 26/26, (2005): 51-72; Mahmut Kaplan, "Şeyh Galib'in Şiir Anlayışı", *Turkish Studies - International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2/4, (2007): 455-465; Bülent Şiğva, "Hüsn ü Aşk Mesnevisinden Hareketle Şeyh Gâlib'in Poetikası Üzerine Bazı Düşünceler", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8/13, (2013): 1479-1489; Metin Akkuş, "Şeyh Gâlib'in Şiir ve Şair Yorumları: *Hüsn ü Aşk*'ta Poetika", *Eser-i Aşk* içinde s. 174-179, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016); Berat Açıl, *Osmanlı'da Estetik ve Poetika: Kelam, Mucize ve Zorunluluk*, (İstanbul: İLEM Konferanslar Serisi 11, 2018).
- 9 **MH**: Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi (1199 / 1785); **K**: Konya Etnografya Müzesi (1200 / 1786); **M**: Millet Kütüphanesi (1203 / 1798); **BL**: Atatürk Kitaplığı (1206 / 1792); **Ü1**: İstanbul Üniversitesi (1207 / 1793); **Ü3**: İstanbul Üniversitesi (1213 / 1799).

2. *Hüsn ü Aşk*'ın Müsvedde ve Kadim Nüshaları

Nadir eser kütüphanelerinde yapılan taramalarda *Hüsn ü Aşk*'ın elli beş yazma nüshası belirlenmiştir. Belirlenen bu nüshaların sekizi Gâlib Dede'nin vefat ettiği 1213 / 1799 yılından önce, yirmi altısı 1216-1312 / 1802-1895 yılları arasında istinsah olunmuşken yirmi bir nüshanın ise müstensihî ve istinsah tarihi belli değildir. *Hüsn ü Aşk*'ın en eski tarihli nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Halet Efendi 171 numarada bulunan ve Şeyh Gâlib'in kendi hatt-ı destiyle olan 1197 / 1783 tarihli müsvedde nüshadır [H]. Bu müsvedde nüsha, 430x150 mm ölçülerinde gelgit ebruyla kaplı çehârgûşe bir cilt içerisinde; divanî ve rik'a hususiyetleri gösteren ta'lik bir hatla kaleme alınmıştır. 24+IV varaklık bu eserin her sayfası, üç sütundan oluşmakta, çapraz yazılan beyitler, sayısı bakımından her sayfada değişiklik göstermektedir. Başlıklar ve tashihlerin sürh, metnin siyah mürekkeple yazıldığı bu nüshanın zahriyesinde Mevlânâ'nın doğum ve vefat tarihleri, Sultan Veled'in doğum tarihi, üç Farsça beyit, hesaplamalar ve pençeler, I^b-III^b varakları arasında Şeyh Gâlib tarafından kaydolunmuş çeşitli fevaid kayıtları bulunmaktadır. 1^a'da "*Hüsn ü Aşk* Li-Gâlib Dede Kendi Hattıdır Gaflet Olunmaya, Vakf-ı Mevlevîhâne-i Galata"; 24^a'da "*Şeyh Gâlib Dede Efendi'nin Kendi Hattıdır Gaflet Olunmaya, Vakf-ı Mevlevîhâne-i Galata*" kaydı mevcuttur. Nüshanın neredeyse tamamında boş bulunan yerlere ilave edilmiş, çıkarılmış yahut tashih edilmiş beyitler, kelimeler bulunmaktadır. 150 beyte tekabül eden Tahmid, Na't, Medhiyye-i Mevlânâ ve Der Zikr-i Pişvâ-yı Hod bölümlerinin bu nüshada bulunmayıp daha sonra yazılması için üç varaklık yer bırakılmasından bu bölümlerin en son yazıldığı; 15^a varağında geçen "Server beyti unutulmuş tesvîde nazar oluna" ve 19^a varağındaki "Hasb-i hâl-i mezbûr bu mahalle tahrîr oluna" kayıtlarından, eserin bundan önce de bir müsveddesinin daha bulunduğu anlaşılmaktadır. İkinci müsveddede işaretlenenler dışında, kadim nüshaların delaletiyle müsveddede gösterilmemiş fakat eser tebyiz edilirken sonradan eklenilmiş, yeri değiştirilmiş ve çıkartılmış pek çok beytin / kelimenin olması, her varağın sonunda beyit sayılarının hesaplanması, eserin bir üçüncü müsveddesi yahut bir tebyiz nüshasının da bulunduğu işaret etmektedir. Birinci ve üçüncü müsveddeleri kayıp olan *Hüsn ü Aşk*'ın ikinci müsvedde nüshasında, kadim nüshalara nazaran mısra, beyit ve bölüm bazında pek çok değişiklik yapıldığı görülmüştür. Bu sebeple *Hüsn ü Aşk*'ın ham hâli olan bu nüshadan hareketle bir metin tesis edilemez.

Şeyh Gâlib'in vefat ettiği 1213 / 1799 yılından önce yazılmış ve bu çalışmada kullanılan kadim *Hüsn ü Aşk* nüshalarını, çalışmanın tâli kaynakları olmaları sebebiyle uzun uzadıya tavsif etmeyip buldukları kütüphaneleri, demirbaş numaralarını, varak sayılarını, müstensihlerini ve istinsah tarihlerini vermekle iktifa edeceğiz:

- Kütahya M. Hakkı Yeşil Kütüphanesi No: 24218, 68 vr., Seyyid Pertev (1199 / 1785)
- Konya Etnografya Müzesi Kütüphanesi No: 2322, 66 vr., Ahmed Ârif (1200 / 1786)
- Millet Kütüphanesi, AE Manzum No: 1197, 65 vr., Muhammed Refi'î (1203 / 1798)
- İBB Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmalar No: K781, 54 vr., Ahmed Yüsrî (1206 / 1792)

- İNEK, Türkçe Yazmalar No: 5519 / 2, 65 vr., Ahmed Yüsrî (1207 / 1793)¹⁰
- İNEK, Türkçe Yazmalar No: 5531 / 2, 67 vr., Ahmed Yüsrî (1207 / 1793)
- İNEK, Türkçe Yazmalar No: 1348, 55 vr., Derviş Hüseyin el-Sinobî (1213 / 1799)

3. Şeyh Gâlib'in *Hüsn ü Aşk* Üzerindeki Tasarrufları

Hüsn ü Aşk'in müsvedde nüshası ile en eski tarihli yedi kadim nüshası karşılaştırıldığında Şeyh Gâlib'in *Hüsn ü Aşk* metni üzerinde gerek mısra gerek beyit ve gerek bölüm bazında iki türlü tasarrufta bulunduğu görülmektedir. Bunların ilki, müsvedde nüsha üzerinde bizzat Şeyh Gâlib tarafından yapılan tasarruflar; ikincisi ise müsvedde nüshanın tebyizi esnasında yapılan tasarruflardır. Bu tasarrufların ilki, müsvedde üzerindeki çoğunluğu sürh mürekkeple yapılan müdahalelerde görülebiliyorken; ikincisi ise ancak müsvedde nüshanın kadim nüshalarla mukabele edilmesiyle tespit edilebiliyor. Bu sebeple yedi kadim nüshanın ittifak ettiği ibarenin / mısram / beytin / bölümün, müsvedde nüshada farklı olmasını Şeyh Gâlib'in o ibareyi / mısra / beyti / bölümü metni tebyiz ederken değiştirdiğine yormak mümkündür.

Öte taraftan gerek metin üzerinde gerekse metnin tebyizi esnasında yapılan eklemeleri, çıkarmaları ve değişiklikleri, *Kelime ve Kelime Gruplarında Görülen Tasarruflar*, *Bölüm ve Bölüm Başlıklarında Görülen Tasarruflar* ve *Sonradan Eklenen / Çıkarılan / Yeri Değiştirilen Beyitler* diye üç ana başlık altında tasnif etmek mümkündür. Üç ana başlığın da bir arada değerlendirilebilmesi, bu makalenin sınırlarını aşacağından diğer ikisinin tespit ve tahlili bir başka makaleye bırakılarak sadece *Kelime ve Kelime Gruplarında Görülen Tasarruflar* bahsine değinilecek, kadim nüshalarla müsvedde nüsha arasındaki kelime ve kelime grubu bazında yapılan farklılıklar tespit ve tahlil edilmeye çalışılacaktır. Fakat buna geçmeden önce klasik Türk edebiyatı şairlerinin şiirlerini kaleme alırken hangi hususları göz önünde bulundurdıklarına ve kendilerini orijinal kılabilecek hususların neler olduğuna kısaca da olsa değinmekte fayda olduğu kanaatindeyiz. Zira Şeyh Gâlib'in bir kuyumcu titizliği ile *Hüsn ü Aşk*'in ham metni üzerinde yaptığı tasarruflarını başka türlü izah etmemiz pek mümkün değildir.

Klasik Türk edebiyatı, kadim geleneğini İslâm kültürüyle yeniden şekillendiren ve böylece kendisine geniş bir etki sahası oluşturan Fars şiir geleneğinden beslenerek teorik ve estetik esaslarının hemen hepsini bu geleneğe almış; her yönden onun kuvvetli ve daimî etkisi altında şekillenmiş bir edebiyattır.¹¹ Bu sebeple klasik Türk edebiyatı şairleri, tıpkı aynı geleneğe mensup olan Fars şairleri gibi yüzyıllardan beri süregelen bu geleneğin belirlediği nazım şekillerine, vezinlere, kelime kadrosuna, muhayyileye ve üslûba göre şiirlerini kaleme alır ve asla bunun dışına çık(a)mazlardı. Öyle ki muayyen bu kurallara bağlı kalmak, dönem edebiyat mahfillerinde takdirle karşılanan bir durumdu.¹² Fakat klasik Türk edebiyatı şairleri, kendilerini

10 Bu nüshanın görüntüleri, teşhirde olduğu için temin edilemedi.

11 Ali Nihat Tarlan, "Divan Edebiyatında San'at Telâkkisi", *Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan'ın Makalelerinden Seçmeler* içinde s. 70-80, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990), 71; Ömer Faruk Akün, "Divan Edebiyatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 9, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınevi, 1994), 389.

12 Cem Dilçin, *Divan Şiiri ve Şairleri Üzerine İncelemeler* (İstanbul: Kocabalı Yayınevi, 2011), 74.

orijinal kılabilmek adına, bu geleneğin önlerine koyduğu o dar ve muayyen kalıpları, kendi duygu, düşünce ve muhayyilelerinde damıtıp, bunları birtakım ince hayaller, edebî sanatlar ve mazmunlarla süsleyerek her açıdan oldukça girift ve başarılı manzumeler ortaya koymuşlardır. Ali Nihat Tarlan'a göre de "Divan şairinin başarısı, buradadır. Bu derece dar ve muayyen sahaya onlar, en orijinal hayat safhalarını, tabiat manzaralarını koymayı bilmişlerdir".¹³ Bu sebeple -bir beytinde dahi çok çeşitli anlam tezahürlerinin ve göndermelerin olduğu- klasik Türk şiiri, sathî bir nazarla okunduğunda ondan pek bir şey anlaşılır. "Orada her kelime, ayrı bir mânâ ifade eder. Ya bu mânâ hendesî bir tezahürdür, ya gizli bir mazmundur, ya bir tabiat manzarasını tasvirir, ya bir âdete, ananeye temastır, ya bir tevriye san'atı ile bize ikinci bir hayal ufku açar".¹⁴

İfade ettiğimiz bu hususları göz önünde bulundurunca Şeyh Gâlib'in *Hüsün ü Aşk*'ı niçin sadece söylemekle iktifa etmediğini, onun üzerinde neden bir kuyumcu titizliği ile durduğunu, onlarca kelimeyi -aynı manaya gelmelerine rağmen- ne sebeple değiştirdiğini, beyitlerin yahut beyitteki kelimelerin yerlerini niçin tebdil ettiğini anlamak daha da mümkün görünüyor. Bu bağlamda Şeyh Gâlib'in ham metin üstündeki tasarruflarını neden ve niçin sorularına verdiği cevaplara göre tasnif etmenin ve metindeki değişiklikleri / tasarrufları / müdahaleleri *Beytin Tasavvufî Yönünü Zenginleştiren Değişiklikler*, *Beytin Edebî Yönünü / Anlam Dünyasını Zenginleştiren Değişiklikler*, *Beytin Estetik Yönünü Zenginleştiren Değişiklikler*, *Vezin ve Kafiye Gereği Yapılan Değişiklikler*, *Beyitler Arasındaki Rabıtayı Temin Eden Değişiklikler*, *Tahkiyeye / Anlatıcıya Dair Yapılan Değişiklikler*, *Dikkatsizlik, Yorgunluk ve Hızlı Yazımdan Kaynaklanan Hatalara Dair Değişiklikler*, *Şeyh Gâlib'in Türkçe Hassasiyetini Gösteren Değişiklikler*, *Sadece Müsveddede Bulunan Beyitler* başlıkları altında değerlendirmenin daha doğru olduğu kanaatindeyiz.

4. Kelime ve Kelime Gruplarında Görülen Değişiklikler¹⁵

4.1. Beytin Tasavvufî Yönünü Zenginleştiren Değişiklikler

Hüsün ü Aşk, ihtiva ettiği edebî kıymetlerin yanı sıra tasavvufî imge / imaj, sembol ve mazmunları kullanarak 'dönüşüm sürecindeki insanın sembolik seyahati'ni¹⁶ terennüm etmesi yönüyle doğrudan doğruya tasavvufî ile ilişkilidir. Bu sebeple eserin hemen her beyti, muhtelif tasavvufî anlamları çağrıştıracak kelime sembol ve imgelerle / imajlarla örülmüştür. Şairin, eserin bu yönüne ihtimam gösterdiğini, müsvedde üzerinde bizzat yaptığı değişikliklerden de anlamak mümkündür. Örneğin mesnevinin 294. beytinde geçen *Geh zâhir olup hezâr tehdîd /*

13 Tarlan, "Divan Edebiyatında San'at Telâkkisi", 74.

14 Tarlan, "Divan Edebiyatında San'at Telâkkisi", 74.

15 Kadim nüshaların beyit sıralamalarında yer yer farklılıklar olduğu için beyit numaralarını doğrudan yazmalardan vermek mümkün görünmemektedir. Bu sebeple beyit numaraları verilirken çalışmada bizim de istifade ettiğimiz nüshayı [Ü] temel alan Selami Ece'nin *Hüsüne Aşk Olsun* (Erzurum: Eser Ofset, 2017) adlı eserinden istifade edilmiştir.

16 Ahmet Doğan, *Aşk'ın Kalbe Yolculuğu -Dönüşüm Sürecindeki İnsanın Sembolik Seyahati ve Hüsün-ü Aşk Örneği-* (Sakarya: Değişim Yayınları, 2013).

Geh mevc ururdu bîm ü ümmîd beytinin ikinci mısraındaki *bîm ü ümmîd* ibaresi, H nüshasında *şevk ü ümmîd* şeklindedir. Şair, herhangi bir işaret koymaksızın söz konusu ibareyi müsveddeyi tebyiz ederken *bîm ü ümmîd* diye değiştirmiştir. Bu değişimde mesnevînin tasavvufî neşvesinin de başladığı *Vâkı 'a-i Gâribe* başlığı altında terennüm edilen diğer beyitlerin etkisi olduğu kanaatindeyiz. Nitekim bölümün başından 294. beyte kadar olan altı beyitte tasavvufta insanın iradesi ve çabası olmaksızın kalbe gelen manalar olarak tanımlanan *hâl*; yine tasavvufî hâllerden sayılan *şevk u tarâb* ve *korku*; tasavvufta tecelli ve setre işaret eden *zulmet* ve *nûr*; âriflerin kalplerine vârid olan ve onları buldukları hâlden alıkoyan aydınlanma anlamına gelen *hayret* kelimeleri kullanılmıştır.¹⁷ Geniş bir tasavvufî arka planı barındıran bu kelimelerin hiçbirisi beyitlerde gelişigüzel olarak geçmemekte; aksine tasavvufî yorumların yapılmasına müsait bir zemin oluşturmaktadır. Tasavvufta insanın iradesi ve çabası olmaksızın kalbe gelen manaların yani hâllerin başlıcaları ise murâkabe, kurb, mahabbet, *havf*, *recâ*, *şevk*, üns, itminân ve yakîn'dir. Kur'an'da, hadislerde ve tasavvufta sürekli olarak dengelenmesi tavsiye edilen hâl ise *havf* ve *recâ*'dır¹⁸ ve bu iki hâl neredeyse daima birlikte kullanılır. Nitekim beyitte de sürekli birlikte kullanılan bu iki hâlin Farsça karşılıkları olan *bîm ü ümmîd* kullanılmıştır. Şair, her ne kadar önce *şevk u ümmîd* şeklinde yazsa da *şevkin ümmîd* ile kullanılması alışlagelmiş bir kullanım olmadığından Şeyh Gâlib ibarenin ilham olunan ilk hâlini, tebyiz ederken *bîm ü ümmîd* ile tebdil etmiştir.

Hüs ü Aşk'ın 432. beyti olan *Pür-nûr u beyâz o sîne-i sâf / Benzerdi amûd-ı subha bî-lâf* beytinin ilk mısraında geçen *sîne-i sâf* ibaresi, H nüshasında önce *gerden-i sâf* şeklinde yazılmışken Gâlib Dede, mısraın yanına sah kaydı düşerek kelimeyi *sîne-i sâf* şeklinde değiştirmiştir. Bu değişiklikte bir önceki *Bîmâr nigâhı düşmen-i cân / Gîsû-yı siyâhı hasm-ı imân* beytinde geçen *imân* kelimesinin etkisi olduğu kanaatindeyiz. Zira *sîne* (göğüs), mecaz-ı mürsel yoluyla 'kalb'e işaret etmektedir. Nitekim bir önceki beyitte sözü edilen imanın teşekkül ettiği yer *sînedir* ve *sîne* tasavvufta ilim sıfatıdır.¹⁹ Oysa *gerden* kelimesinin edebiyatımızda *sîne* gibi tasavvufî bir yönü bulunmamaktadır. Gâlib Dede'nin yaptığı bu kelime değişikliği ile beyte tasavvufî bir derinlik kattığı kanaatindeyiz.

Eserin 514. beyti olan *Zî-rûh olaydı gonca-i nûr / Nûş-ı lebine olurdu zembûr* beytinin ikinci mısraında geçen *nûş* ibaresi, H nüshasında *bûs* şeklindedir. Gâlib Dede, müsveddede herhangi bir değişiklik yapmamış, ancak metni tebyiz ederken söz konusu kelimeyi değiştirmiştir. Metindeki bu değişikliğin sebebini gösterebilmek için öncelikle kelime kadrosunun tahlili

17 Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001), 154; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (Ankara: Otto Yayınları, 2014), 189; Selami Ece, *Hüsnüne Aşk Olsun* (Erzurum: Eser Ofset, 2017), 150-154.

18 "Onlar (gece namazı için) yataklarından kalkarlar, korkarak ve umarak Rablerine yalvarırlar ve kendilerine verdiğimiz rızıkta da (hayır yolunda) harcarlar." (Secde, 32 / 16.) "Müminler Allah'ın azap ve azabının miktarını bilselerdi hiçbiri Cennet'i ümit etmezdi. Kâfirler de Allah'ın rahmetinin ne kadar çok olduğunu bilselerdi hiçbiri O'nun rahmetinden ümit kesmezdi." (Müslim, Tevbe 23).

19 Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 316; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 440; Ece, *Hüsnüne Aşk Olsun*, 215.

gerekir. Divan şiirinde *leb* (dudak) dendiği zaman gerek şekil gerek renk açısından akla ilk gelen istiareler la‘l, şarab ve goncadır. Leb, la‘l ile ilişkilendirilirse mücevher ve kıymetli taşlarla; şarab ile ilişkilendirilirse âb-ı hayat, selsebil, kevser, bal, şerbet ve zülâle; gonca ile ilişkilendirilirse de vahdet ve fenâfillâh gibi tasavvufî manalarla ilgi kurulur.²⁰ *Gonca-i nûr* tamlaması, bizi beytin tasavvufî boyutunu düşünmeye mecbur kılıyor. Zira tasavvufta açılmamış ağız ‘vahdet’tir ve vahdet pınarından dökülen şarab / bal da ancak *nûş* edilir. Öte yandan tasavvufî yönü ön planda olan bir beytin *bûs* ile kurgulanmasının, beytin manevî yönünü maddileştireceği düşünülebilir.

Mesnevinin 52. beyiti olan *Zulmât çekip sūrâdık-ı gayb / Sır söyledi mâha mihr lâ-reyb* beytinin ilk mısraı, H’de önce *Bin perde çekip sūrâdık-ı gayb* olarak yazılmış daha sonra, *bin perde* ibaresinin üzeri çizilerek *zulmât* şeklinde değiştirilmiştir. Anlaşılan o ki Gâlib Dede, ilk anda nasıl ilham olduysa beyti öylece yazmış, daha sonra metni gözden geçirirken önceki ve sonraki beyitlerin kelime kadrosuna da bakarak böyle bir değişikliğe gitmiştir. Nitekim bir sonraki beyt şöyledir: *Tâ mihr ede mâha arz-ı dîdâr / Zulmât-ı hafâya girdi envâr*. Şüphesiz Şeyh Gâlib gibi bir şair, beyti sadece söylemekle iktifa etmez; mükemmeliyetçi tavrı ile beyitlerin kendi aralarında da bir intizam içinde olmasının yanı sıra beytin daha geniş anlam dünyasını ihtiva etmesini de arzu eder. Fakat şairin *bin perde* ibaresini *zulmât* olarak değiştirmesinde yukarıda ifade ettiğimiz estetik kaygının ötesinde beytin tasavvufî yönünün daha etkili olduğu kanaatindeyiz. Zira bu beytin Mi‘rac bahsinin anlatıldığı bir bölümde söylendiği göz önünde bulundurulunca *zulmât* kelimesinin tercih edilmesi oldukça manidar görünmektedir. Çünkü tasavvufta Allâh’ın zâtî ilmine, gayr-i münkeşif olması yani bilinmemesi yönüyle çoğu zaman *zulmet* denmektedir.²¹ Oysa *bin perde* gibi bir ibarede böylesi bir mananın bulunmamasının yanı sıra Mi‘rac bahsinin ruhaniyetini maddileştiren bir yön de bulunmaktadır.

Bunlar dışında şairin eserde tasavvufî gayelerle değiştirdiğini düşündüğümüz bazı kelime değişiklikleri de bulunmaktadır. Bunları yorumlamadan bir tablo halinde sunuyoruz:

Tablo 1: Beytin Tasavvufî Yönünü Zenginleştiren Diğer Değişiklikler

Beyit No	Mısraın Müsveddedeki Hâli	Mısraın Son Hâli
440	Çeşmi o turunca meşt u hasret	Çeşmi o turunca meşt-i hayret(T) ²²
515	Ol hattı ederler idi furkân	Ol hattı ederler idi bürhân (T)
525	Küfr olsa harâb-ı dîne mecebûr	Küfr olsa harâb-ı dîne me‘mûr (T)

20 Ali Nihat Tarlan, *Fuzuli Divanı Şerhi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1981), 386; Ağah Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı - Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Meşhumlar* (İstanbul: Enderun Yayınları, 1984), 46; Ece, *Hüsüne Aşk Olsun*, 229.

21 Mustafâ Râsim Efendi, *İstulâhât-ı İnsân-ı Kâmil* haz. İhsan Kara, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2008), 762; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 388; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 549.

22 (T) kısaltması, değişikliğin müsvedde üzerinde yapılmadığını eserin tebyizi esnasında değiştirildiğini ifade etmektedir.

4.2. Beytin Edebî Yönünü / Anlam Dünyasını Zenginleştiren Değişiklikler

Klasik Türk şiirinde söz ve anlam, birbirini pek çok açıdan pekiştiren ve tamamlayan bir bütünlük arz eder. Öyle ki beytin bu iki ögesini birbirinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Zira anlamı düzene koyan söz olduğu gibi sözü kıymetli kılan şey de anlamdır. Bu sebeple divan şairleri, geleneğin belirli kalıplar içerisinde bulunan sanat anlayışını ve estetik kaygılarını da göz önünde bulundurarak şiirlerinde her bir kelimeyi dikkat ve özenle seçerler. Böylece sağlam temeller üzerine oturtulmuş, zengin kavram ve geniş imgelem dünyası bulunan, tutarlı, sehl-i mümteni özelliği gösteren orijinal manzumeler ortaya konur. Söz ve anlam arasındaki bu bütünlüğün nasıl temin edildiğini; remiz, mefhum ve mazmunların nasıl teşekkül ettirildiğini, Şeyh Gâlib gibi büyük bir şairin şaheseri *Hüsn ü Aşk* üzerinden göstermemiz mümkündür. Mesela *Hüsn ü Aşk*'ın 248. beyti olan *Her birisi bir nigâra urgun / Şemşîr gibi dehânî pür-hûn* beytinde geçen *urgun* ibaresi, H'de önce *mefûtun* şeklinde yazılmışken daha sonra kelimenin yanına sürh mürekkeple sah işaretini konup *urgun* şeklinde düzeltilmiştir. Kanaatimizce bu kelime değişikliği, yukarıda ifade etmeye çalıştığımız hususu, divan şairinin şiirini nasıl yazdığını, hangi kelimeyi niçin kullandığını en güzel şekilde izah eder mahiyettedir. Bu beyitte şair, *urgun* kelimesi yerine *mefûtun*, âşık, düşkün gibi kelimeler de kullanabilirdi. Fakat burada özellikle *urgun* kelimesinin kullanılma sebebinin ikinci mısradaki geçen *şemşîr* kelimesi olduğunu düşünüyoruz. *Şemşîr* kelimesi, Farsça olup 'kılıç' manasına gelmektedir ve beyitte dudağa / ağza teşbih edilmiştir. Bilindiği üzere divan şairi, âşığın maşûkunun vasfıyla mevsuf olmasına önem gösterir. Örneğin sevgilinin *perîşân* saçlarından söz eden âşığın *perîşân* olması, *servi* boyundan dolayı *âh* çekmesi, kaşının *yay*'ı karşısında *iki büklüm* olması, dudağının kızılığının karşısında *kan ağlaması* beklenir.²³ Yahut şair maşûkun boyunu *serviye* benzetirse, yüzünü *gülşene*, saçını *sünbüle*, gözünü *nergise*, ağzını *goncaya*; eğer yüzünü *hazineye* teşbih ederse, bu kez saçları o hazineyi bekleyen *ylana*, gözleri *mercana*, dudağı *la'leye* ve dişleri *inciye* benzetmek zorundadır.²⁴ Bu, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi klasik şiir geleneğinin divan şairinin önüne koymuş olduğu bir klişedir. Bu sebeple dudağı / ağzı kanlı bir kılıç olan sevgiliye *âşık* değil, *mübtelâ* değil, *düşkün* değil ancak ve ancak (v) *urgun* olunabilir.²⁵ Ayrıca kılıcın da (v)urmayı gerektirdiği ve sırf bu yüzden bile beyitte (v) *urgun* kelimesinin kullanılabilceği belirtilmelidir.

Eserin 464. beyti *Müşg kâfilesin urup o gîsû / Her târına dizdi kurs u tenzû* beytindeki *urup* ibaresi, H nüshasında önce *alup* şeklinde yazılmışken daha sonra üzeri sürh kalemle çizilip kenarına *urup* şeklinde düzeltilmiştir. Kanaatimizce bu değişimin altında yatan sebep, şairin beytin anlam derinliğini / katmanlarını artırmak / genişletmek istemesidir. Nitekim şair mısradaki öyle bir değişikliğe gitmiştir ki ibare (اوروب) hem *urup* hem de *örüp* şeklinde okunmaya müsaittir. Eğer *müşg kâfilesine* mecaz-ı mürsel ile misk elde edilen ceylan sürüsü denirse beyit "Omuzlarına dökülen saçları misk kâfilesini talan edip tellerine değerli taşlar

23 Ece, *Hüsnüne Aşk Olsun*, 135.

24 Dilçin, *Divan Şiiri ve Şairleri Üzerine İncelemeler*, 76.

25 Ece, *Hüsnüne Aşk Olsun*, 135.

dizdi” şeklinde anlamlandırılabilir.²⁶ Öte yandan bu beyitte geçen *gîsû* kelimesinin sevgilinin omzuna yahut sırtına dökülen örgülü veya örgüsüz uzun saç manasına geldiğini²⁷ göz önünde bulundurursak *müşğ kafilesinin* saçın tellerine istiare olduğu düşünülebilir ve beyte şu şekilde mana verilebilir: “Omuzlarına dökülen ve her biri müşğ kokan saçının tellerini çok kıymetli taşlar dizerek ördü.” Şeyh Gâlib *alup* ibaresini *urupa* tebdil ederek beytin iki farklı şekilde anlamlandırılabilmesine imkân tanımıştır.

Mesnevinin 280. beyti olan *Bülbülde mi gülde mi bu efgân / Sünbül mi olan acep perîşân* beytinin ikinci mısrandaki *olan* ibaresi, H’de *eder* şeklindedir. Müsvedde üzerinde herhangi bir değişiklik yapılmamış, metin tebyiz edilirken söz konusu kelime *olan* şeklinde değiştirilmiştir. İbaredeki bu değişiklik, manayı doğrudan etkileyen bir hususiyet arz etmektedir. Zira eğer ibare *eder* ile kalsaydı *perîşân eden* sünbül olacaktı. Nitekim Gölpınarlı, bu nüsha farklılığını belirtmesine rağmen *eder* ibaresini metinde tercih edince beyte şu manayı vermiştir: Bu feryad bülbülde mi, yoksa gülde mi; acaba onu perperîşân eden sünbül mü?²⁸ Oysa Gâlib Dede, *eder* ibaresini müsveddeyi tebyiz ederken özellikle *olan* şeklinde değiştirmiştir. Çünkü sünbül, güzel kokulu (müşğîn, âbir mu’anber, anberîn), kıvrımlı, dalgalı ve karmaşık görümlü (âşüfte, perîşân, târumâr, halka halka, çîn, târ) olması yönleriyle klasik Türk şiirinde sevgilinin *perîşân* saçına istiaredir.²⁹ Bu sebeple sünbülün bizzat kendisi *perîşân*’dır, yoksa *perîşân* ediciliği ile ilgili bir imge bulunmamaktadır. Bu yüzden Şeyh Gâlib, *eder* ibaresini *olan* ibaresine tebdil etmiş ve büyük şairlere yaraşır şekilde bir beyti söyleyiş hatasından kurtarmıştır.

Eserin 1866. beyti olan *Bedr etdi esâs-ı subhı te’sîs / Manzûr-ı Cem oldı taht-ı Belkîs* beytindeki *bedr* kelimesi, H nüshasında önce *mâh* şeklinde iken daha sonra üzeri sürh mürekkeple çizilip *bedr* şeklinde değiştirilmiştir. Yine ikinci mısradaki *taht-ı Belkîs* ibaresi, H’de *arş-ı Belkîs* şeklindedir ve müsvedde üzerinde herhangi bir düzeltme yapılmaksızın metin tebyiz edilirken *taht-ı Belkîs* şeklinde değiştirilmiştir. Kanaatimizce *mâh* kelimesinin *bedr*’e tebdil edilmesiyle *arş*’ın da *taht*’a tebdil edilmesi arasında bir münasebet vardır. Zira *mâh* kelimesi ile *arş* kelimesi arasında bir anlam ilişkisi mevcutken *bedr* ile *arş* arasında bu türden bir anlam bağı yoktur. *Mâh*, *arş-ı a’zama* varan yükselişin ilk basamağıdır ve şair tarafından özellikle bir arada kullanılmıştır. Fakat şair müsvedde üzerinde *mâh* kelimesini, *bedr* ile değiştirince bu kez *bedr* kelimesi ile *arş* kelimesi arasında bu türden bir anlam ilişkisi kurulamamıştır. İlk müdahalede bu irtibat kopukluğunu fark edemeyen şair, metni tebyiz ederken bunun farkına varmış ve bu kez *arş* kelimesini *taht* ile değiştirmek zorunda kalmış olabilir. Çünkü hükümdarlık ve saltanat manalarına gelen *taht* kelimesi ile sözlükte ‘olgun, tamam ve kâmil’ manalarına

26 Ece, *Hüsüne Aşk Olsun*, 234; Muhammet Nur Doğan, *Şeyh Galib Hüsn ü Aşk* (İstanbul: Yelkenli Yayınları, 2015), 123.

27 Haluk İpekten, *Fuzûlî Hayatı Sanatı Eserleri*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2008), 175.

28 Abdülbaki Gölpınarlı, *Şeyh Galib Hüsn ü Aşk* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017), 163.

29 Başlığıyla bile bize referans olan ve bu konuda yazılmış ayrıntılı bir makale için bkz. Gülay Karaman, “Perîşân Çiçek Sünbül ve Klasik Türk Şiirinde İşlenişi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1/2 (2012): 288-319.

gelen, ayın en parlak ve dolgun hâlini ifade eden ve mecazî olarak ise ‘güç ve kuvveti’ temsil eden³⁰ *bedr* kelimesi arasında *mâh* ve *arş* kelimeleri arasındakine benzer bir anlam ilişkisi mevcuttur. Oysa *mâh*'in *taht* ile ve *bedr*'in *arş* ile bu türden bir yan anlamı yoktur. Biz, Şeyh Gâlib'in bu ikincil anlamların çağrışımlarından istifade etmek gayesiyle bu tür bir değişiklik yaptığını düşünüyoruz.

Hüsn ü Aşk'ın 1318. beyti, kadim nüshaların tamamında *Şâyân idi kalsam ol arada / Sen Hızır yetişdin ol belâda* şeklinde iken H nüshasında *Şâyân idi kalsam ol belâda / Sen Hızır yetişdin ol arada* şeklinde kafiye kelimelerinin yerleri değişmiş olarak kayıtlıdır. Gâlib Dede'nin müsveddeyi tebyiz ederken yaptığı bu değişiklik, beytin yan anlamları için oldukça önemlidir. Nitekim Türkçede *arada kalmak* diye bir deyim varlığı göz önünde bulundurulunca ilk mısradaki *kal*'inmak istenen şeyin *belâ* değil de *arada* olması beklenir. Yine ikinci mısradaki *Hızır* kelimesinin de *belâ* ile derin bağları bulunmaktadır. Zira Hızır, *arada* değil *belâda* yetişir. Tüm bu yönleriyle beyit oldukça manidar bir yapı arz ediyor. Aksi takdirde beytin bu anlam örgüsü eksik kalacaktı. Oysa şair, bir beyitte ne kadar çok çeşitli anlam tezahürleri ortaya koyarsa o kadar başarılı sayılır.

Eserin 1340. beyti olan *Efsürde olup şirâr-ı serkeş / Gevherler içinde kaldı âteş* beytinde geçen *gevherler* ibaresi, H nüshasında önce *hâkister* şeklinde yazılmış iken daha sonra üzeri, sürh mürekkeple çizilerek *gevherler* şeklinde değiştirilmiştir. Burada şairin beytin anlam derinliğini artırmak için böyle bir değişikliğe gittiğini düşünüyoruz. Zira *hâkister*, ‘kül’ demektir ve bu hâliyle beyit şu manaya gelmektedir: *Sıçrayan kıvılcımlar donup, ateş küller arasında kaldı*. Bu hâliyle beyit, alelade bir manaya tekabül etmektedir. Oysa şair, *hâkister* ibaresini *gevherler* diye değiştirdiğinde beytin manası daha da güzelleşmektedir: *Sıçrayan kıvılcımlar donup, ateş mücevherler arasında kaldı*. Burada *gevher* kelimesi ister inci, ister yakut olarak anlamlandırılınsın her ikisi de renkleri itibariyle kıvılcıma teşbih edilir. Şiddetli soğuk ile ateşin etrafına sıçrayan kıvılcımlar donunca ateş, sanki mücevherler içinde kalmış gibi görünür.³¹

Eserin 1589. beyti olan *Dûzah velî şu 'le-zâr-ı sîm-âb / Her ahkeri cur'a-nûş-ı girdâb* beytinin ikinci mısraı, H nüshasında *Her ahkeri bir siyâh girdâb* iken *bir siyâh* ibaresinin üzeri çizilmiş *cur'a-nûş* şeklinde sürh mürekkeple düzeltilmiştir. Şairin böyle bir değişikliğe gitme sebebini beytin teşbih unsuruna bakarak anlamak mümkündür. Şair, bu beyitte ateş denizini tutuşmuş civaya; kıvılcımların oluşturduğu girdapları ise kızıl bir kadehe benzetmektedir. *Girdâb* yuvarlaklığı ile kadehi, ateş denizi kızılılığı ile şarabı sembolize etmektedir. Bu açıdan beyitte bir kadeh imgesi oluşmaktadır. Şair, beytin bu teşbih yönünü güçlendirmek için şarap ile çoğunlukla birlikte kullanılan iki kelimeye müracaat ediyor: *Cur'a* ve *nûş*. Böylece şair, hem imgeyi daha canlı bir şekilde tasvir etmiş hem de *girdâb*'ın ne derece büyük olduğunu ifade edebilmiştir.

30 Bu bağlamda kullanılan “Bedrin Hilal Olması” deyimini için bkz. Ahmet Atilla Şentürk, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu* 2 (İstanbul: OSEDAM, 2017), 150.

31 Ece, *Hüsnüne Aşk Olsun*, 573.

Eserin 846. beyti olan *Emrine tehâlûf emr-i düşvâr / Ayrıldı ol iki mâh nâ-çâr* beytinin ikinci mısraında geçen *mâh* ibaresi, H nüshasında önce *yâr* şeklinde yazılmış iken daha sonra sürh mürekkeple çember içine alınıp *mâh* diye değiştirilmiştir. Burada Şeyh Gâlib'in üstün dehasına şahit olmaktayız. Kanaatimizce şair, *Ayrıldı ol iki yâr* demiş olsaydı Hüsn ve Aşk arasında ikilikten bahsedecek, onları birbirinden ayıracaktı. Oysa şair, *Ayrıldı ol iki mâh* diyerek Hüsn ve Aşk'ı bir ay'ın iki parçası olarak teşbih etmiş, böylece hem Hüsn ve Aşk'ın tekliğini hem de tek olan ayın iki parçaya bölünmesini ima etmiştir.³² Nitekim bu teklik, mesnevi boyunca devam ediyor ve sonunda Hüsn'ün Aşk'tan, Aşk'ın Hüsn'den başkası olmadığı görülüyor. Sadece bütünde değil, parçada dahi ikiliğe fırsat vermeyen Şeyh Gâlib, cüz'ün küll'e işaret ettiğini hakkıyla bildiği için böylesi bir imayı bile kullanmaktan kaçınmıştır.

Mesnevinin 1783. beyti olan *Cân oldu piyâle-nûş-ı hasret / Çeşm oldu güher-fürûş-ı hasret* beyti, H'de *Cân oldu güher-fürûş-ı hasret / Çeşm oldu piyâle-nûş-ı hasret* şeklindedir. Gâlib Dede herhangi bir düzeltme yapmaksızın metni tebyiz ederken bu beyitteki *cân* ve *çeşm* kelimelerinin yerlerini değiştirmiştir. Şeyh Gâlib, ilham olunan hâliyle müsveddeye kaydettiği beyti, metnin tebyizi esnasında mazmun açısından bir problem olduğunu fark ederek değiştirmiştir. Nitekim *çeşm*'in 'hasret kadehini nûş etmesi' ve *cân*'ın 'hasret incisini saçması' klasik Türk şiirinde alışlagelmiş ifade biçimleri değildir. Aksine şairlerin aşığın gözünden akan yaşları inciye, cevhere benzetmesi; *cân*'ın yani ruhun daima hasret (kadehini) çekmesi klasik Türk şiirinde daima terennüm edilegelen söylemlerendir. Bunu fark eden şair, mısraların öznelerini değiştirerek beyti büyük şairlere yarasır bir şekilde söyleyiş hatasından kurtarmıştır.

Eserin 1469. beyti olan *Gerdûn-ı vegâ vü ceng mâhı / Girdâb-ı belâda tîğ-mâhî* beytinde geçen *tîğ-mâhî* ibaresi, H nüshasında önce *sîm-mâhî* şeklinde yazılmış iken daha sonra *sîm*'in üzeri çizilerek *tîğ* şeklinde değiştirilmiştir. Hiç şüphe yok ki kılıcın övgüyle tavsif edildiği bir bölümde [Der Vasf-ı Tîğ], kılıcı kılıç balığına teşbih etmek, gümüş balığına teşbih etmekten daha etkileyici bir imgedir.

Hüsn ü Aşk'taki beytin edebî yönünü zenginleştiren kelime değişiklikleri sadece yukarıda ifade ettiklerimizle sınırlı değildir. Fakat bir makalenin sınırlarını aşacak kadar fazla olan bu değişikliklerin tamamını yorumlamak yerine bunları bir tablo hâlinde sunmanın daha doğru olacağı kanaatindeyiz:

32 Ece, *Hüsnüne Aşk Olsun*, 393.

Tablo 2: Beytin Edebî Yönünü Zenginleştiren Diğer Değişiklikler

Beyit No	Mısram Müsveddedeki Hâli	Mısram Son Hâli
384	Etfâl eder idi derse rağbet	Etfâl eder idi derse dikkat
659	Serheng idi anda cebhe-ber-hâk	Serheng idi anda rûy-ber-hâk (T)
685	Mânende-i tab'-ı şâ'ir-i pâk	Mânende-i tab'-ı şâ'irân pâk (T)
686	Bir pîr-i cüvân-zamîr-i ayyâr	Bir pîr-i cüvân-zamîr ü ayyâr (T)
732	İrfân deme bu demek değil mi	Muğlim deme bu demek değil mi
733	Olmaz hele suhte kısmı şâir	Olmaz hele sühtevât şâir (T)
960	Fermân senin husûli senden	Fermân senin husûli benden (T)
975	Bilmez ki nedir ne güne derdi	Bilmezdi nedir bu güne derdi (T)
979	Ol eşkin edince seyl ü deryâ	Ol eşkin edince seyl-i deryâ (T)
1008	Mahbûb deyince oldu hâmûş	Yâdına gelince oldu hâmûş
1011	Aklınca olup fesâne-perdâz	Zu'munca olup fesâne-perdâz (T)
1033	Şimdi ne gerek hum u Felâtûn	Şimdi ne gerek hum-ı Felâtûn (T)
1115	Hoşdur yıkılırsa çarh-ı âşûb Hoşnûd ola tek cenâb-ı mahbûb	Hoşdur yıkılırsa çarh-ı gaddâr Hoşnûd ola tek cenâb-ı dıldâr (T)
1116	Ger yansa ne var zemîn ü eflâk	Ger yansa ne gam zemîn ü eflâk (T)
1118	Eylerdi bu tard u rekbi inşâd	Eylerdi bu şîr-i pâki inşâd (T)
1197	Da'vâya eger düşerse tedbîr	Gavgâya eger düşerse tedbîr (T)
1219	Zirâ telef oldu mâlı vâfir	Zirâ telef etdi mâlı vâfir (T)
1386	Dört yanı hamîm ü zift ü katrân	Dört yanı cahîm ü zift ü katrân
1388	İnmiş leb-i zîri tâ-be-zânû	Sarkmış leb-i zîri tâ-be-zânû
1393	Kârîz yolu gibi bed kokular	Kârîz gibi kötü kokular
1417	Kıldı dahi hışmını ziyâde	Ye's eyledi hışmını ziyâde (T)
1481	Süglün durı bir semend-i gülgûn	Süglün gibi bir semend-i gülgûn (T)
1494	Oynatmaz idi yem-i siyâhı	Kara taş eder yem-i siyâhı
1501	Sünbül saçı demi nakşı ejder	Sünbül saçı dem misâl-i ejder
1515	Aşk'a katı pek girân gelirdi	Ammâ katı pek girân gelirdi (T)
1526	Firkat gibi mevt ömre sürmez	Hicrân gibi mevt ömre sürmez (T)
1569	Öldür beni etme böyle hašte	Öldür beni koyma böyle hašte
1594	Nâr etdi kemâl-i Aşk'ı teşyîd	Nâr etdi cemâl-i Aşk'ı teşdîd (T)
1627	Ol bâğa erişdi bir bölük nûr	Ol bâğa erişdi bir bölük hûr (T)
1664	Hiç secededen olmaz idi hâlî	Hiç secededen olmaz oldı hâlî
1697	Kasd eyledi râha duydı Gayret	Kasd eyledi râha dutdı Gayret (T)
1737	Ol sûret o kal'a-i mu'azzam	Ol sûret o kal'a-i mutalsam
1744	Bu sohbet içindir işti'ârât Olduysa sözümde işti'ârât	Kim bu söz içindir işti'ârât
1762	Eyler tenini esîr-i âteş	Eyler cigerin kebâb-ı âteş
1782	Men bî-kes ü kâr u kâr-i düşvâr	Men bî-kes ü kâr kâr düşvâr (T)
1796	Gerçi gam u intizâr çokdur	Gerçi gam-ı intizâr çokdur (T)
1873	Uşşâkına sundı câm-ı la'fîn	Ferhâd'ına sundı câm-ı la'fîn (T)
1919	Vâdî-i visâl hoş seyirdir	Vâdî-i ferahda bir seyirdir
1980	Kim eylemez idi Aşk hülyâ	Kim eylemez idi hiç hülyâ (T)

4.3. Beytin Estetik Yönünü Zenginleştiren Değişiklikler

Klasik Türk şiirinde aruzun, kafiyenin ve redifin birlikteliğiyle teşekkül ettirilen dış düzenin yanı sıra beytin kelime kadrosu, ses değerleri ve sözdizimi ile de bir iç düzen tesis ettirilir. Ali Nihat Tarlan'ın beytin *iç hendese*³³, Cem Dilçin'in *geometrik yapısı / simetrisi*³⁴ olarak bahsettiği ve klasik Türk şiirinin estetik kuralları, mazmunları, söz ve anlam sanatlarını kullanan şairin zarurî olarak kurduğu bir düzeni ifade eden bu yapıdan klasik Türk şairleri sıkça istifade etmişlerdir.³⁵ Bu noktada şairin *iç hendese*ye yönelik olarak beyitte oluşturduğu bu yapıyı iki ana başlık altında değerlendirmek mümkündür. Bunların ilki *iç ahenk* diğeri ise *simetri*'dir. Klasik Türk edebiyatı şairlerinin sıkça istifade ettiği *iç hendese*ye yönelik bu yapıyı *Hüsn ü Aşk*'ın müsvedesinde de müşahade etmek mümkündür.

4.3.1. Beytin İç Ahengine Yönelik Değişiklikler

Hüsn ü Aşk'ın 177. beyti olan *Ben mest-i sabûh-ı nükte-dânî / Vakt ise sabâh-ı nev-cüvânî* beytindeki *sabûh* kelimesi, H'de önce *şarâb* olarak yazılmış daha sonra üzeri çizilip *sabûh* şeklinde değiştirilmiştir. Kanaatimizce şairi bu kelime değişimine sevk eden saik, beyte hâkim olan 's' harfidir. Eğer Gâlib Dede, *şarâb* kelimesini kullanacak olsa idi bu, beyitteki tek 'ş' harfi olacaktı. Fakat şair bunu fark edip beytin iç ahengini temin etmek gayesiyle *şarâb* kelimesini *sabûh* ile değiştirerek beytin müzikalitesinde önemli bir değişikliğe imza atmıştır. Ayrıca Şeyh Gâlib, *şarâb* 'ı *sabûh*'a tebdil ederek *sabâh* kelimesi ile *sabûh* kelimesi arasında da bir mütekârib cinâs meydana getirmiştir. Böylece şair, küçük bir dokunuşla ilk bakışta sıradan görünen bir beyti, edebî değeri yüksek bir beyte dönüştürmüş ve bu değişikliklerle bizlere, divan şairinin sadece bir şiiri söylemekle iktifa etmediğini; beyti, geleneğin sunduğu imkânlar ölçüsünde sanatkârane bir işçilikle de işlediğini göstermektedir.

Eserin 350. beyti olan *Biribirine ulaştı bunlar / Ol bağçede kan yalaştı bunlar* beyti, H nüshasında önce *Biribirine ulaşıldı / Ol bağçede kan yalaşıldı* şeklinde kaydedilmişken Gâlib Dede daha sonra, *ulaşıldı* ve *yalaşıldı* ibarelerinin üzerlerini çizerek hemen yanına sürh mürekkeple *ulaştı bunlar* ve *yalaştı bunlar* şeklinde düzeltmiştir. Kanaatimizce bu değişikliğin temelinde yine ses kaygısı vardır. Beytin ilk hali *ulaşıldı* ve *yalaşıldı* ibarelerindeki geçmiş zaman ekinin peş peşe tekrar etmesi, beyitte kakofoniye sebep olmaktadır. Öte taraftan *-dıldı* (bugünkü manada ağızlarda kullanılan şekli *-dıydı*) gibi bir fiil çekiminin resmî dilde yeri yoktur ve ancak konuşma dilinde tesadüf edilebilecek bir ifade biçimidir. Bu değişikliklerle Şeyh Gâlib'in, İstanbul Türkçesini tercih ederek yerel ağız kullanımından sıyrıldığı görülmektedir.

Mesnevinin 506. beyti olan *Bu beyt ile Neş'et-i sühan-sâz / İcmâl-i cemâlin etdi i 'câz* beytinde geçen *icmâl* ve *etdi* ibareleri, H nüshasında *tafsîl* ve *etmiş* olarak kayıtlıdır. Şair müsvede

33 Ali Nihat Tarlan, "Divan Edebiyatı", Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan'ın Makalelerinden Seçmeler içinde s. 90-98, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990), 93.

34 Dilçin, *Divan Şiiri ve Şairleri Üzerine İncelemeler*, 285.

35 Dilçin, *Divan Şiiri ve Şairleri Üzerine İncelemeler*, 286.

üzerinde herhangi bir düzeltmede bulunmaksızın metni tebyiz ederken *tafsil* ibaresini *icmâl* ile *etmiş* ibaresini de *etdi* ile tebdil etmiştir. Bu değişikliklerden ilkinin hem ses hem de şekil açısından mısraı daha mükemmel hale getirmek amacıyla yapıldığı kanaatindeyiz. Nitekim *icmâl* (اجمال) ile *cemâl* (جمال) kelimeleri arasında nâkıs cinâs bulunduğundan birbirleriyle hem görsel hem de işitsel açıdan oldukça uyumludurlar. *Etdi* ile *etmiş* ibarelerinde yapılan değişikliğin sebebinin ise vezni akıcı kılmak olduğunu düşünüyoruz. Şair ibareyi *etmiş* şeklinde bırakmış olsaydı açık hece için vasl yapmak gerekecekti. Oysa şairin *etdi* tercihiyle böyle bir çabaya gerek kalmamıştır.

Eserin 529. beyti olan *Ruhsâresi âftâb-ı tâbân / Âteşler içinde mihr-i rahşân* beytinin ilk mısraındaki *tâbân* kelimesi, H nüshasında *sûzân* şeklindedir. Şair müsvedde üzerinde herhangi bir düzeltme yapmaksızın metni tebyiz ederken *sûzân*'ı *tâbân*'a tebdil etmiştir. Bu değişiklik, beytin hem ses hem de şekil açısından daha mükemmel bir hâl almasının amaçlandığını düşünüyoruz. Nitekim *âftâb-ı tâbân* tamlamasında sıfat ile mevsuf iç içe geçmiş bir mahiyettedir. *Âftâb* (آفتاب) kelimesi 'beyazlık, ışık, güneş' manasına gelen *âf* (آف) ve 'ışık, parlaklık, alev' manalarına gelen *tâb* (تاب) kelimelerinden oluşan birleşik bir kelimedir.³⁶ *Tâbân* (تابان) kelimesi ise *tâb* ve isimden sıfat yapım eki olan *-ân* (ان)'dan müteşekkildir. Aynı kelimenin hem sıfat hem mevsuf olduğu bir tamlama, hem ses hem de şekil açısından oldukça uyumludur ve bu yüzden *sûzân* yerine tercih edildiği görülmektedir. Öte yandan *âftâb-ı tâbân* terkinin *ruhsâresi* ibaresini niteliyor olması da *sûzân* yerine *tâbân* kelimesinin kullanılmasına bir sebep olabilir zira divan şiirinde yanağın yakıcılık gibi bir vasfı teşbihlere / istiarelere konu edilmezken parlaklığı daima ön plandadır. İfade ettiğimiz bu sebeplerden hareketle şairin bu beyitte böyle bir tasarrufta bulunduğunu düşünüyoruz.

Mesnevinin 381. beyti olan *Hançer gibi râdan idi bîmi / Saklardı lebinde harf-i mîmi* beytinin ikinci mısraında geçen *saklardı* ibaresi, H nüshasında *tutmazdı* şeklindedir. Şeyh Gâlib müsvedde üzerinde herhangi bir değişiklik yapmadan metni tebyiz ederken *tutmazdı* ibaresini *saklardı*'ya tebdil etmiştir. Burada da beytin iç ahengiyle alakalı bir durum olduğu açıktır. *Tutmazdı* ibaresindeki "t" ve "z" sesi, beyitte başka hiçbir kelimeye bulunmamaktadır. Oysa *saklardı* ibaresi, aynı zamanda ilk mısradaki *hançer* kelimesiyle de bir ahenk oluşturmaktadır. Söz konusu bu değişiklik, Gâlib Dede tarafından yapılması idi zannediyoruz ki kimse buna bir kusur bulamazdı. Fakat o, en küçük yapı biriminden en büyüğüne kadar eserin tüm yönlerini düşünmekte ve şiirin her türlü ince işçiliğini gözetmektedir.

Eserin 394. beyti olan *Sevmez mi sever mi kimse bilmez / Ol rütbede bî-haber denilmez* beytinin ilk mısraındaki *kimse bilmez* ibaresi, H'de önce *pek bilinmez* şeklinde iken üzeri sürh mürekkeple çizilmiş ve hemen kenarına yine sürh mürekkeple *kimse bilmez* şeklinde düzeltilmiştir. Bu değişikliğin beytin hem görsel hem işitsel gücünün artırılması gayesiyle yapıldığı kanaatindeyiz. Zira hem ilk mısradaki "s" sesinin peş peşe tekrar etmesi hem ikinci

36 Ali Ekber Dihudâ, *Lugatnâme-i Dihudâ* 1 ed. Muhammed Mu'in ve Cafer Şahidi, (Tahran: Müesses-e-i Lugatname-i Dihuda, 1998), 165.

mısradaki ses ve şekil açısından *kimse*'ye muvafık *rütbe* kelimesinin geçmesi Gâlib Dede'nin böyle bir değişiklik yapmasında etkili olmuştur diye düşünüyoruz.

Hüsn ü Aşk'ın 216. beyti olan *Veh veh bu ne şekve itdim izhâr / Sad tevbe vü sad hezâr inkâr* beytinde geçen *şekve* kelimesi, H nüshasında önce *sözdür* şeklinde yazılmış; daha sonra üzeri çizilerek *şekve* şeklinde değiştirilmiştir. Şairin böyle bir tasarrufta bulunmasında etkili olan sebeplerden ilkinin ahenk ve diğerinin ise şekil olduğu kanaatindeyiz. Nitekim ikinci mısradaki *tevbe* kelimesi ile *şekve* kelimesi arasındaki ahenk aşikârdır. Bunun ötesinde ilk mısradaki iki kez tekrar eden *veh* (وه) kelimesi *şekve* (شكوه) tercihi ile tekrar yazılmakta böylece hem ses hem de görüntü açısından beytin estetik yönü zenginleştirilmektedir.

Eserin 1606. beyti olan *Bülbülleri tûtî-i sühan-sâz / Bebgâları sûz ü sâza hem-râz* beytinin ikici mısraı, H nüshasında *Bebgâları sûr ü sâza hem-râz* şeklindedir. Şair mûsvedde üzerinde herhangi bir düzeltme yapmaksızın metni tebyiz ederken *sûr* ibaresini *sûz* şeklinde değiştirmiştir. Bu küçük dokunuşla şair, *sühan-sâz*, *sûz*, *sâz*, *hem-râz* kelimeleriyle asonans ve aliterasyon oluşturarak hem göze hem kulağa hoş gelen harika bir beyit inşâd etmiştir.

Mesnevinin 1939. beyti olan *Velhâsil o pîr-i pâk-i kâmil / Ol mâh ile şehre oldı vâsıl* beytinde geçen *vâsıl* ibaresi, H'de *dâhil* şeklinde iken Şeyh Gâlib, mûsveddeyi tebyiz ederken *dâhil* ibaresini *vâsıl* kelimesine tebdil ediyor. Bu değişiklikle ilk mısranın ilk kelimesi, *velhâsil* ile ikinci mısranın sonundaki *vâsıl* kelimesi arasında temin olunan müzikalite, Şeyh Gâlib'in şiirinin üzerinde uzun uzun durduğunu, beyti en mükemmel hale dönüştürebilmek için ince işçiliğe çokça önem verdiğini göstermektedir.

Hüsn ü Aşk'ın 1940. beyti olan *Bir şehri bu kim verâ-yı imkân / Seng-i rehi gevher-i sühan-dân* beytindeki *gevher* ibaresi, H'de *cevher* şeklinde yazılıdır. Şair, mûsvedde nüshada herhangi bir düzeltme yapmaksızın metni temize çekerken *cevher* ibaresini *gevher* şeklinde değiştirmiştir. Bu tercih de yine beytin iç ahengine yönelik bir değişikliktir. Şair eğer *cevher* ibaresini kullansaydı beyitteki tek 'c' harfini kullanmış olacaktı. Oysa şair aynı manaya gelen *gevher* kelimesini kullanarak *seng* kelimesinin sertliğini yumuşatmış böylece beyte ses açısından bir katkıda bulunmuştur.

Mesnevinin 1931. beyti olan *Her bâbda bir sürûş-ı ekrem / Çün Rûh-ı muazzez ü mükerrerem* beytinin ilk mısraındaki *ekrem* ibaresi, H nüshasında *a'zem* şeklinde kayıtlıdır. Şair, mûsvedde üzerinde bir değişiklik yapmamış, metni tebyiz ederken *a'zem* ibaresini *ekrem* şeklinde değiştirmiştir. Nitekim bu değişiklikteki ana sebep, ikinci mısranın son kelimesi olan *mükerrerem* kelimesidir. Şair, iştikâk sanatı yaparak beyti hem ses hem görsel hem de sanat açısından daha da zenginleştirmiştir.

Eserde beytin iç ahengini zenginleştiren, söz ve anlamı birbiriyle pekiştiren ve sanatkârâne bir düşünüşle ince ince işlenen değişiklikler, yukarıda ifade edilenlerden ibaret değildir. Bunların tamamını burada zikretmek bu makalenin sınırlarını aşacağından bu başlık altında topladığımız diğer değişiklikleri bir tablo hâlinde sunmak istiyoruz:

Tablo 3: Beytin İç Ahengine Yönelik Diğer Değişiklikler

Beyit No	Mısraın Müsveddedeki Hâli	Mısraın Son Hâli
91	Meb'ûsına rehber oldu bâis	Meb'ûsına hâdî oldu bâis (T)
98	Afvedüp o şâh-ı âsmân-rahş	Afvetdi o şâh-ı âsmân-rahş (T)
100	Hem etdi o şâh-ı heft-ıklîm	Tâ ede o şâh-ı heft-ıklîm
115	Etmişdi celâdetin hikâyet	Etmişdi şehâmetin hikâyet
126	Arş eyledi câyım ferâmûş	Arş eyledi sâhibin ferâmûş
176	Sohbetleri şî'r ü fazl u irfân Ülfetleri nazm u nesr ü elhân	Ülfetleri şî'r ü fazl u irfân Sohbetleri nazm u nesr ü elhân (T)
188	İşte o kadardır ol hikâye Bâkîsi dürûg-ı bî- nihâye	İşte o kadardır ol hikâyet Bâkîsi dürûg-ı bî- nihâyet (T)
220	Ma'nâdan olur zebânî kâsır	Ma'nîden olur zebânî kâsır (T)
241	Bu resme edüp beyân-ı aşkı	Bu resme koyup beyân-ı aşkı
312	Bir bezm-i latîf olup müretteb	Bir bezm-i latîf edüp müretteb
370	İbni Melek'î sokup zemîne	İbni Melek'î koyup zemîne
742	Mahlûk ile halk u vâsf-ı Hâlık	Mahlûk ile halk nâm-ı Hâlık
703	Dil-şâdlara enîs ü mahrem	Dil-şâdlara enîs-i hoş-dem
762	Serdâr-ı e'imme-i mefâhim	Serdâr-ı e'imme-i e' âzım (T)
769	' Avd etdigidir egerçi akvâ	Ric'atlarıdır egerçi akvâ
776	Şâ'irlige sûz-i derd lâzım	Şâ'irlige sûz u derd lâzım (T)
783	Bir beyza hezâr fahr ü gavgâ	Bir beyza hezâr fahr ü da'vâ
817	Sen kılma bu kâr-ı sehli düşvâr	Gel kılma bu kâr-ı sehli düşvâr
823	Tenhâ-rev olan ger olursa hurşîd	Tenhâ-rev olan ger olsa hurşîd
904	Yâ sen ben olaydı ben olup sen	Yâ sen ben olaydın âh ben sen
907	Çarhın velf rûzgârı çokdur	Çarhın belî rûzgârı çokdur
1187	Âgâz-ı visâli kıldı ser-meşk	Âgâz-ı visâle eyledi meşk
1293	Gitmez o hevâ dimağımızdan OI dûd çıkar ocağımızdan	Gitmez bu hevâ dimağımızdan Bu dûd çıkar ocağımızdan
1294	Ser vermek olur da dönmek olmaz	Cân vermek olur da dönmek olmaz
1409	Yâd etdi biraz o mihr-çihri	Yâd eyledi Hüsn-i mihr-çihri
1420	Salb eyledi sâhire o şâhı	Salb eyledi sîhr ile o şâhı
1466	Su yerine rûh olur revâne	Su yerine cân eder revâne
1546	Kimdir dura bana şimdi karşı	Kimdir dura şimdi bana karşı
1557	Olmazdı mezârî lîk ma'lûm	Olmaz girenin mezârı ma'lûm
1604	Velhâsıl o âteş-i tebâhî	Velhâsıl o âteşin râhî
1647	Gark oldu hemîn nûr nûra	Gark oldu hemân nûr nûra
1678	Ne mâh u ne ol gürûh-ı ahter Ne şâh u ne kürsî-i mücevher	Ne mâh ne ol gürûh-ı ahter Ne şâh ne kürsî-i mücevher
1734	Yıllarca enîn ü giryê vü âh	Yıllarca enîn ü nâle vü âh
1752	Artup o safâ firâk gitsin	Artsın o safâ firâk gitsin
1780	Yâdına gelince fîkr-i dildâr	Yâdına gelince kûy-i dildâr
1875	Geldi ser-i râhî etdi tenvîr	Geldi ser-i râhî kıldı tenvîr

4.3.2. Beytin Simetrisi Açısından Yapılan Değişiklikler

Hüsn ü Aşk'ın 482. beyti olan *Çeşminde nü hüfte nutk-ı İsâ / Bir sözle kazâyı eyler ihyâ* beytinin ikinci mısraı, H nüshasında *Bir sözle ider kazâyı ihyâ* şeklinde kayıtlıdır. Şair, müsvedde üzerinde herhangi bir düzeltme yapmaksızın metni tebyiz ederken söz konusu mısraı, *Bir sözle kazâyı eyler ihyâ* şeklinde değiştirmiştir. Beyitte esaslı bir değişiklik yapılmamış olup sadece *kazâyı* ibaresi takdim; *ider* ibaresi ise tehir ve tebdil edilmiştir. Fakat bu küçük dokunuş, beytin simetrik yapısını etkileyerek beytin estetik yönüne olumlu bir katkıda bulunmuştur:

<i>Çeşminde / nü hüfte / nutk-ı / İsâ</i>	>	<i>Çeşminde / nü hüfte / nutk-ı / İsâ</i>
<i>Bir sözle / ider / kazâyı / ihyâ</i>		<i>Bir sözle / kazâyı / eyler / ihyâ</i>

Yukarıda görüleceği üzere yapılan bu değişikliklerle her mısradaki alt alta gelen kelime / kelime grupları aynı hece sayısına kavuşmuş, divan şiirinde hayli önemsenen simetri ve paralellik, bu küçük değişikliklerle temin edilmiştir. Böylece beyit hem ses hem de şekil açısından daha güzel bir hâle dönüştürülmüştür.

Eserin 333. beyti olan *Mahzûnluk içre zevk-i şâdî / Dil-şâdlık içre nâ-murâdî* beytinin ilk mısraındaki *içre* ibaresi, H' de *içinde* şeklindedir. Şair, herhangi bir düzeltme yapmaksızın *içinde* ibaresini müsveddeyi tebyiz ederken *içre* şeklinde değiştirmiştir. Öncelikle bu değişikliklerle beyitte bir paralellik ve simetrisinin temin edildiğini ifade etmek gerekir:

<i>Mahzûnluk / içinde zevk /-i şâdî</i>	>	<i>Mahzûnluk / içre zevk /-i şâdî</i>
<i>Dil-şâdlık / içre nâ- / murâdî</i>		<i>Dil-şâdlık / içre nâ- / murâdî</i>

Bu değişikliğin, sadece beytin simetrik yapısına değil aynı zamanda vezin açısından da bir tutarlılığın sağlanmasına hizmet ettiği söylenebilir. Eğer *içinde* ibaresi *içre* diye değiştirilmeseydi ilk mısra *mef'ûlü / mefâ'ilün / fe'ülün* iken ikinci mısraın vezni sekt-i melihle *mef'ûlün / fâ'ilün / fe'ülün* olacaktı. Bu da ister istemez beytin ses değerini etkileyecekti. Fakat Gâlib Dede, beyti yazarken *içinde* şeklinde ilham olan ibareyi, müsveddeyi tebyiz ederken beytin ses değeri açısından *içre* şeklinde değiştirmiştir. Bu müdahale, Şeyh Gâlib'in şiirinde en küçük hususlara bile dikkat ettiğini göstermektedir.

Mesnevinin 1499. beyti olan *Süm kâse-i mağz-ı dîv-i esfid / Düm târ-ı şua-ı nûr-ı hurşîd* beytinin ikinci mısraı, H nüshasında önce *Mûy-ı dümi çün şu'â'-ı hurşîd* şeklinde yazılmış iken daha sonra üzeri sürh mürekkeple çizilip *Düm târ-ı şua-ı nûr-ı hurşîd* şeklinde düzeltilmiştir. Bu değişikliğin sebebinin, yukarıda izah ettiğimiz üzere beytin kelimeleri arasında bir paralellik ve simetri temin etmeye ve beytin ahengini arttırmaya yönelik olduğu ileri sürülebilir. Nitekim aşağıda gösterildiği gibi yapılan bu küçük müdahaleyle her iki mısra arasında hem bir paralellik hem de ses benzerliği temin edilmiştir:

<i>Süm kâse / -i mağz-ı dîv / -i esfid</i>	>	<i>Süm kâse / -i mağz-ı dîv / -i esfid</i>
<i>Mûy-ı dü / mi çün şu'â' / -ı hurşîd</i>		<i>Düm târ-ı / şua-ı nûr / -ı hurşîd</i>

Hüs ü Aşk'ın 88. beyiti olan *Azmeyledi vahy-i vârid üzre / Vardı felek-i Utârid üzre* beytindeki *felek-i Utârid* ibaresi, H nüshasında önce *felekü'l-Utârid* şeklinde yazılmışken Gâlib Dede, müsveddede herhangi bir düzeltme yapmaksızın metni tebyiz ederken söz konusu bu Arapça tamlamayı Farsça tamlamaya dönüştürmüştür. Kanaatimizce bu müdahaleyle beytin simetrik bir yapıya büründürülmesi ve böylece beytin söylenişine katkıda bulunulması amaçlanmıştır. Beyitteki *Azmeyledi - Vardı, vahy-i vârid - felek-i Utârid, üzre - üzre* simetrisini *felekü'l-Utârid* tamlaması bozmakta iken Şeyh Gâlib, küçük bir dokunuşla beytin söylenişini daha güçlü kılmıştır.

4.4. Vezin ve Kafiye Gereği Yapılan Değişiklikler

Şeyh Gâlib, her ne kadar şiirde yenileşme akımlarının başladığı XVIII. yüzyılda yaşamış bir şair olsa da divan edebiyatının o dar kalıplarına sıkı sıkıya bağlıdır ve eserlerini kaleme alırken geleneğin önüne koyduğu şekle ve muhtevaya yönelik muayyen kalıplardan hiçbir surette ayrılmaz. Bu noktada onun, şiirin anlam dünyasını genişleten ve göz kadar kulağa da hitap etmesini sağlayan vezin ve kafiye oldukça başarılı olduğunu ifade etmek gerekir.³⁷ Bunun yanı sıra Şeyh Gâlib'in mısraı / beyti önce ilham olunan şekliyle kaydettiği, vezin ve kafiye başlangıçta pek umursamadığı fakat daha sonra mükerreren metnin üstünden geçerken tesadüf ettiği vezin ve kafiye hatalarını tek tek düzelttiği belirtilmelidir. Şeyh Gâlib'in bu metodunu *Hüs ü Aşk*'taki vezin ve kafiye gereği yaptığı değişikliklerden müşahede etmek mümkündür. İlk bakışta bir savrukluğun alameti olarak değerlendirilebilecek bu müdahaleler, Şeyh Gâlib'in şiirini inşâ(d) ederken sergilediği titiz işçiliğin birer göstergesi olarak yorumlanabilir. Örneğin mesnevinin 490. beyti olan *Bir haste bu kim neüzü billâh / Azrâil önünde el-amân-hâh* beytinin ilk mısraındaki *neüzü billâh* ibaresi, H nüshasında *ma'azallâh* şeklindedir. Şair müsvedde üzerinde herhangi bir düzeltme yapmaksızın metni tebyiz ederken *ma'azallâh* ibaresini *neüzü billâh* şeklinde değiştirmiştir. Böyle bir değişime gidilmesinin temel sebebi şüphe yok ki vezindir. Nitekim beyte dikkatle bakıldığında görülecektir ki *Bir haste bu kim ma'azallâh* mısraı *mef'ûlü / mefâ'ilün / fe'ülün* veznine uymuyor. Yukarıda ifade ettiğimiz üzere şair, beyti önce ilham olduğu üzere kaydetmiş, daha sonra metnin üstünden tekrar ve tekrar geçerken mısradaki hece eksikliğini fark ederek *ma'azallâh* kelimesini *neüzü billâh* diye değiştirmiştir. Şairin bu müdahalesi, sadece beyitteki vezin hatasını gidermekle kalmamakta aynı zamanda beytin ses değerine de olumlu bir katkıda bulunmaktadır. Nitekim dikkat edildiğinde *neüzü billâh* kelimesinde geçen “e, u, i” seslerinin *ma'azallâh* kelimesinde tekrar eden “a” sesine nazaran beytin genel ses değerlerine daha uygun olduğu görülecektir.

Hüs ü Aşk'ın 1246. beyti olan *Bin başlı bir ejder-i münakkaş / Mumdan gemi altı bahr-ı âteş* beytinin ilk mısraında geçen *bir* ibaresi, H'de *Bin başlı ejder-i münakkaş* şeklindedir. Görüldüğü üzere bu hâliyle mısra, vezne uymamaktadır. Kadim nüshaların tamamında *bir* ibaresinin bulunması, Gâlib Dede'nin *bir* ibaresini yazmayı unuttuğunu, müsveddeyi tebyiz

37 Sedit Yüksel, *Şeyh Galib Eserlerinin Dil ve Sanat Değeri* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1980), 56.

ederken eklediğini ve böylece mısram veznini doğrulttuğunu göstermektedir. Bir diğer ihtimalse Şeyh Gâlib'in başlangıçta sekt-i melih yapmayı düşünmüş olabileceğidir. Bu açıdan bakılacak olursa Şeyh Gâlib'in başlangıçta sekt-i melih için *bir* kelimesini özellikle yazmadığını, fakat metnin tebyizi esnasında *bir* ibaresinin mısram ahengine katkıda bulunduğunu fark edince daha sonra bu eklemeyi yaptığını söylemek mümkündür.

Mesnevinin 1767. beyti olan *Âhir sana kasd eder perîler / Hûn-ı dilini içere perîler* beytinin ikinci mısraı, H nüshasında *Hûn-ı dilini şarâb ederler* şeklindedir. Müsvedde nüsha üzerinde herhangi bir değişiklik yapılmamasına rağmen bu mısra, kadim nüshaların tamamında *Hûn-ı dilini içere perîler* şeklindedir. Şeyh Gâlib'in, ilhamlarını işlek bir kalemle yazarken yer yer bu tür kafiye hatalarına düştüğü; bunların bazılarını müsvedde üzerinde bazılarını ise metni tebyiz ederken fark ederek değiştirdiği kanaatindeyiz. Nitekim Gâlib Dede, metni tebyiz ederken alt ve üst mısraların kafiyelerinin uymadığını fark edince üçüncü müsveddeye *şarâb ederler* ibaresini *içere perîler* şeklinde kaydetmiş ve böylece hem kafiye düzeltilmiş hem de redif ile beyte hoş bir armoni katmıştır. Yine eserin 1119. beyti olan *Var idi yanında bir belâ-keş / Gayret adı her peyâmı âteş* beytinin ikinci mısraı, H nüshasında önce *Gayret adı kendi şîr* şeklinde yazılmış iken daha sonra *kendi şîr* ibaresinin üzeri sürh mürekkeple çizilmiş kenarına *Gayret adı her peyâmı âteş* hâli not edilmiştir. Buna benzer bir başka değişiklik, mesnevinin 2022. beyti olan *İn dem ki zi-şâirî eser nîst / Sultân-ı sühan menem diger nîst*³⁸ beytinde de görülmektedir. Bu beytin ilk mısrandaki *eser nîst* ibaresi, H nüshasında *nişân nîst* şeklinde yazılmış iken daha sonra *nişân nîst* ibaresinin üzeri sürh mürekkeple çizilip *eser nîst* şeklinde değiştirilmiştir. Tüm bunlar, Şeyh Gâlib'in mısraı / beyti önce ilham olunan şekliyle kaydettiğini, daha sonra çeşitli vesilelerle metnin üzerinden geçtiğini ve gerek kelime bazında gerek beyit bazında çeşitli değişiklikler yaparak mısraı en güzel hâline getirmeye gayret ettiğini göstermektedir.

4.5. Beyitler Arasındaki Rabıtayı Temin Eden Değişiklikler

Şeyh Gâlib, mesnevisini kaleme alırken sadece mısram / beytin bütünlüğünü sağlamakla yetinmemekte aynı zamanda mesnevinin bölümlerini teşkil eden beyitler arasında da bir birlikteliğin ve merbutiyetin bulunmasına dikkat etmektedir. Böylece kendi içinde tutarlı, birbirine merbut bulunan bölüm beyitleri, eserin birbirinden kopuk ve bağımsız bir yapı arz etmemesini sağlamaktadır. Örneğin mesnevinin 1554. beyti olan *Keştî velî nahl-i sûra benzer / Kâlibedi sürh şu 'le-peyker* mısrandaki *keştî* kelimesi, H nüshasında *zevrak* olarak kayıtlıdır. Müsvedde üzerinde herhangi bir düzeltmeye gidilmeksizin *zevrak* kelimesi, metin tebyiz edilirken *keştî* olarak değiştirilmiştir. Kanaatimizce bunun sebebi, bu beyitten önceki üç beytin de *keştî* kelimesi ile başlayan olmasıdır. Buna benzer bir başka tutuma yukarıda ifade ettiğimiz üzere eserin 52. beyti olan *Zulmât çekip sürâdık-ı gayb / Sır söyledi mâha mihr lâ-reyb* beytinde de tesadüf edilmektedir. Gâlib Dede ilk mısraı, H'de önce *Bin perde çekip sürâdık-ı gayb* olarak yazmışken daha sonra, *bin perde* ibaresinin üzerini çizerek *zulmât* şeklinde değiştirmiştir.

38 Şairlikten eser kalmadığı bu zamanda sözün sultanı benim, başka [kimse] yoktur.

Nitekim bu beyitten hemen sonra gelen beyitte de *zulmât* kelimesi mevcuttur. Anlaşılan o ki beyti önce ilham olunan şekliyle kaleme alan Gâlib Dede, önceki / sonraki beyitlerin kelime kadrosunu göz önünde bulundurarak birbirine atıfta bulunan kelimeleri beyitlere eklemektedir.

4.6. Tahkiyeye / Anlatıcıya Dair Yapılan Değişiklikler

Klasik Türk edebiyatının tahkiye ağırlıklı metinlerinin anlatımında Hâkim bakış açısının / yazar-anlatıcının ağırlıkta olduğu görülmektedir. Şeyh Gâlib'in *Hüsn ü Aşk*'in tahkiyesinde de bu geleneksel bakış açısına riayet etmesi, onun geleneğe sıkı bir şekilde bağlı olduğuna işaret etmektedir. Hatta bu geleneği *Hüsn ü Aşk*'ta anlatım tekniğinin / bakış açısının ötesinde yer yer bir anlatıcı olarak görmek, anlatının sustuğu yerlerde bu geleneğin sesini duymak bile mümkündür.³⁹ Bu açıdan *Hüsn ü Aşk*'in müsveddesini incelediğimizde Şeyh Gâlib'in geleneksel bakış açısına riayet etmek için gayret gösterdiği görülmektedir. Ancak onun bu tutumunun bir zorunluluktan kaynaklanmadığını ve bilinçli bir tercihin yansıması olduğunu düşünmekteyiz. Örneğin, mesnevinin 580. beytindeki *Seyrine gece ederdi rağbet / Etmışdi niyâza nâzı sebkât* beyti, H nüshasında önce *Seyrine gece olurdu tâlib / Olmuşdi niyâza nâzı gâlib* şeklinde kayıtlıdır. Daha sonra *olurdu tâlib, olmuşdi ve gâlib* ibarelerinin üzerleri sürh mürekkeple çizilip hemen yanlarına *olurdu tâlib* ibaresi *ederdi rağbet; olmuşdi* ibaresi *etmişdi* ve *gâlib* ibaresi *sebkât* şeklinde değiştirilmiştir. Kanaatimizce beytin müsvedde nüshadaki *Seyrine gece olurdu tâlib / Olmuşdi niyâza nâzı gâlib* hâli, beytin kadim nüshalardaki son hâline nazaran daha ahenklidir ve mana açısından da pek farklılık arz etmemektedir. Şeyh Gâlib'in bu müdahalesinin sebebini şu şekilde izah etmek mümkündür: *Hüsn ü Aşk*'in anlatımında genellikle “hâkim anlatıcı tarzı” benimsenmiştir ve gerçek dünyaya ait konular (söz, şiir, şair ve okur vb.) dışında Şeyh Gâlib'in eser boyunca reel kimliğini ortaya koyduğu hiçbir beyit yoktur. Bu sebeple şair, ikinci mısraın sonunda geçen *gâlib* ibaresi ile hikâyede reel kimliğiyle görünür olabileceği ihtimalini göz önünde bulundurarak beyti neredeyse baştan yazmıştır. Bu da Gâlib Dede'nin sadece söyleyişe değil anlatım tekniğine ve üslûba ne derece ehemmiyet verdiğini göstermektedir.

Eserin 630. beyti olan *Te'sîr-i hevâdan Aşk-ı zî-şân / Olmuşdi uyûn-ı şevk-i cûşân* beytinin ilk mısraındaki *Te'sîr-i hevâdan* tamlaması, H nüshasında önce *Geldik bu taraftan* şeklinde bir bağlayış (geçiş) formeli olarak kayıtlı iken üzeri sürh mürekkeple çizilerek *Te'sîr-i hevâdan* diye değiştirilmiştir. Şair, H nüshasında önce, daha çok geleneksel halk hikâyelerinde karşılaşılan metotlardan olan anlatıcının bir olayı bırakıp bir başka olaya geçerken kullandığı bağlayış (geçiş) formellerinden birini kullanmıştır. Fakat Şeyh Gâlib gibi mükemmeliyetçi ve büyük bir şairin

39 Berat Açıl, özeld *Hüsn ü Aşk* genelde ise tüm Osmanlı mesnevilerinde, geleneğin, anlatının sustuğu anlarda telmihler, atasözleri, deyimler, mazmunlar ve istiarelerin kullanıldığı yerlerde ortaya çıkan, metinlerarası göndermelerle hem anlatının devamına ve anlaşılmasına hem de anlatıya katkıda bulunan bir anlatıcı olduğunu ifade etmektedir. Ayrıntıları için bkz. Berat Açıl, “Osmanlı Mesnevilerinde Anlatıcı Olarak Gelenek: *Hüsn ü Aşk* Örneği”, *Kritik*, 3, (Bahar, 2009): 148-165; Berat Açıl, “Osmanlı Mesnevilerinde Anlatıcı Olarak Gelenek: *Hüsn ü Aşk* Örneği”, *Eser-i Aşk* içinde s. 38-52, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016)

geleneksel halk hikâyecileri gibi bir bağlayış formeli ile başka bir olayı anlatmaya geçmesi beklenmezdi. Nitekim eserinde hiçbir şekilde bu türden bir bağlayış formeline yer vermeyen Gâlib Dede, ilk anda ilhamla söylenen bu ifadeyi müsveddeyi gözden geçirirken değiştirmiştir. Böylece anlatıcı merkezini de değiştirerek beyti geleneksel halk hikâyesi formundan kurtarmıştır. Buna benzer bir başka müdahaleyi ise mesnevinin 1070. beyti olan *Evvil ise Aşk-ı bî-serencâm / Ol şîr-nihâd ü haste-endâm* beytinde yapmıştır. Bu beytin ilk mısraı, H nüshasında *Geldik bu tarafda Aşk-ı nâ-kâm* şeklindedir. Şeyh Gâlib, müsvedde üzerinde herhangi bir düzeltme yapmaksızın eseri tebyiz ederken mısraı, *Evvil ise Aşk-ı bî-serencâm* şeklinde değiştirmiştir. Kanaatimizce söz konusu bu değişiklik ile şair, beytin edebî yönüne de katkıda bulunmuştur. Nitekim yukarıda da ifade ettiğimiz üzere anlatılarda bağlayış (geçiş) formeli olarak kullanılan ‘öte taraftan, bu taraftan, gel gelelim, geldik vb.’ ifadeler, beytin edebî değerini azaltmanın ötesinde beyti salt bağlayış formeline dönüştürmektedir. Bu da Şeyh Gâlib’in hem üslûb hem de muhteva olarak bir hikâye anlatmadığını kanıtlar mahiyettedir. Nitekim o, divanında pek çok hikâyeye yer vermesine rağmen *Hüsn ü Aşk*’ın tasavvufî yönüne binaen tahkiyede klasik hikâye üslûbuna ait anlatım formlarını kullanmamış, onu bir hikâye olarak tanımlamamaktan imtina ederek ‘dâstân’ olarak tavsif etmiştir.

Mesnevinin 1195. beyti olan *Ol dürr ise dil ana sadeftir / Cânân ile cân halef seleftir* beytinin ilk mısraı, H nüshasında *Ben dürr isem ol bana sadeftir* şeklindedir. Gâlib Dede bu mısraın üzerini çizmiş ve hemen kenarına sürh kalemle mısraın tüm kadim nüshalardaki *Ol dürr ise dil ana sadeftir* şeklini yazmıştır. İlk hâliyle şair, birinci tekil anlatım ile Aşk’ın kendisini *inciye*, Hüsn’ü ise *sadefe* teşbih etmesini tahayyül etmiştir. Fakat şair daha sonra müsvedde üzerinde yaptığı değişiklikle hâkim anlatıcı tarzını benimseyerek beyti kendinden tecrit etmiş ve Aşk’a, *o inci ise benim gönlüm ona sadeftir* dedirtmiştir. Bu edilgen yapıya bürünüş, manayı da doğrudan etkilemektedir. Zira mısraın ilk hâliyle, Aşk kendini övmekteyken ikinci hâliyle “hâkim anlatıcı” eserdeki iki kahramanı tavsif etmektedir.

4.7. Dikkatsizlik, Yorgunluk ve Hızlı Yazımdan Kaynaklanan Hatalara Dair Değişiklikler

Hüsn ü Aşk’ın müsvedde nüshasında Şeyh Gâlib’in gerek dikkatsizlik gerek yorgunluk ve gerekse de hızlı yazımdan kaynaklanan bazı hatalar yaptığı; bunların bir kısmını müsvedde üzerinde diğer bir kısmını ise metnin tebyizi esnasında fark ederek değiştirdiği görülmektedir. Özellikle müsvedde nüshanın 20^b ve 23^a varakları arasında üst üste yapılan hatalar, Gâlib Dede’nin bu varakları istinsah ederken yorulduğuna dair bazı alametler taşımaktadır. Örneğin 23^a’da *Her aksden ol zemîn-i pür-nûr / Gösterdi hezâr rûh-ı mahşûr* beytinin istinsahı sırasında *aks* kelimesi yanlış yazılmış, hemen üzeri çizilip üstüne yeniden yazılmıştır. Yine 20^b’de *Sâkı siteme edince âheng / Mey olur idi arakla hem-reng* beytinin ikinci mısraının ilk kelimesi *Perrîde olurdu reng-i sahbâ* mısraından önce sehven tekrar yazılmış hata fark edilince üzeri silinip doğrusu yazılmıştır. Kanaatimizce buna benzer hatalar Gâlib Dede’nin yorgunluğuna delalet etmektedir. Buna benzer bir başka mısra atlama eserdeki 3. Tardiyye’nin 6. bendinin

Gâlib gibi bî-mecâl kaldı / Gönderdiğim arz-ı hâl kaldı mısralarında vakidir. Şair beyti birinci müsveddeden ikinci müsveddeye (H nüshasına) geçirirken bir anlık dikkatsizlikle önce *Gönderdiğim* ibaresini yazmış sonra üzerini çizip atladığı *Gâlib gibi bî-mecâl kaldı* mısramı eklemiş, daha sonra tekrar *Gönderdiğim arz-ı hâl kaldı* mısramı tebyiz etmiştir.

Eserin 681. beyti olan *Ol havza felek garik ü mebhût / Mihr ü mehi hem-çü Yûnus u hût* beytinin ikinci mısraındaki *Yûnus* kelimesi, H'de önce *yosun* şeklinde yazılmış iken daha sonra sürh mürekkeple yuvarlak içine alınarak hemen altına *Yûnus* şeklinde düzeltilmiştir. Yazımları birbirine çok benzeyen bu iki kelimenin süratli bir şekilde yazılırken birbirinin yerine sehven yazıldığı ve metnin kontrolleri sırasında Gâlib Dede tarafından tespit edilerek düzeltildiği kanaatindeyiz. Buna benzer bir hata da eserin 1722. beyti olan *Etmış bu nukûşa ol sitem-hû / Müjgân-ı periyi hâme-i mü* beytinde görülmektedir. İlk mısradaki geçen *sitem-hû* ibaresi, H nüshasında *sitem-cû* şeklinde yazılı iken Şeyh Gâlib müsvedde üzerinde herhangi bir düzeltme yapmamış, metni tebyiz ederken dikkatsizlikle noktayı alta koyduğunu fark etmiş ve *sitem-cû* ibaresini kadim nüshalarda olduğu şekliyle *sitem-hû*'ya tebdil etmiştir. Yine eserin 1675. beyti olan *Ol keyf ile kıldı Aşk tedbîr / Dedi ki nazardadır o şemşîr* beytinin ilk mısraındaki *tedbîr* ibaresi H'de *tebzîr* şeklinde yazılıdır. Kanaatimizce bu da bir imla hatası olarak sehven yazılmış ve yine müsvedde tebyiz olunurken fark edilerek düzeltilmiştir.

Hüsni ü Aşk'ın 856. beyti olan *Âh-ı dilin etme zengî-i mest / Âyîne-i Aşk'ı etme işkest* beytindeki *Aşk'ı* ibaresi, H nüshasında önce hata ile *Hüsni*'i şeklinde yazılmış daha sonra üzeri sürh mürekkep ile çizilip yanına *Aşk'ı* şeklinde düzeltilmiştir. Nitekim bu beyit Sühan'ın [Hüsni'e] Öğüt vermesi" bölümünde geçmektedir ve şairin, Hüsni'e 'Hüsni'ün aynasını kırma' diye nasihat verdimesi pek makul görünmemektedir. Anlaşılan o ki Gâlib Dede, bir dikkatsizlik neticesinde kahramanları birbirine karıştırmış, hemen ardından hatasını fark ederek düzeltilmiştir. Buna benzer bir değişiklik de mesnevinin 1817. beyti olan *Cânımda sürûra var adâvet / Şâd ol desen eylerim kasâvet* beytinde geçen *desen* ibaresinde görülmektedir. H nüshasında *Şâd ol desem eylerim kasâvet* şeklinde kayıtlı olan mısradaki *desem* ibaresinin üzeri sürh mürekkeple çizilip *desen* diye düzeltilmiştir. Nitekim bu değişiklik beytin anlamı açısından da daha uygundur.

Eserin 1260. beyti olan *Gayret dedi ana ey fedâyî / Kârûn'a sor imdi kîmyâyî* beytinin ikinci mısraındaki *sor* ibaresi ise önceki müsveddeden H'ye aktarılırken unutulmuş, Gâlib Dede daha sonra kontroller yaparken bu eksikliği görüp sürh mürekkeple söz konusu kelimeyi beyte ilave etmiştir.

4.8. Şeyh Gâlib'in Türkçe Hassasiyetini Gösteren Değişiklikler

Şeyh Gâlib, hem *Divan*'ında hem de *Hüsni ü Aşk* adlı eserinde her ne kadar sebk-i Hindî'nin tesiriyle çoğunlukla ağıdalı ve Farsça-Arapça menşeli kelimelerden örülü bir dil kullansa da onun bazı şiirlerinde yalın / akıcı bir söyleyişle, öz Türkçe sözcükler ve kafiyeler kullanarak, Türkçe deyim ve atasözlerinden çokça istifade ederek hece vezninde şiirler kaleme aldığı bilinmektedir. Bunlar Şeyh Gâlib'in Türkçeye karşı takındığı müspet tutumu da gösterir

mahiyettedir. *Hüsn ü Aşk*'ın müsveddesi üzerine yapılan incelemelerde Şeyh Gâlib'in Türkçe hassasiyetiyle de bazı değişiklikler yaptığı tespit edilmiştir. Örneğin mesnevinin 609. beyti olan *Müşg idi nesîmi bûstânın / Dinmezdi ru 'âfi ergavânın* beyti, H nüshasında *Müşg idi nesîm-i bûstânî / Dinmezdi ru 'âf-ı ergavânî* şeklindedir. Müsvedde üzerinde herhangi bir düzeltme yapılmayan beytin *nesîm-i bûstânî* ve *ru 'âf-ı ergavânî* ibareleri, müsvedde tebyiz edilirken *nesîmi bûstânın* ve *ru 'âfi ergavânın* şeklinde değiştirilmiştir. Esasında her iki hâliyle de beyit aynı manaya gelmektedir: *Bostanın rüzgârı misk idi, ergavanın ise burun kanaması durmuyordu*. Fakat Gâlib Dede'nin beytin ilk halindeki *nesîm-i bûstânî* ve *ru 'âf-ı ergavânî* Farsça terkiplerini *nesîmi bûstânın* ve *ru 'âfi ergavânın* şeklinde Türkçe isim tamlamasına çevirmesi, kanaatimizce onun Türkçeye ne kadar önem verdiği bir ifadesidir. Nitekim Şeyh Gâlib, *Hüsn ü Aşk*'ın *Sebeb-i Te'lif*'inde Nâbî'yi *Hayrâbâd* isimli eserinde kullandığı bolca Farsça izafet terkiplerden ötürü sert bir dille şöyle eleştirir:

Manzûme-i Fârisî-veş ebyât
Bi'lcümle tetâbû-ı izâfât
İnşâya verir egerçi ziyet
Türkî söz içinde ayn-ı siklet
Az olsa eger degildi mâni'
Derdik ana belki de sanâyi'

Ona göre, Farsça terkiplerin çokça kullanılması metni Farsça manzumelere çevirmekte, Türkçe için bir ağırlık / sıkıntı oluşturmaktadır. Öte yandan Farsça terkiplerin az miktarda kullanılmasına bir mâni bulunmadığını, bir noktada hüner olarak değerlendirilebileceğini ifade etmektedir. Böyle düşünen bir şairin ihtiyaç hâsıl olmadıkça yahut bir anlam nüansı bulunmadıkça Türkçe kelime ve terkipleri tercih etmemesi için hiçbir sebep yoktur. Bu beyit, bizlere Gâlib Dede'nin Türkçeyi önemseydiğini; Türkçesi mümkün iken Farsçasına temayül etmediğini ve edilmemesi gerektiğini göstermesi açısından da oldukça mühimdir. Onun Türkçe hassasiyetini gösterir bir başka değişikliğe ise yukarıda değinilmişti. Şeyh Gâlib mesnevinin 350. beyti olan *Biribirine ulaştı bunlar / Ol bağçede kan yalaştı bunlar* beytini H nüshasında önce *Biribirine ulaştıdardı / Ol bağçede kan yalaştıdardı* şeklinde yazmışken daha sonra, *ulaştıdardı* ve *yalaştıdardı* ibarelerinin üzerlerini çizerek hemen yanına sürh mürekkeple *ulaştı bunlar* ve *yalaştı bunlar* şeklinde düzeltmiştir. Biz bu değişikliğin altında yatan sebebi, Şeyh Gâlib'in İstanbul Türkçesine olan hassasiyetine yoruyoruz. Zira *-dıldardı* şeklindeki bir fiil çekimi, resmî dilde bulunmaz ve ancak konuşma dilinde tesaduf edilebilecek bir ifade biçimidir. Tüm bunlar, Şeyh Gâlib'in bir Türkçe hassasiyetinin bulunduğu ve geleneğin verdiği imkânlar ölçüsünde bunu eserlerinde yansıttığına işaret etmektedir.

4.9. Sadece Müsveddede Bulunan Beyitler⁴⁰

Şeyh Gâlib'in hatt-ı destiyle günümüze kadar gelen *Hüsn ü Aşk*'in müsvedde nüshası üzerine yaptığımız incelemelerde, başka hiçbir yazma ve matbu nüshada yer almayan on bir beyit tespit edilmiştir. Şeyh Gâlib'in sadece müsvedde nüshaya kaydettiği beyitlerden herhangi biri, başka bir yazmada görülebilseydi, bunun bir istinsah problemi olduğu öne sürülebilirdi. Fakat bu beyitlerin hiçbirisinin herhangi bir yazma ve matbu nüshada bulunmaması, bunun basit bir istinsah hatası olarak yorumlanamayacağını açıkça göstermektedir. Kanaatimiz o ki Şeyh Gâlib, bazısını değiştirmek bazısını çıkarmak ve bazısının da yerini değiştirmek suretiyle üzerinde çokça müdahalelerde bulunduğu müsvedde nüshayı tebyiz ederken bir vesileyle içine sinmeyen bu on bir beyti metinden çıkarmıştır. Nitekim söz konusu bu beyitler incelendiğinde bunların bir kısmının, sanat seviyesi açısından diğer beyitlerin çok gerisinde olduğu; bir kısmının ise kelime kadrolarında yapılan çeşitli değişikliklerle başka bölümlerde kullanıldığı görülmektedir. Örneğin metinden bilinçli olarak çıkarıldığını düşündüğümüz beyitlerden birisi olan *Pür-nûr u beyâz o sine-i sâf / Benzerdi amûd-ı subha bî-lâf* beytinin ilk mısraı, çeşitli değişikliklerle *Ol sine-i sâf o gerden-i nûr / Âyineye karşı şem '-i kâfûr* beytinde kullanılmıştır. Görüleceği üzere *Pür-nûr u beyâz o sine-i sâf* ve *Ol sine-i sâf o gerden-i nûr* mısraları arasında ciddi benzerlikler bulunmaktadır. Tüm bu sebeplerden ötürü biz, bu on bir beytin müsvedde tebyiz edilirken bizzat Şeyh Gâlib tarafından sanatsal kaygılarla metinden çıkarıldığına inanıyoruz. Bu beyitler şunlardır:

Şehperr-i sürûş ol şeb-i râz
 Hep Sünbüle'den ederdî pervâz [119. beyit]
 Pür-nûr u beyâz o sine-i sâf
 Benzerdi amûd-ı subha bî-lâf [432. beyit]
 Bî-dilleri va'di gibi berbâd
 Mânend-i habâb süst-bünyâd [505. beyit]
 Ekser Arabî vü nâdir elfâz
 Bi'l-cümle gılâz ü gız u aglâz [784. beyit]
 Tedbîrime çünkü râğbetin var
 Min-ba'd figândan olma bîzâr [957. beyit]
 Ol âteşe karşı Aşk u Gayret
 Salb oldu ki ala bundan ibret [1419. beyit]
 Hurşîde süvâr olup çü İsâ
 Etmezdi seyâhatı mübâlâ [1524. beyit]
 Vaktâ ki cenâb-ı Aşk-ı bî-bâk
 Gam deştine düşdi ârzü-nâk [1527. beyit]
 Keşîye kim eyler ise ikdâm
 Ol divler eyler idi i'dâm [1553. beyit]

40 Sadece müsveddede bulunan bu beyitlere daha önce yayımlanan '*Yazımdan Yayımın Hüsn ü Aşk*'in Serencâmı - I' adlı makalemizde de değinilmişti. Bu beyitler, Şeyh Gâlib'in *Hüsn ü Aşk* üzerindeki tasarruflarından olması hasebiyle burada yeniden gündeme getirilmiştir.

Bu nâr-ı belâdan olma ferrâr
 Batn-ı feres içre girme tekrâr [1598. beyit]
 Ol duhterin adı Huşrübâ'dır
 Âdem-küşdür perî-likâdır [1621. beyit]

5. Sonuç

Müellif hattı nüshaların bir şairin poetikasına / şiir anlayışına dair pek çok karineyi ihtiva ettiği ve bu tür eserlerin metin neşri dışında çeşitli incelemelere tâbi tutulması halinde elde edilecek verilerle klasik Türk edebiyatı şairlerinin gelenek çerçevesinde oluşan poetikasına dair geçerli çıkarımlarda bulunulabileceği tespit edilmiştir. Bu sayede divan dibaceleri, fahriyeler ve sebeb-i telifler'den hareketle ortaya konan tümdengelimci teorik divan şairi poetikalarının pratik düzlemde de doğruluğu ve geçerliliği ortaya konabilir. Çünkü müellifinin hattıyla günümüze ulaşan eserlerde çoğu zaman yazarın eserini nasıl yazdığına, hangi süreçlerden geçirdiğine, eserine ne gibi müdahalelerde bulunduğu dair çokça işaretler bulunmaktadır. Bu işaretlerin divan şairinin poetikasının şiir üzerindeki akislerinden başka bir şey olmadığı kanaatindeyiz ve zamanın yıpratıcı etkisini aşarak günümüze ulaşma imkânını bulan örnekleri iyi kullanabilirsek divan şairinin poetikasına dair daha nesnel bilgiler elde edilebileceğini düşünüyoruz. Bu düşüncemizi Şeyh Gâlib ve *Hüsn ü Aşk* özelinde göstermeye çalıştık. Süleymaniye Kütüphanesi Halet Efendi Bölümü 171 numarada bulunan ve bizzat müellifi Şeyh Gâlib'in hatt-ı destiyle günümüze kadar gelmiş *Hüsn ü Aşk* mesnevisinin müsvedde nüshası üzerine yaptığımız bu çalışmada, bugüne değin Şeyh Gâlib'in poetikasına dair yapılan ilmî çalışmalardaki bulguların, *Hüsn ü Aşk*'ın ham hâli üzerinde yapılan değişiklik ve tasarruflarla örtüştüğü görülmektedir. Şeyh Gâlib'in bir beyti / şiiri kaleme alırken nelere dikkat ettiğini; hangi kelimeyi hangi kelimeyle kullanmaya özen gösterdiğini; edebî sanatları nasıl teşekkül ettirdiğini velhasıl şairliğine dair tüm hassasiyetlerini, *Hüsn ü Aşk*'ın müsveddesinden hareketle ortaya koymaya çalıştık.

Şeyh Gâlib tarafından gerek kelime gerek mısra ve gerek beyit bazında yapılan yüzlerce tasarrufun tespit ve tahlil edildiği bu çalışmada, şairin *Hüsn ü Aşk*'ın edebî, tasavvufi ve plastik yönünü ilgilendiren pek çok kelime değişikliğinde bulunduğu, bunların çeşitli göndermelerin oluşmasında, yeni anlam dünyalarının ve hayal ufuklarının açılmasında etkili olduğu görülmüştür. Çalışma aynı zamanda, Şeyh Gâlib'in hem mesnevinin hem de beyitlerin mükemmelliği adına ince eleyip sık dokuduğunu, mısra / beyti sadece söylemekle iktifa etmediğini, onun üzerinde bir kuyumcu titizliği ile durduğunu, eserin yazımından sonra bile ciddi bir şiir işçiliği yaparak pek çok beyti / mısraı değiştirdiğini ve böylece eserini en mükemmel hâle getirmeye çalıştığını, bir mısra / beyti kaleme alırken onu önce ilham olunan şekliyle vezin ve kafiyesini umursamadan kaydettiğini, fakat daha sonra metni tebyiz ve tashih ederken tesadüf ettiği vezin ve kafiye hatalarını tek tek düzelttiğini delilleri ile ortaya koymuştur. İlk bakışta savrukluğun bir alameti olarak değerlendirilebilecek bu müdahaleler, aslında Gâlib Dede'nin ilhama ne kadar önem verdiğini, ondaki sanat titizliğini ve çabasını gösteren karineler olarak da değerlendirilebilir. Nitekim Şeyh Gâlib mesnevisini kaleme alırken sadece mısraın / beytin

bütünlüğünü sağlamakla yetinmemiş, aynı zamanda beyitler arasında da bir birlikteliğin ve merbutiyetin oluşmasına dikkat ederek bölüm beyitlerinin de kendi içinde tutarlı ve merbut bulunmasını temin etmiştir.

Bu çalışma neticesinde Şeyh Gâlib'in *Hüsn ü Aşk*'ı kaleme alırken bir bütün hâlinde baştan sona yazmadığı; yazıma Sebeb-i Telif'ten başladığı; Tahmid, Na't, Medhiyye-i Mevlânâ ve Der Zikr-i Pişvâ-yı Hod bölümlerinin yazımını ise sona bıraktığı ortaya konmuştur. Şeyh Gâlib'in eserini kaleme alırken dikkatsizlik, yorgunluk ve hızlı yazımdan kaynaklanan bazı hatalar yaptığı; bunların bir kısmını müsvedde üzerinde diğer bir kısmını ise metnin tebyizi esnasında fark ederek değiştirdiği görülmektedir. Bunlar dışında Şeyh Gâlib'in *Hüsn ü Aşk*'ı yazarken eskizler oluşturarak çalıştığı; bu eskizlerin her bir yanına sonradan ilham olunan pek çok beyit eklediği, bir kısım beyitleri çıkardığı yahut yerlerini değiştirdiği; hatta kaç beyit yazdığının dahi hesabını tuttuğu müşahede edilmiştir. Sonradan eklenen, çıkarılan yahut yeri değiştirilen bu beyitler, eserin bölüm başlıklarındaki değişikliklerle birlikte başka makalede tespit ve tahlil edilmeye çalışılacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

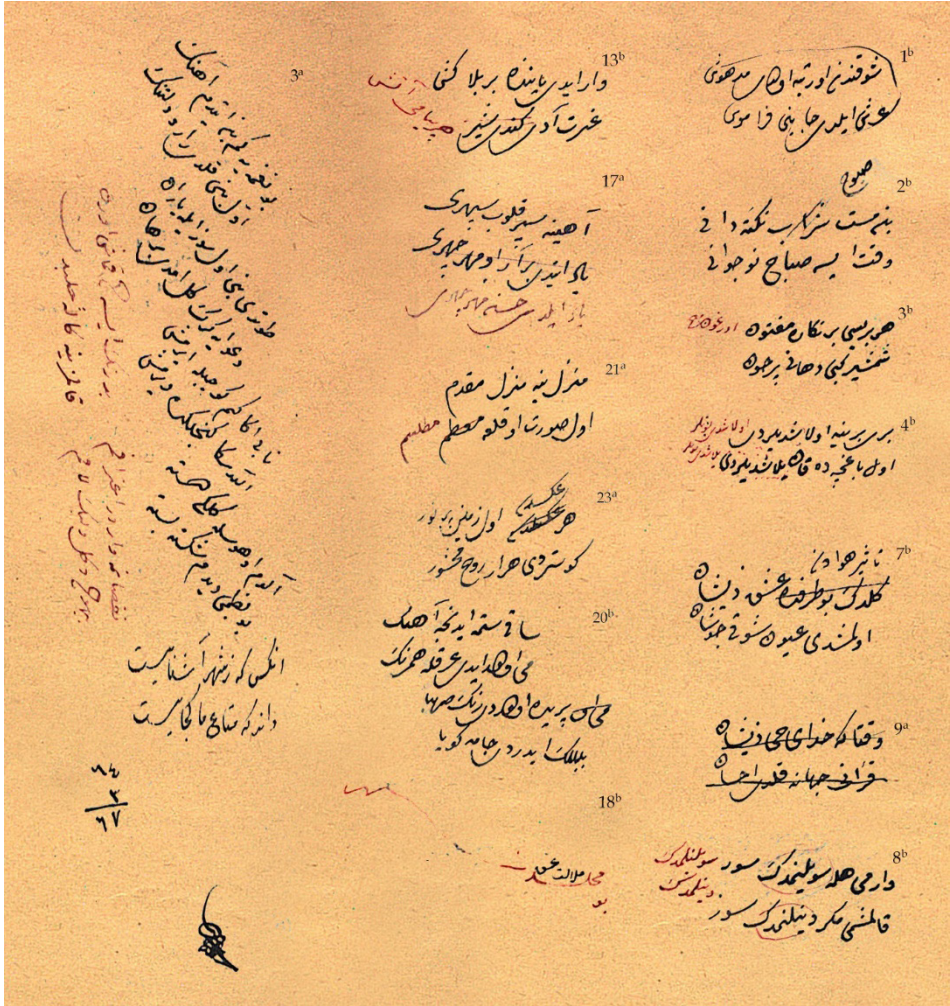
Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Açıl, Berat. "Osmanlı Mesnevilerinde Anlatıcı Olarak Gelenek: *Hüsn ü Aşk* Örneği", *Kritik*, 3, (Bahar, 2009): 148-165.
- Açıl, Berat. *Osmanlı'da Estetik ve Poetika: Kelam, Mucize ve Zorunluluk*. İstanbul: İLEM Konferanslar Serisi 11, 2018.
- Açıl, Berat. "Osmanlı Mesnevilerinde Anlatıcı Olarak Gelenek: *Hüsn ü Aşk* Örneği", *Eser-i Aşk* içinde s. 38-52. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Akkuş, Metin. "Şeyh Gâlib'in Şiir ve Şair Yorumları: *Hüsn ü Aşk*'ta Poetika", *Eser-i Aşk* içinde s. 174-179. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Akün, Ömer Faruk. "Divan Edebiyatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 9. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınevi, (1994): 389-427.
- Arı, Ahmet. "Şeyh Galib'in Poetikası", *Osmanlı Araştırmaları*, 26/26, (2005): 51-72.
- Âşık Çelebi. *Meşâiru 'ş-Şuarâ*. Hazırlayan Filiz Kılıç. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları E-Kitap, 2018.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Otto Yayınları, 2014.

- Dihudâ, Ali Ekber. *Lugatnâme-i Dihudâ 1.* ed. Muhammed Mu'in ve Cafer Şahidi. Tahran: Müessesesi-i Lugatname-i Dihuda, 1998.
- Dilçin, Cem. *Divan Şiiri ve Şairleri Üzerine İncelemeler.* İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2011.
- Doğan, Ahmet. *Aşk'ın Kalbe Yolculuğu -Dönüşüm Sürecindeki İnsanın Sembolik Seyahati ve Hüsn-ü Aşk Örneği-*. Sakarya: Değişim Yayınları, 2013.
- Doğan, Muhammet Nur. *Şeyh Galib Hüsn ü Aşk.* İstanbul: Yelkenli Yayınları, 2015.
- Ece, Selami. *Hüsnüne Aşk Olsun.* Erzurum: Eser Ofset, 2017.
- Gölpınarlı, Abdulkaki. *Şeyh Galib Hüsn ü Aşk.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017.
- Gözitok, Mehmet Akif. "Yazımdan Yayıma Hüsn ü Aşk'ın Serencâmı - I", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (TUDED)*, 60/1, (2020): 263-288.
- Holbrook, Victoria Rowe. *Aşkın Okunmaz Kıyıları.* Çeviren Erol Köroğlu-Engin Kılıç. İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.
- İpekten, Haluk. *Fuzûlî Hayatı Sanatı Eserleri.* Ankara: Akçağ Yayınları, 2008.
- Kaplan, Mahmut. "Şeyh Galib'in Şiir Anlayışı", *Turkish Studies - International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2/4, (2007): 455-465.
- Karaman, Gülay. "Perîşân Çiçek Sünbül ve Klasik Türk Şiirinde İşlenişi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. 1/2 (2012): 288-319.
- Kınalızâde Hasan Çelebi. *Tezkiretü ş-Şuarâ.* Hazırlayan Aysun Sungurhan. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları E-Kitap, 2017.
- Kütük, Rıfat. "Edirneli Örfi Mahmud Ağa'nın Hayatı ve Eserleri", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 26, (2004): 183-210.
- Levend, Agâh Sırrı. *Divan Edebiyatı - Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar.* İstanbul: Enderun Yayınları, 1984.
- Mustafâ Râsim Efendi. *İstılâhât-ı İnsân-ı Kâmil.* Hazırlayan İhsan Kara. İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.
- Sehî Beg. *Heşt-Bihişt.* Hazırlayan Halûk İpekten, Günay Kut vd. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları E-Kitap, 2017.
- Şentürk, Ahmet Atilla. *Osmanlı Şiiri Kılavuzu 2.* İstanbul: OSEDEM, 2017.
- Şığva, Bülent. "Hüsn ü Aşk Mesnevisinden Hareketle Şeyh Gâlib'in Poetikası Üzerine Bazı Düşünceler", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8/13 (2013): 1479-1489.
- Tarlan, Ali Nihat. "Divan Edebiyatı", *Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan'ın Makalelerinden Seçmeler* içinde s. 90-98. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990.
- Tarlan, Ali Nihat. "Divan Edebiyatında San'at Telâkkisi", *Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan'ın Makalelerinden Seçmeler* içinde s. 70-80. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990.
- Tarlan, Ali Nihat. *Fuzulî Divanı Şerhi.* Ankara: Akçağ Yayınları, 1981.
- Turan, Lokman. "Türk Edebiyatında Şiir Yazma Sebepleri ve Edirneli Örfi Mahmud Ağa Divanı'ndaki On İki Gazelin Yazılma Sebepleri Üzerine", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12/ 2, (2008): 367-395.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü.* İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2001.
- Yüksel, Sedit. *Şeyh Galib Eserlerinin Dil ve Sanat Değeri.* Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1980.

Resim 1: Şeyh Gâlib'in Müsvedde Üzerinde Yaptığı Değişikliklere Örnekler

Fuzûlî'nin Türkçesinde Ezgili Soru Cümlesi Yapıları

Question Sentence Structures with Intonation in Fuzuli's Turkish

Mustafa KARATAŞ¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Mustafa Karataş (Dr. Öğr. Üyesi),
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve
Edebiyatları Bölümü, Nevşehir, Türkiye
E-posta: mustafakaratas@nevsehir.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8165-4166

Başvuru/Submitted: 01.10.2020
Revizyon Talebi/Revision Requested:
04.10.2020
Son Revizyon/Last Revision Received:
16.10.2020
Kabul/Accepted: 15.11.2020
Online Yayın/Published Online: 20.12.2020

Atıf/Citation: Karatas, Mustafa. "Fuzûlî'nin Türkçesinde Ezgili Soru Cümlesi Yapıları." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 30, 2 (2020): 563-606.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.804021>

ÖZ

İnsanın temel düşünme aşamalarından biri olan sorunun, bir dil bilgisi kategorisi olarak dünyadaki bütün dillerde olduğu gibi Türkçede de çeşitli kullanımla biçimleri bulunmaktadır. Bunlardan biri de ezgidir (intonation). Soru ezgisi, sözlü bir iletişim sırasında vericinin alıcıya iletmek istediği soruyu birden çok sözcükten oluşan bir cümleyle dile getirirken cümle içerisindeki başta vurgu ve ton dâhil olmak üzere birden çok parçalarüstü ses biriminin uyumlu birlikteliğiyle gerçekleşen ezgilemenin ortaya çıkardığı bir parçalarüstü ses birimidir. Ezgi, çağdaş Türk lehçelerinde ve ağızlarında, çok yaygın ve ölçünlü olmamakla birlikte soru cümlesi kurmada kullanılmaktadır. Ancak ezgili soru cümlesi üretmenin ölçünlü olduğu ve hem konuşma hem de yazı dilinde yaygın olarak kullanıldığı tek Türk lehçesi Azerbaycan Türkçesidir. Soru ezgisi, Azerbaycan Türkçesinde soru eki ve soru sözcükleri ile birlikte soru cümlesi üretme aracı olarak ölçünlü ve yaygın bir biçimde kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesi tarihinde, Eski Anadolu Türkçesinden itibaren çok az da olsa kullanıldığı görülen bu soru cümlesi türü 16. yüzyılda Fuzûlî'den başlayarak daha yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır. İnşa ettiği şiir diliyle sadece Azerbaycan'ın değil bütün Türk dünyasının çok önemli bir şairi olan Fuzûlî'nin Türkçesinde görülen ezgili soru cümleleri, şairin yaratıcılığı ve titizliğiyle kurulmuş farklı yapılarda karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada, Fuzûlî'nin Türkçe Divan'ında kullanılan ezgili soru cümleleri, bu tür soru cümlelerinin göstergesi olan çeşitli sözcük ve yapıların belirlenmesiyle tespit edilmiş, çıkarılan örnekler sınıflandırılarak çeşitli gruplara ayrılmış ve bu yapıların ezgili soru cümlesine dönüşmesini sağlayan ses ve biçim unsurları açıklanmıştır. Böylece, dil tarihlerinde sadece genel bir bilgi olarak yer alan ezgili soru cümlesi konusu, Fuzûlî örneklemleri üzerinden incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Fuzûlî, Ezgili Soru, Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Soru Biçimleri

ABSTRACT

The question, one of the basic stages of human thinking, has various usages in Turkish as a grammar category as in all languages in the world. One of these usages is intonation. Question intonation is a suprasegmental phoneme created by the harmonious combination of multiple suprasegmental phonemes, including primarily stress and tone, in a sentence during a verbal communication while stating the question that the sender wants to convey to the receiver in a sentence consisting of multiple words.

Intonation, though not very common and measured, is used to form question

sentences in contemporary Turkish dialects and accents. However, Azerbaijani Turkish is the only Turkish dialect in which it is prudent to produce question sentences with intonation and is widely used in both spoken and written language. The question intonation is used in a measured and widespread manner as a means of producing question sentences together with the question suffix and question words in Azerbaijani Turkish. This question sentence type, which is seen to be used very little since Old Anatolian Turkish in the history of Azerbaijani Turkish, began to be more widely used starting from Fuzûlî in the 16th century. The questions sentences with intonations, available in Turkish of Fuzuli who is regarded as an important poet of not only in Azerbaijan but also the whole Turkish world with his unique poetic language that he formed, appear in different structures established with the creativity and meticulousness of the poet.

In this study, the question sentences with intonations used in Fuzûlî's Turkish Divan were revealed by determining various words and structures that are indicative of such question sentences, the samples revealed were divided into various groups by categorization, and phonetic and morphological elements which enable these structures to turn into question sentences with intonation were explained. Thus, the subject of the question sentence with intonation, which is only general knowledge in the history of language, was examined by taking into consideration the Fuzûlî sample.

Keywords: Fuzuli, questions with intonation, Azerbaijan Turkish, Turkey Turkish, Question Forms

EXTENDED ABSTRACT

The mental activity of the human, consisting of perceiving, defining and naming his/her environment, processes through the questions asked for all entities, movements and concepts. Therefore, the question, which is one of the basic stages of human thinking and at the same time a literary art (*tecâhül-i ârif ve istifham*) has various ways of being expressed in Turkish, as in all languages in the world as a grammar category. One of these is intonation, one of the “suprasegmental phonemic units”.

The main function of intonation during oral communication is to convey senders' feelings such as surprise, anger, happiness, excitement, teasing, contempt, etc. to the receiver with the meaning of the message. Thus, the intonations indicate the grammatical structures in the sentence with a phoneme. The most important function of intonation in verbal communication is the question.

Question intonation is a suprasegmental sound unit created by the harmonious combination of multiple supra-phonemes such as stress, tone, duration, boundary, and pause in a sentence, while expressing the question that the sender wants to convey to the receiver in a verbal communication with a sentence consisting of multiple words. In other words, while expressing their feelings and thoughts during communication, people perform intonation with the suprasegmental units in each sentence they express. The intonation of the sentence is formed as a result of this process.

In historical and modern Turkish dialects, question sentences are generally made with a question suffix (-mI) or question words (ne, kim, *ka), but intonation is also used as a way of producing question sentences, although it is not very common and measured. However, Azerbaijani Turkish is the only Turkish dialect in which it is prudent to produce question sentences with intonation and is widely used in both spoken and written language. The intonation question is used in a measured and widespread manner in modern Azerbaijani Turkish as a means of producing question sentences together with the question suffix and question words. In fact, it is possible to say that the question sentences derived from the questions with intonation are

used much more than the question sentences derived from the interrogative particles in both speaking and written language. The most prominent feature of the question sentences formed with intonation in Azerbaijani Turkish spoken language is that question intonation is formed by lengthening the last syllable of the sentence by two or three sounds and by increasing the tone. This intonation is shown in written language only with a question mark.

According to the very few studies conducted so far, question sentences with intonations have been used, though not very common, in Old Turkish, Karakhanid Turkish, Kipchak Turkish of historical Turkish dialects with Old Anatolian Turkish, which forms the source of the Contemporary Oghuz dialects. However, the fact that no question marks were used in Turkish texts written in Arabic letters until the 19th century makes it very difficult to identify question sentences that are composed only with intonation. Despite this, in various studies conducted in Azerbaijan, it has been stated that the history of the question sentences with intonation can only be traced back to the 16th century, and it was hardly detected in the centuries before then.

It is seen that these types of question sentences were used more after the 16th century, starting from Fuzuli, and it became more standardized depending on the development of the press language and theater works, from the 19th century onwards, in Azerbaijani Turkish. However, due to the aforementioned difficulties, it is possible to identify such sentences not as simple sentences, but as sentences in combined structures in the historical Azerbaijani Turkish texts. Signs such as conjunctions, prepositions or pronouns, antonyms or positive negative repetitions, comparison sentences, context in this kind of sentence etc. point out that the sentence is a question sentence with intonation. Therefore, tracing this question type in Azerbaijani Turkish history requires the determination of the aforementioned “morphological” and “syntactic” signs.

Studying the Turkish of Fuzûlî, who is a very important poet not only of Azerbaijan, but also of the whole Turkic world with the language of poetry he has built, in terms of question sentences with intonation is of great importance for Turkic studies.

In this study, the question sentences with intonations used in Fuzûlî’s Turkish Divan were revealed by determining various words and structures that are indicative of such question sentences. The samples revealed were divided into various groups by categorization, and phonetic and the morphological elements which enable these structures to turn into question sentences with intonation were explained. Thus, the subject of the question sentence with intonation, which is only general knowledge in the history of language, was examined by taking into consideration the Fuzûlî sample. In this study, it was found that the question sentences with intonation established with the creativity and meticulousness of Fuzuli have mainly two different structures: Question Sentence Structures Constructed Only with Intonation and Question Sentence Structures with Intonation Supported by the Interrogative Particle. There were 24 examples defined for the first structure, and 11 examples defined for the second. It is expected that the method used in this study, in which a total of 35 examples were determined, is of a quality that can be used for other poets and writers who worked in the history of Azerbaijani Turkish.

Giriş

Dilin temel işlevi “iletişim sağlamak”tır. Ancak soyut ve somut bütün varlık, hareket ve kavramların çeşitli seslerle kodlanarak adlandırılmasıyla oluşan bir sistem olması nedeniyle dil, insanların içinde buldukları dünyayı anlamalarını, anlamlandırmalarını ve öğrenmelerini de sağlar. İnsanın içinde bulunduğu bu zihinsel süreç, bütün varlık, hareket ve kavramlara yönelik sorulan sorular aracılığıyla işler ve böylece insan, sorgulama adı verilen düşünme aşamalarından birini gerçekleştirmiş olur.

İnsanın temel düşünme aşamalarından biri ve aynı zamanda edebi bir sanat (*tecâhül-i ârif* ve *istifham*) olan soru, tüm dillerde bulunan bir dil bilgisi kategorisidir. Bu kategori için Türkçede kullanılan dil birimlerinden biri de *ezgi*dir. Ezginin, dilde “parçalarüstü ses birimleri” olarak adlandırılan *vurgu*, *ton*, *süre*, *sınır*, *durak* gibi birimlerle birlikte sözlü iletişim sırasında vericinin alıcıya iletmek istediği anlam¹ üzerinde çok önemli bir anlam belirleyici etkisi vardır.² Şaşkınlık, öfke, mutluluk, heyecan, alay, küçümseme vb. duyguları da alıcıya aktaran ezginin anlamı belirleme işlevi ile birlikte³ en önemli görevi, “gramatikal yapının bir işareti gibi çalışmasıdır. Bu, noktalamaya benzeyen, fakat daha fazla farklılığa yol açan bir görevdir. Cümleler vb. dil bilgisi yapıları arasındaki farklılıklar, ezgileme kullanılarak belirlenir.”⁴ Ezgilemenin göstergesi gibi çalışan dil bilgisi kategorilerinden biri de sorudur.

Türkçe parçalarüstü ses birimleri açısından da çok önemli bir zenginliğe sahiptir. Günümüzde laboratuvar olanaklarının zenginleşmesiyle bu birimlerle ilgili çalışmalar da artmaktadır. Ancak tarihi Türk lehçelerindeki parçalarüstü birimlerin kullanılmasıyla ve kullanılma biçimleriyle ilgili yeteri kadar çalışma bulunmamaktadır. Bu durumun en önemli nedeni, elbette vurgu, ton, ezgi gibi birimlerin yazıda gösterilmeyişidir. 19. yüzyıldan itibaren Türk dilinin yazı dili olarak kullanıldığı bölgelerde Arap, Kiril ve Latin alfabesiyle üretilmiş metinlerde, noktalama işaretleri kullanılmış olmasına rağmen bu yüzyıldan önceki devirlerde, özellikle Arap harfleriyle yazılmış Türkçe metinlerde, soru işaretinin kullanılmaması özellikle ezgili soru cümlelerinin belirlenebilmesini güçleştirebilmektedir. Ancak çağdaş Azerbaycan Türkçesinde de bu tür soru cümlelerinin üretiminde, soru işareti dışında yaygın olarak kullanılan “morfolojik” ve “sentaktik” unsurların belirlenmesiyle bahsi geçen metinlerdeki ezgili soru örneklerinin de belirlenebileceği düşünülmüştür. Bu düşünce, Fuzûlî'nin Türkçe Divanı'nda ezgiyle kurulan soru cümlelerinin tespit edilmesi, cümle yapılarının “söz mimarı” olarak

1 *Ezgileme* (intonasyon) kavramı ile ilgili Türkiye'de ilk çalışmalardan birini gerçekleştirmiş olan Muzaffer Tansu, halk ozanı Emrah'ın “Sabahtan uğradım ben bir fidana.” dizesiyle başlayan şiirini oluşturan seslerin “melodik desenlerini” frekanslar düzeyinde incelemiş ve çeşitli grafiklerle göstermiştir: Muzaffer Tansu, *Türk Dilinin Entonasyonu Tevrübi Etüd* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Enstitüsü Neşriyatı, 1941).

2 Muhsine Börekçi, “Türkçede Vurgu -Tonlama - Ölçü - Anlam İlişkisi”, *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* 12 (2005), 195-205.

3 Ezginin “konuşma sezdirimlerinin aktarılışına” da çeşitli katkıları olduğu belirlenmiştir: İclal Ergenç ve Leyla Subaşı Uzun “Bir Söylem Ögesi Olarak Ezgi”, *DTCF Dergisi* 38/1-2 (1998), 123-133.

4 David Crystal, *A Dictionary of Linguistic and Phonetics* (Cambridge-USA: Third Edition, 1991), 182.

nitelendirilen⁵ Fuzûlî tarafından nasıl “inşa” edildiğinin çözümlenmesi amacını taşıyan bu çalışmanın hareket noktasını oluşturmuştur.

1. Soru Cümlesi Kurma Aracı Olarak Ezgileme ve Ezgi

Dil biliminin bir kolu olan ve amacı bir dildeki anlam ayırıcı sesleri belirlemek olan *ses bilgisinin* (fonoloji)⁶ iki temel çalışma alanı bulunmaktadır: *parçalı sesler* ve *parçalarüstü sesler*. Ses bilgisinde ele alınan *sesbirimler* (fonem) ve *alt sesbirimler* (alofon), tek tek incelenebilen *parçalı* (segmental) seslerdir. Bu seslerin dışında, tek tek incelenemeyen, birden fazla parça ile iletişimde anlam iletmede kullanılan ve *parçalarüstü* (suprasegmental) bir yapıya sahip olan ses ile ilgili birimler de bulunmaktadır.

Parça düzeyinde tek ses üzerinden ses yükseltip alçaltmaya gerek duyulmadan yapılmak istenen, parçalarüstü ses bilgisinde birden fazla sesin kullanılmasıyla gerçekleştirilir. Parçalarüstü birimler; sesin süre, şiddet, frekans gibi akustik özelliklerine bağlı olarak ortaya çıkan ve dilin hece, kelime, cümle gibi parçalardan oluşmuş birimleriyle ilgili olan vurgu, ton, ezgi, süre, sınır, durak gibi birimlerdir. Kısaca ifade etmek gerekirse, parça seviyesinde bir sesbirim (fonem) değişikliğiyle yapılabilen anlam değişiklikleri, parçalarüstü düzeyde vurgu, ton, ezgi, süre, sınır, durak tarafından gerçekleştirilir. Sözlü iletişimde bu birimler; sevinç, korku, şaşkınlık, kızgınlık, neşe, hayret, küçümseme, iğrenme ve benzeri duyguların ifade edilmesini,⁷ gösterilmesini, hatta emir ve isteklerin de daha etkili bir biçimde iletilmesini sağlar.⁸

Türkçede sözlü iletişim sırasında vericinin (konuşan) alıcıya (dinleyen) soru sormak için bağımlı biçimbirim (-mI) veya bağımsız biçimbirimlerle (soru sözleri) birlikte yararlandığı unsurlardan biri de parçalarüstü birimlerdir. Konuyla ilgi yapılmış çalışmalarda, bir ek/edat (-mI) veya sözcük (kim, ne, nasıl vb.) dışında düz cümleleri (bildirme cümleleri) soru cümlesine

5 Cem Dilçin, *Studies on Fuzuli's Divan/Fuzûlî Divanı Üzerine Notlar* (Harvard University: The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 2001), XVIII.

6 Dil biliminin insan dilindeki konuşma seslerini inceleyen iki kolu vardır: *Ses bilimi* (fonetik), konuşma dilindeki tanımlanabilen gerçek sesleri inceler. Bu incelemeyi herhangi bir dilden hareketle değil, genel olarak bütün dillerdeki sesleri göz önüne alarak yapar. *Ses bilgisi* (fonoloji) ise özel olarak belli bir dile ve seslerin o dilin ses sistemi içindeki işlevlerine odaklanır. Temelde cevabını aradığı konular, bir sesin belli bir dilin ses yapısında anlam ayırıcı işlevinin olup olmadığı, bir dildeki iki ses arasındaki farkın anlamı ayırıp ayırmadığıdır. *Ses bilimi* (fonetik), genel olarak bütün dilleri kapsayacak şekilde gerçek sesleri incelerken *ses bilgisi* (fonoloji), belli bir dildeki seslerin o dildeki işlevlerini, birbirleriyle etkileşimlerini, diziliş ve değişim kurallarını inceler (Kortmann 1999: 19'dan aktaran Demir, Yılmaz 2014: 10; Mustafa Karataş, *Her Yönüyle Türk Dili* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2019): 317-318.

7 Parçalarüstü birimlerin iletişimde çok önemli bir işlevi vardır. Örneğin, bu birimlerin Türkçede, tekrarlı yapılar ve beden dili ile birlikte vericinin/konuşucununun duygu ve düşüncelerini yansıtmakta çok etkili olduğu belirlenmiştir: Erkan Hirik, “Tekrarlı Yüklemeler ile Parçalarüstü Ses Birimlerin Anlama Etkisi”, *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, 8/53 (2019): 1-16.

8 Mustafa Volkan Coşkun, “Ana Dili Eğitiminde Parçalarüstü Birimlerin Önemi ve Teknoloji Destekli Olarak Kavratılması”, *Bilig* 48 (2009), 42-43; Mustafa Volkan Coşkun, *Türkçenin Ses Bilgisi*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015), 142.

dönüştürmede kullanılan birim(ler) için farklı terimler kullanılmaktadır: *Entonasyon*⁹; *ezgi*, *ezgileme* (“intonation”)¹⁰; *titremleme* (“intonation”)¹¹; *ton*, *tonlama*¹² *vurgu* (“stress”)¹³, *vurgu ve tonlama*.¹⁴

İlk bakışta sadece terim tercihindeki bir farklılık¹⁵ gibi görünse de bu terimler arasında ses bilimi açısından bir takım farklılıklar bulunduğu belirtilmektedir: “Hece ve kelimelerdeki vurgular toplamı, yani vurguların bir araya gelerek art arda birleşmeleri tonu; cümledeki tonların toplamı ise, ezgiyi meydana getirir.”¹⁶

Ergenç ve Subaşı Uzun da “ezgi”nin diğer kavramlardan farklı olduğunu, Lipka 1977: 135, Lindner 1981: 306 ve Boves vd. 1984: 20’ye dayanarak “ezgi”nin diğer dilsel ve dil dışı etmenlerle birlikte belirleyici bir rol yüklediğini, birden çok bürünbirimin bir bileşkesi olduğunu ve bu nedenle de söylemde diğer bürünbirimlere oranla, daha ön plana çıktığını; durak, ton, ses rengi değişimlerinin de ezginin değişkeleri olduğunu ifade etmiştir.¹⁷

Ezgiyi oluşturan birimleri, “sözlü metin”, “sözlü paragraf”, “maksimum duraklı birim”, “minimum duraklı birim” ve “öbek” olarak gruplandıran Demircan, “perde düzeyi değişimi ve vurgular arasındaki ilişkiler (motif)” açısından da “sunuş”, “eş ağırlık”, “konu/yorum”, “önemseme”, “özetleme” ve “aralama” gibi “motif”lerin birleşerek ezgiyi oluşturduğunu, ayrıca Türkçe ezgilemenin “yüksek perdeden alçak perdeye doğru inen” Türk müziğinin özelliklerine benzediğini ve ezgilemenin değişmez özelliklerinin “birincil vurgu yeri”, “zorunlu/seçimli durak yerleri” ve kavşaklar” olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca yazarın Rose Nash’tan¹⁸ alıntılıyarak verdiği bilgiye göre, “Türkçenin ritmi sözcük vurgusu ile belirlenmektedir.”¹⁹

Aralarında ses bilimi açısından çeşitli farklar olmakla birlikte, parçalarüstü birimler olarak

- 9 Tansu, *Türk Dilinin Entonasyonu Tavrübi Etüd*; Nevin Selen, *Entonasyon Analizleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1973).
- 10 Ergenç ve Uzun “Bir Söylem Ögesi Olarak Ezgi”; Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim 2* Cilt (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000); Sumru Özsoy, “Ses Bilgisi”, *Genel Dilbilim-II*, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2013); Ömer Demircan, “Türkçe Ezgilemeye Giriş”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* (28-29/1980-1981[1983]), 65-79; Feyza Tokat, “Türkçenin Tarihi Dönemlerine Ait Yazılı Kaynaklarda Ezgi İle Soru: Tezkire-i Şeyh Safi Örneği”, *Uluslararası Türk Lehçeleri Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)* 2/2 (2018).
- 11 Günay Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2012).
- 12 İlkin Guliyev, “Kaşgarlı Mahmud’un ‘Divanü Lügatit Türk Eserinde Kullanılmış Soru Cümleleri (Azerbaycan Türkçesi İle Mukayese)”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11 (2013).
- 13 Leyla Karahan, *Anadolu Ağzlarının Sınıflandırılması* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996); Gülşen Seyhan Alışık, “Azerbaycan Türkçesi” *Türkler Ansiklopedisi* C. 19 (2002); Hilal Oytun Altun, *Türkçede Soru* (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2009); Şahap Bulak, “Türkçede ‘-ml/-ml’ Soru Unsuru”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 66 (2019).
- 14 Hülya Aşkın Balcı vd, “İşlevleri Bakımından Kıssü'l-Enbiya ve Nehcü'l-Feradis'te Soru Cümleleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı/27 (2005).
- 15 Bu çalışmanın temel amacı konuyla ilgili kavram ve terimleri incelemek olmadığı için terimler konusundaki tartışmalara girilmeyecektir.
- 16 Coşkun, *Türkçenin Ses Bilgisi*, 148.
- 17 Ergenç, Uzun “Bir Söylem Ögesi Olarak Ezgi”, 122.
- 18 Rose Nash, *Turkish Intonation- An Instrumental Study* (Mouton, 1973).
- 19 Demircan, “Türkçe Ezgilemeye Giriş”, 73.

nitelendirilen bu kavramların tamamı, insanların duygu ve düşünce dünyalarını yansıttıkları cümlelere “ezgi yükleyen parçalar”dır. “Burada ezgiyle ifade edilmek istenen, vurgu, ton, kelimelerin, kelime gruplarının, ana ve ara anlamlı birimlerin ve cümlelerin söyleyiş süreleri, kelimeler, kelime grupları ana ve ara anlamlı birim ve cümlelerin aralarındaki durma süreleri (durak süresi) ve seslerin şiddetidir. Bir cümlenin ezgisini oluşturanlar, cümleye melodik özellik kazandıranlar bu unsurlardır.”²⁰ Buna göre insanların iletişim sırasında duygu ve düşüncelerini ifade ederken kullandıkları her cümle bir ezgiye sahiptir ve ezgiyi öncelikle cümle içerisindeki tonlar ve onlarla birlikte de vurgu, süre (uzunluk), durak ve şiddet gibi birimler oluşturur. Örneğin, bir sözcükteki ünlünün normal süresinden daha fazla uzatılması, ses tellerindeki titreşim sayısının artması anlamına geldiği için, bu durum tonlama ile ilgilidir. Ancak verici, duygu veya düşüncesini alıcıya iki veya daha çok sözcükten oluşan bir cümleyle iletilmek istiyorsa burada artık ezgiden söz edilir. Çünkü cümle içerisinde tonlar dâhil birden çok parçalarüstü ses birimi devreye girer, bu birimlerin uyumlu birlikteliğiyle ezgileme gerçekleşir ve cümlenin ezgisi (intonasyon) ortaya çıkar. Bu ezgi de vericinin (konuşan) iletmek istediği duygunun ifadesidir. Dolayısıyla insanın yaptığı, esas itibarıyla ezgilemedir. Bu nedenle ezgileme bir süreç; ezgi ise bir sonuçtur.

Örneğin çağdaş AZT’de özellikle konuşma dilinde soru ifadeleri ezgiyle gerçekleştirilir:

- a. *Gələcəksən.* “Geleceksin.”
- b. *Gələcəksə:n?21* “Gelecek misin?”
- c. *Sən bu gün bizə gələcəksə:n?*
  - c1. “Sen bugün bize **gelecek misin**?”
  - c2. “Sen bugün **bize** mi geleceksin?”
  - c3. “Sen **bugün** mü bize geleceksin?”
  - c4. “**Sen** mi bugün bize geleceksin?”

Yukarıdaki örneklerden a’da düz bir bildirme cümlesi bulunmaktadır. Bu cümle ifade edilmek istenen duyguya göre (tehdit, emir, rica vb.) çeşitli vurgularla alıcıya aktarılır. Verici alıcıya soru soruyorsa b’deki gibi sözcüğün son hecesinin ünlüsü uzatılır. Bu uzatma tonlamayla ilgilidir. Dolayısıyla buradaki soruyu gerçekleştiren tonlamadır. Ancak soru c’deki gibi iki veya daha fazla sözcükten oluşan bir cümleyle soruluyorsa burada vurgu, ton, süre (uzunluk), sınır, durak gibi diğer parçalarüstü ses birimleri de anlamı etkiler. İşte vericinin alıcıya iletmek istediği duyguyu bu birimlerle elde etme sürecine *ezgileme* adı verilir. Bunun sonucunda ortaya çıkan birim ise *soru ezgisidir*. Örneğin, c’deki cümlede tüm sözcüklerdeki vurgular eşit düzeyde olur ve sadece yüklem son hecesindeki ünlü (ə) uzatılırsa (tonlama) c1’deki, yüklem son hecesindeki uzunlukla birlikte yüklemden önceki sözcüğe (bizə) vurgu yapılırsa c2’deki, yüklem son hecesindeki uzunlukla birlikte “bu gün” sözcüğüne vurgu yapılırsa

20 Coşkun, *Türkçenin Ses Bilgisi*, 156.

21 “:” (iki nokta), öncesindeki sesin uzun sesletime sahip olduğunu gösteren bir fonetik işaretidir.

c3'teki ve "Sən" sözcüğüne vurgu yapılırsa c4'teki anlam ortaya çıkar. Görüldüğü gibi c'deki cümle yalnızca ezgiyle kurulmuş bir soru cümlesidir ve bu soru ezgisini başta vurgular ve tonlamalar oluşturmuştur.

Örneklerden de anlaşılacağı gibi bir cümlenin soru cümlesi olabilmesi için sözlü iletişim sırasında konuşurun "amacı ve sezdirimleri ile dinleyicinin çıkarımlarının bir toplamı" olan konuşma eylemini gerçekleştirirken²² vurgu ve tonları (ör. sesi uzatma) kullanarak soru ezgisini ortaya çıkarması gerekir. Böylece ezgili soru cümlesi oluşur.

Oğuz grubu Türk lehçelerinden biri olan AZT'de ise bu kavram için yaygın olarak *intonasiya* veya *avazlanma* terimleri kullanılmaktadır. Sözlerdeki seslerin alçalması yükselmesi, hızlanması yavaşlaması, güçlenmesi zayıflaması, durgularla bölünmesi bölünmemesine bağlı olarak çeşitli duyguları dinleyene ancak cümle içerisinde yansıması nedeniyle "seslenmenin cümledeki hareketi" olarak da nitelendirilen bu kavramın adının da bu özelliğinden dolayı *avazlanma* olduğu belirtilmiş ve terim hakkında şu bilgiler verilmiştir: Konuşurken cümlenin sadece konusu değil, söylenme amacı da cümledeki sözlerin sesletimini etkilemektedir. Yani ses bazen yükselir bazen de aksine alçalır, bazen uzar bazen de kısılır, bazen konuşma akışı sırasında kesik kesik söylenirken bazen de aksine aralıksız bir bütün oluşturur. Böylece de söz veya cümlenin belirli tonlarda ve nitelikte dalgaları oluşur ve konuşmanın ritmik ve melodik akışı biçimlenir. İşte buna *avazlanma* (intonasiya) denir.²³

Bu bilgilerden hareketle bu çalışmada, Fuzûlî'nin bir üslup özelliği olarak şiirlerinde yararlandığı soru cümlesi türü için *ezgili soru* ifadeleri kullanılmıştır.²⁴

2. Azerbaycan Türkçesinde Ezgili Soru

Hem isimlerde hem de fiillerde soru ifade eden bir "gramer kategorisi"²⁵ olan sorunun dünyadaki bütün dillerde olduğu gibi Türkçede de çeşitli yolları bulunmaktadır. Türkçede soru cümlesi kurma yolları da üretilme biçimindeki dil bilgisi unsurlarındaki farklılıklara göre üç ana başlık altında incelenmektedir: *mI'lı (Soru Ekiyle Kurulan) Sorular, Ne/kim/*ka'lı26 (Soru Sözcükleriyle Kurulan) Sorular, Ezgili (Ezgileme Yoluyla Kurulan) Sorular.*²⁷ Bu soru

22 Ergenç, Uzun "Bir Söylem Ögesi Olarak Ezgi", 123.

23 Abdüleziz Dəmirçizadə, *Müasir Azərbaycan Dili (C. 1: Fonetika, Orfoepiya, Orfoqrafiya)* (Bakü: Şark-Garb, 2007), 135.

24 Feyza Tokat da, XVI. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının en hacimli tercüme eseri olduğunu dile getirdiği Şeyh Safi Erdebili'nin *Tezkire-i Şeyh Safi* adlı eserindeki ezgi ile kurulan soru cümlelerini tespit ettiği çalışmasında (2018), soru cümlesi üretmede kullanılan parçalarüstü ses birimi için "ezgi" terimini kullanmayı tercih etmiştir.

25 Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi* (İstanbul: Bayrak Yayınları, 1997), 130, 136.

26 Altun'un "ka'lı sorular"dan kastettiği ET *kayü/kanyu* "hangi", kaçan "ne zaman", *kaltı* "nasıl", *kança/kanta* "nereye", *kantan* "nereden", *kani* "hani" vd. soru sözcüklüdür. Sıfat ya da zamir olarak kullanılan ve çeşitli ses değişimleriyle günümüze kadar kullanılagelen (TT *hani, hangi; AZT hansı, hara, hardan, haçan* vd.) bu sözlerin kuramsal (hipotetik) **ka* kökünden türemiş olduğu var sayılmıştır: Altun, *Türkçede Soru*, 1-10.

27 Konuyla ilgili tek doktora tezi olan "Türkçede Soru" başlıklı çalışmada Altun, genel Türkçedeki soru cümlelerini yapılarına ve anlamlarına göre sınıflandırmıştır. Yapı bakımından soru cümlelerini *Evet-hayır Soruları* ve *Kim, ne, *ka Soruları* olmak üzere iki başlık altında inceleyen yazara göre *Evet-hayır Soruları* üç gruba ayrılmaktadır: *Soru Eki, Vurgu, Seçenekli Sorular*: Altun, *Türkçede Soru*, XLV- XLVI).

cümlesi biçimleri de *biçim bilgisi* (morfoloji), *söz dizimi* (sentaks) ve *ses bilgisi* (fonoloji) açılarından incelenmektedir. “-mI”lı sorular isim ve fiillere eklenen -mI ekiyle²⁸ gerçekleştiği için biçim bilgisi; “Ne, kim, *ka’lı sorular” çeşitli soru sözcükleriyle (sıfat, zarf, zamir) ve bu sözcüklerin cümle içindeki çeşitli kullanımlarıyla gerçekleştiği için biçim bilgisi ve söz dizimi; ezgiyle yapılan sorular ise parçalarüstü ses birimlerinin cümle içerisindeki çeşitli kullanımıyla gerçekleştiği için de ses bilgisi ve söz dizimi açılarından incelenebilmektedir.

Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde genel olarak soru cümlelerinin soru eki²⁹ veya soru sözcükleriyle yapıldığı belirtilmektedir.³⁰

Dünyadaki tüm dillerde olduğu gibi Türkçede de soru cümleleri kurmakta yaygın bir biçimde kullanılan ezgili soru örneklerinin tarihî Türk lehçelerinde belirlenebilmesi, özellikle Arap harfli metinlerde 19. yüzyıla kadar noktalama işaretlerinin kullanılmamış olması³¹ nedeniyle çok zordur. Çünkü bu soruyu var eden ezgi, yukarıda da ifade edildiği gibi bir konuşma dili özelliğidir ve bunun yazıda gösterilmesinin temel yolu sonuna soru işareti konmasıdır. Soru işaretinin çok geç dönemlerde kullanılmaya başlaması nedeniyle Türkçenin ezgileme olanak ve özelliklerinin belirlenebilmesi çok mümkün görünmemektedir.³² Bu nedenle Türk dili tarihindeki metinler üzerinde ezgiyle kurulmuş soru cümlelerinin varlığını araştıran özel çalışmalar çok azdır.³³ Konuyla ilgili araştırmalar, daha çok tarihî Türk lehçelerindeki metinlerde soru eki veya soru cümleleri ile ilgili yapılmış genel çalışmalardır.³⁴

Tarihî Türk lehçelerinden Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi ve Kıpçak Türkçesinde bu özellikte soru cümlelerinin belirlenemediği,³⁵ ancak Çağatay Türkçesinde az sayıda örnekte tespit edildiği ifade edilmiştir.³⁶

28 Türklük biliminde kökeni ve kategorisi hâlâ tartışılara konu olan bu biçimbirim için *ek* dışında *edat* veya *enklitik* terimi de kullanılmaktadır. Bu çalışmanın konusu olmadığı için burada terim tartışmasına girilmemiş, daha yaygın bir kullanım alanına sahip olan ek terimi kullanılmış ve -mI biçiminde gösterilmiştir. Ekin tarihi ve çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı, kökeni, ekleşme süreci, kullanım alanı, kullanım şekli, yazımı, söz dizimsel yeri ve kategorik durumu hakkında geniş bilgi için bk. Bulak, “Türkçede ‘-mI/-mI’ Soru UNSURLU”.

29 AZT., Gag., Krç-Blk., TT. -mI, ~ -mu; Alt. -pa, ~ -po, ~ -ba, ~ -bo; Bşk. -mİ, ~ -mÖ; Kzk., Kkp., Nog., Hak., -pa, ~ -ba, ~ -ma; Krg. -bI, ~ -bu; Özb. -mI; Uyg. -mu; Tuv. -be (A. M Şçerbak, *Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler*. çev. Yakup Karasoy, Naile Hacızade, Mevlüt Gülmez (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016), 52.

30 Altun, *Türkçede Soru*; İbrahim Ahmet Aydemir, “Interrogative structures in Tuvan”, *Turkic Languages* 19 (2015): 114’ten aktaran Tuba Kaya, “Oğuz Grubu Türk Dillerinde Soru Yapıları” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2019), 19.

31 R. C. Məhərrəmov və M. P. Cahangirov, *Azərbaycan Dilinin Tarixi Sintaksisinə Dair Materiallar: Sadə Cümlə* (Bakı: Azərbaycan Nizami Adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu, 1962), 183; Aylin Koç, “Noktalama İşaretlerinin Tarihçesi”, *Kültür Tarihimizde Gizli Diller ve Şifreler* (İstanbul: Ka Kitap, 2017), 325-326.

32 Guliyev, “Kaşgarlı Mahmud’un ‘Divanü Lügatit Türk Eserinde Kullanılmış Soru Cümleleri (Azerbaycan Türkçesi İle Mukayese)”, 31.

33 Tokat 2018 bu konuyla ilgili yapılmış az sayıdaki çalışmalardan biridir.

34 Örnek çalışmalar: Hülya Aşkın Balcı vd. “İşlevleri Bakımından Kıışşı’l-Enbiya ve Nehcü’l-Feradis’te Soru Cümleleri”; Çetin, “Kutadgu Bilig’de Ne Soru Sözcüğü ve Kullanımları”, *On Üçüncü Yüzyıl Öncesi Türkçesinde Soru*; Altun, *Türkçede Soru*; Guliyev, “Kaşgarlı Mahmud’un ‘Divanü Lügatit Türk Eserinde Kullanılmış Soru Cümleleri (Azerbaycan Türkçesi İle Mukayese)”.

35 Altun, *Türkçede Soru*, 4, 19, 58.

36 Altun, *Türkçede Soru*, 91-92.

Tarihî Türk lehçeleri içerisinde Eski Anadolu Türkçesinin ele aldığımız konu açısından özel bir önemi bulunmaktadır. Çünkü Oğuzlar tarafından 13-15. yüzyıllar arasında Anadolu, Kuzey ve Güney Azerbaycan, Irak, Suriye ve 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Balkanlarda kullanılan Eski Anadolu Türkçesi, çağdaş Oğuz yazı dillerine kaynaklık etmiş bir dönemdir ve bu yazı dillerinin günümüzde ölçünlüleşmiş birçok özelliğini bu dönemdeki metinlerde görebilmek mümkündür. Bu özelliklerden biri de ezgili soru cümleleridir. Eski Anadolu Türkçesi dönemi eserlerinde de bu tür soruların kullanıldığı, Osmanlı Türkçesinde ise az sayıda örneğin tespit edilebildiği belirtilmiştir.³⁷

Günümüzde ise Azerbaycan'ın Güney bölgesi ağırlıkta olmak üzere bazı ağızlarında (Kazak, Gence, Karabağ, Guba, Ağdam, Lenkeran),³⁸ Güney Azerbaycan (İran) ağızlarında³⁹ ve başta Kars ve Ardahan olmak üzere Doğu grubu Anadolu ağızlarında da yalnızca ezgiliye kurulan soru cümlelerinin yaygın bir biçimde kullanıldığı bilinmektedir.⁴⁰

Oğuz grubu Türk lehçelerinden biri olan Türkiye Türkçesinde *ezgi/ezgileme*, *titremleme*, *ton/tonlama* ve *vurgu* terimleriyle dile getirilen bu soru cümlesi türü,⁴¹ konuşma dilinde dahi yaygın bir biçimde kullanılmamaktadır. Bu nedenle yazı dilinde de çok az görülebilmektedir. Diğer bir ifadeyle bu soru biçimi, Kuzey, Güney Azerbaycan ve Doğu Anadolu sahalarında bir Oğuz ağızı özelliği olarak Eski Anadolu Türkçesi döneminden itibaren kullanılmış, Azerbaycan sahasında giderek “koyulaşmış” ve çağdaş Azerbaycan Türkçesinde ölçünlüleşerek yazı dilinde dahi en çok kullanılan soru cümlesi türüne dönüşmüştür. Diğer taraftan bu soru biçimi, Anadolu ağızlarında kullanılmadığı için Osmanlı Türkçesinde de çok az örneği bulunmuş ve günümüz TT’de sadece konuşma dilinde, o da çok nâdir olarak kullanılan bir özellik olarak

37 Altun, *Türkçede Soru*, 71-72, 91-92, 107.

38 Cabir Axundov, *Azərbaycan Dilində Sual Cümlələri (Eksperimental-Fonetik Tədqiq)* (Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu, 1998), 44.

39 Muharrem Ergin, *Azerî Türkçesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 219.

40 Ahmet Bican Ercilasun, *Kars İli Ağızları -Ses Bilgisi-* (Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 1983), 57-58; Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, 52.

41 Türkiye Türkçesinin dil bilgisi çalışmalarında da soru konusu, biçim/şekil/yapı bilgisi içerisinde isim ve fiil çekimi başlıkları ile sözcük türlerinden soru zamirleri, soru sıfatları ve soru zarfları başlıkları altında; söz dizimi içerisinde de “anlamlarına göre cümleler” başlığı altında incelenmektedir. Nadir Engin Uzun “Türkçenin Öğretimi için Soru Tümcesi Türleri Üzerine Bir Sınıflama Denemesi” başlıklı makalesinde; Türkiye Türkçesinin geleneksel dil bilgisi çalışmalarının Türkçedeki soru cümlesini anlama göre incelenen bir cümle türü olarak gördüğünü, oysa çağdaş dil bilimi çalışmalarının soru cümlesinin “sözcük, partikel, ezgi vb. dilbilgisel araçlarla sunulmasının yanı sıra dilin tümceyi ilgilendiren başkaca düzlemleri ile de sıkı bağlantıları” bulunduğunu, sorunun “bilgiyi aktarış biçimi”ndeki farklılaşma nedeniyle cümledeki öğelerin dizilişi ve cümledeki “bilgi değeri” ile doğrudan etkileşime girdiğini, bu nedenle de sorunun sadece “anlam” açısından ele almanın yetersiz olacağını belirtmiştir (2006: 16). Uzun’a göre Türkçedeki soru türleri için bk. Nadir Engin Uzun, “Türkçenin Öğretimi için Soru Tümcesi Türleri Üzerine Bir Sınıflama Denemesi”, *Dil Dergisi* 131(2006), 21-30.

kalmıştır.⁴² Bu nedenle de TT'nin dil bilgisi kitaplarında ezgili soruya çok yer verilmemiştir.⁴³ Bahsedilen bölümlerde de genellikle ezginin soru ekiyle ya da soru sözcükleriyle kurulan soru cümlelerindeki niteliği hakkında genel bilgi verilmiştir.⁴⁴ Bunun dışında, sadece ezgiyle kurulan sorulardan bahsedilen örnekler çok azdır.⁴⁵

Altun'un (2009) verdiği bilgilere göre, çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda ezgi, çok yaygın ve ölçünlü olmamakla birlikte, soru cümlesi üretme yolu olarak kullanılmaktadır.⁴⁶ Tespit edilebildiği kadarıyla ezgiyle soru cümlesi üretmenin ölçünlü olduğu ve yazı dilinde yaygın olarak kullanıldığı tek Türk lehçesi Azerbaycan Türkçesidir.

Oğuz grubu Çağdaş Türk lehçelerinden biri olan AZT'de soru cümleleri ana hatlarıyla üç başlık altında incelenmektedir:⁴⁷

- 42 “Körlenme” ve “Koyulaşma” terimleriyle açıklanan bu bakış Dilaçar'a aittir: Yazar, Osmanlı yazı dili geleneği ile Azerbaycan yazı dili geleneğinin birbirinden ayrılmasını “Genel Temayül, Koyulaşma ve Körlenme” adını verdiği bir yöntemle açıklamıştır. Buna göre Eski Anadolu Türkçesi dönemi metinlerinde günümüzdeki ölçünlü Azerbaycan Türkçesine ait bazı özellikler Oğuzcanın konuşulduğu coğrafyanın her köşesinde ve hatta “Orta Asya Türkçesi”nin bazı bölgelerinde “genel bir temayül” olarak mevcuttu. Bu temayüller, zamanla Azerbaycan Türkçesinde “koyulaşarak” bu lehçenin ayırt edici özellikleri haline gelirken bunlar Osmanlı yazı dilinde zaman içinde “körlenmiştir.” (Ağop Dilaçar, “Türk Lehçelerinin Meydana Gelişinde Genel Temayüllerin Koyulaşması ve Körlenmesi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten 5* (1957).
- 43 Türkiye Türkçesinde soru konusuyla ilgili yapılmış müstakil çalışmalarda ya da Türkçe dil bilgisi kitaplarının veya söz dizimi çalışmalarının ilgili bölümlerinde farklı bakış açılarına göre yapılmış soru cümleleriyle ilgili çeşitli sınıflandırmalar için bk. Haydar Ediskun, *Türk Dilbilgisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999), 337-390; Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi* (İstanbul: Kanaat Yay. 1992), 79-132; Hamza Zülfiyar, “Türkçede Cümle”, *Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri*, (Ankara: Yargı Yayınevi, 2003), 190-198; Süer Eker, *Çağdaş Türk Dili* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2005), 491-493; İsmet Cemiloğlu, *Dede Korkut Hikâyeleri Üzerinde Söz Dizimi Bakımından Bir İnceleme* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2001), 68-92; Hikmet Dizdaroğlu, *Tümcebilgisi* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1976), 164-359; Vecihe Hatiboğlu, *Türkçenin Sözdizimi* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1972), 145-178; Leyla Karahan, *Türkçede Söz Dizimi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2004), 107-110; M. Kaya Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi* (Ankara: Güzel İstanbul Matbaası, 1964); Tahir Kahraman, *Çağdaş Türkiye Türkçesi Dilbilgisi* (Ankara: Dumat Basımevi, 2001), 200-221; Neşe Atabay vd. *Türkiye Türkçesinin Sözdizimi* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1981), 67-117 (“Ünlem Tümcesi” tasnif dışında değerlendirilmiştir.); Uzun, “Türkçenin Öğretimi için Soru Tümcesi Türleri Üzerine Bir Sınıflama Denemesi”, 21-30.
- 44 Ediskun, *Türk Dilbilgisi*, 327.
- 45 “Ya eller? Eller, çehre gibi sır saklamaya alışık değildir.” (R.N.Güntekin); “Evet, o da vardı; fakat gazetelerden?” (A. Rasim): Ediskun, *Türk Dilbilgisi*, 374.
- “-Demek beni gördün de görmezlikten geldin? - Ben!”: Gencan, *Dilbilgisi*, 72.
- “-Yirmi lira var bende. Sende? - İşte o kadar.” (TB)
- “Aruk gitmeyeceksin ya?” (SFA): Karahan, *Türkçede Söz Dizimi*, 110.
- 46 Sibirya Grubu: Altayca (s. 146), Tuvaca (s. 308), Yakutça (s. 331) ve Hakasçada (s. 203) var.
- Kıpçak Grubu: Bşk. (s. 331), Tat. (s. 296-297), Krç. (s. 212), Kkp. (s. 220-221), Kzk. (s. 234-235), Krg. (s. 249-250), Nog'da (s. 270) var.
- Karlık/Uygur Grubu: Özb. (s. 280) ve Uyg'da (s. 325) var.
- Bulgar Grubu: Çuv'da var (s. 182).
- Oğuz Grubu: Trkm. (s. 316), Gag. (s. 193-194), AZT. (s. 164-165) ve TT. (139)'de var.
- 47 Məhərrəmovə və Cahangirov, *Azərbaycan Dilinin Tarixi Sintaksisinə Dair Materiallar: Sadə Cümlə, 164*; Ələvset Abdullayev, Yusif Seyidov və Ağamalı Həsənov, *Müasir Azərbaycan Dili (C. 4: Sintaksis)* (Bakü: Şark-Garb, 2007), 89; Qəzənfər Ş. Kazımov, *Müasir Azərbaycan Dili-Sintaksis* (Bakü: Elm və Təhsil, 2010), 94-98. AZT'deki soru cümlelerinin çok ayrıntılı sınıflandırması için bk. Axundov, *Azərbaycan Dilində Sual Cümlələri (Eksperimental-Fonetik Tədqiq)*, 51-158.

1. Soru ezgisi (intonasiya) ile kurulan soru cümleleri,
2. Soru edatları ile kurulan soru cümleleri,
3. Soru zamirleri ile kurulan soru cümleleri.

AZT'deki soru cümleleriyle ilgili yaptığı ayrıntılı ve çok önemli çalışmasında⁴⁸ Məhərrəmov, çağdaş Azərbaycan Türkçesinde soru cümlelerinin, soru zamirleri ve soru ekiyle kurulanlar dışında, sadece ezgi (intonasiya) ve bazı sözcük ya da söz dizimi unsurlarıyla kurulan soru cümleleri olduğunu belirtmektedir. Azərbaycan Türkçesinin tarihî söz dizimi özelliklerini ortaya çıkarıp incelediği çalışmasında, bu üç tip soru cümlesinin ilk iki tipinin (soru zamirleri ve soru ekiyle/edatıyla kurulanlar) 13. yüzyıldan itibaren yaygın bir biçimde kullanılmış olduğunu, üçüncüsünün ise bu tarihî metinlerden günümüze kadar farklı bir gelişim çizgisi izlediğini örneklerle ayrıntılı bir biçimde açıklamıştır. Bu bilgiler, önemi dolayısıyla burada kısaca özetlenecektir:⁴⁹

“Yalnızca ezgi (intonasiya) ve bazı sözcük ya da söz dizimi unsurlarıyla kurulan soru cümlesi” tipi, ezginin aslında konuşma diliyle ilgili olması, bu nedenle de yazıya tam olarak geçirilememesi, geçirildiğinde de sadece soru işaretiyle gösterilebilmesi ve Arap alfabesiyle yazıya geçirilen Azərbaycan Türkçesinde 19. yüzyıla kadar noktalama işaretlerinin kullanılmamış olması nedenleriyle ilk iki tipe göre (soru ekli ve soru sözcükleriyle kurulan soru cümleleri) oldukça az kullanılmıştır. Sadece ezgiyle kurulan soru cümlelerinin ancak soru işaretiyle tespit edilebilmesi nedeniyle Arap harfli metinlerde bu tip soru cümlelerinin varlığının tespit edilebilmesi mümkün değildir. Ancak soru cümlesinin bu tipinde kullanılan bazı sözcükler (bağlaçlar) ve yapılar bu soru tipinin soru işareti olmadan da belirlenebilmesini sağlamaktadır. Bu nedenle 19. yüzyıla kadar olan AZT tarihinde yalnız ezgiyle kurulan soru cümlelerinden değil, bazı sözcükler ve yapılarla birlikte kurulan ezgili soru cümlelerinden bahsetmek mümkün olabilmektedir.

Azərbaycan Türkçesinin ilk izlerinin görüldüğü 13. yüzyıla ait eserler, bu tip soru cümlelerinin kullanılıp kullanılmadığını belirlemek açısından yeterli değildir. 14. yüzyılda Nesimî'nin şiirlerinde sadece ezgiyle kurulmuş soru cümleleri kullanılmıştır. Ancak Nesimî'de *yohsa* bağlacıyla, yani ezgilemeyle kurulmuş çok az sayıda soru cümlesinin yer aldığı görülmektedir. Bu durum, 16. yüzyıla kadar geçerlidir. Kişverî (15. yy) ve Hatayî'de (16. yy) de yine sınırlı sayıda da olsa çeşitli göstergeleri (*yā*, *yohsa*, *meğər* bağlaçları ile birlikte, olumlu-olumsuz yapıların zıt anlamlı sözlerin cümlelerde bulunması) bulunan bu tip soru cümleleri bulunmaktadır.

AZT'de, 16. yüzyılda Fuzûlî'den başlayarak soru cümlelerinin bu tipinin daha fazla kullanılmaya başladığı görülmektedir. Hatta bu soru cümlesi tipinin yalnızca ezgiyle kurulanlarına da rastlanılmaktadır. Ancak böyle cümleleri, yukarıda sözü edilen zorluklar nedeniyle basit bir cümle olarak değil, birleşik yapılardaki cümleler biçiminde tespit edebilmek mümkündür.

16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle Fuzûlî'de görülmeye başlayan ve bağlaçlarla

48 Məhərrəmov və Cahangirov, *Azərbaycan Dilinin Tarixi Sintaksisinə Dair Məteryallər: Sadə Cümlə*.

49 Məhərrəmov və Cahangirov, *Azərbaycan Dilinin Tarixi Sintaksisinə Dair Materiallar: Sadə Cümlə*, 178-188.

kısmen de karşılıklı konuşma (diyalog) özelliği taşıyan bölümlerde tespit edilebilen soru cümlelerinin bu durumu 19. yüzyıla kadar devam etmiştir. Ancak bu süreçte şiirlerini, konuşma dili ve halk şiiri esasında üretmiş 17-18. yy şairlerinin eserlerinde bile soru cümlelerinin bu tipinden oldukça az ve sınırlı olarak yararlandığı görülmektedir.

Fuzûlî'den Vâgîf'e kadar olan dönemde verilmiş eserler incelendiğinde bu tipin çeşitli sözcük veya söz dizimi özelliğiyle üretilmiş ezgili soru cümlelerini kolayca tespit etmek mümkün olduğu hâlde, sadece ezgiyle kurulan soru cümlelerini yardımcı unsurlar, yani çeşitli göstergeler olmadan açık bir biçimde tespit etmek mümkün değildir. Bundan dolayı, soru cümlelerinin bu türünü tespit edebilmek için bu cümlelerin içinde bulunduğu bölüme (bağlam) bakmak ve o bölümdeki diğer cümlelerle birlikte değerlendirildiğinde dahi sadece ezgilemeyle kurulmuş soru cümlelerinin 19. yüzyıla kadar çok az ve sınırlı bir biçimde kullanıldığını göstermektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir yandan sözcük veya söz dizimi unsurlarıyla kurulan soru cümlelerinin daha çok kullanılmaya başladığı, diğer yandan da karşılıklı konuşmalar biçiminde üretilen tiyatro eserlerinin yazılmaya başlaması ve düzyazının gelişmesiyle birlikte sadece ezgiyle kurulan soru cümlelerinin de çok kullanılmaya başladığı görülmektedir.

20. yüzyılda, metinlerde soru işaretinden yararlanılmaya başlaması, ezgiyle kurulan soru cümlelerinin yazıda açık bir biçimde gösterilebilmesine olanak sağlamıştır. Günümüzde de soru cümlesinin bu tipinden, özellikle edebî eserlerde diğer tiplere göre daha çok yararlanılmaktadır. Görüldüğü gibi AZT tarihinde soru cümlesi tiplerinin kullanımı arasındaki oran artık ezgili soru cümleleri lehine değişmiştir.⁵⁰

Çağdaş AZT'de hem konuşma dilinde hem de yazı dilinde çok yaygın bir biçimde kullanılan yalnızca ezgiyle kurulmuş soru cümlelerinin konuşma dilindeki en belirgin özelliği soru ezgisinin, cümlelerin son hecesinin iki, üç ses karşılığı kadar uzatılmasıyla ve tonun yükseltilmesiyle oluşturulmuş olmasıdır.⁵¹ Bu söyleyiş süresi kısaltıldığında ve ton düşürüldüğünde cümle düz bir cümle biçimine dönüşmektedir: *Mənimlə evə gəlirsən? "Benimle eve geliyor musun?"; Mənimlə evə gəlirsən. "Benimle eve geliyorsun / geleceksin."*

AZT'nin geçmişten günümüze kadar yazılı eserler ve konuşma ile ilgili çalışmalara göre AZT metinlerinde yalnızca ezgiyle kurulmuş soru cümlelerinin en belirgin göstergeleri şunlardır:

a. Soru işareti: 19. yüzyıldan sonra kullanılmaya başlayan soru işareti, cümlelerin yalnızca ezgiyle kurulmuş bir soru olduğunun en belirgin göstergesidir. Çünkü soru işareti kaldırıldığında cümle düz bir cümle olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle Arap harfleriyle yazılmış tarihî AZT metinlerinde soru işareti kullanılmadığından bu cümleleri belirleyebilmek için başka göstergelere ihtiyaç vardır.

50 Məhərrəmovə və Cahangirov, *Azərbaycan Dilinin Tarixi Sintaksisinə Dair Materiallar*, 178-188.

51 Axundov, *Azərbaycan Dilində Sual Cümlələri (Eksperimental-Fonetik Tədqiq)*, 185-186.

b. Bağlaç, Edat ve Zamirler: 19. yüzyıla kadar olan süreçte Arap harfleriyle yazılmış metinlerde soru işareti kullanılmadığı için yalnızca ezgiyle kurulmuş soru cümlelerinin belirlenebilmesi için bakılması gereken temel (morfolojik) birimler bağlaç, edat ve zamirlerdir. Çünkü çağdaş AZT'de bu zamirlerin yalnızca ezgiyle kurulan soru cümlelerinde çok yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Cümlelerdeki soru ezgisi bu birimlerin anlam desteğiyle oluşturulmaktadır: *Məğər/bəyəm, bəlkə/ hə, hələ/hələm/elə/bələ/ha/da/də, bəs, ki, heç, yaqin/doğrudan/hə, dəyəsen, görəsən, yəni, güya, olmaya, mənə görə, ya/gör; axı, yoxsa, gərək, həç.*⁵²

c. Zıt anlamlı ya da olumlu olumsuz tekrarlar:⁵³ Arap harfleriyle yazılmış metinlerde yalnızca ezgiyle kurulmuş soru cümlelerinin belirlenebilmesi için bakılması gereken diğer birimler ise söz dizimiyle ilgili olan sözcük gruplarıdır. Bu yapılar da çağdaş AZT'de yalnızca ezgiyle kurulan soru cümlelerinde çok yaygın olarak kullanıldığı için tarihî AZT metnindeki bu yapıların yalnızca ezgiyle kurulmuş soru cümlelerinin belirlenebilmesi için çok önemli bir gösterge olduğunu söylemek mümkündür: *Var ya yox?, Var, yox? “Var mı yok mu?”, Belədir ya belə deyil? “Böyle midir, değil midir?”; 54 Mən ölüm, bunları mən demişəm, ya deməmişəm? “Allah aşkına, bunları ben dedim mi demedim mi?”, “Düz deyirəm, yoxsa yalan deyirəm? “Doğru mu söylüyorum, yalan mı söylüyorum?”, Sən onu gördün, görmədin? “Sen onu gördün mü görmədin mi Bu gün dərsimiz olacaq ya yox? “Bugün dersimiz olacak mı olmayacak mı?”⁵⁵*

ç. Karşılaştırma: Yalnızca ezgiyle kurulmuş soru cümlelerinin Arap harfleriyle yazılmış metinlerde belirlenebilmesi için bakılması gereken diğer birimler ise yine söz dizimiyle ilgilidir. Yukarıdaki listede yer alan bağlaç ya da edatlardan biriyle veya bunlar kullanılmaksızın yapılan bir karşılaştırma da yalnızca ezgiyle kurulan soru cümlelerinin çok önemli birer göstergesidir. Çünkü diğerleri gibi bunlar da çağdaş AZT'de ezgili soru cümlelerinin temel ayırt edici unsurlarıdır: *Balam mən danışırım, sən?: “Yavrım, ben mi konuşuyorum yoxsa sen mi konuşuyorsun?” A kişi, sən çox bilirsən yoxsa jandarma?: “Be adam, sen mi biliyorsun yoxsa jandarma mı?”; 56 Yeməlidir, geyməli?: “Yemek için mi giymek için mi? Qayıdırsan yoxsa gözləyəcəksən?: “Dönecek misin yoxsa bekleyecek misin? Dənizdə ya quruda?: “Denizde mi karada mı?”, İşiniz vardı ya bir sözünü:z? “İşiniz ya da bir sözünüz var mıydı?”, Qonağımızla bir yerdə getdi, yoxsa tək?: “Misafirimizle birlikte mi gitti, yoxsa tek mi gitti?”⁵⁷*

52 *Elə, belə, da, də və həç* edatlarının Azerbaycan Türkçesinde yalnızca ezgi (intonasiya) ile kurulan soru cümleleri içinde “Yalnız Ezgi ile İfade Edilen Retorik Sorular”ı oluşturan en belirgin unsurlar olduğu belirtilmiştir (Məhərrəmovə və Cahangirov, *Azərbaycan Dilinin Tarixi Sintaksisinə Dair Materiallar*, 187; Axundov, *Azərbaycan Dilində Sual Cümlələri (Eksperimental-Fonetik Tədqiq)*, 49, 95.

53 Axundov'un ayrıntılı soru cümleleri sınıflandırmasında bu tip sorular “alternativ suallar” başlığı altında değerlendirilmiş ve türlere ayrılarak örneklerle incelenmiştir (1998: 78-90).

54 Məhərrəmovə və Cahangirov, *Azərbaycan Dilinin Tarixi Sintaksisinə Dair Materiallar*, 188.

55 Axundov, *Azərbaycan Dilində Sual Cümlələri (Eksperimental-Fonetik Tədqiq)*, 78-81.

56 Məhərrəmovə və Cahangirov, *Azərbaycan Dilinin Tarixi Sintaksisinə Dair Materiallar*, 188.

57 Axundov, *Azərbaycan Dilində Sual Cümlələri (Eksperimental-Fonetik Tədqiq)*, 78-81.

d. Bağlam: Bu “grafik”, “morfolojik” ve “sentaktik” göstergeler dışında bu tür soru cümlelerinin belirlenebilmesi için dikkat edilmesi gereken bir diğer önemli unsur bağlamdır. Yani ezgili soru cümlesinin geçtiği metin, bölüm, parça, kıta, beyit bu cümlelerin bir soru cümlesi olduğunun anlaşılabilmesi için bir gösterge özelliği taşır. Bağlam göz önüne alındığında karşılıklı bir konuşma içerisinde yer alan bir cümlelerin, ezgiyle kurulmuş bir soru cümlesi olduğunun anlaşılması çok kolaydır. Çünkü bir “diyalog”da cevap vardır ve cevap varsa orada elbette bir soru olmak zorundadır. Örneğin bu çalışmamızda 1. grubun 5. yapısında verilen örnek beyitte açık bir “diyalog” ve bir cevap olduğu için buradaki “Meger bu dürc-i dehendür?” cümlesinin ezgili soru cümlesi olduğunu anlamak güç değildir:

*Şordum meger bu dürc-i-dehendür didüm didi
Yoş yoş devā-yi derd-i nihānuñdurur senüñ*

TD Müseddes 1/3 (s. 443), T (s.188), G (s. 174), CD (s. 289)

Ayrıca, yine bir cümlelerin bulunduğu bir yerde “Bilmen.”, “Bilmezem.” gibi sözler varsa burada da bir soru cümlesi olduğunu tahmin etmek güç olmayacaktır. Çünkü bu sözler genellikle birden çok seçenekli soruların cevabı olarak kullanılan sözlerdir. Gerçekten de Fuzûlî bu sözleri kullandığı bazı beyitlerde soruyu ezgiyle kurmuştur (Bk. 2. Grup, 2. Yapı 1. Örnek):

*Bir hayāl itmiş mi za'f-ı rûze yâri bilmezem
Yoşsa yâri görmeyüp men gördüğumdür bir hayāl*

TD-G. 171/3, T 169/3, G 178/3, CD s. 139

Sonuç olarak bu göstergeler, AZT’de herhangi bir düz cümlelerin (bildirme cümlesi) yukarıdaki yazım, biçim ve söz dizimi unsurlarından biriyle soru cümlesine dönüştürülebildiğini göstermektedir.⁵⁸

16. yüzyıl şairi Fuzûlî’nin Türkçe şiirlerinde ezgiyle kurulmuş soru cümleleri, burada bahsedilen morfolojik ve sentaktik göstergelerin belirlenmesiyle ortaya çıkarılacaktır.

3. Fuzulî’nin Türkçesinde Ezgiyle Kurulmuş Soru Cümlesi Yapıları

Etkisi bütün Türk dünyasına ulaşmış şairlerden biri olan Fuzûlî (1483-1556), hem edebî kişiliği hem de yüzlerce yıl devam eden etkisiyle Türk edebiyatının en önemli bir şahsiyetlerinden biridir. Hayatı hakkında çok net bilgilerin bulunmadığı Fuzûlî’nin Türk, Arap ve Fars kültürlerinin ortak etkisi altındaki “Irak-ı Arap” bölgesinde 1483’te doğup büyüdüğü bilinmektedir.⁵⁹

Türk dili tarihinde 16. yüzyıla kadar olan süreçte, karşımıza çıkan iki büyük Türk lehçesi olan Doğu ve Batı Türkçelerini kullanan şairler ve yazarlar, mensubu buldukları edebiyat

58 Axundov, *Azərbaycan Dilində Sual Cümlələri (Eksperimental-Fonetik Tədqiq)*, 50; Məhərrəmov və Cahangirov, *Azərbaycan Dilinin Tarixi Sintaksisinə Dair Materiallar*, 188.

59 Mehmet Fuad Köprülü, “Fuzûlî”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 4, (İstanbul: MEB Yayınları, 1988), 688-691; Abdülkadir Karahan, “Fuzûlî”, *İslam Ansiklopedisi* c. 13, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 240-241.

geleneğinin olanakları ölçüsünde ve özellikle de siyasi ve sosyal olayların etkisiyle farklı Türk lehçeleriyle etkileşimde bulunmuşlardır.⁶⁰ Fuzûlî de bu özelliklere sahip bir şairdir. Merkezi Tebriz olan Karakoyunluların (1400-1468) ve merkezi Diyarbakır olan Akkoyunluların (1468-1502) hüküm sürdüğü Azerbaycan coğrafyasında yaşayan “Fuzûlî'nin dili dış yapısı bakımından, Türk dilinin XVI. yüzyıl Azerî-Türkmen lehçesi özelliklerini de içine alan kesimine girer.”⁶¹

Eski Anadolu Türkçesinin “yazılı dil”⁶² olarak kullanıldığı ve farklı dil ve ağızların konuşulduğu kültür coğrafyasında XVI. yüzyıla kadar Azerbaycan Türkçesine ait özelliklerin henüz çok keskin bir biçimde belirginleşmemesi ve “...Irak'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesinden önceki dönemde, Azerî Türkçesinin hâkim olduğu Safevî idaresine bağlı olması, 1534'ten sonra da Irak'ın Osmanlı hâkimiyetine geçişiyle, onun dil ve üslubuna Osmanlı Türkçesine ait özelliklerin fazlaca girmiş olması...”⁶³ndan dolayı, Fuzûlî'nin dilinde Azerbaycan Türkçesi ile Osmanlı Türkçesi özellikleri bir arada bulunmaktadır.⁶⁴ Fuzûlî, bir taraftan dönemin bir gereği olarak Osmanlı Türkçesinin bazı özelliklerini de şiirlerinde kullanmasına rağmen diğer taraftan da doğup büyüdüğü yörenin ağız özelliklerini ve içinde bulunduğu kültür coğrafyasının yazı dilini kullanmıştır. Ancak ilk izlerini 13. yüzyılda Hasanoğlu, Dede Korkut, Kadı Burhaneddin, Nesimî ve Sultan Ahmed bin Veys'de gördüğümüz Azerbaycan Türkçesi özelliklerinin XV. ve XVI. yüzyıllardan sonraki siyasi ve kültürel gelişmeler neticesinde belirginleşmeye başlamasıyla Osmanlı yazı dili koluyla Azerbaycan yazı dili kolu birbirinden uzaklaşmaya başlamıştır. Dolayısıyla, günümüz AZT'de ölçünlü bir biçimde yer alan bazı dil özelliklerinin (morfolojik) izleri geriye doğru (art zamanlı) olarak takip edildiğinde bunların

60 Özellikle 20. yüzyıldan itibaren siyasi, kültürel, ekonomik vb. nedenlerle (göç, fetih, istila, sürgün vd.) birbirinden uzaklaştırılmaya çalışılan Türk lehçelerinin (Karataş, *Her Yönüyle Türk Dili*, 235-250) özellikle XIII-XV. yüzyıllar arasındaki görünümüne bakıldığında, dönemin şair ve yazarlarının bu lehçelere mahsus özellikleri birlikte kullandıkları ve bu nedenle de Türk dünyasında ortak olarak anlaşılabilen bir yazı dilinin olduğu görülmektedir: Mustafa Karataş, “Azerbaycan Türkçesinin Fuzûlî'deki İzleri”, *Turkish Studies (International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic)* 5/1 (2010), 552.

61 Zeynep Korkmaz, “Fuzûlî'nin Dili”, *Türk Dili Dergisi* 517 (1995), 73.

62 Burada “sözlü dilin herhangi bir yazı sistemiyle kaydedilmiş biçimi” anlamında kullanılan *yazılı dil* terimiyle kastedilen, Oğuzcanın Anadolu'da henüz ölçünlüleşmediği, farklı yazım özelliklerinin ve eklerde, sözcüklerde çok çeşitliliğin görüldüğü Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan dildir. *Yazılı dilin* uzun yıllar içerisinde bilim, felsefe, edebiyat vd. alanlarda kullanılmasıyla gelişmesi ve ölçünlüleşmesiyle *yazı dili* ortaya çıkar. Oğuzca, dil içi ve dil dışı olmak üzere birtakım şartların (coğrafya değiştirme, toplumsal ve kültürel farklılaşma, canlı ağızlara sahip olma, siyasi otorite, alfabe) etkisiyle 16. yüzyıldan itibaren *yazı diline* dönüşmüştür: Ali Akar, “Lehçe Oluşma Şartları ve Evreleri Bakımından Eski Türkiye Türkçesi”, *TÜBAR* 28 (2010); *Oğuzların Dili-Eski Anadolu Türkçesine Giriş* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2018), 59-99.

Bu yazı dili bir imparatorluk dili olarak işlenecek, gelişecek ve bir *yüksek dil* özelliği kazanacaktır. İşte bu yüksek dil de günümüze kadar felsefe ve bilim dili olarak kullanılacaktır: Mustafa Karataş, *Türkçe ve Felsefe Terimleri* (Ankara: Pegem Yayınları, 2020), 46-48. Yazılı dil ile yazı dili arasındaki ilişki ve farklılıklar için bk. Karataş, *Her Yönüyle Türk Dili*, 113-121.

63 Korkmaz, “Fuzûlî'nin Dili”, 73.

64 Özellikle Osmanlı'nın Bağdat'ı fethetmesi ve Anadolu kültürünün bu coğrafyaya yayılmaya başlaması üzerine Fuzûlî'nin Osmanlı devlet adamlarına yazdığı eserlerde Osmanlı şairlerinin dillerine çok yakın bir dil kullandığı belirtilmektedir (Mazıoğlu 1997: 229).

önemli bir kısmını Fuzûlî'nin Türkçe eserlerinde kullandığı görülmektedir.⁶⁵ İşte bunlardan biri de yalnızca ezgiyle kurulmuş soru cümleleridir.

Fuzûlî'nin, dil ve edebiyat açısından Türk dünyasının en önemli şairlerinden biri olmasını sağlayan en temel özelliği Türkçesi/dili ve üslubudur. Fuzûlî'nin “söz mimarı” olarak nitelendirilmesinin temel nedeni, onun şiirlerindeki “anlam”ı “sayılı”, “tartılı” ve “düzenli” bir biçimde ifade ederek şiirlerinin söz yapısında oluşturduğu “paralellik” ve “simetri”dir.⁶⁶

Klasik Türk şiirinin temel unsurlarından biri de aruz veznidir. Türkler, İslamiyet'i kabul ettikten sonra Arap edebiyatı kaynaklı olan aruz vezni de Türkçe yazılan şiirlerde kullanmaya başlamışlardır. Yaygın bir biçimde, hecelerin uzunluk kısalık durumuna göre şekillenen bu ölçünün uzun zaman Türkçe şiirlere uyum sağlayamadığı düşünülse de alanın uzmanları tarafından yapılan çalışmalarda, Klasik öncesi eserlerden itibaren Türkçedeki aruz uygulamalarıyla elde edilmiş ses değerlerinin, “Türkçenin kendi birikiminin aruzla birleşmesi sonucu ortaya çıkardığı değerler olduğu”, bunların da “Türk şiirinde çok tercih edilen aruz kalıplarıyla Türk dilinin ses yapısı ve söz dizimi arasındaki ilişki” incelendiğinde “Türk aruzu” denilebilecek bir biçimde kendine özgü bazı yanlarının varlığına işaret ettiği belirtilmiştir.⁶⁷ Türkçe şiirlerdeki aruz uygulamaları ile vezin arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmalarla⁶⁸ ortaya konan verilere göre de, Türkçedeki aruz uygulamalarının yazımla ve ondan daha çok Türkçe sözcüklerdeki birincil ve ikincil uzunluklarla ilişkisi bulunmaktadır: “Vezin bilmek kadar, Türkçede hangi hece, ya da hecelere imâle gelebileceğini de bilmek gereklidir. Adına ister yazılan / uzun okunan vokal, ister geçici uzunluk (ses değişmesi veya düşmesinden kaynaklanan), ister asli uzunluk diyelim Türkçe kelimedeki imale alabilecek yerler belirlidir.”⁶⁹

Özellikle içinde bulunulan medeniyet dairesinin bir gereği olarak ana dilleri Türkçeyle birlikte Arapça ve Farsçayı da mükemmel olarak bilen, aruz ilmine hâkim büyük şairler aruz vezniyle Türkçede gerek biçim gerekse içerik açısından mükemmel şiirler üretmişlerdir. İşte bu şairlerden biri de Fuzûlî'dir. Azerbaycan sahası Türk edebiyatında, aruzla Türkçenin mükemmel uyumuyla “Türk aruzu”nun oluşmasında Fuzûlî'nin etkisi ve rolünün çok büyük olduğu ifade edilmiştir.⁷⁰

65 Azerbaycan Türkçesinin kullanıldığı sahada doğup büyümüş olan Fuzûlî'de tespit edilen bazı morfolojik özelliklerin sıklık sayıları göz önüne alındığında, bu özelliklerin Azerbaycan sahasında giderek “koyulaştığı” ve çağdaş Azerbaycan Türkçesinin ayırt edici özellikleri olduğu, ancak bunların Osmanlı sahasında giderek “köreldiği” ve kullanımdan düştüğü tespit edilmiştir (Karataş 2010: 551).

66 Dilçin, *Studies on Fuzuli's Divan/Fuzûlî Divanı Üzerine Notlar*, XVIII-XX.

67 Tunca Kortantamer, *Eski Türk Edebiyatı Makaleleri* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1993), 325-327.

68 Şerife Yalçınkaya, “Aruzun Türkçede İşleyiş Sistemi Üzerine Bazı Notlar -Nev'i Divânı Örneği”, *Türk Dünyasından Halil Açıköz'e Armağan*, Haz. Hayri Ataş (İstanbul: Doğu Kitabevi).

69 Yalçınkaya, “Aruzun Türkçede İşleyiş Sistemi Üzerine Bazı Notlar -Nev'i Divânı Örneği”, 450.

70 Ekrem Câfer, “Fuzûlî Şiirin Vezni”, akt. Günay Kâzım Çatalkaya, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 9 (2012), 168.

Fuzûlî'nin üslubunun temel özelliklerinden biri de aruz vezni çok büyük bir ustalıklarla kullanmış olmasıdır. "Aruz uygulamaları" olarak nitelendirilen⁷¹ bu kullanımlarla ilgili yapılmış teknik ve karşılaştırmalı çalışmalar⁷², Fuzûlî'nin aruz uygulamalarını mükemmel denilebilecek bir seviyede ve genelde "aruz kusuru" olarak görülen imale gibi uygulamaları şiirinin ahengine ve anlamına katkıda bulunabilecek bir biçimde kullandığı, diğer bir ifadeyle "kusuru hünere dönüştürdüğü" görülmektedir.⁷³ İşte bu büyük şairlerin "neyi" değil, "nasıl" söylediğini inceleme amacını taşıyan üslup incelemeleri, A. Nihat Tarlan'ın sözünü haklı çıkarmaktadır: "Büyük şairler hiçbir kelimeyi yalnız vezin ve kafiye için kullanmazlar."⁷⁴

Fuzûlî'nin "inşa" ettiği Türkçe şiirlerinin en dikkat çekici özelliklerinden biri de onun, döneminin "canlı danışık dili"ne, yani günlük konuşma diline mahsus unsurları kullanmış olmasıdır.⁷⁵ Konuşma dilinin çok önemli bir göstergesi olan soru da Fuzûlî'nin şiirlerinde çok kullandığı bir üslup özelliğidir. Fuzûlî'nin eserleri içerisinde en etkili şiirlerinin soruyla oluşturulduğu görülmektedir.⁷⁶

Fuzûlî Türkçe şiirlerinde bir taraftan üç dilin (Türkçe, Arapça ve Farsça) sözcüklerini ve yerel ağız özelliklerini bir mimar titizliğiyle işleyip kullanırken diğer yandan da klasik Türk şiirindeki "kelime ve kavramların asırlar içerisindeki biriktirdikleri çağrışım haznelerini en tasarruflu biçimde kullanmanın yolu" olan edebî sanatların⁷⁷ en güzel örneklerini vermiştir. Bunlardan biri de edebî eserlerde daha çok kullanılan edebî sorudur. Klasik ve çağdaş AZT'de incelenen edebî metinlerden hareketle; *retorik soru*, *istifham*, *tecâhül-i ârif*, *benzetme soruları*, *heyecanlı sorular* ve *soru-cevap* olarak çeşitli türlerinin kullanıldığı belirtilen edebî sorunun, tüm türleriyle birlikte Fuzûlî'nin üslubunda büyük bir yer teşkil ettiği çeşitli örneklerle tespit ve tahlil edilmiştir.⁷⁸ Özellikle *tecâhül-i ârif* ve *istifham* sanatlarının⁷⁹ belki de en ilgi çekici

71 Hasan Kaplan, "Fuzûlî'nin Gazelerinde Aruz Uygulamaları: Fuzûlî'nin İmâle Kullanımının Bâkî'yle Mukayesesi", *Route Educational and Social Science Journal Volume 4*(7) (2017), 391.

72 Hasan Kaplan, "Fuzûlî'nin Gazelerinde Aruz Uygulamaları: Fuzûlî'nin İmâle Kullanımının Bâkî'yle Mukayesesi"; Hasan Kaplan, "Fuzûlî'nin Gazelerinde Aruz Uygulamaları: Fuzûlî'nin Med Kullanımının Bâkî'yle Mukayesesi" *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7(2) (2018), 837-876.

73 İmâlenin Fuzûlî tarafından bir ahenge dönüştürüldüğü etkileyici bir örnek için bk. Hasan Kaplan, "Fuzûlî'nin Gazelerinde Aruz Uygulamaları: Fuzûlî'nin İmâle Kullanımının Bâkî'yle Mukayesesi", (2017), 418-422.

74 Ali Nihat Tarlan, *Fuzûlî Divanı Şerhi* c. 1 (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları), 172.

75 Əlibəyşadə Elməddin, *Azərbaycan Dilinin Tarixi (C. II)* (Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 2008), 179-182.

76 Vaqif Aslanov, Sevil Mehdiyeva, Samət Əlizadə və Afina Əlizadə, *Azərbaycan Ədəbi Dili Tarixi (C. I: XIII-XVI əsrlər)* (Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu, 2007), 451-453.

77 Ömür Ceylan, "Tasavvufî Türk Şiirinde Müşterek Bir Üslup Vâdisi Olarak İstifhâm", İstanbul Kültür Üniversitesi Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi (UTEK, 27-28 Ağustos 2007) Bildiriler, C. 2 Türk Edebiyatında Üslup Arayışları, Edit. Hayati Develi, İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları (2009), 90.

78 Əzizəğa Bayramoğlu Nəcəfov, *Füzuli-Şairin Yaradıcılıq Psixologiyası* (Bakı: Mütercim Neş., 2012), 117-125.

79 *Tecâhül-i ârif*, "şair ve nesirde bilinen bir hususun bir nükteye bağlı olarak bilinmiyormuşçasına ifade edilmesidir. Yani bilineni bilmezlikten gelme" olarak tanımlanan (Saraç 2000: 193) bir edebî sanattır. Ancak *istifham* müstakil bir edebî sanat değil, "tecahül-i ârif sanatından müstakil ve farklı bir sanat kabul etmek yerine ona dâhil bir üslup hususiyeti olarak değerlendirmek daha doğru" olacağı belirtilmiştir (Saraç 2000: 193). Ayrıca, istifhamın da ayrı bir sanat olduğu görüşünü savunanlar da bulunmaktadır. Bu görüş ve her iki sanatın farkları için bk. Kocakaplan 1998: 105. Ceylan ise iki kavram arasındaki farkı şu şekilde açıklamıştır: "... şairin tecâhül-i ârifâfede övgü, yergi, iltifat vb. somut bir amacı ve beklentisinden söz edilebilirken istifhâmda şahsî bir teessürün ve heyecanın galebe çalması mevzubahistir." (2007: 91).

örnekleri Fuzûlî'nin ezgili soru cümlelerinden oluşan beyitlerindedir. Türkçe şiirlerinde Fuzûlî, bir yandan yerel bir söyleyiş özelliğini klasik dilin yüzlerce yılda örülmüş ağları içerisine ustaca yerleştirirken bir yandan da bu cümlelerle yine yüzlerce yılın estetik süzgecinden geçerek oluşturulmuş *tecâhül-i ârif ve istifham* gibi edebî sanatlarla örnek beyitler inşa etmiştir.

İşlevleri dışında kuruluşuna göre bakıldığında Fuzûlî'nin şiirlerinde üç tip soru cümlesinden de yararlandığı görülmektedir:

a. *-mI ekiyle*

b. *Soru Sözcüleriyle (Ne, Kim, Hangi, Hani, Harda, Kanda vb.)*

c. *Ezgiyle*

Fuzûlî'nin şiirlerinde görülen soru cümlelerinin içerisinde ezgiyle kurulanlar özel bir yer tutmaktadır ve büyük bir önem taşımaktadır. Çünkü yukarıda da sözü edildiği gibi AZT tarihinde Fuzûlî'den itibaren sadece ezgileme ve bazı sözcük ya da söz dizimi unsurlarıyla kurulan soru cümlelerinin kullanılmaya başlandığı görülmektedir. AZT'de 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle Fuzûlî'de görülmeye başlayan ve bağlaçlarla kısmen de karşılıklı konuşma özelliği taşıyan bölümlerde tespit edilebilen soru cümlelerinin bu durumu 19. yüzyıla kadar devam etmiştir.⁸⁰ Bu yüzyıldan itibaren özellikle tiyatro metinlerinin artmasıyla ve soru işareti kullanımının yaygınlaşmasıyla ezgilemeyle kurulan soru cümlesi, AZT'nin ölçünlü ve en yaygın soru cümlesi türü olmuştur.

AZT'de Fuzûlî'nin dilindeki bu özelliğe çeşitli kaynaklarda bir üslup özelliği olarak ve ana hatlarıyla değinilmiş olmasına rağmen bu özellik ayrıntılı bir çalışma ile incelenmemiştir.⁸¹ Bu çalışmada, çağdaş AZT'de hem yazı hem de konuşma dilinde ölçünlü olarak ve çok yaygın bir biçimde kullanılan ezgiyle kurulmuş soru cümlesi yapılarının Fuzûlî'nin Türkçe Divan'ındaki örnekleri⁸² yapısal bir bakış açısıyla belirlenmeye ve sınıflandırılmaya çalışılmıştır.⁸³

80 Məhərrəmov və Cahangirov, *Azərbaycan Dilinin Tarixi Sintaksisinə Dair Materiallar: Sadə Cümlə*, 179-180.

81 Cem Dilçin'in bir "söz mimarı" olduğunu söylediği Fuzûlî'nin şiirlerindeki "paralellik" ve "simetrik söyleyişleri"nden hareket ederek Türkçe Divan'ın daha önce yayımlanmış üç yayını karşılaştırarak tek bir metin elde etme amacıyla hazırladığı *Fuzûlî Divanı Üzerine Notlar* (2001) adlı eserinde dahi bu konuya değinilmemiştir.

82 Çalışmamızın örneklemini Fuzûlî'nin Türkçe Divan'ı oluşturmaktadır. Ancak Divan'ın birden çok yayını olması ve bu yayınlar arasında farklılıklar olması nedeniyle 2005 yılında hazırladığımız yüksek lisans tezi için Divan'ın "gazeller" kısmında farklı yayınlar kullanılmıştı. Bu kısım için ana metin olarak Prof. Dr. Kenan Akyüz, Dr. Sedit Yüksel, Dr. Müjgan Cunbur ve Süheyl Beken'in yayımladığı (1958) "Türkçe Divan" (TD) kullanılmış, gazellerdeki onarımlar ise Cem Dilçin'in "Fuzûlî Divanı Üzerine Notlar" (CD) isimli çalışmasından (2001) alınmıştır. Yüksek lisans tezinin kapsamı dâhilinde olmayan Divan'ın gazeller dışındaki tüm bölümleri ise yine Prof. Dr. Kenan Akyüz yayınından taranmıştır. Dolayısıyla, Fuzûlî'nin ezgilemeyle kurduğu soru cümlelerinin belirlenmesi ve sınıflandırılması için Türkçe Divan'ın tamamı kullanılmıştır.

83 Çalışmamızda verilen örnekler, <https://www.isa-sari.com/transkripsiyon/> sitesinde bulunan "transkripryon klavyesi"yle yazılmıştır.

3. 1. Yalnızca Ezgiyle Kurulmuş Soru Cümlesi Yapıları

1. YAPI:

-dUr (isim cümlesi)	yoḥsa, yā	fiil cümlesi?
---------------------	-----------	---------------

Bu yapıdaki cümleler birbirlerine *yoḥsa, yā, veyā* bağlaçlarıyla bağlı ve birbirleriyle karşılaştırılan iki cümleden oluşmaktadır. Birinci cümle isim cümlesidir ve bu cümleler teklik 3. şahıs isim bildirme eki olan -dUr ekiyle kurulmuştur. İkinci cümle ise fiil cümlesidir. Bu yapıdaki cümlelerin son hecesi tonlamasız okunduğunda yani uzatılmadığında düz birer cümle olarak görülmektedir. Ancak bu yapıdaki isim cümlelerinde -dUr ekinin, yapının ikinci kısmı olan fiil cümlesinde ise karşılaştırılan eylemin ifade edildiği fiilin son hecesinin (-mīṣ, -Ūr) uzatılmasıyla bu yapı cümlelerdeki diğer vurgu ve tonlamalarla birlikte ezgili soru cümlesine dönüşmektedir.

Bu yapıdaki cümlelerde *yoḥsa, yā, veyā* karşılaştırma bağlaçlarının kullanılmış olması, bu bağlaçlarla -dUr ekli isim cümlelerine bağlanmış olması ve sözcük grubuna -dUr eki getirilerek soruya dönüştürülmüş olması, bu fiil cümlelerinin de yalnızca ezgiyle oluşturulmuş birer soru cümlesi olduğunu göstermektedir. Çünkü karşılaştırılan iki cümlelerin birincisinin soru olması ikincisinin de soru olmasını gerektirmektedir. Ayrıca, 3. ve 4. örneklerdeki “Bilmen.” ve “Bilmezem.” ifadeleri de bu yapının açık bir biçimde soru yapısı olduğunu göstermektedir. Çünkü iletişimde, “Bilmen.” ve “Bilmezem.” ifadeleri vericinin (konuşan, yazan: Fuzûlî) alıcıya (dinleyen, okuyan) sunduğu iki seçenekli soru cümlesinin (AZT alternatif soru) varlığını işaret etmektedir.

Fuzûlî'nin Türkçe Divan'ında bu yapıdaki soru cümlelerinden 5 örnek belirlenmiştir:

1. mefâ'îlün / mefâ'îlün / mefâ'îlün / mefâ'îlün

Gezen peykanlaruñdur tende yā cān bāğına 'iṣkuñ

Belā ser-çeşmesinden her taraf şular revān itmiş

TD-G. 133/6, T 130/6, G 136/6

Tende gezen peykanlaruñdur	yā	'iṣkuñ belā ser-çeşmesinden cān bāğına her taraf şular revān itmiş?
----------------------------	----	---

“Ten(im)de akan/gezen senin attığın okların temrenleri midir, yoksa bunlar, (senin) aşkının bela pınarından can bahçesinin her tarafına akıttığı sular mıdır?”⁸⁴

84 Çalışmamızdaki örnek beyitlerin Türkiye Türkçesine aktarımında Ali Nihat Tarlan'ın (1985) *Fuzûlî Divanı Şerhi*'nden yararlanılmıştır.

2. fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilün

*Mâh-i-nevdür yoḥsa sen kılduḳda seyr-i âs-mân
Kaldurup barmaḫ getürmüŝ âs-man îman saña*

TD-G. 6/8, T 6/8, G 6/8

Mâh-i-nevdür	yoḥsa	sen seyr-i âs-mân âs-man kılduḳda saña barmaḫ kaldurup îman getürmüŝ?
--------------	-------	---

“(Gökte görünen) yeni ay mıdır, yoksa sen mi’racda gökyüzünde gezip dolaştığın zaman gökyüzü parmak kaldırıp sana iman mı etmiştir?”

3. fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilün

Hâl ü haḫdur bilmen ol âyîne-i ruḫsâr üze

Yâ gözümnden ‘aks şalmıŝ merdüm ü müjgân aña TD-G. 10/3, T 22/3, G 22/3, CD s. 16

Ol âyîne-i ruḫsâr üze hâl ü haḫdur	yâ	merdüm ü müjgân aña gözümnden ‘aks şalmıŝ? Bilmen.
------------------------------------	----	--

“O ayna gibi parlak yanak üzerindeki senin benin ve ayva tüylerin midir, yoksa gözbebeğimle kirpiklerim mi (o ayna gibi) yanağına yansımış, bilmem/bilmiyorum?”

4. fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilün

Âb-gündur günbed-i devvâr rengi bilmezem

Yâ muḫîṭ olmuş gözümnden günbed-i devvâre şu

TD-K. 3/2

Günbed-i devvâr rengi âb-gündur	yâ	gözümnden şu günbed-i devvâre muḫîṭ olmuş? Bilmezem.
---------------------------------	----	--

“(Şu) dönen (gök) kubbenin rengi su rengi (mi)dir; yoksa gözümnden (akan) su(lar, gözyaşları) mı (şu) dönen gök kubbeyi kaplamıştır.”⁸⁵

5. fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilün

Her taraf pür-hün eliflerdür çekilmiş göksüme

Yâ hevâdan mevc urur bağrumdaki deryâ-yi hün TD-G. 229/2, T 213/2, G 223/2

Göksüme her taraf çekilmiş pür-hün eliflerdür	yâ	bağrumdaki deryâ-yi hün hevâdan mevc urur?
---	----	--

“Göğsümün her yanına çekilen/çizilen kanlı elifler/çizgiler midir? Yoksa bağrumdaki kan denizi mi havadan/rüzgârdan dalgalanıyor?”

85 Metin Akar, *Su Kasidesi Şerhi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 24.

2. YAPI:

fiil cümlesi, kelime grubu	yoḥsa veyā	-dUr (isim cümlesi)
-------------------------------	---------------	---------------------

Birinci yapıdaki cümle dizisinin tam tersi olan bu yapıdaki cümleler birbirlerine *yoḥsa*, *veyā* bağlaçlarıyla bağlı ve karşılaştırma yapılan iki cümleden oluşmaktadır. Birinci cümle fiil cümlesi veya kelime grubu, ikinci cümle ise -dUr ekiyle kurulmuş bir isim cümlesidir. İlk yapıda olduğu gibi burada da cümleler tonlamasız okunduğunda (son hecelerdeki ünlüler uzatılmadığında) birer düz cümle olarak görülebilmektedir. Ancak bu yapıda da karşılaştırılan cümlelerdeki -dUr eklerinin ve karşılaştırılan cümle veya kelime grubunun son hecesinin uzun okunmasıyla bu yapı da cümlelerdeki diğer vurgu ve tonlamalarla birlikte ezgili soru cümlesine dönüşmektedir.

Bu yapıdaki cümlelerin *yoḥsa*, *veyā* karşılaştırma bağlaçlarıyla birbirine bağlanmış olması nedeniyle ikinci cümlelerin tamlayanı sıfat-fiil grubu olan sıfat tamlamalarından oluşan ve yine -dUr ekiyle yüklemleştirilen isim cümlesi olması, yapının ilk kısmındaki fiil cümlelerinin de (1 ve 3. örnekler) ezgiyle oluşturulmuş birer soru cümlesi olduğunu göstermektedir. Böylece gerek -dUr ekli isim cümlelerinin gerekse bir tarafı fiil çekime diğer tarafı isim cümlesi olan yapıların karşılaştırılması iletişimde vericinin alıcıya sunduğu iki seçenekli soru cümlesinin (AZT *alternativ sual*) varlığını işaret etmektedir.

Fuzûlî'nin Türkçe Divan'ında bu yapıdaki soru cümlelerinden 4 örnek belirlenmiştir:

1. fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilün

Dīve beñzer gezdürür başda Süleyman tahtını
Yoḥsa kandur şaḥlanur göksinde kıymetlu güher TD-K. 34/14

Dīve beñzer başda Süleyman tahtını gezdürür	yoḥsa	kandur göksinde kıymetlu güher şaḥlanur?
---	-------	--

“(O) deve benzeyen (kişinin) başında gezdirdiği Süleyman tahtı mı, yoksa göğsünde sakladığı ve kıymetli elmasa benzeyen şey kan mıdır?”

2. fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilün

Yoḥsa zevraḥdur anı kılmış müretteb seyr için
Veys Beg Ḥazretleri ol şahr-yār-ı nām-ver TD-K. 34/15

Veys Beg Ḥazretleri, ol şahr-yār-ı nām-ver,	yoḥsa	anı seyr için müretteb kılmış zevraḥdur?
---	-------	--

“Yoksa Veys Bey’in, o nam salmış hükümdarın dolaşması için donattığı kayık mıdır?”

3. mefâ'îlün / mefâ'îlün / mefâ'îlün / mefâ'îlün

*Ruḥ-i zerdüm şalupdur ḥancerüñ gözgüsine 'aksin
Veyâ sîmin bilekde dutduḡuñdur zer-nişan ḥancer*

TD K. 4/14

'Aksin, ḥancerüñ gözgüsine ruḥ-i zerdüm şalupdur	veyâ	sîmin bilekde dutduḡuñdur zer-nişan ḥancer?
--	------	---

“Hañçerinin parlak yüzeyine (aynasına) yansıyan sararmış yanaḡım mıdır yoksa gümüş bileḡinde altın işlemeli hañçer midir?”

4. fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilün

*Yoḡsa sâ'ildür dehânında kızıl bayraq zebân
Ḥâkim-i taqdîrden fetḥ-i bilâd itmiş su'âl*

TD-K.(TcB) 15-III/3

Dehânında kızıl bayraq zebân,	yoḡsa	ḥâkim-i taqdîrden su'âl fetḥ-i bilâd itmiş sâ'ildür?
-------------------------------	-------	--

“Yoksa aḡzında kızıl bayraḡa benzer dil, kaderin sahibi olan Allah'tan beldelerin fethini isteyen bir dilenci midir?”

3. YAPI:

-dUr?	yâ	a. Ø (Eksiz Bildirme)? b. -dUr
-------	----	-----------------------------------

Bu yapıdaki cümleler, teklik 3. şahıs isim bildirme -dUr ekiyle veya eksiz bildirmeyle (Ø) kurulmuş isim cümleleridir ve bu cümleler birbirlerine karşılaştırma yapan *yâ*, *yoḡsa*, *veyâ* bağlaçlarıyla bağlanmışlardır. Önceki yapılarda olduğu gibi burada da cümleler tonlamasız okunduğunda birer düz cümle olarak görülmektedir. Ancak yapının her iki tarafındaki -dUr ekleri, cümlelerin soru cümlesine dönüştürülebileceğine işaret etmektedir. -dUr eklerinin veya eksiz bildirmenin var olduğu sözcüğün son hecesinin (ör. 1. örnek sipēnd, 4. Örnek *pekanlarüñ*, 7. örnek *Ḳabîḥ*) uzatılmasıyla bu yapı, cümlelerdeki diğer vurgu ve tonlamalarla birlikte ezgili soru cümlesine dönüşmektedir.

Bu isim cümlelerinde karşılaştırılan unsurlar ki'li birleşik cümle, ara söz ve farklı kelime grupları içerisinde kullanılabilir. Hatta beyit içerisindeki iki cümleden sonra tek kelimelik iki kavram da eksiz bildirmeyle karşılaştırılarak sorulabilmektedir (ör. 7. cümle). Bununla birlikte, tıpkı 1. yapının 3. ve 4. örneklerindeki gibi burada da 5. ve 6. örneklerde ikinci cümlelerin sonunda yer alan “Bilmen.” ve “Bilmezem.” ifadelerinin yer alması bu isim yapılarındaki ezgili soruyu açık bir biçimde ortaya çıkarmaktadır.

Fuzûlî'nin Türkçe Divan'ında bu yapıdaki soru cümlelerinden 7 örnek belirlenmiştir:

1. fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilün

Dâğlardur odlu göğsümde qarası kopmamış

Odlu göğsümde qarası kopmamış dâğlardur	yâ	şebât-i 'ışk için od üzere bir nice sipendØ (-dür)?
---	----	---

Yâ şebât-i 'ışk için od üzere bir nice sipend TD-G. 63/3, T 63/3, G 63/3

“Yanan/ateş almış göğsümde henüz kabuğu (dahi) kopmamış yaralar mıdır, yoksa aşkta sebat etmem için ateşe atılmış nazar otları (üzerlik tohumu) mıdır?”

2. mefâ'ilün / mefâ'ilün / mefâ'ilün / mefâ'ilün

Hevâdan kâkülündür deprenen yâ rişte-i cândur

Ki her dem çizginüp başuña ister ola qurbânuñ TD-G. 162/3, T 163/3, G 171/3, CD s. 131

Hevâdan deprenen kâkülündür	yâ	rişte-i cândur ki her dem başuña çizginüp qurbânuñ ola ister?
-----------------------------	----	---

“Rüzgâr ile dağılan/sallanan kâkülün müdür, yoksa her an başına dönüp/başının etrafında dönüp sana kurban olmak isteyen can ipi midir?”

3. fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilün

Lâ'l-gün meydür elüñde sāğar-i sîmîn ile

Yâ nigîn-i lâ'ldür reşk-i-lebüñden oldı âb TD-G. 27/5, T 30/5, G 30/5, CD s. 36

Elüñde sāğar-ı sîmîn ile lâ'l-gün meydür	yâ	nigîn-i lâ'ldür reşk-i lebüñden âb oldı?
--	----	--

“Elindeki gümüş kadeh içindeki (bir) la'l renkli şarap mıdır, yoksa dudağının güzelliğini kiskanmaktan (eriyerek) su olmuş la'l renkli yüzük müdür?”

4. mefâ'ilün / mefâ'ilün / mefâ'ilün / mefâ'ilün

Dem-â-dem kaçre kaçre kan yaşumdur ki çıkar gözden

Demâdem katre katre kan yaşumdur ki çıkar gözden	veyâ	peykanlarunØ kim âteş-i dil anı su eyler?
--	------	---

Veyâ peykanlaruñ kim âteş-i dil anı şu eyler TD-G. 81/3, T 102/3, G 93/3

“Gözümden ân-be-ân damla damla düşen/akan kanlı gözyaşım mıdır, yoksa gönlümün ateşinde eriyen, su hâline gelen kirpiklerin midir?”

5. fe‘ûlün / fe‘ûlün / fe‘ûlün / fe‘ûl

*Bahāruñdur āyā bu te`şir bilmen
Veyā devlet-i feyż-i Hākān-i A`zem*

TD K. 27/10

Bu te`şir bahāruñdur āyā	veyā	devlet-i feyż-i Hākān-i A`zem? Bilmen.
--------------------------	------	--

“Bu te`şir/etki/durum/iz acaba bahar mevsiminin midir yoksa ulu Hakan`ın bereketinin kısmeti midir, bilmem.”

6. fâ`ilâtün / fâ`ilâtün / fâ`ilâtün / fâ`ilün

*Māh-ı nevdür bilmezem tāban şafağdan yoğsa kim
Kana batmış nevg-i şem-şir-i Emīr-i nām-dār*

TD K. 41/7

Şafağdan tāban māh-ı nevdür	yoğsa kim	kana batmış nevg-i şem-şir-i Emīr-i nām-dār? Bilmezem.
-----------------------------	-----------	--

“Şafaktan görünen parlaklık yeni ay mıdır yoksa meşhur Emir`in kana bulanmış kılıcının ucu mudur, bilmem.”

7. fâ`ilâtün / fâ`ilâtün / fâ`ilâtün / fâ`ilün

*Sen bilürsen mücmelen andan ne alursan velī
Bilmez ol kim alduğı senden ḥasendür yā kabīḥ TD-Muk. 6/2 (s. 479), CD (s. 320)*

mücmelen sen bilürsen andan ne alursan. Velī ol senden kim alduğı bilmez	Ḥasendür	yā	ḲabīḥØ?
--	----------	----	---------

“Kısaca, ondan ne aldığını sen bilirsin. Ancak o senden Hasan`ı mı yoksa Kâbih`i mi aldığını bilmez.”

4. YAPI:

fiil cümlesi	yoğsa, yā	fiil cümlesi?
--------------	-----------	---------------

Bu yapıdaki cümleler, birbirlerine karşılaştırma yapan *yā*, *yoğsa* bağlaçlarıyla bağlanmış fiil cümleleridir. Bu yapıda da cümleleri tonlama yapılmadan okunduğunda birer düz cümle olarak görülebilmektedir. Ancak bu fiil cümlelerinin son hecelerindeki ünlüler uzun okunarak

tonlandığında yapıdaki bağlaçlar, cümlelerdeki diğer vurgu ve tonlamalarla birlikte bu ezgili soru cümlelerini iki seçenekli bir soru cümlesine dönüştürmektedir. Çünkü bu bağlaçların, bütün örnekler incelendiğinde, iki unsurun soru yoluyla karşılaştırılmasında kullanıldığı görülmektedir.

Bu cümlelerde ezgi yoluyla sorulan unsurlar ise karşılaştırması yapılan kavram, durum ya da eylemlerdir. Bunu anlamamanın yolu cümleyi ekli (mI) soruya dönüştürmektir. Türkçe bir cümlede vurgulanan veya vurgulanmak istenen unsur yüklem hemen öncesinde yer alır. Cümle bir soru cümlesi ise soru eki sorulacak unsurun yanına konur. Örneğin birinci beyitte, dağmık saçın nedeni sorgulanmakta ve iki seçenek karşılaştırılmaktadır: Rüzgâr ya da âşıkların (o) saçından ele geçirmesi. İşte bu anlama göre -mI ekinin bulunması gereken yer bu karşılaştırılan unsurların sonudur: “*Yıl zülfüne (mi) değer yâ cânlar anı öz hâli ile kıymayub her dem elden ele (mi) gezdürürler?*”

Ayrıca, bu yapıların bulunduğu beyitlerde teklik 3. şahıs isim bildirme -dŪr ekiyle kurulan isim cümlelerinin de bulunması yine yalnızca ezgiyle kurulmuş soru cümlesinin bir göstergesidir (ör. 3. cümle).

Bahsedilen bu bilgilerin yanı sıra, önceki yapılarda olduğu gibi bu yapıdaki bir cümlede de karşılaşılan “Bilmen.” ifadesi (3. örnek), yine bu yapılardaki yalnızca ezgiyle kurulan bir soru cümlesinin varlığını göstermektedir:

Fuzûlî'nin Türkçe Divan'ında bu yapıdaki soru cümlelerinden 3 örnek belirlenmiştir:

1. fe‘ilâtün / fe‘ilâtün / fe‘ilâtün / fe‘ilün

*Yıl değer zülfüne yâ kıymayub öz hâli ile
Gezdürürler anı elden ele her dem cânlar*

TD-G. 67/5, T yok, G 106/5

Yıl zülfüne deger	yâ	cânlar anı öz hâli ile kıymayub her dem elden ele gezdürürler?
-------------------	----	--

“Saçını rüzgâr mı esip dağıtıyor, yoksa cânlar/âşıklar onu kendi haline bırakmayıp her an elden ele mi gezdiriyorlar?”

2. fâ‘ilâtün / fâ‘ilâtün / fâ‘ilâtün / fâ‘ilün

*Râyet-i hâdrâ çekildi ol hişâruñ fethine
Yoħsa ħal‘-i ħal‘a-i küffâra cibrîl açdı per*

TD-K. 15-IX/3

Ol hişâruñ fethine râyet-i hâdrâ çekildi	yoħsa	cibrîl ħal‘-i ħal‘a-i küffâra per açdı?
--	-------	---

“O kalenin fethinden (zaferden) sonra yeşil bir bayrak mı çekildi, yoksa Cebrâil kâfirlerin kalesinin yıkılmasına kanat mı açtı?”

3. mefâ‘ilün / mefâ‘ilün / mefâ‘ilün / mefâ‘ilün

*Oñuñ geldükçe sînemden şadâlardur çıhan bilmen
Dil eyler nâle yâ peykan değer sînemde peykâne
G56/3*

TD-G. 251/4, T 246/4,

Oñuñ geldükçe sînemden çıhan şadâlardur,

Dil nâle eyler	yâ	peykân sînemde peykâne deger? Bilmen.
----------------	----	---------------------------------------

“Okun (kirpiklerin) saplandıkça sinemden gelen sesler, gönlümün ağlayıp inleyişi mi, yoksa okun temrenlerinin/uçlarının birbirine değmesi midir, bilmem.”

5. YAPI:

cümle -dUr	meğer	-dUr? cümle?
---------------	-------	-----------------

Bu yapı, birbirlerine *meğer* ve *eger* bağlaçlarıyla bağlanmış isim veya fiil cümlelerinden oluşmaktadır. Önceki yapılar da cümlelerin, tonlamasız okunduklarında birer düz cümle oldukları görülebilmektedir. Ancak bunlar tonlamasız da okunsalar yapıdaki her iki cümlelerin zaman çekimleri açısından uyumsuz olduğu dikkat çekmektedir. Bu da cümlelerin düz cümle olmadığını göstermektedir. Bu durumun nedeni, cümleleri bağlayan *meğer* ve *eger* bağlaçlarıdır.

Türkiye Türkçesinde, doğrudan doğruya cümleleri birbirine bağlayan ve “açıklama” bildirme işleviyle kullanılan cümle bağlayıcıları sınıfında yer verilen⁸⁶ *meğer* ve *eger* bağlaçları, Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde farklı işlevlerde kullanılmaktadır. *Meger* Azerbaycan Türkçesinde bir soru edatıdır⁸⁷ ve cümlelerin soru ezgisini artıran bir işleve sahiptir.⁸⁸ *Meger* edatı, AZT’de cümlelerin soru ifade eden vasıtaları ile birlikte (ezgileme ve soru sözleri) kullanılırken sadece soru değil “şaşkınlık” da ifade eder.⁸⁹

Eger ise Azerbaycan Türkçesinde “şart bildiren bağlayıcılar” sınıfında yer almaktadır (Hüseynzade 2007: 243).⁹⁰

86 Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003), 1121-1124.

87 *Meger* edatının çağdaş AZT’deki işlevi Eski Anadolu Türkçesi döneminde de bulunmaktadır: *Bunuñ dostları zârîsin görüp eyitdiler: Meger ki akçacığını uğrı almış?* “Bunun dostları ağaldığını görüp dediler; “Yoksa paracığını hırsız mı almış?” (Özkan 1993: 186’dan Altun 2009: 71). *Meger senüñ dînârünü xarâmî almadı?* “Senin paranı harami almadı mı?” (Mustafa Özkan, *Mahmûd b. Kâdî-i Manyâs. Gülistan Tercümesi Giriş-İnceleme- Metin-Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993), 202’dan aktaran Altun, *Türkçede Soru*, 71). Dede Korkut’ta da bu edatın soru edatı işleviyle kullanıldığı görülmektedir: *Meger sen Han Kazanın oğlı degülsin* “Acaba sen Han Kazan’ın oğlu değil misin?” (Muharrem Daşdemir, *Dedem Korkut Kitabı’nın Söz Dizimi* (Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2000), 128. (“Meger”in vurgusu ve aktarma bana aittir. MK).

88 Muxtar Hüseynzade, *Müasir Azerbaycan Dili (C. 3: Morfolojiya)* (Bakü: Şark-Garb, 2007), 258.

89 Axundov, *Azərbaycan Dilində Sual Cümlələri (Eksperimental-Fonetik Tədqiq)*, 49.

90 Hüseynzade, *Müasir Azerbaycan Dili*, 243.

Örnek olarak verilen 1. beyitte *geniş zaman + meger + geniş zamanda isim bildirmesi (-dUr)*, 3. beyitte *geniş zaman + meger + geniş zaman* dizilişleri bağlaçların TT'deki işlevine göre zaman açısından uyumlu değildir.

2. beyitte ise *geniş zaman + meger + öğrenilen geçmiş zaman* dizilimi zaman açısından sorunsuz olsa da burada kullanılan kuvvetlendirme ve ihtimal eki (-dUr) yine bağlacın işlevi açısından sorunludur.

Ayrıca, özellikle 4. beyitteki *meger* kullanımını bu bağlaçların Fuzûlî'deki kullanımını ve işlevi açısından açık bir örnek oluşturmaktadır. Soru-cevap biçiminde kurulan bu beyitte, şair, "Sordum, didüm" dedikten sonra "*meger* ..... -dUr" yapısını kullanmış ve hemen ardından soruya bir cevap vermiştir: *Yoh̄ yoh̄, senüñ devā-yı derd-i nihānuñdurur, dedi.*

Günümüz Azerbaycan Türkçesinde ise "şüphe" ve "şaşkınlık" ifade eden ve "acaba, yoksa" anlamlarına gelen bir soru edatı olarak kullanılan *meger* ile Azerbaycan Türkçesinde bağımlı birleşik cümlenin (AZT *tabeli mürekkebe cümle*) bir türü olan şartlı birleşik cümleleri kuran bir edat olmasına rağmen Fuzûlî'de *meger* ile aynı işlevde kullanılan *eger* edatı, sonrasında gelen cümlelerdeki -dUr ekli yapılar (teklik 3. şahıs isim bildirmesi veya kuvvetlendirme ve ihtimal eki) ve fiil çekimlerindeki tonlamalar (son hecenin uzun okunması) bu cümlelerin ezgili soru cümlesi olmasını sağlamaktadır.

Bütün bu gerekçelerden dolayı, *meger* ve *eger* yapılarının ("*meger* ... -dUr") Fuzûlî'de bugünkü Azerbaycan Türkçesine benzer bir biçimde ezgili soru cümlesi için kullanıldığı ve bu soru cümlelerinin de çoğunluğunun önceki yapılarda olduğu gibi -dUr ekinden yararlanılarak kurulduğu açık bir biçimde görülmektedir.

Belirlenen 1 örnekte de "*eger*.....-dUr, v' *eger* .....Ø" yapısının da "*meger* ..... -dUr" gibi soru cümlesi kurmak için kullanıldığı görülmüştür (ör. 5). Bu beyitte de ikinci mısra (*Aña gayrden bir emr-i muhāl teğayyür olur* "Bu başka bir yerden gelen bilinmez bir emirle değişir.") bu yapının açık bir ezgiyle kurulmuş seçenekli bir soru olduğunu göstermektedir.

Fuzûlî'nin Türkçe Divan'ında bu yapıdaki soru cümlelerinden 5 örnek belirlenmiştir:

1. mefâ'îlün / mefâ'îlün / mefâ'îlün / mefâ'îlün

Görinmez şüret-i ümmîd-i vaşluñ levh-i cānumda

Mükedderdür meger ol āyine cismüm ğubārından TD G. 214/4, T. 215/4, G 218/4, CD s. 175.

Levh-i cānumda şüret-i ümmîd-i vaşluñ görünmez	meger	ol āyine cismüm ğubārından mükedderdür?
--	-------	---

"Canımın sayfasında/can sayfamda sana kavuşmak ümidinin resmi görünmez/görünmüyor. Acaba o ayna cismimin/varlığımın tozundan mı tozlanmıştır?"

2. fâ‘ilâtün / fâ‘ilâtün / fâ‘ilâtün / fâ‘ilün

Geh ayağı bağılı geh boynu nedendür bilmezem

Bir perî ‘ışkında olmuşdur meger dîvâne şem’ TD-G. 144/4, T 140/4, G146/4

Geh ayağı geh boynu bağılı. Nedendür, bilmezem	meger	şem’ Bir perî ‘ışkında dîvâne olmuşdur?
--	-------	---

“Mumun bazen ayağı, bazen boynu bağılı(dır). Nedenini bilmiyorum. Yoksa bir perinin/güzelin aşkına düşüp dîvâne mi olmuştur?”

3. fe‘ilâtün / fe‘ilâtün / fe‘ilâtün / fe‘ilün

Ne düttündür ki çıhar çerhe dil-i zâra meger

Hecr dâğını urar lâle-‘izârum bu gece TD-G. 245/4, T 242/4, G 250/4, CD s. 211

Ne düttündür ki çerhe çıhar	meger	lâle-‘izârum bu gece dil-i zâra hecr dâğını (m) urar?
-----------------------------	-------	---

“Bu gece gökyüzüne bir duman çıkıyor/yükseliyor. Yoksa lâle yanaklım, ağlayan gönlüme ayrılık ateşini/dağını mı vuruyor?”

4. mef‘ûlü / fâ‘ilâtü / mefâ‘ilü / fâ‘ilün

Şordum meger bu dürc-i dehendür didüm didi

Yoh yoh devâ-yi derd-i nihânuñdurur senüñ

TD Msd. 1/3 (s. 443), T (s.188), G (s. 174), CD (s. 289)

Şordum didüm	meger	bu dürc-i dehendür?
Yoh yoh, senüñ devâ-yi derd-i nihânuñdurur, dedi.		

“Şordum, dedim (ki) acaba bu (ağız) mücevher kutusu mudur? Dedi ki ‘yok, yok’ bu senin gizli derdinin dermandır.”

5. mef‘ûlü / fâ‘ilâtün / mef‘ûlü / fâ‘ilâtün

Raşam kılan eger idbârdur v’eger iqbâl

Olur tegayyür aña gayrden bir emr-i muhâl

TD Msd. 6/3 (s. 449), T (s.195), G (s. 176), CD (s. 293)

Raşam kılan	eger	idbârdur	v’eger	iqbâl?
Aña gayrden bir emr-i muhâl tegayyür olur				

“(Kaderi) yazan acaba talihsizlik midir yoksa talih midir? Bu, başka bir yerden gelen bilinmez bir emirle değişir.”

3. 2. Soru Ekiyle Desteklenmiş Ezgili Soru Cümlesi Yapıları

Yukarıda da belirtildiği gibi Türkçede soru cümlesi kurma araçlarından biri de -mI ekidir. Bu ek, tarihi gelişimi içerisinde görülen “işlev genişlemesi” sonucunda, Türkçenin genel yapısına aykırı bir biçimde hem fiil hem de isim çekimlerinde kullanılabildiği için bu ekin Türkçede en yaygın soru türetme aracı olduğu belirtilmiştir.⁹¹

Azerbaycan dilciliğinde -mI soru ekiyle ilgili iki temel tartışma ve araştırma alanı bulunmaktadır. Bunlardan biri ekin temel işlevi diğeri ise ekin fiil çekimlerinde bulunduğu yer ile ilgilidir.

Azerbaycan’da “soru cümlesi” oluşturan temel unsurun -mI eki olduğunu söyleyen bilim insanları olduğu gibi bu ekin temel işlevinin soru cümlelerinde cümlede vurgulanan kavramı daha belirgin bir biçimde ortaya çıkarmak ve böylece soruyu daha kuvvetli bir hâle getirmek olduğunu dile getiren araştırmacılar da bulunmaktadır.⁹² Her iki görüşü de dile getiren Axundov’a göre de, gerçekten -mI ile kurulan soru cümlelerinde soruyu ortaya çıkaran asıl vasıta “cümlelerin soru ezgisi”dir.⁹³ Bu bilgiye göre, bir cümleyi soru cümlesi yapan temel unsur ezgidir. Ancak buradaki soru ezgisi biraz daha güçlü ifade edilmek istendiğinde soru eki de kullanılmaktadır.

Türkçede genel olarak şahıs ekinden önce zaman/kip ekinden sonra kullanılan -mI eki⁹⁴, Azerbaycan Türkçesinin Eski Anadolu Türkçesinden 17. yüzyıla kadar üretilmiş metinlerde çok yaygın olarak genel Türkçede olduğu gibi şahıs eklerinden önce kullanılmıştır. Ancak 17. yüzyıldan itibaren ekin tüm çekimlerde şahıs eklerinden sonra kullanılmaya başladığı, 20. yüzyıla gelindiğinde ise ilginç bir biçimde, ekin konuşma dilinde ve yazılı basında uzun süreden beri kullanıldığı gibi şahıs eklerinden sonra kullanılmasına rağmen özellikle şiirde hem şahıs ekinden sonra hem de TT’de olduğu gibi şahıs ekinden önce kullanıldığı görülmektedir.⁹⁵ Günümüz AZT yazı dilinde soru çekiminin -mI ekiyle yapıldığı tüm örneklerde ek, şahıs

91 Bulak, “Türkçede ‘-mI/-mI’ Soru Unsuru”, 310.

92 Axundov, *Azərbaycan Dilində Sual Cümlələri (Eksperimental-Fonetik Tədqiq)*, 43.

93 Axundov, *Azərbaycan Dilində Sual Cümlələri (Eksperimental-Fonetik Tədqiq)*, 44.

94 Çağdaş TT’de görülen geçmiş zaman, şart ve emir çekimlerinde, yani iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılan çekimlerde soru eki şahıs ekinden sonra gelir: *Verdim mi? Gitsək mi? Alalım mı?* Geri kalan diğer çekimlerde ise kip/zaman eki ile şahıs eki arasına gelir: *Bakmış mısın? Oturuyor musunuz? Konacak mıyız? Bilir misin? Okumalı mıyım? vb.*

95 Axundov, 20. yüzyıl Azerbaycan şiirinde ekin gelenekselleşen, hatta ölçünlüleşen kullanımının aksine şahıs eklerinden önce de kullanılmasının iki temel nedeni olabileceğini düşünmektedir: Birincisi dönemin Osmanlı Türkçesinin 20. yüzyıl başlarında Azerbaycan’da çok etkili olması ve soru ekinin de şahıs eklerinden önce kullanımının Azerbaycanlı şairlere geçmiş olması. İkincisi ise ses bilimi açısından vurguyu önceki heceye atan soru ekinin ortada kullanımının şiirin akıcılığı için bir gereklilik olması. (Axundov, *Azərbaycan Dilində Sual Cümlələri (Eksperimental-Fonetik Tədqiq)*, 30-31)

ekinden sonra kullanılmaktadır.⁹⁶ Ancak hemen belirtilmelidir ki konuşma dilinde -mI eki hemen hemen hiç kullanılmamakta, bunu yerine soru yalnızca ezgiyle yapılmaktadır.⁹⁷

AZT'de 13. yüzyıldan günümüze kadar ölçünlü ve yaygın bir biçimde soru cümlesi kurmada kullanılan soru eki, sadece ezgiyle kurulan cümlelerle birleşik yapılarda kullanıldığında buradaki soru ifadesi çok açık bir biçimde anlaşılabilir. Ayrıca, -mI soru ekiyle kurulan cümlelerdeki vurgu, yalnızca ezgiyle kurulan soru cümlelerindeki vurgudan güçlü olduğu için hem ek hem de ezginin kullanıldığı soru cümlelerinde soru ekinin sahip olduğu vurgu, soru ezgisinin gücünü azaltmaktadır. Ancak bu durumun ekin vurgusunu ortadan kaldırmadığı belirtilmiştir.⁹⁸ Bu işlev ortaklığı nedeniyle -mI ekiyle ve yalnızca ezgiyle kurulan soru cümlelerinin, aynı soru türünün farklı ifade edilmiş biçimleri olduğu ifade edilmiştir.⁹⁹

Fuzûlî'nin Türkçe Divan'ında belirlenen soru cümlelerinin bir kısmı yalnızca ezgiyle kurulmuş soru cümleleri ve soru ekiyle kurulmuş bağlı cümlelerden oluşan bağlı cümleler yapısındadır. Bu tür cümlelerde yalnızca ezgiyle kurulmuş soru cümlelerinin aynı yapıda bulunan diğer cümledeki soru ekiyle (-mI) desteklendiği görülmektedir.

Fuzûlî'nin Türkçe Divan'ında soru ekiyle de desteklenen ezgili soru cümlelerinden 12 örnek belirlenmiş ve bu cümlelerin 3 farklı yapıda olduğu tespit edilmiştir:

1. YAPI:

-dUr -dUr + cümle cümle	yāhud yā	isim + -mIdUr?
-------------------------------	-------------	----------------

Bu yapıdaki cümleler, birbirlerine *yāhud* ve *yā* bağlaçlarıyla bağlanan hem isim hem de fiil cümlelerinden oluşmaktadır. Ancak belirlenen örnekler göre, bu yapının çoğunluğu teklik 3. şahıs isim bildirme -dUr ekiyle, eksiz bildirmeyeyle (Ø) kurulmuş isim cümleleridir ve bu cümleler birbirlerine, karşılaştırma yapan *yāhud*, *yā* bağlaçlarıyla bağlanmışlardır. Bu yapının, soru eki olmayan ve sadece ezgilemeyle soru cümlesi yapılan 1. tip 3. yapıdan farkı, birbirine bağlı cümlelerin ikincisinin -mI + -dUr ekleriyle kurulmuş olmasıdır. Böylece yapı, birinci cümlelerin yalnızca ezgiyle, ikinci cümlelerin ise soru ekiyle ve karşılaştırma yapılarak soruya dönüştürülmüş bağlı cümlelerden oluşturulmuş ve böylece ortaya yine iki seçenekli soru cümlesi yapısı çıkmıştır.

96 AZT'de soru eki her zaman isme ve fiile birleşik yazılmaktadır. (Dəmirçizadə, *Müasir Azərbaycan Dili (C. 1: Fonetika, Orfoepiya, Orfoqrafiya*, 247).

97 Burada soru ekinin kullanıldığı yerle ilgili kişisel gözlemlerime dayanan bir tespiti paylaşmak yararlı olacaktır. Azerbaycan'da görev yaptığımız yaklaşık 10 aylık süre içerisinde (2015-2016), Azerbaycanlı öğrencilerin TT öğrenme sürecinde en çok dikkat ettikleri ve belki de en az hata yaptıkları çekim biçiminin -mI soru eki ve -yor şimdiki zaman eki olduğunu gözlemlemiştik. Hatta bu gözlemimiz bir yayınlımızda da kullanılmıştır: Karataş, Çevik 2017: 599. Ayrıca, TT öğrenmeye çalışan Azerbaycanlı öğrencilerimizin TT'yi bildiklerini göstermek için Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasındaki en temel morfolojik farklar olan yine -yor ve -mI eklerini kullanmaya çalıştıklarını fark etmiştik.

98 Axundov, *Azərbaycan Dilində Sual Cümlələri (Eksperimental-Fonetik Tədqiq)*, 33.

99 Axundov, *Azərbaycan Dilində Sual Cümlələri (Eksperimental-Fonetik Tədqiq)*, 37.

Bu yapıda, bağlı cümlelerin ikincisinde soru ekinin kullanılmış olması, Fuzûlî'nin ilk cümlelerde soruyu ezgiyle yaptığının da bir göstergesidir. Çünkü karşılaştırma yapılan ve iki seçenekten birinin varlığını ya da doğruluğunu sorgulayan yapılarda, yani seçenekli sorularda her iki tarafın da soru cümlesi olması gerekir. Buna göre Fuzûlî bu yapıda birincisi yine cümlelerin son hecesi uzatılarak tonlanan ikincisi ise soru ekli cümlelerden oluşan soru cümleleri kurmuştur.

Fuzûlî'nin Türkçe Divan'ında bu yapıdaki soru cümlelerinden 4 örnek belirlenmiştir:

1. fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilün

Ikd-ı şebnemdür gül-i ter üzre yâhud her taraf
Ƙatre-katre inmiş ol ruhsâr üze sular mıdur TD yok, T 106/2, G 86/2

Gül-i ter üzre ikd-ı şebnemdir	yâhud	her taraf ol ruhsâr üze katre-katre inmiş sular mıdur?
--------------------------------	-------	--

“Taze gülün üstündeki çiğden inciler midir, yoksa o yanağın üzerine damla damla inmiş sular mıdır?”

2. fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilün

İki ejderdür ki bir genc üzer [üzre] baş koymuş yatur
Yâ müselsel ârızun devrinde gîsûlar mıdur TD yok, T 106/3, G 86/3

İki ejderdür ki bir genc üzer [üzre] baş koymuş yatur	yâ	müselsel rızun devrinde gîsûlar mıdur?
---	----	--

“Bir hazine üzerine başını koymuş yatan iki ejderha mıdır, yoksa yanağının etrafında zincirlenmiş saçların mıdır?”

3. fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilün

Eşk-i çeşmümdür ser-i zülfün hayâliyle müdâm
Yâ düzülmüş rişte-i müşg üzre lu'lû'lar mıdur TD yok, T 106/4, G 86/4

ser-i zülfün hayâliyle müdâm eşk-i çeşmümdür	yâ	rişte-i müşg üzre düzülmüş lu'lû'lar mıdur?
--	----	---

“Saçını düşünüp hayal ederek gözümden sürekli akıttıklarım yaş mıdır, yoksa siyah, misk kokulu bir ip üzerine dizilen inciler midir?”

4. fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilün

*Ķatre-i Şeb-nem midür yā el açup sâ' il kimi
Ķāzin-i lütfından almış lü'ü'-i Şeh-vār gül*

TD-K. 9-51

Gül Ķāzin-i lütfından sâ' il kimi el açup lü'ü'-i Şeh-vār almış	yā	Ķatre-i Şeb-nem midür?
---	----	------------------------

“(O), gülnün dilenci gibi el açıp cömertlik hazinenden aldığı Őahlara yaraşır inci midir yoksa bir çiğ damlası mıdır?”

2. YAPI:

fiil/isim + mi	yoĶsa, yā	-dUr/-Ø?
	yāĶud	

Bu yapı, birbirleriyle karşılaştırma yapılan ve *yoĶsa, yā, yāĶud* baęlaĶlarıyla bağlanmış cümlelerden oluşmaktadır. Belirlenen örneklere göre, bu yapının ilk cümleleri hem isim hem de fiil cümlesi olabilmektedir ve bu cümlelerin tamamı -mİ ekiyle kurulan soru cümlesidir. İsim cümlesinden oluşanların sadece ikisinde (4 ve 5. örnekler) -dİr isim bildirme eki (*-midür, -dür mi*) kullanılmıştır. İsim bildirme ekinin bir örnekteki kullanımı ise dikkat çekicidir.

5. örnekte, bu ek, TT’de veya dönemin yazı dili olan Osmanlı Türkçesinde olduğu gibi soru ekinde sonra (*-midür?*) değil, çağdaş AZT’de olduğu gibi soru ekinde önce kullanılmıştır: *leyl-dürmi?*

Bağlı cümlelerden oluşan yapının ikinci cümleleri ise ekli (-dUr) ve eksiz (Ø) teklik 3. Şahıs isim bildirme ekiyle kurulmuş ve ezgiyle soru yapılmış isim cümleleridir.¹⁰⁰ Dolayısıyla

100 1. örnekteki *yoĶsa yāri görmeyüp men gördüğündür bir Ķayāl* cümlesi TT’ye “yoksa benim gördüğüm yar değil de bir hayal midir?” biçiminde aktarıldığında -dUr ekinin aslında *Ķayāl* ismine geldiği ve böylece vurguyla yine bu ismin karşılaştırılarak sorulduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu gazelde *Ķayāl* sözcüğünün, *āl* seslerinin kafiye olmasından dolayı (gazeldeki kafiye sırası: *hilāl, intikāl, Ķayāl, zevāl, melāl, helāl, cemāl, ihtimāl*), -dUr eki bu sözcükte değil *gördüğündür* sözcüğünde kullanılmıştır. Dolayısıyla, Fuzūli’nin Türkçesinde *gördüğündür bir Ķayāl* ifadesindeki -dUr ekinin yerindeki farklı kullanımın nedeni dil/ağız özelliği değil, kafiye zorunluluğu gibi durmaktadır. Ancak Fuzūli gibi vezin ve kafiye konusunda ustalığı malum olan bir Őahsiyetin sadece kafiye gerekçesiyle bir tasarrufta bulunmuş olma ihtimalinin zayıf olduğu düşünülünce burada Őairin bu kullanımının vurgulamak istediği kavramla ilişkisi olabileceği düşünölmektedir. Őair “Oruç, sevgiliyi bir hayal/serap hālince mi getirmiş, yoksa benim gördüğüm yar değil de bir hayal midir? Bilmem/bilmiyorum.” anlamına gelen bu beyitte, görölen unsura (yār, Ķayāl) değil, görene (aşık, Őairin kendisi) dikkat çekmek istediği için -dUr bildirme ekinin teklik 1. Őahıs iyelik ekli bir yapıya (*gördük-ü-m*) getirerek (*gördüğüm-dür*) kendisini, yani “fāili” vurgulamak, öne çıkarmak istemiş gözölmektedir. Fuzūli’nin Türkçe sözcüklerde yaptığı imāleleri anlam, ses ve duygusal bir öge olarak kullanmasını çok iyi bildiği ve örneğin Őairin kendisini vurgulamak için ben zahirinin kullandığı yerlerde dahi bilinçli olarak imāle yaptığı örnekler düşünöldüğünde (Kaplan, “Fuzūli’nin Gazellerinde Aruz Uygulamaları: Fuzūli’nin İmāle Kullanımının Bāki’yle Mukayesesi”, 410) burada da böyle bir düşünce ile bu kullanımı gerçekleştirdiğini söylemek iddialı olmasa gerekir. Őirdeki anlama göre yapılmış bu uygulama da Türkçenin morfolojik yapısına aykırı değildir.

2. örnekte de ilk bakışta fiil cümlesi gibi görönen yapının (*Mecnün Ķubārıdur ki geldüğüm görüp durup ihtirām eyler?*) ki’li birleşik cümle biçiminde kurulduğu ve bu cümlelerin Türkiye Türkçesine aktarılrken sıfat tamlamasına dönüştürölmesi gerektiği anlaşılmaktadır: “(...) geldiğimi görüp bana saygı göstermek için ayağa kalk-**an** Mecnun’un toprak olmuş vücudu mudur?” Dolayısıyla bu cümle de Türkçe söz dizimine göre bir isim cümlesidir.

bu yapı, birinci cümlelerin soru ekiyle, ikinci cümlelerin ise ezgiyle ve yine karşılaştırma yapılarak soruya dönüştürüldüğü bağlı ve iki seçenekli soru cümlelerinden oluşmaktadır.

İlk yapının (2.1.) tam tersi bir kuruluşa sahip olan bu yapıda, bağlı cümlelerin birincisinde soru ekinin kullanılmış olması Fuzûlî'nin ikinci cümlelerde soruyu ezgiyle yaptığının bir göstergesidir. Çünkü karşılaştırma yapılan ve iki seçenekten birinin varlığını ya da doğruluğunu sorgulayan yapılarda her iki tarafın da soru cümlesi olması gerekir. Buna göre, Fuzûlî bu yapıda birincisi soru ekli, ikincisi yalnızca ezgili cümlelerden oluşan soru cümleleri kurmuştur.

Fuzûlî'nin Türkçe Divan'ında bu yapıdaki soru cümlelerinden 5 örnek belirlenmiştir:

1. fâ'îlâtün / fâ'îlâtün / fâ'îlâtün / fâ'îlün

Bir hayâl itmiş mi za'f-ı rûze yârı bilmezem

Yohsa yârı görmeyüp men gördüğündür bir hayâl TD-G. 171/3, T 169/3, G 178/3, CD s. 139

Za'f-ı rûze yârı bir hayâl mi itmiş   yohsa   men yârı görmeyüp gördüğündür bir hayâl? Bilmezem.

“Oruç, sevgiliyi bir hayal/serap hâline mi getirmiş, yoksa benim gördüğüm yar değil de bir hayal midir? Bilmem/bilmiyorum.”

2. mef'ûlü / fâ'îlâtü / mefâ'îlü / fâ'îlün

Deşt üzre gird-bâd mı yâ geldüğüm görüp

Mecnûn ğubârıdır ki durup eyler ihtirâm TD-G. 180/5, T 182/5, G 188/5, CD s. 147

Deşt üzre gird-bâd mı	yâ	Mecnûn ğubârıdır ki geldüğüm görüp durup ihtirâm eyler?
-----------------------	----	---

“Benim çölde gördüğüm tozdan bir rüzgâr/girdap mıdır, yoksa/ya da geldiğimi görüp bana saygı göstermek için ayağa kalkan Mecnun'un toprak olmuş vücudu mudur?”

3. fâ'îlâtün / fâ'îlâtün / fâ'îlâtün / fâ'îlün

Şuda bir zevrağ mı yâhud ağzın açmış bir neheng

Bayrağ ol âteş ki bulmuşdur deminden işti'âl TD K(TcB) 15.III.5.

Şuda bir zevrağ mı	yâhud	ağzın açmış bir neheng?
Bayrağ ol âteş ki deminden işti'âl bulmuşdur.		

“Sudaki bir kayık mıdır yoksa ağzını açmış bir ejderha mıdır? (Ağzından) öyle bir ateş çıkardı ki nefesinden bayrak tutuşmuştur.”

4. fâ‘ilâtün / fâ‘ilâtün / fâ‘ilâtün / fâ‘ilün

*Deprenen ‘asker midür ya Dicle’dür Bağdād’dan
Eyleyüp tuğyan Cezāyir’den yaña kılmış hırām TD-K. 14/29*

Tuğyan eyleyüp deprenen Cezāyir’den yaña hırām kılmış ‘asker midür	yā	Bağdād’dan Dicle’dür?
--	----	-----------------------

“Harekete geçip Cezayir’e doğru ilerleyen asker midir, yoksa Bağdat’tan coşup gelen Dicle midir?”

5. mef‘ûlü / fâ‘ilâtü / mefâ‘ilü / fâ‘ilün

*Bî-hüş düşmüşem müteğayyir mizâc ile
Ġāfil ki leyldür mi geçen devr yā nehār*

TD K. 37/18

Müteğayyir mizâc ile bî-hüş düşmüşem.			
Ġāfil ki geçen devr	leyldür mi	yā	nehār?

“Değişmiş mizacımla şuursuz kalmışım. Ey gafil! Geçen zaman gece midir yoksa gündüz mü?”

3. YAPI:

-mı-dUr -dUr + mı	yā	cümle?
----------------------	----	--------

Karşılaştırma yapan *yā* bağlacıyla bağlanmış cümlelerden oluşan bu yapıda, bağlanan cümlelerden ilki isim, ikincisi fiil cümlesidir. İsim cümlesi soru ekiyle (-mI), fiil cümlesi ise tonlamayla soruya dönüştürülmüştür. Belirlenen örneklere göre, bu yapının ilk cümlelerinde soru eki (mI), -dUr isim bildirme ekiyle birlikte kullanılmıştır. Ancak bunlardan birinde (1. örnek) TT’de veya dönemin yazı dili olan Osmanlı Türkçesinde olduğu gibi soru ekinden sonra (-midur), diğerinde ise AZT’de olduğu gibi soru ekinden önce (-dur mı) kullanılmıştır.

Bağlı cümlelerden oluşan yapının ikinci cümleleri ise fiil cümlesidir ve burada cümlelerin soru cümlesine dönüşmesini sağlayan cümlelerin son hecesinin uzun okunması, yani tonlamadır. Dolayısıyla bu yapı, birinci cümlelerin soru ve isim bildirme ekleriyle, ikinci cümlelerin ise yalnızca ezgiyle yine karşılaştırma yapılarak seçenekli soruya dönüştürülmüş bağlı cümlelerden oluşturulmuştur.

Kuruluş açısından ilk iki yapıdan farklı olan, ancak soruyu üretme biçimi açısından onlarla benzer olan bu yapıda, bağlı cümlelerin birincisinde soru ekinin kullanılmış olması ikinci cümlelerde de sorunun ezgiyle yapıldığını göstermektedir. Çünkü karşılaştırma yapılan ve iki seçenekten birinin varlığını ya da doğruluğunu sorgulayan yapılarda her iki tarafın da soru

cümlesi olması gerekir. Burada da ikincisi yalnızca ezgili, birincisi soru ekli cümlelerden oluşan soru cümleleri kurulmuştur.

Fuzûlî'nin Türkçe Divan'ında bu yapıdaki soru cümlelerinden 2 örnek belirlenmiştir:

1. mefâ'îlün / mefâ'îlün / mefâ'îlün / mefâ'îlün

*Dil-i pür-ḥun mîdur sînemde yâ ol kaşları yanuñ
Çekilmiş nâveki cismümde ḳalmış ḳanlu peykânı* TD-G 266/3, T 282/3, G292/3

Sînemde dil-i pür-ḥun mîdur	yâ	ol kaşları yanuñ nâveki çekilmiş, cismümde ḳanlu peykânı ḳalmış?
-----------------------------	----	--

“Göğsümdeki kan dolu/kanlı (bir) gönül müdür, yoksa o yay gibi kaşların attığı oklar çekilmiş de vücudumda kalan kanlı kirpikleri midir?”

2. fâ'îlâtün / fâ'îlâtün / fâ'îlâtün / fâ'îlün

*Tâb-ı zülfüñdür mi ruḥsârüñde cânlar meskeni
Yâ bıraḫmış bir reh-i pür-piç ü ḥam gül-zâra mûr* TD-G. 94/6, T 66/6, G 66/6, CD s. 84

Canlar meskeni ruhsârunda tâb-ı zülfüñdür mü	yâ	mûr gül-zâra bir reh-i pür-piç ü ham bıraḫmış?
--	----	--

“Canların/âşıkların meskeni yanağından sarkan saçının kıvrımı mıdır? Yoksa gül bahçesine karınca kıvrım kıvrım bir yol mu yapmış?”

Sonuç

Bu çalışmada, Fuzûlî'nin Türkçe Divan'ında kullanılan ezgili soru cümleleri, bu tür soru cümlelerinin çağdaş Azerbaycan Türkçesindeki ayırt edici göstergeleri olan çeşitli sözcük ve söz dizimi unsurlarının belirlenmesiyle tespit edilmiş, çıkarılan örnekler sınıflandırılarak çeşitli gruplara ayrılmış ve bu yapıların ezgili soru cümlesine dönüşmesini sağlayan sözcük ve yapılar açıklanmıştır. Yapılan bu çalışmada ulaşılan sonuçlar şunlardır:

1. 16. yüzyılın görkemli şairi Fuzûlî'nin Türkçe Divan'ı, ezgili soru cümlelerinin belirlenmesi amacıyla incelendiğinde şairin bu tür soru cümlelerini temelde iki farklı yapıda kullandığı görülmüştür: *Yalnızca Ezgiyle Kurulmuş Soru Cümlesi Yapıları, Soru Ekiyle Desteklenmiş Ezgili Soru Cümlesi Yapıları*.

2. Yalnızca Ezgiyle Kurulmuş Soru Cümlesi Yapıları, adından da anlaşıldığı gibi soru eki ya da soru sözcükleri kullanılmadan kurulmuş ezgili soru cümleleridir. Bu grupta 5 farklı yapı ve bu yapılarda kurulmuş 24 örnek belirlenmiştir. Bu örnekler incelendiğinde şu özellikler dikkat çekmektedir:

a. Bu örneklerin hiçbirinde soru eki ya da soru sözcüğü kullanılmamış olmasına rağmen tamamı soru cümlesi niteliğindedir. Bu cümlelerin soru niteliği kazanmasını sağlayan temel unsur son hecelerinin uzatılarak okunması, yani tonlamadır.

b. Örnek cümleler tonlamasız okunduğunda hepsi birer düz cümle olarak görülmektedir.

c. Örneklerin tamamı *yohsa*, *veyā*, *yā*, *meger* ve *eger* bağlaçları ile bağlanmış bağlı cümlelerden oluşmaktadır. *Yohsa*, *veyā*, *yā* bağlaçlarıyla bağlanan cümlelerde bu bağlaçların temel işlevi karşılaştırma yapmaktır ve bu karşılaştırma iletişimde vericinin alıcıya sunduğu iki seçenekli soru cümlesinin (AZT *alternativ sual*) varlığını göstermektedir.

ç. Örneklerin çoğunda birbirine bağlanan cümlelerdeki -dUr teklik 3. şahıs isim bildirme ekleri (ekli veya eksiz) dikkat çekicidir. 4. yapıdaki üç örnek dışında tüm örneklerde ezgili soru cümlesinin temel unsuru isim bildirme ekidir. Bu örneklerde cümleleri ezgili soru cümlesine dönüştüren, ekin uzun okunmasıdır (-dUr). Bu özellik Türkçede teklik üçüncü şahıs isim bildirme eklerinin soru üretebilecek bir özelliğe sahip olduğunu göstermektedir.

d. 1. yapının 3. ve 4. örneklerdeki “Bilmen.” ve “Bilmezem.” ifadelerinin de ezgili soru cümlesinin anlaşılmasında birer gösterge olabildiği görülmektedir. Çünkü sözlü veya yazılı iletişim sırasında kullanılan bu sözler vericinin (Fuzûlî) alıcıya (okuyucu) sunduğu iki seçenekli soru cümlesinin varlığını işaret etmektedir.

e. 5. yapıda görüldüğü gibi *meger* ve *eger* bağlaçları da tarihi Azerbaycan Türkçesi metinlerindeki ezgili soru cümlelerinin birer göstergesidir. Bu cümlelerde *meger* ve *eger* sözlere TT’deki gibi birer açıklama bağlacı olarak değil, tipik bir soru sözcüğü olarak kullanılmıştır. Ancak burada akla şu soru gelmektedir: *Meger* bir soru sözcüğüyse neden bu yapıya alınmıştır? Bu sorunun cevabı *meger* ile bağlanan cümlelerdeki (4 örnek) morfolojik özelliktedir. Bu 4 cümlede megerden sonra gelen cümlelerin son biçim birimi -dUr ekidir. Sadece bir tanesi -Ar geniş zaman ekidir. Bu cümleleri soru cümlesi yapan asıl unsur meger bağlacı değil bu eklerin tonlamayla uzun bir biçimde okunmasıdır. Bu nedenle bu örnekler de birinci grup içerisinde değerlendirilmiştir.

3. Fuzûlî’nin ezgili soru cümlelerini ürettiği ikinci yapı ise “Soru Ekiyle Desteklenmiş Ezgili Soru Cümlesi Yapıları”dır. Bu yapının özelliği, adından da anlaşıldığı gibi buradaki örneklerin anlamca -mI soru ekiyle desteklenerek kurulmuş ezgili soru cümleleri olmasıdır. Bu grupta ise 3 farklı yapıda kurulmuş 11 örnek belirlenmiştir. Bu örnekler incelendiğinde şu özellikler dikkat çekmektedir:

a. Bağlı cümlelerden oluşan bu örneklerin tamamında, birbirine bağlanan cümlelerden birinde soru eki kullanılmış diğeri ise ezgiyle soru cümlesi yapılmıştır. Buradaki soru eki de diğer cümlelerin ezgiyle yapılmış olduğunu göstermektedir.

b. Örneklerin tamamı *yohsa*, *yaħud*, *yā* bağlaçlarıyla bağlanmış cümlelerden oluşmaktadır. Bu bağlaçların temel işlevi ilk grupta olduğu gibi burada da karşılaştırma yapmaktır ve bu karşılaştırma, iletişimde vericinin (Fuzûlî) alıcıya sunduğu iki seçenekli soru cümlesinin varlığını göstermektedir.

c. Bu yapıdaki soru cümlelerinin de çoğunda -dUr isim bildirme eki dikkat çekmektedir. Bu gruptaki 11 örneğin hepsinde de ya bağlı cümlelerin ikisinde de ya da sadece birinde -dİr eki kullanılmıştır. Bu bağlı cümlelerdeki (son iki örnek hariç) -mİ ekinin kullanıldığı cümlelerin bağlandığı diğer cümlelerde mutlaka bu ek vardır ve bu örneklerde cümleleri ezgili soru cümlesine dönüştüren ekin uzun okunmasıdır (-dŪr).

ç. Bu grupta ilgili dikkat çeken bir diğer özellik -mİ ekinin geldiği unsurdur. Örneklerin sadece biri fiilin soru çekimiyken (*hayāl itmiş mi?*) geri kalanların tamamı isimlerin soru çekimidir: ... *sular mıdır?* ... *gīsular mıdır?* ... *lu'lū'lar mıdır?* ... *katre-i şeb-nem midür?* vd. Tüm örnekler göz önüne alındığında ezgili soru cümlesi yapılarında temel unsurun isim cümleleri olduğu dikkat çekmektedir.

d. -mİ ekinin kullanımı yeri ile ilgili de dikkat çekici bir durum söz konusudur. Azerbaycan Türkçesinde 17. yüzyıldan sonra -mİ soru ekinin şahıs eklerinden sonra gelmeye başladığı ve daha sonra bu şekilde ölçünlüleştiği bilinmektedir. Osmanlı Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde ise görülen geçmiş zaman, şart ve emir çekimlerinde, yani iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılan çekimlerde soru eki şahıs ekinden sonra; geri kalan diğer çekimlerde ise kip/zaman eki ile şahıs eki arasına gelir. Fuzûlî'de incelediğimiz örneklerde ise sadece iki örnekte (2. yapı 5. örnek: *leyldür mi yā nehār?* ve 3. Yapı 2. Örnek: *tāb-ı zūlfündür mü?*) Azerbaycan Türkçesindeki diziliş görülmekte, geri kalanların tamamında dönemin Osmanlı Türkçesindeki yapı görülmektedir. Bu durum, 2005 yılında hazırladığımız yüksek lisans tezinde elde edilen morfolojik verilerle de örtüşmektedir. Buna göre Fuzûlî, Azerbaycan kültür sahasının bir şairi olmakla birlikte, daha çok döneminin Osmanlı Türkçesi özelliklerini kullanmıştır.

4. Yapılan bu çalışma soru ekinin yeri ile ezgili soru cümlesi arasında bir ilişkinin olabileceğini düşündürmüştür. Sadece Fuzûlî'den belirlenen örneklerin yeterli olmayacağını bilmekle beraber bu ilişkinin düşünülmesi için bu örneklerin yeterli olduğu düşüncesindeyiz.

Tonlamayla (bir sözcüğün son hecesinin uzatılmasıyla) ya da ezgilemeyle (birden çok sözcükten oluşan bir cümlenin son hecesinin uzatılmasıyla) soru sorma, günümüzde Doğu Anadolu ağızlarında, Kuzey Azerbaycan'ın güney ve batı ağızlarında ve Güney Azerbaycan ağızlarında çok yaygındır. Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde çok az da olsa bu soru tipinin görülmesi, o dönemde de bu soru tipinin ağızlarda yaşadığını (hatta belki de bugünkü gibi çok yaygın olduğunu), bazı eserlerde ise bu kullanımın yazıya geçirilmiş olduğunu göstermektedir. Çünkü bilindiği gibi Eski Anadolu Türkçesinin özellikle ilk dönemi ölçünlü bir yazı dili olma özelliğinden bir hayli uzaktır. O dönem eserlerinde birçok farklı ağız özelliğinin metinlerde yer aldığı görülmektedir. İşte bunlardan biri de ezgili sorudur.

Fuzûlî'nin, doğup büyüdüğü coğrafyanın ağız özelliklerinden biri olan bu soru sorma biçimini yazı dilindeki biçimlerle (soru ekiyle, soru sözcükleriyle) birlikte şiirlerinde bir mimar titizliğiyle kullanması, Fuzûlî'nin diğer şairler üzerindeki etkisi göz önüne alınca bu soru tipinin dönemin Azerbaycan sahası yazı dilinde de kullanılmasını sağlamış olmalıdır. Ancak 19. yüzyıla kadar ezgili soru cümlelerinin çok yaygınlaşmadığı da belirtilmelidir.

16. yüzyıldan itibaren Fuzûlî ile birlikte yazılı eserlerde bir yandan yalnız ezgiyle kurulan soru çekimlerinin görülmeye başlaması bir yandan da -mI soru ekinin Azerbaycan kültür sahası eserlerinde fiil çekimlerinde şahıs eklerinden sonra, yani çekimin en sonunda kullanılmaya başlaması, ekli çekimin aleyhine bir gelişmeye neden olmuş ve belki de sondaki -mI ekinin en az çaba yasası gereğince düşürülmesiyle ezgili soru onun işlevini yerine getirmeye başlamış ve bu süreç sonucunda da 19. yüzyıldan itibaren yaygınlaşarak ölçünlüleşmiş olmalıdır.

5. Günümüzde Azerbaycan Türkçesinin ölçünlü yazı dilinde dahi çok yaygın olarak kullanılan ezgili soru cümlelerinin 16. yüzyılda ağırlıklı olarak Azerbaycan Türkçesinin kullanıldığı bir coğrafyada doğup büyümüş olan Fuzûlî tarafından kullanılması, ezgili soru cümlelerinin Azerbaycan sahasında bu yüzyıldan itibaren giderek “koyulaştığı”, yani yaygınlaşmaya başladığı ve 19. yüzyıldan itibaren çağdaş Azerbaycan Türkçesinin ayırt edici özelliklerinden olduğu, ancak bu soru cümlelerinin Doğu Anadolu sahasında çok yaygın bir ağız özelliği olmasına rağmen Eski Anadolu Türkçesi dönemi sonrasında siyasi gelişmelerin de sonucunda Anadolu sahasında merkezi İstanbul olan ağzın gelişip Osmanlı ve Türkiye’nin yazı dili olması nedeniyle yazı dilinde yaygınlaşmadığı görülmektedir. Böylece ezgili soru cümlesi Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasındaki farklılıklardan biri olmuştur.

6. Türkçe Divan’daki ezgili soru cümlesi yapıları, Fuzûlî’nin aruz veznini kullanmadaki ustalığını da göstermektedir. Tespit edilen örnek beyitlerdeki yapıların Türkçenin morfolojik ve söz dizimi yapılarının izin verdiği ölçüde yapılan değişikliklerle oluşturulduğu görülmektedir. Örneğin,

*Bir hayâl itmiş mi za’f-ı rûze yârı bilmezem
Yohsa yârı görmeyüp men gördüğümdür bir hayâl*

TD-G. 171/3, T 169/3, G 178/3, CD s. 139

beytindeki *men gördüğümdür bir hayâl* ifadesindeki -dUr ekinin yerini belirleyen kafiye olsa dahi (bk. 93. dipnot) bu kullanım Türkçenin morfolojik sisteminde mümkün olan bir dizilimdir. Dolayısıyla, Fuzûlî’nin Türkçe Divan’ında birçok örnekte karşımıza çıkan ezgili soru cümlelerinde de Fuzûlî’nin vezin ve kafiye gereği, Türkçenin yapı ve işleyişini bozacak uygulamalardan kaçınmış olduğunu söylemek mümkündür.

7. Sonuç olarak Fuzûlî’nin Türkçe Divan’ında toplamda iki farklı yapıda 35 örneğin belirlendiği bu çalışmada kullanılan yöntemin Azerbaycan Türkçesinin tarihinde eser vermiş diğer şair ve yazarlar için kullanılabilir nitelikte olduğu söylenebilir. Ancak ezgili soru cümlelerinin Osmanlı sahasında İstanbul Türkçesini mükemmel kullanan Bâkî gibi şairlerin şiirlerindeki kullanım sıklığı ve yapısının da belirlenmesi gerekmektedir. Böylece, bu çalışmalarla ezgili soru cümlelerinin Azerbaycan Türkçesi tarihindeki seyrinin takip edilebilmesi ve Azerbaycan ile Anadolu şiir geleneklerinin ayrışmasının izinin daha belirgin bir biçimde sürülebilmesi mümkün olacaktır.

KISALTMALAR

Alt.	: Altayca/Altay Türkçesi
AZT	: Azerbaycan Türkçesi
bk.	: Bakınız
Bşk.	: Başkurtça/Başkurt Türkçesi
C.	: Cilt
CD	: Cem Dilçin (2001) , Studies on Fuzuli's Divan/Fuzuli Divanı Üzerine Notlar, (=The Department of Near Eastern Languages and Civilizations), Harvard University.
Çuv.	: Çuvaşça/Çuvaş Türkçesi
G	: GÖLPINARLI, Abdülbaki, (1961), Fuzûlî Divanı, İnkılap Kitabevi, İstanbul.
G.	: Gazel
Gag.	: Gagavuzca/Gagavuz Türkçesi
Hak.	: Hakasça/Hakas Türkçesi
K.	: Kaside
Kkp.	: Karakalpakça/Karakalpak Türkçesi
Krç-Blk.	: Karaçay Balkarca/Karaçay Balkar Türkçesi
Krg.	: Kırgızca/Kırgız Türkçesi
Krç.	: Karaçayça/Karaçay Türkçesi
Kzk.	: Kazakça/Kazak Türkçesi
Msd.	: Müseddes
Muk.	: Mukattaat
Nog.	: Nogayca/Nogay Türkçesi
Özb.	: Özbekçe/Özbek Türkçesi
s.	: Sayfa numarası
S.	: Sayı
T	: TARLAN, Ali Nihat, (1985), Fuzûlî Divanı Şerhi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 640, Ankara,
Tat.	: Tatarca/Tatar Türkçesi
TD	: AKYÜZ, Kenan; YÜKSEL, Sedit; CUNBUR, Müjgan; BEKEN, Süheyl (1958), Fuzûlî Türkçe Dîvân, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.
Trkm.	: Türkmençe/Türkmen Türkçesi
TT.	: Türkiye Türkçesi
Tuv.	: Tuvaca/Tuva Türkçesi
Uyg.	: Uygurca/Uygur Türkçesi
yy.	: Yüzyıl

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Abdullayev, Ələvset, Yusif Seyidov ve Ağamalı Həsənov. Müasir Azərbaycan Dili (C. 4: Sintaksis). Bakü: Şark-Garb, 2007.
- Akar, Ali. “Lehçe Oluşma Şartları ve Evreleri Bakımından Eski Türkiye Türkçesi”, TÜBAR 28 (2010): 15-29.
- Akar, Ali. Oğuzların Dili-Eski Anadolu Türkçesine Giriş. İstanbul: Ötügen Yayınları, 2018.
- Akar, Metin, Su Kasidesi Şerhi, Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Aksan, Doğan. Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim. 2 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.
- Akyüz, Kenan, Sedit Yüksel, Müjgan Cunbur ve Süheyl Beken. Fuzûlî Türkçe Divân. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1958.
- Alışık, Gülşen Seyhan. “Azerbaycan Türkçesi”. Türkler Ansiklopedisi. 19: 227-243. Ankara: 2002.
- Altun, Hilal Oytun. “Türkçede Soru” Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2009.
- Aslanov, Vaqif, Sevil Mehdiyeva, Samət Əlizadə ve Afina Əlizadə. Azərbaycan Ədəbi Dili Tarixi (C. 1: XIII-XVI əsrlər). Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu, 2007.
- Aşkın Balcı, Hülya, Alp Karatay ve Sabriye Karatay. “İşlevleri Bakımından Kıışü'l-Enbiya ve Nehcü'l-Feradis'te Soru Cümleleri”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı/27 (2005): 77-101.
- Atabay, Neşe, Sevgi Özel ve Ayfer Çam. Türkiye Türkçesinin Sözdizimi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1981.
- Axundov, Cabir. Azərbaycan Dilində Sual Cümlələri (Eksperimental-Fonetik Tədqiq). Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu, 1998.
- Aydemir, İbrahim Ahmet. “Interrogative structures in Tuvan”, Turkic Languages 19 (2015): 113-127.
- Bilgegil, M. Kaya. Türkçe Dilbilgisi. Ankara: Güzel İstanbul Matbaası, 1964.
- Boves, L. vd. “Automatic transcription of intonation in Dutch”, Intonation, Accent and Rhythm, Studies in Oiscourse Phonology, 20-45. Berlin: 1984.
- Börekçi, Muhsine. “Türkçede Vurgu -Tonlama - Ölçü - Anlam İlişkisi”, Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi 12 (2005): 187-207.
- Bulak, Şahap. “Türkçede ‘-mI/-mI’ Soru Unsuru”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi 66 (2019): 309-330.

- Câfer, Ekrem, "Fuzûlî Şiirinin Vezni", akt. Günay Kâzım Çatalkaya, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 9 (2012): 167-194.
- Cemiloğlu, İsmet. *Dede Korkut Hikâyeleri Üzerinde Söz Dizimi Bakımından Bir İnceleme*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2001.
- Ceylan, Ömür. "Tasavvufî Türk Şiirinde Müşterek Bir Üslup Vâdisi Olarak İstifhâm", *İstanbul Kültür Üniversitesi Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi (UTEK, 27-28 Ağustos 2007) Bildiriler, C. 2 Türk Edebiyatında Üslup Arayışları*, Edit. Hayati Develi, İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, 2009, 89-98.
- Coşkun, Mustafa Volkan. "Ana Dili Eğitiminde Parçalarüstü Birimlerin Önemi ve Teknoloji Destekli Olarak Kavratılması", *Bilig* 48 (2009): 41-52.
- Coşkun, Mustafa Volkan. *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015.
- Crystal, David. *A Dictionary of Linguistic and Phonetics*. Cambridge-USA: Third Edition, 1991.
- Çetin, Engin. "Kutadgu Bilig'de Ne Soru Sözcüğü ve Kullanımları", *Kazakistan ve Türkiye'nin Ortak Kültürel Değerleri Sempozyumu (26 Mayıs 2007) Bildirileri*: 437-444.
- Çetin, Engin. *On Üçüncü Yüzyıl Öncesi Türkçesinde Soru*. Doktora tezi, Çukurova Üniversitesi, 2008.
- Daşdemir, Muharrem. *Demem Korkut Kitabı'nın Söz Dizimi*. Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2000.
- Demir, Nurettin ve Emine Yılmaz. *Türkçe Ses Bilgisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, 2014.
- Demircan, Ömer. "Türkçe Ezgilemeye Giriş", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 28-29/1980-1981 (1981): 65-79.
- Dəmirçizadə, Abdülzəl. *Müasir Azərbaycan Dili (C. 1: Fonetika, Orfoepiya, Orfoqrafya)*. Bakı: Şark-Garb, 2007.
- Dilaçar, Agop. "Türk Lehçelerinin Meydana Gelişinde Genel Temayüllerin Koyulaşması ve Körlenmesi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten* 5 (1957): 83-93.
- Dilçin, Cem. *Studies on Fuzulî's Divan/Fuzulî Divanı Üzerine Notlar*. Harvard University: The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 2001.
- Dizdaroğlu, Hikmet. *Tümcebilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1976.
- Ediskun, Haydar. *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999.
- Eker, Süer. *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2005.
- Elməddin, Əlibəyzađə. *Azərbaycan Dilinin Tarixi (C. II)*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 2008.
- Ercilasun, Ahmet Bican. *Kars İli Ağızları -Ses Bilgisi-*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 1983.
- Ergenç, İclal ve Leyla Subaşı Uzun. "Bir Söylem Ögesi Olarak Ezgi", *DTCF Dergisi* 38/1-2 (1998): 121-155.
- Ergin, Muharrem. *Azerî Türkçesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1971.
- Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları, 1997.
- Gencan, Tahir Nejat. *Dilbilgisi*. İstanbul: Kanaat Yay., 1992.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Fuzulî Divanı*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1961.
- Guliyev, İlkin. "Kaşgarlı Mahmud'un 'Divanı Lügatit Türk Eserinde Kullanılmış Soru Cümleleri (Azerbaycan Türkçesi İle Mukayese)", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11 (2013): 15-27.
- Hatiboğlu, Vecihe. *Türkçenin Sözdizimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1972.
- Hirik, Erkan. "Tekrarlı Yüklemler ile Parçalarüstü Ses Birimlerin Anlama Etkisi", *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, 8/53 (2019): 1-16.

- Hüseynzade, Muxtar. Müasir Azərbaycan Dili (C. 3: Morfologiya). Bakü: Şark-Garb, 2007.
- Kahraman, Tahir. Çağdaş Türkiye Türkçesi Dilbilgisi. Ankara: Dumat Basımevi, 2001.
- Kaplan, Hasan, “Fuzûlî’nin Gazellerinde Aruz Uygulamaları: Fuzûlî’nin İmale Kullanımının Bâki’yle Mukayesesi”, *Route Educational and Social Science Journal* Volume 4(7) (2017): 390-429.
- Kaplan, Hasan, “Fuzûlî’nin Gazellerinde Aruz Uygulamaları: Fuzûlî’nin Med Kullanımının Bâki’yle Mukayesesi” *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7(2) (2018): 837-876.
- Karaağaç, Günay. Türkçenin Ses Bilgisi. İstanbul: Kesit Yayınları, 2012.
- Karahan, Abdülkadir. “Fuzûlî”. *İslam Ansiklopedisi*. 13: 240-246. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Karahan, Leyla. Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996.
- Karahan, Leyla. Türkçede Söz Dizimi. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
- Karataş, Mustafa. “Azerbaycan Türkçesinin Fuzûlî’deki İzleri”, *Turkish Studies (International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic)* 5/1 (2010): 525-555.
- Karataş, Mustafa ve Ali İhsan Çevik. “Dil Öğretiminde “Ana Lehçe” ile “Hedef Lehçe” Arasındaki İlişkinin (Benzerlik) Dil Becerilerine Etkisi (Azerbaycan Türkçesi-Türkiye Türkçesi Örneği)”, *IJLET (International Journal of Languages’ Education and Teaching)* 5/3 (2017): 579-608.
- Karataş, Mustafa. Her Yönüyle Türk Dili. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2019.
- Karataş, Mustafa. Türkçe ve Felsefe Terimleri. Ankara: Pegem Yayınları, 2020.
- Kaya, Tuba. “Oğuz Grubu Türk Dillerinde Soru Yapıları.” *Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi*, 2019.
- Kazımov, Qəzənfər Ş. Müasir Azərbaycan Dili-Sintaksis. Bakü: Elm və Təhsil, 2010.
- Kocakaplan, İsa. Açıklamalı Edebî Sanatlar. İstanbul: Damla Yayınevi, 1998.
- Koç, Aylin. “Noktalama İşaretlerinin Tarihçesi”, *Kültür Tarihimizde Gizli Diller ve Şifreler*, 321-334. İstanbul: Ka Kitap, 2017.
- Korkmaz, Zeynep. Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003.
- Korkmaz, Zeynep. “Fuzûlî’nin Dili”, *Türk Dili Dergisi* 517 (1995): 71-80.
- Kortantamer, Tunca. Eski Türk Edebiyatı Makaleler. Ankara: Akçağ Yayınları, 1993.
- Kortmann, Bernd. *Linguistik: Essentials Anglistik, Amerikanis-tik*. Berlin: Cornelsen Verlag, 1999.
- Köprülü, Mehmet Fuad. “Fuzûlî”. *İslam Ansiklopedisi*. 4: 686-699. İstanbul: MEB Yayınları, 1988.
- Lindner, Gerhart. *Grundlagen und Anwendung der Phonetik*. Berlin: Akademie Verlag, 1981.
- Lipka, Leonhard. “Functional sentence perspective, intonation and the speaker”, *Grundbegriffe und Hauptströmungen der Linguistik*, 133-141. Hamburg: 1977.
- Mazıoğlu, Hasibe. Fuzûlî Üzerine Makaleler. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997.
- Məhərrəmov, R. C. və M. P. Cahangirov. Azərbaycan Dilinin Tarixi Sintaksisinə Dair Materiallar: Sadə Cümlə. Bakü: Azərbaycan Nizami Adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutü, 1962.
- Nash, Rose. *Turkish Intonation- An Instrumental Study*. Mouton, 1973.
- Nəcəfov, Əzizəğa Bayramoğlu. Füzuli-Şairin Yaradıcılıq Psixologiyası. Bakı: Mütercim Neş., 2012.
- Özkan, Mustafa. Mahmüd b. Kâdi-i Manyâs. *Gülistan Tercümesi Giriş-İnceleme- Metin-Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993.

- Özsoy, Sumru. “Ses Bilgisi”, Genel Dilbilim-II, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2013.
- Saraç, A. Yekta. Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat, İstanbul: R Yayınları, 2000.
- Selen, Nevin. Entonasyon Analizleri. Ankara: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1973.
- Şçerbak, A. M. Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler. Çeviren Yakup Karasoy, Naile Hacızade, Mevlüt Gülmez. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.
- Tansu, Muzaffer. Türk Dilinin Entonasyonu Tevrübi Etüd. Ankara: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Enstitüsü Neşriyatı, 1941.
- Tarlan, Ali Nihat. Fuzûlî Divanı Şerhi. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.
- Tokat, Feyza. “Türkçenin Tarihî Dönemlerine Ait Yazılı Kaynaklarda Ezgi İle Soru: Tezkire-İ Şeyh Safî Örneği”, Uluslararası Türk Lehçeleri Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD) 2/2 (2018): 15-26.
- Uzun, Nadir Engin. “Türkçenin Öğretimi için Soru Tümcesi Türleri Üzerine Bir Sınıflama Denemesi”, Dil Dergisi 131(2006): 15-31.
- Yalçınkaya, Şerife. “Aruzun Türkçede İşleyiş Sistemi Üzerine Bazı Notlar -Nev’î Divanı Örneği”, Türk Dünyasından Halil Açıkgöz’e Armağan, Haz. Hayri Ataş. İstanbul: Doğu Kitabevi: 441-451.
- Zülfikar, Hamza. “Türkçede Cümle”, Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri, 153-218. Ankara: Yargı Yayınevi, 2003. <https://www.isa-sari.com/transkripsiyon/> (ET. 20.11.2020)

Kurgusal Fizyonominin Şarkî Aynaları: Batı-dışı Modernite ve Modern Türk Romanı Üzerinde Bilişsel Bir Kültür Çözümlemesi

Oriental Mirrors of Fictional Physiognomy: Non-Western Modernity and a Cognitive Cultural Reading of the Modern Turkish Novel

Murat LÜLEÇİ¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Murat Lüleci (Dr. Öğr. Üyesi),
İstanbul Aydın Üniversitesi, Eğitim Fakültesi,
Türkçe Öğretmenliği Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta: muratluleci@aydin.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0627-274X

Başvuru/Submitted: 16.05.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
30.05.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
18.08.2020

Kabul/Accepted: 01.09.2020

Online Yayın/Published Online: 13.11.2020

Atıf/Citation: Luleci, Murat. "Kurgusal Fizyonominin Şarkî Aynaları: Batı-dışı Modernite ve Modern Türk Romanı Üzerinde Bilişsel Bir Kültür Çözümlemesi." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 30, 2 (2020): 607-633.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.738029>

Öz

İnsan yüzü ve bedeni eski çağlardan bu yana derin anlamların toplandığı sırlı bir levha olarak görülmüştür. Doğu'da *ilm-i sima*, Batı'da *fizyonomi* bünyesinde gerçekleştirilen araştırmalar, yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren kültür çalışmalarıyla birlikte yeni bir ivme kazanır. Fizyonomi, son yıllarda insan yüzü ve bedenini kültürel kodların biriktiği simgesel bir alan olarak ele almakta, roman da karakter fizyonomisi üzerinden bu simgelerin çözümlendiği bir alana karşılık gelmektedir. Araştırmanın amacı, Batı-dışı bir modernite olarak Türk modernleşmesinin fizyonomisini ortaya koymak ve Türk romanında *bilgi* ve *varlık* sorunsallarının ele alınışını karakterlerin yüz ve beden görünümleri üzerinden çözümlenektir. Halit Ziya'nın *Mai* ve *Siyah* ile *Aşk-ı Memnu* romanları üzerinde Foucault'nun *tarihsel a priori* ve *arşiv* kavramları üzerinden gerçekleştirdiğimiz yakın okumalar, adı geçen romanlarda karakterlerin yüz ve beden biçimlerinin yeni bir epistemolojinin habercisi olduğunu ortaya koymuştur. Diğer yandan Peyami Safa'nın *Yalnızız* ve *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu* adlı romanlarında Daryush Shayegan'ın *ontolojik kopuş* kavramı üzerinden gerçekleştirdiğimiz yakın okumalar, Safa'nın varlık sorunsalını ele alırken, kurguladığı karakterlerin yüz ve bedenlerini kültürel birer simge alanı olarak tasarladığını göstermiştir. Sözü edilen yakın okumalar sayesinde anlaşılmıştır ki Türk Modernleşmesinin Batı-dışı bir epistemoloji ve ontolojiden kaynaklandığını ve yine kendine has bir bilgi ve varlık çizgisinde ilerlediğini ortaya koyabilmek için, karakter fizyonomisinin incelenmesi büyük önem taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: Batı-dışı modernite, roman, fizyonomi, kültür eleştirisi, Halit Ziya Uşaklıgil, Peyami Safa, epistemoloji, ontoloji

ABSTRACT

The human face and the body have long been considered as enigmatic plates in which deep shades of meaning occur. Studies within *İlm-i Sima* in the East and *physiognomy* in the West gained momentum with the emergence of cultural studies in the second half of the twentieth century. Physiognomy examines the human face and the body as symbolic spaces of cultural signs. The novel, on the other hand, manifests a space where these physiognomies are being displayed. The objective of this study is to reveal the physiognomy

of Turkish modernization as a Non-western modernity and to analyze the handling of *knowledge* (epistemology) and *being* (ontology) in the modern Turkish novel through the physiognomy of fictional characters. A close reading of Halit Ziya's novels through Foucault's notions of *historical a priori* and *archive* revealed that the characters' faces bodies can be interpreted as the precursors of a new epistemology. Close readings of Peyami Safa's novels *Yalnızız* and *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu* through Daryush Shayegan's notion of ontological displacement showed that Safa designed the faces and bodies of his characters as cultural symbols as well as the representation of his philosophical ideals. The selected texts *Mai ve Siyah* and *Aşk-ı Memnu* by Halit Ziya Uşaklıgil as well as *Yalnızız* and *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu* by Peyami Safa will be examined through the lense of the physiognomy of characters in terms of their relation to the peculiarity of Turkish modernization as non-Western modernity.

Keywords: Non-Western modernity, novel, physiognomy, cultural studies, Halit Ziya Uşaklıgil, Peyami Safa, epistemology, ontology

EXTENDED ABSTRACT

The meaning of the human face and the body has been a subject of curiosity since ancient times. The Western tradition of physiognomy and phrenology as well as the Eastern tradition of ilm-i sima (knowledge of the face), ilm-i firaset (knowledge of foresight) and ilm-i kıyafet (knowledge of the apparel) establish a connection between the face and body of the human and his inner world and character. Although these fields are generally accepted as pseudo-science, recent studies have revealed that the human face and body are closely related to culture and literature. The works of Johan K. Lavater deeply affected the 19th century Western novel, and Halit Ziya Uşaklıgil, the first important representative of the modern Turkish novel, wrote his book ilm-i sima influenced by Lavater. However, a cultural analysis of character physiognomy in the context of Turkish modernization has not been carried out. Thus, this study will treat character physiognomy as a cultural symbol and perform an epistemological and ontological analysis on the modern Turkish novel.

Turkish modernization, similar to other modernities that have developed outside the West, was previously established as a non-Western modernity. The unique structure of Turkish modernization has been reflected in the physiognomy of the Turkish novel. Thus, the face and body forms of fictional characters have been realized in an epistemological and ontological system that is different from the West. Our recent close readings showed that Michel Foucault's notions of historical a priori and archive provide a relevant framework in the analysis of Halit Ziya's novels and revealed how his texts can be interpreted as plates of deep cultural meanings in terms of non-Western modernity. Foucault puts historical a priori as a condition of reality for statements. He is in pursuit of "the conditions of emergence of statements, the law of their co-existence with others, the specific form of their mode of being, the principles according to which they survive, become transformed, and disappear". Similarly, in Foucault's words, "the archive is not that which, despite its immediate escape, safeguards the event of the statement, and preserves, for future memories, its status as an escapee; it is that which, at the very root of the statement-event, and in that which embodies it, defines at the outset the system of its enunciability".

When viewed through Foucault's notions of historical a priori and archive, it has been observed that the physiognomy of Halit Ziya's characters reflect a change evolving from an absolute discourse to a modern one in the Western sense. In *İntibah*, which is the representative of the Tanzimat novel, Ali Bey's sight or way of looking is based on edeb (decency)/shyness, whereas in *Aşk-ı Memnu*, the state of vision/looking between Behlül and Bihter is shaped through the concepts of sin, guilt and degradation. Thus, character physiognomy, reflected as sight or smile, is in fact, not a simple description of a fictional scene, but an expression of a changing mindset.

Peyami Safa, on the other hand, is a novelist known for his ability to describe his characters in their psychological depth and also for his investigations into some of the most central philosophical questions such as being, time, knowledge and reality. Our close readings not only showed that Safa was one of the Turkish novelists with the highest knowledge of physiognomy, but also showed that he was making the most of character physiognomy when constructing his philosophical approaches. The most striking example of this is the moment when people are told, in *Yalnızız*, that they will only be taken to the ideal country Simeranya with a physiognomy and a manners test. Thus, physiognomy ceases to be a simple facial and bodily appearance and becomes a symbolic domain of the novelist's modern mysticism.

1. Giriş

Kişiliğimiz ile bedenimiz birbirine o kadar bağlıdır ki aynı talihsizliği paylaşırlar.

Marcel Proust

Bir gün insan vücudunun romanında kim bilir ne hayret verici maceralar okuyacağız!

Peyami Safa

İnsanın yüz ve beden biçimlerinin taşıdığı anlam(lar)ın ve bu anlamlara dair geliştirilen yorumların tarihi klasik antikiteye, eski Mısır, Mezopotomya, Çin ve Yunan uygarlıklarına kadar uzanır. Aristoteles, *Physiognomica* 'sında fizyonomiyi “bedenin hareketleri, renk, yüz ifadeleri, saçın uzunluğu, tenin yumuşaklığı, ses tonu, bedenin yapısı, bedenin değişik bölümleri ve bütün olarak bedenin biçiminin incelenmesi” biçiminde tanımlar¹. Erzurumlu İbrahim Hakkı, bilimler tarihinde önemli bir yeri olan *Mârifetnâme*'sinde (1757), insanın “âlemde olan san'atlara nazar kılup eşyâda bulunan hikmetleri bil[mesinin] ve cümlelerin emsâlini kendi vücudunda bul[masının]” öneminden söz eder. Ona göre “beden-i insan âlem-i asgar ve rûhî âlem-i ekberdir. Zîra ki, her ne kim âlemde halk olunmuştur, cümlelerin misâli vücûd-ı insanda bulunmuştur”². İsviçreli fizyonomist Johan K. Lavater'in 1775'te kaleme aldığı *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntnis und Menschenliebe* adlı ünlü çalışması, Goethe ve Balzac başta olmak üzere Batılı romancıları derinden etkiler³. Lavater'in fizyonomiye dair düşünceleri o kadar etkili olmuştur ki Halit Ziya Uşaklıgil *İlm-i Sima* adlı eserinde büyük ölçüde Lavater'in çalışmasından yola çıkmıştır. İnsan yüzü ve bedeni hem Doğu hem de Batı'da derin anlamların toplandığı sırlı birer levha olarak görülmüştür. Bu levhadaki sırların çözülmesi de insanı hem kendisini hem de içinde kendisini gerçekleştirdiği kültürün kodlarını çözmeye bir adım daha yaklaştırabilecektir.

Son yıllarda gerçekleştirilen çalışmalar yüz ve bedenin kültürel bir simge alanı olduğunu ortaya koymuştur⁴. Türk romanında karakterlerin yüz ve beden biçimleri Türk modernleşmesi bağlamında kapsamlı biçimde değerlendirilmemiş, metnin dünyasında karakterlerin moderniteye verdiği tepkilerin fizyonomisi incelenmemiştir. Oysa Türk modernleşmesinin Batı-dışı bir modernite olarak temellendirilmesi ve özgül yapısının ortaya konmasında karakter fizyonomisinin incelenmesi kaçınılmazdır. Friedrich Nietzsche *Tragedyanın Doğuşu*'nu kavramamız için “Apolloca kültürün pek sanatlı yapıtlarını, kurulduğu temelleri görünceye

1 Aristotle, *Minor Works*, çev. W. S. Hett. (Cambridge: Harvard University Press, 1936), 806/25.

2 İbrahim Hakkı Erzurumî, *Mârifetnâme* (Translitere), haz. Cafer Durmuş, (İstanbul: Erkam Yayınları, 2011), 265.

3 Ahmet Hamdi Tanpınar, XIX. asır romanında Balzac'la beraber başlayan resim tesirini görmemenin imkânsız olduğu görüşündedir. Ona göre “Balzac büyük bir portrecidir” (Tanpınar, 1988, 296). Bu etkide resim sanatı kadar fizyonomi alanındaki çalışmaların da rolü olduğu anlaşılmaktadır.

4 Bk. Graeme Tytler, *Physiognomy in the European Novel: Faces and Fortunes* (Princeton: Princeton University Press, 1982); Tahsin Yücel, *İnsanlık Güldürüsü'nde Yüzler ve Bildiriler*. (İstanbul: YKY, 1997); Sibylle Baumbach, *Shakespeare and the Art of Physiognomy* (Penrith: Humanities Ebooks, 2008); Lisa Zunshine, “Theory of Mind and Fictions of Embodied Transparency” *Narrative* 16/1, (2008), 65-92.

değın taş taş söküp kaldırmamız gerekir” der⁵. Bu çalışma da modern Türk romanda *bilgi* ve *varlık* problemlerinin algılanmasında meydana gelen değişimleri yüz ve beden görünümleri üzerinden anlamlandırabilmek için girişilmiş bir taş sökme işlemi olarak okunabilir.

Bu çalışmanın temel argümanı şudur: Tanzimat’ın ardından Türk kültürüne Batı’dan veri girişi artmış; bu artış, romanımızda epistemolojik ve ontolojik bir eksen kayması yaşanmasını beraberinde getirmiştir. Ahmet Hamdi Tanpınar’ın edebiyatımızın yabancı etkilerle zenginleşerek yavaş, fakat sürekli olarak hissedilir biçimde Batı’ya doğru gittiğine dair tespitinin, bu epistemolojik ve ontolojik eksen kaymasıyla bir ilgisi olduğu anlaşılmaktadır⁶. Bu eksen kaymasının bir sonucu olarak karakterlerin varlık konusuna dair sorduğu sorular daha katmanlı hâle gelmiş, bilgi ve varlık sorunsallarının ele alınışı karakterlerin yüz ve beden biçimleri üzerinden verilmiş; böylece karakterlerin fizyonomileri kültürün değişen kodlarının simgesel alanına dönüşmüştür. Bu nedenle Tanzimat sonrası karakter fizyonomisi üzerinden yapılacak bir yakın okuma, sanatçımızın *bilgi* ve *varlık* problemine yaklaşımındaki değişimi ortaya koyabilmek adına büyük önem taşımaktadır.

2. Kültür Eleştirisi ve Bilişsel Kültür Çalışmaları

Kültür, Edward B. Tylor’ın *Primitive Culture*’daki artık klasikleşmiş tanımında belirttiği gibi “bilgi, inanç, sanat, ahlak, hukuk, gelenek-görenek ile toplumun bir parçası olarak insanın kazandığı diğer yetileri içine alan *o karmaşık bütünlüktür*”⁷. Matthew Arnold, idealist bir kültür kuramı geliştirerek, yirminci yüzyılda beşerî bilimlerin itibar kazanmasını sağlamıştı. Antonio Gramsci kültürü bir *hegemonya* olarak ele alırken, Stuart Hall onu *ortak anlamlardan* hareketle tanımladı⁸. John Fiske ve Raymond Williams’ın kültürün politik ve ekonomik yanlarını vurguladığını, Michel Foucault’nun onu *güç ve iktidar* odaklı ele aldığını görürüz.

Bilişsel bilim(ler), felsefe, psikoloji, yapay zekâ, sinir bilim, dilbilim ve antropolojiyi içine alan, zihin ve zekânın incelendiği disiplinler arası bir çalışma alanıdır⁹. Bilişsel kültür eleştirisi ise bilişsel yazın bilim çalışmaları ve kültür incelemelerini bir araya getirmektedir. Bilişsel kültür eleştirmeni Lisa Zunshine, çevremizdeki kişilerin dış görüntülerinin (yüz ve beden biçimlerinin) iç dünyaları ve zihinsel durumlarını yansıttığı biçimindeki alışkanlığımıza “cisimleşen geçirgenlik” adını verir. Zunshine’a göre, “zihin okuma adaptasyonları ile yaşamlarımızın tam olarak nasıl yapılandırıldığını kavramaktan şimdilik uzak olsak da bu adaptasyonların kültürel etkisinin, en az görme yetimiz kadar derin ve kapsamlı olması mümkündür”¹⁰. Bilişsel kültür eleştirisi Batı-dışı modernleşme deneyimlerinin çözümlenmesinde verimli bir çalışma zemini sunar. “Bilişsel yazın bilimin görevi, insani bakımdan evrensel olanla kültürel ve bireysel

5 Friedrich Nietzsche, *Tragedyanın Doğuşu*, çev. İsmet Z. Eyüboğlu (İstanbul: Ataç Kitabevi, 1965), 15.

6 Ahmet H. Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1988), 61.

7 Edward B. Tylor, *Primitive Culture* (Part I) (London: John Murray, 1871), I.

8 Stuart Hall, *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices* (London: Sage, 2003), 1.

9 Paul Thagard, “Cognitive Science”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2019 Edition), Edward N. Zalta (ed.), <https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/cognitive-science/>.

10 Lisa Zunshine, “Theory of Mind and Fictions of Embodied Transparency” *Narrative* 16/1 (2008), 6, 69.

bakımdan özel olan arasındaki geçici fakat anlamlı ilişkilerin ortaya çıkışı, dışavurumları ve okunma biçimlerine dair yeni yaklaşımlar geliştirmektedir”¹¹.

İnsanın var oluşunu anlamlı hale getiren gerçekliklerden biri onun bedensel varlığıdır. Varlığın beden(sel) hâli, insanla birlikte kültürün simge değeri taşımasının belki de ilk koşullarından biri olmalıdır. Çünkü Yunus Emre'nin diliyle, ete kemiğe bürünüşümüzün simgesi olan beden, “Yunus diye göründüm” sözündeki görünür oluşumuzu temsil eder. Birçok yönüyle gizemli ve bundan dolayı anlaşılması ve anlamlandırılması şart olan bir simgesel alana dönüşen beden, kültürün dil üzerinden kodlanması için biçilmiş bir kaftan olarak karşımıza çıkar. Modern bilişsellik kuramlarından cisimleşen bilişsellik kuramı (embodied cognition) da, çevremizdeki durum, olay, davranış ve olguları anlamlandırmada bedensel varlığımızın önemine vurgu yapar. Buna göre, bütün bunlara bakışımız, kültürümüzün bedene dair oluşturduğu kavramsallaştırmalarımızla yakından ilgilidir¹².

Cisimleşen bilişsellik kuramına göre, kavramsal sistemlerimizi bir arada tutan yapılar cisimleşen deneyimlerimizle biçimlenmekte ve bu deneyimler sayesinde anlam kazanmaktadır. Bu deneyimlerimiz, bedensel farkındalığımızdan (yeme-içme vb.) uzamsal ve durumsal farkındalığa (dikeylik vb.) kadar uzanır [...] Kuramın vurguladığı diğer bir nokta, dili anlamlandırmada duysal ve deneyimsel yanlarımızın oynadığı roldür. Buna göre sanat eseri anlamlandırılırken soyut olandan somuta/cisim değeri taşıyana bir aktarım söz konusudur. Werner ve Kaplan buna ‘fizyognomik algı’ adını verir. Bu olguyu irdeleyen Berntsen’e göre, bu algı bağlantısız bir metni estetik bir objeye dönüştüren önemli mekânizmalardan biridir¹³.

1950’lerde bilişsel devrim (cognitive revolution) olarak adlandırılan süreçle birlikte modern bilişsellik çalışmaları da bedeni yeni bazı kavramsallaştırmalar penceresinden anlamlandırmaya ve yorumlamaya başlamıştır. Mark Johnson’ın deyişiyle, “insan bedeninin oynadığı başat rol, şeyleri [en geniş anlamda varlığı] kendimiz için nasıl anlamlı kılacağımızı da belirler”¹⁴. Diğer yandan, “ritüelistik bağlamda bedenin biçimlendirilmesi, safi bir yüzeysel işaretleme ya da kinestetik bir pratik değildir; çünkü, beden safi bir biyolojik organizma değildir; yerine, beden ancak analitik düzlemde mental, duysal, duygusal, kinestetik ve yüzeysel olarak ayrıştırılabilecek; onun dışında her durumda eş zamanlı ve etkileşimsel bütüncül bir bedenleşme deneyimidir”¹⁵. Modern düşüncenin beden algısında yarattığı dönüşüm ve oynamaya başladığı başat rol, özünde insanın yalnızca bedenine değil, çevresindeki bütün bir varlığa bakışının

11 Ellen Spolsky, *The Work of Fiction: Cognition, Culture, and Complexity* (London: Ashgate, 2004), viii.

12 George Lakoff, Mark Johnson, *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to Western thought* (New York: Basic Books, 1999).

13 Murat Lüleci, *Gülün Tam Ortası: Bilişsel Yazınbilim ve İkinci Yeni'nin Bilişsel Temelleri* (Ankara: Grafiker Yayınları), 23.

14 Mark Johnson, *The body in the mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1987), xix.

15 Zehra Kaderli, “Kültürel Söylemlerin Biçimlendirme Yerlemi Olarak Beden ve Çağdaş Beden Modifikasyonlarının Fenomenolojik Boyutları” *folklor/edebiyat* 94/2, (2018), 164.

yalnızca somutlaşmış hâlini sembolize eder. Bedenin kültürle ilişkisinin sorgulanmaya başlandığı böyle bir aşamada, Batı-dışı kültürlerin ve *Batı-dışı modernite* kavramının karşımıza çıkması son derece doğaldır.

3. Batı-Dışı Modernite

Batı-dışı modernite kavramı, Batı'nın dışında kalan toplumların modernleşme süreçlerinin anlaşılması için verimli bir kavramsal çerçeve sunar. Bu kavramsallaştırma “meseleyi içinden anlamaya çalışmak[la]” eşdeğerdedir¹⁶. Batılı sosyologlar toplumsal değişimleri Batı-merkezci bir anlayışla ele aldıklarından, modernleşmenin de küresel ve homojen bir gelişim sergileyeceğine inandılar. Karl Marx'ın *Das Kapital*'de sanayileşmiş ülkenin, az gelişmiş ülkeye yalnızca kendi geleceğinin imgesini göstereceğine dair düşüncesi, Batı'nın kendisini önceleyen tavrının göstergesidir¹⁷. Max Weber için de modernite akılcılık demektir ve bu temel prensibi esas alan bütün toplumlar için gelenekselden moderne geçiş benzer bir gelişim gösterecektir. Marx da Weber de modernleşmenin evrenselliği düşüncesini ima ederler. Bu, Stuart Hall'un *hegemonya* kavramını çağrıştıran bir egemen kültür söylemidir. Oysa Osmanlı-Türk modernleşmesi Batı'dan çok farklı bir deneyimdir. Böylelikle bu şartlar, *Batı-dışı modernite* kavramını hazırlamıştır.

Batı 20. yüzyılda bir yandan büyük anlatılara –örneğin kutsal kitaplar, Marx ve Freud'a– inancını büyük ölçüde yitirip Nietzsche'nin deyişiyle Tanrı'yı öldürürken, diğer yandan yeni anlatılar da yaratmıştır. Francis Fukuyama'nın tarihin sonunun geldiğine dair düşünceleri, bu türden bir üst anlatıdır¹⁸. Bu görüş, Batı-dışı bir modernite olamayacağı gibi, liberal demokrasi dışında bir yönetimin de olamayacağını savunurken, kendi var oluşuyla derin bir çelişkiye düşer. “Fukuyama'nın ‘tarihin sonu’ tezi liberal dünya görüşünün ve piyasa ekonomisinin modern dünya içerisindeki zaferini işlemekte ve bunun sonucu olarak farklı görüşler arasındaki çatışmanın sona erdiğini ve sanayi toplumları arasında benzeşme ve homojenleşmeye yol açtığını ileri sürmektedir”¹⁹. Oysa “insan toplulukları, kişilik/kimlik algılarının, sosyal ilişkilerinin, zihinsel durumlarının, iyi-kötü algılarının, moral değerler ve alışkanlıklarının *farklı biçimlerde tarif edildiği* dilleri ve algı biçimleri olan çok kültürlü bir katmanı işaret eder”²⁰. *Türk modernleşmesi* de bu türden bir okumanın ürünüdür.

4. Türk Modernleşmesi

Türk kültürünün son birkaç yüzyılını derinden etkileyen modernite, “on yedinci yüzyılda Avrupa'da başlayan ve sonraları neredeyse bütün dünyayı etkisi altına alan toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimlerine işaret eder”²¹. Bu, kavramın Batı-merkezci tarifini beraberinde getirmiştir.

16 Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, der. M. Türköne-T. Önder (İstanbul: İletişim Yayınları, 1990), 106.

17 Karl Marx, *Capital: A Critique of Political Economy* (New York: Random House, 1906), 13.

18 Francis Fukuyama, *The End of History and The Last Man* (New York: The Free Press, 1992).

19 Nilüfer Göle, “Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, editörler: Tanıl Bora, Murat Gültekingil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 56.

20 Charles Taylor, “Two Theories of Modernity” *The Hastings Center Report* 25/2 (1995), 24.

21 Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2004), II.

Oysa Türk modernleşmesi, hem toplumsal düzeyde hem de sanat ve edebiyatta kendisini batıdan farklı bir temel üzerine inşa eder. Buna rağmen Türk romanının Türk modernleşmesi bağlamında özgül şartları yeterince irdelenmemiş, roman üzerinde bir bilişsel kültür okuması gerçekleştirilmemiştir. Oysa uzun bir anlatı/anlatma geleneğine sahip olan Türk romanında *bilgi* ve *varlık* sorunsalları oldukça özgül bir değişimden geçmiştir. Foucault'nun *Bilginin Arkeolojisi*'nde ortaya koyduğu *episteme* ve Daryush Shayegan'ın *Yaralı Bilinç* 'teki *ontolojik kopuş* kavramlarından hareketle çözümlendiğinde, Türk romanının farklı epistemolojik ve ontolojik bir dizge doğrultusunda hareket ettiği görülmekte, kendine özgü bir *bilgi* ve *varlık* çizgisinde ilerlediği anlaşılmaktadır.

Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*'nde Türkiye'de ekonomik dönüşümden söz ederken, “Osmanlı ve Türk tarihinin özgüllüklerini hesaba katan bir modelden” hareket edilmesi gereğinin altını çizer: “Siyasal iktidar etrafında yapılanmış ve *dinsel-etnik birimlerden oluşmuş bir sistemden üretimin ve işlevsel iş bölümünün eski yapı içine yerleştirildiği bir sisteme geçiş*, Türkiye'nin ‘modernleşme’ tarihinde mutlaka merkezî bir konuma sahiptir. Bu boyutu ihmal edenler *geçişte içerilen sistematik değişimi anlayamazlar*”²². Modernleşen Türk romanında *bilgi* ve *varlık* problemi de tıpkı üretim ilişkilerinde olduğu gibi, dinî-etnik inanç kodlarının ağırlıkta olduğu bir sistemden, duygu, düşünme ve davranma biçimlerinin eski yapı içine yerleştirildiği bir sisteme geçiş olarak kendisini göstermiştir.

Türk modernleşmesi, epistemolojik bakımdan bilgi kaynaklarının çoğaldığı ve bulanıklaştığı, ontolojik bakımdan varlığın bir kopuşa sahne olduğu bir sürecin tarihidir. Bu nedenle Türk modernleşmesi özel bir okuma ile değerlendirilmeli, kültürün buradaki önemli rolü teslim edilmelidir. Oysa yirminci yüzyıl sosyal bilimcileri Batı-dışı moderniteden büyük oranda yüz çevirmişlerdir. Örneğin René Girard'ın teorisi kültürel farklılığa yer vermez. Çünkü kendisinin farkında değildir, bu nedenle de Batıyı önceleyen bir anlayışla yazmaktadır²³. Türk modernleşmesinin özgül koşullarının ortaya konabilmesi, Batı'nın oryantalist bakışının ardındaki güç zehirlenmesine karşı bir panzehir üretecek olması yönüyle de son derece önemlidir. Mardin'e göre: “birçok roman yazıldıkları zamana ait İstanbul seçkin çevrelerinin durumu hakkında bize önemli bilgiler verir”. Ayrıca, bu kaynaklar Osmanlı aydınlarının toplumsal değişimin ortaya çıkardığı sorunlara yaklaşım biçimlerini gösteren birer belge niteliğindedir²⁴. Böylece Osmanlı-Türk modernleşmesi Batı-dışı bir modernite olarak temellendirilmiş olacaktır.

5. Bilişsel - Kültürel Bir Simgesel Alanı Olarak İnsan Yüzü ve Bedeni

Platon'un *Diyaloglar*'ı fizyonomi üzerinden karakter oluşturmada ayrıcalıklı bir önem taşır. Lukács, Platon'un *Symposion* diyalogunda Socrates, Alcibiades, Aristophanes gibi tarihi şahsiyetlerin karşımızda bütün canlılıklarıyla durduğunu, bunu sağlayan şeyin de entelektüel fizyonomilerinin ortaya konması olduğunu söyler. Ona göre, Diderot ve Balzac'ın eserlerinde

22 Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 206.

23 Orhan Koçak, “Kapırlmış İdeal: Mai ve Siyah Üzerine Psikanalitik Bir Deneme”, *Toplum ve Bilim* 70 (1996), 121.

24 Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 32.

karakterler, soyut konular karşısında dinamik-kişisel ve hayati öneme sahip tavırları ile canlılık kazanır, bu nedenle *entelektüel fizyonomi* canlı karakterler üretmede birinci derecede önemlidir²⁵. Fransız kralı XIV. Louis'nin doktoru Marin Cureau De la Chambre, *L'Art de connaître les hommes* adlı kitabına şu satırlarla başlar:

Doğa insana düşüncelerine tercüman olsun diye sadece ses ve dil vermedi, onları kötü niyetle kullanır şüphesiyle, insanın alnını ve gözlerini de konuştu. Kısacası *bütün ruhunu dışına yaydı*. Ruhun kıpırtılarını, zaafalarını, alışkanlıklarını görmek için pencereye hiç gerek yoktur, çünkü hepsi de yüzde zuhur eder bunların ve hepsi gayet okunaklı, açık seçik harflerle oraya yazılmıştır²⁶.

Halit Ziya da *İlm-i Sîma*'sında bu ilmi, “Allah’ın kudret elinin, beşerin ruhî hallerinin bir yansıma yeri olmak üzere nakş ettiği yüzün alametleri ile iç yüzünde saklı olanları göstermek iddiasında bulunan bir ilim” olarak tanımlar. Lavater’in *Physiognomische Fragmente*’si Halit Ziya’yı etkilerken, yirminci yüzyılda yapılan fizyonomi çalışmaları, bu araştırmaya da konu olan Peyami Safa’yı ve onun karakterizasyonunu derinden etkilemiştir. Safa’nın da düşüncelerini onayladığı, dönemin en ünlü fizyonomistlerinden Fransız psikolog Louis Corman’a göre burnun, kulakların, elmacık kemiklerinin ve gözlerin yer aldığı orta kısım, Duygusal Yaşam Alanı’nı belirlerken, kaşların, alnın yer aldığı ve Kültürel Yaşam Alanı olarak adlandırılan üst kısım da düşünce hayatını belirler²⁷. Corman’ın düşüncesinde yüzün duygusal ve kültürel yaşam alanlarımızla çok yakından ilgisi bulunmaktadır.

6. Fizyonominin Envanteri

Fizyonomimiz kültürel durumumuzla yakından ilgilidir ve kültür fizyonominin başlıca değişkenleri arasındadır. Zira kültür, davranışlarımız gibi, yüz ve bedenlerimize yüklediğimiz anlamlara ait değişkenlerin başında yer alır. Baumbach, çalışmasının “Fizyonomik Envanter” adını verdiği bölümünde bir yandan “gözler”i “ruha açılan pencere” olarak tanımlarken, diğer yandan Shakespeare’in, *Macbeth*’te, insan yüzünü “gizemli anlamların okunduğu bir kitap” olarak metaforlaştırdığını hatırlatır²⁸. Yazınsal metnin anlamı, nasıl onu meydana getiren parçaların anlamından bağımsız değilse insan yüzü ve bedeni de belli bir kontekst çerçevesinde gerçek anlamını bulur. “Çökük bir alın ve sıcaklıktan yoksun gözler yüzün öteki çizgilerinden bağımsız olarak ele alındıkları zaman özünlülük bir anlam taşırsa da gözlerin ve alnın geri kalan çizgilerle bağıntıları içinde bu anlam değişebilir: kesin anlamları her zaman içinde belirledikleri bütünüň işlevidir”²⁹. Courtine’in deyişiyile,

25 Georg Lukács, *Writer & Critic and Other Essays* (New York: The Universal Library, 1971), 150.

26 Alain Corbin, Jean-Jacques Courtine, Georges Vigarello, *Bedenin Tarihi-1: Rönesans tan Aydınlanma*’ya, çev. Saadet Özen (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007), 249.

27 Ernst Kretschmer, *Beden Yapısı ve Karakter: Konstitüsyon Meselesi ve Mizaçlar Bilgisi Hakkında Araştırmalar*, çev. Mümtaz Turhan (İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1949), 156.

28 Baumbach, *Shakespeare and the Art of Physiognomy*, 120.

29 Yücel, *İnsanlık Güldürüsü*’nde Yüzler ve Bildiriler, 24.

Ruhun krallığı —karakter özellikleri, tutkular, eğilimler, duygular, heyecanlar, psikolojik doğa— ile bedenın hükümranlığı —işaretler, izler, nişaneler, göstergeler, fiziksel özellikler— arasındaki ilişki. İnsanın bilginin bu apayrı alanlarından beslenen ve onları birleştiren dışı vurum tarzını özetleyen o kadim metaforların da dile getirdiğı budur ki *fizyognomoni de bunların en sistemli ifadesidir: bu bağlamdaki bakışlar, 'kapıdır', 'pencere' ise yürek; yüz 'ruhun aynası', beden 'tutkuların sesi'ya da 'sureti'*³⁰.

Böylelikle, kültürü fizyonomik anlamın derin konteksti biçiminde tanımlamak mümkün hâle gelir. İnsan bedeninin en ayırt edici bölümlerinden biri olan yüz klasik dönemden itibaren derinlikli çağrışım alanları olan bir anahtardır. William Hogarth *The Analysis of Beauty*'de yüzü, “zihnin fihristi” olarak tanımlar³¹. David Le Breton, onu, “insanın en insanca bölgesi” olarak görür. Yüz aynı zamanda toplumsal ve kültürel: “Mimiklerimizin, duygularımızın, görünüşümüzün (saç biçimi, makyaj vs.) sahnelendiğı yüzümüz, toplumsal bir simge alanına bağlıdır”³². Böylece yüz yalnızca kişisel duygu durumunu yansıtan bir aynaya değil, aynı zamanda kültürü yansıtan bir göstergeye dönüşür.

Yüz toplumsal ve kültürel olanın bir arada simgeleştigi bir haritadır. Le Breton bu durumu şöyle dile getirir: “Toplumsal simgecilik ötekinin bakışının aşinalığını oraya kaydetmek üzere göstergelerini yüze serpiştirir. (...) Yüzde görünen her şey bir tanıma göstergesinin görüntüsüdür. Mizanseninin (makyaj, bıyık, sakal, saç kesimi vb.) mimik üretiminin, başkalarına bakışın belli bir biçimde yapılması, onun anında bir dizi anlamla birleştirilmesini sağlayan bildik apaçıklığın merkezine dönüştürür. *Yüz asla bir doğa değildir, o bir kompozisyonudur*. Gerek insanın kendinin farkında olmasına, gerek anlaşılması güç toplumsal ve kültürel etkiye zemin oluşturur. Sosyolojinin ve antropolojinin gösterdiği gibi, toplumsallaşma insanın bedensel anlarında özel yaşamının en gizli noktalarını biçimlendirir, yüzü de es geçmez”³³. Yücel'in deyişiyile, “yazgının ve yaşamın göstergeleri aynı yüzde kesişir, iç içe girer, birbirine dolaşır, böylece onu karmaşık bir anlam alanı, iki düzey üzerinde eklemlenen bir dile dönüştürür”³⁴.

Yüzün en dikkat çekici bölümlerinin başında gelen göz aracılığıyla gerçekleşen *görme* eylemi de her şeyden önce zihinsel bir etkinliktir. “Cicero en keskin duyumuz görme duyusudur, diye yazmıştır. Göz, sahip olduğu çağrışım alanlarının genişliği sayesinde evrensel bir öneme sahiptir. Bilindiğı gibi, göz birçok kültürde ‘ruha açılan pencere’ olarak algılanır. Bununla birlikte göz ve bakışın farklı kültürlerde başka anlamsal alanlara karşılık geldiğini görürüz. Göz, romanda karakterizasyon ve özneler arası iletişimde de önemli rol oynar. O “insan yüzünün en anlamlı öğelerinden biridir: [çünkü] devinim ve anlatımlarının zenginliğiyle yüzün tüm

30 Courtine, *Bedenin Tarihi-1*, 250.

31 William Hogarth, *The Analysis of Beauty* (London: W. Strahan, 1753), 125.

32 Breton, *Yüz Üzerine Antropolojik Bir Deneme*, 11-16.

33 Breton, *Yüz Üzerine Antropolojik Bir Deneme*, 144.

34 Yücel, *İnsanlık Güldürüsü'nde Yüzler ve Bildiriler*, 122.

öteki öğelerinden ayrılır”³⁵. Aziz Augustine gözlerimizi dünyanın giriş kapısı olarak önce övmüş, sonra da lanetlemiştir. Aguino’lu Aziz Tomasso görmeyi ‘bilgi edinmemizi sağlayan duyuların en büyüğü’ olarak tanımlar”³⁶. Gözleri, insan yüzünün en derin anlam katmanlarına sahip bölümü olarak görmek mümkündür.

Görme bir duyu olduğu kadar bir deneyimdir de ve bu deneyimin kültürel boyutundan da söz etmek gerekir. Martin Jay, gözün yalnızca ışık ve renkleri edilgen bir şekilde algılayan bir reseptör olmadığını, aynı zamanda kendini en fazla ifade eden, belki zaman zaman ele veren, duyu organı olduğuna dikkati çeker³⁷. Onun yürüttüğü mantığı devam ettirerek söyleyecek olursak dilimizde yer alan “kalp gözü”, “gözler yalan söylemez”, “gözler kalbin aynasıdır” gibi söyleyişler de şüphesiz birer “sembolik gerçeklik”e karşılık gelmektedir. Gözün sembolik bir gerçekliğe karşılık gelmesi, bizi gözün kültürle olan ilişkisine götürür. Göz, benzerlik ilişkisini algılayan ilk duyu organıdır ve metafora kaynaklık eden bu algıda meydana gelen değişimler, kültüre de doğrudan yansır.

Vücutun, varlıkla ilişkisi, hareket, duruş ve tavırlarının belli anlamlara karşılık gelecek biçimde algılanmasını sağlamıştır. Zihnimiz bedenimizi duygunun yansıtılmasının yollarından biri olarak algılar. Breton, antropolojik açıdan beden imgesinin birbirine dolanmış dört semgesel işlev çevresinde yapılandığını belirtir. Bu işlevlerden *bilgi ve değer* işlevlerinin toplumla ve kültürle yakından ilişkilidir. Bilgi işlevi, “kişinin bağlı olduğu toplulukta dolaşımda olan ve kendisine bedeninin görünmez iç yüzünün neden, ne gibi maddelerden oluştuğunu açıklayan beden kuramına (ya da kuramlarından birine) başvurusu[nu]” ifade eder³⁸.

İnsanın yüzü ve bedeninin semgesel bir anlama karşılık geldiği böyle bir kavramsal çerçevede, fizyonominin anlatı metinlerindeki görünümleri de kültürün değişen dinamiklerinin ortaya konmasında kilit bir öneme sahiptir. Bu nedenle Türk romanında yüz ve beden biçimlerinin çözümlenmesi romanımızın epistemolojisi ve ontolojisinin ortaya konması için bir anahtar hükmü taşımaktadır.

7. Epistemin Yerçekimini Kaldırmak: Halit Ziya’da Bilginin Değişen Arkeolojisi

Türk romanı, Tanzimat’ın ardından Osmanlı-Türk kültürünü ya da Doğu-İslam epistemolojisini devam ettirmekle birlikte yeni bir epistemoloji geliştirmiş, bu yeni algı tarzı romanda karakterlerin yüz ve beden biçimlerine yansımıştır. Zira “Bir edebiyat eserinde bulunan her bir unsur, örneğin romandaki bir karakter veya küçük bir eşya, yazarın genelde dünyayı, özeldense çevreyi nasıl algıladığını gösterdiği gibi, eserin yazıldığı dönemdeki siyasal ya da toplumsal bir takım özellikleri belirlemeyi de kolaylaştırır”³⁹. Fizyonomi üzerinden

35 Yücel, *İnsanlık Güldürüsü’nde Yüzler ve Bildiriler*, 55.

36 Alberto Manguel, *Okumanın Tarihi*, çev. Füsun Elioğlu (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013), 44.

37 Martin Jay, *Downcast Eyes: The Denigration of Vision in Twentieth-Century French Thought* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1994), 9.

38 Breton, *Yüz Üzerine Antropolojik Bir Deneme*, 316.

39 Salim Çonoğlu, “Servet-i Fünun Romanında Beden Yapısı, Bedensel Davranışlar ve Kişilik İlişkileri Üzerine Bir Çözümleme”, *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları* 1, (2009), 59.

gerçekleştirilecek bir yakın okuma da, bu epistemolojinin hangi izleklerden geçerek evrildiği sorusunun cevaplanmasını sağlayacaktır.

Türk romanını ayrıcalıklı kılan, bu roman geleneğinin birbirinden farklı epistemolojilerden beslenmesi ve çok tabakalı bir değişim çizgisi göstermesidir. Jale Parla Tanzimat romanını baba-oğul problemi üzerinden temellendirmiş, bu problemi bir “köksüzlük” izleği çerçevesinde çözümlemişti⁴⁰. Shayegan’ın *yaralı/yaralanmış bilinç* olarak temellendirdiği ve Jale Parla’nın köksüzlük üzerinden okuduğu gerçeklik, aslında modernitenin farklılaşmış deneyimlerinin ifadesidir. Tanzimat’ın bu ilk kurucularının ardından epistemoloji ne yönde gelişmiş, Tanzimat’ın “Oğul”larının ardından Tanzimat’ın torunları nasıl bir epistemoloji meydana getirmişlerdir? Yakın okumalarımız, Halit Ziya’nın romanlarının bu konuda kilit öneme sahip olduğunu göstermektedir.

Türk romanında Halit Ziya’nın romancılığının ayrıcalıklı bir yeri vardır. Tanpınar, bu yeri, “[b]izde asıl romancılık Halit Ziya ile başlar”, sözleriyle dile getirir⁴¹. Halit Ziya’nın, en sevdiği yazarların başında adını zikrettiği Balzac, canlı karakter oluşturmada Batı romanının en güçlü kalemlerinden biridir. Onun “dünyasında, yüzün hem içe, hem dışa açılan, devingen ögesi ağız nasıl dışsallaşmış yüreke, bir başka açık ve devingen öge olan göz de insanın ‘görünürü’ olarak tanımlanır”⁴². Halit Ziya, Balzac’ı, “asarının semere-i hayalat değil, bir mahsul-ı tedkikat-ı hikemîye olmasını arzu ediyor, bu arzuya çalışıyordu” sözleriyle anlatır⁴³. Ona göre, Balzac’ın karakterleriyle karşılaşan okuyucu, olaylar gelişirken, karşılarında gerçek hayattan bir kesit izledikleri ve karakterlerin kalbinin çarptığı hissini yaşamaktadır.

Halit Ziya, Doğu-İslam kültüründen modern bir duyuş-davranış tarzına doğru değişen genetiğimizin insanımız üzerinde yarattığı dramatik etkiyi kurgusal belleğine yansıtmıştır. Tanzimat’ın temsilcisi konumundaki Ahmet Mithat ile yeni duyuş tarzının temsilcisi durumundaki Edebiyat-ı Cedidcileri ayıran en önemli nokta Tanzimat ile sonrasında aydının sahip olduğu bu epistemolojik tavırda gizlidir. Tanpınar’ın deyişiyle, “Bütün Ahmet Midhat Efendi’yi hiç olmazsa okudukları ile *Dağarcık*’ta bulmak mümkündür”. Tanpınar’a göre Efendi, “pozitivist felsefenin, Lamarkizmin verileriyle İslâmî esasları birleştirmeğe çalış[makta], hatta Kuran’da, Hadis’te onlara dayanak” aramaktadır⁴⁴. Oysa Ahmet Cemil ile Hüseyin Nazmi, kendi edebiyatlarından sıkılarak Batı’ya yönelmiş, Fuzulî, Baki ve Nedim gibi eski edebiyatımızın temsilcilerinin eserlerini yakarak Batı edebiyatına açılmışlardır. Okudukları arasında, Goethe ve Schiller başta olmak üzere, neredeyse bütün Fransız sembolistleri de vardır. Bütün bunlar, Tanzimat’ın ardından *bilginin akışında* meydana gelen/gelecek köklü değişimlerin habercisidir.

Ahmet Cemil üzerinden verilen bu yeni *bilme* durumu, Halit Ziya’nın romancı tavrına doğrudan yansımıştır. Yeni roman “hazırlap anlamlar” sunmaz; “basit bir yelek hem bir

40 Jale Parla, *Babalar ve Oğullar: Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008).

41 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 284.

42 Yücel, *İnsanlık Güldürüsü’nde Yüzler ve Bildiriler*, 95.

43 Halit Ziya Uşaklıgil, *Hikâye* (İnceleme), haz. Nur Gürani Arslan (İstanbul: YKY, 1998), 58.

44 Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 449.

karakteri, hem de toplumsal bir durumu belirt[ebilir]”⁴⁵. Ahmet Cemil’in Beyoğlu’nda en sevdiği yer olan Luxsenburg cafe’nin ön tarafında bir yere oturduğunu, aşağıdan yukarıya geçen halkı seyrettiğini ve binlerce yolcu arasından seçtiği yüzleri takip ettiğini öğreniriz:

Orada ön tarafta bir yere oturur, önünden aşağıdan yukarıya geçen halkı seyreder, bu binlerce yolcudan intihap ettiği bazı çehreleri oturduğu yerin mahdut nezareti dairesinin mücade ettiği kadar takip eder; o çehrelerin kimisinin paltosundan, kimisinin eski elbisesinden, birisinin elindeki paketten bir kadının yanındaki çocuktan mânalar anlar; zihnen bir dakikalık zaman içinde bu çehreler için birer mufassal hikaye yazardı⁴⁶.

Ahmet Cemil diğer insanların bakışlarından anlam çıkarmakta, eylem ve davranışlarını yorumlamakta, bedenlerinin duruşlarına anlamlar yüklemekte, başka bir deyişle fizyonomilerini yorumlamaktadır. Alain Robbe-Grillet, Balzac’ın romanlarının yüz ve vücutların yanı sıra, “uzun uzadıya ve kılı kırk yararcasına tasvir edilmiş evlerle, döşemelerle [ve] elbiselerle” dolu olduğunu söyleyerek bu tasvirlerin amacının *göstermek* olduğunu vurgular⁴⁷. Gözlemlediği insanların elbise ve yüzlerinden anlamlar çıkaran Ahmet Cemil, Halit Ziya’nın karakterlerini anlatmaktan çok *göstermek* isteyen tavrının ürünüdür. Halit Ziya, *Mâi ve Siyah*’tan “yakından müşahadeler üzerine vücuda gelmiş bir vesika” olarak söz eder⁴⁸. Böylece Halit Ziya, *Mâi ve Siyah* ile birlikte fizyonomi sahnesine ilk adımını atmıştır.

Bir eski elbisenin metnin anlamına katkı sunduğu Halit Ziya’nın dünyasında yüz ve bedene ait görünümler, onun “kesin çizgili karakterler” yaratmasını sağlamıştır⁴⁹. Anlatmak yerine *göstermenin* esas olduğu bu tavır, anlamın mutlak ve değişmez olduğu bir kaynağın değil, bir yüzün ve bedenin sahipliği iddiasındaki öznenin fizyonomisinde açığa çıkan yeni bir epistemolojinin habercisidir. Onun, kurgusal dünyasında fizyonomiyi etkinleştirmesinin epistemolojik bakımdan ne anlama gelebileceğini araştırmak için Foucault’nun *tarihsel a priori* ve *arşiv* kavramlarına uzanacağız. *Tarihsel a priori*, “ifadelerin ortaya çıkış koşullarını, onların başka ifadelerle birlikte varoluş yasasını, varolmak kiplerinin özel biçimlerini, kendilerine göre varoldukları, dönüştükleri ve ortadan kayboldukları ilkeleri ayırdetmek[tir]”⁵⁰. *Arşiv* ise, “öncelikle söylenebilir şeyin ilkesi, ifadelerin bireysel olarak ortaya çıkışını yöneten sistem” olarak tanımlanır⁵¹. Foucault, *arşivi* toplumsal bir koşullanma ya da bilinçaltında oluşan, adeta içgüdüsel kurallardan oluşan bir bütün olarak algılar. Bu açıdan bakıldığında, kültürü yansıtmaları bakımından bir ayna işlevi gören yazınsal metnin söylemini düzenleyen kurallar da bilincin dışında bir yerlerde yazılmaktadır. Foucault’nun kavramsallaştırması ile

45 Alain Robbet-Grillet, *Yeni Roman*, çev. Asım Bezirci (İstanbul: Yazko, 1981), 49.

46 Halit Ziya Uşaklıgil, *Mâi ve Siyah*, (İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1968), 91.

47 Robbet-Grillet, *Yeni Roman*, 48.

48 Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: MEB Basımevi, 1971), 1052.

49 Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, 1053.

50 Michel Foucault, *Bilginin Arkeolojisi*, çev. Veli Urhan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2019), 164-5.

51 Foucault, *Bilginin Arkeolojisi*, 167.

düşünülürse, bunun insiyaki biçimde kendiliğinden olduğunu söyleyen Halit Ziya'nın tavrı çok daha anlamlı hâle gelmektedir.

Mai ve Siyah'ta söylemi düzenleyen yasaların, salt bilincin dışında, belki de bilinçaltından kaynaklandığını görürüz. Orhan Koçak, *Mai ve Siyah*'a dair gerçekleştirdiği psikanalitik çözümlemesinde, Edebiyat-ı Cedide romanı çevresinde oluşan önyargının asıl direncini “Osmanlı-Türk modernleşmesinin özgül koşullarından al[dığını]” söyler⁵². Bu özgül koşullardan biri karakterler arasındaki iletişimin, zaman zaman, sözsüz, yalnızca yüz ve beden biçimleri üzerinden gerçekleşiyor olmasıdır. Halit Ziya'nın deyişiyle şiir idealinin sembolü olan Ahmet Cemil, bu ideali dillendirirken, yine fizyonomiye yakın bir dikkat sergiler. *Mâi ve Siyah*'ta “Bilseniz! Şiirin nasıl bir lisana muhtaç olduğunu bilseniz!” biçiminde seslenen Ahmet Cemil'in yaklaşımı roman ve romancının, insanın “hâllerini” ifade etmede sahip olduğu imkânlar çerçevesinde değerlendirilmelidir. Ahmet Cemil'in sözünü ettiği lisan “öyle bir lisan[dır] ki, ... Onda o nağmeler, o renkler, derinlikler olsun; müteverrim bir kızın kenar-ı firâşına düşsün, ağlasın; bir çocuğun mehd-i naz-perverine eğilsin, gülsün; bir gencin nur-ı nigâh-ı şebâbına saklansın, parlansın”⁵³. Burada sözü edilen dilin, öznenin zihinsel durumuna uygun biçimde sembolleştirilmesinin gerekliliğidir. Başka bir deyişle “Ahmet Cemil'in özlediği şey, insanoğlunun bütün duygularını ifade eden bir dil vücuda getirmektir”⁵⁴. Hastalık, masumiyet ve umut birer duygu ya da “hâl”dir ve Ahmet Cemil bunlara ağlama, gülümseme ve bakış olarak dile gelmesini istemektedir. Bunların dile gelmesinin yolu ise bir kurgusal karakterin yüz ve bedeninin, o duyguları yansıtacak biçimde kodlanmasıdır. Lisan da böylece “serâpâ insan” olacaktır.

Ahmet Cemil'in hayalini kurduğu dilin başlıca özelliği, farklı bir modernite çizgisinden gelen kendine has bir tavrın karakterlerin yüz ve bedenlerinde kodlanmış biçimde vücuda gelmiş olmasıdır. Ahmet Cemil başta olmak üzere, romanın karakterlerinin insanlık durumlarına —hayal kırıklıklarına, kısa süren mutluluklarına— büyük oranda bu türden bir dil eşlik eder. Ahmet Cemil, önce Lamia'nın güler yüzlü bakışının kalbinde bir demet mutluluk çiçeği gibi büyüdüğünü hissedecek fakat romanın sonlarında Lamia'nın aynı bakışı hayal kırıklığı biçiminde Ahmet Cemil'in iç dünyasında kopan bir fırtınaya dönüşecektir:

Eğer Lamia bu anî nazar içinde ona küçük bir tesliyet mânâsı göndermiş olsaydı hepsini unutacak, yalnız o nazarın hatırasını bütün kırılan aşkın bir yadigarı kabilinden hayatının sonuna kadar saklayacak, ruhunun içine sararak bu yadigarı hayatının biricik saadet nasibi hükmünde besleyecekti; fakat bu öyle bir nazar idi ki hiç bir şey ifade etmemekle beraber Ahmel Cemil'e bütün hulyasının bir yalan olduğuna şüphe edilmeyecek bir bedahetle şahadet etmişti⁵⁵.

52 Koçak, *Kaptırılmış İdeal*, 94.

53 Uşaklıgil, *Mai ve Siyah*, 13.

54 Mehmet Kaplan, “Mâi ve Siyah Romanının Üslubu Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XIX (1971), 53.

55 Uşaklıgil, *Mai ve Siyah*, 218.

Lamia'nın bakışı ile Ahmet Cemil'in bütün hülyasının yıkılması ve küçük bir kahkahası karşısında bile "bir husumet (...) tahammül edilemez bir işkence" duyması, anlamın üretilmesinde özenin ve onun fizyonomisinin ön plana çıktığı yeni bir epistemolojinin yansımasıdır. Bu nedenle, "en çirkin bir hakikat[i] en süslü bir hayale müreccah" gören Halit Ziya, modern bir tavrın sonucu olarak karakterlerini anlatmayı değil, göstermeyi seçer. Özenin, yüz ve bedenden yansıyan anlamın birincil yapıcısı olması bakımından *Mai ve Siyah* önemini korurken, Halit Ziya bu kez *Aşk-ı Memnu*'da karakter fizyonomisinin epistemolojik temelleri bakımından daha olgun örneklerle karşımıza çıkacaktır.

Halit Ziya'nın en olgun eseri olan *Aşk-ı Memnu*'nun başlıca özelliği, yazarının deyişiyle, "eşhasın çok olması ve her birinin hususî ve zatî bir hayat yaşamasıdır"⁵⁶. Tanpınar'a göre bu hususi ve zatî hayatların ardında "içtimai tenkit gayesi" vardır. O, romanın yalnızca başlangıcının değil, bütünüünün bir boşluk ve kaçışı göstermek amacı taşıdığını dile getirir⁵⁷. *Aşk-ı Memnu*'da karakterlerin yüz ve beden biçimleri, bu boşluk ve kaçışın gösterilmesinde çok önemli bir işlev görür. Halit Ziya dönemin insani durumunu fotoğrafik bir gözle kurgulamış; epistemolojik girdide yaşanan değişim, yüzün temsil biçimlerinde bariz biçimde kendisini göstermiştir. Örneğin bedeninin de ruhunun da dünyaya açılan penceresi olarak anılan "göz", bu noktada önemli bir çıkış noktasıdır. "Ahmet Mithat'a göre 'kadınlar huzurunda gözlerini kaldırıp da yüzlerine dikkatlice bakmak bile mugayir-i edep addolunur'⁵⁸. Oysa *İntibah*'ın Ali Bey'i Mahpeyker'le karşılaştığında, "gözünün, kaşının hâsılı kâffe-i azasının her hareketi istizân-i matlap için bir lisan-ı edeb olmuş idi"⁵⁹.

Gözün *edeb* ile aşağı yönde hareketi, Zeynep Sayın'ın deyişiyle "bakışı azaltmak"tır. Böyle bir hâl ise "göz kapaklarını tevazuuyla indirmek demektir ve bakışın egemenliğine engel olmak içindir. Örnekte bu yüzden peygamberin sevindiği zaman gözlerini yarı yarıya kapadığı ifade edilir: "Göz kapağını kısar, başını aşağı doğru eğer ve gözlerini açmaz"⁶⁰. Oysa *Aşk-ı Memnu*'da okur bundan çok farklı bir fizyonomiyle karşılaşacaktır. Romanın dikkat çekici sahnelerinin birinde Bihter'le Behlül yalnızca gözleri ile birbirine gülümsemiş, fakat aynı anda Adnan Bey'in gözlerini de kendilerine bakıyor görmüşlerdir. İki özne arasında gerçekleşen bakışmanın, üçüncü bir özne tarafından fark edilmiş olması, Bihter için o kadar önemlidir ki, Bihter "o gün saatlerce kocasının üzerine yürüyerek ve ellerini kavrayarak 'bana hiyanet ediyorsun, bunu senin gözlerinde gördüm!' demesinden titre[miştir]"⁶¹.

Bihter'le Behlül'ün bakışırken fark edilmiş olmaları, Türk romanının değişen epistemolojisi bakımından tam bir dönüm noktasıdır. Halit Ziya Bey'in kahramanları, Ali Bey'in Mahpeyker karşısındaki utangaç tavrından çok farklı bir tavır içerisindedir. Nihal'in Bihter'e "muhteriz

56 Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, 1053.

57 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yahya Kemal* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1995), 88.

58 Parla, *Babalar ve Oğullar: Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*, 80.

59 Namık Kemal, *İntibah: Sergüzeşt-i Ali Bey*, Haz. Mustafa Nihat Özön (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1961), 60.

60 Zeynep Sayın, "Batı'da ve Doğu'da Bedenin Temsilinde Haysiyet ve Zillet II: İslami Beden Temsili: İffet ve Zillet" *Defter* 40 (2000), 203.

61 Halid Ziya Uşaklıgil, *Aşk-ı Memnu*, İbrahim Hilmi (İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1945), 178.

bir nazarla” bakması, Firdevs Hanım’ın “gözlerinin derinliklerinden kopup gelen bir süzgülün ve sitemli nazarla Behlül’e” bakışı, Adnan Bey’le kızı Nihal’in “dik, titremeyen, husumeti andıran bir nazarla bakışmaları”, kendisini var ederken farklı bir epistemolojiden hareket eden insanın ve artık değişmeye başlayan bir zihniyetin kodlarıdır.

Halit Ziya’nın romanında, birbirine keskin ve kızgın bakışlarla gözlerini dikmiş iki farklı paradigmanın çarpışması sahne alır. Shayegan eski ve yeni paradigmaların keşişe keşişe, sonunda birbirlerini biçimsizleştirdiğini söyler. Ona göre “Modernlik Geleneğin ölçüleriyle tartılmış, Gelenek de Modernliğin şiddetli çelmelerini yemiştir”⁶². Bu türden bir çelme aslında Tanzimat romanında itibaren kendisini gösterir. *İntibah*’ta Ali Bey, Mahpeyker tarafından bir “sevda-yı büismetaneyeye” sürüklenerek ona düşman olmuş, *Araba Sevdası*’nın efemine Bihruz Bey’i Periveş Hanım tarafından aşkına karşılık bulamamıştır. Oysa *Aşk-ı Memnu*’da Behlül’ün bedeni üzerinden verilen *zillet* oldukça dikkat çekicidir:

Behlül, zannının tamamıyla hilafına olarak, Bihter’de yumuşak, gevşek bir kadın buluyordu; bir kaideye tebaiyet edercesine odasına gelişleri vardı ki Behlül’de fena bir tesir bile uyandıyordu; (...) Behlül, pek sarıh olmamakla beraber, bu kadının elinde kendisinin, *asıl kendisinin bir kadın hükmünde kalmağa başladığını fark eder oluyordu*. Odasında gelinip aranan, *her arzu olundukça alınıp tasarruf edilen kendisiydi*. Pek iyi tahlil etmeksizin bu muaşaka tarzından kendisine bir *zillet çıkarıyor* ve kalbinin ta derin, kendi nefesine karşı bile hafî tutulan bir noktasında Bihter’e bir husumet his ediyordu⁶³.

Burada Bihter’in ve Behlül’ün bedenleri, kültürün kodlandığı birer levha olarak karşımızdadır. Yukarıda da bedeninin temsili üzerinden bir episteme değişimi söz konusudur. Behlül’ün zilleti ve Bihter’e hissettiği husumetin altında yatan, Behlül’ün geleneksel eril rolünden arınması ve bu rol değişiminin onun üzerinde yarattığı travmadır. Burada Bihter’in Behlül’e karşı duyduğu hissini bir tür hınç olduğunu, Bihter’in Behlül’e adeta hınçlandığını söylemek mümkün hâle gelir. Bu Max Scheler’in “Ressentiment” olarak çizdiği duyguya çok yakındır⁶⁴. Behlül, *İntibah* ve *Araba Sevdası*’nda kandırılan erkek rolünü de aşarak, kendisini efemineleştirilmiş hisseden bir karakter olarak karşımıza çıkar. Behlül, kullanıldığını hissetmekte, bu “muaşaka tarzından kendisine bir zillet” çıkarmaktadır.

Tanpınar, “küçük bir aile cehennemi” olarak gördüğü *Aşk-ı Memnu*’da aile bağları, aşk, iradesizlik ve günahın, romanın bütün karakterlerini birbirine bağladığı görüşündedir. Ona göre “*Aşk-ı Memnu*’da vaka çok çabuk gelişir. Bu belki de kahramanların günahlarının yükünü taşıyamayacak kadar zayıf olmalarındandır”⁶⁵. *Aşk-ı Memnu*’nun “en çarpıcı bölümlerinden biri, Bihter’in yarı karanlık odada aynanın karşısında çıplak vücudunu seyrettiği sahnedir”⁶⁶.

62 Daryush Shayegan, *Yaralı Bilinç: Geleneksel Toplumlarda Kültürel Şizofreni*, çev. Haldun Bayrı (İstanbul: Metis Yayınları, 2007), 63.

63 Uşaklıgil, *Aşk-ı Memnu*, 227.

64 Max Scheler, *Hınç: Ressentiment*, çev. Abdullah Yılmaz (İstanbul: Kanat Kitap, 2004).

65 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 285.

66 Nurdan Gürbilek, *Kör Ayna Kayıp Şark: Edebiyat ve Endişe* (İstanbul: Metis Yayınları, 2007), 144.

Birden bu yarı karanlık odanın içinde, evin uyuyan sükûnunun arasında, başının üstünden fenerin mülevven camlarından renk renk gölgeler yağarak bütün etrafında eşyayı sanki his edilmez bir rüzgârla canlandırırken kendisini böyle çıplak bulmaktan titredi, bu yalnızlıktan korktu. Hayır, bu öyle bir his idi ki, korkudan ziyade utanmağa yakın idi. *Utandı, büyük bir ayıp yapmış, ismetine karşı düşünmeksizin bir günah işlemiş olmaktan utanıyordu*; odasının mahremiyetine gizlice hulûl etmiş, meçhul bir sevdakârın kolları arasına düşüvermiş, mukavemet olunamıyan bir asab lerzişi içinde ilk aşk günahı vücuda gelmiş kıyas ediyordu⁶⁷.

Bihter bedeni üzerinden bir utanma ve suçluluk hissiyle doludur. “Suçluluk, bir sınıra (üstbenin koyduğu) dokunulduğunda ya da bu sınır ihlâl edildiğinde ortaya çıkarken utanç bir amaca (ben idealinin koyduğu) ulaşamadığı zaman kendini gösterir. Utanç başarısızlığa eşlik eder, suçluluk ise ihlâlê”⁶⁸. Bihter’in hissiyatı utançla suçluluğu iç içe geçmiş bir hâlde deneyimliyor olmasıdır. Bütün bunlar da Halit Ziya’nın romanlarının Tanzimat’tan farklı bir epistemolojik zemin üzerinde ilerlediğini göstermektedir.

Aşk-ı Memnu, belki de her şeyden önce bir trajedinin romanıdır. Tanpınar, “Edebiyat-ı Cedide’nin kültür meselesi karşısındaki davranışı, sonunda bütün hareketin intiharına benzeyen *Aşk-ı Memnu*’da toplanmıştır” diyerek, romanın hem bir kültür meselesini sorunsallaştırdığını vurgular hem de onun trajik yanına vurgu yapar⁶⁹. Aslında romanın geneline yayılan trajedi duygusu, metnin daha ilk satırlarından itibaren varlığını hissettirir. “Romanın ilk sahnesinde de Bihter’in yüzü ve bu yüzdeki ağırbaşlı ifade tasvir edilmiştir. Firdevs Hanım, belirsizlik veren bakışlara sahipken Bihter, ‘vakar’ ve ‘endişe’ ile bakmaktadır. Bu tasvir Bihter’in sürükleneceği trajediyi sezdirmekte, Firdevs Hanım’ın toplumsal kabulleri hiçe sayan yapısının yanında Bihter, yüzünün hemen her ayrıntısıyla annesinden farklı kabullere sahip olduğunu göstermektedir”⁷⁰. Bihter’in aynanın karşısında bedenini tüm çıplaklığıyla duyumsaması da yeni bir trajedinin habercisidir. Bu türden bir trajedinin eski kültürde yeri yoktur. Tanpınar’ın aktardığına göre Massignon İslam sanatlarında trajedinin var olmadığı görüşündedir. Çünkü İslam’ın kabul ettiği tek varlık Allah’tır ve bu nedenle yaşam da bir gölge oyunundan ibarettir⁷¹. Yeni romanın temsilcisi konumundaki *Aşk-ı Memnu*’da ise her şeyden önce insanın trajedisini kurgulanır. Eski insanın adanmışlıkları, yeni insanın trajedileri vardır. Yeni insan, bedenini bir varlık gibi duyumsayıp *vahdet-i vücud* düşüncesinden ayrıldıkça kendisini bir trajedinin kucağında bulacaktır artık. Bu trajedi Bihter’le sınırlı değildir; trajedi bir neslin, bir dönemin trajedisidir artık. Ahmet Cemil’in yaşadığı hayal kırıklıkları, Raci’nin perişanlığı ve Bihter’in kendisini intihara sürükleyecek boyuta varan yıkımı hep bu trajedinin görünümleridir. Bilginin (episteme) şarkî bellekteki dönüşümü, karşımıza yüz ve beden üzerinden yeniden inşa edilen

67 Uşaklıgil, *Aşk-ı Memnu*, 141.

68 Chasseguet-Smirgel, Janine, *Ben İdeali: İdeal Hastalığı Üzerine Bir Psikanaliz Denemesi*, Fransızca’dan çev. Nesrin Tuna (İstanbul: Metis Yayınları, 2005).

69 Tanpınar, *Yahya Kemal*, 86.

70 Ferda Atlı, *Aşk-ı Memnu Roman Kişilerinde Beden-Ruh İlişkisi: Anasır-ı Erbaa’dan Ahlat-ı Erbaa’ya Kretschmer, Sheldon ve Corman’dan Freud* (İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2017), 127.

71 Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 24.

bir kurgusal dünya çıkarmaktadır. Romanın varlığının neredeyse *a priori*si olan çatışma unsuru bütün yönleriyle artık Türk romanında da yerini almıştır.

8. İpi Kopmuş Tesbih: Peyami Safa'da Ontolojik Kopuş

Türk romanı, Türk kültürünün Batı-dışı bir modernleşme dizgesinde ilerlediğini gösteren metin örnekleriyle doludur. “Bizim modernimiz bize göredir” görüşünü taşıyan Peyami Safa'nın romanları varlık sorunsalının karakterlerin yüz ve beden biçimlerine kodlandığı metinlerdir⁷². Safa'nın fizyonomiyle olan ilgisi hem kişisel hem de entelektüel düzeydedir. Safa, Londra'dan Paris'e yaptığı bir tren seyahatindeki gözlemlerini bir yazısında şöyle paylaşır: “Sıcak, alınlarımızı ıslatıyor ve boğazımızı kurutuyordu. Vagonrestorana geçtik. İlk defa bir Fransız garsonuna rahatça bakabildim ve Balzac'tan Carco'ya kadar okuduğum Fransız romanlarındaki tiplerden birini bu garsonun yuvarlak ve etli yanaklarında, birkaç teli kaşının üstüne düşmüş seyrek sarı saçlarında, kalın boynunda, geniş ve çok yuvarlak omuzlarında, hiçbir nokta üstünde durmayan hareketli ve sinirli bakışlarında, masamıza hala gelmeyerek mutfakla salon arasında sebepsiz görünen dolaşışlarında aradı”⁷³. Anlaşılan Safa insanları bir fizyonomist dikkati ile gözlemlemektedir. Döneminin fizyonomistlerinden Ernst Kretschmer'i okumuş olan Safa, karakteroloji denilen huy bilgisinden hareketle insan vücudunu “manasına sınımsız bağlı bir ifade” olarak görür⁷⁴. *Kaybolan Adam*'da Şerlok Holmes fizyonomi ilmine inandığı için, tanıştığı polis müdürü ve Mehmet Rıza'nın “çok zeki ve iyi idareci olduklarını” anlar⁷⁵. Onun karakterlerinin fizyonomisi de, Türk modernleşmesinin Batı-dışı bir ontolojik dizgede ilerlediğinin göstergesidir.

Safa'nın karakterlerinde yüz ve beden görünüşleri Türk modernleşmesinin kendine özgü karakterini verecek biçimde gerçekleşir ve *ontolojik kopuşun* simgesel alanına dönüşür. Karakterlerin fizyonomisi bizi Shayegan'ın *ontolojik kopuş* kavramına götürür. Shayegan'a göre tasarladığımız şeylerin karşımızdaki şeylere göre geç kalmış olması, kronolojik bir uyumsuzluk değil, ontolojik bir bölünmedir:

Düşüncem, tarihteki büyük sarsıntıların uzağında kalmıştır. Batı'da teknik-bilimsel altüst oluşların neden olduğu devrimler, bilinci her seferinde yeni bir bakışın gereklerine uyduran bir paradigma değişikliğine yol açmışken, benim durumumda böyle olmamıştır. Bilincim hâlâ büyüdü dünyanın zamanında yaşamaktadır. Sürekli bir bombardıman sonucunda yeni şeylerde- ki engellenmez çekiciliğin etkisinde olduğum doğrudur, ama bunların şeceresi ve arkeolojisi benim için bilinmez olarak kalmaktadır⁷⁶.

Safa bu ontolojik kopuşu Doğu ile Batı arasındaki karşılaştırma üzerinden verir. Nurdan Gürbilek'in *Fatih-Harbiye*'den hareketle sözünü ettiği “ikili karşıtlıklar semiyotiği (‘iki zit

72 Peyami Safa, *Sanat Edebiyat Tenkit*: Objektif: 2 (İstanbul: Ötügen Yayınları, 1976b), 207.

73 Peyami Safa, *Büyük Avrupa Anketi* (İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1938), 34.

74 Peyami Safa, *Eğitim Gençlik Üniversite* (Objektif: 7) (İstanbul: Ötügen Yayınları, 1976a), 19.

75 Peyami Safa, *Kaybolan Adam* (İstanbul: Damla Yayınları, 1977), 12.

76 Shayegan, *Yaralı Bilinç*, 14.

iştıyakın remizleri’)⁷⁷, onun bir çok romanında geçerli bir izlek olarak karşımıza çıkar. Bu ikili karşıtlıklar semiyotiğinin derin yapısında hem Batı hem de Doğu düşüncesini uzun süredir meşgul eden ruh-beden ikiliği de yer alır. Peyami Safa’nın metinleri bu ikiliklerin bedeninin temsili üzerinden verilmesi bakımından da oldukça dikkat çekicidir.

Yalnızız ve *Matmazel Noraliya’nın Koltuğu*, yazarın “son dönem yapıtları”⁷⁸ ve “en olgun eserleri”⁷⁹ olmalarının yanında, karakterlerin fizyonomisi ve bu fizyonominin *varlık* sorunsalının ele alınışı bakımından da dikkat çekici metinlerdir. Parla’ya göre “Türk romanı, camiacı bir kültür içinde beslenen idealist bir dünya görüşünün ve bilgi kuramının ürünü olarak doğ[muştu]”. Buna göre 1870-90 yılları arasında yazılan Türk romanları “apriorist, idealist bilgi kuramına daha yakındı”⁸⁰. Parla’ya göre “romanın çıktığı 1870’li yıllarda henüz hiç kimse bu epistemolojik karşıtlığın [Doğu-Batı karşıtlığının] bilincinde gibi görünmüyordu ve Beşir Fuat’a kadar Tanzimat düşünür ve yazarlarının tek bir ontolojik ya da metafizik soru sormamıştı”⁸¹. Bu durum, özellikle Safa’nın romanlarıyla birlikte değişecektir.

Yalnızız’da Samim, bir fizyonomist tavır içinde resmedilir. Samim liseden beri, arkadaşlarının hâleti ruhiyelerini anlamak merakındadır. Bu merak Samim’de bir delilik hâlinedir: “Bahçeden sınıfa girdiğimiz zaman, yerlerine oturmak için yanımdan geçenlerin yüzlerine, dikkatimi sezdirmeden bakmak âdetimdi. Teneffüste, talebe grupları içinde susar ve *söylenen sözlerden ziyade gizlenen temayülleri anlamaya çalışırdım*”⁸². Samim’in arkadaşlarının hâleti ruhiyelerini anlama merakında oluşu ve söylenen sözlerden ziyade gizlenen eğilimleri anlamaya çalışması, modern *bellek kuramını* hatırlatır. Maurice Merleau-Ponty’nin fenomenolojisinin etkisiyle gelişen bellek kuramı, “başkalarının davranışlarını açıklamak ve tahmin edebilmek için geliştirdiğimiz bir tür zihin okuma sürecidir/yetisidir”⁸³. Merleau-Ponty için başka insanlar asla saf ruh değildir: “Bakışları, davranışları, sözleri, yani kısacası vücutları aracılığıyla tanım başkalarını (...) başkasını düşündüğümde anımsadığım şey, onun manevi portresini çizen şey, binbir türlü yönelimle kıpraşan ve bir çok eyleme ya da niyete hizmet eden vücutudur”⁸⁴. Safa’nın Samim karakterini bir fizyonomist biçiminde geliştirmesi de tesadüf değil bilinçli bir tercihtir. Safa, dikkatli bir göz için, “her insan bedeninin bir kitap gibi taşıdığı manaları önümüze serdiği” görüşündedir⁸⁵. Bu manalar onun için o derece önemlidir ki, insanlar Simeranya’ya ancak bir *fizyonomi ve tavır yoklaması* ile girebilecektir:

Kılavuzuma baktım. Kadındı. Şaşırdım (...) *İri gözleri dosdoğru ruha bakıyor. Gözlerim, zengin ifadeli ve küçük ağzının üstünde eski dünyamdan kalan arzuların verdiği dikkatle*

77 Nurdan Gürbilek, *Sessizin Payı (Denemeler)* (İstanbul: Metis Yayınları, 2015), 85.

78 Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış-1* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), 128.

79 Mehmet Tekin, *Romancı Yöntüyle Peyami Safa* (İstanbul: Ötügen Yayınları, 2014), 30.

80 Parla, *Babalar ve Oğullar*, 14.

81 Parla, *Babalar ve Oğullar*, 49-50.

82 Peyami Safa, *Yalnızız* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1978), 122.

83 Shaun Gallagher, “Hermeneutics and the Cognitive Sciences”, *Journal of Consciousness Studies* 11 (2004), 10.

84 Maurice Merleau-Ponty, *Algılanan Dünya (Sohbetler)* (İstanbul, Metis Yayınları, 2008), 48.

85 Safa, *Eğitim Gençlik Üniversitesi*, 19.

dururken, devamlı bir şimşek aydınlığına benzeyen keskin bir ışık beni sıçrattı. İskeleyle doğru baktım. Yelkenli durmuştu. Kılavuzum nefes halinde bir sesle bana ihtar etti:
— Dikkat ediniz. Fizyonomi ve tavır yoklamanız yapılıyor. İçinizi okuyorlar.
*Eski dünya hislerinizden kurtulunuz. Yoksa kabul edilmezsiniz*⁸⁶.

Simeranya’da neden *fizyonomi ve tavır yoklaması* yapılmaktadır? Dahası anlatıcının eski dünyasından kalan ve kurtulması gereken hisler ne anlama gelmektedir? Yazar, *eski dünya* derken nereyi kastettiğini, “Simeranya’ya göre bugünkü dünyamız” diyerek açıkça işaret edecektir. Sözüünü ettiği eski dünya ilminin en büyük hatalarından biri, “ihtisas bölümlerine ayrılan ilimlerin *‘bütün’*ü gözden kaçırdıkları için hiçbir hadiseyi esaslı ve doğru izah edemediklerini anlamamış olmaları[dır]”⁸⁷. Bu da, parçanın karşısında bütünü koyma arzusunadaki yeni bir ontolojinin habercisidir. Safa’nın karakterlerini özgün kılan, onların fizyonomilerinin simgeleştirdiği bu yeni ontolojinin Batı tarafından bütünüyle deneyimlenmemiş, *şarklıya has* bir çizgiden geliyor oluşudur. Roman ilerledikçe, yazar ruhumuza ait sırları karakterlerinin vücutlarının vitrininde bir bir teşhir eder:

Gözleri, gözleri... onu doğduğu günden evvelki benliğime sınıksız bağlayan, en yakın akrabadan daha yakın bir kan münasebetini kat kat aşan ve *ruhlarımızın beraberliği hissini bir anda uyandıran bakışlarında kendimi ne kadar çok buluyorum*. Sanki onun gözleriyle kendimi gören ben’im. Onun varlığını benimkinin şartı haline getiren bu ayrılık duygusunda, *görme intibaları tek merkezde birleşen iki gözün beraberliğine benzeyen bir fonksiyon birliği var*⁸⁸.

Yazar, varlık sorunsalına yaklaşımını birleşen iki göz arasındaki fonksiyon birliği düşüncesi üzerinden vermektedir. Göz, yüzün ruha açılan penceresidir ve bu yönüyle yine simgesel bir alana dönüşür. Bilindiği gibi, “Simeranya, olayların geçtiği zamandan yaklaşık yüzelli yıl sonra yaşanacak ve bizim dünyamızın bütün problemlerini halletmiş insanların bir araya geldiği bir dünyadır”⁸⁹. Simeranya’nın başlıca özelliği, Samim’in “*olmak dramı*” adını verdiği *dip zutluğun, varlığın temellerini sarsan büyük ıstıraplarından*” kurtulmanın reçetesini sunuyor olmasıdır⁹⁰. Bu reçetenin nihaî amacı, bir kadının gözlerinde ruhlarının beraberliğini bulan, onun gözleriyle kendisini gören, hatta onun varlığını kendi varlığının şartı haline getiren Samim’in tavrında gizlidir. Bu “bir ruh hamlesi ve hareket halinde bir ebedîlik prensibidir”. Gözler arasındaki bağ güçlüdür ki, bir öznenin varlığı, gözler üzerinden, bir diğerrinin varlığının şartı hâline gelir. Bu, Türk romanında Batı romanındakinden farklı bir özneler arası perspektifi olduğunu gösterir. Foucault’nun Batı ile Doğu-İslam kültürlerini ayırırken kullandığı *hümanizma* sözcüğü “bireysellik” olarak yorumlandığında Foucault’nun yorumu bu noktada bir kez daha devreye girer.

86 Safa, *Yalnızız*, 25.

87 Safa, *Yalnızız*, 50.

88 Safa, *Yalnızız*, 45.

89 Mehmet Önal, *Peyami Safa’nın Romanlarında Fiktif Yapı* (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 1989), 426.

90 Safa, *Yalnızız*, 134.

Safa'nın modern mistisizmin öncülerinden Emile Boutroux'nun *vecde* dair sözlerini, incelemesinin en güzel izahlarından biri olarak kabul etmesi boşuna değildir. Boutroux *vecdi*, ruhun hedefiyle birleşmesi olarak görür. Ona göre ruh ile beden arasında hiç bir vasıta yoktur⁹¹. Safa da varlığı, bu birleşmenin, *bir* olmanın penceresinden görmekte, varlığını kendi varlığının şartı haline getiren ayrılık duygusunda, görme duyusunun tek merkezde birleştiği bir *fonksiyon birliği* bulmaktadır.

Matmazel Noraliya'nın Koltuğu, Tanpınar'ın deyişiyle, Safa'nın “eski meselelerini ve hayat tecrübelerini daha spiritüel bir plana nakle[ttiği]” romanıdır⁹². “Romanda, maddeci bir felsefeyle şekillenen ontik kaygıların giderilmesi, ruhsal tekâmüle ve bir takım mistik tecrübelerle bağlanır”⁹³. Burada bizi asıl ilgilendiren soru, romanda karakterlerin yüz ve beden biçimlerinin Türk modernleşmesi bağlamında nasıl bir simgesel alana işaret ediyor oluşudur. Romanın başlarında Ferit'in bitişik odasındaki kiracının yaşı belli olmayan kızından hareketle söylenenler oldukça dikkat çekicidir. Yangında sesi kaybolan, dili tutulan bu kız, kendisine söylenenleri “[a]nlar, fakat gık bile diyemez”. Ferit ilk gidişinde yüzünü göremediği bu kızın hayalini görecektir ve yüzünü gördüğünde, biraz evvel zihninde beliren yüzle aynı olmasının şaşkınlığını yaşayacaktır: “Ferit, (...) şuurun sathına dışarıdan vuran, bir projeksiyon gibi değil, normal olduğu için korkutmayan bir tasavvur halinde kızın gözlerini hatırladı. Şimdi onları daha net görüyordu. Hiç şüphesiz bunlar, sesi çıkmayan sahibinin içinde boğulan manaları dışarıya nakletmek için, her gün biraz daha artan bir ifade kabiliyeti edinmeye çalışıyorlardı”⁹⁴. Bu kızın fizyonomisinden hareketle, artık konunun Bergson'a bağlanmasının vakti gelmiştir. Ferit, “Tıp Fakültesini bırakıp felsefeye devam ettiği günden beri, manalar yüklü bir ses perdesinin, bir iç çekişin, bir yüz kıvılcığının, bir bakışın bazan sayfalarca yazıya bedel ifade kıymetinde, nominal vetireleri aşan, daha zengin ve kökleri daha derin bir semboller sistemi olup olmadığını çok düşünmüştü[r]”⁹⁵. Romancı fizyonomi bilgisine dayanan bu gözlemlerinin ardından, ruhun bedene yansımaları Bergson'un *dureésine* bağlayacaktır:

Belki ruhun mahrem ürperişlerinin kelimelerden ziyade sese, bakışlara ve tavırlara vurması, onlara, düre içinde, lügat manalarına sığmayacak kadar sayısız yorumlanma imkânları veren serbest uzanımlarının, bakış veya tavır gibi hareketli ifade vasıtalarında canlı manalarının şartı haline getiren kıvılcığı ve düreyi bulabilmelerindendir⁹⁶.

Matmazel Noraliya'nın Koltuğu'nda karakter fizyonomisi bir kez daha simgesel bir alana dönüşür. Konuşamayan küçük kızdan Ferit'in hayaline, oradan da Bergson'a giden puzzle'ı

91 Peyami Safa, *Mistisizm* (Büyük Fikir Cereyanları: 2) (İstanbul: Bâbüâli Yayınları, 1961), 10.

92 Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, 124.

93 Beyhan Kanter, *Kurmaca Bedenler: Türk Romanında Bir Söylem Biçimi Olarak Beden (1923-1980)* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2019), 122.

94 Peyami Safa, *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu* (İstanbul: Nebioğlu Yayınları, 1949), 18.

95 Safa, *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu*, 18-19.

96 Safa, *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu*, 19.

çözmek ancak fizyonominin anlaşılmasıyla mümkündür. Küçük kız üzerinden verilen “bir yüz kımlıdatışının, bir bakışın bazan sayfalarca yazıya bedel ifade kıymeti” Bergson’un “dureé”sindeki şifreleri çözmemizi sağlar. Bergson üzerinden verilen “yaşama hamlesi” ya da “varlaşma”ya dair düşünceleri hatırladığında, yazarın *zaman* olgusuna yaklaşımının tesadüf değil, bir tercih olduğu kendiliğinden anlaşılır.

Bu gözlerden bakışla beraber çıkan, fakat manadan bambaşka bir şey, maddî ve manevi hiçbir şeyle izahı mümkün olmayan *Ferit’in bütün varlığını sarıyordu*. Zehra’nın gözlerinde olduğu gibi bu, boğulmuş heyecanların bakışlar yoluyla taşması değildi. Burada, bilâkis, burada, insanı sardıktan sonra içeriye çeken ve ruhun ötelere, her şeyin ötesine götüren, ebedilikte tasarladığımız hareketsizliğe, maddesizliğe ve manasızlığa yakın fakat hazdan bayıltacak kadar tatlı ve derin bir hal vardı (...) Bulundu Selma, bulundu. Ne? *Edebilik*. Bu, benim gözlerimin altında senin bakışıdır⁹⁷.

Matmazel Noraliya’nın Koltuğu’nda fizyonomi üzerinden yapılacak bir yakın okuma, bir yandan romanın derin anlamının ortaya çıkarılmasına katkı sunarken, varlık sorunsalının ele alınma biçimlerindeki özgül yönleri ortaya koymaktadır. Her şeyden önce roman karakterleri bir Şarklının varlık sorunsalına yaklaşımını birbirlerinin yüz ve beden biçimleri üzerinden yansıtırlar. Bu bir yönüyle kırılmış cam parçacıklarının ya da bir odadaki aynaların birbirini yansıtmasına benzer. Ferit, Selma’nın eksik kalan ruh yönünü temsil ederken, Yahya ve bir yönüyle Matmazel Noraliya, Ferit’in mistik yolculuğuna ışık tutacaktır. Safa, “romanda geleneksel romanın anlatım tekniğinden uzaklaşarak modern roman tekniğini, yani gösterme yolunu seç[er]”⁹⁸. Burada dikkati çeken romancının “gösterme” işlemi sırasında karakterlerin fizyonomisinden ustaca yararlanmış olmasıdır. Örneğin Noraliya’nın metafizik yolculuğu, Aziz’le Ferit arasındaki konuşmada Noraliya’nın resmi üzerinden verilir. Burada dikkat çekici olan Peyami Safa’nın mistik modernizmini dönemin en ünlü fizyonomistlerinden Corman üzerinden veriyor oluşudur:

Resimde yüzüne dikkat ettiniz mi? Alından ve gözlerden sonra bütün parçalar ufalıyor. Evet, bu vücut, 15 yaşında bir kız çocuğuna ait gibidir. Bütün enerji kafatasının üst kısmına yükselmiş, orasını geliştirmiş ve geri kalan bütün organları nemasız bırakmış. Morfopsikolojide, hiç şüphesiz, corman haklıdır.burada da şiddetli bir hyperexcitabilite eşliğinde catabolism’e çıkan garip bir intibak, daha doğrusu intibaksızlık görüyoruz. Yani uzviyet, muhtevası olan ruh gibi, içinde bulunduğu cevreye, intibak edemediği için geriye çekilmiş, büzülmüş, kurumuş bir haldedir⁹⁹.

Ferit’in iç yolculuğu, varlığın birincil aşamalarından biri olan ruh-beden sorunsalının çözümünde bir atlama tahtasıdır. Birazdan Ferit, mistik tecrübenin dahilinde bir vecd hali yaşayacak, bu da onun aydınlanmasında birinci dereceden rol oynayacaktır:

97 Safa, *Matmazel Noraliya’nın Koltuğu*, 120.

98 Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış-1*, 143.

99 Safa, *Matmazel Noraliya’nın Koltuğu*, 260.

Ferit gözlerini kapadı. Kendini bıraktı, yerini tayin edemediği, hatta ona vücuduna olduğu kadar ruhuna da bağlı çözümler duyuyordu. Şimdi, içinde ne olduğunu bilmediği, varlığının cevherini andıran ve günlerden beri düğümlene düğümlene kasılan bir şey, beyninden avuçlarına ve tabanlarına uzanıyor, vücudundan dışarı çıkacakmış gibi buharlanarak yayılıyordu¹⁰⁰.

Bu kelimenin tam anlamıyla mistik tecrübenin esası olan “vecd” durumudur. Yazarının *Mistisizm*’de vecd/extase’ye dair verdiği, “[r]uh, kendisinin ötesine, bilinmez bir bölgeye vardığını sanır (...) tecrit hali, ruhun transandan (yüceltilmiş) bir gerçeği kavramasına yarar” biçimindeki bilgi, Ferit’in halini tam olarak açıklamaktadır¹⁰¹. Bütün bunlar, romancının, Ferit’in “vecd”ini okura duyurup romanın tezine ulaşırken bir kez daha fizyonomiyi bilinçli biçimde kullandığını gösterir. Ayrıca “Ferit, yaşadığı içsel değişimi ve aydınlanmayı, gözlerdeki aydınlanmayla ortaya koyar”¹⁰². Bu nedenle Moran’ın “belki başka hiçbir Türk romanında, yazar, okur üzerinde uyandırmak istediği etkileri bu kadar hesaplı bir şekilde ele almamıştır”¹⁰³ biçimindeki tespiti son derece doğrudur.

9. Sonuç

Modernitenin Batı kaynaklı bir kültürel norm olarak kendisini göstermesi, Batının dışında kalan modernite deneyimlerinin de Batı üzerinden okunması sonucunu doğurmuştur. Oysa Batı-dışı kültürler, kendilerine özgü tarihî şartlarından kaynaklanan bambaşka deneyimler yaşamış, bu deneyimler öncelikle sanatsal üretim biçimlerine yansımıştır. Birbirinden farklı formlar/formatlar altında, çok köklü bir anlatma/tahiye geleneğine sahip olan Türk edebiyatı, Tanzimat ile başlayan süreçte, roman türünün ilk örneklerini vermiş, bu dönemde yazılan eserlerde romancılar, geleneksel bir epistemolojinin ürünü olan mutlakçı bir kurgu ile metinlerini kaleme almışlardır.

En eski dönemlerden bu yana araştırmacıların ilgisini çeken insanın yüz ve beden biçimleri, Doğu’da *ilm-i sima* ve *ilm-i feraset*; Batı’da ise *fizyonomi* ve *frenoloji* gibi çalışma alanlarının doğmasını sağlamıştır. Bu çalışmaların ortak yönü, insanın bedensel varlığı ile iç dünyası arasındaki ilişkiye odaklanıyor olmalarıdır. Batı’da modern roman üzerinde tizi çalışmalar yapılmış olmasına ve Batı romanında karakterlerin fizyonomileri üzerinden derinlikli araştırmalar gerçekleştirilmiş olmasına rağmen, Türk romanında karakter fizyonomisi yeterince irdelenmemiş, kurgusal karakterin yüz ve beden biçimlerinin kültürel çağrışım alanları akademik bir boyutta kapsamlı olarak ele alınmamıştır. Oysa Türk romanında karakter fizyonomisi, romanımızın nasıl bir epistemoloji ve ontolojiye sahip olduğunu ve bu alanlardaki değişiminin izlenebilmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

“Kurgusal Fizyonominin Şarkî Aynaları”, romancılarımızın Türk modernleşmesine has karakterler kurguladığı tezi üzerine kurulmuş bir nitelendirme. Bu çerçevede çalışmada

100 Safa, *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu*, 182.

101 Safa, *Mistisizm*, 17.

102 Emel Aydın Özer, “Bedenin Roman Hâli: Matmazel Noraliya'nın Koltuğu'nda Beden ve Kişilik” *Hece* 217 (2015), 322.

103 Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış-1*, 144.

yakın okuma yöntemi ile karakterlerin yüz ve beden biçimleri incelenmiş, onların yüz ve bedenlerinin kültürel bir simge alanına karşılık geldiği anlaşılmıştır. Araştırma objesi olarak seçilen *Mai ve Siyah* ve *Aşk-ı Memnu*’da *bilgi* sorunsalının romandaki görünüşleri açısından incelenmiş, karakterlerin Tanzimat’ın geleneksel dünya görüşünden ayrılarak, daha modern bir dünya görüşüne doğru evirildiği anlaşılmıştır. Sözü edilen iki metin, Foucault’nun *tarihsel a priori* ve *arşiv* olarak adlandırılan görüşlerinden hareketle yorumlandığında, Halit Ziya’nın içinde bulunduğu ve adına modernleşme denilen kültürel değişimin bazı dikkat çekici yönlerini yansıttığı ve bunu, “insiyaki” biçimde karakterlerin yüz ve beden biçimine yansıttığı anlaşılmıştır. Böylece, Tanzimat’ın ardından romanımızın epistemolojik bakımdan hangi yönde ilerlediği ve Halit Ziya’nın romanlarının Türk edebiyatının batılı anlamda ilk olgun örnekleri olarak kabul edilmesi gerekliliği daha açık biçimde anlaşılmıştır.

Peyami Safa’nın romanları, Türk modernleşmesinin Batı-dışı modernite olarak temellendirilmesini sağlayan karakter fizyonimleri sunmaktadır. Çalışmamız sırasında gerçekleştirdiğimiz yakın okumalar, Safa’nın *varlık* sorunsalını irdelerken, bunu, karakterlerinin fizyonimleri üzerinden gerçekleştirdiğini göstermiştir. Shayegan’ın *ontolojik kopuş* kavramı üzerinden okunduğunda *Yalnızız*’da karakterlerin, varlıklarını anlamlı hâle getirmek için Simeranya’yı bu kopuşun ilacı olarak gördüklerini göstermiştir. Safa’nın kurgusal belleği, Samim merkezinde yapılan karakter okuması ile varlıklarını ancak bir *birlikten* hareketle anlamlandırabileceklerini düşünmektedirler. Safa’nın kurgusal bakımdan en olgun metinlerinin başında gelen *Matmazel Noraliya’nın Koltuğu*, yazarının son derece bilinçli tercihleri sonucu hem karakter fizyonomisinin çağrışım alanlarına hem de ontolojik okumaya en çok imkân veren romanı olma hüviyetindedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

Aristotle. *Minor Works*. Çeviren W. S. Hett. London. Cambridge: Harvard University Press, 1936.

Atlı, Ferda. *Aşk-ı Memnu Roman Kişilerinde Beden-Ruh İlişkisi: Anasır-ı Erbaa’dan Ahlat-ı Erbaa’ya Kretschmer, Sheldon ve Corman’dan Freud’a*. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2017.

Aydın Özer, Emel. “Bedenin Roman Hâli: Matmazel Noraliya’nın Koltuğu’nda Beden ve Kişilik”, *Hece* 217 (2015): 320-331.

Banarlı, Nihat Sami. *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: M.E.B. Basımevi, 1971.

- Baumbach, Sibylle. *Shakespeare and the Art of Physiognomy*. Penrith: Humanities Ebooks, 2008.
- Chasseguet-Smirgel, Janine. *Ben İdeali: İdeal Hastalığı Üzerine Bir Psikanaliz Denemesi*. Fransızca'dan Çeviren Nesrin Tuna. İstanbul: Metis Yayınları, 2005.
- Corbin, Alain, Jean-Jacques Courtine, Georges Vigarello. *Bedenin Tarihi-1: Rönesans'tan Aydınlanma'ya*. Çeviren Saadet Özen. İstanbul: YKY, 2008.
- Çonoğlu, Salim. "Servet-i Fünûn Romanında Beden Yapısı, Bedensel Davranışlar ve Kişilik İlişkileri Üzerine Bir Çözümleme", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları* 1 (2009): 57-73.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı. *Marifetnâme*. Yayına Hazırlayan Cafer Durmuş. İstanbul: Erkam Yayınları, 2011.
- Foucault, Michel. *Bilginin Arkeolojisi*. Çeviren Veli Urhan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2019.
- Fukuyama, Françis. *The End of History and The Last Man*. New York: The Free Press, 1992.
- Gallagher, Shaun. "Hermeneutics and the Cognitive Sciences". *Journal of Consciousness Studies* 11 (2004): 1-15.
- Giddens, Anthony. *Modernliğin Sonuçları*. Çeviren Ersin Kuşdil. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2004.
- Göle, Nilüfer. "Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce içinde*, 56-67. Editörler Tanıl Bora, Murat Gültekingil. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Gürbilek, Nurdan. *Kör Ayna Kayıp Şark: Edebiyat ve Endişe*. İstanbul: Metis Yayınları, 2007.
- . *Sessizin Payı (Denemeler)*. İstanbul: Metis Yayınları, 2015.
- Hall, Stuart. *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage, 2003.
- Hogarth, William. *The Analysis of Beauty*. London: W. Strahan, 1753.
- Jay, Martin. *Downcast Eyes: The Denigration of Vision in Twentieth-Century French Thought*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1994.
- Johnson, Mark. *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1987.
- Kanter, Beyhan. *Kurmaca Bedenler: Türk Romanında Bir Söylem Biçimi Olarak Beden (1923-1980)*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2019.
- Kaderli, Zehra. "Kültürel Söylemlerin Biçimlendirme Yerlemi Olarak Beden ve Çağdaş Beden Modifikasyonlarının Fenomenolojik Boyutları", *folklor/edebiyat* 94/2 (2018): 161-182.
- Kaplan, Mehmet. "Mâi ve Siyah Romanının Üslubu Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XIX* (1971): 51-72.
- Kemal, Namık. *İntibah: Sergüzeşt-i Ali Bey*. Tertipleyen Mustafa Nihat Özön. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1961.
- Koçak, Orhan. "Kaptırılmış İdeal: Mai ve Siyah Üzerine Psikanalitik Bir Deneme". *Toplum ve Bilim* 70 (1996): 94-152.
- Kretschmer, Ernst. *Beden Yapısı ve Karakter: Konstitüsyon Meselesi ve Mizaçlar Bilgisi Hakkında Araştırmalar*. Çeviren Mümtaz Turhan. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1949.
- Lakoff, George, Mark Johnson, *Metaphors we live by*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1987.
- . *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to Western thought*. New York: Basic Books, 1999.
- Lavater, Johan K. *Essays on Physiognomy*. Fransızca'dan Çeviren Henry Hunter. London: John Murray, 1792.
- Le Breton, David. *Yüz Üzerine Antropolojik Bir Deneme*. Çeviren Oruç Türkay. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2008.

- Lukács, Georg. *Writer & Critic and Other Essays*. New York: The Universal Library, 1971.
- Lüleci, Murat. *Gülün Tam Ortası: Bilişsel Yazınbilim ve İkinci Yeni'nin Bilişsel Temelleri*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2019.
- Manguel, Alberto. *Okumanın Tarihi*. Çeviren Füsün Elioğlu. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- Mardin, Şerif. *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*. M. Türköne-T. Önder. İstanbul: İletişim Yayınları, 1990.
- . *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Marx, Karl. *Capital: A Critique of Political Economy*. New York: Random House, 1906.
- Merleau-Ponty, Maurice. *Algılanan Dünya (Sohbetler)*. İstanbul, Metis Yayınları, 2008.
- Moran, Berna. *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış-I*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.
- Narlı, Mehmet. "Tanzimat Romanında Beden ve Kişilik İlişkileri Üzerine Bir Çözümleme", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları 1* (Ocak-Haziran) (2009): 165-177.
- Nietzsche, Friedrich. *Tragedyanın Doğuşu*. Çeviren İsmet Z. Eyüboğlu. İstanbul: Ataç Kitabevi, 1965.
- Önal, Mehmet. *Peyami Safa'nın Romanlarında Fiktif Yapı*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 1989.
- Parla, Jale. *Babalar ve Oğullar: Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Robbet-Grillet, Alain. *Yeni Roman*. Çeviren Asım Bezirci. İstanbul: Yazko, 1981.
- Safa, Peyami. *Büyük Avrupa Anketi*. İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1938.
- . *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu*. İstanbul: Nebioğlu Yayınları, 1949.
- . *Mistisizm* (Büyük Fikir Cereyanları: 2). İstanbul: Bâbüali Yayınları, 1961.
- . *Eğitim Gençlik Üniversite* (Objektif: 7). İstanbul: Ötüken Yayınları, 1976a.
- . *Sanat Edebiyat Tenkit* (Objektif: 2). İstanbul: Ötüken Yayınları, 1976b.
- . *Kaybolan Adam*. İstanbul: Damla Yayınları, 1977.
- . *Yalnızız*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1978.
- Sayın, Zeynep. "Batı'da ve Doğu'da Bedenin Temsilinde Haysiyet ve Zillet II: İslami Beden Temsili: İffet ve Zillet", *Defter 40* (2000): 193-234.
- Scheler, Max. *Hınc/Ressentiment*. Çeviren Abdullah Yılmaz. İstanbul: Kanat Kitap, 2004.
- Shayegan, Daryush. *Yaralı Bilinç: Geleneksel Topumlarda Kültürel Şizofreni*. Çeviren Haldun Bayrı. İstanbul: Metis Yayınları, 2007.
- Spolsky, Ellen. *The Work of Fiction: Cognition, Culture, and Complexity*. London: Ashgate, 2004.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Yahya Kemal*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1995.
- . *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1988.
- . *Edebiyat Üzerine Makaleler*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Taylor, Charles. "Two Theories of Modernity", *The Hastings Center Report 25/2* (1995): 24-33.
- Tekin, Mehmet. *Romancı Yönüyle Peyami Safa*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014.
- Tylor, Edward B. *Primitive Culture* (Part I). London: John Murray, 1871.
- Tytler, Graeme. *Physiognomy in the European Novel: Faces and Fortunes*. Princeton: Princeton University Press, 1982.

Uşaklıgil, Halid Ziya. *Aşk-ı Memnu*. Naşiri İbrahim Hilmi. İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1945.

----. *Mai ve Siyah*. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1968.

----. *Hikâye* (İnceleme). Hazırlayan Nur Gürani Arslan. İstanbul: YKY, 1998.

----. *Ruhun Lisanı: İlm-i Sima*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 1894/2016.

Yücel, Tahsin. *İnsanlık Güldürüsü'nde Yüzler ve Bildiriler*. İstanbul: YKY, 1997.

Zunshine, Lisa. "Theory of Mind and Fictions of Embodied Transparency", *Narrative* 16/1 (2008): 65-92.

Yabancılaşma Kavramı Ekseninde Vüs'at O. Bener ve *Dost* Hikâyesi

Vüs'at O. Bener and *Dost* in the Context of the Concept of Alienation

Cemile ODUNKIRAN¹

ÖZ

Yabancılaşma kavramı, çağlar içindeki gerçeklik algısı ve sanat arasındaki etkileşimin bir sonucu olarak modernleşen toplumlarda bireylerin kendi öz değerlerinden uzaklaşmasını, kopuşunu ifade etmektedir. Bu uzaklaşmanın boyutları toplumsal, sosyolojik yahut psikolojik anlamda irdelenebilir. Yabancılaşmanın bizim edebiyatımıza yansımaları ise özellikle 1950 sonrasında tekâbülmektedir. Vüs'at O. Bener bahsettiğimiz bu kopuşun 1950 kuşağı içerisinde en açık şekilde gözlemlendiği hikâyecilerindendir. Başka edebî türlerde de eserler kaleme almasına karşın onun hikâyeleri, yazar için romanlarına geçişte önemli bir basamak teşkil etmeleri ve yabancılaşma kavramına ilişkin yoğun veriler içermeleri hasebiyle dikkati çekmektedir. Bu çalışmanın ekseninde yer alan *Dost* hikâyesi ise yazarın ilk eseridir ve yabancılaşma konusunda yorumlar yapmamıza yeteri kadar müsait bir yapıdadır. Çalışmada yabancılaşmanın tarihsel evrelerine değinilmiş, daha sonra *Dost* hikâyesi ve içerdiği karakterler üzerinden birtakım çıkarımlar yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Türk edebiyatı, hikâye, yabancılaşma, Vüs'at O. Bener, *Dost*

ABSTRACT

The concept of alienation refers to the detachment and detachment of individuals from their own values in modernized societies as a result of the interaction between the perception of reality and art in the ages. The dimensions of this divergence can be examined socially, sociologically or psychologically. The reflection of alienation on our literature especially corresponds to the post-1950s. Vüs'at O. Bener is one of the storytellers that this divergence he mentioned was most clearly observed in the 1950 generation. Although he writes works in other literary genres, his stories are remarkable because they constitute an important step in the transition to his novels and contain excess data on the concept of alienation. The story of *Dost*, which is at the centre of this study is the first work of the author and has a structure which is suitable for us to make comments about alienation. In the study, the historical stages of alienation are mentioned; later, some inferences have been made on the story of *Dost* and the characters it contains.

Keywords: Turkish Literature, story, alienation, Vüs'at O. Bener, *Dost*

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Cemile Odunkıran (Arş. Gör.),
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili
ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta: cemile.yalvari@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1816-0374

Başvuru/Submitted: 02.05.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
11.05.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
25.07.2020

Kabul/Accepted: 20.08.2020

Online Yayın/Published Online: 30.11.2020

Atıf/Citation: Odunkıran, Cemile.

"Yabancılaşma Kavramı Ekseninde Vüs'at O. Bener ve *Dost* Hikâyesi." *Türkiyat Mecmuası- Journal of Turkology* 30, 2 (2020): 635-655. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.732120>

EXTENDED ABSTRACT

Alienation is a versatile concept that is used in a wide range of subjects from philosophy to psychology, from sociology to economics. This concept is a character that should be considered together with the perception of reality changing throughout the ages. In the Middle Ages there is a perception of reality that is representative of balance and harmony in a theological way and found its worth in works such as Dante's Divine Comedy. In the east, the style of the Quran was centered and the narrative styles suitable for the Quran were adopted. However, with the prominence of science and technique in the Age of Enlightenment, the perception of reality evolved to take science from theology to the fore. With the prominence of positivism, the mind was exalted and the works in which the cause-effect relationship prevailed. In the first period novel examples in Turkish Literature, it seems possible to trace this situation. However, especially in the 20th century, the perception of reality, which accepted the leadership of reason, began to be destroyed. Modernization has revealed some symptoms in society after the developments and changes that the human mind cannot encompass. With the inability to reach the world outside of itself and the loss of control mechanisms, the situation has become alienated to its own reality. This situation has undoubtedly been reflected in literary works, and the old harmonious, regular narratives have been replaced by pieces that have lost their linearity in the context of time.

The modernization process in Turkish literature was not realized in the natural historical flow as in the West, but with some artificial interventions. In this context, the psychology of not being able to catch up with the West has been the main subject of the literary works after the Tanzimat. The concept of alienation, which is closely related to individualization, also began to sprout in this phase. Later, although there were some independent individualization efforts, tendencies such as the dominant literary view and highlighting social issues completely blocked the way of autonomy. However, after this stage, the concept of alienation in the modern sense emerges and becomes clear, especially after the 1950s. Existentialism, which reflects the uneasy, unhappy and hopeless psychologies of individuals after the Second World War, also began to show itself in this stage in Turkish literature. Likewise, surrealism is one of the prominent currents of this universe. In this sense, literary schools, which offer different approaches to poetry as İkinci Yeni does, are among the important thresholds that should be mentioned. In this way, the reception of the truth has changed and the narratives, in which the contribution of the reader is taken into consideration, have become meaningful. And as a result, content that is loaded with polyphonic, rich connotations and where we can read the inner world and the crisis of the individual has emerged.

Vüs'at O. Bener, the author of Dost story, which is at the center of our work, has written many works that are full of rich associations, multi-layered in terms of meaning and intensely dealing with the inner world of the characters. Known for his pessimism and restless atmospheres in the literary world, the author offers researchers rich content in the context of alienation.

Dost, the first story he wrote, is an important narrative in this sense. Although the language of the story is quite plain and the expressions are clear, the atmosphere it presents to the reader is quite blurred. There are three characters in the story that we examined in the context of alienation. The alienation of Niyazi Bey, who is in an intellectual position among others, is felt very intensely. He does not feel that he belongs to the town he is in; in a view that belittles the people around him. The second character, Kasap Ali, is presented as the friend of the main character and a friend whom he socializes with through drinking. He is a very rude person and constantly humiliates his wife. His wife Naciye wants to get rid of him at the first opportunity and marry Niyazi Bey. She even ignores her children for this marriage. However, Niyazi Bey, who approaches her only with sexual urges at night, does not want to marry a woman like her. As you can see, these three characters we mentioned are foreign to themselves. These are the types that cannot be compromised with their current situation and are constantly restless and unsatisfied. Also, these three characters do not have enough power to take any steps to change the conditions they do not accept and compromise, as we mentioned in our study. This is nothing more than reification and feelings of helplessness, which is one of the important symptoms of the individual alienated in the modernizing world.

“Ben ak anlatı değil, kara anlatı yazarıyım, bu karanlığın griye dönüşmesi bile zor!
Hele bundan sonra.”
Vüs'at O. Bener

1. Giriş

Hem gündelik hem de akademik yaşam pratiklerimiz içinde sıklıkla kullandığımız, üzerine düşündüğümüz bir kavram olarak yabancılaşma “bir şeyi ya da kimseyi başka bir şeyden ya da kimseden uzaklaştıran, başka bir şeye ya da kimseye yabancı hâle getiren eylem ya da gelişme; normalden sapma; şeylerin, nesnelere bilinç için yabancı, uzak ve ilgisiz görünmesi”¹ gibi anlamları bünyesinde barındırmaktadır. Bu tarz tanımlamaları düşündüğümüzde doğrudan karşımıza çıkan olgu ise yabancı olunan ve uzaklaşılacak bir özün varlığı ile onun zaman içinde değişen görünüm yahut algılanma biçimleridir.

Burada bahsedilmesi gereken ilk mesele, insanın kendi özünden kopuşunun tarihi meselesidir. Dolayısıyla yabancılaşma kavramının tarihsel serüvenine insanlığın tarihi ile paralel bir şekilde göz atmak yerinde bir yaklaşım biçimi olarak görünmektedir. Tam da bu noktada gerçeklik algısının değişim ve dönüşüm noktalarına göz atmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz. Yıldız Ecevit'in de önemle üzerinde durduğu gibi gerçeklik algısı mitosların, felsefe ile teolojinin ve daha sonra bilimin verileriyle biçimlenmiştir. Örneğin Ortaçağ'da, Batı'da gerçeklik algısı İncil dogmaları, Aristo fiziği ve Ptolemaios astronomisinin karması olarak karşımıza çıkar.² Buna göre daha çok teoloji merkezli bir gerçeklik algısı ve sonuç olarak sahip olunan bireysel bir itminandan söz etmek mümkün görünmektedir. Bu güven hissini sonucundaki uyum, denge ve simetri ise estetik değerlere doğrudan yansımış; özellikle edebî verimlerde (İlahi Komedy gibi) başı sonu belli, simetri ve düzenin hâkim olduğu bir yansıma hâli söz konusu olmuştur. Esasında aynı dönemlerde Doğu'da da durum bundan farklı değildir. Kur'an-ı Kerim en mütakâmil örnek olarak kabul edilmiş ve çoğu şair bu durumun verdiği güven hissiyle Kur'an diline öykünerek eserler kaleme almışlardır. Bu minvalde klasik edebiyatımız düşünüldüğünde hem şekil hem de içerik olarak simetri ve dengenin hâkim olduğunu görmek zor değildir.

Rönesans ve Aydınlanma Çağında da bu çizgide daha kendinden emin bir sanat ve gerçeklik ilişkisinden söz etmek mümkündür. Teolojik odaklı gerçeklik algısının yerini bilimsel gerçeklik algısına bırakması ile aklın, gözlem ve deneyin ön plana çıkması gibi hâllerin temelinde bu sefer de Copernicus ve Galilei gibi isimlerin fizik kuramlarının (Dünya'nın Güneş etrafındaki birçok gezegenden sadece biri olması bilgileri gibi) tesiri ile olmuştur.³ Bilim, bir önceki evrede dinin gördüğü itibarı görmüş ve onun akli ön plana alan yönü edebî verimlere çok net yansımıştır. Yazarlar eserlerini kaleme alırken realist/yansıtmacı bir çizgide olmuşlardır. Kurgunun zamansal sürekliliği şaşmayacak şekilde belirilmiş ve okur, metin karşısında asla zorlanmamıştır. Stendal'in “yol boyunca gezdirilen bir aynadır roman”⁴ önermesi gerçeklik

1 Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2013) 1617.

2 Yıldız Ecevit, *Türk Romanında Postmodernist Açılımlar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011) 19.

3 Ecevit, *Türk Romanında Postmodernist Açılımlar*, 21.

4 Akt. Ecevit, *Türk Romanında Postmodernist Açılımlar*, 23.

ve somutlama hâlini yansıması bağlamında dikkate değer görünmektedir. Bizde ise Yeni Türk Edebiyatı evresinde bu algının iz düşümlerini görmek hiç de zor değildir. Bu bağlamda Orhan Okay'ın da temas ettiği üzere Sadullah Paşa'nın *On Dokuzuncu Asır* manzumesi önemli bir örnektir. Bu manzumede yukarıda bahsettiğimiz gelişmelerle paralel bir algının yansıması olarak çağın akıl ile bilim yönüne vurgu yapılır ve bu şekilde ilim ile tekniği yücelten bir anlayışın hâkimiyeti gözler önüne serilir.⁵ İlk dönem romanlarımız da oldukça çizgisel bir düzlemde akan, realist, okuyucuyu yormayan ve kafasında soru işaretleri oluşturmayan -Umberto Eco'nun meşhur kavramsallaştırmasının aksine⁶- "kapalı" ve sınırları belli olan anlatılardır. Sonuç olarak tanrısal olanın her şeyin üstünde olduğu bir divan şiiri çizgisinden "*Vahdet-i zâtına aklımca şahadet lâzım*"⁷ denilen bir çizgiye evrilme söz konusudur.

20. yüzyıla gelindiğinde ise Einstein fiziğinin zamanın çizgiselliğini yadsıyarak maddenin farklı koşullarda farklı görünümler sunduğunu ortaya atmasıyla önceki gerçeklik algısı topyekûn yıkılmış ve insanın önünde sapaşağlam duran madde kuşkuyla yaklaşılabilir bir nesne hâlini almıştır.⁸ Ortaya çıkan bu yeni görecelik algısı, gerçeğin kişinin bakış açısı ile koşut olduğu savını öne sürmüştür; edebî verimlerdeki düzen, bire bir yansıma ve okuru işlevsiz hâle getirme gibi özellikler geçerliliğini yitirmeye başlamıştır. Yani sanatın tek cepheli olduğuna dair kabul edilen dogmalar inkâr edilmeye başlanmıştır. Bu verili gerçeklik algısının yıkılması, ifade ettiğimiz üzere modernleşme ile paralel bir durumdur.

"Modern olmak, bizlere serüven, güç, coşku, gelişme, kendimizi ve dünyayı dönüştürme olanakları vaad eden; ama bir yandan da sahip olduğumuz her şeyi yok etmekle tehdit eden bir ortamda bulmaktır kendimizi.

(...)

Bizleri sürekli parçalama ve yenilenmenin, mücadele ve çelişkinin, belirsizlik ve acının girdabına sürükler. Modern olmak Marx'ın deyişiyle 'katı olan her şeyin buharlaşıp gittiği' bir evrenin parçası olmaktır."⁹

Marshall Berman tarafından yansıtılan bu düşünceler, modernleşme ve yeni birtakım gelişmeler ile verili gerçeklik algısı sarsılan bireyin durduğu gerilimli hattı ifade etmesi bakımından dikkate değerdir. Oturduğu yerin sağlamlığından emin, her şeyin kontrolü altında olduğuna inanan bir bireyden hiçbir şeyin netliğinden emin olamayan, değişebilen koşulların rahatsız ediciliği dolayısıyla da temel özüne yabancılaşan bir bireye evrilmesi, ana hatlarıyla ele almaya çalıştığımız bu sürecin sonunda gerçekleşmiştir.

5 Orhan Okay, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011) 22.

6 Umberto Eco, *Açık Yapıt*, çev. Tolga Esmer (İstanbul: Can Yayınları, 2016).

7 Şinasi, "Münâcât", *Bütün Eserleri*, haz. Prof. Dr. İsmail Parlatır, Doç. Dr. Nurullah Çetin (Bursa: Ekin Kitabevi, 2005) 5.

8 Ecevit, *Türk Romanında Postmodernist Açılımlar*, 26-27.

9 Marshall Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, çev. Ümit Altuğ, Bülent Peker (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014) 27.

“[Modern dönemden önce dünya] değişmez, her şeyi kapsayan, kendine yeterli ve anlaşılabilir Varlık tarafından belirleniyordu. [...] [Modernliğin her alandaki gelişmeleri ile] kozmosun sağlam birliği parçalandı. Varoluş ruh ve Tanrı'nın bulunduğu iki kutup arasına yayıldı ya da kutuplar tarafından massedildi ve tanrı kavramı en başta sahip olduğu gücü yüzyıllar içinde kaybedince de ruh, deyim yerindeyse, **yalnız** kaldı.”¹⁰

Simmel'in bu pasajda da belirttiği üzere yabancılaşmanın temel sebebi insanın sarsılmaz olarak gördüğü değerlerin zamanla kaybolması ve sonuç olarak yalnız kalması şeklinde gösterilebilir. Modernleşmenin getirdiği yenilikleri sindirmeye ve onlarla uyum içinde yaşamaya çalışan insan, bilim ve teknoloji noktasında ortaya çıkan yeniliklerin büyüklüğü karşısında, bu hıza yetişemez ve zorlanır. Bu minvalde yoğun bir şekilde yaşayan insanın hem yeni dünyanın koşullarına hem de insanî birtakım meselelere karşı yabancılaşması kaçınılmazdır.

Sanat ve özelden edebiyat, yıkılan bu mimetik/yansıtmacı gerçeklik algısı ve akabinde ortaya çıkan görece gerçeklik algısı ile beraber değişim ve dönüşümlere uğrar. Çünkü her çağın edebî verimleri yaşanan toplumsal, sosyal ve hatta ekonomik değişimlerden etkilenmiş ve bu etkiyi örtük yahut açık bir biçimde eserlerde karşımıza çıkarmıştır. 20. yy.'dan itibaren ortaya çıkan edebî metinler de yukarıda ifade ettiğimiz dış dünyadaki değişimlerle paralel olacak şekilde göreceli hâle gelmiş, öznel bir boyuta evrilmiş ve bütünlük fikrindense parçalılık öne çıkmıştır. Bu bağlamda aydınlanma estetiğinde edilgen durumda olan okur da işin içine girmiş ve etkin bir konuma yükselmiştir. Biçim meselelerinin daha çok gündemde olduğu bu yabancılaştırma estetiği döneminde metinler, Umberto Eco'nun kavramsallaştırdığı üzere *açık* hâle gelmiştir.¹¹ Zaman anlamında çizgisellik terk edilmeye başlanmış, başı sonu belli anlatıların yerini belirli bir durum üzerinde yoğunlaşan ve bireyin iç dünyasına yönelen anlatılar almaya başlamıştır. Bu durum da okurun metni alımlama düzeyini geliştirmiş ve metinlerin araştırılmaya, yorumlanmaya müsait, çok sesli hâllere dönüşmesi gerçekleşmiştir.

2. Yabancılaşma ve Türk Edebiyatı

Yabancılaşma olgusunun modernleşme süreçleri ile beraber düşünülmesi gerektiğini daha önce belirtmiştik. Batı'nın geçirmiş olduğu Rönesans, Reform, Sanayi Devrimi gibi tarihsel olaylar neticesinde de sosyolojik, psikolojik, hatta ontolojik bazı semptomlar baş göstermiş ve bireyin kendi özüne ve dışarıdaki dünyaya dair konumu dönüşüme uğramıştır. Bu durum modernleşme süreçlerini plan ve program hâlinde bizim gibi *taklit etme* ve *gecikmişlik paniğiyle*¹² yaşamış toplumlarda da bazı iz düşümlere sebebiyet vermiş ve doğal olarak edebî verimleri yansımıştır. Yine bu bağlamda modernleşmeyi doğal olmayan şekilde yaşayan toplumlari

10 Georg Simmel, “Platon'daki Eros ve Modern Eros”, *Bireysellik ve Kültür*, çev. Tuncay Birkan (İstanbul: Metis Yayınları, 2009) 268.

11 Eco, *Açık Yapıt*, çev. Tolga Esmer (İstanbul: Can Yayınları, 2016).

12 Besim F. Dellaloğlu, *Ahmet Hamdi Tanpınar- Modernleşmenin Zihniyet Dünyası- Bir Tanpınar Fetişizmi* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2012) 45.

*gecikmiş modern*¹³ olarak niteleyen ve onların edebî verimlerini çoğu zaman siyasal kaygılarla örtük olarak kaleme alınmaları neticesinde alegorik birer yapı arz ettiğini söyleyen eleştirmenler bulunmaktadır.¹⁴ Bu bağlamda sosyolojik ve psikolojik bir olgu olan yabancılaşmanın edebiyatla etkileşimi çok katmanlı metinlerin doğmasına sebep olduğunu ve bu bağlamda araştırmacılara zengin bir inceleme sahasının kapılarını açtığını vurgulamak gerekir. Metinlerin alımlanma sahasının genişlediğini savunan görüşlere göre bu şekilde okur metne dâhil olmaya ve metnin kodlarına kendi birikimi ile katkıda bulunmaya başlamıştır.

Yabancılaşma olgusu modernleşme sürecinin getirdiği temel semptomlardan olan bölünmüşlük, özden kopuş, aidiyet hissinin yok olması gibi meselelerle beraber düşünülmesi gereken bir karakter sergiler. Bu bağlamda bireysellik meselesini bu olgunun izini sürerken en temel izlek olarak düşünmek yanlış olmayacaktır. Çünkü 19. yy.'da aklın önderliğinde her şeyi çözebileceğine inanan insan; gelişen dünya, bilim ve teknoloji karşısında acizliğini fark etmiş ve kendi yaşantısı üzerinde denetiminin olmadığını idrak ettiğinde ise kendine yabancılaşmaya başlamıştır. Bu sarsılma ve nihayetinde kendi öz değerlerinden kopuş yabancılaşma ile beraber zikredilen *şeyleşmenin* ta kendisidir.¹⁵

Yabancılaşma ile kişinin arasına mesafe koyduğu şeyler; kimi zaman kişinin kendi benliği, kimi zaman toplum, kimi zaman başka insanlar, kimi zaman mekânlar, kimi zamansa birtakım değerler şeklinde sıralanabilir. Dolayısıyla bu kavrama çok yönlü olarak yaklaşmak en doğru tavır olacaktır. Türk edebiyatında da özellikle yenileşme devrinden itibaren yabancılaşma hususu eserlerde kendini göstermiştir. Tanzimat dönemi romanlarında Batı özentisi alafrağa ve züppe tipler yansıtmacı bir anlayışla okuyucunun gözleri önüne serilmiş ve alay edilmiş, makbul olmayan kişiler olarak gösterilmiştir. Bu yeni alafrağa tipolojisi sadece görüntüde Batılı fakat birtakım yenilikleri özümseyememiş bir yapıdadır; toplumun değerlerine yabancı, meftunu olduğu Batı'ya ilişkin yüzeysel kanaatleriyle köksüzlüğü imlemektedir. Dolayısıyla birtakım değerlerle aralarına mesafe koymuş bireyler olarak Felatun Bey, Bihruz Bey gibi karakterler ironi ile birlikte ele alınmış ilk yabancılardır, diyebiliriz. Fakat bu basit karakterizasyon daha sonraki süreçte içsel kopukluğu tam anlamıyla yaşayan ve modernist karakterler gösteren yapılara evrildiğinde ele aldığımız manada tam bir yabancılaşmadan söz etmek mümkün olacaktır. Bu dönüşüm çok çabuk olmamıştır. Servet-i Fünûn'da bireyselleşme ve kişinin iç dünyasına yönelme çabaları olsa da daha sonra gelecek milliyet merkezli edebî hâkimiyet bu aykırı, yabancı ve kendi iç dünyası ile meşgul karakter modelini kanon dışına itmiştir. Servet-i

13 Bkz. Gregory Jusdanis, *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür-Millî Edebiyatın İcat Edilişi*, çev. Tuncay Birkan (İstanbul: Metis Yayınları, 1998).

14 Bkz. Fredric Jameson, "Çokuluslu Kapitalizm Çağında Üçüncü Dünya Edebiyatı", *Modernizm İdeolojisi- Edebiyat Yazıları*, çev. Kemal Atakay, Tuncay Birkan (İstanbul: Metis Yayınları, 2008) 365-396.

15 Şeyleşme yabancılaşma olgusu ile beraber anılan kavramlardan biridir. Bu kavramsallaştırma, insanın değişen dünya ile değerler sistemi karşısında hiçbir şey yapamayacak bir ruh hâlinde olması ve kendisini nesnelere hâkimiyetine bırakması şeklinde ifade edilebilir. Simmel; hızla değişen atmosferde düşüncelerin, duyguların, insanların, doğanın metalaşmasından kaçamayışını tahakküm şekillerinden "nesnelere tabiyet" ifadesiyle anlatır. İnsan kendi aklının, gelişiminin ürünü olan nesnelere tâbi olarak en sonunda, o "*şeye ait olması yüzünden, psikolojik olarak salt bir şey kategorisine düşer.*" Bkz. Simmel, "**Tahakküm**", *Bireysellik ve Kültür*, 125-126.

Fünûn'dan sonraki süreçte Ahmet Haşim'in hâkim görüş dışında eserler kaleme aldığına dışlanması bunun en net örneğidir. Bu bağlamda ortaya çıkan edebî verimler toplumsallığın ön planda olduğu ve iç dünyayı merkeze almayan bir çizgide ilerlemiştir. Fakat 1950'li yıllar bu anlamda önemli bir eşiktir. Çünkü II. Dünya Savaşı sonrası oluşan atmosfer ve onun da akabinde varoluşçuluk akımının iz düşümleri (sıkıntı, huzursuzluk, kayıtsızlık, aidiyetsizlik gibi temalar) bizim edebiyatımızda da çok net bir biçimde kendisini hissettirmeye başlamış, sonuç olarak bireyselliğe yönelim yeniden hız kazanmıştır. Yine II. Yeni gibi toplumdan kopuk olmakla suçlanan, bireyselliği ön plana alan bir şiir hareketinin nüveler vermeye başlaması ve kanon içerisinde kendine yer açması bu anlamda önemli bir ayrıntıdır. Doğrudan varoluşçu izlekler tamamında –özellikle ilk dönem eserlerinde- etkili olmasa da 1950 kuşağı hikâyecileri de bu değişimlerden nasibini almıştır, diyebiliriz. Huzursuzluk, sıkıntı, bunalım, tepkisizlik, aidiyet yokluğu gibi temaları da bünyesinde barındıran yabancılaşma kavramı bu modernist yönelimli edebiyat verimlerinde önemli bir konumdadır. Birçok noktada aşına olmadığı bir çağa düşmüş karakterler bazen toplumun değerlerinden yahut kendilerinden, bazen de bizzat kendi özlerinden yahut çevresindeki insanlardan kopuşlar yaşayarak kurguya katkıda bulunmuşlardır.

3. 1950 Kuşağı Hikâyesi ve Vüs'at O. Bener

1950 sonrası edebî yönelimlerin en önemli özellikleri görüldüğü üzere çok sesli ve çok katmanlı oluşlarıdır. Bu evrede çok partili yaşama geçiş ve köyden kente göç etme gibi önemli siyasal ve toplumsal dönüşümler edebî eserlere yansımış, bu bağlamda değişik türlerde denemeler yapılmıştır. Roman sahasında köy romanlarının revaçta olduğunu gözlemlediğimiz bu dönemde, şiir sahasında II. Yeni hareketinin filizlenmesi şüphesiz ki en çarpıcı atılımlardan biridir. Gerçekliğin birçok farklı biçimde algılanabileceği ve öznel olduğu meselesi hikâye sahasında da gündeme gelmiş ve varoluşçuluğu izlek olarak kullanan yazarlar literatürde kendilerine yer açmışlardır. Değişen bu algı ile yazarlar yansıtmacı anlayıştan uzakta yabancılaşma, huzursuzluk, bunalım gibi temalar etrafında eserler kaleme almaya başlamış ve hikâye türünü farklı bir basamağa taşımışlardır.

1950'li yıllar bu gelişmelerden başka birçok derginin faal olduğu ve bunlar üzerinde edebî tartışmaların ilerlediği, aynı yayın organlarında hikâye sahasında değişik denemelerin yapıldığı bir dönemdir. Bunun yanında edebiyat matinerlerinin düzenlenmesi, yayımlanan yapıt sayısındaki artış gibi gelişmeler dönemin edebiyat ortamının canlılığına işaret etmesi bakımından önemli görünmektedir.¹⁶

Hikâyede farklı anlatım biçimlerinin denenmesi ve tür özelinde birtakım tartışmaların yürütülmesi yeniliklerin boyutu anlamında daha net fikirler vermektedir. Bu bağlamda *Seçilmiş Hikâyeler*, *Mavi*, *A*, *Yeni Ufuklar*, *Pazar Postası*, *Yenilik*, *Yeditepe* gibi dergiler, bu tarz tartışmaların yürütüldüğü ve yeni tarz hikâyelerin yayımlandığı birer mecra olarak anılması

16 Jale Özata Dirlikyapan, *Kabuğunu Kiran Hikâye-Türk Öykücülüğünde 1950 Kuşağı* (İstanbul: Metis Yayınları, 2013) 36-46.

gereken yayın organlarıdır.¹⁷ Bu yayın çeşitliliği içerisinde eserler kaleme alan hikâyecilerin edebî yönelimlerinde şüphesiz ki birçok dinamik etkili olmuştur. Bir yandan önceki kuşakların tesiri öteki yandan Batılı akım ve isimler ilgi alanlarında yer almıştır. Bu minvalde gerçeküstücülük ve varoluşçuluk zikredilmesi gereken en önemli iki yönelimdir. O dönem dergiler bu anlayışlar çerçevesinde özel sayılar, soruşturma dosyaları yayımlamışlardır. Ayrıca Nietzsche, Sartre, Kierkegaard gibi önemli isimlerin yazıları çevrilmiş ve bu çizgide tartışmalar yürütülmüştür. Yusuf Atılgan, Ferit Edgü, Leylâ Erbil, Demir Özlü gibi hikâyecilerin özellikle ilk dönem hikâyelerinde bu yönelimlerin izlerine rastlamak mümkündür.¹⁸ Sonuç olarak bu akımlardan etkilenecek hikâyeler kaleme almış yahut bu akımların savunucusu olan bazı edebiyatçılar, her edebî dönemde olduğu gibi toplumdan kopukluk yahut taklitçilik gibi ithamlara maruz kalmışlar ve onlara yönelik bu eleştiriler de yayımlanmıştır.¹⁹

Bu tartışmaların odağında şekil alan edebî verimlerde ortak temalar “karamsarlık”, “umutsuzluk”, “huzursuzluk” ve bunların tamamını kapsayan “yabancılaşma” gibi başlıklar etrafında düşünülebilir. Yani 1950 kuşağını bir *kopuş çağı*²⁰ olarak nitelemek ve yabancılaşmanın izlerini sürmek doğru bir yaklaşım olarak belirmektedir. Bu kopuş çağında bahsettiğimiz ortak temalarla çarpıcı eserler kaleme almış bir isim olarak Vüs’at O. Bener ise üzerinde durulması gereken en önemli yazarlardan biridir. Bundan sonra onun yaşam öyküsüne değinmek, yazarlık serüveninin takip etmek açısından anlamlı bir ilk adım olacaktır.

Vüs’at O. Bener, bilim doktorası olan Mustafa Raşit Bey ile kadı kızı Mediha Hanım’ın üç çocuğundan en büyüğüdür.²¹ Ailesinin edebiyata olan ilgisiyle ona entelektüel bir ufuk çizdiğini söyleşilerinde sıklıkla vurgulamıştır. 1922 doğumlu olan Bener, 1941’de Kara Harp Okulu’nu birincilikle bitirip asker olmuştur.²² Fakat ilk fırsatta askerlikten istifa edip daha rahat yaşamak ve yazmak, onun temel gayesi hâline gelmiştir. Nitekim *Dost* hikâyesi ile gelen başarıdan sonra 1953 yılında kıdemli yüzbaşı iken askerlik görevinden ayrılmış ve Ankara’ya taşınmıştır. Daha sonra hukuk eğitimi almaya başlayan yazar, İstatistik Enstitüsü’nde memur olarak çalışmış, Cebeci İmam Hatip Ortaokulu’nda Türkçe, Tarih, Yurttaşlık Bilgisi gibi dersler vermiştir. En sonunda ise hukuk fakültesi diplomasını alan yazar, 1958’de Ticaret Bakanlığı’nda raportör olarak çalışmaya başlamış ve buradan emekli olmuştur.²³

Vüs’at O. Bener ilk kez 1952 yılında yazma serüvenine adım atmış ve *Dost* adlı hikâyesini kaleme almıştır. Onun hikâyeciliğinin ilk mahsulü olan *Dost*, daha sonra bir yarışmaya gönderilmiş, derece alarak amacına ulaşmış ve yazarı için önemli bir basamak oluşturmuş bir eserdir. Hikâyenin yazılış sürecini kendi ifadelerinden şu şekilde okumak mümkündür:

17 Dirlikyapan, *Kabuğunu Kıran Hikâye-Türk Öykücülüğünde 1950 Kuşağı*, 46-54.

18 Dirlikyapan, *Kabuğunu Kıran Hikâye-Türk Öykücülüğünde 1950 Kuşağı*, 54.

19 Dirlikyapan, *Kabuğunu Kıran Hikâye-Türk Öykücülüğünde 1950 Kuşağı*, 55-56.

20 Dirlikyapan, *Kabuğunu Kıran Hikâye-Türk Öykücülüğünde 1950 Kuşağı*, 62.

21 Reyhan Tutumlu, *Yaşamasız Yazabilmek- Vüs’at O. Bener’in Yapılarına Anlatıbilimsel Bir Yaklaşım* (İstanbul: Metis Yayınları, 2010) 18.

22 Tutumlu, *Yaşamasız Yazabilmek- Vüs’at O. Bener’in Yapılarına Anlatıbilimsel Bir Yaklaşım*, 19.

23 Tutumlu, *Yaşamasız Yazabilmek- Vüs’at O. Bener’in Yapılarına Anlatıbilimsel Bir Yaklaşım*, 18-24.

“Ankara’ya atanıyorum, öyle coşkuluyum ki! Erhan Bener Siyasal Bilgiler Fakültesi 3. sınıfa yeni geçmiş, birkaç arkadaşıyla bir grup oluşturmuşlar. ‘Ağabey sen de katıl aramıza’ dediler, haydi bakalım o grubun içine ben de girdim. Benim daha çok eleştiriyi önemseyen bir tutumum var. Çocuklar, ‘Ağabey tamam, güzel, hoş da her yazdığımıza bir kulp takıyorsun, sen de yaz da görelim’ falan diyorlar. Şöyle böyle derken beni 15 gün kapadılar bir odaya ‘illa yaz da yarışmaya gönderelim’, ilk öykümü öyle yazdım”.²⁴

Sözü geçen yarışma ise *New York Herald Tribune* ve *Yeni İstanbul* gazetelerinin düzenlediği Dünya Hikâye Müsabakası’dır. Bu yarışmanın seçici kurulunda Memduh Şevket Esendal, Orhan Veli Kanık, Cevdet Perin ve Ahmet Hamdi Tanpınar gibi önemli isimler bulunmaktadır. Vüs’at O. Bener bu yarışmada dördüncü olsa da ün kazanmaya başlamış, asıl önemlisi Memduh Şevket Esendal gibi önemli bir hikâyecinin övgülerine mazhar olmuş ve yazması noktasında teşvik edilmiştir. Bu şekilde Bener’in ilk hikâyeleri *Seçilmiş Hikâyeler*, *Pazar Postası*, *Varlık* ve *Yeditepe* gibi dergilerde yayımlanmış ve 1952’de *Dost* adı ile basılmıştır. Daha sonra 1957’de *Yaşamasız* isimli hikâye kitabı da basılan Vüs’at O. Bener, hikâyecilik kariyerine devam etmiştir.²⁵

Yazın yaşamına bu şekilde hikâyeleriyle adım atmış bir isim olarak Vüs’at O. Bener’in kardeşi Erhan Bener’in genel yayın yönetmenliğini yaptığı *Özgür İnsan* dergisinde yayımladığı yazıları da söz konusudur. Bu yıllar 1975-76 yıllarına tekâbül etmektedir.²⁶

Ayrıca yazarın 1980 yılında kaleme aldığı *İpin Ucu* isimli oyunu yazın dünyası içerisinde önemli bir yerde anılmalıdır. Çünkü ona Abdi İpekçi Tiyatro Armağanı’nı (Tuncer Cücenoglu ile beraber) kazandırmıştır. Oyun, 2003 yılında da İstanbul Devlet Tiyatrosu’na sahnelenmiştir.²⁷

1984 yılına gelindiğinde ise Oğuz Atay’a ithaf edilmiş *Buzul Çağının Virüsü* isimli romanı çıkmış ve böylece yazar tarafından hikâyeden sonra romana geçiş yapılmıştır. 1991’de yayımlanan ikinci romanı *Bay Muannit Sahtegi'nin Notları* da bu geçişin bir ürünü olarak karşımıza çıkar.²⁸

1993’te yayımlanan *Siyah-Beyaz* isimli hikâye kitabı da yazara Yunus Nadi Yayınlanmamış Öykü Ödülü ve Sedat Simavi Vakfı Ödülü’nü kazandırmıştır. Bundan sonra yayımlanan hikâye kitapları ise 1997’de *Mızıkah Yürüyüş*, 1998’de *Kara Tren* ve 2001’de *Kapan* şeklinde üç adettir.²⁹

Ayrıca yazarın bunlardan başka 1994’te *Manzumeler* adını verdiği bir şiir kitabı da mevcuttur. Bu şekilde birçok türde eser vermiş bir yazar olan Bener 2004 yılında KOAH rahatsızlığı yüzünden vefat etmiştir.³⁰

Tüm bu teknik bilgilerden sonra vurgulanması gereken bir diğer mesele, Vüs’at O. Bener’in hikâyecilik hakkındaki genel kanaatleridir. Birçok söyleşi ve eserinde yer yer karşılaşılan

24 Demet Eşmekaya, “Vüs’at O. Bener: ‘Aklımcı Varsa İşlevim; Karanlıkları Ortaya Koyarak, Aklıklara Dikkat Çekmektir’”, *Dil Dergisi 110* (Aralık 2001) 85-86.

25 Tutumlu, *Yaşamasız Yazabilmek- Vüs’at O. Bener’in Yapıtlarına Anlatıbilimsel Bir Yaklaşım*, 23.

26 Tutumlu, *Yaşamasız Yazabilmek- Vüs’at O. Bener’in Yapıtlarına Anlatıbilimsel Bir Yaklaşım*, 23.

27 Tutumlu, *Yaşamasız Yazabilmek- Vüs’at O. Bener’in Yapıtlarına Anlatıbilimsel Bir Yaklaşım*, 23.

28 Tutumlu, *Yaşamasız Yazabilmek- Vüs’at O. Bener’in Yapıtlarına Anlatıbilimsel Bir Yaklaşım*, 23.

29 Tutumlu, *Yaşamasız Yazabilmek- Vüs’at O. Bener’in Yapıtlarına Anlatıbilimsel Bir Yaklaşım*, 24.

30 Tutumlu, *Yaşamasız Yazabilmek- Vüs’at O. Bener’in Yapıtlarına Anlatıbilimsel Bir Yaklaşım*, 24.

bu görüşler, yazarın eserlerini incelerken doğru bir rota çizme noktasında önemli ipuçları içermektedir.

Aşağıdaki pasaj Vüs’at O. Bener’in yazı yazma faaliyeti ile alakalı düşüncelerinin yanı sıra modernist yaklaşımını da gözler önüne sermesi bakımından önemli görünmektedir:

“Biriyle konuşmak bir şeyi ona iletmek, duyarlaşmak. **Kendi duyarlılığını denetlemek.** Karşısındakinden (ondan) yansıma almak. Doğrusu **yaşadığımı** bir eşya ile değil de bir canlıyla **doğrulamak.** Yazmanın ereği de bu olsa gerek.”³¹

Vüsat O. Bener, yazmanın temel amacı olarak iletişim kurmayı gösterir. Onun için yazma eylemi, okuyanda bir etkileşim yaratma ve bu şekilde benliğini hissetme şeklinde yorumlanabilir. Yani yabancılaşmanın izini sürebilmemiz açısından önemli veriler sunan yazarın bu metinleri, esasında yazarının kendi varlığını doğrulaması için kaleme alınmıştır.

Vüs’at O. Bener edebiyatı üzerinde durulması gereken bir diğer önemli mesele, anlatılarında oluşturduğu karamsar atmosfer dolayısıyla “*kara anlatı yazarı*”³² olarak anılması hususudur:

“Öykülerin öne çıkan diğer bir özelliği de karamsar, kederli bakış açısidir. Fâniliği ve ölüm olgusunu, insanın en büyük zaafi ve hayatı boşluğa düşüren temel gerçeklik olarak kabul eden Bener, öykülerinde hayatın bu yanlarını yansıtır; insanın hayat karşısındaki yenilgilerini, zayıflıklarını. Hayatın hâlihazır kurgulanış biçimiyle insana sadece acı verdiğini savunur. Bener’e göre öyküde anlatılmaya değer olan, acılar ve hayatta yaşanmadan kaçırılan güzelliklerdir. Hayat bir karabasandır ona göre.”³³

Bu ifadeler ile yazarın yaklaşımı göz önüne alındığında karamsarlık ve ölüm gibi temlerin onun hikâyesinin ana hatlarını oluşturduğu söylenebilir. Modernist bir yazar olarak Bener, hikâyesinde kurduğu karamsar evrene bir de anlaşılma zıddı ekleyerek metinleri nüfuz edilmesi zor hâle getirmiş ve okurun donanımını etkin konuma yükseltmiştir. Bu şekilde hem iç açıcı olmama hem de anlaşılabilirlikten uzak olma özellikleri sergileyen hikâyeleri, geleneksel okurun zihnine hitap etmediği için birçok eleştiriye maruz kalmıştır. Fakat bu kara atmosferin zıddı olarak yazarın apaçık ve belirgin bir yanı da vardır. Bu yanı ise şüphesiz dilinin fazlalıklardan arınmış ve oldukça anlaşılır, net ifadeler içeren karakteridir.

“Vüs’at O. Bener” denince, aklıma ilkin “yalınlık” kavramı gelir. Bu konuda Türk edebiyatında ona yaklaşan belki oldu ama erişen ya da onu geçen olmadı. Vüs’at O. Bener anlatmak istediği şeyi, en az kelimeye başvurarak anlatmanın ustası olmuştü; ama uzun çalışmalar yaparak buraya geldiği de söylenemez, çünkü en erken döneminin hikâyelerinde bile bu özelliği hemen görürsünüz.³⁴

31 Tarık Sipahi, “Sanatçının Bir Yazar Olarak Portresi: Vüs’at O. Bener- Elli Yıl Sonra Anlatmak”, *Vüs’at O. Bener- Bir Tuhaf Yalvaç*, haz. Alpagut Gültekin (İstanbul: Norgunk Yayıncılık, 2004) 126.

32 Semih Gümüş, *Kara Anlatı Yazarı- Vüs’at O. Bener* (İstanbul: Can Yayınları, 2008)

33 Necip Tosun, *Öykümüzün Kırk Kapısı* (Ankara: Hece Yayınları, 2013) 144.

34 Murat Belge, “Vüs’at O. Bener”, *Sanat ve Edebiyat Yazıları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009) 251.

Yazarın dil konusundaki bu tutumu birçok eleştirmen tarafından olumlanmıştır. Genel olarak hemfikir oldukları hususlar; cümlelerinin fazlalıklardan arınmış ve yalın oluşu, etkili bir iç konuşma tekniğini benimsemesi, kelimeleri bilindik anlamlarından çıkarıp zenginlik ve çeşitlilik kazandırması şeklinde özetlenebilir.³⁵

Sonuç olarak Bener'in temelde kendini ifade ediş biçimi olan kapalılık, karamsarlık gibi özelliklerin bu şekilde eleştirilmesi ise onun uzun bir süre boyunca tam anlamı ile keşfedilememesinin en önemli sebebi olarak gösterilmelidir. Yani yazarın hikâyeleri –ki ilk dönem hikâyeleri sonrakilere göre oldukça açık ve anlaşılır bir çizgidedir- okuyucu ve eleştirmenlerin uzunca bir süre yaklaşılmaya cesaret edemedikleri bir alan olarak bir kenarda beklemiştir. Fakat daha sonra alımlama estetiği, modernist metin gibi kavramların edebiyatımızda sıkça kullanılması ile beraber bu tarz kapalı metinlerin niteliği söz konusu olmuş ve metnin değerinin anlaşılabilirliği ile paralel olmadığı gerçeği gün yüzüne çıkmıştır.

Bener, bu çalışmanın odağında yer alan ve hikâyelerinin ilki olma özelliğini taşıyan *Dost*'ta genel olarak diyalogların yani gösterme tekniklerinin ağırlıkta olduğu klasik tarz hikâye yaklaşımını benimsemiştir. Burada yabancılaşma, toplumsal sınıf farklılıkları, bireyin içsel bunalımları gibi yazarın hikâye evreninin genel konularının okur için daha alışıldık hikâyeleme teknikleri ile kullanılması söz konusu olmuştur. Fakat özellikle *Yaşamamız*'a geldiğinde anlatımın daha çetrefil hâle büründüğü ve kurguya dâhil olmanın imkânsızlaştığı bir hikâye evreni dikkatimizi çeker. Daha sonra kaleme aldığı romanlarında ise ciddi anlamda kapalı bir anlatımı (ruh geçişlerini yansıtan bilinçakışı gibi teknikleri odağa yerleştirmesi vs.) benimsemiş olması dikkate değer bir değişimdir. Hikâyelerindeki (*Dost*'tan *Yaşamamız*'a) bu değişim çizgisinin romanlarında kullandığı anlatım teknikleri ile yarattığı kapalı evrenin temelini oluşturması da zikredilmesi gereken önemli hususlardandır. Sözün kısası yazar hikâyelerini bu anlamda âdeta birer atölye gibi kullanmıştır.

4. *Dost* ve Üç Karakterin Yabancılaşma Bağlamında İncelenmesi

Vüs'at O. Bener'in ilk hikâyesi olma özelliğini gösteren *Dost*'un yabancılaşma bağlamındaki göndermelerine değinmeden evvel bu hikâyenin kurgusunu aktarmak faydalı olacaktır.

Hikâyenin öne çıkan üç tutunamayan karakterlerden ilki olan ve hikâyede anlatıcı konumda bulunan Niyazi Bey, bahsedilen kasabada bir memuriyet görevinde olduğu anlaşılana karakterdir; olaylar onun bakış açısı ile verilmiştir. İkinci ve üçüncü karakterler olarak Kasap Ali ve onun eşi Naciye belirmektedir. Niyazi Bey ile Kasap Ali zaman zaman birlikte içki içmekte ve zaman geçirmektedir. Yine hikâye atmosferine yansıtıldığı üzere Naciye de yaşadığı sefil hayattan bıkkın ve evlerine girip çıkan Niyazi Bey'e karşı bir şeyler hisseden, daha doğrusu onu yaşadığı hayattan bir kurtuluş ümidi olarak gören bir karakterdir. Hikâye iki erkeğin beraber içki içmek için Ali'nin evine gidişi, daha sonra içki bitince Ali'nin yenisini bulmak üzere evden uzaklaştığı esnada Niyazi Bey ile Naciye'nin yaklaşması şeklinde bir çizgide

35 Necip Tosun, *Modern Öykü Kuramı* (Ankara: Hece Yayınları, 2014) 233.

ilerler. Niyazi Bey, Ali eve geldikten ve sızıp kaldıktan sonra birtakım cinsel dürtülerle orada kalmaya niyetlenir; bu hareketi yüzünden Naciye'nin gece onun yanına geleceğini düşünür. Fakat olaylar beklediği gibi gelişmez ve sabah uyandığında ayak ucunda Naciye'nin kendisini bu hayattan kurtarmasını isteyen mektubunu bulur. Onunla nikâhsız birlikte olamayacağını anlatan mektubu okuyan Niyazi, aynı zamanda teklifi kabul edilmezse Naciye'nin intihar girişiminde bulunacağına dair bir tehdide de maruz kalmıştır. Bu durumdan hemen kurtulmak için Naciye'ye başka bir sevgilisi olduğunu anlatır ve hikâye Naciye'nin bu durum karşısında gösterdiği şaşkıncı derecede umursamaz tavrının ironikliği ile son bulur.

Hikâyede yabancılaşma bağlamında öne çıkan en temel meselelerden biri Vüs'at O. Bener'in hikâyelerinin genel karakteristiği olarak ifade edebileceğimiz “içki sofraları” meselesidir. Yazar, *dostlukların kurulabilmesinde önemli bir etken*³⁶ olarak düşündüğü içki meclisini, dış dünyaya ve kendilerine yabancılaşmış karakterlerinin sosyalleştikleri ve aynı zamanda yabancılaşmanın verdiği kimliksizlikle en saf hâlde göründükleri bir alan olarak tasarlamıştır.

“İç sıkıntısından ve ölüm korkusundan uzaklaşmak isteyen kahramanları ‘bilinci bulanıklaştırıncaya’ kadar içerler. Bu nedenle içki evleri/ortamları öykülerinin en temel mekânlarıdır. Öyküler de ağırlıklı olarak bu mekânlardaki konuşmalardan, insanlık hâllerinden oluşur. **İçmek bir anlamda yaşam dışına düşmüş insanların ortak bir ritüeli gibidir.**”³⁷

Sosyal yaşamda bir araya gelemeyecek iki tip olan Niyazi Bey ve Kasap Ali karakterleri bu içki sofrasında sık sık bir araya gelirler ve tutunamayan taraflarını sergilerler, karamsarlıklarını dışa vururlar. İkisi de mutsuz ve umutsuzdur, ara ara içki içerek bu olumsuz atmosferden bir adım olsun uzaklaşmak isterler. Onları ortak paydada buluşturan tek şey içki meclisidir. Öyle ki hikâyenin başlangıcında iki karakter yüz yüze gelir gelmez konuşmadan, selâmlaşmadan içki içmeye başlarlar. Kierkegaard'ın alkolik tipler için anlattığı üzere “*bir gün gelip de içkiyi bırakmaktan ve bunun peşi sıra gelmesi muhtemel ruhsal sıkıntıdan ve diğer sonuçlardan korktukları için kendilerini her gün sarhoş tutmaya çalışıyor*”³⁸ gibidirler. Bu husus yabancılaşma bağlamında oldukça önemli bir ayrıntı olarak göze çarpmaktadır. Karakterler psikolojik yahut toplumsal birtakım huzursuzluklarından içki içerek uzaklaşıp en ilkel taraflarını sergilemektedirler. Niyazi'nin cinsel dürtüleri bu yolla (içki sonrası sarhoşluğu ile) dışarı çıkar, Kasap Ali mutsuzluk ve sefaletinden yine ancak bu yolla uzaklaşır. Hatta bu hikâyede kasabalı bir kadın olarak Naciye'nin de kocasının zoru ile önce çekinerek daha sonra Niyazi'nin verdiği cevaz ile rahat bir şekilde içki içmesi durumu da söz konusudur. Yani içki sofrasına bir kadın da dâhil olmuş ve umutsuzluğunu bu yolla bertaraf etmeye çabalarcasına o mecliste bir de şarkı söylemiştir.

36 Sipahi, “Sanatçının Bir Yazar Olarak Portresi: Vüs'at O. Bener- Elli Yıl Sonra Anlatmak”, *Vüs'at O. Bener- Bir Tuhaf Yalvaç*, 128.

37 Tosun, *Öykümüzün Kırk Kapısı*, 144.

38 Akt. Terry Eagleton, *Kötülük Üzerine Bir Deneme*, çev. Şenol Bezci (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012,) 101.

Üç yabancı karakterin sosyalleşme mekânı olarak imlediğimiz içki meclisi meselesinden sonra bu üç karakteri ayrı ayrı irdelemenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Çünkü her biri ayrı bir anlam boyutundadır ve yabancılaşmalarının tezahürü bağlamında da birtakım içerikler sunmaktadır.

Huzursuz Bir Karakter: Niyazi Bey

Hikâyede düşüncelerini kendi bakış açısından takip etme imkânı bulduğumuz Niyazi Bey, bulunduğu kasabaya ve muhatap olduğu kitleye göre aydın konumunda bir profil çizmektedir:

“Allah belasını versin. Hayat mı be! Şimdi ben zevk mi alıyorum, bu adamla oturup içmekten? Sıkıntı işte. Keşke eve gitseydim. Kitaplar. Yerin dibine batsın **kitaplar!** Ne öğrettiler bana? Sökebildiler mi içimdeki **huzursuzluğu?**”³⁹

Aydın bir konumda, “bey” diye hitap edilen ve yukarıdaki iç monologda okurluğu vurgulanan Niyazi, iç huzurunu kaybetmiş bir Vüs'at O. Bener prototipidir. Esasında bu prototipin bir temel özelliği daha bünyesinde barındırdığından söz etmemiz mümkündür. Bu özellik, Nurdan Gürbilek tarafından vurgulandığı üzere *taşra sıkıntısı*⁴⁰ içerisinde olma hâlidir. Karakterin merkeze uzak, dışarıda bir yerde ama merkezin birtakım parametreleri ile yaşaması onun ikilem ve huzursuzluklarının temeli gibidir. Bulduğu bölgeye ait değildir ve bu ait olamama, bu yabancılık hâli huzursuzluğunu perçinlemektedir. Bu huzursuzluğu kitaplar, içki, kadınlar vs. bertaraf edememektedir çünkü onda esasında kendi özüne bir yabancılaşma söz konusudur. Kendi ile olan hesaplaşmaları, kendine yönelttiği suçlamaları –özellikle ölen karısına yönelik vicdan azabı- hikâye boyunca iç monolog cümleleri ile okura aktarılır ve bu, ondaki yabancılaşmanın boyutlarına dair bir çerçeve oluşturur. Hatta o, yürürken bir aralık gölgesine dikkat eder ve kendisine dışarıdan bir göz olarak baktığında “*Biçimli bir adam! Tuhaf!*” diyerek şaşkınlığını belirtir, bu durum da kendine yabancılığının somut bir dışavurumudur, diyebiliriz.

Bu bağlamda yabancılaşmanın öznesi olarak “yabancı” hakkında düşünen Simmel’e baktığımızda ise onun, yabancıların toplumsallığın hem içinde hem de dışında yer alan bu konumuna dikkat çektiğini görürüz. Simmel’e göre yabancı, bir grubun üyesi ise bile bu ancak o gruba ait olmayan bir üye görünümünde olabilir.⁴¹ Niyazi Bey, her ne kadar bir sosyalleşme içinde görünüyorsa bile -yukarıda da örneklediğimiz şekilde- hikâye boyunca süregelen tırnak içerisinde gösterilen iç monolog cümleleri onun kalabalık içinde ne kadar yalnız ve etrafına yabancı olduğunu gösterir. Ayrıca bu iç monologlar, dünya ile arasındaki mesafesini net bir biçimde ortaya koyması açısından önemlidir.

Yabancılaşma bağlamında ele alınması gereken bir diğer husus Niyazi Bey’in Naciye ile yakınlaşması ve sonucunda yaşadıklarıdır. Cinsel bir dürtü ile Naciye’ye yaklaşım aralarında

39 Vüs'at O. Bener, *Dost-Yaşamasız* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015) 11.

40 Nurdan Gürbilek, *Yer Değiştiren Gölge* (İstanbul: Metis Yayınları, 2016) 55.

41 Simmel, “Yabancı”, *Bireysellik ve Kültür*, çev. Tuncay Birkan (İstanbul: Metis Yayınları, 2009) 149-154.

bir şey olur ümidi ile onun evinde kalan Niyazi Bey'in sabah uyandığında bulduğu mektup ile düştüğü durum oldukça ironiktir. Çünkü Naciye ancak evlenirse onunla birlikte olacağını belirtir ve aksi hâlde intihar edeceğini yazar. Sıradan bir zamparalık girişiminin durduk yere bu şekilde ölüm kalım meselesine dönüşümü, Bener'in "*kara alay*" şeklinde ifade ettiği tekniğinin bariz bir örneğidir.⁴² Bu durum, bir erkeğin en temel dürtüsünü gerçekleştirme mani olan ince ironiyi de gözler önüne sermektedir. Toplum yaşamının gerektirdiği erdemlere yabancılaşarak *dostunun* karısı Naciye ile birtakım birliktelik hayalleri kuran ana karakterin dürtüleri bu şekilde havada kalmış, bir de üstüne, onu intihardan vazgeçirmek için yalanlar söylemek zorunda kalmıştır. Esasında tam da bu noktada yazarın bir çözümleme tekniği olarak ironiyi ortaya atması, kendi varlığının devreye girmesi ile açıklanması gereken bir durumdur. Çünkü Vüs'at O. Bener anlatının ağırlığının arttığı noktalarda bu şekilde ironiye başvurarak "*trajediden komediye, komediden trajediye bir akım*"⁴³ kurulmasına ve sıkıntılı hâllerin sonlandırılmasına uğraştığına değinmektedir.

Daha önce işaret ettiğimiz yabancılaşma biçimlerine ek olarak Niyazi Bey'in dinsel değerlere olan yabancılaşmasından da söz etmek gerekmektedir. Ölen karısının cenazesinde dua okuyan bir hoca için "*berbat bir sesle anlamadığım şeyler söylüyordu*"⁴⁴ gibi ifadeler kullanması bu durumun önemli bir göstergesidir. Sonuç olarak Niyazi Bey her şeyden önce kendi öz varlığına yabancılaşmış, huzursuz bir aydın tipidir; bulunduğu kasabaya dışarıdan gelmiştir ve oraya dair aidiyet hissi yoktur. Etrafına göre okumuş ve aydın bir konumda olması, bir yandan ona karşı bir saygı ve hayranlık geliştirilmesine sebep olurken diğer yandan insanlarla arasındaki mesafeyi gözle görülür bir şekilde açarak yabancılaşmasının zeminini teşkil etmiştir.

Kasap Ruhlu Kasap Ali

Hikâyedeki anlatıcı kahraman Niyazi Bey tarafından hem kasap hem kasap ruhlu diye nitelenen bir kahraman olarak Ali; aynı kasabada yaşayan, geçimini kasaplık ile sağlayan ve sürekli içki içen bir karakterdir. Kasap Ali hikâye boyunca oldukça nobran biri olarak çizilmiştir ve sürekli kaba saba konuşturulur. Niyazi Bey'in karısının ölümü hakkında "*İyisindenmiş seninki. Bizim karı dokuz canlı. Dört tane de piç... İçmezsin de ne halt edersin*"⁴⁵ sözleri onun bakış açısını vermesi bakımından önemlidir. Görüldüğü üzere karısından bir düşman gibi bahseder, kendi çocuklarına da "piç" diye hakaret eder. Onun yabancılaşmasının en vurucu boyutu belki de bu şekilde karısına, özellikle de çocuklarına yönelik oluşudur. Ali, kendi çocuklarına böyle bir hakareti yakıştırabilecek kadar uzak ve yabancıdır, hatta daha tehlikeli bir biçimde karısının ölmesini isteyecek derecede ondan nefret eder. Öyle ki hikâyede Niyazi Bey'in onları ziyareti ve içki sofrasında oturulması esnasında karısına kabalıklarını sürdürür; sürekli emirler yağdırır,

42 Ayşegül Yüksel, "İnsan Vüs'at Bener'e Tepeden Bakan Yazar Vüs'at O. Bener", *Vüs'at O. Bener- Bir Tuhaf Yalvaç*, 69.

43 Ayşegül Yüksel vd., "Edebiyatımızın Suskun Ustası", *Vüs'at O. Bener- Bir Tuhaf Yalvaç*, 134.

44 Bener, *Dost-Yaşamasız*, 11.

45 Bener, *Dost-Yaşamasız*, 10.

bir taşralı için yadırgatıcı biçimde karısına başka bir adamın yanında içki içirip şarkı söyler. Günlük rutinlerinde ve özelde hikâyedeki içki masasında kendi benliğinden kurtulmak istercesine sarhoş olup yabancılaşması, ailesine bu denli yabancılaşması ve son olarak da genel ahlâkî değerlere bu minvalde bir yabancılaşma ile Kasap Ali karakteri; hikâyenin atmosferindeki huzursuzluk ve bunalım hâllerinden payına düşeni fazlasıyla almıştır, diyebiliriz.

Niyazi Bey onun bu kabalıklarına içinden “*Herifte kalp denen şey yok*”⁴⁶ diye söylenir. Onun kabalıklarına, karısına yönelik hakaretlerine sinirlenir fakat yine de yanında kalmaya devam eder. Bu birbirine yabancı iki adamı birleştiren tek ortak nokta ise şüphesiz içki olgusudur.

Dost’un Mutsuz Karısı Naciye

Naciye karakteri de bu hikâyede yabancılaşma bağlamında ele alınması gereken bir karakter olarak karşımızdadır. O, eşi Kasap Ali tarafından önemsenmeyen, küçük görülen, kendisine sürekli emirler yağdırılan, evlenmek istediği Niyazi Bey tarafından cinsel bir obje konumunda algılanan, evlenme mevzu bahis olduğunda “*zavallı basit kadın*”⁴⁷ diye nitelenen bir karakterdir. Yani Naciye, her iki erkek karakter tarafından hor görülen ve köşeye atılan bir kadındır; ne düşündüğü ve ne hissettiği kimsenin umrunda değildir. Tam da bu noktada, bir ayrıntıdan söz etmek yerinde olacaktır. Vüs'at O. Bener'in hikâyelerinin dikkat çeken bir özelliği genellikle kadın kahramanlara çok fazla yer vermeyip erkek kahramanlar üzerinden bir anlatı evreni yaratmasıdır. Bu özelliği yazarın aşağıdaki ifadelerinden okumak mümkün görünmektedir:

“Biz erkek egemen bir toplumuz. Yani erkek toplumu içinde yaşıyoruz. Anadolu’da görev yaptığım yıllarda hep erkeklerle karşılaşıyordum. Kadınları, görmemiz, onlarla arkadaşlık kurmamız pek mümkün değildir. Kadınların üzerinde baskı oluşturmuşuz. Biz maço toplumuz, kadınları gizliyoruz. Anadolu’da görev yaptığım yıllarda bir kadın vardı, cesur, rahat bir kadındı. O, benimle görüşürdü, arkadaşlık yapardı. Hattâ o kadını “Buzul Çağının Virüsü”nde ve “Yaşamamız” adlı öykümde anlattım. O kadının dışında görev yaptığım yerlerde kadınlarla karşılaşmadım. Bu nedenle öykülerimde kadın figürü pek yer tutmaz. İkinci neden olarak şunu söylemeliyim ki bazı kadın yazarlarımız feminizmin etkisi ile kadın haklarını savunan öyküler yazıyorlar. Burada ben onların yazarlık yeteneklerini tartışmıyorum, gerçekten içlerinde, iyi yazarlar da var, ancak, o kadar çok “kadından” bahsediyorlar ki bu beni rahatsız ediyor. Gereksiz... Sıkıcı... Bir anlamda bunlara da tepki gösteriyorum sanırım öykülerimde kadın kahramanlara pek yer vermeyerek.”⁴⁸

Görüldüğü üzere yazar hikâyelerinde çoğunlukla erkek kahramanlara yer vermesini erkek egemen bir toplumda yaşaması ve dolayısıyla kadınları tanımayışı ile açıklamıştır. Tabii ifadelerinin sonundaki feminist yazarların kadını ele alış biçimine tepkisel bir tavrının olduğunu

46 Bener, *Dost-Yaşamamız*, 11.

47 Bener, *Dost-Yaşamamız*, 20.

48 Akt. Ümran Şahin, “Vüs'at O. Bener'in Hayatı, Eserleri ve Hikâyeciliği”, (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006).

belirtmesi de bu anlamda önemlidir. Kadın kahramanları anlatılarının odağına yerleştirmeyerek bu anlamda bir tavır sergilediğini vurgulamaktadır. Naciye karakteri bu düşüncenin uzantısı olarak algılanabilecek şekilde öne çıkarılan iki erkek karakter karşısında sürekli metalaştırılan bir portre çizer. Aydınlığı temsil eden ve bunun bunalımı ile hemhâl olan Niyazi Bey, Kasap Ali'ye eşine davranış biçimi nedeniyle kızıp ondan tiksindir fakat kendisi de çok farklı bir tavır sergilemez. O, cinsel dürtüleri ile Naciye'ye yaklaşmış ve ondan gelen nikâhsız birlikte olamayacağını anlatan mektup akabinde onu başından atmanın yollarını aramıştır.

Bu noktada zikredilmesi gereken bir başka husus Niyazi Bey'in aldığı mektup ve onun akisleridir:

“Beni fena kadınlardan sandınız. Teessüf ederim. Evet, daha bize ilk geldiğiniz günden beri sizi delice sevdim. Ne yapayım elimde değildi. Bu gün anladım ki siz de beni seviyormuşsunuz. Fakat sonra... Ama affediyorum. Yalnız bana kavuşmanız; şunu iyi bilin ki, ancak evlenmemiz şartıyla olur. Ben, nikah altındayken sizin olmam. Eğer maksadınız benimle evlenmek değilse **kendimi intihar ederim**. İnanmazsın, yaparım bak. **Çocukları hiç düşünme**. Yeter ki sen iste. Kabul ediyorsun değil mi? Senin vicdanından şüphe etmem. Oturduğumuz ev benimdir. İstemezsen satarız. Öyle sevinçliyim ki. Artık bu cehennem azabından kurtuluyorum. Akşam aşağıya indiğinde uyanıktım. Çok isterdim ama. **Sana hizmetçi gibi bakarım Niyazi Bey**. Acele cevabınızı bekliyorum.”⁴⁹

Bu mektupta öncelikle “*Çocukları hiç düşünme*” cümlesi dikkat çekicidir. Daha evvel de “*Vız gelir bana çocuklarım*”⁵⁰ diyerek Niyazi Bey ile olan ilişkisinde çocuklarının kendisine ayak bağı olmamasını isteyen Naciye'nin bu tavrı taşra şartlarında bir kadından beklenmeyecek derecede cesurdur. Kendisini sevmeyen bir adam karşısında dört çocuğunu silip atması onun en başta anneliğine karşı mesafesine, yabancılaşmasına dair oldukça çarpıcı bir örnektir. Naciye içerisinde bulunduğu huzursuzluktan ancak bu mekânsal kaçış ile kurtulabileceğini düşünmektedir, üstelik yukarıda vurguladığımız üzere yine bir başkasına *hizmetçi gibi bakabilmek* için...

Mektupta geçen “*kendimi intihar ederim*” cümlesi Niyazi Bey'i oldukça korkutmuş ve hemen Naciye ile konuşmuş; evlenmek zorunda olduğu birinin varlığı yalanını söylemiş, adeta özür dilercesine bu konuyu kapatmak istemiştir. Burada gerçekleşen ironi de –yani cinsel dürtüleri ile hareket eden bir adamın başına gelen bu trajikomik hadise- Vüs'at O. Bener anlatılarının önemli karakteristiklerinden biridir. Bir başka dikkate değer nokta ise Naciye karakterinin bu özürden sonra yazdığı mektubu Niyazi Bey'in elinden alıp ocağa atması ve “*Ne yapalım sağlık olsun*”⁵¹ diyerek günlük hayatına geri dönmesidir. Bu kayıtsızlık hâli onun gerçek hayattan, hissettiklerinden kopuşu ile açıklanabilir ve yabancılaşmanın ta kendisidir. Öyle ki Naciye kendi mektubunu yok ederek istemediği dünyasına hiçbir şey yokmuş gibi bir kez daha geri dönmüş, kayıtsız ve yabancı olarak yaşamaya devam etmiştir.

49 Bener, *Dost-Yaşamasız*, 19-20.

50 Bener, *Dost-Yaşamasız*, 16.

51 Bener, *Dost-Yaşamasız*, 21.

Görüldüğü üzere hikâyedeki üç karakter de yaşadığı hayata yabancı, huzursuz, kayıtsız, bezgin ve mutsuz bir biçimde çizilmiştir. Ana karakter Niyazi Bey yaşadığı kasaba ile uyumlu olamayan, okuduğu kitapların faydasını sorgulayan; Kasap Ali yoksulluktan ve aile yaşamından bezgin; Naciye ise sefaletten ve sorumsuz bir koca ile çocuklarından muzdarip bir ruh hâli içerisinde. Niyazi Bey; ölen eşinden kurtulduğu için kendini yer yer suçlu hisseden, cinsel arzuları ile bulunduğu aydın konumu arasında bocalayan bir kişi olarak gelgiti en bariz biçimde yaşayan kişidir. Diğer ikisinin ortak tavrı ise kaçış psikolojisi içerisinde olmalarıdır. Biri yaşadığı yoksulluktan, karısı ve çocuklarından kurtulmak için sürekli sarhoş olmayı seçer; diğeri ise önüne çıkan ilk fırsatta kocası ile çocuklarından kurtulup yeni bir hayatın peşinde koşar. Fakat üçü de içinde buldukları ve hoşlarına gitmeyen bu durumları dönüştürmek yahut değiştirmek için etkili adımlar atmaya muktedir değildir. Bu aciziyet, Naciye'nin mektubunu ocağa atıp bezgin hayatına geri dönüşüyle sembolize edilmiştir.

Dost hikâyesinde net bir biçimde görüldüğü üzere Vüs'at O. Bener "iyiliğin, doluluğun, güzelliğin değil, giderilmez eksikliğin, yokluğun, inançsızlığın; sıkıntılı içeriklerin; kaba, ters, hoyrat ayrıntıların yazarı"⁵²dir. Görüntüde *dost* olan iki karakterin aslında sarhoşluk haricinde ortak bir zeminde buluşamayacağı olgusu çok açık şekilde göze çarpar. Freud'un huzursuzluk ve acı çekmenin kaynaklarından biri olarak gösterdiği insanlarla arasındaki ilişkiyi düzenleyememe hâli⁵³, bu üç karakter üzerindeki önemli yabancılaşma tezahürlerinden biri olarak karşımıza çıkar. Üçü de bu ikili ilişkiler noktasında başarısız ve dolayısıyla huzursuz tiplerdir. Yine Freud ile paralel bir şekilde ifade edilecek olursa üç karakteri de ortak bir zeminde birleştiren bir unsur olarak -keyif verici maddelerden- içki ile kurdukları bağlantı; hayatın gerçekliği ile kendileri arasındaki mesafeyi açmakla beraber tam anlamıyla yeni bir dünya kurmalarına izin vermeyecek, huzursuzlukları son bulmayacaktır.⁵⁴

5. Sonuç

Yabancılaşma olgusu çağlar içinde gerçeklik algısı ile paralel bir çizgide seyretmiştir. Gerçeklik algısının değişimi de sanat ve özelde edebiyat üzerinde izleri sürülecek bir alan inşa etmiştir. Bu bağlamda modernleşme süreci ve dinamikleri edebî eserleri bizzat etkilemiş, ayrıca gerçeği yansıtma biçimlerini dönüştürmüştür. Modernleşmenin getirdiği toplumsallıktan bireyselliğe evrilme aşamalarından hikâyeye türü de payına düşeni almıştır. Türk edebiyatında 1950 sonrasında anlatılar artık giriş, gelişme, sonuç şeklinde geleneksel metodlarla çözümlenemeyecek kadar girift hâle gelmiş ve bu durum edebiyat araştırmacılarının sahasını sosyoloji, felsefe gibi alanlara doğru genişletmelerine sebep olmuştur. 1950 kuşağı Türk hikâyecileri arasında modern insanın yabancılığı, yalnızlığı, kayıtsızlığı, dışlanmışlığı gibi hususlar üzerinde duran bir isim olarak Vüs'at O. Bener; dili zorlamayan fakat tekdüze de olmayan *Dost* hikâyesi ile yabancılaşma bağlamında önemli ve çarpıcı veriler sunmuştur.

52 Nurdan Gürbilek, *Kör Ayna Kayıp Şark* (İstanbul: Metis Yayınları, 2016) 199.

53 Sigmund Freud, *Uygurluğun Huzursuzluğu*, çev. A. Can İdemen (İzmir: Cem Yayınevi, 2018) 27.

54 Freud, *Uygurluğun Huzursuzluğu*, 18-23.

Vüs'at O. Bener, 1950'li yılların başında hikâyeler yazmaya başlamış, yaşamı boyunca bu türe önem vermiş ve türün özellikleri üzerinde düşünmüş bir isimdir. Genel olarak onun anlatılarına hâkim olan karamsar hava ve dilsel yenilikler, eleştirmenlerin üzerinde çok fazla yorum yapmalarına mâni olmuştur. Onun kendine çizmiş olduğu bu özel alan hikâyelerinde açık bir şekilde hüküm sürmektedir.

Yazma amacını kendini var etme şeklinde tanımlayan yazarın eserlerinin en önemli özelliklerinden biri de otobiyografik öğeler barındırmalarıdır. Çünkü bu tutum yazarın kendisinin yer yer ifade ettiği şekliyle hikâyelerin kimi yerinde okuru yazar ile buluşturmanın bir yoludur. Bu noktadan hareketle çalışmamızın içerisinde yazarın yaşamından kesitlere yer vermeyi uygun gördük. Nitekim çalışmanın odağında yer alan *Dost* hikâyesi, gerek yazarının mesleği dolayısıyla bulunduğu küçük yerleşim yerleri gibi bir kasabada geçmesi gerekse kadınlar hakkındaki düşüncelerinin yansımalarını görmemiz hasebiyle bu tespiti doğrular niteliktedir.

Bir yarışma vesilesi ile yazılan ve derece alan *Dost* hikâyesi Vüs'at O. Bener'in hem ilk hem de diğer hikâyelerine göre nispeten daha anlaşılır bir eserdir. Hikâye, diyalog ağırlıklıdır ve dili okuru çok fazla zorlama eğiliminde değildir. Ayrıca *Dost*, diğer niteliklerinin yanında yabancılaşma problematiğini yoğun bir biçimde işlemesi açısından bu çalışmanın odak noktasını teşkil etmiştir. Hikâyenin başkahramanı Niyazi Bey ile Kasap Ali karakterinin bir araya gelebileceği tek ortam *ıçki masası*dır ve aydın konumundaki Niyazi Bey sürekli eleştirdiği, kaba olarak gördüğü Ali ile içmekten geri durmaz. Bu, modern dünyadaki aydının çevresi ve kendisi arasındaki bağlarını koparması, bulunduğu ortama yabancılaşması sonucu ortaya çıkan bir durumdur. Aydın, yalnız ve mutsuzdur ama *ıçki* ortamlarında beraber bulunacağı birine de ihtiyaç duymaktadır. Bu ihtiyacın neticesinde ise okur için her iki kesimi (aydın/halk) karşılaştırma ve birbirlerine bakışını saptama imkânı doğmaktadır. Yine *taşra sıkıntısı* meselesi de bu çatışma ekseninde düşünülmesi gereken bir husustur. Ana karakter kendini ait hissetmediği bir mekânda sıkıntı, huzursuzluk, bunalım gibi hislerle boğuşmakta ve etrafındakileri hor gören bir bakış açısı ile mesafeyi hiçbir zaman kapatılamayacak şekilde açmaktadır.

ıçki sofrasında beliren bir üçüncü karakter olarak Kasap Ali'nin karısı Naciye ise iki erkek tarafından farklı şekillerde küçümsenen, yaşadığı hayattan memnun olmayan bir diğer yabancısıdır. Onun yabancılığı hem geleneksel ahlâki değerlere hem de ailesine -özelde dört çocuğuna- yönelik olarak oldukça korkutucudur. Kocasından ve onun tarafından sunulan hayattan kurtulmak için Niyazi Bey'e hizmetçi olmayı yeğler. Fakat red cevabı aldığındaki kayıtsız tavrı ve gündelik hayatına dönüşü belki de onun yabancılaşmasının ne kadar tehlikeli bir boyutta olduğunun en net göstergesidir. Sonuç olarak bu çalışmada Vüs'at O. Bener'in *Dost* hikâyesinin karakter çizimi ile kurgu aktarımında sıkıntı, huzursuzluk, ironi, taşrada aydın/halk çatışması ve *ıçki* meclislerinin zihni bulanıklaştırıp kişiyi bulunduğu uzamdan uzaklaştırması gibi önemli izlekler çerçevesinde yabancılaşma kavramına dair veriler barındırdığı belirtilmeye çalışılmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Belge, Murat. *Sanat ve Edebiyat Yazıları*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Bener, Vüs'at O.. *Dost- Yaşamamız*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015.
- Berman, Marshall. *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*. Çeviren. Ümit Altuğ, Bülent Peker. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Çevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2013.
- Dellaloğlu, Besim F.. *Ahmet Hamdi Tanpınar- Modernleşmenin Zihniyet Dünyası- Bir Tanpınar Fetişizmi*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2012.
- Dirlikyapan, Jale Özata. *Kabuğunu Kıran Hikâye-Türk Öykücülüğünde 1950 Kuşağı*. İstanbul: Metis Yayınları, 2013.
- Eagleton, Terry. *Kötülük Üzerine Bir Deneme*. Çeviren. Şenol Bezci. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Ecevit, Yıldız. *Türk Romanında Postmodernist Açılımlar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Eco, Umberto. *Açık Yapıt*. Çeviren. Tolga Esmir. İstanbul: Can Yayınları, 2016.
- Eşmekaya, Demet. "Vüs'at O. Bener: 'Aklımca Varsa İşlevim; Karanlıkları Ortaya Koyarak, Aklıklara Dikkat Çekmektir". *Dil Dergisi 110* (Aralık 2001).
- Freud, Sigmund. *Uygurluğun Huzursuzluğu*. Çeviren. A. Can İdemen. İzmir: Cem Yayınevi, 2018.
- Gültekin, Alpogut. *Vüs'at O. Bener Bir Tuhaf Yalvaç*. İstanbul: Norgunk Yayınları, 2004.
- Gümüş, Semih. *Kara Anlatı Yazarı- Vüs'at O. Bener*. İstanbul: Can Yayınları, 2008.
- Gürbilek, Nurdan. *Kör Ayna Kayıp Şark*. İstanbul: Metis Yayınları, 2016.
- Gürbilek, Nurdan. *Yer Değiştiren Gölge*. İstanbul: Metis Yayınları, 2016.
- Jameson, Fredric. *Modernizm İdeolojisi- Edebiyat Yazıları*. Çeviren. Kemal Atakay, Tuncay Birkan. İstanbul: Metis Yayınları, 2008.
- Jusdanis, Gregory. *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür-Millî Edebiyatın İcat Edilişi*. Çeviren. Tuncay Birkan. İstanbul: Metis Yayınları, 1998.
- Okay, Orhan. *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.
- Simmel, Georg. *Bireysellik ve Kültür*. Çeviren. Tuncay Birkan. İstanbul: Metis Yayınları, 2009.
- Sipahi, Tarık. "Sanatçının Bir Yazar Olarak Portresi: Vüs'at O. Bener- Elli Yıl Sonra Anlatmak", *Vüs'at O. Bener- Bir Tuhaf Yalvaç*. Hazırlayan. Alpogut Gültekin. İstanbul: Norgunk Yayıncılık, 2004.
- Şahin, Ümran. *Vüs'at O. Bener'in Hayatı, Eserleri ve Hikâyeciliği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

- Şinasi. *Bütün Eserleri*. Hazırlayan. Prof. Dr. İsmail Parlatur, Doç. Dr. Nurullah Çetin. Bursa: Ekin Kitabevi, 2005.
- Tosun, Necip. *Modern Öykü Kuramı*. Ankara: Hece Yayınları, 2014.
- Tosun, Necip. *Öykümüzün Kırk Kapısı*. Ankara: Hece Yayınları, 2013.
- Tutumlu, Reyhan. *Yaşamaz Yazabilmek- Vüs'at O. Bener'in Yapılarına Anlatıbilimsel Bir Yaklaşım*. İstanbul: Metis Yayınları, 2010.
- Yüksel, Ayşegül. "İnsan Vüs'at Bener'e Tepeden Bakan Yazar Vüs'at O. Bener", *Vüs'at O. Bener- Bir Tuhaf Yalvaç*. Hazırlayan. Alpagut Gültekin. İstanbul: Norgunk Yayıncılık, 2004.
- Yüksel, Ayşegül, Güven Turan, Yurdakul Levent Kavas ve Özen Yula. "Edebiyatımızın Suskun Ustası", *Vüs'at O. Bener- Bir Tuhaf Yalvaç*. Hazırlayan. Alpagut Gültekin. İstanbul: Norgunk Yayıncılık, 2004.

TBMM'nin Açılışının Trabzon'da Çıkan İstikbal Gazetesine Yansımaları

The Reflection of the Opening of the Grand National Assembly in the İstikbal Newspaper in Trabzon

Engin Çağdaş BULUT¹ , Hikmet ÖKSÜZ²

öz

Trabzon'da yerel basın 19. yüzyılın ikinci yarısında oluşmaya başlamıştır. Milli Mücadele Dönemi'nin başından İstikbal Gazetesi'nin yayımlanmasına kadar geçen süreçte Trabzon'da çeşitli gayrimüslim gazetelerin yanı sıra sahibi Türk olan Milli Mücadele karşıtı gazeteler de vardı. 1918 yılında Faik Ahmet Barutçu'nun önderliğinde neşredilmeye başlanan İstikbal Gazetesi, Milli Mücadele taraftarı yayın politikasıyla bölgede etkili olmuştur. Gazete, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) kuruluşunu Osmanlı idaresi aleyhinde göstermeye çalışanlara karşı çıkmıştır. Bu doğrultuda gazete de hilafet ve saltanatın merkezi olan İstanbul'un işgal edilmesi, Osmanlı idarecilerinin hüküm veremez hale getirilmesi, bağımsızlığına düşkün olan milletin yeniden kendi kararlarını verebilmesi gerekçelerini ileri sürülmüştür. Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin yanlış politikalarını da eleştiren İstikbal Gazetesi, Türk milletinin halife ve padişahına karşı isyan etmeyeceğini belirtmiştir. Ankara'da yeni bir meclisin teşekkülünün hem zorunluluk hem de ihtiyaç meselesi olduğuna değinen gazete, 23 Nisan 1923'deki merasimlere de yer ayırmıştır. TBMM'nin açılış günündeki dini hassasiyetleri anlatan yazıların yanı sıra TBMM'ye katılacak milletvekillerinin seçimi hakkında da bilgilendirmelerde bulunulmuştur. Basının propaganda aracı olarak önem kazandığı bir dönemde İstikbal Gazetesi, yaptığı yayınlarla birlik ve beraberliğin sağlanmasına, gerek bölge gerekse ülke çapında vatan uğruna gerçekleştirilen mücadelenin başarıya ulaşmasına katkı yapmıştır. **Anahtar kelimeler:** TBMM, İstikbal Gazetesi, basın, propaganda, Milli Mücadele

ABSTRACT

The new world order that emerged after the First World War put the future of the Ottoman Empire at risk. Following the Mondros Armistice Agreement, many regions of the country were occupied by the members of the Entente States. Local press in Trabzon was formed in the second half of the 19th century. During the period from the beginning of the National Struggle to the publication of İstikbal Newspaper, there were various newspapers published by non-Muslims in Trabzon as well as anti-National Struggle newspapers owned by Turkish people. İstikbal Newspaper, which was first published in 1918 by Faik Ahmet Barutçu, became influential in the region with its pro-National Independence publication policy. The newspaper objected to those who tried to show the establishment of the Turkish Grand National Assembly (TGNA) as an act against the Ottoman administration. In this regard, the newspaper put forward legitimate reasons

¹Engin Çağdaş Bulut (Dr.),
Trabzon, Türkiye
E-posta: bulut8713@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4744-2629

²Sorumlu yazar/Corresponding author:
Hikmet Öksüz (Prof. Dr.),
Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Trabzon, Türkiye
E-posta: hikmet61@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-3957-9174

Başvuru/Submitted: 08.06.2020
Revizyon Talebi/Revision Requested:
23.06.2020
Son Revizyon/Last Revision Received:
02.10.2020
Kabul/Accepted: 03.10.2020

Atıf/Citation: Bulut, Engin Çağdaş ve Öksüz,
Hikmet. "TBMM'nin Açılışının Trabzon'da
Çıkan İstikbal Gazetesine Yansımaları." *Türkiyat
Mecmuası-Journal of Turkology* 30, 2 (2020):
657-670.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.748529>

such as the occupation of Istanbul, the center of caliphate and reign, Ottoman administrators who were stripped of power to rule, and the dire need for the nation to be self-governing. Criticizing the wrong policies of the Damat Ferit Pasha Government, İstikbal Newspaper highlighted that the Turkish nation would not rebel against the caliph and the sultan. The newspaper that stated the formation of the new Assembly in Ankara was essential, also addressed the ceremonies to be performed on April 23, 1923. In addition to the articles describing religious sensitivities on the opening day of the Turkish Grand National Assembly, information was provided on the election of deputies to attend the Turkish Grand National Assembly as well. At a time when the press was gaining importance as a propaganda tool, İstikbal Newspaper contributed to the country's unity and solidarity as well as to the success in the regional and national struggle through its publications.

Keywords: TGNA, İstikbal Newspaper, press, propaganda, National Struggle

EXTENDED ABSTRACT

The new world order that emerged after the First World War put the future of the Ottoman Empire in jeopardy. Following the Mondros Armistice Agreement, many parts of the country were occupied by the members of the Entente States. In addition, allocating land to Armenians, Greeks and Kurds was also on the agenda. Although they had not officially occupied, the troops of the Entente States proceeded to Istanbul, the capital of the state, and the sultan and the government were under pressure. Under these circumstances, the liberation of the country did not seem possible. Local resistance organizations were established in many cities, and a struggle was initiated against both the occupation forces and the minorities' harmful activities. The resistance evolved into an organized struggle with the arrival of Mustafa Kemal Pasha in Samsun. The center of the struggle was moved to Ankara with the dissolution of the Last Assembly (Meclis-i Mebusan) and the occupation of Istanbul. The Turkish Grand National Assembly (TGNA) was formed here. However, the formation of the Assembly received reactions from the Entente States and their supporters. With Damat Ferit Pasha becoming the head of the cabinet, the Grand Vizier and sheikhislam as well as the Sultan under pressure began working against the new Assembly. Fatwas were declared against the new Assembly to demonstrate that it was a rebellion against the Sultan. TGNA benefited from two means to consolidate its legitimacy: religion and the press. Religion was utilized by issuing fatwas against unfounded allegations. The press was used to communicate the situation of the country, the activities of the enemies, and the goals of the National Struggle to the public. The press functioned as a crucial tool to increase public participation in the National Struggle initiated with the purpose of rescuing the state from occupation and the reign and caliphate from captivity, as well as to publicize the legitimacy of this struggle. İstikbal Newspaper, which was first published in Trabzon in 1918, was one of these tools with its publication policy supporting the National Struggle. Unlike the newspapers with an anti-National Struggle agenda and those belonging to minority groups in Trabzon, İstikbal Newspaper, directed by Faik Ahmet, aimed to support the National Struggle, explain the struggle for independence to the domestic and foreign communities, defend Turkishness, and reveal the plans of the enemies. The newspaper, which initially could not serve these purposes efficiently as it was published in a Greek printing house,

later on gained the desired freedom when its printing house was established. The formation of the Turkish Grand National Assembly also became the subject of various news items in İstikbal Newspaper, which was published until 1925. Examining these news items shows that the creation of the TGNA was approached from four different perspectives. First of all, it dealt with the issue of why a new Assembly was needed. It was argued that the a new Assembly was essential because the occupation of Istanbul, centre of the Ottoman Empire, precluded legislative-executive-judicial activities; the Sultan who was also the caliph was in captivity, and the country's independence was in danger. There was no article in the Constitution to constitute a legal basis for the new Assembly. For this reason, drawing on the constitutions of foreign states such as France, it was asserted that the Parliament could be opened at another place in the country during force majeure. İstikbal Newspaper which also drew attention to the elections for representatives in the parliament, listed the criteria sought in the deputies. According to these criteria, the deputies were supposed to be reliable and accommodationist, familiar with the public needs, and not be narrow-minded and manipulated. Finally, the Assembly's task was to save the caliph and the sultan, to prevent the occupation of the country, and to ensure that the occupied lands would be reannexed to the homeland. While İstikbal Newspaper continued its publishing activities in this direction, it also discussed the resignation of the pro-National Struggle government in Istanbul and the establishment of the Fourth Ferit Pasha cabinet, which was an advocate of the Entente States.

1. Giriş

Türkiye'de 19.yüzyılda başlayan basın faaliyetleri, dönem dönem sansür uygulamalarına maruz bırakılsa da II. Meşrutiyetle birlikte kısmen özgür bir hâl almıştır. Sayısal olarak en çok gazetenin yayımlandığı yer İstanbul olmasına rağmen, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde de gazete ve dergiler okuyucuyla buluşmaktaydı. Milli Mücadele Dönemi'nde Trabzon'da Türklere ait yaklaşık 20 adet gazete ve dergi çıkmıştır.¹ Şehirde Pontus Rum faaliyetlerini destekleyen Rum basınına karşı Türklere de harekete geçmiş ve Faik Ahmet (Barutçu) önderliğinde 10 Aralık 1918'de İstikbal Gazetesi yayımlanmıştır. 11 Mart 1925'te kapatılana kadar 1426 sayısı yayımlanan gazete başlangıçta bir Rum matbaasında basılmıştır. Daha sonra Sakız Meydanı'nda yer alan kendi matbaasına geçmiştir.² İstikbal Gazetesi'nin basıldığı Rum matbaasında Rum Epohi Gazetesi de basılıyordu. Pontus Rum Devleti kurma çabasında olduğu için daha sonra sıkıyönetim mahkemesine verilen Epohi Gazetesi ile aynı matbaayı kullanmak İstikbal'in yayın politikasını zorlaştırmaktaydı.³ Kâğıt sıkıntısı da yaşayan İstikbal Gazetesi ambalaj kâğıtları kullanmak zorunda kalmıştır.⁴ Yayın hayatına devam edebilmek için Pontus Rum hareketlerinden bahsetmeden, sadece milli birliğe dönük yayınlar yapmak zorunda kalan İstikbal, 1920 yılında halktan toplanan yardımlarla Sakız Meydanı'ndaki matbaasını kurup özgürlüğüne kavuşmuştur.⁵

İstikbal Gazetesi'nin kuruluş amaçları: Millî Mücadele'yi desteklemek, İstanbul Hükümeti'nin mağlubiyeti kabullenene kararlarının karşısında durmak, Türklüğü savunmak, bağımsızlık mücadelesiyle istenenleri hem iç hem dış dünyaya açıkça ilan edebilmek, düşmanların niyetlerini ve planlarını ortaya çıkarıp halka anlatabilmektir.⁶ Nitekim İstikbal'in başyazarı Faik Ahmet'e göre İstanbul Hükümeti memleketi düşünmek yerine saraydan emir alıyordu. Bu nedenle Tevfik Paşa Kabinesi Meclisi feshettikten sonra yeni bir seçim yapılmamıştı. Millet yalnız ve dağınık bir hâlde kalmıştı. Millî davayı sürdürebilmek için Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne ihtiyaç vardı. Rum gazetelerinin yanı sıra Ömer Fevzi'nin Selamet Gazetesi ile İstanbul'daki Peyam ve Sabah Gazeteleri de mücadele karşısı yayınlar yapmaktaydı. İstikbal'in neşri bir gaye değil, asıl amaca ulaşmak için bir araç olarak görülüyordu. Bu amaç da bir cemiyet kurmaktır.⁷ İstikbal Gazetesi'nin Millî Mücadele sırasında Doğu Karadeniz Bölgesi'nde önem kazanmasının bir nedeni de bölgede kurulan Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yayın organı olmasıdır. Gazetenin yayın hayatı Millî Mücadele öncesi ve sonrası olarak ikiye ayrılırsa şehir ve bölge halkının mücadeleyi desteklemesinde İstikbal Gazetesi'nin önemi ortaya çıkar.⁸ Bu durumu

1 Bk. Hüseyin Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basını* (Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayını, 2010), 143-297.

2 Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basını*, 161.

3 Cumhuriyet Odabaşoğlu, *Trabzon Milli Mücadele Yılları Basını* (Trabzon: Eser Ofset, 1993), 9.

4 Mesut Çapa, "Millî Mücadele Döneminde İstikbal Gazetesi", *Atatürk Yolu Dergisi* 3/10 (1992), 133-168.

5 Albayrak, *Dünden Bugüne Trabzon Basını*, 166-171; Sabahattin Özel, *Millî Mücadelede Trabzon*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992), 54.

6 Faik Ahmed, "Maksadımız Emelimiz", *İstikbal*, 27 Ocak 1921, 1.

7 Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Hatıralar* (Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları, 2001), 1: 23-34.

8 Çapa, "Millî Mücadele Döneminde İstikbal Gazetesi", 139.

en iyi anlatanlardan biri de Erzurum'a giderken Trabzon'a uğrayıp buradaki durumu aktaran Cevat Dursunoğlu'dur. Cevat Bey'e göre Trabzon halkı şehrin elden çıkmasına karşı çıkarak Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti etrafında toplanmış ve davanın yazıyla müdafaasını da İstikbal Gazetesi üstlenmiştir.⁹

Gazetenin başlıca haber kaynakları Anadolu Ajansı ile Ankara ve İstanbul gazeteleri idi. Bunların dışında Moskova telsizi ve Gürcü gazeteleri de haber kaynakları arasında yer alıyordu.¹⁰ Kendi matbaasında basılmaya başladıktan sonra ise başlıca konuları Pontus Meselesi, İtilaf Devletleri ve Yunan Donanması'nın faaliyetleri, şehirle (Trabzon) ilgili haberler ve resmî ilanlar olmuştur. Ayrıca gazete de çeşitli köşe yazıları da yer almaktaydı.¹¹ Gazetenin beş kurucusundan Mustafa Reşit, Mehmet Murat ve Zeynelabidin Beyler memur olduklarından siyasi yazılar yerine bilimsel ve sosyal yazılar yazacaklardı. Salih Zeki Bey politik fıkralar yazarken, İstikbal'in başyazarlığını Ahmet Faik Bey üstlenmiş ve Gazetenin politik yönünü tayin eden kişi olmuştur.¹²

2. TBMM'nin Açılışı ve İstikbal Gazetesi

Millî Mücadele'nin başlamasından sonra ülkedeki merkezi otorite sorunları yön değiştirmiştir. Anadolu'nun birçok vilayeti Heyet-i Temsiliye'nin etki alanına girmiştir. Şeklen İstanbul hala başkent, Padişah ise ülke yönetiminin başındaki kişiydi. Fakat İstanbul İtilaf Devletleri'nin kontrolü altındaydı. Padişah ve İstanbul Hükümeti barış görüşmelerini sonuçlandırmak için Millî Mücadele karşıtı bir tutum sergiliyordu.⁴ Ancak bu tutum Millî Mücadele destekçileri tarafından düşman devletlerin tazyiki altında olmakla açıklanmış ve Mücadelenin amaçlarından biri de saltanat ve hilafeti kurtarmak olmuştur. Bu nedenle de İstanbul'dan verilen emirlerin çoğuna itibar edilmemekteydi. 22 Haziran 1919'da yayımlanan Amasya Genelgesi'ne göre İstanbul'daki Meclisin aksine her türlü etki ve denetimden uzak bir şekilde yeni bir Meclisin kurulması istenmişti.¹³ Daha sonra ana hatları Erzurum ve Sivas Kongrelerinde şekillenen Misak-ı Millî kararları kabul edilmişti. Ayrıca Sivas Kongresinde tüm ülkeyi temsil edecek Heyet-i Temsiliye oluşturulmuştur. Böylece İstanbul'daki hükümete karşı Anadolu'da da bir yürütme organı ortaya çıkmıştı.

İstanbul Hükümeti ve Heyet-i Temsiliye arasında Dördüncü Damat Ferit Paşa kabinesinin¹⁴ kurulmasına kadar ciddi bir mücadele yoktu. Hatta Amasya'da yapılan görüşmelerden sonra iki taraf arasında bir uzlaşmaya varılmıştır. 20-22 Ekim 1919 tarihlerinde yapılan görüşmelerde

9 Ömer Ali Keskin, "Millî Mücadele'ye Giden Yolda Bir Gazetenin Doğuşu; "İstikbâl", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/2 (2014), 183-198.

10 Çapa, "Millî Mücadele Döneminde İstikbal Gazetesi", 134.

11 Mesut Çapa, *Millî Mücadele Döneminde Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti* (Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 1998), 61-72.

12 Hikmet Öksüz ve Veysel Usta, *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu Hayatı, Hatıratı ve Trabzon'un Yakın Tarihi* (Trabzon: Serander Yayınları, 2008), 158.

13 *Millî Egemenlik Belgeleri* (Ankara: TBMM Basımevi, 2015), 13, 25.

14 Ayrıntılı bilgi için bkz. Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele Cilt III Sevr'de Ölüm* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010).

Meclis-i Mebusanın yeniden açılması kararlaştırılmıştır. Meclis-i Mebusanın açılış yeri konusunda ise bir karar verilememiştir. Heyet-i Temsiliye İstanbul'da açılmasını ilk önce sakıncalı bulmuş, iki taraf arasındaki yazışmalar sonucunda 16 Kasım 1919'da Meclisin İstanbul'da açılması kabul edilmiştir.¹⁵

Meclis-i Mebusana katılacak mebusların belirlenmesi için Aralık ayında seçimler düzenlenmiştir. Meclis-i Mebusan ile birlikte Meclis-i Ayan da açılmıştır.¹⁶ Meclis-i Mebusan ilk oturumunu 12 Ocak 1920 tarihinde Padişah Vahdeddin'in beyannamesi ile açmıştır. Meclisin en önemli faaliyeti Misak-ı Milli'yi kabul etmek olmuştur. 22 Ocak'ta okunan metin çok az değişiklikle 28 Ocak'ta kabul edilmiştir. 17 Şubat'ta ise alınan bu karar bütün kamuoyuna bildirilmiştir.¹⁷ Misak-ı Milli'nin kabul edilmesi İtilaf Devletleri'ni kaygılandırmış ve önce Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin istifaya zorlanması sonra da İstanbul'un tamamen işgal edilmesiyle sonuçlanmıştır. Ayrıca Meclis-i Mebusanda yer alan yaklaşık 150 mebus Malta'ya sürgün edilirken, bu durumu kınayan Meclis son oturumunu 18 Mart'ta yaparak bir daha toplanamamıştır. Nitekim 11 Nisan 1920'de de Meclis-i Mebusan Padişah tarafından feshedilmiştir.¹⁸

Meclis-i Mebusanın dağıtılması üzerine Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa, 19 Mart'ta yayımladığı bir genelge ile Ankara'da fevkalade bir Meclisin toplanacağını bildirmiştir. Bu genelgeye göre Aralık'ta yapılan seçimler yenilenecek, her livadan beş vekil yeni Meclise katılacaktı. Ayrıca Meclis-i Mebusan'dan gelecek mebuslar da Meclise dâhil olacaktı.¹⁹ Ankara'da bir Meclisin açılması ve yeni seçim süreci tüm basında olduğu gibi Anadolu'daki az sayıdaki gazeteden biri olan İstikbal Gazetesi'nde de gündem olmuştur. Gazetenin başyazarı olan Faik Ahmet Sevr Antlaşması'nın tadil edilmesinden yana olmayıp, Misak-ı Milli'nin uygulanmasından yanaydı.²⁰ Yeni bir meclis kurulması kararının alınması, meclisin kuruluşu ve sonrasını kapsayan yaklaşık bir aylık dönemde, İstikbal Gazetesi'ndeki makale ve haberlere bakıldığında şu başlıkların vurgulandığı görülmektedir:

- Meclisin Gerekliliği
- Meclisin Meşruiyeti
- Meclisin Niteliği
- Meclisin Görevi

15 Bekir Sıtkı Baysal, *Heyet-i Temsiliye Kararları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1974), 58-59.

16 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993), 250-251.

17 Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanyaya Kadar III* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019), 13.

18 Lewis, a.g.e., 250-251.

19 İhsan Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 59-60.

20 Mesut Çapa, *Faik Ahmet Barutçu Hayatı ve Kişiliği* (Trabzon: T.C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 1998), 15.

2.1. Meclisin Gerekliliği

Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti aleyhine sonuçlanmasıyla birlikte 30 Ekim 1918'de İtilaf Devletleri ile Mondros Ateşkes Antlaşması imzalanmıştı. Bu antlaşmadan sonra İtilaf Devletleri Osmanlı topraklarının kilit bölgelerini işgal etmiş ve kontrolü eline almıştır. İstanbul ise resmen işgal edilmemekle birlikte, İtilaf Devletlerine ait donanma boğaza demir atmış ve askerler şehre girmişti. Haberleşme sistemleri hükümet haberleşmesi hariç bu devletlerin kontrolü altına alınmıştı.²¹ 16 Mart 1920'de İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından resmen işgal edilmesi ve 18 Mart'ta son kez toplanan Meclis-i Mebusanın dağıtılmasıyla ülkenin geleceği yeni bir sürece girmiştir. 19 Mart'ta alınan karara istinaden Ankara'da fevkalade bir meclis kurulması bir zaruriyet hâlini almıştır. İstikbal gazetesi de bu meclisin kuruluş nedenlerine yayınlarında sıkça yer vermiştir.

Faik Ahmet imzalı başyazılarda başkent İstanbul'da yasama, yürütme ve yargı güçlerinin işgalle birlikte devletin kontrolünden çıktığı, bu nedenle de olağanüstü bir meclis toplamanın zaruret halini aldığı belirtilmiştir. Hali hazırda mevcut olan Heyet-i Temsiliye'nin bir meclise dönüşmesi gerektiği anlaşılabilir bir durumdu.²² Ülkenin mevcut durumunun getirdiği noktada olağanüstü tedbirlerin alınmasındaki zaruri durum takdir edilemez değildi. İstanbul'un işgali sadece üç erki devre dışı bırakmamış, aynı zamanda Müslüman dünyasının lideri Halifeyi de özgürlüğünden mahrum bırakmıştır. Meclis-i Mebusana yapılan saldırı, Türk ve Müslümanlarca kutsal sayılan milli ve dini değerlerin aleyhinde ağır kararlar alınması da olağanüstü tedbirlerin gerekçelerini oluşturmuştur. İtilaf Devletleri'nin faaliyetlerinin amaçlarından biri Halifenin milletin başında olmasından kaynaklanan endişeyi bertaraf etmektir.²³

İstikbal Gazetesi'nde yer alan başka bir haber de gazetede ismi verilmeyen bir mebusun telgraftıyla ilgilidir. İlgili mebus, hilafet ve saltanat makamlarının fiilen işgal edilmesinin ve Meclis-i Mebusanın tamamen ortadan kaldırılmasının kendisini Anadolu'ya geçme kararı almaya sevk ettiğini bildirmiş, Anadolu'ya herkesi davet ederek yapılacak seçimlerin önemini vurgulamıştır.²⁴ İstanbul'da yaşanan kaos hükümet seçimlerine de yansımıştı. Ali Rıza Paşa hükümetinin baskıyla istifa ettirilmesinden sonra yerine Salih Paşa kabinesi kurulmuş fakat bu kabine de dış baskılara dayanamayarak istifa ettirilmiştir. İstikbal Gazetesi'nde bu konu detaylıca ele alınmıştır. Başyazar Faik Ahmet imzalı bir yazıda Salih Paşa kabinesinden sonra kurulan Dördüncü Damat Ferit Paşa kabinesinin memlekete getirisi ve götürüsü hakkında bir değerlendirme yapılmıştır. Buna göre Salih Paşa kabinesi milli emeller için çalışmaya imkân bulamasa da yabancı devletlere hizmet etmekten de kaçınmıştır. Ferit Paşa ise Millî Mücadeleye muhalif bir grubun lideriydi. Bu grup Avrupa'nın güvenini ne pahasına olursa olsun kazanmaktan yanaydı. Avrupa'nın Türklerden itaat ve sulh şartlarının kolaylıkla uygulanmasını beklemesi

21 Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, I (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1953), 521.

22 Faik Ahmed, "Meclisin Fevkalade İntihabı Münasebetiyle", *İstikbal*, 7 Nisan 1920, 1.

23 Faik Ahmed, "Yine İntihab Meselesi", *İstikbal*, 10 Nisan 1920, 1.

24 "Bir Mebusun Telgrafı", *İstikbal*, 10 Nisan 1920, 2.

Ferit Paşa'nın grubu tarafından karşılanması gereken bir istek olarak görülüyordu. Dolayısıyla Ferit Paşa kabinesi yabancı ülkeleri memnun edecek bir kabineydi.²⁵ Ayrıca Üçüncü Ferit Paşa Kabinesi döneminde Mustafa Kemal Paşa'nın memuriyetten azledilmesi, Sivas Kongresi'nin basılmaya çalışılması gibi Millî Mücadele hareketini ortadan kaldırmaya yönelik icraatlarda bulunmuş olması Ferit Paşa'nın yabancıların istediği yönde hareket ettiğini göstermiştir. Dördüncü Ferit Paşa kabinesinin göreve getirildiğini belirten hatt-ı hümayun ile de kabineden beklenenin milliyet adı altında ortaya çıkarılan karışıklıkların önlenmesi, asayişin sağlanması olduğu belirtilmişti. Böylece yeni kabine Millî Mücadele'ye karşı faaliyetlerinde sarayın da desteğini kazanmış oluyordu.²⁶

Faik Ahmet'e göre bir kabinenin başarılı olması için dâhilde ve hariçte güven ve itibar temin etmesi gerekiyordu. Ali Rıza ve Salih Paşa kabineleri dâhilde bu güveni temin etseler de memleketteki olağanüstü şartlar gereği harici memnun etmeleri mümkün değildi. İstanbul kabineleri dâhilin güvenini temin etmeye çabaladıkça hariçten uzaklaşıyorlardı. Yabancı devletlerin İstanbul kabinelerine itibarlı olarak yaklaşmaları ancak bu kabinelerin Millî Mücadele aleyhinde olmalarıyla mümkündü. Ferit Paşa kabinesi bu açıdan harici memnun etmekte fakat dâhilde tepkiyle karşılanmaktaydı. Yazara göre İtilaf Devletleri'nin amaçları belirsizdi ve gerek sulhun tatbiki gerekse Millî Mücadele'nin sona erdirilmesi asıl amaca hizmet eden araçlardı. Meclis-i Mebusanın hükümsüz hale gelmesi ve Sarayın dış baskılar neticesinde görevlerini ifa etmekten mahrum kalması, millet ile hükümet arasında bir uçuruma yol açmıştı. Memleketin vaziyetinin düzelmesi için şahsi ve zümre meselelerinden uzakta bütün milletin bir merkezden idare edilmesi, Millî Mücadeleye karşı siyasetten vazgeçilmesi, tüm Müslümanların ve memleketine bağlı her ferdin milli menfaatlerden başka saiklerin tahriklerine kapılmadan hareket etmesi gerekiyordu. Bu lüzumlu davranış vicdani, insani, dinî ve vatani bir borçtu. Faik Ahmet son olarak Ferit Paşa'nın izlediği Anadolu'yu isyancı gösteren siyasetin Allah katında telin edileceğini, Ferit Paşa'ya düşenin Anadolu'yu anlamak ve Avrupa'ya anlatmak olduğunu ileri sürmüştür.²⁷ Nitekim Ferit Paşa kabinesinin Meclis-i Mebusanı feshetmesinin getirdiği zaruret nedeniyle Anadolu'da büyük bir meclisin toplandığı gazeteye yansımıştır. Bu haberde de İstanbul'un işgaliyle devletin idare makinasının yabancı güçlerin eline düşmesi, Hükümdarda ne karar alacak ne de özgür kalacak bir irade bırakılmadığı tekrarlanmış, İstanbul'da çeşitli etnik unsurları birbirlerine kırdırmak için tertipler düzenlendiği iddia edilmiştir.²⁸ Böylece İstikbal Gazetesi olağanüstü bir meclisin toplanmasının zaruriyetini halkın daha iyi anlamasını amaçlayan bir yayın politikası takip etmiştir.

25 Faik Ahmed, "Kabinenin Tebeddülü Münasebetiyle", *İstikbal*, 17 Nisan 1920, 1.

26 Osman Akandere ve Hasan Ali Polat, *Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin Milli Mücadele Karşısı Politikaları* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2011), 93, 107.

27 Faik Ahmed, "Kabinenin Tebeddülü Münasebetiyle", *İstikbal*, 17 Nisan 1920, 1.

28 Faik Ahmed, "Meclis-i Milli-i Fevkaladenin Küşadı", *İstikbal*, 27 Nisan 1920, 1.

2.2. Meclisin Meşruiyeti

Yeni meclisin kurulmasının zorunlu bir hal aldığı dönemde bu meclisin meşru bir yapıda olduğu da özellikle vurgulanmıştır. Esasen olağanüstü durumlar karşısında milletin kendisine müracaat edilmesi kararının Erzurum Kongresinde alındığı *İstikbal Gazetesi*'nde yer almıştır. Bu karara göre olağanüstü bir durumda kongre yeniden toplanacaktı. Bu durumda toplanacak olan meclis aynı zamanda bir kongre niteliği taşıyordu.²⁹

Meclisin meşruiyeti konusu son Meclis-i Mebusan Reisi Celaleddin Arif Bey'in Ankara'ya gelme kararıyla birlikte gündemde yer almıştır. İyi bir hukukçu olan Celaleddin Arif Bey'in fevkalade meclisin açılacağını bildiren genelgeyi onaylaması ve kamuoyuna duyurması Mustafa Kemal Paşa tarafından talep edilmişti. Celaleddin Arif Bey'e henüz yolda iken ulaşan bu talep karşısında Celaleddin Arif Bey'in verdiği cevap; olağanüstü meclisin toplanmasını desteklediği fakat bu kararın olabildiğince yasalara dayandırılması gerektiği şeklinde olmuştur. Celaleddin Arif Bey'e göre Kanun-i Esasi de olağanüstü durum için bir madde olmasa da Fransa Anayasası'nda mücbir sebepler yer almaktaydı. Bu anayasaya göre meclis yasa dışı olarak kapatılır ya da saldırıya uğrarsa, meclis üyelerinde kurtulabilenler vilayet ve liva meclislerinden seçilen ikişer üyeye birlikte uygun bir yerde toplanabilirdi. Böylece kapanan meclisin yeniden açılması ya da saldırının ortadan kaldırılması için gerekli olan kararlar alınabilirdi.³⁰

Celaleddin Arif Bey Ankara'ya geldikten sonra belediye başkanlıklarına çektiği bir telgrafta yapılan seçimin mevcut durum karşısındaki önemini ve hukuki geçerliliğinin olduğunu vurgulamıştır. Faik Ahmet'in yazısında telgraftan bahsedilmektedir. Memlekette yaşananların vahameti; memleketin varlığını sürdürebilmesinin yanında Türk milletinin yaşama hakkını ve geleceğini ilgilendirdiğinden yalnız Meclis-i Mebusan değil daha geniş yetkilere sahip olarak teşekkül edecek bir meclisin olması lüzumluuydu. Bu nedenle Ankara'da parlamento ve olağanüstü meclisin azalarının toplanmakta olması isabetli bir karar olarak görülmeliydi.³¹ Aynı sayıda telgrafın tam metni de bir iki eksik kelimeyle verilmiştir. Bu telgrafta Celaleddin Arif Bey; İstanbul'un işgalini devletin yürütme gücünü felce uğratan hukuksuz bir girişim olarak nitelemiş, milli müesseselere ve Meclise tecavüz edilmesinin ardından hukuk ve istikbalin korunmasının tek çaresini Anadolu'ya geçmek olarak görmüştür. Heyet-i Temsiliye'nin meclisin toplanması için gönderdiği genelgenin anayasaya ve diğer kanunlara uygun olduğunu belirten Celaleddin Arif Bey, bu genelgenin haklı bir emir olduğunu ve bu suretle gerçekleşecek milli iradenin, devlet hukukunu ve milletin garantör olacağı esasları içereceğine şüphe olmadığını söylemiştir.³² Celaleddin Arif Bey bu telgrafın yanı sıra yabancı ülkelerin İstanbul'daki olağanüstü temsilcilerine ve sefirlerine gönderdiği protestoda İstanbul'un işgali, Meclise ve anayasaya indirilen darbeye tepki göstermiş, bu davranışların milleti kendini savunma mecburiyetinde bıraktığını vurgulamıştır. Ona göre padişah ve halifeyi içine düştüğü esir

29 Faik Ahmed, "Meclis'in Fevkalade İntihabı Münasebetiyle", *İstikbal*, 7 Nisan 1920, 1.

30 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Haz. Kemal Bek (İstanbul: Bordo Siyah Klasik Yayınlar, 2007), 406-407.

31 Faik Ahmed, "Yine İntihab Meselesi", *İstikbal*, 10 Nisan 1920, 1.

32 "Mebusan Reisi Ankara'da", *İstikbal*, 10 Nisan 1920, 1.

hayatından kurtarmak için yapılacak teşebbüsler bütün Müslümanların ortak kararıydı.³³

Meclis-i Mebusanın resmen feshedilmesi de 17 Nisan 1920 tarihli İstikbal Gazetesinde yer almıştır. Buna göre 16 Nisan'da feshedilen Meclis-i Mebusan; içinde İngilizlerin de olduğu askerî bir kuvvet gelmiş ve burada bulunan beş on mebusu dışarı çıkartarak irade-i seniye ile Meclisin yürürlükten kaldırıldığını kendilerine iletmiştir.³⁴ Merkezi hükümete (İstanbul Hükümeti) ve hilafet gücüne İtilaf Devletleri tarafından uygulanan baskının bir amacı temin için yapıldığı, bu amacın da milletin hayrına olamayacağını ileri süren İstikbal Gazetesi; bu durumu anlamak, kavramak ve karşılık vermenin elbette ki milli iradeyi ve hâkimiyeti tecelli ettirecek hukuki bir vasıtayı zorunlu kıldığını belirtmiştir. Ankara'da toplanan Meclis bu vasıtanın kendisidir.³⁵

2.3.Meclisin Niteliği

Ankara'da açılacak olağanüstü meclis yayımlanan genelge gereği dağıtılan Meclis-i Mebusandan gelebilen mebuslar ile Anadolu'dan seçilen mebuslardan oluşacaktı. Seçilecek mebuslar Meclis-i Mebusan seçimlerindeki yasalara tabi olacak ve seçimlerde o dönemki idari birimler olan livalar esas alınacaktı. Adaylar her livadan beş üyenin seçileceği seçimlere bir parti ya da dernek aracılığıyla girebileceği gibi bağımsız olarak da katılabilecekti. Seçimler gizli oy, açık sayım ve salt çoğunluğun sağlanması ilkeleriyle gerçekleştirilecekti.³⁶ Bu kapsamda Meclis-i Mebusana mensup olarak seçimlere girmeden olağanüstü meclise katılma hakkı bulunan mebusların ilk kfilesi Ankara'ya gelmişti. Bu mebuslardan birisi de sabık Meclis-i Mebusan Reisi hukukçu Celeleddin Arif Bey idi. İstikbal Gazetesi bu gelişmeyi memnuniyet verici olarak nitelendirmiş ve Meclis-i Milli'nin (yeni açılacak meclisin) başında Celeleddin Arif Bey'in bulunmasını uygun görmüştür.³⁷ Seçimlerin sürmesine de değinen Gazete, her saniyesinin milletin hayatı ve memleketin geleceğiyle ilgisi olan bu hengâme de milli ve vicdani vazife için aceleci olunmasını istiyordu.³⁸

Bir milletin geleceğini kendi elinde bulundurduğu bir siyaset izlemesi hakkıydı. Hilafet ve saltanatın hükümsüz ve nüfuz edemeyecek hale getirilmesinden sonra milletin durumuna hâkim ve zapt olmak ihtiyacı ortaya çıkmıştı.³⁹ Anadolu'nun düşman işgali altında olmayan her köşesinden gelen mebuslar, Meclis görüşmelerinde Halifeye bir mektup yazılmasına karar vermişti. Bu mektupta milli müdafaanın düşman bayrakları baba ocaklarından çekilene dek devam ettirileceği, Padişahın tahtının etrafında her zamankinden sıkı bir şekilde toplanmış bulunulduğu belirtilmişti. Buna göre ilk söz de son söz de padişaha sadakattir.⁴⁰ İstikbal

33 "Mebusan Reisinin Protestosu", *İstikbal*, 10 Nisan 1920, 1.

34 "Meclis-i Mebusanın Feshi", *İstikbal*, 17 Nisan 1920, 1.

35 "Meclis-i Milli-i Fevkaladenin Küşadı", *İstikbal*, 27 Nisan 1920, 1.

36 Atatürk, a.g.e., 404.

37 "Mebuslar Ankara'ya Gidiyor", *İstikbal*, 7 Nisan 1920, 2.

38 "Bir Mebusun Telgrafı", *İstikbal*, 10 Nisan 1920, 2.

39 "Meclis-i Milli-i Fevkaladenin Küşadı", *İstikbal*, 27 Nisan 1920, 1.

40 "Büyük Millet Meclisinin Zat-ı Şahaneyeye Maruzatı", *İstikbal*, 9 Mayıs 1920, 1.

Gazetesi'nin sık sık saltanata ve hilafete bağlılık vurgusu yapması Millî Mücadele'nin halk nazarında daha çok desteklenmesi ve haklılığı konusunda Gazetenin kuruluş amaçlarına uygun bir politika izlendiğinin göstergesidir. Aynı zamanda Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yayın organı olan *İstikbal*, bölgesel olarak da milli bilinci uyandırma ve milli birliği sağlama gibi çeşitli misyonlara sahipti. Bu nedenle İstanbul hükümetinin gerçekleştiremediği işgal karşıtı, bağımsızlık mücadelesini desteklemek konusunda basının sahip olduğu propaganda gücünü kullanıyordu.

2.4.Meclisin Görevi

İstikbal Gazetesi'nin başyazarı Faik Ahmet Bey, olağanüstü meclise seçilecek azalar konusunun üstünde sıkça durmuştur. O'na göre, memleketçilik esası altında toplanacak bu azaların seçiminde dikkat edilecek unsurlar;

- Tesir altında kalmamak,
- Memleketin vaziyet ve ihtiyacına göre hareket edebilmek,
- Güvenilir olmak,
- Memleketin durumuna ilgi duymak,
- Sorunlara çözüm bulmak için vatansever bir hisle birlikte çalışabilmek,
- Uzlaşmacı olmak ve ihtilafa yol açmamaktır.⁴¹

Seçilecek azalar Ankara'da toplandıklarında memleketin geleceği hakkında önemli müzakerelerde bulunacaktı. Bu azalar çok ağır bir sorumluluğun altına girmişti ve alacakları kararlar İslam'ın bekası ve ortak geleceğini alakadar edecekti. Bu nedenle de tesir altında kalmadan selamet ve kurtuluş için hakiki ve makul düşünceler içerisinde olmak zorundaydılar.⁴²

Meclisin görevi hayat hakkı ve inkişafının onayını istemek, esareti kabullenmemek, hilafet ve saltanatın hürriyeti uğruna çalışmaktır.⁴³ Mukadderatını milletin kendisinin belirlemesi için çalışılacaktır. Bu sayede İstanbul ve diğer işgal altındaki vilayetlerin kurtarılması amaçlanıyordu.⁴⁴ Meclisin merasimlerle açılışı ve açılışın Cuma gününe denk getirilmesi nedeniyle gerçekleşen ritüeller de haberlere yansımıştır. Cuma namazının kılınması kurbanlar kesilmesi, Kuran-ı Kerim okunması da bunlardandır. Meclisin açılışı Trabzon'un Ortahisar Camisinde de anılmıştır.⁴⁵

Meclisin açılmasından sonra karşılaşılan tepkiler, Millî Mücadele için bir sorun teşkil etmekteydi. İngilizler satın aldıkları casuslar aracılığıyla Millet Meclisini ve hatta İzmir'in işgaline karşı silahla direnenleri Padişaha isyan etmekle suçlamışlardır. Buna karşılık gazetelere Mustafa Kemal imzasıyla verilen bir beyannamede amaçlarının isyan olmadığı, aksine;

41 Faik Ahmed, "Meclisin Fevkalade İntihabı Münasebetiyle", *İstikbal*, 7 Nisan 1920, 1.

42 Faik Ahmed, "Yine İntihab Meselesi", *İstikbal*, 10 Nisan 1920, 1.

43 Faik Ahmed, "Kabinenin Tebeddülü Münasebetiyle", *İstikbal*, 17 Nisan 1920, 1.

44 "Meclis-i Milli-i Fevkaladenin Küşadı", *İstikbal*, 27 Nisan 1920, 1.

45 "Meclis'in Küşadı", *İstikbal*, 24 Nisan 1920, 1.

- Halife ve padişahı kurtarmak,
- Anadolu'nun parça parça birilerinin eline geçmesini engellemek,
- İstanbul'u yeniden anavatana bağlamak olduğu açıklanmıştır.

Bu beyannameye göre Padişaha isyan yalanıyla amaçlanan vatani müdafaa eden kuvvetleri aldatarak vatani sahipsiz bırakmaktır.⁴⁶ İstikbal Gazetesi'nde yer bulan bu beyanname ile Millî Mücadele'nin haklılığı vurgulanırken, aynı zamanda Halife ve Padişaha karşı olunmadığının da propagandası yapılmıştır. Nitekim bu propaganda zamanın şartları gereği gerek yerel gerekse ulusal boyutlarda Millî Mücadele'yi destekleyen her mecrada dile getirilmiştir.

Sonuç

Dünya üzerinde amacı ne olursa olsun bütün silahlı veya silahsız mücadelelerin vazgeçilmez bir parçası propagandadır. Propagandanın en önemli aracı ise basındır. Türk Millî Mücadele'sinin nedenlerini ve haklılığını tüm dünyaya aktarabilmek için de basın araçları sürekli olarak kullanılmaya çalışılmıştır. Millî Mücadele karşıtları da yine basın yoluyla faaliyetler yürütmüşlerdir. Sivas Kongresinden sonra mücadeleyi desteklemek ve katkı sağlamak şiarıyla İrade-i Millîye Gazetesi çıkarılmıştı. Yerel olarak da gazetecilik faaliyetleri teşvik edilmiştir. Trabzon'da 10 Aralık 1918 tarihinde yayın hayatına başlayan İstikbal Gazetesi de aynı amaç doğrultusunda bir yayın politikası izlemiştir. Ancak yine Trabzon'da yayımlanan Selamet Gazetesi de karşı bir propagandanın örneğini teşkil etmiştir. TBMM'nin açılış sürecinde haftada iki kez çıkan İstikbal Gazetesi, gelişmeleri okuyucularına aktarırken Millî Mücadele'nin ve yeni bir meclisin açılması gerekliliğinin üzerinde durmuştur. İstanbul'un işgaliyle saltanat ve hilafet makamlarının düştüğü durum vurgulanmış, memleketin geleceği için baskı altında kalmadan özgürce karar verebilen bir meclisin açılması zaruretinin doğduğu ileri sürülmüştür. TBMM'ye seçilecek olan mebusların sahip olması gereken özellikleri vatanseverlik dairesi etrafında ele alan gazete, Padişah ve Halifeye olan sadakatin de kesinlikle devam ettiğini belirtmeyi ihmal etmemiştir. İstikbal Gazetesi'nde saltanat ve hilafet makamlarının Millî Mücadele karşıtı tutumunun yabancı baskısı altında ve bir nevi esaret içerisinde olmalarından kaynaklandığı, Millî Mücadele'nin bu durumu düzeltebileceği vurgulanmıştır. Ayrıca TBMM'nin meşruiyetine ve görevlerine de yer veren İstikbal Gazetesi, hukuki dayanağı konusunda mücbir bir sebep olarak İstanbul'un işgalini göstermiştir. Bu doğrultuda Meclisin görevi de ülkenin çeşitli yerlerindeki işgali engellemek, İstanbul'u yeniden anavatana bağlamak, Halife ve Padişahı kurtarmaktır.

İstikbal Gazetesi'nin yayın yoluyla zor şartlar altında sürdürdüğü mücadelenin sahadaki teşkilat yapısını Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti oluşturmuştur. Bu Cemiyetin yayın organı olan İstikbal Gazetesi böylece daha etkili bir konuma ulaşmış ve halkı gerek bölgesel gerekse ulusal çaptaki bağımsızlık mücadelesine davet etmiştir. Bu çağrısıyla Trabzon şehrinin dışında Doğu Karadeniz Bölgesini de etkilemeyi başaran İstikbal Gazetesi, Batum'a dahi ulaşıyordu.

46 Mustafa Kemal, "Milletle Beyanname", İstikbal, 26 Nisan 1920, 1.

Çoğu zaman haber kaynakları Anadolu Ajansı, İstanbul ve Ankara gazeteleri olan İstikbal Gazetesi, Trabzon'un coğrafi konumundan ötürü Batum üzerinden gelen Gürcü gazeteleri ve Moskova telsizi gibi kaynaklardan da faydalanmıştır. Dolayısıyla Ankara'da bir Millet Meclisi'nin açılışını tüm yönlerden ele alarak bölge halkına anlatmakta İstikbal Gazetesi önemli bir rol oynamıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

“Mebuslar Ankara'ya Gidiyor”. *İstikbal*, 7 Nisan 1920.

“Bir Mebusun Telgrafı”. *İstikbal*, 10 Nisan 1920.

“Mebusan Reisi Ankara'da”. *İstikbal*, 10 Nisan 1920.

“Mebusan Reisinin Protestosu”. *İstikbal*, 10 Nisan 1920.

“Meclis-i Mebusanın Feshi”. *İstikbal*, 17 Nisan 1920.

“Meclis'in Küşadı”. *İstikbal*, 24 Nisan 1920.

“Meclis-i Millî-i Fevkaladenin Küşadı”. *İstikbal*, 27 Nisan 1920.

“Büyük Millet Meclisinin Zat-ı Şahaneye Maruzatı”. *İstikbal*, 9 Mayıs 1920.

Akandere, Osman ve Hasan Ali Polat, *Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin Millî Mücadele Karşısı Politikaları* Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2011.

Akşin, Sina. *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele Cilt III Sevr'de Ölüm*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

Albayrak, Hüseyin. *Dünden Bugüne Trabzon Basını*. 1. Cilt. Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayını, 2010.

Atatürk, Mustafa Kemal. *Nutuk*. Hazırlayan Kemal Bek. İstanbul: Bordo Siyah Klasik Yayınlar, 2007.

Barutçu, Faik Ahmet. *Siyasi Hatıralar*. 1. Cilt. Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları, 2001.

Baysal, Bekir Sıtkı. *Heyet-i Temsiliye Kararları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1974.

Çapa, Mesut. “Millî Mücadele Döneminde İstikbal Gazetesi”, Atatürk yolu Dergisi 3/10 (1992): 133-168.

Çapa, Mesut. *Millî Mücadele Döneminde Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*. Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 1998.

Çapa, Mesut. *Faik Ahmet Barutçu Hayatı ve Kişiliği*. Trabzon: T.C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 1998.

- Erim, Nihat. *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*. 1. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1953.
- Faik Ahmed. “Meclis’in Fevkalade İntihabı Münasebetiyle”. *İstikbal*, 7 Nisan 1920.
- Faik Ahmed. “Meclisin Fevkalade İntihabı Münasebetiyle”. *İstikbal*, 7 Nisan 1920.
- Faik Ahmed. “Yine İntihab Meselesi”. *İstikbal*, 10 Nisan 1920.
- Faik Ahmed. “Kabinenin Tebeddülü Münasebetiyle”. *İstikbal*, 17 Nisan 1920.
- Faik Ahmed. “Meclis-i Millî-i Fevkaladenin Küşadı”. *İstikbal*, 27 Nisan 1920.
- Faik Ahmed. “Maksadımız Emelimiz”. *İstikbal*, 27 Ocak 1921.
- Güneş, İhsan. *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Keskin, Ömer Ali. “Millî Mücadele’ye Giden Yolda Bir Gazetenin Doğuşu; “İstikbâl”. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/2 (2014): 183-198.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Çeviren Metin Kıratlı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.
- Millî Egemenlik Belgeleri*. Ankara: TBMM Basımevi, 2015.
- Mustafa Kemal, “Millele Beyanname”, *İstikbal*, 26 Nisan 1920.
- Odabaşoğlu, Cumhuri. *Trabzon Millî Mücadele Yılları Basını*. Trabzon: Eser Ofset, 1993.
- Öksüz, Hikmet ve Veysel Usta. *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu Hayatı, Hatıratı ve Trabzon'un Yakın Tarihi*. Trabzon: Serander Yayınları, 2008.
- Özel, Sabahattin. *Millî Mücadelede Trabzon*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.
- Tansel, Selahattin. *Mondros'tan Mudanyaya Kadar III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.

IV. Murat Dönemi Osmanlı Seferlerinde Konar-Göçerlerin Et Temini ve Taşımacılık Hususundaki Rollerini

Role of Nomads in Meat Supply and Transportation in the Ottoman Campaigns of Murat IV Period

Süleyman POLAT¹

ÖZ

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu sağlayan en temel etkenlerden birisi konar-göçer Türkmenlerin sağladığı katkıydı. Nitekim konar-göçer Türkmenler Osmanlı Devleti'nin kuruluş aşamasında sağladıkları dinamizmin yanında, askerî çatışmalara verdikleri destek ile de yeni devletin oluşumunda etkili olmuştu. Ancak devletin kuruluş sürecinin tamamlanması, merkez, taşra ve askerî teşkilatının gelişmesiyle beraber konar-göçer grupların askerî sahada üstlendikleri rol de değişmişti. Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarındaki durumunun aksine konar-göçerler savaşın merkezindeki rollerini kaybetmişse de ilerleyen dönemlerdeki Osmanlı savaşlarında üstlendikleri rolleri değiştirerek devam etmişti. Bu çalışmada merkezîyetçi yapının oluşup devlet teşkilatının gelişmesine bağlı olarak, XVII. yüzyıldaki örnekler dâhilinde Osmanlı Devleti'nin askerî faaliyetleri içerisinde konar-göçerlerin savaşlardaki değişen rolü ele alınmaktadır. Buna göre konar-göçerlerin beyliğin kuruluş sürecinde verdikleri askerî destekten, zaman içerisinde üretim yapan ve vergilerini ödeyen tebaaya dönüşmeleriyle birlikte, savaşlarda üstlendikleri aynı yükümlülüklere yer verilmiştir. Bu kapsamda incelenen sefer örneklerinde, konar-göçerlere tarh edilen aynı vegiler ve bu cemaatlerden yapılan koyun satın almalarıyla ordunun işe meselesine sağladıkları katkıdan bahsedilmiştir. Yine ordunun taşıma işinde kullanılmak amacıyla konar-göçer cemaatlerden hangi yöntemlerle, ne şekilde yük hayvanlarının temin edildiği incelenmiştir. Tüm bu süreçte konar-göçerlerin yükümlülüklerini hangi ölçüde yerine getirdiği çalışmanın bir diğer odak noktasını oluşturmuştur.

Anahtar kelimeler: Konar-göçerler, Sefer Organizasyonu, IV. Murat, Bağdat, Koyun ve Deve Tedariki

ABSTRACT

As it is known, one of the main factors, which facilitated the establishment of the Ottoman Empire, was the contribution of nomadic Turkmens. These nomadic Turkmens were influential in the formation of the Ottoman State with their support in military conflicts as well as their dynamism in the foundation phase of the new state. However, the role of nomadic groups in the military field changed with the completion of the foundation process and development of central, provincial and military organisation. Although the nomads lost their central role in war, contrary to the earlier periods of the Ottoman State, their role in the Ottoman wars in later periods transformed and continued. This study discusses

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Süleyman Polat (Doç. Dr.),

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye

E-posta: suleymanpolat@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-1939-7293

Başvuru/Submitted: 03.06.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:

29.07.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:

14.09.2020

Kabul/Accepted: 03.10.2020

Online Yayın/Published Online: 25.11.2020

Atıf/Citation: Polat, Süleyman. "IV. Murat Dönemi Osmanlı Seferlerinde Konar-Göçerlerin Et Temini ve Taşımacılık Hususundaki Rollerini." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 30, 2 (2020): 671-698.

<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.747348>

the changing role of nomads in wars as part of the military activities of the Ottomans depending on the formation of a centralist structure and development of state organisation, with examples from the 17th century. It indicates the real obligations of nomads in wars as part of their new status in the military organisation, with their transformation from a people who provided support to principality forces to subjects who engaged in production and paid tax over time. In the campaign examples examined within this scope, this study also discusses the in-kind taxes levied on nomads and their contribution to the subsistence of the army in terms of purchasing sheep from these communities. In addition, this study examines the methods by means of which animals were obtained from nomadic communities to be used in military transportation duties. The extent to which nomads fulfilled their obligations in this whole process constitutes another focus of the study.

Keywords: Nomads, Campaigns, Murat IV, Baghdad, Sheep and Camel Supply

EXTENDED ABSTRACT

The Ottoman Empire conducted its military activities, particularly during the course of foundation of the Beylic, with the forces provided by the nomadic Turkmen groups. However, formation of a state organisation upon expansion of the borders also led to a change in military structure. Sultan's household soldiers at the headquarters and the soldiers deployed under the manorial system within provincial organisation changed the role of nomadic communities in wars, as well. The nomads, who had once been groups fighting in the frontlines in the wars, turned into citizens who produced, paid tax and undertook the tasks assigned to them during the time of war. Under these new conditions, the role of nomads during Ottoman wars was to contribute through the animals they raised and provide service. This service involved satisfying the need for meat of the army with the sheep they fed, and providing logistics support by selling their camels or transporting the loads of the army.

One of the basic principles of the Ottoman campaign organisations was, as far as possible, to supply the food and other ammunition required by the army from the people in and around the expedited region. Accordingly, considering the living areas of the nomadic communities like Bozulus, Danişmendlü, Türkmen-i Halep and Yeni-il during the second half of the XVI century and the first half of the XVII century, the roles played by the said groups multiplied during the campaigns of the Ottoman Empire towards the east. Particularly, during the periods when the battle between the Ottoman Empire and Safavid Dynasty arose, such as in the era of Murat IV, demands from the nomadic rayah in the region increased. During the era of Murat IV, the Campaign of Hüsrev Paşa to Baghdad, the Revan Campaign participated in by the Sultan in person and the Baghdad Campaign in 1638, were good examples to observe contributions of the nomadic communities to Ottoman campaigns. Thus, this study focused on the contribution of nomads to the campaigns towards the east during the era of Murat IV.

One of the most important items of food for the Ottoman Campaign organisations was meat. It was the most critical product in terms of the supplying process as it was required to be supplied fresh and consumed before spoilage within the time frame of the conditions. In the Ottoman Empire, the need for meat was substantially satisfied by means of the sheep raised by the nomads. This was the case during organisation of the campaigns, as well. The sheep

required for the meat needs of the soldiers was supplied through the extraordinary taxes and purchases, which had been rendered a liability. Within the frame of the campaigns mentioned in the details of the study, how much meat was supplied from which nomadic community was demonstrated with examples of documents. Moreover, how much of the quantity of sheep demanded from the nomads during the Revan and Baghdad campaigns was also collected. In doing so, it was aimed to find out which nomad, by name, fulfilled his liability to what extent. In addition, it was also aimed to determine the setbacks and question the reasons hereof.

Transportation in Ottoman campaign organisations during the early modern period was largely performed by means of camels. The direction of the campaigns, east, west, north or south, had not changed this. Thus, the leading camel producers within the Ottoman society were the nomads. Naturally, the first group to consult for supplying camels during campaign organisations was the nomadic people. The camels were supplied by the nomads in two ways. The first one was supplying camels by demanding the *avarız*, an extraordinary tax, in kind. The other one was, as in the supply of sheep, purchasing the camels in exchange for a set price. In this study, by which methods and in what quantities camels were demanded from the nomadic people during the Revan and Baghdad campaigns were put forward. Furthermore, to what extent those demands were satisfied by the related people was determined. In addition, the tasks regarding logistics support to the army undertaken by the nomadic groups were examined. In the light of the campaigns examined accordingly, the distances along which the military ammunition were transported and the price paid in consideration were found. Moreover, data relating to the financing of the said transportation were given. Finally, all these data obtained from the archives were subjected to a general evaluation in the assessment part of the study.

1. Giriş

Bilindiği üzere Moğol baskıları sebebiyle Anadolu'ya göç eden Türkmenlerden olan Osmanlılar yerleştikleri Anadolu'nun Batı ucunda kısa zaman içerisinde kayda değer bir siyasi teşekkül meydana getirmişlerdi. Osmanlı Beyliği'nin siyasi yapılanma sürecinde dayandığı en temel faktör "savaşçı bölükler" halinde teşkil edilmiş aşiret kuvvetleriydi. Nitekim konar-göçer unsurların yaşam biçiminin ve boy teşkilatının ortaya çıkardığı bir özellik olan "savaşçı bölükler" sayesinde, tarihte Selçuklu, Harizmşah, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevi gibi pek çok Türk devleti kurulmuştu¹. Benzer bir biçimde Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecinde de konar-göçer Türkmenlerin² sağladığı kuvvetler askerî teşkilatın ana unsurunu oluşturmuş, dolayısıyla Türkmenler bizzat askerî faaliyetlerin içerisinde yer almışlardı. Öyle ki Osmanlı Beyliği'nin ilk büyük ve ciddi çarpışması olan Bafeus muharebesinde³, Osman Gazi'ye bağlı kuvvetlerin hemen hemen hepsi atlı konar-göçer Türkmenlerden oluşmaktaydı. Bu savaşta mevcut asker potansiyeli dikkate alınarak Bizans'ın piyade ağırlıklı kuvvetlerine karşı klasik Türkmen savaş taktikleri uygulanmış ve savaş kazanılmıştı⁴.

Bafeus savaşından yaklaşık otuz sene sonra Orhan Gazi döneminde yine Bizans ile vuku bulan Pelekanon (Eskihisar) savaşı da Türkmen kuvvetlerinden oluşan atlıların ağırlıkta olduğu bir güçle kazanılmıştı. Ancak bu savaş Osmanlı Devleti'nde ordunun merkezinde hafif zırhlı süvarilerden oluşan birliklere dayanan klasik Türkmen savaş geleneğinden kopuşun başlayıp, ağırlıklı olarak piyadelerin kullanılacağı bir savaş sisteminin habercisiydi⁵. Bununla beraber bahsedilen değişim tedrici suretle yaşanırken XIV ve XV. yüzyıllarda Türkmen menşeli kuvvetler ordunun sayı bazında büyük kısmını oluşturmaktaydı⁶. I. Kosova savaşında ordunun merkezinde I. Murat'la beraber yaya ve yeniçerilerden oluşan askerler bulunmakla birlikte, sağ ve sol kanatta Türkmen kökenli kuvvetler yer almıştı. Özellikle savaş planının önemli bir parçasını akıncı beylerinden Evrenos Bey üstlenmişti. Yine sağ kanatta Rumeli'nin önemli akıncı beyleri yer almıştı⁷. XV. yüzyıl ortalarına gelindiğindeyse Batı'daki rakiplerin güçlenmesi ve

1 Feridun Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 15-16.

2 "Konar-göçer" ifadesi temel yaşam ihtiyaçlarını hayvan üretimine bağlamış, bu nedenle hareket hâlinde bir hayatı benimseyen toplulukları ifade etmek için kullanılan bir tabirdir. Konar-göçerlik İslamiyet öncesi ve sonrasında Türkmen grupları tarafından çoğunlukla benimsenmiş bir yaşam biçimiydi. Osmanlı kaynaklarında konar-göçerler için "göçer", "haymâne taifesi", "göçebe taifesi", "yörük", "yörükân", "Türkmen" "Türkmanan", "cemaat-i Türkman", "aşiret" gibi ifadeler kullanılmıştır. Bkz. İlhan Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler* (İstanbul: Eren Yayınları, 2006), 158; Tufan Gündüz, "Konar-göçer", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 26, (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 161-163. Bu nedenle çalışmada, "konar-göçer" ifadesinin yanında "konar-göçer cemaat(ler)", "konar-göçer reaya" ya da "tebaa", "konar-göçer Türkmen(ler)", "konar-göçer aşiret(ler)" gibi anlatımın yapıldığı yerde kullanılan kaynağa bağlı olarak, kaynaktan geçen tabirler kullanılmıştır.

3 Bu savaşın süreciyle alakalı ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalıcık "Osman Gazi'nin İznik (Nicaea) Kuşatması ve Bafeus Savaşı", *Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, Der. Oktay Özel-Mehmet Öz, (Ankara: İmge Yayınları, 2005), 301-339.

4 Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, 17-18.

5 Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, 21.

6 Bu süreci anlatan bir başka kaynak için bkz. Abdullah Saydam, "Sultanın Özel Statüye Sahip Tebaası: Konar-Göçerler", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20 (2009), 12-14.

7 Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, 119-120.

bu güçlü rakiplerin daha modern silahlarla mücadele vermesi, Türkmenlerden teşekkül edilen ve geleneksel Türkmen savaş teçhizatıyla teşkil edilmiş savaşı grupları olumsuz etkilemeye başlamıştı⁸. Nitekim II. Kosova Savaşı'nda ateşli silahları kullanan Yanko'ya karşı savaşın kazanılmasında kritik rolü üstlenen askerî grup, ordunun merkezinde bulunan yeniçeriler ve azapları⁹. Bu savaş aynı zamanda XIV. yüzyılın ikinci yarısından XV. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı genişlemesinde önemli rol oynayan akıncı beylerinin ve Türkmenlerden oluşan akıncı kuvvetlerinin ateşli silahlar karşısında aksamaya başladıklarını da göstermişti¹⁰. Bu durumun en çarpıcı etkisi ise, Türkmenlerden oluşan savaşçı grupların tedrici suretle geri plana düşmesiydi. Öyle ki Fatih Sultan Mehmet'in merkezi devlet teşkilatını oturtması ve kapıkullarına dayalı ateşli silahları kullanan askerî sınıfı genişletmesi ve geliştirmesiyle Rumeli'nde gaza liderliğini yürüten akıncılar önemini kaybetmişti. Her ne kadar varlığını XVII. yüzyıla kadar sürdürseler de XVI. yüzyılın başlarından itibaren bu grubun savaşlardaki etkinlikleri iyice azalmış, artık sadece batıdaki değil, doğudaki seferlerde de kendilerine biçilen daha küçük ölçekli görevleri ifa etmeye başlamışlardı¹¹.

Anlaşılacağı üzere zaman içerisinde değişen askerî koşullar ve yeni fetihler askerî teşkilatın da değişimini kaçınılmaz kılmış, bu çerçevede devletin ihtiyaçlarını karşılayacak, yeni fethedilen yerleri koruyacak ve fetihlerin devamını sağlayacak, bir askerî teşkilat oluşturulmuştu. Tımar teşkilatının Osmanlı taşra teşkilatı içerisinde oturtulması, kapıkulu askerleri adı verilen düzenli profesyonel ordunun oluşturulması ve sayılarının sürekli artması zaman içerisinde konar-göçerler seferlerdeki savaşçı rolünü değiştirmişti. Nitekim XVI. yüzyıldan itibaren diğer Osmanlı tebaası gibi Türkmenlere seferlerde biçilen görev, hangi işle meşgulse hangi üretimi yapıyorsa o işi sürdürmeleri ve savaş esnasında ordunun her türlü ihtiyacını karşılayarak destek olmalarıydı. Öyle ki bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin devlet teşkilatını oluşturmasının akabinde, konar-göçer gruplara verilen yeni roller çerçevesinde bu grupların savaşlara katkısı ele alınmıştır. Bununla beraber bu çalışmanın odağında bulunan konar-göçer cemaatler birçok akademik çalışmanın inceleme konusunu oluşturmuştur. Bu çalışmalar başta tahrir defterleri olmak üzere arşiv kaynakları temel alınarak hazırlanmıştır. Söz konusu araştırmaların odak noktasını konar-göçerlerin nüfusu, yaşam alanları, iktisadi sahadaki faaliyetleri, olağan vergi düzeni içerisindeki hazineye katkıları, merkez teşkilatıyla olan ilişkileri gibi konular

8 Özellikle savaşı birliklerin değişimiyle konar-göçerler geri hizmette kullanılmaya başlanmıştı. Sadullah Gülten, *XVI. Yüzyılda Batı Anadolu'da Yörükler* (Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 63.

9 Feridun Emecen, "Kosova Savaşları", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 26, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 223.

10 Halil İnalçık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları* (İstanbul: İsam Yayınları, 2010), 154.

11 Abdulkadir Özcan, "Akıncı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 2, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 250; Gabor Agaston, "Savaş", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 36, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 197.

oluşturmuştur¹². Bunun yanında konar-göçer aşiretlerin farklı tarihlerdeki iskânı üzerine yapılmış çalışmalar da mevcuttur¹³. Ancak bu çalışmalarda konar-göçer cemaatlerin savaş gibi olağanüstü zamanlarda hangi koşullarda nasıl roller üstlendiklerine sistemli bir biçimde değinilmemişti¹⁴. Bunun yanında sefer organizasyonu çerçevesinde yapılmış çalışmalarda da benzer durum söz konusuydu. Bu tür çalışmaların odak noktası ordunun sefere hazırlığı, menzil yerleri, ordunun yürüyüşü, kışlak organizasyonu, seferin finansmanı gibi başlıklar oluşturmuştur¹⁵. Bu tarz çalışmalarda nakliye ve iaşe organizasyonu faslında kısmen konar-göçer cemaatlerin katkılarından bahsedilmiştir¹⁶. Lakin yapılan çalışmaların kurgusu doğrultusunda konar-göçerlerin sefere katkısı muhtelif başlıklar içerisinde dağılmış vaziyetteydi. Dolayısıyla bir bütünlük arz etmemektedir. Nitekim bu çalışmanın amacı Osmanlı taşra toplumunun önemli bir parçası olan konar-göçerlerin XVII. yüzyılın ortalarında vuku bulan seferlerdeki rolünü daha sistematik bir biçimde ortaya koymaktır. Bu doğrultuda IV. Murat devrinde düzenlenen üç doğu seferi incelemeye konu olmuştur. Özellikle sefer organizasyonlarıyla ilgili ayrıntılı bilgilerin bulunduğu, Hüsrev Paşa'nın Bağdat (1630), 1635 Revan ve 1638 Bağdat seferleri esnasında, sefer bölgesinde bulunan konar-göçer grupların organizasyonlarda aldıkları roller üzerinde durulacaktır.

-
- 12 Bu tarz çalışmalara örnek olarak bkz. Tayyib Gökbilgin, *Rumelide Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1957); Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*; Sadullah Gülten, *XVI. Yüzyılda Batı Anadolu'da Yörükler*; Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler Cemaatleri ve Oymaklar (1453-1650)*, 1. cilt, (Ankara: TTK Yayınları, 2009); Tufan Gündüz, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Danişmendli Türkmenleri* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2005); Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015); Davut Şahbaz, *XVI. Yüzyılda Ulu Yörük Teşekkülleri (Etrak-ı Büzürk)* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018); İlhan Şahin, "1638 Bağdat Seferinde Zahirî Nakline Memûr Edilen Yeni-il ve Halep Türkmenleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 33 (1982), 227-234; Onur Usta, "Celâlîliğin Türkmen Cephesi: 17. Yüzyıl Anadolu Kırsalında Türkmen Voyvodası ve Türkmenler" *Kebikeç* 33 (2012), 49-86; Ömer Düzbakar, "Hüdavendigâr Sahasında Konar-Göçerler", *Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/1 (2003), 61-74.
- 13 Örnek olarak bkz. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı* (İstanbul: Eren Yayınları, 1987); Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi* (Ankara: TTK Yayınları, 2014).
- 14 Çalışmada, bahsedilen bu genel araştırmalarda dağınık halde yer alan muhtelif bilgilere yeri geldiğinde göndermeler yapılmıştır. Bu çerçevede, özellikle sefer bölgesinde yaşayan Bozulus, Danişmendli, Halep ve Yeni-il Türkmenlerinden bahsedilirken Gündüz'ün ve Şahin'in çalışmalarına atıflar yapılmıştır.
- 15 İlgili çalışmalara örnek olarak bkz. Caroline Finkel, *Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, (Wien: VWGÖ, 1988); Ömer İşbilir, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İaşe, İkmal ve Lojistik Meseleleri* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996); Mehmet Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu (Mora Fethi Örneği 1714-1716)* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2007); Hakan Yıldız, *1711 Prut Seferi'nin Lojistik Faaliyetleri*, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2000); Meryem Kaçan Erdoğan, *II. Viyana Kuşatması* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2001); M. Nuri Türkmen, *Kamanıçe Seferinin Lojistik Hazırlıkları* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002); Tahsin Ünal, *IV. Murat ve Bağdat Seferi* (Ankara: Berikan Yayınları, 2001); Mehmet İnbaşı, *Ukrayna'da Osmanlılar Kamanıçe Seferi ve Organizasyonu (1672)* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2004); Süleyman Polat, *IV. Murat'ın Revan Seferi Organizasyonu ve Stratejisi* (Ankara: ATASE Yayınları, 2015).
- 16 Bu doğrultuda özellikle, IV. Murat'ın Bağdat ve Revan sefer organizasyonlarını temel alan Ünal'ın ve Polat'ın çalışmalarına yeri geldiğinde atıflar yapılmıştır.

2. IV. Murat Dönemi (1623-1640) Osmanlı Ordusunun Et İhtiyacının Karşılmasında Konar-Göçerler

Konar-göçer cemaatlerin Osmanlı seferlerinde üstlendikleri roller, Osmanlı iktisadi hayatında yerine getirdikleri faaliyetlerden farksız değildi. Nitekim bu grubun Osmanlı iktisadi hayatı içerisinde temel işlevi hayvancılık ve hayvancılığa bağlı üretim faaliyetleriydi¹⁷. Bu kapsamda konar-göçer cemaatlerin en önemli rolü ürettikleri hayvanlarla yerleşik nizamda yaşayan tebaanın et ihtiyacını karşılamalarıydı. Öyle ki bu ihtiyacı sayıları milyonları bulan besledikleri koyunlarla sağlamışlardı¹⁸. Bununla beraber konar-göçer gruplar besledikleri hayvanlarla sadece Osmanlı toplumunun değil, aynı zamanda Osmanlı ordusunun da et ihtiyacını temin etmişlerdi¹⁹. Özellikle savaş zamanlarında bu husus daha önem arz etmişti.

Herhangi bir savaş esnasında Osmanlı ordusunun et ihtiyacı karşılanırken iki temel yöntem kullanılmıştı. Bunlardan biri etin olağanüstü vergiler dâhilinde tedarik edilmesi diğeri ise iştirâ yöntemiyle temin edilmesiydi. Konar-göçer tebaadan da et, bahsedilen yöntemler kullanılarak talep ediliyordu. Bunun yanı sıra Osmanlı seferlerinde iaşe temin yöntemlerinde uygulanan temel prensip, ihtiyaç duyulan iaşe maddesi yahut mühimmatı en yakın bölgeden sağlamaktır²⁰. Bu genel prensibe et temininde de mümkün mertebe riayet edilmişti. Öyle ki çalışma kapsamında ele alınacak seferler olan doğu seferlerinde, bölgede yaşamını sürdüren Türkmen boylarına et temini hususunda sıkça başvurulmuştu. Bu kapsamda IV. Murat devri doğu seferlerinde et ihtiyacı büyük ölçüde Bozulus, Danişmendlü, Yeni-il ve Halep Türkmenleri olmak üzere bölgedeki konar-göçer tebaadan tedarik edilmişti.

2.1. Hüsrev Paşa'nın Bağdat Seferi'nde (1630) Ordunun Et Teminine Konar-Göçerlerin Katkısı

IV. Murat döneminde Safeviler tarafından ele geçirilen Bağdat'ın yeniden fethedilmesi için düzenlenen seferlerden birisi Hüsrev Paşa'nın seraskerlik yaptığı Bağdat seferiydi. Hüsrev Paşa'nın Haziran 1629'da serasker sıfatıyla Üsküdar'a geçmesiyle başlayan sefer yaklaşık 1,5 yıl devam etmiş, fakat neticesiz bir deneme olarak kalmıştı²¹. Bununla beraber uzun süreli bir organizasyon olan Hüsrev Paşa'nın Bağdat Seferi sürecinde önemli hazırlıklar da yapılmıştı. Nitekim bu hazırlık ve sefer sürecinde konar-göçer cemaatlere de önemli roller düşmüştü. Konar-göçerler savaş esnasındaysa et ihtiyacını karşılama işini üzerine düşen yükümlülükler vasıtasıyla yerine getirmişlerdi. Hiç şüphesiz bunların başında sürsat yükümlülüğüyle temin edilen koyun gelmekteydi. Sürsat arpa, un, ekmek, sadeyağ, bal, koyun, odun gibi ağırlıklı olarak

17 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, 20.

18 Tufan Gündüz, *Bozkırın Efendileri-Türkmenler Üzerine Makaleler* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015), 123.

19 Usta, "Celâliğin Türkmen Cephesi: 17.Yüzyıl Anadolu Kırsalında Türkmen Voyvodası ve Türkmenler", 51.

20 Polat, *IV. Murat'ın Revan Seferi Organizasyonu*, 409-410.

21 Sefer süreciyle ilgili bkz. Kerim Yans, *IV. Murad Devrinde Osmanlı-Safevî Münasebetleri* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü, 1977), 103-112; Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevî Münasebetleri* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014), 174-193; Halil İnalıcık, "Hüsrev Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 19, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 38-39.

iaşe maddelerinden oluşan ve seferler esnasında Osmanlı tebaasının genelinden aynı alınan bir yükümlülüktü²². Bununla birlikte konar-göçer gruplar bu maddeler içerisinde ağırlıklı olarak koyun ürettiklerinden, sürsat mukabilinde tarh ve tahsil edilen koyun üzerinden gerçekleşmişti. Nitekim Hüsrev Paşa'nın Bağdat Seferi'nde ordunun iaşe ihtiyaçlarının karşılanması adına sürsat kapsamında konar-göçer cemaatlerden kayda değer miktarlarda koyun talep edilmişti.

Tablo 1: Hüsrev Paşa'nın Bağdat Seferi'nde (1630) Konar-Göçer Cemaatlerden Sürsat Mukabilinde Talep Edilen Koyun²³

Cemaat Adı	Talep Edilen Koyun	Cemaat Adı	Talep Edilen Koyun
Bozulus	5.000	Türkmen-i Yeni-il	5.000
Türkmen-i Halep	5.000	Karaulus	5.000
Danişmendlü	2.000	Şikaki	5.000
Lekvanik	2.000	Türkmen-i Yeni-il	10.000
Bozulus (An canib-i Anadolu)	5.000	Perakende-i Bozdoğan	5.000
Toplam	49.000		

Tablo 1'den anlaşılacağı üzere Hüsrev Paşa'nın Bağdat Seferi esnasında sefer bölgesinde yer alan sekiz farklı konar-göçer cemaatten sürsat mukabilinde 49.000 adet koyun talep edilmişti. Bu süreçle ilgili incelenen kaynakta, konar-göçer cemaatlerden Hüsrev Paşa'nın Bağdat Seferi için istenen sürsat koyunlarının tarh ve tahsil süreciyle ilgili malumat da mevcuttur. Buna göre 1628-9 (H.1038) yılında talep edilen bu koyunların teslimi yaklaşık bir yıl sonra 1629-30 (H.1039) yılında, esnasında gerçekleşmişti. Bu süreçte sürsat mükellefiyeti çerçevesinde istenilen koyunlar, belirtilen yerlerde ordu koyun eminine temessük karşılığı teslim edilmişti. Mesela Karaulus Cemaati'nden talep edilen 5.000 adet koyun 2 Ocak 1630 (17 Cemâziyelevvel 1039) tarihinde Musul menziline ordu koyun eminine teslim edilmişti. Ne var ki büyük çoğunluğu Türkmenlerden oluşan konar-göçer cemaatlerin teslim etmekle yükümlü oldukları koyunların bir kısmını veremedikleri de vakiydi. Öyle ki Türkmen-i Yeni-il Cemaati'nin vermekle yükümlü olduğu 5.000 koyundan ancak 2.180 adedi 30 Ağustos 1629 (10 Muharrem 1039) tarihinde teslim edilmiş, 2.820 adediye bakiye kalmıştı. Danişmendlü Türkmenleri ise mükellefiyetlerinin büyük kısmını tamamlamış, yani 2.000 koyunun 1.971 adedi 3 Eylül 1629 (14 Muharrem 1039) tarihinde koyun eminine teslim edilmişti. Anadolu canibindeki Bozulus Türkmenleri ise vermeleri gereken 5.000 koyunun 2.946 adedinin teslimini sağlamışlardı. Bakiye kalan 2.056 koyun için ise her bir koyun karşılığı 2 kuruş üzerinden bedel ödemeleri istenmişti²⁴.

22 Lütfi Güçer, *XVI-XVII Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1964), 93.

23 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Defteri, Mevkufat Kalemi Defterleri (D.MKF), 27441.

24 BOA, D.MKF. 27441, 61. İlgili süreçte Bozulus Türkmenlerinden sürsat çerçevesinde gönderemedikleri koyunların yerine, 2 kuruş bedel belirlenerek nakdî ücretinin istendiği bir başka belge örneği için bkz. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD) 3475, 31.

Hüsrev Paşa'nın Bağdat Seferi için konar-göçer cemaatlerden 1628-9 (H.1038) tarihinden sonraki yıllarda da sürsat kapsamında koyun talep edilmişti. Ancak savaş esnasında bir kısım koyun talebi tamamen karşılıksız kalmıştı. 8 Temmuz 1631 (8 Zilhicce 1040) tarihinde Bozulus ve Danişmendlü Türkmenleri görevlilerine gönderilen bir hüküm bu durumu kanıtlar nitelikteydi. Buna göre 1629-30 (H.1039) ve 1630-31 (H.1040) senelerinde sürsat mukabilinde Bozulus Türkmenlerine her sene için 5.000 olmak üzere toplamda 10.000 koyun, Danişmendlü Türkmenlerine ise senelik 2.000 olmak üzere toplamda 4.000 adet koyun tarh edilmişti. Lakin ilgili cemaatler koyun talebini aynı olarak karşılayamamıştı. Bunun üzerine her bir koyuna 2 kuruş bedel biçilerek ilgili miktarların cemaat voyvodaları tarafından toplanıp ordu hazinesine ulaştırılması emredilmişti²⁵. Anlaşılan ardi sıra gelen mükellefiyetler bazı konar-göçer cemaatlerin o zamanki sahip oldukları koyun kapasitelerinin üzerindeydi. Bu yüzden yükümlülüklerini aynı olarak ifa edememiş, nakdî ödemek zorunda kalmışlardı.

Hüsrev Paşa'nın Bağdat Seferi'nde olağanüstü vergiler dışında, koyun ihtiyacını karşılamak için kullanılan bir diğer yöntem "mükellefiyet şeklinde yürütülen" iştiraydı. Bu satın alma yönteminin mükellefiyet şekline dönüşmesinde iki önemli unsur vardı. Bunlardan ilki, savaş esnasında önem arz eden gıda ve teçhizatın, piyasa koşullarına göre daha uygun fiyatta, belirlenen bir bedel üzerinden, belirlenen kişi, grup ya da bölgeden alınması, ikincisiyse bu koşullarda istenilen gıda yahut mühimmatı temin edemeyen muhataplardan nakdî bir ücret talep edilmesiydi²⁶. Hüsrev Paşa'nın Bağdat Seferi sürecinde et temini hususunda iştiray ile ilgili toplu bir belgeye rastlanılmamakla beraber, bu ihtiyacın karşılanması için konar-göçer cemaatlerin yöneticilerine gönderilmiş muhtelif hükümler, iştiray yöntemi kullanılarak da koyun talep edildiğini göstermekteydi. Nitekim 25 Haziran 1631 (25 Zilkade 1040) tarihinde Maraş Beylerbeyi Hüseyin'e gönderilen hükümde iştiray yöntemiyle 2.040 koyunun satın alınıp orduya gönderilmesi istenmişti. Buna göre ilgili miktarın en büyük parçası 1.200 koyun ile bölgedeki Döğeri aşiretinden satın alınması istenmiş, geriye kalan 840 adet koyunsa Göbekli, Behram, Hasan gibi daha küçük teşekküldeki aşiretlerden temin edilmesi emredilmişti²⁷. Anlaşılabacağı üzere bu iştirayların mükellefiyet şeklinde yürütüldüğünün kanıtı, koyunların hangi cemaatlerden hangi sayıda satın alınması isteğinin belirtilmiş olmasıydı. Koyun iştirası çerçevesinde kayda geçmiş bir diğer belgeyse, 8 Temmuz 1631 (8 Zilhicce 1040) tarihinde Badıllı Türkmen Cemaati'nin konup göçtükleri bölgelerdeki kadıllara, cemaatin kethüdasına ve ihtiyarlarına gönderilmişti. İlgili belgede Badıllı Cemaati'nden 1.000 adet koyun ordunun et ihtiyacını karşılamak adına talep edilmişti. Söz konusu belgede iştirası istenen her bir koyun için ödenecek rakam belirtilmemişti. Ancak koyunların üçer yaşında, besili ve sefer için

25 BOA, MAD. 8475, 28.

26 Ayrıntı için bkz. Süleyman Polat, "Osmanlı Sefer Organizasyonunda Pratik Çözümler: 1634-1635 (H. 1044) Tarihlerinde Karahisar-ı Şarki'de "Mükellefiyet Şeklinde Yürütülen İştiray" ile Zahir Temini", *Gazi Akademik Bakış* IV/8 (2011), 161-174.

27 BOA, MAD. 8475, 20.

uygun koyunlar olması gerektiği ve satın alım bedellerinin ordu hazinesinden karşılanacağı bahsedilmişti²⁸.

Hüsrev Paşa'nın Bağdat Seferi esnasında konar-göçer cemaatlerin koyun iştirası sürecinde yükümlülüklerini yerine getirmekte zorlandığı durumlar da mevcuttur. Öyle ki Hısn-ı Mansur Kadısı'na ve bölgede koyun iştirası için görevlendirilen sipahi zümresinden Bekir'e gönderilen hüküm bu duruma örnek teşkil etmektedir. 8 Temmuz 1631 (8 Zilhicce 1040) tarihli hükme göre, bölgede bulunan Rışvan Aşireti 3.500 adet koyun tedarikiyle mükellef kılınmıştı. Ancak talep edilen koyunların aşiret tarafından temin edilememesi üzerine, aşiret mensuplarınca bu miktarın bir kısmının affedilmesi, geriye kalan kısmınınsa keçi olarak temin edilip ödenmesi istenmişti. Bunun üzerine Rışvan Aşireti'nin iştirâ çerçevesindeki talepleri kısmen kabul edilmişti. Buna göre iştirâ kapsamında teslim etmeleri gereken hayvan miktarında bir değişikliğe gidilmemiş, ancak ordunun et ihtiyacı için satmaları gereken 3.500 adet koyunun yarısını keçi olarak temin etmeleri kabul edilmişti²⁹. Anlaşıldığı üzere iştirâ sürecinde de konar-göçer cemaatlerin kapasitelerinin üstünde koyun talebi gelmişti. Öyle ki buradan sefer gibi olağanüstü bir durumda devletin böyle bir talepte bulunurken, konar-göçerlerin o anki mevcut koyun ya da keçi sayısını kesin olarak bilmediği anlaşılmaktadır. Bu gibi durumlarla karşılaşan konar-göçer cemaatler ise vaziyetlerini yetkili mercilere izah edip, yükümlülüklerini ellerinde bulunan yahut daha çok bulunan hayvan ile yerine getirmek istemişse de seferi organize eden yöneticiler, hem mükellefiyetin mümkün olduğunca eksiksiz yerine getirilebilmesi, hem de askerlerin alışıkt oldukları et cinsinin sağlanması çerçevesinde bir karar vermişlerdi.

2.2. 1635 Revan Seferi Esnasında Konar-Göçerlerin Et Hususundaki Katkıları

Revan Seferi esnasında³⁰ ordunun et ihtiyacının karşılanması çerçevesinde ön plana çıkan konar-göçer cemaatlerin başında Bozulus Türkmenleri yer almıştı. Bozulus Türkmenlerinden gerek mükellefiyet çerçevesinde gerekse satın alma yoluyla koyun temin edilmişti. Sefer planı dâhilinde Osmanlı ordusunun tüm askerî gücünün bir araya geldiği yer Erzurum'du³¹. Sefer için son hazırlıkların yapılacağı ve dolayısıyla uzun bir konaklamanın gerçekleşeceği menzil olan Erzurum'da askerlerin yaşesinin, özellikle et ihtiyacının karşılanması önemli bir sorundu. Bu doğrultuda henüz Osmanlı ordusunun Üsküdar'dan Revan'a doğru hareketinin yeni başladığı bir zamanda 1635 yılının Mart/Nisan ayında (H.1044 yılının Şevval) Bozulus Kadısı'na ve Bozulus Voyvodası Mehmet'e bir emir gönderilmişti. Buna göre Bozulus Voyvodası'ndan 15.000 koyunun Bozulus Türkmenlerinden satın alınıp, Osmanlı ordusu Erzurum'a ulaşmadan

28 BOA, MAD. 8475, 24. İştirâ için bir başka hüküm Ruha Kadısı'na gönderilmişti. Bölgedeki aşiretlerden 700 koyun satın alınıp orduya gönderilmesi istenmişti. Bu hükümde iştirâ süreciyle ilgili ifade edilen en önemli fark, istenilen koyunların her biri için 1 kuruş bedelin belirlenmiş olmasıydı. BOA, MAD. 8475, 53.

29 BOA, MAD. 8475, 29.

30 Revan Seferi'nin organizasyonu ve seferin gelişimi için bkz. Polat, *IV. Murat'ın Revan Seferi Organizasyonu*; Yans, *"IV. Murad Devrinde Osmanlı-Safevi Münasebetleri"*, 123-148; Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, 207-221.

31 Polat, *IV. Murat'ın Revan Seferi Organizasyonu*, 167-168.

gönderilmesi istenmişti. Emrin gönderilmesinin akabinde Bozulus Voyvodası Mehmet'e verilen takribi süre iki aydı. Nitekim yaklaşık bir ay önceden koyunların satın alınıp Erzurum'a ulaştırılması istenmişti. Ayrıca ordunun Erzurum'a ulaşması için geçecek bir aylık sürede işin erbabi çobanlar ile koyunların otlu ve sulu yerlerde beslenmesi ve sonrasında ordu koyun eminine teslim edilmesi yine voyvodadan istenenler arasındaydı³². Koyunların satın alınması sırasında her bir koyun için belirlenen bedel 1,5 kuruştı. Nitekim bu bedel Hüdavendigar livasının bedel-i nüzul malından ve Bozulus mukataası malından sağlanmıştı³³.

Yukarıda bahsedildiği üzere Osmanlı ordusunun et ihtiyacının önemli bir kısmı satın alınanlar dışında, sürsat olarak bilinen mükellefiyet ile temin edilmekteydi. Revan Seferi'nde sürsat mukabilinde Anadolu, Karaman, Adana, Rum, Maraş, Erzurum, Trabzon Eyaletlerine ait toplam 511 kazadan 29.815 adet koyun tahsil edilmişti³⁴. Buna ilave olarak, bir önceki seferde vuku bulduğu gibi, sürsat vasıtasıyla temin edilen koyunun önemli miktarı, koyun yetiştiren cemaatlerden sağlanmıştı.

Tablo 2: 1635 Revan Seferi'nde H.1043-44 (1634-35) Cemaatlerden Sürsat Mukabilinde Talep Edilen Koyun³⁵

Cemaat Adı	Talep Edilen Koyun	Cemaat Adı	Talep Edilen Koyun
Bozulus	5.000	Türkmen-i Yeni-il	5.000
Türkmen-i Halep	5.000	Karaulus	5.000
Danişmendlü	1.600	Şikaki	5.000
Lekvanik	400		
Toplam	27.000		

Tablo 2'den de anlaşılacağı üzere Revan Seferi'nde, Bozulus Türkmen Cemaati'nden 5.000 adet koyunun sürsat çerçevesinde tarhı ve tahsili sağlanmıştı³⁶. Bozulus Türkmen Cemaati'ne tarhı ve tahsili gerçekleşen sürsatın yanında, aynı yöntem kabilinde bölgedeki diğer koyun yetiştiriciliği yapan cemaatlere de hatırı sayılır miktarlarda koyun istenmişti. Bu doğrultuda Türkmen-i Yeni-il Cemaati'nden 5.000, Türkmen-i Halep Cemaati'nden 5.000, Karaulus Cemaati'nden 5.000, Şikaki Cemaati'nden 5.000, Danişmendlü Cemaati'nden 1.600 ve Lekvanik Cemaati'nden 400 adet sürsat bedeli karşılığında koyun tarh edilmişti³⁷. Bununla birlikte tarh edilen bedelin tahsili esnasında da birtakım sıkıntılar yaşanmıştı. Nitekim Yeni-il ve Türkmen-i Halep cemaatlerinin Hüsrev Paşa zamanından bu yana vergi yükümlülüklerini ödemedikleri dile getirilip, Revan Seferi mukabilinde bakiye kalan 1.000 adet sürsat koyununu acilen ödemeleri talep edilmişti³⁸.

32 BOA, MAD. 7275, 4.

33 BOA, MAD. 7275, 2, 4. Usta, "Celâlîliğin Türkmen Cephesi: 17.Yüzyıl Anadolu Kırsalında Türkmen Voyvodası ve Türkmenler", 52.

34 Polat, *IV. Murat'ın Revan Seferi Organizasyonu*, 259.

35 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Kamil Kepeci Defterleri (KK), 2575.

36 BOA, MAD. 4433, 70.

37 BOA, KK. 2575, 58.

38 Polat, *IV. Murat'ın Revan Seferi Organizasyonu*, 259; BOA, MAD. 7392, 3-4.

2.3. 1638 Bağdat Seferi'nde Ordunun Et Teminine Konar-Göçer Cemaatlerin Katkısı

Revan Seferi sonrasında sadrazam henüz İstanbul'a avdet etmemişken Bağdat Seferi'nin hazırlıklarına hızlı bir şekilde başlamıştı³⁹. Bu hazırlıkların en önemli parçalarından birini de et temini için koyun talebi oluşturmuştu. Nitekim Revan Seferi'nin hazırlıkları sırasında vuku bulduğu gibi Bağdat Seferi'nin hazırlık sürecinde de et temini için gönderilen hükümler konar-göçer cemaatlerin yaşamını sürdürdüğü bölgelerdeki görevlilere yapılmıştı. Bu çerçevede sefer bölgesinde bulunan Türkmen ve konar-göçer cemaatlerden koyun talebi doğrultusunda gönderilen genel hükümlerde 45.200 adet koyun talep edilmişti.

Tablo 3: 1638 Bağdat Seferi'nde Konar-Göçer Cemaatlerden İştiraya Talep Edilen Koyun Miktarı⁴⁰

Cemaat Adı ya da Koyun Talep Edildiği Yer	Talep Edilen Koyun	Cemaat Adı ya da Koyun Talep Edildiği Yer	Talep Edilen Koyun
Bozulus	2.000	Türkmen-i Yeni-il ve Türkmen-i Halep	5.000
Ağraz	3.000	Karaulus	12.000
Danişmendlü	2.000	Nusaybin	2.000
Lekvanik	1.000	Mardin	3.000
Rişvan	5.000	Tokat	2.200
İfraz-ı Zulkadriyye	3.000	Şikaki	5.000
Toplam	45.200		

1636-7 (H. 1046) yılının sonunda, konar-göçer cemaatlerin yaşadığı bölgelerdeki en yüksek rütbeli mülki ve mali amirlere gönderilen hükümlerde, koyun tedarikinin ayrıntıları da belirtilmişti. Buna göre savaşa bizzat katılan padişahın “Matbaah-ı Âmir”si ve “kapıkullarının meydanları” için gerekli koyunların temini iştiraya yöntemiyle sağlanacaktı. Koyunların her biri üç ya da dört yaşında “etli, semiz, alâ” ve erkek olacaktı. İştiraya için gerekli meblağ ilgili konar-göçer cemaatinin 1637-8 (H. 1047) tarihli mukataa gelirinden temin edilecekti. Her bir koyun için satın alma bedeli olarak 1,5 kuruş belirlenmişti. Bu süreçte iştirayı yürütecek olan mülki ve mali amirlerden istenilen bir diğer önemli husus, mal sahiplerine farklı gerekçelerle eksik ödeme yapılmaması ve satın alınacak koyunların belirtilen özelliklere sahip olmasıydı. Özellikle mülki amirlerin iştiradan sonra da işleri bitmiyordu. Nitekim ilgili görevlilerden satın alınacak koyunların sağlıklı ve besili tutmaları, koyun sürme ve bakma işinden anlayan çobanlar vasıtasıyla ordu koyun eminine temessük karşılığı teslim edilmesi istenmişti⁴¹. Bağdat Seferi'nde askerinin iaşesi için cemaatlerden talep edilen koyunların iştiraya sürecinde birtakım

39 Bağdat seferinin hazırlık süreci ve sefer organizasyonu için bkz. Tahsin Ünal, “Savaşa Çıkan Osmanlı Ordusunda Lojistik İşleri -IV. Murad'ın Bağdat Seferi Hazırlıkları-” *Türk Kültürü*, V/58, (1967), 728-740; Ünal, *IV. Murad ve Bağdat Seferi*; Yans, “*IV. Murad Devrinde Osmanlı-Safevi Münasebetleri*”, 164-196; Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, 235-268.

40 BOA, MAD. 3443.

41 BOA, MAD. 3443, 44, 129, 130.

sıkıntılar da yaşanmıştı. Nitekim 31 Ocak 1639 (26 Ramazan 1048) tarihli kayda göre, geçen sene “Karaulus taifesinden” iştirası ferman olunan 12.000 koyundan 3.000 adedinin teslimi yapılmamıştı. Bunun üzerine daha önceden bu iş için görevlendirilen Diyarbakır Beylerbeyi ve Defterdarı’ndan eksik koyunların gönderilmesi istenmişti. Ayrıca görevlilerden eksik koyunların, geçen sene belirlenen şartlara göre temin edilmesi belirtilmişti. Bu kapsamda 3.000 koyunun iştirası için yine 1,5 kuruş bedel ile adı geçen cemaatten satın alınması istenmişti. Lakin koyun için belirlenen bedel geçen sene iştirası için görevlendirilmiş kişilere verildiyse yeni ödeme yapılmaması, verilmediyse ilgili cemaatin gelecek seneki mukataa gelirinden ödenmesi emredilmişti⁴².

Yukarıda verilen örnekler dışında Bağdat Seferi’nin hazırlık ve kuşatma sürecinde, konar-göçer cemaatlerden iştirası mukabilinde koyun talebi devam etmişti. Mesela 5 Ağustos 1637 (13 Rebî’ülevvel 1047) tarihinde Bozulus ve Danişmendlü Türkmen Voyvodası’na gönderilen hükümde, Süleyman Bey adında bir görevlinin ilgili Türkmen cemaatlerinden satın aldığı 870 adet koyunu orduya sevk etmesi istenmişti⁴³. Yine 27 Ağustos 1637 (5 Rebî’ülâhır 1047) tarihli bir başka hükümde, Diyarbakır ve çevresinde bulunan aşiretlerden 5.000 adet koyun satın alınması emredilmişti⁴⁴. Ayrıntılı bir şekilde koyun iştirasının yapılmasını emreden bir başka hüküm, 3 Aralık 1637(15 Recep 1047) tarihinde Yeni-il ve Türkmen-i Halep Voyvodası’na gönderilmişti. Diğer hükümlere benzer bir biçimde satın alınacak koyunların 3-4 yaşlarında “sefere ve bıçağa yarar” ve erkek olmaları vurgulanmasının ardından, Yeni-il ve Türkmen-i Halep konar-göçer reayasından 5.000 adet koyunun satın alınması görevlilerden talep edilmişti. Satın alınacak koyunların iştirası için belirlenen miktar yine her bir koyun için 1,5 kuruştu ve iştirası için gerekli kaynak, bahsi geçen Türkmen Cemaati’nin mukataa gelirlerinden temin edilecekti. Koyunların satın alınması tamamlandıktan sonra ordu koyun eminine temessük karşılığı teslim edilecekti. Koyun emini bu iştirası sürecinin son aşamasında yer alacak, koyunların istenilen sayıda ve istenilen şartlarda olup olmadığının kontrolünü yapacak ve şartlar sağlandığı takdirde koyunları teslim alınacaktı⁴⁵. Seferin devam ettiği 1638 yılının Mayıs/Haziran (1048 Muharrem) ayına gelindiğinde, Türkmen cemaatlerine koyun iştirası için başka hükümler de gönderilmişti. Nitekim Bozulus Voyvodası’na, Danişmendlü Voyvodası Kenan’a ve Lekvanik Voyvodası’na gönderilen hükümlerde, ismi geçen cemaatlerin 1638-9 (H. 1048) mukataa geliri kullanılarak koyun iştirası yapılması emredilmişti⁴⁶.

Bununla beraber Bağdat Seferi esnasında konar-göçer cemaatlerden yapılması planlanan bu iştiraların hangi oranlarda tamamlandığı da takip edilebilmişti. Nitekim seferin koyun

42 BOA, MAD. 2841, 165. Benzer bir biçimde 10 Ekim 1637 (20 Cemâziyelevvel 1047) tarihinde Rişvan Zabiti’ne gönderilen hükümde 1636-7 (H. 1046) yılı mukataa gelirleri kullanılarak talep edilen 5.000 koyunun 4.000 adedinin orduya gönderildiği ifade edilmiş, kalan 1.000 adedinin ise kısa sürede orduya teslimi istenmişti. BOA, MAD. 3443, 104.

43 BOA, MAD. 3443, 52.

44 BOA, MAD. 3443, 73.

45 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), E. 5222-28.

46 BOA, MAD. 3443, 243, 249, 250.

ihtiyacı çerçevesinde koyun emini ve koyun teminini organize eden görevliler tarafından tutulan kayıtlarda, planlamalar kapsamında talep edilen koyunların büyük ölçüde temin edildiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede konar-göçer cemaatlerden talep edildiğini belirttiğimiz 45.200 adet koyundan daha fazlası, 45.775 adedi satın alınmıştı.

Tablo 4: 1638 Bağdat Seferi'nde Konar-Göçer Cemaatlerden İştirâ ile Temin Edilen Koyun Miktarı⁴⁷

Cemaat Adı ya da Koyun Talep Edildiği Yer	Talep Edilen Koyun	Cemaat Adı ya da Koyun Talep Edildiği Yer	Talep Edilen Koyun
Bozulus	2.000	Türkmen-i Yeni-il ve Türkmen-i Halep	5.000
Ağraz	3.000	Karaulus	9.000 +1.000
Danişmendlü	2.000	Nusaybin	735
Lekvanik	?	Mardin	1.250
Rişvan	5.000	Şikaki	12.000
İfraz-ı Zulkadriye	3.000	Tokat	1.790
Toplam	45.775		

Yukarıdaki tabloyu (Tablo 4), seferin hazırlıkları esnasında konar-göçer cemaatlerden talep edilen koyunlarla ilgili oluşturulan ilk tabloyla (Tablo 3) kıyasladığımızda, Bozulus, Türkmen-i Yeni-il ve Türkmen-i Halep, Danişmendlü, Ağraz, İfraz-ı Zulkadriye ve Rişvan cemaatlerinden iştirâ kapsamında talep edilen koyunların tamamının alındığı görülmektedir. Anlaşılan bu cemaatlerden iştirâ talebi sonrasında eksik kalan koyunlar da tedarik edilmişti. Bunun yanında Karaulus Cemaati'nden talep edilen 12.000 koyunun ilk etapta 9.000 adedinin iştirâsı sağlanmış, sonraki süreçte eksik kalan koyunların 1.000 adedi daha satın alınarak orduya ulaştırılmış, lakin talep edilen miktardan 2.000 koyun eksik kalmıştı. Ayrıca Nusaybin ve Mardin'den iştirâsı talep edilen koyunlardan 3.015 adedi, Tokat tarafından iştirâsı beklenen koyunlarda 410 adedi satın alınamamıştı. Ne var ki eksik kalan bu miktarlar fazlasıyla Şikaki Cemaati'nden sağlanmıştı. Öyle ki ilk talepte iştirâ için 5.000 adet istenen koyun, sefer sürecinde 12.000 adede çıkmıştı⁴⁸. Bağdat Seferi sürecinde iştirâ öncesi ve sonrasındaki genel ve özel kıyaslamalardan çıkan sonuç, konar-göçer cemaatlerden talep edilen koyunların büyük ölçüde sağlanmış olduğuydu. Bu durum et ihtiyacını organize eden görevlilerin başarısı olarak yorumlanabileceği gibi, padişahın da katıldığı bu sefer organizasyonunda, gerek tebaa olsun gerekse yönetici, herkesin yükümlülüklerini muntazaman yerine getirdiği şekilde de düşünülebilir.

1638 Bağdat Seferi sürecinde konar-göçer cemaatlerden iştirâ ile temin edilen koyun yanında, sürsat kapsamında da koyun talep edilmişti. Ne var ki araştırmamızda 1638 Bağdat Seferi'nde sürsat mukabilinde konar-göçer cemaatlerden talep edilen koyun sayısını toplu bir biçimde

47 BOA, MAD. 18186.

48 BOA, MAD. 18186, 4.

gösteren bir vesikaya rastlanmamıştır. Ancak sürece ilişkin arşiv kaynaklı yapılan takibatta, Bağdat Seferi esnasında da konar-göçer cemaatlerden önemli miktarlarda koyunun sürsat yükümlülüğü çerçevesinde temin edildiği anlaşılmaktadır. Öyle ki Yeni-il ve Türkmen-i Halep Voyvodası'na gönderilen 1636-7 (H. 1046) tarihli bir hükümde, sefer için üzerlerine düşen sürsat koyunlarını göndermeleri istenmişti⁴⁹. Yeni-il ve Türkmen-i Halep Voyvodası'na gönderilen 6 Kasım 1637 (17 Cemâziyelâhir 1047) tarihli bir başka hükümdeyse sürsat kapsamında istenen koyunlar hakkında daha ayrıntılı bilgiler mevcuttu. Buna göre, adı geçen cemaatlerin sürsat yükümlülüğü çerçevesinde, önceki yıllardan bakiye kalan miktarla beraber toplam, 18.000 koyun vermeleri gerektiği belirtilmiş, lakin bu miktarın sadece 6.000 adedinin tahsili gerçekleşmişti. Nitekim hükümde, önceki yıllardan bakiye kalan 12.000 sürsat koyununun bir an evvel tahsil edilip, ordu koyun eminine teslim edilmesi istenmişti⁵⁰. Bununla birlikte sürsat kapsamında koyun istenilen cemaatler sadece Yeni-il ve Halep Türkmenleriyle sınırlı değildi. Öyle ki bu kapsamda Lekvanik Cemaati'nden 400 sürsat koyunu talep edilmiş, Danişmendlü Türkmenlerinden ise üzerlerine düşen 300 sürsat koyununu orduya ulaştırmaları emredilmişti⁵¹.

1638 Bağdat Seferi'nin hazırlık aşamasında parça parça sürsat koyunu talebini gösteren örnekler dışında, et organizasyonunu yürüten görevliler tarafından tutulan kayıtlarda, sürsat kapsamında konar-göçer cemaatlerden hangi oranda et temin edildiği de tespit edilebilmektedir. Buna göre Bağdat Seferi'nde 42.748 adet koyun sürsat çerçevesinde temin edilmişti. Bu miktarın 25.433 adedi Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır gibi sefer güzergâhında olan eyaletlere bağlı 230 kazadan toplanmıştı. Kazalarda sakin reayadan alınan bu miktarın dışında, çarpcı oranda koyun konar-göçer reayadan temin edilmişti. Nitekim Bozulus Türkmenlerinden 6.000, Yeni-il ve Halep Türkmenlerinden 7.615, Danişmendlü Türkmenlerinden 2.300, Lekvanik'den 900 ve Bozdoğan Türkmenlerinden 500 koyun olmak üzere toplamda 17.315 koyun sürsat kapsamında tahsil edilmişti⁵². Anlaşılan sürsat mukabilinde sağlanan koyunun yaklaşık %41'i bölgedeki konar-göçer cemaatten toplanmıştı. Seferin sonunda tutulan ve sürsat verilerini gösteren bu kayıtlara göre, Yeni-il ve Türkmen-i Halep cemaatleri eskiye yönelik sürsat taleplerinin küçük bir kısmını karşılayabılmışlerdi. Anlaşılan Yeni-il ve Türkmen-i Halep cemaatleri sahip oldukları koyun kapasiteleri çerçevesinde o yılki vergi yükümlülüklerini yerine getirmişler, ancak eskiden kalan aynı vergi yükümlülüklerinin küçük bir kısmını ödemişlerdi.

1638 Bağdat Seferi esnasında konar-göçer cemaatlerden sürsat ve iştirâ gibi yükümlülüklerle koyun talebinin dışında, olağan olarak nakdî ödedikleri vergilerin aynı talep edilmesiyle de koyun tedarik edilmişti. Bu çerçevede Sivas Eyaleti'nde bulunan kadılara, Aksaray, Ankara, Kırşehir ve Çankırı sancakbeylerine hükümler gönderilmişti. Buna göre, adı geçen yerlerde kışlayan konar-göçer reyanın ödemeleri gereken resm-i kışlak vergisi yerine, ordunun et ihtiyacını karşılamak üzere her haneden bir koyun alınarak ordu koyun eminine ulaştırmaları

49 BOA, MAD. 3443, 130.

50 BOA, MAD. 3443, 131.

51 BOA, MAD. 3443, 130, 250; BOA, MAD. 2841, 85.

52 BOA, MAD. 18186, 5-8.

istenmişti⁵³. Anlaşılan devlet acil ihtiyaçları mukabilinde, nakdî gelirlerinden vazgeçmiş, olağanüstü bir durumda esnek bir çözüm geliştirmişti.

3. IV. Murat Dönemi (1623-1640) Seferlerde Konar-Göçerlerin Taşımacılık Kapsamındaki Katkıları

Konar-göçer cemaatlerin ürettikleri koyunlar ve devletin et ihtiyacına sağladığı katkılar yanında, taşımacılık işinde de önemli roller üstlenmişlerdi. Gerek ürettikleri develeri satarak gerekse sahip oldukları develer ile bizzat yaptıkları taşımacılıkla, bu alanda önemli vazifeler yerine getirmişlerdi. Nitekim konar-göçer cemaatler savaş zamanlarında da aynı işleri yürüterek, savaşın başarısı için kritik görevleri yerine getirmişlerdi⁵⁴.

3.1. Hüsrev Paşa'nın Bağdat Seferi'nde (1630) Konar-Göçerlerden Talep Edilen Deve

Çalışma çerçevesinde ele alınan ilk örnek Hüsrev Paşa'nın Bağdat Seferi'ydı. Bu sefer esnasında bölgesindeki konar-göçer cemaatlere ordunun ihtiyacı olan develerin temini için emirler gönderilmişti. Tıpkı koyun temininde olduğu gibi deve talepleri de hem vergi mükellefiyeti çerçevesinde, hem de satın alım yoluyla gerçekleşmişti. Bu çerçevede 1628-9 (H.1038) yılında ilk talepler ilgili görevlilere iletilmiş, tahsil edilen develer ise 1629-30 (H.1039) yılının ilk aylarında orduya ulaştırılmıştı. Nitekim Bozulus Türkmenlerinden 20 katar (120 adet) deve talebinde bulunulmuş, istenilen develerin 78 adedinin teslimi sağlanmış, 42 adet ise bakiye kalmıştı. Anlaşılan talep edilen devenin %65'inin tahsili sağlanmıştı. Bakiye kalan develerin her biri içinse 100 kuruş bedel biçilerek, 4.200 kuruş istenmişti⁵⁵.

Bununla beraber avarız mukabilinde talep edilen nakdî deve bedellerinin 1630-31 (H.1040) yılına gelindiğinde henüz tahsil edilemediği anlaşılmaktaydı. Öyle ki Bozulus ve Danişmendlü Türkmenlerinden sürsat ve avarız tahsilinde görevli Mehmet'e gönderilen 8 Temmuz 1631 (8 Zihicce 1040) tarihli hükümde, 1628-9 (H.1038) yılına ait, 1629-30 (H.1039) yılında talep edilen deve bedellerinin henüz toplanamadığı belirtilmiş ve görevliden ilgili bedellerin tahsil edilmesi istenmişti. Bunun yanında hem Bozulus Türkmenlerinden hem de Danişmendlü Türkmenlerinden avarız yükümlülüğü karşılığında yeni aynı deve talepleri de yapılmıştı. Nitekim ilgili vergilerin toplanması işiyle görevlendirilmiş Mehmet'ten 1629-30 (H.1039) ve 1630-31 (H.1040) senelerinde avarız çerçevesinde, Bozulus Türkmenlerinden toplamda 46 katar (276 adet) ve Danişmendlü Türkmenlerinden 10 katar (60 adet) devenin (koşun ve yük takımlarıyla beraber) aynı olarak tahsil edilmesini istemişti⁵⁶. Görüldüğü üzere 1628-9 (H.1038) senesinde avarız mukabilinde tarh edilen deve miktarı, tahsil oranı yüksek olmamasına karşın,

53 BOA, MAD. 3443, 189.

54 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, 20-21; Usta, "Celâliğin Türkmen Cephesi: 17.Yüzyıl Anadolu Kırsalında Türkmen Voyvodası ve Türkmenler", 51-53; Düzbakar, "Hüdavendigâr Sahasında Konar-Göçerler", 67-68; Gülten, *XVI. Yüzyılda Batı Anadolu'da Yörükler*, 58-60.

55 BOA, D.MKF. 27441, 61.

56 BOA, MAD. 8475, 28.

artarak devam etmişti. Bu artış Bozulus Türkmen Cemaati'nin avarız vergisi dâhilinde ele alındığında %15 civarında gerçekleşmişti. Lakin 1630-31 (H.1040) yılı kayıtlarına bakıldığında, yine avarız çerçevesinde Bozulus Cemaati'ne bağlı Türkmenlerden deve tahsilinde güçlük çekildiği anlaşılmaktaydı. Bu çerçevede Bozulus'a bağlı cemaatlerden olan Acurlu, Avşar, İnallu, Harbendeli⁵⁷ cemaatlerinin kethüdalarına 21 Temmuz 1631 (21 Zilhicce 1040) tarihinde gönderilen hükümden anlaşılan, avarız mukabilinde adı geçen cemaatler 5 katar (30 adet) deve ile mükellef kılınmış, ancak yükümlülüklerini yerine getirmekte zorlanmışlardı. Nitekim zikredilen Bozulus cemaatlerinin reayası durumu arz etmesinin akabinde, deve tahsilinde küçük bir iyileştirme yapılması ilgili görevlilerden istenmişti. Buna göre istenilen develerin yüklü olarak yani koşun ve yük takımlarıyla değil, çıplak olarak tahsil edilmesi emredilmişti⁵⁸.

Tüm bunların yanında, Hüsrev Paşa'nın Bağdat Seferi çerçevesinde konar-göçer cemaatlerden iştirâ mukabilinde de deve talep edilmiş, talep edilen develerin temini sürecinde de güçlükler yaşanmıştı. Bozulus Voyvodası Mehmet'e 8 Temmuz 1631 (8 Zilhicce 1040) senesinde gönderilen hükümden, Bozulus Mukataası'nın 1630-31 (H.1040) yılı gelirleri kullanılarak 60 katar (360 adet) yüklü devenin satın alınması istenmişti. Ancak, tekrar eden iştirâ taleplerine karşın istenilen develer satın alınıp orduya gönderilememişti. Başarısız olan bu iştirâ isteği sonrasında yetkililer, deve temini için kullanılması belirtilen Bozulus Mukataası gelirlerinin Ordu-yı Hümayun hazinesine gönderilmesini talep etmişlerdi⁵⁹. Bu başarısız girişimlere rağmen Hüsrev Paşa'nın Bağdat Seferi'nin sonlarında yeni deve talepleri devam etmişti. Nitekim 2 Ağustos 1631 (4 Muharrem 1041) tarihinde Yeni-il Voyvodası'na gönderilmiş bir belgeden anlaşıldığı kadarıyla, iştirâ bedeli ilgili cemaatin mukataa gelirlerinden sağlanmak üzere, Yeni-il Türkmenlerinden 80 katar (480 adet) yüklü devenin satın alınması istenmişti⁶⁰.

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Hüsrev Paşa'nın Bağdat Seferi'nde, başta Bozulus Türkmenlerinden olmak üzere ordu için tedarik edilmesi planlanan develerin tahsil işi çok da başarılı değildi. Tüm bunlar devlerin tahsil süreciyle ilgili akıllara farklı soruları da getirmekteydi. Nitekim bu soruların başında, deve ihtiyacının karşılanması adına bahsedilen Türkmen cemaatleri acaba fazla mı zorlanmıştı? Bunun cevabını verebilmek için önceki seferlerde Türkmen cemaatlerinden talep edilen deve adedine ve ilgili dönemde sahip oldukları tahmini deve sayısına bakmak gerekmektedir. İfade edildiği üzere Bozulus Türkmenlerinden 1629-30 (H.1039) ve 1630-31 (H.1040) yılında her bir sene için avarız mukabilinde istenilen deve sayısı 23 katar, yani 138 adettir. Yine 1630-31 (H.1040) senesi için iştirâ yapılması istenilen deve sayısı 60 katar, yani 360 adet deveydi. Belgelerden tespit edildiği kadarıyla Hüsrev Paşa'nın Bağdat Seferi mukabilinde bir sene için talep edilen miktar 498 adet deveden ibaretti. Bununla birlikte III. Murat devrinde 1585 tarihinde düzenlenen doğu seferinde Bozulus Türkmenlerinden belirtilen yıl için 1500 adet deve

57 İlgili Bozulus cemaatleri ile ilgili bkz. Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, 110, 115-117, 140, 143.

58 BOA, MAD. 8475, 37.

59 BOA, MAD. 8475, 27.

60 BOA, MAD. 8475, 55.

talep edilmişti⁶¹. Bu rakam Hüsrev Paşa'nın seferi esnasında bir yıl çerçevesinde istenilen deve miktarından çok üzerindeydi. Verilen örnekten yola çıkarak Hüsrev Paşa'nın Bağdat Seferi'nde ilgili cemaate mutat olandan fazla bir deve talebi yapılmadığını söyleyebiliriz.

Bunun yanında XVII. yüzyılda Bozulus Cemaati'nin sahip olduğu deve miktarına bakacak olursak, Bozulus Türkmenleri 1653-4 (H.1064) tarihinde 4.273 adet deveye sahipti⁶². Nitekim bu miktar üzerinden bir hesaplama yapacak olursak, Hüsrev Paşa'nın organize ettiği sefer dâhilinde bir sene içerisinde talep edilen deve miktarı sahip oldukları deve adedinin % 12'si civarındaydı. Bu miktarın vergi mukabilinde bedelsiz istenen kısmı ise sadece %3 oranındaydı. Benzer oran Danişmendli Türkmenlerinden avarız çerçevesinde alınan deve rakamlarında da göze çarpmaktaydı. Öyle ki XVII. yüzyılın ortalarında Danişmendli Türkmenlerinin sahip olduğu deve 1.250 civarındaydı⁶³. Hüsrev Paşa'nın Bağdat Seferi esnasında her sene için istenen deve miktarı 30 adet, yani ilgili rakam üzerinden hesap yapılacak olursa sahip oldukları develerin %2'si vergi kabilinde bedelsiz istenmişti. Anlaşılabileceği üzere gerek Bozulus gerekse Danişmendli Türkmenlerinden talep edilen deve miktarı abartılı rakamlardan oluşmamıştı. Arzın karşılanmasındaki karşılaşılan güçlük başka nedenler sebebiyle yaşanmış olmalıydı.

3.2. 1635 Revan Seferi'nde Deve Temini ve Taşımacılık Hususunda Konar-Göçerlerin Üstlendikleri Rol

1635 Revan Seferi esnasında da en yaygın kullanılan yük hayvanı devediydi. Nitekim sadece sefer esnasında mirî deve olarak ifade edilen ve Kapıkulu askerinin ihtiyacı çerçevesinde kullanılmış olan deve sayısı yaklaşık 10.000 adeddi. Revan Seferi için istenilen develerin hepsi Anadolu ve çevresindeki eyaletlerden, bir başka ifadeyle sefer bölgesindeki konar-göçer tebaadan vergi karşılığı ya da satın alma yoluyla temin edilip, orduya dâhil edilmişti⁶⁴.

1635 Revan Seferi'nin ihtiyaçlarını karşılamak üzere, kayda değer miktarda deve talep edilen cemaatlerden birisi Bozulus cemaatiydi. Henüz Padişah sefer yürüyüşüne başlamadığı 29 Ocak 1635 (10 Şaban 1044) tarihinde Bozulus Voyvodası Mehmet'e, seferde kullanılmak üzere deve temini için bir emir gönderilmiş ve Bozulus Türkmen Cemaati'nden 50 katar (300 adet) devenin tedarik edilmesi istenmişti. Bozulus Voyvodası'na temin edilecek develerin, yol gitmeye ve yük taşımaya elverişli, 6 ya da 7 yaşlarında, güçlü kuvvetli hayvanların olması gerektiği vurgulanmış ve ayrıca voyvodadan develerin tam teçhizatıyla (raht ve girarları ile) teslim etmesi talep edilmişti. Ne var ki Bozulus Türkmenlerinden temin edilmesi planlanan develerin hepsi satın alma yöntemiyle sağlanmamıştı. Öyle ki 50 katar (300 adet) devenin 20 katarı (120 adedi) avarız vergisine karşılık olarak bedel ödenmeden, 30 katarı (180 adedi) ise Bozulus Hassı gelirleri kullanılarak, iştira yoluyla temin edilmişti⁶⁵. Bozulus Cemaati'nden farklı

61 Oğuzhan Yüce, *59 Numaralı Mühimme Defterinin Özetli Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi* (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), 139; Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, 59.

62 Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, 59.

63 Gündüz, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Danişmendli Türkmenleri*, 68.

64 Polat, *IV. Murat'ın Revan Seferi Organizasyonu*, 87.

65 BOA, MAD. 7275, 3-6; Polat, *IV. Murat'ın Revan Seferi Organizasyonu*, 84.

yöntemlerle talep edilen develerin tamamının tedarik edilerek, Revan Seferi'nde kullanılmak üzere, kışlakta bulunan diğer develerle birlikte görevlilere teslim edildiği anlaşılmaktaydı⁶⁶. Ne var ki tüm bu süreçte dikkati çeken bir başka husus mevcuttu. Bu da yaklaşık beş yıl önce Hüsrev Paşa'nın Bağdat Seferi'nde aynı cemaatten deve temini girişimlerinin çok başarılı olamamasına rağmen, Revan Seferi'nde daha başarılı bir tedarik sürecinin yaşanmış olmasıydı. İki sefer arasında zamanın kısa olmasına karşın, tedarik sürecindeki bu başarının ardında pek çok neden mevcuttu. Nitekim bu nedenlerin en kayda değer olanlarından birisi, IV. Murat'ın ve ona sadık devlet erkânının yönetimdeki otoritesinin artmış olmasıydı. Bir diğer nedense, Revan Seferi'nde ilgili cemaatten bir yıl içerisinde talep edilen deve miktarının ciddi oranda düşürülmesiydi. Hatırlanacağı üzere Hüsrev Paşa'nın Bağdat Seferi'nde Bozulus Cemaati'nden vergi ve iştira çerçevesinde 498 adet deve talep edilmişti. Revan Seferi'nde ise ilgili cemaatten 300 adet deve, yani sahip oldukları deve miktarının %7'sine karşılık gelen bir miktar talep edilmişti. Anlaşılabileceği üzere önceki sefer sürecinde yaşananlar, bir sonraki seferin planlanmasında önemli verileri/deneyimleri oluşturmuş, talepler bu doğrultuda şekillenmişti.

Revan Seferi'nin ilerleyen süreçlerinde de konar-göçer cemaatlerden deve talepleri devam etmişti. Öyle ki Maraş Beylerbeyi Beşiroğlu Bekir Paşa'ya, 23 Kasım 1635 (12 Cemâziyelevvel 1045) tarihinde gönderilen belgede, 13 katar (78 adet) devenin iştira yoluyla tedarik edilmesi emredilmişti. İştira edilecek develer için her bir katarına rehberiyle birlikte 380 kuruş, İfraz-ı Zulkadriyye Mukataası'nın 1636-7 (H. 1046) senesi gelirinden verilmesi istenmişti. Aynı tarihte benzer bir hüküm Yeni-il ve Türkmen-i Halep Voyvodası Mustafa'ya gönderilmiş ve 12 katar (72 adet) deve talebinde bulunulmuştu⁶⁷. Ordu için deve talebi 1635-6 (H. 1045) senesinin sonlarında da devam etmişti. Öyle ki, Trablus Kadısı'na ve Defterdarı'na yazılan 21 Mayıs 1636 (15 Zilhicce 1045) tarihli hükümde, Seluriye Türkmenlerinden 8 katar (48 adet) deve iştira edilmesi emredilmişti. Satın alınan develerin finansmanı, Trablusşam Hazinesi'ne bağlı Seluriye Türkmen hasarından sağlanmıştı. Hama Sancakbeyi'nden de, aynı tarihte masrafları Hama Mukataası'ndan verilmek üzere, 20 katar (120 adet) deve satın alarak orduya ulaştırması istenmişti⁶⁸. 24 Ekim 1635 (12 Cemâziyelevvel 1045) tarihli bir başka hükümde, Mamalu Taifesi'nden, 1636-7 (H. 1046) sürsat vergisine karşılık olarak, 13 katar (78 adet) deve talep edilmişti⁶⁹. Bunların dışında tarih ve miktar net bir şekilde belirtilmemekle birlikte Danişmendlü Türkmenlerinden de avarız bedeli karşılığı sefer için deve istenmişti⁷⁰. Ayrıca Borlu, Viranşehir, Gerede ve Ankara çevresinde yaşayan Türkmenlerden de 50 katar (300 adet) deve talep edilmişti⁷¹.

66 Polat, *IV. Murat'ın Revan Seferi Organizasyonu*, 82.

67 BOA, MAD. 7392, 3.

68 BOA, MAD. 3458, 148.

69 BOA, MAD. 7392, 4.

70 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Defteri, Mevkufat Kalemî Dosya Tasnifi (D.MKF) 13/193.

71 BOA, D.MKF. 17/115; Polat, *IV. Murat'ın Revan Seferi Organizasyonu*, 83-84.

İncelenen kayıtlarda anlaşıldığı kadarıyla, konar-göçer cemaatler Revan Seferi esnasında deve temini dışında taşımacılık alanında başka roller de üstlenmişlerdi. Osmanlı Devleti'nde bir ücret karşılığı yük hayvanları ile taşımacılık işini yapan kimselere de mekkâri ya da mekkâreci denilirdi. XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde taşıma işiyle uğraşan deveci, katırcı gibi zümreler esnaf teşekkülleri haline gelmiş ve "mekkâreci", "mekkârici", "kiracı" isimlerini kullanarak taşımacılık işini yürütmüşlerdi⁷². Mekkâre teşkilatı çerçevesinde taşımacılık işini yürüten tebaa ise büyük ölçüde bu hayvanlara sahip olan ve yetiştiren konar-göçer aşiret mensuplarıydı. Öyle ki Revan Seferi sürecinde mekkâreciler her türden yükü nakletmişlerdi. Mesela Karaman'dan 29 Kasım 1634'de (8 Cemâziyelâhir 1044) 1.000 kantar (56.449 kg)⁷³ güherçile, 12 Ocak 1635'de (23 Recep 1044) 1.000 kantar (56.449 kg) barut ve 2 Mart 1636 (24 Ramazan 1045) tarihinde 800 kantar (45.159 kg) güherçilenin nakli kiralanan mekkârelerle yapılmıştı. Yine 7 Mart 1635 (18 Ramazan 1044) tarihli bir kayıтта, Halep'te bulunan 2.000 kantar (112.898 kg) barut ve bir miktar top mermisinin Erzurum'a kiralanan mekkâre deve ve katırları ile gönderilmesi istenmişti. Belgede kaç deve ve katırın bu taşıma işinde kullanılacağı belirtilmemişti. Bununla beraber taşıma ücretinin Halep Hazinesi'ne dâhil edilen 8.000 kuruşluk bir gelirden verileceği belirtilmişti⁷⁴.

Bununla beraber, Revan Seferi esnasında, mekkârelerin taşıdığı barut ile ilgili en ciddi organizasyonlardan biri, 21 Mayıs 1636 (15 Zilhicce 1045) tarihinde gerçekleşmişti. Bu taşıma işini organize etmek için ise Türkmen-i Halep ve Yeni-il Voyvodası Mustafa görevlendirilmişti. Nitekim Voyvoda Mustafa'dan istenen ilk iş, 3.000 kantar (169.347 kg) barutun taşınması için 700 adet deve temin etmesiydi. Türkmen-i Halep ve Yeni-il Türkmenlerinden toplanacak bu develer için her bir katarına 16 kuruş ödeme yapılması kararlaştırılmıştı. Kiralanan mekkârelerle belirtilen ücret yine yerel hazinelerin gelirlerinden verilecekti⁷⁵.

Revan Seferi'nde ordu içerisinde mekkârecilerin yaptığı kayda değer bir diğer nakliyat, kuşatmanın hemen öncesinde Erzurum ile Revan arasında yapılan taşımacılıktı. Buna göre 1635 Temmuz ayının başlarında Hüseyin Ağa vasıtasıyla gerçekleştirilen taşımacılık işinde 9.509 adet bargir ve 3.600 adet deve kiralananmıştı. Kiralanan hayvanlarla başta barut, kurşun, kürek, külenk, çuval gibi seferde ve kuşatmada kullanılacak bir takım askerî mühimmat taşınacaktı. Hayvanların ücretleri karşılığı ise toplam 62.720 kuruş, yani 6.272.000 akçe ödenmişti. Bu rakamın 36.720 kuruşu bargirlere, 26.000 kuruşu develere kira bedeli olarak verilmişti ve bu ücret içerisinde sürücülere ödenen para dâhil değildi⁷⁶. Rakamlardan anlaşıldığı kadarıyla

72 Ümit Ekin, *Osmanlı Dönemi ulaşım Teknolojisi ve Örgütlenmesi Üzerine Bir Araştırma: Mekkâri Esnafının Tarihi*, Basılmamış (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996), 37; Ömer İşbilir, "Mekkâre", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 28, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 554.

73 Cengiz Kallek, "Kantar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 24, (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 319.

74 BOA, MAD. 6375, 75; Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Mühimme Defteri Zeyli (MD ZYL) 9, 162, h.484; BOA, MAD. 3458, 64; BOA, MAD. 3458, 82; BOA, MD ZYL. 9, 112, h.348; Polat, *IV. Murat'ın Revan Seferi Organizasyonu*, 93-94.

75 BOA, MAD. 3458, 149; Polat, *IV. Murat'ın Revan Seferi Organizasyonu*, 94-95.

76 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Defteri, Büyük Ruznamçe Kalemi (D.BRZ) 20690, 113; Polat, *IV. Murat'ın Revan Seferi Organizasyonu*, 96.

Erzurum-Revana arası kiralanan her bir bargire 3,86 kuruş ve her bir deve için 7,22 kuruş ödenmişti. Tüm bu örneklerin işaret ettiği üzere, konar-göçer cemaatler Revan Seferi sürecinde gerek orduya miri hayvan temini hususunda, gerekse mekkâre teşkilatı çerçevesinde parayla yaptıkları nakliyatla sefere önemli katkılar sağlamışlardı. Özellikle, konar-göçer gruplar ücret karşılığı yürüttükleri taşımacılık sayesinde, savaşın sağladığı ekonomik fırsatlardan olumlu anlamda faydalanmışlardı.

3.3. 1638 Bağdat Seferi'nde Deve Temini ve Taşımacılık Hususunda Konar-Göçerlerin Üstlendikleri Rol

Hiç şüphesiz IV. Murat iktidarının en önemli askeri faaliyetlerinden birisi Bağdat Seferi'ydi. Bu seferin başarılı olması için hiçbir şeyden kaçınılmamış muazzam bir hazırlık yapılmıştı. Bağdat Seferi sürecinde konar-göçer cemaatler, Revan Seferi örneğinde olduğu gibi, ordunun miri deve ihtiyacının karşılanması ve ordu için gerekli savaş mühimmatının ve askerlerin yaşesi için gerekli erzakın taşınması görevlerini üstlenmişlerdi⁷⁷.

Özellikle seferin ilk merhalesinde kayda geçmiş bir belgeden, ordunun ihtiyaçları için Yeni-il ve Mamalu cemaatlerinden 203,5 katar (1.221 adet) devenin istendiği anlaşılmaktadır. Buna göre, bu develerin 184 katarı (1.104 adedi) Yeni-il Türkmenlerinden 1636-7 (H. 1046) senesinde talep edilmişti. İştira çerçevesinde sağlanacak develerin ücretleri ise yine adı geçen cemaatin mukataa gelirlerinden karşılanacaktı. Bunun yanında 30 Mart 1638 (14 Zilkade 1047) tarihinde, Yeni-il Türkmenlerinden talep edilen develerin 154 katarının (924 adedinin) Okçubaşı Mustafa nezaretinde tahsil edilip, orduya teslim edilmişti. Mamalu Cemaati'nden 1637-8 (H. 1047) senesinde talep edilen, 19,5 katar (117 adet) devenin ise tesliminin henüz yapılmadığı belirtilmiş ve Yeni-il Cemaati'nden bakiye kalan develerle beraber toplamda 49,5 katar (297 adet) devenin bir an evvel temin edilip orduya ulaştırılması emredilmişti⁷⁸.

1638 Bağdat Seferi esnasında aynı tarihte kayda geçmiş bir başka belgeden anlaşılan, Bozulus ve Danişmendlü Türkmenlerinden yüklü miktarda deve talebinde bulunulmuştu. Buna göre Bozulus ve Danişmendlü Voyvodası Minnet'ten, ilgili cemaatlerin 1636-7 (H. 1046) senesi mukataa gelirleri kullanılarak, 83 katar (498 adet) ve Hazine-i Amire'den gönderilen para ile 41 katar (246 adet) deve satın alması istenmiş, buna ek olarak Bozulus ve Danişmendlü avarızları karşılığında 26 katar (156 adet) devenin temin edilip orduya gönderilmesi talep edilmişti. Ne var ki 30 Mart 1638 (14 Zilkade 1047) tarihli kayıttan, talep edilen 900 adet devenin ancak 400 adedinin, yani %44'ünün tesliminin sağlandığı anlaşılmaktadır. Bunun üzerine Voyvoda Minnet'ten geriye kalan develerin tedarik edilip gönderilmesi istenmişti⁷⁹.

Bağdat Seferi sürecinde, hem Bozulus ve Danişmendlü Türkmenlerinden, hem de bu

77 Bağdat Seferi'nde konar-göçer ve diğer taifelerden genel hatlarıyla deve tedariki için bkz. Ünal, *IV. Murat ve Bağdat Seferi*, 58; Ünal, "Savaşa Çıkan Osmanlı Ordusunda Lojistik İşleri" 732; Yans, *"IV. Murad Devrinde Osmanlı-Safevi Münasebetleri"*, 174; Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*", 242.

78 BOA, MAD. 3443, 100.

79 BOA, MAD. 3443, 98.

cemaatlerin voyvodalığını üstlenen Minnet'ten ordunun ihtiyacı için gerekli deve talepleri sürmüştü. Bu taleplerin bir kısmı yeni arzlar olmakla beraber, diğer kısmı ise karşılanmamış önceki isteklerdi. Öyle ki, 27 Nisan 1638 (12 Zilhicce 1047) tarihinde, Minnet'ten 1636-7 (H. 1046) ve 1637-8 (H. 1047) tarihinde taahhüt ettiği, ancak henüz göndermediği 89 katar ve 2 adet (538 adet) devenin bir an evvel göndermesi istenmişti⁸⁰. Hükümün ayrıntılarında dikkat çeken noktaysa, 1636-7 (H. 1046) tarihinde bakiye kalan deve sayısının sadece 6 katar (36 adet) olmasıydı. Anlaşılan, yukarıda ifade edilen 1636-7 (H. 1046) senesi mukataa gelirleri kullanılarak temin edilmesi istenmiş 83 katar (498 adet) devenin büyük kısmı tedarik edilip orduya gönderilmişti. Nitekim bu durum, deve taleplerinde gecikmeler olsa dahi görevlilerin durumu sürekli takip ettiğini ve bir şekilde savaş boyunca deve üreticisi olan konar-göçerlerin ilgili talepleri karşılamaya çalıştıklarını göstermektedir. Öyle ki bunu destekler nitelikte 3 Mayıs 1638 (18 Zilhicce 1047) tarihinde Minnet'e gönderilmiş bir başka hükümde, 1638-9 (H. 1048) yılı Bozulus mukataa gelirleri kullanılarak 40 katar (200 adet) devenin satın alınıp orduya sevki istenmişti⁸¹.

1635 Revan Seferi'nde olduğu gibi 1638 Bağdat Seferi'nde de konar-göçer cemaatler, deve temini yanında, bizzat develeriyle yaptıkları taşımacılık ile sefere önemli hizmetlerde bulunmuşlardı. Özellikle Birecik'te toplanan askerî mühimmat ve iaşe maddeleri konar-göçer cemaatlerden kiralanarak develer vasıtasıyla Bağdat'a kadar taşınmıştı. Bu çerçevede Yeni-il ve Türkmen-i Halep cemaatleri kendi develeri ile taşımacılık çerçevesinde ön plana çıkmış konar-göçer gruplardan biriydi. Nitekim bu süreçte ilgili cemaat yöneticilerine Bağdat Seferi esnasında yapılacak olan taşımacılık işini de ortaya koyacak pek çok hüküm gönderilmişti. Buna göre, taşımacılık için talep edilen develer sürücülerıyla birlikte orduya Birecik'te dâhil olacaklardı. Birecik'te depolanan askerî mühimmatı ve iaşe maddelerini, ordu ile beraber hareket ederek Bağdat'a kadar taşıyacaklardı. Bağdat'a ulaştıklarında taşıma görevini üstlenen kişilere icazet verilecek ve görevleri son bulacaktı. Yeni-il ve Türkmen-i Halep cemaatinden talep edilen deve 2.000 adetti. Taşıma görevini üstlenecek develerin ve sürücülerin temini için cemaat kethüdası, bölükbaşı ve iş erleri görevlendirilmişti. Taşıma karşılığında her bir deve için ödenecek tutar ise 25 kuruş olarak belirlenmişti. Ayrıca deve ile sürücülerin 1638 Ağustosunun başında (1048 Rebî'ülevvelinin sonunda) Birecik'te olması istenmişti⁸². Benzer hükümler deve sahibi olan diğer konar-göçer cemaatlere de gönderilmişti. Mesela

80 BOA, MAD. 3443, 243.

81 BOA, MAD 3443, 241. Bağdat Seferi çerçevesinde talep edilen develerin takibiyle ilgili pek çok hüküm bulunmaktadır. Mesela Tokat Defterdarı'na gönderilen bir hükümde, 1636-7 (H. 1046) tarihi gelirleri kullanılarak talep edilen 45 katar (270 adet) deveden, bakiye kalan 25 katarının (150 adet) teslimi istenmiştir. Bir başka hükümde ise Halep Defterdarı'ndan yine bakiye kalan 20 katar (120 adet) deve talep edilmiştir. Bkz. BOA, MAD. 3443, 99.

82 BOA, MAD. 2841, 40, 43, 99. Bu süreçte Yeni-il ve Halep Türkmenlerinden talep edilen develerin 730 adedinin Bilecik-Bağdat arasında deve başına 25 kuruş ile taşımacılık görevinde bulunduğu dair bkz. İlhan Şahin, "1638 Bağdat Seferinde Zahir Nakline Memûr Edilen Yeni-il ve Halep Türkmenleri", 227-234; Şahin'in çalışmasında belirttiği bu 730 adet deve, Yeni-il ve Halep Türkmen kadılarının sorumluluğunda, Yusuf ve Mustafa isimli görevliler mübaşeretinde gönderilen develerdi.

Halep Kadısı'na ve Defterdarı'na gönderilen hükümde, Akçakoyunlu Türkmenlerinden yük taşımak için 2.000 adet deve talep edilmişti. Görevlilere Birecik'ten Bağdat'a zahire nakli için kullanılacak develerin çuvallarıyla beraber hazır edilmesi ve orduyla beraber hareket edecek develerin her birine 25 kuruş verilmesi belirtilmişti⁸³. Bozulus Türkmenlerinden ise 900 adet deve yük taşımak için talep edilmişti. Bozulus Kadısı'na gönderilen hükümde, taşımacılık için gönderilecek kişilere kefiller belirlenmesi ve ilgili kişilerin develerle beraber 1638 Ağustosunun başında (1048 Rebî'ülevvelinin sonunda) Birecik'te toplanması emredilmişti. Her biri deveye verilecek 25 kuruş ücretin 10.000 kuruşu Hazine-i Amire'den, geri kalanı ise Bozulus Mukataası gelirlerinden verilmesi belirtilmişti⁸⁴. 19 Ağustos 1638 (8 Rebî'ülâhır 1048) tarihinde Danişmendlü Kadısı'na ve Voyvodası'na gönderilen emirde, aynı şartlarla 600 deve ve deveci talep edilmişti⁸⁵. Aynı çerçevede gönderilen diğer hükümlerde, Birecik'ten Bağdat'a zahire nakletmek için Lekvanik ve Mamalu cemaatlerinden 1.500 deve, Rışvan Aşireti'nden 200 deve, Millü ve Şikaki aşiretlerinden 2.000 deve, Rakka Eyaleti'ndeki konar-göçer halktan 600 deve, Mardin ve çevresindeki aşiretlerden 2.500 deve, Malatya ve çevresindeki aşiretlerden 1.500 deve, sürücülerıyla beraber talep edilmişti⁸⁶.

Konar-göçer tebaadan ordunun Bağdat'a yürüyüşü esnasında 13.800 adet devenin kiralanması istenmişti. Lakin bu talebin karşılanmasında birtakım sorunlar da yaşanmıştı. Mesela Danişmendlü Türkmenlerinden zahire nakli için istenilen 600 adet devenin 347 adedi gelmişti. Nitekim ordunun dönüşü esnasında 13 Mayıs 1639 (10 Muharrem 1049) tarihinde Danişmendlü Türkmenlerinin Voyvodası'na ve Kadısı'na gönderilen hükümde, gelmeyen fakat taşıma ücreti tahsis edilmiş deve sahiplerine verilmiş olan paraların geri alınması istenmişti⁸⁷. Daha ilginç bir örnek Rışvan Aşireti'nin gönderdiği deve ve devecilerin taşıma işinde yaşanmıştı. Hatırlanacağı üzere, Bağdat'a zahire nakli için Rışvan Aşireti'nden 200 adet deve talep edilmişti. Nitekim Rışvan Kadısı'na 19 Şubat 1639 (15 Şevval 1048) tarihinde gönderilen hükümden anlaşıldığı üzere, 200 adet devenin yük taşımak amacıyla Birecik'e ulaşmıştı. Birecik'e ulaşan her bir deveye 10 İstanbul kilesi arpa yüklenmiş ve taşıma ücreti olan 25 kuruş verilmişti. Ne var ki 960 kile arpa ilgili cemaate ait 96 adet deve ile orduya teslim edilmişken, 104 devenin taşınması gereken 1.040 kile arpa orduya ulaşmamıştı. Nitekim ordunun dönüşü esnasında Diyarbakır'da yazılan hükümde Rışvan Kadısı'ndan, bakiye kalan zahirenin her bir kilesi için 1 kâmil kuruş ve her bir deve için ödenen 25 kuruşun, görevini yerine getirmeyen devecilerden alınarak, ordu hazinesine teslimi istenmişti⁸⁸.

Tüm bunların yanında, deve ile yaptırılan taşımacılık zikredilen konar-göçer cemaatlerle

83 BOA, MAD. 2841, 42.

84 BOA, MAD. 2841, 44.

85 BOA, MAD. 2841, 44-45.

86 BOA, MAD. 2841, 45, 46, 49, 53.

87 BOA, MAD. 2841, 208.

88 BOA, MAD. 2841, 172.

sınırlı kalmamış, deveye sahip olan ve taşımacılık yapan yahut yapabilecek olan tebaadan da yardım alınmıştı. Öyle ki Cizre Sancakbeyi Ramazan'a ve Nusaybin Kadısı'na 25 Eylül 1638 (16 Cemâziyelevvel 1048) tarihinde gönderilen muhtelif hükümler buna delil niteliğindedir. Buna göre bugün Mardin'in Kızıltepe mevkiinde bulunan Koçhisar'daki mirî ambardan yüklü miktarda zahirenin nakledilmesi için "Arabân" taifesinden 1.200 adet devenin kiralanması istenmişti. Bu çerçevede her bir deveye 11 İstanbul kilesi zahire yüklenecekti ve kira bedeli olarak ise her bir deveye 12 kuruş verilmesi kararlaştırılmıştı. Taşıma işinden birinci derecede sorumlu olan Cizre Beyi Ramazan'a, her bir deve sahibini kefilleriyle beraber deftere kaydetmesi, Koçhisar Ambarı'ndan zahireleri yüklemesi ve taşımacılık işini yapacak kişilere ücretlerini eksiksiz bir biçimde ödemesi emredilmişti⁸⁹.

4. Sonuç

Başlangıçta Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda en önemli askerî gücünü oluşturan konar-göçer cemaatler zaman içerisinde vergisini veren birer tebaaya dönüşmüştü. İstisnalar dışında bu grubun savaşlardaki yeni rolü, sefer organizasyonlarına üretimleri çerçevesinde yaptıkları katkıydı. Nitekim XVII. yüzyılın ilk yarısında birbiri ardına Safevi Devleti'ne karşı düzenlenen sefer organizasyonlarında, sefer bölgesinde bulunan diğer tebaaya olduğu gibi, konar-göçer cemaatlere de yükümlülükler yüklenmişti. Bu yükümlülükler yaşam biçimlerinin bir ürünü olan yetiştirdikleri koyun ve devenin ordunun ihtiyaçları için tedariki ve sahip oldukları yük hayvanlarıyla yaptıkları taşımacılıktı.

XVII. yüzyılın ilk yarısında doğuya yapılan Osmanlı seferlerinde, iaşe organizasyonunun bir parçası olan etin önemli bir kısmı bölgedeki konar-göçer cemaatlerden talep edilen koyunlarla karşılanmak istenmişti. Bu talep sürsat mukabilinde vergi yükümlülüğüyle ve iştirâ yöntemiyle gerçekleşmişti. Ancak incelenen seferler aynı rakibe ve birbirine yakın zaman diliminde düzenlenmiş olmasına karşın, şartlara ve seferlere göre koyun temininde dalgalanmalar yaşanmıştı. Öncelikle Revan Seferi'ne kıyasla Bağdat seferlerinde konar-göçer tebaadan daha fazla koyun talep edilmişti. Bu durumun muhtemel sebebi daha uzun bir sefer güzergâhına sahip olan Bağdat seferlerinde daha fazla iaşe maddesine ihtiyaç duyulmasıydı. Bununla beraber konar-göçerlerin yaşadığı bölgelere göre talep edilen koyun miktarı değişiklik göstermişti. Revan Seferi'nde Bozulus Türkmenlerinden, Bağdat seferlerinde ise Türkmen-i Halep ve Yeni-il Türkmenleriyle bu seferin önemli merkezlerinden olan Diyarbakır çevresindeki konar-göçer cemaatlerden talep edilen koyun miktarı artmıştı. Bunun yanında konar-göçer grupların bir kısmı mümkün mertebe belirlenen özelliklerde belirlenen satış fiyatıyla "mükellefiyet şeklinde yürütülen iştirâyla" koyunlarını satmak istemiyorlardı. Bunun en muhtemel nedeni serbest piyasada daha yüksek bedellerle koyunlarını satabilmeleriydi.

Satın alma sürecinde genellikle cemaat voyvodaları ve kadıları görevlendirilmişti. Özellikle

89 BOA, MAD. 2841, 124. Tüm bu veriler aynı zamanda mesafeye göre ödenen ücretin ve -daha da dikkat çekici tarafı- her bir deveye mesafeye göre yüklenen yükün değiştiğini de göstermektedir. Nitekim Birecik'ten Bağdat'a her bir deveye 10 İstanbul kilesi zahire yüklenirken, Mardin'den Bağdat'a 11 İstanbul kilesi zahire yüklenmişti.

voyvodaların görevlendirilmesinin nedeni, konar-göçer cemaatlerin mali işlerinin takibini yapıyor olmalarından dolayı bu cemaatlerden nerede, nasıl koyun tedarik edeceklerini bilmeleriydi. Ayrıca bu süreçte voyvodalardan tasarruf ettikleri gelirleri kullanarak satın alma işlemini yürütmeleri de istenmişti. Buradaki temel amaçsa mahsup hesap uygulanarak mali bürokratik işlemlerin kolaylaştırılmasıydı.

Konar-göçer cemaatlerin seferlerde üstlendikleri ikinci kritik görevse deve temini ve taşımacılık hizmetiydi. İncelenen örneklerde, Hüsrev Paşa'nın Bağdat Seferi'nde deve talebinin yüksek olduğu, bu sefere kıyasla Revan Seferi'nde azaldığı, 1638 Bağdat Seferi'ndeysse tekrar artış gösterdiği görülmektedir. Anlaşılan talebin azalması yahut artması, tamamen sefer ihtiyaçları çerçevesinde belirlenmişti. Daha uzun mesafeli olan Bağdat seferleri için daha fazla deve talebi yapılmıştı. Bu nedenle vergi ve satın alma yoluyla talep edilen deve sayısında bariz bir artış mevcuttu. Fakat ihtiyaçlar mukabilinde artan deve talebinin sağlanmasında sıkıntılar yaşanmıştı. İfade edildiği üzere konar-göçer cemaatlerin her bir sene içerisinde sağlayabilecekleri deve miktarı belirliydi ve bu rakamın üzerindeki arzın karşılanması mümkün olmamıştı. Ancak, dönemin seferleri bir yıldan fazla sürdüğünden, talep edilen develer ilgili cemaatlerden takip eden senelerde peyderpey karşılanmaya çalışılmış yahut Hüsrev Paşa'nın organizasyonunda olduğu gibi aynî develer yerine nakdî bedeller alınması yoluna gidilmişti. İncelemelerden anlaşılan sefer esnasında konar-göçer cemaatler vergi yahut satın alma yoluyla deve vermekten ziyade, kendi yük hayvanlarıyla taşıma işini yürütmeye daha meyillidiler. Muhtemelen sefer ağırlığını bir bedel karşılığı taşımak konar-göçerler için daha karlıydı. Lakin daha gönüllü yaptıkları bu işte dahi talepleri karşılayamadıkları yahut bir takım usulsüzlüklere karıştıkları zamanlar olmuştu.

Konar-göçerler üzerinden tüm bu anlatılanlar, Osmanlı Devleti'nin dönem itibariyle sefer organizasyonlarının kapasitesi hakkında da fikir vermekteydi. Nitekim Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyılda -bir yeri fetih etmesi yahut hâkimiyeti altına alması- düşmanın gücünden, doğal sınırların oluşturduğu engelden veya mesafenin uzaklığından ziyade, kendi öz kaynaklarıyla bu engelleri aşabilme kapasitesiyle ilgiliydi. Osmanlı'nın doğu yahut batıdaki sınırlarının ya da hâkimiyet sahasının belirlenmesinde sefer organizasyon kapasitesi etkili olmuştu. Bu organizasyon kapasitesiyse sefer için gerekli mühimmat ve teçhizat sağlayan tebaasının üretim limitleriyle belirlenmişti.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Agoston, Gabor. “Savaş”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. 36: 196-200. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Düzbakar, Ömer. “Hüdavendigâr Sahasında Konar-Göçerler”, *Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/1 (2003): 61-74.
- Emecen, Feridun. “Kosova Savaşları”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. 26: 221-224. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Emecen, Feridun. *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Erdogan, Meryem Kaçan. *II. Viyana Kuşatması*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2001.
- Ertas, Mehmet Yaşar. *Sultanın Ordusu (Mora Fethi Örneği 1714-1716)*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2007.
- Finkel, Caroline. *Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*. Wien: 1988.
- Gökbilgin, Tayyib. *Rumelide Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1957.
- Göçer, Lütfi. *XVI-XVII Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1964.
- Gülten, Sadullah. “XVI. Yüzyılda Batı Anadolu'da Yörükler”. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Gündüz, Tufan. “Konar-göçer”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. 26: 161-163. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Gündüz, Tufan. *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015.
- Gündüz, Tufan. *Bozkırın Efendileri-Türkmenler Üzerine Makaleler*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015.
- Gündüz, Tufan. *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Danişmendli Türkmenleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2005.
- Halaçoğlu, Yusuf. *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*. Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- Halaçoğlu, Yusuf. *Anadolu'da Aşiretler Cemaatler ve Oymaklar (1453-1650)*, cilt 1. Ankara: TTK Yayınları, 2009.
- İnalcık, Halil. “Hüsrev Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. 19: 37-40. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- İnalcık, Halil. “Osman Gazi'nin İznik (Nicaea) Kuşatması ve Bafeus Savaşı”, *Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*. Derleyenler Oktay Özel, Mehmet Öz, 301-339, Ankara: İmge Yayınları, 2005.
- İnalcık, Halil. *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*. İstanbul: İsam Yayınları, 2010.
- İnbaşı, Mehmet. *Ukrayna'da Osmanlılar Kaminiçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2004.
- İşbilir, Ömer. “Mekkâre”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. 28: 554-555. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- İşbilir, Ömer. *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İaşe, İkmal ve Lojistik Meseleleri*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
- Kallek, Cengiz. “Kantar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. 24: 317-320. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Küpelî, Özer. *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.
- Orhonlu, Cengiz. *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*. İstanbul: Eren Yayınları, 1987.
- Özcan, Abdulkadir. “Akıncı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. 2: 249-250. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

- Polat, Süleyman. “Osmanlı Sefer Organizasyonunda Pratik Çözümler: 1634-1635 (H. 1044) Tarihlerinde Karahisar-ı Şarki’de “Mükellefiyet Şeklinde Yürütülen İştirâ” ile Zahire Temini”, *Gazi Akademik Bakış* IV/8 (2011): 161-174.
- Polat, Süleyman. *IV. Murat’ın Revan Seferi Organizasyonu ve Stratejisi*. Ankara: ATASE Yayınları, 2015.
- Saydam, Abdullah “Sultanın Özel Statüye Sahip Tebaası: Konar-Göçerler”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20 (2009): 9-31.
- Şahbaz, Davut. *XVI. Yüzyılda Ulu Yörük Teşekkülleri (Etrak-ı Büzürk)*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Şahin, İlhan. “1638 Bağdat Seferinde Zahire Nakline Memûr Edilen Yeni-il ve Halep Türkmenleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 33 (1982): 227-234.
- Şahin, İlhan. *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*. İstanbul: Eren Yayınları, 2006.
- Türkmen, M. Nuri. *Kamanıçe Seferinin Lojistik Hazırlıkları*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- Usta, Onur. “Celâlılığın Türkmen Cephesi: 17.Yüzyıl Anadolu Kırsalında Türkmen Voyvodası ve Türkmenler” *Kebikeç* 33 (2012): 49-86.
- Ünal, Tahsin. “Savaşta Çıkan Osmanlı Ordusunda Lojistik İşleri -IV. Murad’ın Bağdat Seferi Hazırlıkları-” *Türk Kültürü*, V/58 (1967): 728-740.
- Ünal, Tahsin. *IV. Murat ve Bağdat Seferi*. İstanbul: Berikan Yayınları, 2001.
- Yans, Kerim. *IV. Murad Devrinde Osmanlı-Safevi Münasebetleri*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü, 1977.
- Yıldız, Hakan. *1711 Prut Seferi’nin Lojistik Faaliyetleri*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2000.
- Yüce, Oğuzhan. *59 Numaralı Mühimme Defterinin Özetli Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Arşiv Kaynakları

- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Bab-ı Defteri, Büyük Ruznamçe Kalemi (D.BRZ) 20690, H. 1045 (1635-1636).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Bâb-ı Defteri, Mevkufat Kalemi Defterleri (D.MKF) 27441, H.1039 (1629-30).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Bab-ı Defteri, Mevkufat Kalemi Dosya Tasnifi (D.MKF),13/193, H. 1046 (1636-7).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Bab-ı Defteri, Mevkufat Kalemi Dosya Tasnifi (D.MKF), 17/115, H. 1046 (1636-7).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Kamil Kepeci Defterleri (KK) 2575, H.1043-44 (1633-35).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD) 8475, H.1039 (1629-30).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD) 7275, H. 1044 (1634-1635).

- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD) 4433, H. 1044 (1634-1635).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD) 3443, H. 1046-48 (1636-39).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD) 2841, H. 1048 (1638-39).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD) 18186, H. 1049 (1639-40).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD) 7392, H. 1046 (1636-7).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD) 3458, H. 1045 (1635-1636).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD) 6375, H. 1044 (1634-1635).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Mühimme Defteri Zeyli (MD ZYL) 9, H. 1044 (1634-1635).
- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA). E. 5222-28.

Osmanlı Devleti'nin Seylan Adası ile İlişkilerine Methal

Introduction to the Relationship of the Ottoman Empire with Ceylon Island

Ekrem SALTİK¹

öz

Geçmişte *Serendib* ve *Seylan* gibi farklı isimlerle anılan ve 20. yüzyılda *Sri Lanka Demokratik Sosyalist Cumhuriyeti* adını alan bir ada ülkesi olan Sri Lanka, tarih boyunca Batı Asya, Çin ve Uzakdoğu güzergâhındaki işlek deniz yollarında gerçekleştirilen uluslararası ticaretin önemli aktörlerinden biri olmuştur. Sosyo-ekonomik açıdan dünya tarihi kadar Osmanlı tarihi açısından da önemli olan köklü bir geçmiş ve ilginç bir ilişkiler ağına sahip olan Sri Lanka ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler, genel hatlarıyla 19. yüzyılın son çeyreğine tarihlendirilen ama adadaki Müslümanların bir kısmı açısından geçmişi çok daha eskilere uzanan kolektif bir sosyo-kültürel izlekten beslenmektedir. Bu küçük ada ülkesindeki siyasi ve ekonomik süreçler, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın son çeyreğinde bölgeyle kurduğu ilişkilerin de zemini olmuş, II. Abdülhamid'in kendinden önce zaten şebbenderlik bağlamında temasa geçilmiş olan Seylan Adası'na yapacağı yeni atamalarda, bölgenin sosyo-kültürel hiyerarşisine nüfuz edebilecek seçimler yapılmıştır. Söz konusu şebbenderlerin yereldeki çalışmaları, Güney Asya Müslümanlarının Osmanlı Devleti ile ilgili beklentilerinin doruğa ulaştığı 19. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla Seylan Müslümanlarının da Osmanlı Devleti'ne dair bir sempati duymasında katkı sağlayıcı olmuştur. Nitekim modern Sri Lanka'nın en kalabalık azınlıklardan biri olan Moor Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne karşı hâlen dâhi sürmekte olan sempatisinin bu dönemdeki çalışmalarından da beslendiğini söylemek mümkündür. Bu zeminde Osmanlı Devleti'nin Güney Asya Müslümanlarıyla ilgili politikalarının, Hint okyanusundaki farklı bir coğrafi kesitine yoğunlaşacak olan bu makale, özellikle II. Abdülhamid'in bölgeyle ilgili siyasetinin panislâmist karakteri bağlamında şimdiye kadar derinlemesine ele alınmamış bir coğrafi parçasını oluşturan Sri Lanka [*Seylan*] ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkileri ele alacaktır. Osmanlı Devleti'nin Seylan özelinde şebbender atayarak temsilcilik verdiği kişi ve ailelerin şebbenderlik süreçleri ve sonrasındaki siyasi kariyerleri, geçmişi Osmanlı Devleti'nin de öncesine uzanan "Türk sempatisi" ve ünsiyeti bağlamında ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Serendib, Seylan, Sri Lanka, Osmanlı İmparatorluğu, Osmanlı Şebbenderleri, Lebbe, Macan Markar Efendi, Moor Müslümanları, Panislâmizm

ABSTRACT

Sri Lanka, an island country which has been known as Serendib and Ceylon in the past and which was named the Democratic Socialist Republic of Sri Lanka in the 20th century, has been one of the most important actors of international trade along the busy maritime routes of West Asia, China and the Far East throughout history. Relations between Sri Lanka and the Ottoman State, which

Sorumlu yazar/Corresponding author:
 Ekrem Saltık (Dr. Öğr. Üyesi),
 İstinye Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
 Sosyoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye
 E-posta: esaltik@istinye.edu.tr
 ORCID: 0000-0001-8087-0986

Başvuru/Submitted: 10.08.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
 21.08.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
 09.09.2020

Kabul/Accepted: 22.09.2020

Online Yayın/Published Online: 27.11.2020

Atf/Citation: Saltık, Ekrem. "Osmanlı Devleti'nin Seylan Adası ile İlişkilerine Methal." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology*. 30, 2 (2020): 699-733.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.777154>

has a deep-rooted history and an interesting network of relationships that are important in terms of Ottoman history as well as world history, date back to the last quarter of the 19th century in general, however, the history of some of the Muslims on the island has been enriched by a much older collective socio-cultural path. Political and economic processes on this small island country have been the basis for the relations of the Ottoman Empire with the region in the last quarter of the 19th century and the new appointments that Abdulhamid II would make to Ceylon Island, which had already been contacted in the context of consulship, would consist of choices that could penetrate the sociocultural hierarchy of the region. The local activities of the consuls contributed to the affinity of Ceylon Muslims for the Ottoman State in the second half of the 19th century, when the expectations of South Asian Muslims regarding the Ottoman State peaked. In fact, it can be argued that the affinity of Moor Muslims, one of the most populous minorities of modern Sri Lanka, that is still ongoing for the Ottoman State, has been fostered by the works carried out during this period. This article focuses on a different geographical section of the policies of the Ottoman State regarding South Asian Muslims in the Indian ocean, especially in the context of the Pan-Islamist character of the policy of Abdulhamid II in the region. In this context it will deal with the relations between Sri Lanka [Ceylon] and the Ottoman State, which constitute a geographical area that has not undergone an in-depth examination to date. The consulship processes and subsequent political careers of the individuals and families that the Ottoman State had appointed as representatives specific to Ceylon, will be discussed in the context of the affinity and friendship for Turks that is older than the Ottoman State.

Keywords: Serendip, Ceylon, Sri Lanka, Ottoman Empire, Ottoman Sehbenders, Lebbe, Macan Markar Effendi, Moor Muslims, Pan-Islamism

EXTENDED ABSTRACT

Ceylon, which is very close to India, took the name Sri Lanka during the period when the Sinhala-Tamil tension in the country turned into armed clashes and has been one of the major actors of international trade along the busy maritime routes in Western Asia, China and the Far East throughout history. Ceylon, also referred to as the "Teardrop of India" due to its geographical shape and location, owes the other analogy of the "Pearl of the Indian Ocean", to the potential of gemstones hosted by 25% of its total land. Ceylon, whose capital is Colombo, has a profound past and interesting network of relationships that is important in terms of world and Ottoman history in its historical and geographical depths. Political and economic processes in this small island country have been the basis for the relations of the Ottoman Empire with the region in the last quarter of the 19th century and the new appointments that Abdulhamid II would make to Ceylon Island, which had already been contacted in the context of "consulship" were choices that could permeate the socio-cultural hierarchy of the region. On this basis, it is possible to refer to an affinity for the Ottoman State in the history of Muslims, one of the most populous minorities of modern Sri Lanka. The Ottoman Empire tried to functionalize this "sympathy", which was fed by the local people and the ruling elites with different motives, through the shahbenders appointed to the island in the second half of the 19th century, when the South Asian Muslims' expectations about the Ottoman Empire reached their peak. The Ottoman consuls in question were selected from people who belonged to an "elite" family, who had established a bond of friendship with Anatolia and the Turks in a past that was likely to be instrumental and - an "invented" memory that also needs to be analyzed. When they are considered together with their genealogy, the fact that Moor Muslims had been in contact with the Ottoman State on various occasions towards the last quarter of the 19th century, which

indicates that they were the descendants of a legendary Turkish sultan - and which must be analyzed with another study - is actually an indication of their "deep" affinity and loyalty towards the Ottoman State. On this basis, it is probably no coincidence that the leading names of the Moor tribes represented by various mukhtars were appointed by Abdulhamid II as Ottoman representatives to the island. Abdulhamid II, who also sought wealth and nobility as well as Islamic sensibilities in consul selection, preferred people who belonged to Moor families with a noble genealogy – whether true or false or even whether he was aware or not of its existence – as representatives of the Ottoman State to Ceylon. The protectionist and Pan-Islamist character of the relations established with the Muslims of South Asia by Abdulhamid II who was on the Ottoman throne during the years when these individuals from wealthy and elite families were consuls ensured that the Ottoman consuls who were sent to the region acted on the basis of friendship with regard to the Turks and the Ottoman Empire – specific to Ceylon - in every stage of socio-cultural life. The Pan-Islamist propaganda particularly in South and South East Asia, which can be interpreted as the "engineering consent" of the Ottoman consuls, who also operated on the grounds of the aforementioned friendship without needing much motivation, created its own "myth" as a symbol of fragility and symbolic persona that need to be considered together with the political balances in the world during the reign of Abdulhamid II. This myth is reflected between the lines of various archival documents related to the region, such as "submissive" and actually "unsettled" qualifications 'voiced' as "the caliph of the earth", "the sultan of believers", and indeed rendering the "asylum" of Abdulhamid II's Pan-Islamist politics unrealizable by shifting it from the basis that had to be created by ultimately taking into account the cyclical realities. Consequently, the Pan-Islamic potential, which has a deep socio-cultural infrastructure, an extensive geographical range, and above all a widespread social consent, could not be transformed into a sustainable and rational project, economically and politically. Moreover, during this period, many local names and families operating on behalf of the Ottoman State in South Asia turned the collective memory of the society they were members of into a "functional" tool, as stated above, by transforming the friendship they established with the Turks into political and economic "unearned income". Ultimately, the reality of the persuasion, trust and loyalty processes of the elite, who are in a position to 'negotiate' to a certain extent, and the local people of administrations in Muslim geographies that were "exposed" to administrations that could not be steered with the participation of the public and the colonial administrations comprised of these peoples and representing them or states in the same cultural geography are independent of one another. When it comes to generating projects with socioeconomic sustainability, it seems that the instrumental friendship and memories of the local elites have chosen to save the future, not the past when they were shaping the fate of the local millions in the context of a different future that has them convinced and in another political context they trust. Although it can't be generalized, the existence of examples that can be described as "post-nobility" on the islands in South Asia, where there are many post-

Ottoman political and bureaucratic career stories that are fostered by Ottomanism, suggests that perhaps the "emotional" relations that the Ottoman State established with the region in the context of Pan-Islamist policies in the beginning is built on fragile "wishes" and the existing or subsequently generated 'strategic agendas' of local elites rather than realizable plans. The Muslim minority that included the best jewelry masters on the island, has concentrated on the dynamics of "faith" to repel the repression of the colonial pressure it has been exposed to for the past few centuries, and embraced a "devised" memory that has been shaped from this dynamic.

Seylan ve Adadaki Müslümanların Geçmişine Bir Nazar

Hindistan'ın güney doğusunda bulunan bir ada ülkesi olan Seylan, tarih boyunca farklı isimlerle anılmıştır. Bu isimlerin başında gelen ve adanın Eski Yunan'da geçen adı olan *Serendib*, “Tamil Ülkesi” anlamına gelen ve Serendib'in kuzeyinde bulunan *Tamil Nadu* coğrafyasının tamamlayıcısı olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda adanın Eski Yunan'daki adı, “bakır renkli” anlamına gelen ya da – *Ramayana* adlı Hindu efsanesindeki karakterlerden biri olan – “Ravana'nın Adası” anlamındaki *Dipu-Ravana* kelimesinden türediği sanılan *Taprobane* olarak bilinmektedir¹. Güney kıyılarından başlayarak kuzeye doğru artan bir yükseltiyeye sahip ve tropikal muson ikliminin hâkim olduğu adanın, İbn Battûta'nın da kullandığı kadim çağlarındaki yaygın adı olan *Serendib*, “beklenmedik (hoş) şeyler ülkesi” anlamına gelmektedir². Portekizlilerin ülkeye gelmesinden sonra, Marco Polo'nun notlarında *Zeilan* olarak geçen kelimeyle uyumlu bir şekilde kullanılan *Seylan* [*Ceilao*] adının anlamının “güzel ülke” olduğu bildirilmektedir³. Nihayet binlerce yıllık geçmişinde sadece yerelde kalan farklı isimlerle de anılan ve günümüzde topraklarındaki potansiyel mücevher rezervleriyle ünlü ülkenin, 1972 yılından sonraki adı olan *Sri Lanka*, “şâşâli ülke” demektir⁴.

Osmanlı Devleti'nin, 19. yüzyılın son çeyreğinde Seylan Adası'nda temasa geçtiği Müslümanların çoğunluğunu oluşturan etnik azınlığın menşei, rivayetlere göre, Afrikalı bir Müslüman olduğu söylenen Yusuf bin Ahmad al-Kawneyn'in adaya yerleştiği 8. yüzyıla kadar uzanmaktadır⁵. Bölgedeki rivayetlere göre, Emevi yönetiminden kaçan bazı Arapların gelip yerleştiği ve adı “yelkenin indirildiği yer” anlamına gelen *Beruwala* [*Bae-ruwala*]⁶ kenti kıyılarına gelen ilk Müslümanla birlikte, kentte beyaz minareli bir cami inşa edilmiş ve caminin inşaatını gerçekleştiren bu ilk Müslüman, vefat ettikten sonra söz konusu caminin yanındaki mezarlığa defnedilmiştir⁷. Bu bağlamda 14. yüzyılın ilk yarısında adaya gelen İbn Battûta, adadaki bu ilk Müslüman ve inşa ettiği iddia edilen beyaz minareli camiden bahsetmemişse de *Hûr-ı Yâkut* [*Yakut Körfezi*] dediği *Kunakar* [*Kurunegala/Gampola*]⁸ da Şirazlı Şeyh Osman Mescidi adlı bir mescit gördüğünü anlatmış, kentteki körfezden ve toprak altından çıkarılan

1 G. Uglow Pope, *A Text-Book of Indian History* (London: J. Gladding&Son, 1871), 28-29.

2 Robert K. Barber & Elinor Merton, *The Travels and Adventures of Serendipity: A Study in Sociological Semantics and the Sociology of Science* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2006), 1-3.

3 Marco Polo, *The Travels of Marco Polo*, (int), John Masefield (London: J.M. Dent & Sons Limited, 1908), 348.

4 Nandan Parameswaran, *Early Tamils of Lanka* (Malaysia: DMJ Printers, 1999), 9.

5 Talib Jaleel, *Notes on Entering Deen Completely: Islam as its Followers Known it* (Tirana: EDC Foundation, 2015), 584. *Yusufl bin Ahmad al-Kawneyn* adındaki Afrikalı, M.A.M. Shukri'nin Seylan'daki ilk Müslümanlara dair kapsamlı çalışmasında geçmiyor. M.A.M. Shukri (ed.), *Muslims of Sri Lanka: Avenues to Antiquity* (Beruwala: Jamiah Naleemia Institute, 1986).

6 Richard Leslie Brohier, *Seeing Ceylon* (Colombo: Sooriya Publishers, 2000), 161.

7 İ. Hakkı Göksoy, “Sri Lanka”, *İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (Ankara: TDV, 2009), 37, 427.

8 İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, haz., A. Sait Yakut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000), 2: 849. Ayrıca Battûta tarafından kullanılan yer adları ve isimlerin asıllarına dair bazı açıklamaların da bulunduğu farklı bir baskı için bak; *The Travels of İbn Battûta*, Translated: Samuel Lee, (London: J. Murray, 1829).

safirinden bahsederek, Seylan Adası'nın her yerinde yakut olduğunu söylemiştir⁹.

Abbasi Devleti'nin güçlü dönemlerinden 8. yüzyılda ortaya çıktığı rivayet edilen bir masal kahramanı olan Sinbad'ın maceralarındaki fantastik öğeleri çağrıştıran efsanelerin arkasında gizlenen tarçın ve paha biçilemez mücevherlerin “beşiği” olan Seylan, *Binbir Gece Masalları*'nın binbir farklı versiyonuyla¹⁰ “korkutulmuş”, Marco Polo ve İbn Battûta'nın seyahatlerini anlatan kitapların tüm Avrupa'ya dağılan yüzlerce kopyasıyla “meraklandırılmış” Avrupalı denizcilerin, Güney Asya kıyılarına gelerek karaya çıktıkları ilk yerleşim yerlerinden biri olmuştur.

Tarçın gibi daha pek çok baharata olan talep ve ilginin doruk noktaya çıktığı sıralarda başlayan ve aslında “Tarçın Ülkesi bulmak” [*Pais de la Canela*] gibi amaçlar da taşıyan deniz ve okyanus ötesi yolculuklar yapan Portekizliler, Seylan kıyılarına geldiklerinde, adanın tamamının dünyanın en iyi tarçınlarıyla dolu olduğunu ve geldikleri yerin bir “Tarçın Ülkesi” [*Cinnamon Land*] olduğunu fark etmişti¹¹. Söz konusu baharat başta olmak üzere, bölgedeki pek çok ticari ürünün tekelinin Kolombo'da yerleşik Arap tüccarların elinde olması, Portekizlileri ister istemez bu tüccarlarla rakip hâline getirecekti. Asya, Çin ve Uzakdoğu güzergâhındaki deniz ticaretinin önemli bir kısmını ellerinde tutan ve 8. yüzyıldan beri Seylan'da yerleşik olan Arap asıllı tüccarların sosyo-ekonomik yaşamlarına sınırlamalar getiren Portekizliler,

- 9 İbni Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, 2: 849-850. Seylan Adası, İbn Battûta'nın *Rihletü İbn Battûta* olarak da bilinen seyahat notlarının kitaplaştırılmasından yaklaşık 555 yıl sonra, Anadolu'dan gelen bir misafirin ziyaretine sahne olmuştur. Söz konusu ziyaret II. Meşrutiyet Dönemi'nde İslamcılık fikrinin yayılabilmesi için kurulmuş olan *Sebilürreşad* dergisinin Hindistan muhabiri S.M. Tevfik tarafından 1913 yılı sonlarında gerçekleştiriliyordu. Tam adıyla Seyyid Muhammed Tevfik Hemedanî, devamında Burma'ya geçtiği Seylan ziyaretine dair *Sebilürreşad*'da yayımlanan yazılarında, adaya ilgili pek çok konuyu olduğu gibi, İbn Battûta'nın da bahsini ettiği değerli mücevherleri de ayrıntılı bir şekilde anlatmıştı. *Adanın Meâdini* başlığı altında “Seylan adasına, İngilizler tarafından gen contry (mücevher memleketi) adı verildiğini” belirten S. M. Tevfik, “adada her türlü ahcâr-ı zî-kymet ile miyâh-ı ma'deniyye, (..) grafit, (..) altın, gümüş vesâirenin” bulunmakta olduğunu ve “memleketin başlıca servet ve sâmanın” teşkil ettiğini söylemişti. S. M. Tevfik, “Seylan Adası Servet-i Tabîyesi”, *Sebilürreşad* 11/272 (14 Teşrinisânî 1329), 187-189.
- 10 Geleneksel Arap, Fars ve Hint hikâyelerinin özellikle Halife Harun Reşit döneminde Bağdat'ın sahip olduğu zenginlikleri vurgulayacak şekilde Doğu kültürüyle derlendiği halk anlatılarından oluşan *Binbir Gece Masalları*, rivayete göre, Ebu Abdullah Muhammed el-Gahşigar tarafından 9. yüzyılda *Kitâb 'Alf Layla wa-Layla* adıyla yazılı hale getirilmişti. Masalların sözlü olarak kulaktan kulağa tüm Avrupa'ya yayılması, ortaya çıktıkları yüzyıllarda başlamışsa da Batılı bir dile ilk çevrilmesi 1704 yılında gerçekleşmiş ve Fransız Doğu Hindistan Şirketi'nin Osmanlı Devleti sınırlarında bulunan Arap coğrafyasındaki işlerine yardımcı olan arkeolog ve şarkiyatçı Antonie Galland [1646-1715] tarafından Fransızcaya çevrilmişti. Antonie Galland'ın on iki cilt halinde *Les Mille et une nuits, Contes Arabes Traduits en Français* adıyla yaptığı çevirisindeki, *Sindbad, Alaaddin'in Sihirli Lambası* ve *Ali Baba ve Kırk Haramiler* gibi eserin Arapça orijinalinde bulunmayan hikâyeler, bunları Halepli Maruni bir masalcıdan duyduğu rivayet edilen A. Galland tarafından bizzat eklenmişti. Artık anonim bir kültürel mirasa dönüşmüş olan söz konusu hikâyeler, nihayet İngilizceye, Arapça-İngilizce sözlüğüyle tanınan şarkiyatçı Edward William Lane [1801-1876] tarafından *The Arabian Nights Entertainments* ismiyle 1839 yılında çevrilmişti. Üst bir çatı hikâye içinde yer alan ve “bin bir gece” devam ettiği rivayet edilen iç içe geçmiş hikâyelerden oluşan *Binbir Gece Masalları*, her bir katmanda “beklenmedik bir şekilde” ortaya çıkan ve bir önceki anlatımla ilgisi olmayan sürpriz karakterlerin, inanılmaz maceralarını anlatıyor, bu teknik çoğunlukla Hint masallarında kullanılıyordu. Bak. Muammer Sarıkaya, “Binbirgece Masalları”, *Kaşgar Dergisi*, (Doğu Edebiyatı Özel Sayısı), 32 (2003), 210-220.
- 11 *Journal of the Ceylon Branch of the Royal Asiatic Society*, ed., Honorary Secretary, (Colombo: George J. A. Skeen, 1894), 11/41, 5,79.

söz konusu yerli halkı bölgedeki ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı liman kentlerinden sürerek ülkenin doğusundaki arazilere göç etmeye zorlamıştı¹². Nitekim Portekizlilerin adadaki işgali, adanın inanç tarihine dair kırılmalara ve mimari yapıları da etkileyecek olaylara sahne olurken, Seylan'daki birçok ibadethane, Portekizliler tarafından yıkılmış, İbn Battûta'nın sözünü ettiği Şirazlı Şeyh Osman Mescidi de muhtemelen bu sırada ortadan kaldırılmıştı. Adadaki birçok ibadethanenin yıkıma uğradığı bu dönem, sonraki yıllarda yapılacak ibadethanelerin mimarisini de etkilemiş, uzun yıllar boyunca dini yapıların daha küçük ölçekli ve basit şekillerde inşa edildiği bir gelenek ortaya çıkmıştı¹³. Seylan'daki Müslüman tüccarlar, baharat ticaretinin yanı sıra, -bir zamanlar Marco Polo ve İbn Battûta'nın da tanıklık ettiği "inci avcılığı" işinin yapıldığı- Mannar ve çevresindeki mücevher ticaretiyle de uğraşmaktaydı. Üstelik ticaretiyle uğraştıkları bu değerli taşlarla hemhal oluşlarının zaman içerisinde mitsel boyutlar kazandığını da gösterecek şekilde, Seylan'daki incilerin, susuzluğu giderdiği, kanı arındırdığı ve hatta kana asalet kazandırdığı gibi batıl inançlar da taşıyorlardı¹⁴.

Portekizlilerin "Moor" dediği ve günümüz Sri Lanka'sındaki Müslümanların çoğunluğunu oluşturan etnik azınlığın atası olan tüccarların yaşadığı sorunlar, Hollandalıların 1658 yılıyla tarihlendirilen Seylan işgali sırasında da devam etmiş, Moorların, geçmişe asırlar öncesine uzanan ticari birikim ve deneyimleri Hollandalılarca da yok edilmeye çalışılmıştı. Bu bağlamda, yaşadıkları bölgelerin dışında, doğrudan ya da dolaylı olarak herhangi bir ticari faaliyette bulunmaları yasaklanan adadaki Müslümanların, toplu dini merasimlerine de kısıtlama getirilen bu yeni dönemde, Hindistan'daki Müslümanların Seylan'a geçmesi de çeşitli kanunlarla engellenmişti¹⁵.

Hollanda sömürgeciliğinin sonlarına doğru, yerel muhtarların çabalarıyla, adada İslam medenî hukukunun uygulamaya konulması söz konusu olmuşsa da bu kanunun yürürlüğe girmesi, İngilizlerin geldiği 1796 yılını bulmuştu. İngilizlerin Seylan'a gelişi, Müslümanların tâbi olduğu birtakım yasakların kaldırılmasını sağlamış, yine yerel muhtarların girişimleriyle kurulan bir komisyon tarafından 1806 yılında gerçekleştirilen hukuki düzenlemeler, adadaki Müslümanların nispeten serbest bir sosyo-ekonomik hayat yaşayabilmesini sağlamıştı¹⁶.

Hollanda'nın ardından, 19. yüzyıl başlarında İngiltere'nin kontrolü altına giren ve bir

12 Göksoy, "Sri Lanka", 427; A. Ghani Zulkiple & M. I. Mohammad Jazeel, "History, Distribution and Affiliation of Mosque in Muslim Minority of Sri Lanka", *International Journal of Humanities and Social Science*, 3/12, (2013), 184.

13 Zulkiple & Jazeel, "History, Distribution and Affiliation of Mosque in Muslim Minority of Sri Lanka", 183.

14 Philip K. Crowe, *Diversions of a Diplomat in Ceylon* (Princeton: D. Van Nostrand Company, 1956), 48; Seylan Adası'nın Yakın Çağ öncesi coğrafi, siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel durumuna dair birtakım detaylar da verilen bu çalışmada 19. yüzyıl öncesinde kalame alınmış hatırat ve seyahatnamelerin kullanımında temelde Marco Polo ve İbn Battûta'ya yapılan atıflarla yetinilmişse de Seylan, tarih boyunca çeşitli Müslüman gezginlerin ziyaret ettiği bir coğrafya olmuştur. Söz konusu seyyahlar ve Seylan'a dair gözlemlerini derli toplu bir şekilde bir arada ele alan yeni bir çalışma için bak: Ahmet N. Özdal, "Müslüman Seyyah ve Coğrafyacıların Gözünden Seylan Adası'nda Doğal Hayat ve Kültürel Yaşam (8.-14. Yüzyıllar)", *History Studies*, 10/2, (2018), 129-139.

15 Zulkiple & Jazeel, "History, Distribution and Affiliation of Mosque in Muslim Minority of Sri Lanka", 184.

16 Göksoy, "Sri Lanka", 427.

zamanlar tarçını ile meşhur olan ada, bu dönemde İngilizlerin tarçın üretimini düşürerek, başta çay olmak üzere kahve, kauçuk ve hindistancevizi üretimine yoğunlaştıkları bir koloni hâline gelecekti¹⁷. İngilizler, söz konusu ürünlerin üretimini daha hızlı ve yaygın bir şekilde yapabilmek için adanın demografik yapısına da müdahale etmiş, Güney Hindistan'dan Tamil kökenli kalabalık bir nüfusu işçi olarak adaya taşımıştı. Seylan'daki Moorların, nispeten yumuşamış olsa da hâlâ ambargo altında olan ticari faaliyetlerinde yaşadıkları sorunlar ve adadaki köklü nüfus yapısının değiştirilmesine yönelik iskân politikaları gibi nedenlerle içine düştükleri kuşatılmışlık, baskı altındaki halkın, kaçınılmaz olarak bir “kurtarıcı” aramaya başlaması ve bu bağlamda özellikle dönemin en güçlü Müslüman devleti olan Osmanlı Devleti'yle ilgili beklenti içerisinde girmesine sebep olmuştu.

'Halife'nin Ülkesi'nden 'Seylan'ın Müslümanları'na

Güney Asya'da ve Müslümanların yoğun olarak yaşadığı ülkeler özelinde, yukarıda bahsedilen arayış ve beklentilerin doruğa ulaştığı sıralarda, dünya Müslümanlarının başlıca çekim merkezlerinden olan Hicaz ve buradaki “kiblegâha” yapılan yolculukları kolaylaştıran ulaşım koşulları da gelişmeye başlamıştı. Bu nedenle, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren sayıları her geçen gün artan ve hac ibadeti için bölgeye gelen dünya Müslümanları ile Hicaz'ı himaye eden Osmanlı Devleti arasındaki etkileşim de büyük bir ivme kazanmıştı. Nitekim bu sıralarda Osmanlı tahtına çıkacak olan Sultan II. Abdülhamid'in, hilafeti merkeze alan “panislamizm” siyaseti de bu süreci, Osmanlı Devleti ve İslam dünyasının kuşatılmışlığını geri püskürterek Batılı devletlerin aleyhine sonuçlandırmak gibi bir gaye de taşıyor görünmekteydi. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin – geçmişte sadece tüccarlar arası ihtilafları çözmek için kullandığı ve – dünyanın farklı bölgelerinde ticaretle uğraşan tüccarların talebiyle 19. yüzyılın hemen başında yeniden yapılandırdığı “şehbenderlik” uygulaması,¹⁸ II. Abdülhamid döneminde, ayrıca imparatorluğun uzak coğrafyalardaki propaganda faaliyetlerini de gerçekleştirecek şekilde sosyo-politik bir vizyon ve misyon dönüşümü yaşayacaktı. Bu zeminde, çok zaman bizzat II. Abdülhamid tarafından seçilen Osmanlı şehbenderleri, buldukları ülkelerde, kurumsal görevlerinin yanı sıra panislamist idealleri yaygınlaştırıcı ve imparatorluk sınırları dışındaki Müslümanlar arasında Osmanlı sempatisi uyandırmaya yönelik faaliyetler de

17 S. M. Tevfik'in Seylan ziyaretinde ülkedeki tarımsal ürünleri en çok yetiştirilenden başlayarak sıralarken tarçını, pamuk, kahve, çay ve zencefilden sonraya koyup sonrasında âdeta hiç bahsetmemiş olması S.M. Tevfik'in Seylan'a gelişinden 555 yıl önce “Tarçın Ülkesi” olan Seylan'daki tarçın üretiminin 20. yüzyılın hemen başında geldiği noktayı göstermesi bağlamında çarpıcı bir detaydır. S. M. Tevfik, “Seylan Adası”, *Sebilürreşâd*, 11/274 (28 Teşrinisâni 1329), 220.

18 Farsçada “hükümdar” ya da “padişah” anlamına gelen “*Şeh/Şah*” ve “pazar yeri” ve “işlek ticaret iskelesi/ limanı” gibi anlamlara gelen “*bender*” köklerinden türetilmiş olan şehbender kelimesi, başlangıçta “ticaret reisi”, “ecnebi memleketlerdeki memur” anlamında ve Batılı devletlerin kullandığı terminolojinin de etkisiyle zamanla “konsolosluk” kurumunun Osmanlı sefaretindeki karşılığı olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarına kadar kullanılmıştı. Ayrıca bak. Mahmut Akpınar, “XIX. Yüzyılda Batıyla İlişkilerde Osmanlı Şehbenderlikleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 41/2, (2017), 127-144.

gerçekleştirmektedir¹⁹. II. Abdülhamid, Müslüman olan ya da Müslümanların yoğun olarak yaşadığı ülkelere atanacak şebenderlerin, görevlendirildikleri bölgelerde nüfuza sahip, İslami terminolojiye hâkim ve hilafet makamı ile yerel halk arasında köprü olabilecek, -mümkünse- dindar ve soylu ailelerden olmasına özellikle dikkat etmişti²⁰.

II. Abdülhamid'in bölgeye şebender atadığı sıralarda Seylan'daki Müslümanlar arasında genel olarak "muhtarlık sistemi" olarak adlandırılan yerel bir hiyerarşi bulunmaktaydı. Bu sistemde, kendilerine bağlı – bir nevi "aşiret" denilebilecek – aileleri idare eden muhtarlar, sömürgeci devletlerle yerli halk arasında arabulucu işlevi görüyordu. Moor Müslümanlarına mensup her bir muhtar, aynı zamanda adadaki farklı sömürge dönemlerinde gerçekleştirilen askeri, siyasi, idari ve sosyo-ekonomik meselelerde temsili görevlerde bulunmuştu²¹. Söz konusu muhtarlar arasında yer alan Avudu Candu Marikar ailesi, Sultan Abdülaziz döneminden başlayarak Seylan'da Osmanlı Devleti'ni temsil etmiş, ülkedeki en büyük şehirlerden biri olan Kolombo'da, başlangıçta fahri olarak Osmanlı Şebenderliği görevini yürütmüştü. Avudu Candu Marikar ailesi gibi pek çok Moor Müslümanının ticari faaliyet içerisinde bulunduğu Kolombo, Seylan'ın güney batısında, binlerce yıldır kullanılmakta olan önemli bir liman şehriydi²². Avudu Candu Marikar ailesinin reisi ve Seylan'daki Moorların önde gelen isimlerinden biri olan [Avudu Candu Marikar] Hassen [Ossen] Lebbe,²³ ülkedeki Müslümanların hukuki işlerini düzenleyen ve 1806 tarihli kanunu hazırlayan komisyonda görev yapmış ve 1864 yılında fahri olarak Osmanlı Şebenderliği'ne atanmıştı²⁴. Bölgeyle ilgili gazetecilik faaliyetleri ve kitaplarıyla tanınan John Capper tarafından 1877 yılında yayınlanan *Old Ceylon* kitabında bir illüstrasyonu da yayınlanmış olan Hassen Lebbe'nin, söz konusu kitaba konu olmasının sebebi, -kendi ifadesiyle- "tahammül edilemez derecede

19 Azmi Özcan, *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, 2. Baskı (Ankara: İSAM Yayınları, 1997), 70.

20 Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği: Osmanlı Devleti'nin İslam Siyaseti: 1856-1908* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1992), 322.

21 Tissa Devendra, "Village notables in colonial Ceylon", *The Island*, December 2017.

22 Kolombo, İbn Battûta'nın Seylan seyahati sırasında ziyaret ettiği merkezler arasında yer almış, Battûta, adadaki yolculuğuna başladığı yer olan kuzey batıdaki Battâla [*Puttalam*]’ya dönmeden önce "Kelenbü" dediği Kolombo’yu da ziyaret etmişti. İbni Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, 2: 854-855; S. M. Tevfik de Madras'tan Seylan Adası'na yaptığı yolculuktan bahsettiği satırlarında, Kolombo'yu şu şekilde anlatıyordu; "*Evvelce Seylan adasının limanı ve makarr-ı hükümeti Gales idi. Fakat sonradan Kolombo sun'î bir liman hâline ifrâğ olundukta burası Seylan adasının yegâne ticâret sâhili olmaya başlayarak, Gales limanını söndürmüştür.*" S. M. Tevfik, "Madras'tan Seylan Adası'na", *Sebülürreşâd*, 11/ 270 (31 Teşrinievvel 1329), 153.

23 "Avudu Candu Marikar – Family" #106, ve "Sheikh Abdul-Cader Marikar O L M 'Shekadi Marikar' – Family" #22.

24 BOA, HR. SFR., 3., 85/3 [07.01.1864]. Seylan'a bir konsolos atanması meselesi ilk olarak 1 Aralık 1863 tarihli bir belgede gündeme gelmişti. BOA, İ. HR., 204/11694 [19.06.1280]. Lebbe'nin çalışma izin evraklarıyla ilgili Şubat 1864 tarihli belge; BOA, HR. SFR. 3., 86/1 [16.02.1864], maaşıyla ilgili Mart 1864 tarihli belge; BOA, HR. SFR. 3., 86/20 [01.03.1864] ve son olarak yaşlılık ve sağlık sorunlarından mustarip olduğu için görevinden affını isteyerek yerine ismini verdiği şahsın atanmasını istediği Eylül 1879 tarihli belgede ifade edilen "on dört yıl" ibaresi, göreve resmi olarak başlamasının 1865 yılını bulmuş olabileceğini düşündürmektedir. BOA, HR. SFR. 3., 271/8 [22.09.1879].

uzun” isimlere sahip Moor esnaflarından biri olmasıdır²⁵.

Osmanlı arşiv kayıtlarındaki Ekim 1879 tarihli bir belgede -istifa ettiği de ifade edilen- Hassen Lebbe'nin yerine büyük oğlu [Avudu Candu Marikar] Othman Haji'nin atanacağı ifade edilmiş,²⁶ ardından Aralık 1879 tarihli belgeyle, Seylan “ceziresindeki” Kolombo Şehbenderliği'ne, Hassen Lebbe'nin oğlu Othman Haji'nin atandığı bildirilmişti²⁷. Bu gelişmeyle birlikte, Hassen Lebbe'nin fahri olarak sürdürmekte olduğu şehbenderlik görevi, oğlu Othman Haji tarafından ilk defa asaleten gerçekleştirilmeye başlanıyordu.

Aynı yıllarda Osmanlı Devleti, Seylan Adası'ndaki diğer şehbenderliğinin bulunduğu ve Kolombo'yla eş zamanlı olarak açılmış olan Galle Şehbenderliği'ne de yeni bir isim atamıştı. Avrupalılar tarafından sömürgelerde inşa edilmiş en büyük askeri yapı olan [*Galle Fort*] kalesi,²⁸ günümüzde “dünya mirası” listesinde bulunan ve Portekizlilerin Güney ve Güneydoğu Asya'da inşa edilmiş en karakteristik surlarına sahip olan Galle, geçmişinde olduğu gibi 19. yüzyılda da Seylan'ın önemli bir liman kentiydi²⁹. Galle'deki Osmanlı Şehbenderliği, Hassen Lebbe'nin de atandığı 1864 yılından beri fahri olarak Sultan Bawa Jaman³⁰ tarafından yürütülüyordu.³¹ Sultan Bawa'nın fahri şehbenderlik görevi, Aralık 1873 tarihli belgeye göre, yeğeni olan Haji Abdullah bin Sultan Bawa³² ile el değiştirmiş³³ ve Bawa'lardan sonra 1881 yılı Temmuz ayında

25 John Capper, *Old Ceylon: Sketches of Ceylon Life in the Olden Time* (Colombo: Ceylon Times Press, 1877), 155. Capper'in de şikâyet ettiği üzere Seylan Müslümanları 19. yüzyılda adadaki sosyo-kültürel hayata nüfuz etmeye çalışan bir yabancının, yereldeki ilişkiler, akrabalıklar ve kişileri ayırt etmesini güçleştiriyordu. Zira özellikle Moor Müslümanları, sosyal hayatı şekillendiren kişiler arasındaki kronoloji ve hiyerarşinin anlaşılmasını güçleştirecek kadar fazla isme sahipti. Üstelik bu isimlerin farklı telaffuzları nedeniyle ortaya çıkan farklı yazım şekillerine sahip olması durumu daha da karmaşıklaştırıyordu. Seylan'daki Moor Müslümanlarına ait Arapça ve Farsça kökenli bazı isimlerin, Seylanca, Tamilce ve İngilizcedeki yazılışları, söz konusu coğrafya dışından gerçekleşen okuma, algılama ve niceliğindeki nüansları anlama bağlamında da karmaşıktı. Bu karmaşanın, bölgeyle ilgili Osmanlı arşiv belgelerinde geçen isim ve bu isimlere ait yazım ve okumalardaki farklılıklar yüzünden söz konusu isimleri “tanınmayacak” hale getirmesi nedeniyle, bu çalışmada söz konusu isimlerin “*Genealogical Family Tree Charts of Sri Lankan Moor Families*”teki yazımları esas alınmış, isimler bu kaynaktaki halleriyle kullanılmıştır.

26 BOA, HR. SFR. 3., 271/11 [16.10.1879].

27 BOA, İ. HR. 281. 17326 [16.01.1297].

28 Brohier, *Seeing Ceylon*, 183.

29 Seylan'ın güney batı ucundaki bu merkez İbn Battûta'nın notlarında “Kali” adıyla yer bulmuştur. İbni Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, 2: 855.

30 “Sultan Bawa – Family” #99.

31 BOA, HR. SFR. 3., 86/1 [16.02.1864] Osmanlı Arşiv kayıtlarında Sultan Bawa Jaman adıyla geçen kişinin şecere kayıtlarında Osmanlı Devleti'ni temsil yaptığı herhangi bir görevden bahsedilmemektedir. Benzer şekilde bölgeyle ilgili yazılmış herhangi bir kaynaktan da Sultan Bawa'ya dair bir açıklama bulunmamaktadır. Ancak bu noktada, Bawa ailesinin Osmanlı Şehbenderliği'ni devrettiği sıralarda (muhtemelen 1885 yılında) doğarak, Sri Lanka'daki sufi geleneğini Amerika Birleşik Devletleri'ne taşıyacak olan Bawa Muhaiyaddeen'in de aynı aileden olması ihtimali, söz konusu kişi ve aileyle ilgili çalışmaların ilginç sonuçlar verebileceğini düşündürmektedir. Bawa Muhaiyaddeen hakkında genel bir bilgi için bak: Ahmed Cahit Haksever & Hakan Kızıltepe, “Günümüz Batı Toplumunda Faaliyet Gösteren Sufi Teşekküller: Bawa Muhaiyaddeen Örneği ve Öğretisinin Temelleri” *Akademiar Dergisi*, 1 (2016), 109-131.

32 “Sultan Bawa – Family” #99, 43-44.

33 BOA, HR. SFR. 3., 219/78 [10.12.1873].

Haji Ali Didi, resmî olarak Galle Osmanlı Şehbenderliği'ne atanmıştı³⁴. Bir tüccar olarak bölgede nüfuz sahibi olmasının da etkisiyle, sömürge yönetimiyle yakın ilişkiler içerisinde olan ve Galle Şehbenderi olarak atanan Haji Ali Didi'nin³⁵ sağlığının bozulduğundan bahseden Şubat 1882 tarihli bir belgeyle, yerine oğlu Haji İbrahim Didi'nin atandığını bildirilmiş³⁶ aynı yılın mart ve nisan aylarında yapılan yazışmalar, bu atamaların İngiltere Dışişleri Bakan Yardımcısı Lord (II. Earl) Granville'e bildirilmesi bağlamında gerçekleşmişti³⁷. Ardından 1884 yılı Nisan ayında yapılan bir yazışmaya göre, Haji İbrahim Didi bir süre işlerini oğlu Ahmet Didi'ye devretmişti³⁸. Uzun bir sessizliğe bürünen Galle Şehbenderliği'nin 1900 yılı Kasım ayında gerçekleştirdiği yazışmalara göre, Haji İbrahim Didi, hâlâ Osmanlı Şehbenderi olarak görev yapıyordu³⁹. Bu noktada ilginç olan, Haji İbrahim Didi'nin aynı zamanda Osmanlı Şehbenderliği yaptığı sıralarda, Maldiv Adalarında, başbakanlık dâhil çeşitli üst düzey görevlerde bulunacak olmasıydı⁴⁰.

Osmanlı Devleti'nin Galle şehrindeki şehbenderliğinin henüz faaliyete başladığı aylara ait Aralık 1881 tarihli bir belgede, Şehbender Hassen Lebbe'nin görevinde bırakıldığı ifade ediliyordu⁴¹. Bu yazışmadan birkaç hafta sonra, Hassen Lebbe'nin hastalığı nedeniyle yerine oğlunun atandığı bildirilmişti⁴². Kolombo Şehbenderliği'nin birkaç yıl arayla aynı aileden kişiler arasında el değiştirdiğini gösteren bu belgelerden, aslında Kolombo Osmanlı Şehbenderliği'nin bir nevi Avuducandu Marikar ailesine “emanet edildiği” anlaşılıyordu. Osmanlı Devleti ile Kolombo Şehbenderliği arasındaki, 1886 yılına ait yazışmalar, şehbenderlik maaşıyla ilgili olmuş⁴³ Şubat 1887 tarihli belgede⁴⁴ şehbenderliğin masrafları ve -muhtemelen henüz başlamamış olan 93 Harbi için- toplanan yardımlardan bahsedilmişti. Bu bağlamda şecere kayıtlarındaki bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, ülkedeki Müslümanların ibadet edebilmeleri için yaptırılan camilerin inşa süreçlerinde ve örneğin Müslümanların yaşadığı bölgelerde mezarlık yaptırılması da dâhil, dini hassasiyet gerektiren çeşitli konularda aktif rol aldığı görülen Hassen Lebbe, bu süreçlere, Osmanlı Devleti'nin de maddi desteğiyle katılmıştı. Nitekim Osmanlı arşivindeki Haziran 1887 tarihli bir belgenin⁴⁵ Seylan Şehbenderliği'nden gelen önceki yıla ait masrafları

34 BOA, İ. HR. 284. 176668 [17.07.1298].

35 H. C. Purvis Bell, *The Maldive Islands: An Account of the Physical Features, Climate, History* (New Delhi: Asian Educational Services, 2004), 36-37.

36 BOA, HR. SFR. 3., 283/19 [28.02.1882].

37 BOA, HR. SFR. 3., 283/31 [21.03.1882]; BOA, HR. SFR. 3., 283/50 [18.04.1882].

38 BOA, HR. SFR. 3., 302/38 [26.04.1884].

39 BOA, HR. SFR. 3., 488/14 [01.11.1900]; BOA, HR. SFR. 3., 488/15 [27.11.1900].

40 Didi ailesinin Maldiv Sultanlığı'ndan başlamak üzere Maldivler'in tarihinde önemli bir yeri olmuştu. Nitekim 1953 yılında Maldiv Cumhurbaşkanı olan Amir Ahmed Muhammed ve sonrasında sultanlığını ilan ederek yaklaşık on beş yıl ülkeyi yönetecek olan Muhammet Ferit de Didi ailesine mensuptu. Ahmet Uçar, *Unutulmayan Miras: Güney Afrika'da Osmanlılar*, 2. Baskı (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008), 336-337.

41 BOA, İ. HR. 285. 17745 [04.12.1881].

42 BOA, HR. SFR. 3., 280/44 [20.12.1881]; Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, 347.

43 BOA, HR. SFR. 3., 224/80 [10.08.1886]; BOA, HR. SFR. 3., 325/48 [24.11.1886].

44 BOA, HR. SFR. 3., 328/41 [12.02.1887].

45 BOA, HR. SFR. 3., 329/32 [04.06.1887].

listeliyor olması, Hassen Lebbe tarafından Müslümanlar için yapılan bazı faaliyetlerin, Osmanlı Devleti'nce finanse edildiğini gösteriyordu. 1887 yılına ait iki ayrı yazışmada⁴⁶ konsolosluk muhasebesi ile ilgili meselelere değinilmeye devam edilmiş, bu konu ile ilgili raporlama 1888 tarihli yazışmada da sürdürülmüştü⁴⁷.

1887 yılı, Güney Asya'daki Osmanlı şebkenderlerinin İstanbul'la olan iletişimleri ve yine Osmanlı Hariciye teşkilatının II. Abdülhamid'in adalarda yürüttüğü çalışmalarla ilgili senkronizasyonunun sağlıklı olup olmadığına dair fikir verebilecek bir yazışmaya da sahne olmuştu. Zira Bombay Başşebkenderi olan İsmail Zühdi Efendi tarafından, Sefaret ve Hariciye'ye gönderilen bir tahriratta, Hindistan'daki Madras, Kalküta ve Karaçi gibi yerlere dair bilgiler veriliyor, şebkenderhane açılması teklif edilen yerler arasında, o sıralarda zaten bir şebkendere sahip olan Kolombo'nun da adı geçiyordu⁴⁸. Bombay Başşebkenderi İsmail Zühdi Bey ya hariciyesinde görevli olduğu devletin, uzak coğrafyalardaki stratejik politikaları ve sürdürdüğü projelerden habersiz olarak söz konusu öneriyi yapmış ya da mevcut Osmanlı Şebkenderi'nden bir şekilde memnun olmadığı için Seylan'daki şebkenderlik faaliyetlerinin yetersizliğine dikkat çekmek istemişti. Bu durum, alt kıtadaki şebkenderler arasında, yerelde gerçekleştirdikleri temaslar ve yerel şebkenderlerin mevcut sosyo-ekonomik ilişkilerinden kaynaklanması muhtemel anlaşmazlık ve nüfuz mücadeleleri olabileceğini de düşündürüyordu.

1890 yılı Ocak ayında II. Abdülhamid aleyhine Seylan'da çıkan bir gazete haberinin suretini İstanbul'a ulaştıran Hassen Lebbe,⁴⁹ artık oldukça ilerlemiş yaşından da kaynaklanan hastalıklarla mücadele ettiği için, yerine oğlunun geçirilmesini istemişti⁵⁰. Nitekim Kasım 1890 tarihli bir Osmanlı arşiv belgesinden, vefat ettiği anlaşılan Hassen Lebbe,⁵¹ Kasım 1890 tarihli bir başka yazışmada⁵² raporlanan ve kupürleri İstanbul'a bildirilen defin merasiminden sonra Kolombo'daki Maligawatta Müslüman Mezarlığı'nda⁵³ ve koruma altındaki arkeolojik anıtlar listesinde verilen bilgiye göre, üzerinde "Mevlâna Aşığı" [*Masthan Mawlana*] ibaresi bulunan sekizgen bir türbeye defnedilmişti⁵⁴.

Kasım 1890 tarihli belgede, bizzat Kolombo Şebkenderliği kâtabi Muhammet İshak Efendi tarafından Hassen Lebbe'den boş kalan şebkenderlik makamına atanması rica edilen [Avudu Candu Marikar] Abdul Majeed'le ilgili mülâhazalar,⁵⁵ sonraki ayın başında gerçekleştirilen

46 BOA, HR. SFR. 3., 336/34 [30.04.1887]; BOA, HR. SFR. 3., 336/36 [23.09.1887].

47 BOA, HR. SFR. 3., 342/8 [11.02.1888].

48 BOA., HR.SFR.3., 335/78 [17.08.1887] Bombay Başşebkenderliği 1887 yılında el değiştirmiş, söz konusu göreve atanan Hasan Ali Efendi, 1888 yılında '*Memâlik-i Hindiyeye ve Ekser Cezâir-i Bahr-ı Muhit*'in [Hint Adaları] İslam merkezleri olması nedeniyle buralardaki büyük ve önemli yerleşim yerlerinde şebkenderlik kurulmasını tekrar gündeme gelmişti. Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, 321-322.

49 BOA, HR. SFR. 3., 372/2 [14.01.1890].

50 BOA, HR. SFR. 3., 276/76 [12.04.1890].

51 BOA, HR. SFR. 3., 373/101 [12.11.1890].

52 BOA, HR. SFR. 3., 373/123 [17.11.1890].

53 "Colombo Grand Mosque".

54 "List of Archaeological Protected Monuments in Colombo Distric", *The Gazette of the Democratic Socialist Republic of Sri Lanka*, Friday, July 06, 2007, No:1505, 548.

55 BOA, HR. SFR. 3., 373/99 [11.11.1890].

diğer yazışmalarda da devam etmişti⁵⁶. Londra Sefareti'nden gelen ve Hassen Lebbe gibi "itibar sahibi" olan oğlunun şebender olarak tayininin uygun olduğunu ifade eden Ocak 1891 tarihli tahriratla,⁵⁷ bu defa -fahri olarak- şebenderlik yapmaya başlayan Abdul Majeed'in göreve atanmasıyla ilgili süreçler başlamış, bu durum Mart 1891 tarihli iki ayrı belgeyle hem söz konusu şebenderliğin kâtibi Muhammet İshak Efendi'ye⁵⁸ hem de İngiliz Başvekili ve Hariciye Nâzırı Lord Salisbur'a bildirilmiştir⁵⁹. Abdul Majeed'in 1891 yılının Şubat ayı sonundaki farklı belgelerde⁶⁰ tekrar edilen atama kararına Lord Salisbur'un cevabı, 10 Mart 1891 tarihinde gelmişti⁶¹.

Bu süreçte, Kolombo Şebenderliği için Haji Zeynelabidin Efendi adlı bir başka ismin Seylan'a şebender olarak atanma talebi İstanbul'a ulaşmıştı⁶². Bu taleple ilgili olarak devreye giren Seylan ulema ve eşrafından yirmiyi aşkın kişinin, şebenderlik konusunda Zeynelabidin Efendi ve bir başka ismi tavsiye etmiş olmaları⁶³ ve yine Seylan'daki sömürge yönetiminin mevcut şebenderlik kâtibini "faal konsolos" olarak gösteren raporu⁶⁴, Hassen Lebbe'den sonra Kolombo'daki Osmanlı temsilciliği konusunda kısa süreli bir belirsizlik yaşandığını gösteriyordu. Nihayetinde yeniden yapılan atama ile bir kere daha aile içinden bir Osmanlı Şebenderi çıkarmış olan Avudu Candu Marikar ailesinin Kolombo'daki Türk ve Osmanlı propagandalarıyla yoğunlaşan Osmanlı-Seylan münasebetleri, başta diğer Moor aileleri olmak üzere, bölgedeki Müslümanlar arasında zaten mevcut olan Osmanlı sempatisine yeni bir ivme kazandırmıştı.

Avudu Candu Marikar ailesi üyeleri ve sonrasında Seylan'da Osmanlı Şebenderliği yapacak olan diğer isimler, aslında Seylan'daki seçkin bir tüccar topluluğu olan Moor azınlığının farklı "aşiretlerine" mensup kişilerdi⁶⁵. Söz konusu aileye mensup olan ve Osmanlı Şebenderliği yapmış kişilerin isimlerindeki "*Lebbe*" kelimesi, "dini lider" ve "vaiz" gibi anlamlara sahipti⁶⁶. Bu küçük detay, Avudu Candu Marikar ailesinin, Seylan Müslümanları arasında oldukça nüfuz sahibi olduğuna da işaret ediyordu. Aynı zamanda Endonezya dilinde "kaplan" anlamına gelen *Macan* lakabına da sahip olan söz konusu ailenin kökenleri, rivayete göre, 8. yüzyılda, Konya'da yaşamış Ala'uddin [*Sultan Albdin*] adında bir "Türk sultanına" kadar uzanıyordu. Bahsi edilen Türk sultanının, Kolombo'nun güneyinde bir tip okulu kuran

56 BOA, HR. SFR. 3., 372/38 [06.12.1890]; BOA, HR. SFR. 3., 370/122 [08.12.1890].

57 BOA, HR. SFR. 3., 320/20638 [28.01.1891].

58 BOA, HR. SFR. 3., 383/35 [02.03.1891].

59 BOA, HR. SFR. 3., 378/23 [02.03.1891].

60 BOA, HR. SFR. 3., 382/18 [18.02.1891]; BOA, HR. SFR. 3., 380/27 [18.02.1891]; BOA, HR. SFR. 3., 379/29 [24.02.1891].

61 BOA, HR. SFR. 3., 378/30 [10.03.1891].

62 BOA, HR. TO., 534/103 [15.12.1890].

63 BOA, HR. TO., 395/92 [10.04.1891]; BOA, HR. SYS., 2944/63 [22.04.1891]; BOA, Y.A. HUS., 248/18 [07.06.1891].

64 BOA, HR. SFR. 3., 383/39 [13.05.1891].

65 "Sri Lankan Muslims", *Muslim Consuls*.

66 Uçar, *Unutulmayan Miras*, 333.

Sinhali krallarından III. Dapula döneminde, Beruwela'ya yerleşmiş olan ilim peşindeki oğlu Cemaleddin [*Prince Jamaldeen*]’le ünsiyet kuran bu sülale, aynı zamanda adadaki tip geleneğinin de önemli temsilcileri arasındaydı⁶⁷. Nihayetinde rivayetlerden ibaret olan söz konusu şecerenin detaylandırıldığı bir başka metinde, yine Türk olduğu vurgulanan Prens Cemaleddin’in, Seylan’a aslında 1016 yılında göç ettiği ifade edilmektedir⁶⁸.

Seylan Şehirlerinde Osmanlı Şehbenderleri

Moor Müslümanlarının efsanevi bir Türk sultanının torunları olduklarına işaret eden şecerelerinin, ayrıca analiz edilmesi gerektiği parantezinde⁶⁹, bu şecereyi sahiplenen ve aralarında 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Şehbenderliği yapacak isimlerin de çıktığı aileler, bölgenin en büyük mücevher ihracatçısı şirketlerden biri olarak günümüzde de varlığını sürdürmekte olan *O.L.M. Macan Markar Limited*’i kuracak kadar öncü bir ticari zekâ ve Seylan’ın tarihi önemini kaynağı olan doğal kaynaklarından beslenen potansiyel bir zenginliğe sahipti.

Bir mücevher tüccarı ve gelecekte Osmanlı Şehbenderliği yapacak olan Markar Efendi’nin başında olduğu O.L.M. Macan Markar adlı kuyumculuk ve mücevherat şirketi, aslında Markar Efendi’nin babası olan ve Galle’de büyük bir mücevher kayası bulan Odume Lebbe Macan Markar tarafından başlatılmış mücevherat işinin miras alınıp, geliştirilmesiyle kurulmuştu. Şirketin sahip olduğu mücevherat, bölgeye gelen şarkiyatçıların kitaplarına da yansımış, Brooke Elliott, Sri Lanka’daki mücevher ustalarına değindiği satırlarında O.L.M. Macan Markar Şirketinden de bahsetmişti⁷⁰. Şecerelerini “Ala’uddin” adında bir Türk sultanına dayandıran bu ailenin sahip olduğu değerli mücevherler ve Kolomboda’ki *Grand Oriental Otel*’de bulunan kuyumcu mağazalarını tarif ederken modern bir “*Alaaddin Mağarası*” ifadesini kullanarak, *Binbir Gece Masalları*’na atıf yapmış olması oldukça şaşırtıcı bir tercihti. Yazarın, ünlü Kolombo kuyumcuları arasında gösterdiği bu ailenin sahip olduğu mücevherlerin, kendisinde uyandırdığı şaşkınlık ve muhtemel hayranlığı ifade etmek için kullandığı bu ifade, Macan Markar ailesinin “Ala’uddin” adındaki bir Türk sultanın, “Cemaleddin” adındaki oğluna dayandırılan şeceresi ve bölgedeki değerli kaynakların binlerce yıl “masalsı bir perdenin” arkasında kalmış olmasıyla birlikte düşünüldüğünde oldukça ilginçti. Nitekim söz konusu tercih ve belki de rastgele yapılmış olan bu tercihin arka planındaki ilginç detaylar, bölgedeki siyasi tarihle birlikte düşünüldüğünde, kollektif hafızadaki gerçeklik ve kurmaca geçişkenliğine dair çarpıcı bir örnek oluşturuyordu.

Brooke Elliott’un, elbette ki Seylan’a dair gözlemlerini anlatmak üzere devam ettiği

67 “Sultan Ala’uddin – Family” #90. ve “Sultan Albdin- Family” #90.

68 “Oduma (Uthman) Lebbe Marikar Sheikh Abdul Cader ‘SHEKHADI’ Marikar & Avudu Candu Marikar”.

69 Aile şeceresini, henüz Anadolu’da herhangi bir Türk devletinin bulunmadığı bir dönemde yaşadığı iddia edilen bir Türk sultanına dayandıran ve Seylan Müslümanları arasında 19. yüzyılda oldukça nüfuz sahibi olan söz konusu ailenin şecere örgüsü ve adadaki Müslümanların kolektif hafızası özelinde, “Türk Soylu Sri Lankalılar” meselesini kapsayıcı bir şekilde ele alan yeni bir çalışma için bk. Ekrem Saltık, “Anonim Hatıralardan Aile Şeceresine Türk Soylu Sri Lankalılar Meselesi ve Seylan Adası”.

70 C. Brooke Elliott, *The Real Ceylon* (New Delhi: Asian Educational Services, 1995), 38-39.

satırlarında bahsini ettiği üzere, “*değerli mücevher koleksiyonları, kesimi zor Ceylon taşları ve görkemli safirlere sahip*” ve 1860 yılında kurulmuş olan *O.L.M. Macan Markar Mücevherat Şirketi*, Londra ve Paris gibi Avrupa başkentlerine düzenli olarak mücevher satmaktaydı⁷¹. Macan Markar Mücevherat Şirketinin sahibi olan ve seçerisinde Türklerle ünsiyet bulunan Seylan’ın önde gelen bu ailesi gibi, II. Abdülhamid döneminde Seylan’da Osmanlı Devleti ve Türkler lehine yapılmış ve yapılacak birçok proje ve girişimin arkasında Moor Müslümanlarının soylu ve zengin aileleri bulunuyor, çoğunlukla mücevher ticareti ile uğraşan bu zengin Müslüman aileler, ada ve çevresindeki ticari potansiyelin büyük bir bölümünü ellerinde tutuyordu⁷².

Seylan’ın zengin ve seçkin ailelerinden birine mensup olan Hassen Lebbe’nin şebenderlik yıllarında, Osmanlı Devleti’nde bir padişah değişikliği yaşanmış, Sultan V. Murad, birkaç ay sürdürebildiği saltanatından sonra yerini Sultan II. Abdülhamid’e bırakmıştı. Aynı zamanda “113. İslam Halifesi” olarak Osmanlı tahtına çıkan II. Abdülhamid’in Güney Asya ülkelerindeki Müslümanlarla kurduğu ilişkilerin, korumacı ve panislamist karakteri, bölgeye gönderilen Osmanlı şebenderlerinin, sosyo-kültürel hayatın her aşamasında Türkler ve Osmanlı Devleti’ne dair -Seylan özelinde- zaten sahip oldukları bir “aidiyet” duygusuyla hareket etmelerini sağlayacaktı.

‘Halife’nin Elçileri’ Seylan Limanlarında

Sultan II. Abdülhamid’in birçok Müslüman coğrafyasında sürdürmekte olduğu siyasetin sonuçlarından habersiz bir şekilde, Osmanlı coğrafyasında çeşitli sosyo-kültürel ve siyasi restorasyonlar yaptığı sıralarda, Osmanlı şebenderleri de bu misyonla hareket etmiş, Güney Asya Müslümanlarının Osmanlı sempatisini canlı tutacak farklı girişimlerde bulunmuşlardı. Bu girişimler bağlamında, İstanbul’dan yola çıkıp, alt kıta boyunca doğuya uzayan bir rotada Japonya’ya gitmek üzere görevlendirilen Ertuğrul Fırkateyni de Seylan’ın da aralarında bulunduğu Müslüman coğrafyasına gönderilmiş bir “hilafet habercisi” olarak değerlendirilmişti. Seylan Müslümanlarının, İngiliz sömürgesi altında hem kuşatılmış durumda olduğu hem de Osmanlı Devleti ile ilgili beklentilerinin doruğa ulaştığı bir dönemde, Ertuğrul Fırkateyni’nin kuzeyden yola çıktığına dair haberler, ülkenin en büyük ticaret limanı olan Kolombo’da yaşayan Müslümanlar arasında da büyük bir “heyecana” neden olmuştu. Yola çıkışından aylar sonra *Sabah* gazetesinde “*Osmanlı büyüklüğünün ateşini okyanus sularında şan ve satvetle dalgalandıracağı*” ifade edilen fırkateyn⁷³, başlangıçta planlanmamış olsa da Seylan’a

71 Söz konusu şirketin faaliyet alanı olan ve *Mücevher Şehir* olarak da anılan -Âdem tepesi yakınlarındaki- Ratnapura bölgesinde 1924 yılı Nisan ayında 1100 karat büyüklüğünde yepyeni bir keşif yapan Macan Markar şirketi, uzun yıllar dünyanın en büyük safirine sahip kalacaktı. Ardından 2016 yılında yepyeni bir keşif yapılacak ve 1404 karat ağırlığındaki *Âdemin Yıldızı* adı verilen dünyanın en büyük mavi yıldız safiri bulunacaktır. İngiliz Kraliyet ailesi de dâhil dünyanın soylu ve zengin ailelerine mücevher satmakta olan Macan Markar, söz konusu safiri Amerikalı bir müşterisine satmış bir süre sonra Kahire’de de bir şube açmıştı. Farzana Haniffa & Ayesha Rauf, *A Pioneer of Muslim Women’s Emancipation in Sri Lanka* (Colombo: Social Scientists’ Association, 2014), 14; “Huge Gem Discovery”, *The Straits Times*, 28 April 1924, 15.

72 “Muslim Business Establishments in Sri Lanka – Since 1820”.

73 Uçar, *Unutulmayan Miras*, 323.

uğramadan önce rotasını Bombay Limanı'na çevirmek zorunda kalmıştı. Bombay'da on binlerce Müslümanın ziyaretine sahne olan Ertuğrul Fırkateyni, Ekim ayı sonunda Bombay'dan demir aldıktan sonra, o sıralarda nüfusu üç yüz bin dolaylarında olan Kolombo'da, yine on binlerce kişi tarafından ziyaret edilmek üzere beklendiği haberini bizzat Seylan Genel Valisi'nden almıştı⁷⁴. Bombay'dan yola çıktıktan sonra, baş bodoslamasındaki meşe kaplamalarının arasından su almaya başlamış olan fırkateyn, süvarisi Kumandan Ali Bey'in eşine gönderdiği mektuplardaki ifadesiyle, “*Hazreti Âdem'in cennetten hurucunda vasıl olduğu ada ki Serendib tabir olunur*” dediği⁷⁵ ve Kolombo Kalesi'ni top atışlarıyla selamlayarak girdikleri Seylan'a, 1 Kasım 1889 tarihinde ulaşmıştı⁷⁶. Ertuğrul Fırkateyni'nin Kolombo'daki günleri, “halifenin gemisini” görmeye gelen on binlerce Müslümanın, fırkateynin yelken direklerinin gölgesinde bağdaş kurup oturduğu, mürettebatla sohbet etmeye çalıştığı büyük bir ilgiye sahne olmuştu⁷⁷. Ertuğrul Fırkateyni, adaya ulaştığında bir onarıma ihtiyacı olmasına rağmen, limanda bir tamir havuzu ve gerekli malzemeler bulunmadığı için onarımı yapılmadan Kolombo'dan ayrılacaktır.

Halife tarafından gönderilmiş bir “elçi” gibi karşılandığı için, Güney Asya kıyılarında büyük heyecan ve beklenti uyandıran Ertuğrul Fırkateyni'nden sonra da Seylan'daki Müslümanların Osmanlı Devleti'ne dair beklentileri devam etmişti. Nitekim aynı dönemde, yine adadaki Moor Müslümanlarından biri ve -milli kahraman olarak da kabul edilen- ülkedeki ilk Müslüman avukat olan Muhammed Casim Siddi Lebbe⁷⁸ tarafından 1882 yılından beridir çıkarılmakta olan *Müslümanların Dostu* [*Muslim Nesan/The Muslim Friend*]⁷⁹ isimli Tamilce gazeteyle, ülkedeki Hristiyan misyonerlere karşı mücadele edilmekte, Türkler ve Osmanlı Devleti ile ilgili çeşitli yazılar yayınlanmaktaydı⁸⁰.

Osmanlı Devleti'nin Kolombo'daki ilk fahri şebhenderi Hassen Lebbe'nin, Ertuğrul Fırkateyni'nin Japonya'dan dönerken Pasifik Okyanusu'nda batışından kısa bir süre sonra vefat etmesi üzerine, yerine 1891 yılında ikinci oğlu Hassen Lebbe Marikkar Abdul Majeed atanmıştı. Marikkar Abdul Majeed'in, Kolombo Şebhenderliği yaptığı sıralarda, Güneydoğu Asya politikası bağlamında; Seylan, Singapur ve Açe Müslümanlarına farklı nitelik ve niceliklerde lojistik

74 BOA, Y.A.HUS. 232/66.

75 Canan Yücel Eronat, *Ertuğrul Süvarisi Ali Bey'den Ayşe Hanım'a Mektuplar* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2007), 11.

76 BOA, HR.TO. 343/112 [30.11.1889].

77 Ertuğrul Fırkateyni'nin Seylan ziyareti ve sonrasında Singapur'daki uzatmalı günleri Kolombo'daki *Ceylon Observer* gazetesinde yayınlanan çeşitli iddialara neden olmuş, Osmanlı Devleti'nin tektzip etmek zorunda kaldığı bu habere ait rapor ve kupürler Hussein Lebbe tarafından İstanbul'a iletilmişti. BOA, HR. SFR. 3., 372/35 [26.02.1890]; BOA, HR. SFR. 3., 372/54 [11.03.1890]; BOA, HR. SFR. 3., 372/36 [12.04.1890]; BOA, HR. SFR. 3., 372/37 [13.04.1890].

78 “Muhammad Lebbe Siddi Lebbe Marikar – Family” #128.

79 I. L. M. Abdul Azeez, “A Criticism of Mr. Ramanathan's ‘Etnology of the Moors of Ceylon’, *The Sri Lanka Reader: History, Culture, Politics*, ed., John Holt (Durham: Duke University Press, 2011), 424; Victor C. de Munck, “Sufi and Reformist Designs: Muslim Identity in Sri Lanka”, *Buddhist Fundamentalism and Minority Identities in Sri Lanka*, ed., Tessa J. Bartholomeusz & Chandra R. De Silva (Albany: State University of New York Press, 1998), 115.

80 Shukri, *Muslims of Sri Lanka: Avenues to Antiquity*, 355; Uçar, *Unutulmayan Miras*, 331.

yardım gerçekleştiren II. Abdülhamid, bölgedeki İslami hassasiyet ve milliyetçi uyanışlara yönelik çeşitli girişimlerde bulunmuştu.

Bölgeyle yakından ilgilenen II. Abdülhamid'in Seylan'daki elçisi olan Marikkar Abdul Majeed de Kolombo'daki cuma namazlarında Osmanlı padişahı adına hutbe okunmasını yaygınlaştıracak çalışmalar yapmıştı⁸¹. Marikkar Abdul Majeed'in de dâhil olduğu Moor Müslümanları, 1899 yılında *Sri Lanka Türk Dostluk Cemiyeti*'ni kurmuş, ardından 1900 yılı Ağustos ayında, Seylan'daki Müslümanların sosyo-kültürel ve politik yaşamlarına büyük katkılar sağlayacak olan *Moor Birliği [Moors' Union]* kurulmuştu. Seylan Müslümanları arasındaki dayanışmaya yönelik bir başka girişim olan Seylan *Asli Sakinleri* adlı cemiyet, aynı yıl tahta çıkışının "25. Yıldönümü" olan Sultan II. Abdülhamid'e olan bağlılıklarının bir nişanesi olarak, ülkelerinde okunan Tamil dilindeki risale ve cemiyet reisinin mektubunu, II. Abdülhamid'e ulaştırılmak üzere İstanbul'a göndermişti⁸².

Aynı sıralarda Osmanlı Devleti'nin sömürgecilik bağlamında Avrupalı devletlerle kurduğu ilişkilerde farklı bir yeri olan sonuçlar verecek bir olay yaşanıyor, Batılı devletlerin siyasi ve ekonomik kuşatması, Çin'de "isyan" olarak tanımlanan büyük bir "direnişe" neden oluyordu. Alman İmparatoru II. Guillaum'un, tarihe *Boxer Ayaklanması* olarak geçen bu "isyan" sırasında, Çin'deki Müslümanların "yatıştırılması" konusunda "Hilafeti İslamiye'den" talepte bulunması, "daha önceden rastlanmamış bir başarı" olarak yorumlanmıştı⁸³. Bu bağlamda oluşturulan Nasihat Heyeti'nin Çin yolculuğu, Ertuğrul Fırkateyni mürettebatı kadar kalabalık olmayan, ama nihayetinde "halifenin toprağından" gelen daha mütevazı bir heyetin, Seylan ziyaretine zemin hazırlayacaktı. Birkaç yıl önce Küba ile İspanya arasındaki gerginlik ve Küba'nın İspanya'ya karşı başlattığı direnişin seyrini izlemek üzere II. Abdülhamid tarafından Küba'ya gönderilmiş olan Hasan Enver Paşa'nın, *Sachsen* adlı bir Alman posta vapuruyla Seylan'a yaptığı Haziran 1901 tarihli ziyaret, Kolombo'da ilgiyle karşılanmıştı⁸⁴. Aralarında, -Çin yolculuğunun ikinci gününde evlendiği- tercüman Matmazel Hortans'ın da bulunduğu heyetle birlikte Seylan'ı dolaşan Enver Paşa'ya eşlik eden Kolağası Nazım Bey⁸⁵, "gezdiğim ülkeler

81 Batavya Osmanlı Şehbenderliği'ne tayin edilen Ali Gâlip Bey'in, 1883 yılında görevine başladıktan sonra kıldırıldığı ilk cuma namazında II. Abdülhamid'in adını anması üzerine cemaatin verdiği duygusal tepkiyle başladığını söylediği, alt kıtadaki adalarda Osmanlı padişahı adına dua edilmesi geleneği, aslında Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar uzanmaktadır. Özcan, *Pan-İslamizm*, 70-71.

82 BOA, Y.A. HUS., 411/95 [23.10.1900].

83 BOA, Y.PRK.HR., 29/69 [17.09.1318].

84 BOA, BEO., 1696/127175 [14.06.1901].

85 Kolağası Yaver Ömer Nazım Bey, yıllar sonra Miralay Nazım Bey adıyla şöhret yapacak ve Selanik Merkez Kumandanlığı'na atanacaktı. Aynı zamanda Nasihat Heyeti'nde birlikte görevlendirildiği Hasan Enver Paşa'nın yeğeni olan Nazım Bey, II. Meşrutiyet'in ilanından hemen önce Rumeli'de olup bitenleri öğrenmek isteyen II. Abdülhamid tarafından görevlendirildikten sonra, padişaha karşı örgütlenmekte oldukları haberini İstanbul'a bildirmemesi için aynı zamanda bacanağı olduğu Binbaşı Enver Paşa'nın verdiği emirle öldürülmek istenmişti. İttihatçıların emriyle silahlı saldırıya uğrayan Nazım Bey'in yaralı olarak kurtulduğu söz konusu saldırı, aynı zamanda Enver Paşa'nın Manastır'da dağa çıkmasıyla sonuçlanmıştı. Nazım Bey'in 1940'lı yıllarda çektiği filmlerle tanınan sinema yönetmeni ve film yapımcısı olan oğlu Faruk Kenç, yıllar sonra Türk sinemasının ilk polisiye filmlerinden birini çekecekti.

arasında bu kadar güzelini görmedim” dediği Kolombo ile ilgili notlar almış, birçoğu İngilizler tarafından yapılmış olan eşsiz şatolar, güzel köşkler ve hoş bahçelerin, kenti âdetâ cennete çevirdiğini ifade etmişti. İngiliz sömürgesi altındaki Kolombo'ya inrendiği anlaşılan Nazım Bey, İngilizlerin ayak bastıkları her yeri imar edip, neredeyse ikinci bir Londra'ya dönüştürdüklerini ve Kolombo'nun, Osmanlı Devleti'nin merkezi olan İstanbul'dan “on bin defa” daha derli toplu olduğunu yazmıştı. Notlarına öz eleştiri yaparak devam eden Nazım Bey, “çıplaklar” dediği Kolombo'daki yerel halkın, çalışma azmini gördükçe dünyada “Türklerden başka tembel kavim kalmadığı” kanısına vardığını ifade etmiş, mülki amiri İngiliz, polisi, askeri ve memurları yerel halktan olan ülkedeki bu çok sesli ama oldukça uyumlu düzeni, ordular besleyen Osmanlı Devleti'nin halkı da yöneticileri de İslam olan uzak vilayetlerinde bir türlü gerçekleştirememiş olmasından dert yamıştı⁸⁶.

Kolombo Müslümanları, Hasan Enver Paşa'dan birkaç ay sonra Singapur Şehbenderi Ahmed Ataullah Efendi'nin görevine başlamadan önce gerçekleştirdiği Seylan ziyaretine de ev sahipliği yapmıştı⁸⁷. Ataullah Efendi'nin Seylan ziyareti, misyonu ve şahsına gösterilen büyük ilgi nedeniyle planlanandan daha uzun sürmüştü. Osmanlı Devleti'nin dünya Müslümanlarının birlik ve bekası açısından taşıdığı önem ve Sultan II. Abdülhamid'in bu bağlamdaki rolüne dair konuşmalar yaptığı çeşitli davetlere ve Moor Birliği'nin 1901 yılı Ekim ayında gerçekleşen toplantısına katılmıştı⁸⁸.

Ahmed Ataullah Efendi'nin Seylan'daki yoğun programı ve temaslarından da anlaşılacağı üzere, bölge halkı üzerinde oldukça güçlü bir nüfuz sahibi olan Sultan II. Abdülhamid, diğer alt kıta ülkelerinde olduğu gibi Seylan'daki eğitim öğretim faaliyetleriyle de yakından ilgilenmişti. Ancak II. Abdülhamid'in bu ilgisi, o dönemde Güney Asya'da yaşanan sosyo-kültürel ve siyasi eğilimlerden bağımsız olarak ortaya çıkmamıştı. Zira ülkelerinin bir İngiliz sömürgesi olmasından sonra, Hintli Müslümanlarla ortak hareket etmeye başlamış olan Seylan Müslümanları da Güney Asya'daki diğer Müslümanların yaptığı gibi 19. yüzyılın sonuna doğru kendi aralarında örgütlenerek yaşadıkları yerlerde irili ufaklı yeni camiler inşa etmeye ve sömürge hükümetlerinin kontrolünde olan eğitim kurumlarına alternatif olabilecek medreseler açmaya başlamıştı. Bu bağlamda genellikle Hristiyan misyonerlerinin elinde olan Seylan'daki yerel eğitim ihtiyacı açısından önemli bir alternatif olarak Kolombo'da kurulan *Al Madrasathul Khairiyathul İslamiah* adlı okulun, yeni bir binaya taşınma süreci, II. Abdülhamid'in Seylan'daki eğitim öğretim faaliyetleriyle ilgili “abartılmış” bir yorum ve bu yorumdan kaynaklanan “icat edilmiş” bir uzak “hatıranın”, dolayısıyla “efsanevi” ve asılsız bir bilginin de kaynağı olacaktı.

86 Taha Toros, “Osmanlı Nasihat Heyeti Çin Yolunda”, *Yakın Tarihimiz*, Milliyet, Mayıs 1982, 307.

87 BOA, HR. SFR. 3., 508/61 [24.10.1901] Ahmed Ataullah Efendi'nin, Singapur'a şehbender olarak atanırken, şehbenderlik görevini yerine getirirken devletten herhangi bir maaş talebinde bulunmamasının şart koşulmuştu. Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, 346. Ataullah Efendi'nin alt kıtaya gönderilirken kendisine yüklenen misyon ve bu misyonu yerine getirmesi için gereken maddi olanaklar arasındaki derin uçurum Osmanlı Devleti'nin bölgeye merkezden gönderdiği “diplomatların” ve temsil ettikleri devletin, tutarsızlığını göstermesi bağlamında oldukça çarpıcı bir örnektir.

88 BOA, Y. A. HUS., 422/55 [25.10.1901].

II. Abdülhamid'in Kolombo'da bir medrese kurduğu şeklindeki bu "efsanevi bilgi", aslında Seylan'daki modern İslami eğitimin "babası" olarak kabul edilen ve *Muslim Nesan* gazetesinin de sahibi olan M. C. Siddi Lebbe tarafından 1883 yılında kurulmuş olan⁸⁹ söz konusu okulun, 1901 yılındaki adres değişikliğine dayanmaktaydı. O sıralarda ülkedeki Müslüman çocuklarının, aidiyetleriyle uyumlu modern bir eğitim alabilmesi için ardı ardına çeşitli örgütlenmeler giderek okullar açmaya başlayan Seylan Müslümanları, kız çocuklarının eğitimiyle de özellikle ilgilenmekteydi. Bu bağlamda hayata geçirilen ve aynı zamanda 1882 yılında *Madrasatul Zahira* adıyla kurulan ve -1892'den sonra kullanılmaya başlanan adıyla- *Zahira Koleji* olarak bilinen okulun da kurucusu olan Lebbe'nin kurduğu Al Madrasathul Khairiyathul İslamiah'ın açılışında, 1882 yılında Mısır'da yaşanan bir isyan nedeniyle Seylan'da "sürgünde" olan Ahmet Arabi Paşa⁹⁰ da bir konuşma gerçekleştirmişti. Bu noktada ilginç olan, söz konusu okulların, aslında Mısır'da İngilizlere karşı başlattığı isyan nedeniyle ve bizzat II. Abdülhamid tarafından yapılan "asi" nitelemesiyle Seylan'da sürgün olan Arabi Paşa'nın, ülke Müslümanlarını derinden etkileyen vizyonundan da beslenmiş olmasıydı. Sürgün günlerinde kurduğu temaslar ve yaptığı konuşmalarla Seylan Müslümanlarıyla hemhâl olma fırsatı da bulan Arabi Paşa, tıpkı II. Abdülhamid'e de atfedildiği üzere, Seylan'daki İslami uyanış ve dayanışmaya büyük katkı sağlamıştı⁹¹. Seylan'da uğruna mücadele ettiği İslam'ın samimi birer temsilcisi olarak görülen Arabi Paşa ve beraberindeki diğer sürgün kişiler, "katlanmak" zorunda kaldıkları "sürgün çilesi" nedeniyle de gerçek birer Müslüman olarak kabul edilmişti. Mısır'da İngilizlerle mücadele ettiği sıralarda Arabi Paşa'nın da tıpkı II. Abdülhamid gibi, Seylan'da namaz sonrası adına yapılan toplu dualarla desteklenmiş olması da oldukça ilginçti⁹². Bu ilginç detay, Sultan II. Abdülhamid'in şahsında vücut bulmuşsa da 19. yüzyılın son çeyreğindeki panislamist ideallerin, aslında bu ideallere öncülük edebilecek tek güç olarak görülen Osmanlı Devleti'nin kurumsal varlığıyla özdeşleştirilmiş olabileceğine de işaret ediyordu. Dolayısıyla bu kurumsal yapıya mensup kişilere de hiyerarşisi sahip oldukları konumlara göre değişen bir "güven" duyuluyor, bu güven bağlamında söylem ve eylem zemininde ortaya koydukları tüm icraatlar de alt kıtadaki Müslümanlar arasında hatırı sayılır bir karşılık buluyordu. Dolayısıyla Güney Asya Müslümanlarının, Osmanlı Devleti tebaasından kurumsal temsiliyetleri bağlamında saygı ve güven duydukları kişilerle temaslarının, aynı zamanda bölgede büyük bir "çarpan etkisine" sahip olduğunu söylemek de mümkündür.

Bu zeminde, açılış konuşması bizzat Arabi Paşa tarafından yapılmış olan Al Madrasathul Khairiyathul İslamiah'ın adı, açılışından yıllar sonra Lebbe ailesinden Noordeen Hajjar⁹³

89 Haniffa & Rauf, *A Pioneer of Muslim Women's Emancipation in Sri Lanka*, 18.

90 BOA, Y.EE., 127/43.

91 Haniffa & Rauf, *A Pioneer of Muslim Women's Emancipation in Sri Lanka*, 3,17,19-21.

92 Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, 165.

93 "Noordeen Hajjar – Family" #45. Kolombo Belediye Meclisinin şehirdeki arazi ve mülklerin fiyatlandırılması için oluşturduğu bir nevi danışma heyeti gibi çalışan komisyonculardan biri ve Seylan'daki mücevher tüccarlarından olan Noorden Hajjar, Macan Markar ailesiyle birlikte Seylan'daki birçok okulun kuruluşunda aktif rol almış ve ülkedeki eğitim öğretim faaliyetlerine önemli katkılar sağlamıştı. "İsmail Lebbe – Family" #13.

tarafından yaptırılan yeni binaya taşınırken, II. Abdülhamid'in 25. Yıl [gümüş jübile] kutlamaları⁹⁴ onuruna *Al Madrasathul Hameediah [el-Medresetü'l-Hamidiye]* olarak değiştirilmişti. Temeli, 1900 yılı Ağustos ayı sonunda, Osmanlı Şehbenderi Marikkar Abdul Majeed'in de katılımıyla atılan söz konusu binanın arazisi ve inşaat masrafları -bir emlak komisyoncusu da olan-Noordeen Hajiar tarafından bağışlanmıştı⁹⁵. Dolayısıyla II. Abdülhamid'in "gümüş jübilesi" ile ilişkilendirilerek, kuruluşunda değil, bina değişikliği sırasında -Türkçede yaygın kullanımıyla- *Hamidiye Mektebi* adı verilen söz konusu okul, aslında Kolombo'da zaten var olan modern İslami eğitim arayışının bir sonucu olarak, "hamiliği" ya da "gözetimi" ile değil, kendisine atfedilen "moral potansiyeli" gölgelemeyecek şekilde, II. Abdülhamid'in "onuruna" bu yeni ismi almıştı. Okulun yetkilileri, yeni binaya geçildikten birkaç yıl sonra, "Hilâfetü'l-Uzmâ" da dedikleri II. Abdülhamid'in portrelerini, artık onun adını taşıyan okulun salonlarına asabilmek için İstanbul'dan talepte de bulunmuştu⁹⁶.

Kolombo'daki Hamidiye Mektebi'nin sonraki faaliyetlerini takip ettiği de anlaşılan II. Abdülhamid, buraya devam eden başarılı talebeleri "altın yıldızlı" Kur'an-ı Kerim gibi çeşitli hediyelerle ödüllendirerek, söz konusu okulun eğitim faaliyetlerine çeşitli katkılar sağlamıştı⁹⁷. Kolombo'daki Hamidiye Mektebi, sonraki yıllarda aralarında çeşitli üst düzey yöneticiler, bürokratlar ve bakanların yanı sıra bir de devlet başkanının bulunduğu çok sayıda mezun vermiş⁹⁸, ardından II. Abdülhamid'in vefatından birkaç yıl sonra, 1921 yılında *Hameedia Boys' English School [Hamidiye İngiliz Erkek Okulu]* adını almıştı. Bu dönemde *The Ceylon Moslem Educational Society Ltd. [Seylan Müslüman Eğitim Derneği]* tarafından devralınan Hamidiye Mektebi, sonraki yıllarda *Hameed Al Husseinie Maha Vidyalaya* adını alarak çok sayıda bina ve adres değiştirecek, nihayet günümüzde Kolombo'da *Hameed Al Husseinie College* adıyla eğitim vermekte olan ulusal bir eğitim kurumuna dönüşecektir⁹⁹.

Osmanlı Şehbenderliği'nden Seylan Şövalyeliği'ne

Kolombo Müslümanlarının Hicaz Demiryolu'nun yapımı için para yardımında bulunduğu sıralarda¹⁰⁰ çevresinde "Efendi" unvanıyla da anılan Osmanlı Şehbenderi Marikkar Abdul Majeed'in on yılı aşkın bir süredir yürüttüğü görevi sona ermişti. Marikkar Abdul Majeed'ten sonra aynı göreve 1903 yılının Nisan ayında Mohamed Macan Markar Efendi atanmıştı¹⁰¹.

94 II. Abdülhamid'in gümüş jübile kutlamaları Seylan'daki Zahira Koleji'nin *Maradana* olarak da bilinen camisinde gerçekleşmiş, söz konusu kutlamalar *Ceylon Standart* gazetesinin 4 Eylül 1900 tarihli nüshasına da yansımıştır.

95 Fazlı Sameer, *Muslim Personalities in Sri Lanka: Then and Now* (Colombo: Moors' Islamic Cultural Home, 2009), 20; "Ismail Lebbe – Family" #13.

96 BOA, Y. A. HUS. 451/138 [10.06.1903].

97 BOA, HR. SFR. 3., 535/50 [10.06.1903]; BOA, HR. SFR. 3., 725/2 [27.07.1905]; BOA, BEO. 3168/237591 [15.10.1907].

98 Sameer, *Muslim Personalities in Sri Lanka: Then and Now*, 21; Uçar, *Unutulmayan Miras*, 340.

99 "Hameed Al Husseinie College – An Unblemished History".

100 BOA, HR. SFR. 3., 508/70 [24.10.1901]; BOA, HR. SFR. 3., 516/10 [18.02.1902]; BOA, HR. SFR. 3., 537/3 [28.01.1903]; BOA, HR. SFR. 3., 535/37 [15.05.1903].

101 BOA, HR. SFR. 3., 533/71 [04.06.1903].

Osmanlı Devleti'nin Seylan'daki bir diğer saygın aile olan Avudu Candu Marikar ailesinden sonraki temsilcisi, Mohamed Macan Markar Efendi, yukarıda bahsedildiği üzere Alaaddin Mağarası'na benzetilen bir mücevherat dükkânı olan O.L.M. Macan Markar Şirketinin sahibi ve Seylan'ın önde gelen tüccar ailelerinden birisine mensuptu. Markar Efendi'nin annesi tarafından 1892 yılında kurulmuş olan *Galle Müslüman Kültür Derneği* [*Galle Muslim Cultural Association*], ülkedeki Hristiyan misyonerler ve yine M. C. Siddi Lebbe tarafından kurulan okullardan farklı olarak Kolombo'da Arapça eğitim veren ilk koleji de açmış, derneğin sahip olduğu kütüphane, zengin bir Arapça kitap koleksiyonuna ev sahipliği yapmıştı¹⁰². Bu zeminde hem ticaret hem de ülkedeki Müslümanların eğitimi gibi konularda aktif olan ve Osmanlı arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla, selefinden konsolosluğun genelgeleri, mührü ve pullarını bizzat almış olan Markar Efendi, başlangıçta vekil olarak atandığı görevi¹⁰³ kendisinden önceki şebbenderin danışmanlığı sayesinde yürütebilmişti¹⁰⁴. Bir süre sonra şebbenderliğe asaleten atanmasını, yerelde olumlu karşılayanlar olduğu gibi, çeşitli sosyo-ekonomik ve siyasi nedenlerden dolayı hoş karşılamayanlar da olmuştu. Bu bağlamda *Hamidiye Cemiyeti* sekreteri Mahmut ve *İngiltere İslam Cemiyeti* lideri Quilliam Efendiler, olumsuz tepkilerini Osmanlı Hariciyesi'ne bildirmişti¹⁰⁵.

Önceden yine Seylan'ın bir başka önemli kenti olan Galle'de Belediye Başkan Yardımcısı olan Markar Efendi, henüz yirmi sekiz yaşında Osmanlı Şebbenderliği'ne atandığında, aynı zamanda “Doğu'nun en genç konsolosu” da olmuş, geride bıraktığı Galle'deki görevini, kardeşi H. A. İbrahim Didi'ye devretmişti¹⁰⁶. Şebbenderliğe başladıktan bir süre sonra hac ibadetini yerine getirmek istediği anlaşılan Markar Efendi'nin, bu bağlamdaki yazışmaları Osmanlı arşiv kayıtlarına da yansımış, 1906 yılına ait yazışmalara göre, Hicaz'a gitmek üzere İstanbul'dan izin talebinde bulunmuştu¹⁰⁷. Beraberinde annesi ve Mudaliyar Cassim Lebbe Marikar ve ailesinden birkaç kişiyle daha, “maceralı” bir hac yolculuğu¹⁰⁸ gerçekleştirerek nihayet 1907 yılında Hicaz ziyaretini tamamladıktan sonra Kolombo'ya dönmüştü¹⁰⁹.

Aynı yıllarda Kolombo'daki Osmanlı sempatisinin en önemli yansımalarından biri olan “Osmanlı Fesi” modası ve Müslümanların bu fesi dini ve sosyo-kültürel bir sembol olarak tüm kamusal alanlarda özellikle giyiyor olmaları, sömürge yönetiminin körüklediği çeşitli asayiş

102 Thomas K. Gugler, “Buddhist Zion: Sri Lanka's Sinhalisation Politics toward its Muslim Minority”, *South Asia Chronicle*, 3 (2013), 175.

103 BOA, HR. SFR. 3., 541/77 [16.06.1904]; BOA, HR. SFR. 3., 548/2 [07.07.1904]; BOA, HR. SFR. 3., 548/5 [20.07.1904].

104 Sameer, *Muslim Personalities in Sri Lanka: Then and Now*, 228.

105 BOA, HR. SFR. 3., 548/7 [24.08.1904].

106 Wright, *Twentieth Century Impressions Of Ceylon*, 138. Arnold Wright'ın, *Twentieth Century Impressions Of Ceylon* kitabında verdiği; H. A. Ebrahim Didi'nin Markar Efendi'nin kardeşi olduğu bilgisini, Didi ailesine ait şecere kayıtlarından doğrulamak mümkün olmamıştır.

107 BOA, HR. SFR. 3., 565/96 [06.10.1906]; BOA, HR. SFR. 3., 565/99 [26.10.1906].

108 Mohamed Sameer bin Ismail Effendi, *Personages of the Past: Moors, Malays, and Other Muslims of the Past of Sri Lanka* (Colombo: Moors' Islamic Cultural Home, 1982), 81-83.

109 BOA, HR. SFR. 3., 575/10 [25.04.1907].

sorunlarına ve siyasi gerginliklere neden olmaktadır¹¹⁰. Bu bağlamda 1906 yılında Bombay Başşehbenderliği'nden gelen bir tahriratla, Osmanlı fesinin giyilmesine dair, mitinglere neden olacak bir yasak getiren sömürge yönetimine karşı gelerek, özellikle Osmanlı fesi giyen Müslüman bir dava vekilinin¹¹¹ aleyhine sonuçlanan duruşmadan ve 1905 yılında, fes yasağına karşı on binlerce Müslümanın katılımıyla gerçekleştirilen bir mitingden II. Abdülhamid de haberdar edilmişti¹¹².

20. Yüzyılın hemen başında, alt kıtadaki birçok Müslüman sömürge de “kırmızı Osmanlı fesi” özelinde dillendiriliyorsa da aslında “Türk” ya da “Osmanlı” ifadesiyle genelleştirilen “kıyafet yasağı”, yerel halkın, Osmanlı Devleti'ne karşı duyduğu bağlılığı sembolize ettiği için, bölgedeki sömürge hükümetlerinin hayata geçirdiği bir uygulamaydı. Osmanlı fesini merkeze alan yasak nedeniyle, yerel kıyafetleri dışında bir kıyafetle kamusal alanda görünen kadın ve erkeklerin bu kıyafet tercihleri, sömürge karşıtı bir eylem olarak yorumlanıp çeşitli cezalara çarptırılmaktaydı¹¹³. Nitekim Seylan'daki “fes gerginliğinden” yıllar sonra Seylan'a giderek gezi notlarını *Sebilürreşâd* dergisinde yayınlamak olan S. M. Tevfik'in anlattıklarına göre de sömürge hükümeti yerli halka festen başka bir “serpuş” giydirmek için çok uğraşmış, ancak bir türlü muvaffak olamamıştı. Kolombo'daki “Türk kıyafeti” modasının geldiği noktayı tasvir edecek şekilde, girdiği bir mahallede kendini İstanbul'da hissettiğini söyleyen S. M. Tevfik'in bu hissiyatının sebebi, sadece etraftaki fesli insan kalabalığı değildi. Zira kendini “*memâlik-i Osmâniyye'de*” hissettiğini ifade ettiği gezi notlarında anlattığına göre, şehrin pek çok yerinde Türk bayrağına benzeyen bayraklarla birlikte Osmanlı arma ve tuğraları da bulunmaktaydı¹¹⁴. Bu zeminde S. M. Tevfik'in de bizzat okuyucularını bilgilendirdiği üzere, kendisinin Seylan ziyaretinden çok önce bölgedeki Müslümanların “Osmanlı fesi” takması ve giydikleri “Türk kıyafetleri”, siyasi gerginlik ve çeşitli asayiş olaylarına neden olan bir moda haline gelmişti¹¹⁵. Söz konusu kıyafet yasağının, “fes yasağı” olarak vücut bulduğu diğer alt kıta adalarında olduğu gibi Seylan'da da devam ettiği ve adadaki Müslümanların sömürge baskısı altında olduğu sıralarda, alt kıtada Osmanlılığın bir simgesi olarak algılanan “efendi” lakabı da yaygın hale gelmişti.

Bu dönemde sosyo-ekonomik ilişkileri ve gündelik hayatlarında adlarıyla birlikte “efendi” lakabını da kullanan pek çok üyesi olan *Seylan İslam Cemiyeti*, II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 33. yıldönümüne dair tebriklerini, gümüş bir sandık eşliğinde 1908 yılı Ekim ayında İstanbul'a ulaştırmıştı¹¹⁶. Ertesi yıl, Osmanlı Devleti tarihi açısından büyük bir kırılmaya sahne oluyor, II. Abdülhamid, bir “Jön Türk darbesiyle” tahttan indiriliyordu. Bu bağlamda 28 Ekim tarihinde¹¹⁷

110 M. M. Thawfeeq, “The Fight for the Fez”, *The Sri Lanka Reader, History, Culture, Politics*, ed., John Clifford Holt (Druham an London: Duke University Press, 2011), 441-445.

111 Söz konusu dava vekili önde gelen bir Moor olan M. C. Abdul Cader adlı avukattı. Asiff Hussein, *Sarandib: An Ethnological Study of the Muslims of Sri Lanka* (Depanama: Neptune Publications, 2011), 242-243.

112 BOA, Y. A. HUS., 499/69 [14.02.1906].

113 Jan Schmidt, *Through the Legation Window, 1876-1926: Four Essays on Dutch, Dutch-Indian and Ottoman History* (Istanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul, 1992), 263.

114 S. M. Tevfik, “Seylan Adası” *Sebilürreşâd*, 11/276 1(2 Kânünievvel 1329), 252.

115 Thawfeeq, “The Fight for the Fez”, 441-446.

116 BOA, Y. A. HUS., 525/130 [12.10.1908]; BOA, Y. A. HUS., 525/144.

117 BOA, HR. SFR. 3., 606/30 [28.10.1909].

Seylan Müslümanlarının padişaha sadakat, selam ve hürmetleri ve ardından 9 Kasım 1909 tarihinde “*Memalik-i Osmani’yede yapılan inkılab hakkında Seylan efkâr-ı umumiyesinin görüşleri*” İstanbul’a iletilmişti¹¹⁸. Aynı yıl, yerine kardeşi Samsudeen Macan Markar’ı vekil bırakmış olan Osmanlı Şehbenderi Markar Efendi, diğer kardeşi Abdul Vadood Macan Markar’la birlikte Roma, Paris ve Londra’dan sonra İstanbul’u ziyaret etmişti¹¹⁹. Markar Efendi, İstanbul’a gelmeden önce gerçekleştirdiği Londra ziyaretini, aynı zamanda İngiltere Kralı VII. Edward tarafından -Buckingham Sarayı’nda- misafir edilen ilk Seylan Müslümanı olarak gerçekleştirmişti¹²⁰. Söz konusu ziyaretinin dönüş yolculuğunda Sultan Mehmet Reşat tarafından kabul edilmiş, bu sırada Seylan halkının -bir önceki halife- II. Abdülhamid’e duymaya devam ettiği bağlılığı da ifade etmişti¹²¹.

Markar Efendi’nin İstanbul ziyaretinden birkaç hafta sonra Seylan’a giderek buradaki gözlemlerini rapor haline getirecek olan Donanma Cemiyeti azası ve Hariciye Nezâreti tercümanlarından Ali Asgar Efendi’nin Kolombo’daki gözlemleri, Moor Müslümanlarının II. Meşrutiyet’in ilanından sonra Osmanlı Devleti’ne dair bakış açılarıyla ilgili fikir verebilecek nitelikteydi. Bu bağlamda söz konusu raporunda Seylan’ın da içinde bulunduğu Hint kültür coğrafyasının II. Meşrutiyet’in ilanından hoşnut olmadığını ifade eden Ali Asgar Efendi, Müslümanların güvenini sarsan söz konusu “inkılâb” nedeniyle bölgedeki yardım toplama işlerinin de aksadığını bildirmişti¹²². Aynı raporda, Seylan’daki Müslüman nüfus ve bu nüfusun sahip olduğu ekonomik güçten bahseden Ali Asgar Efendi, kurduğu temasların ardından Seylan’daki ulema, tüccar ve ahaliden seçilen nüfuzlu isimlerin katılımıyla *Kolombo İlane Cemiyeti* adında bir cemiyet kurma kararı aldıklarını bildirmişti¹²³. Söz konusu komisyonun topladığı yardım paralarını Donanma-yı Osmanî Millîye Cemiyet-i Riyâseti’ne gönderileceğini ifade eden raporda, ülkedeki fahri şehbenderden de bahsedilmiş, henüz Donanma Cemiyeti’nden haberdar edilmemiş olan şehbenderin, Hariciye Nezâreti’nden gönderilecek İngilizce bir tahriratla bilgilendirilmesi istenmişti. Ali Asgar Efendi’nin, Seylan’daki Osmanlı Şehbenderi’nin haberdar olmadığından bahsettiği söz konusu cemiyet, bu ziyaretten birkaç ay önce 1909 yılı Temmuz ayında *Donanma-yı Osmanî Muâvenet-i Millîye Cemiyeti* adıyla kurulmuştu¹²⁴. Aynı zamanda azası da olduğu söz konusu cemiyetin, kısa sürede Anadolu sınırlarını aşan bir

118 BOA, İ. HUS., 179/48 [25.10.1327].

119 Sameer, *Muslim Personalities in Sri Lanka: Then and Now*, 351.

120 “Ceylon’s First Muslim Knight”, *Malaya Tribune*, 20 June 1938, 7.

121 Uçar, *Unutulmayan Miras*, 342.

122 Selahattin Özçelik, *Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), 109.

123 Selahattin Özçelik, “Seylan ve Tamiller Hakkında Tarihi Bir Vesika”, *Türk Kültürü* 296 (Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1987), 758.

124 Osmanlı donanmasının ihtiyaçlarının karşılanması ve güçlendirilmesi için ahaliden para toplamak üzere kurulmuş olan cemiyet, Balkan Savaşları’ndan başlayarak Osmanlı Devleti’nin ihtiyaç duyduğu bazı zırhlı ve muhripleri satın almıştı. 1919 yılında kapatılacak olan Donanma Cemiyeti’nin Anadolu sınırlarını aşarak Hint coğrafyasına kadar genişleyen bir bağışçı kitesinden topladığı yardımlar, söz konusu cemiyetin 1906 yılında denize indirildiğinde denizcilik tarihinde çığır açan dretnot türündeki en baskın savaş gemilerinden sipariş edebilecek kadar güçlü bir sivil toplum kuruluşu olmasını sağlamıştı. İngiltere, kendisinden sipariş edilmiş olan *Sultan Osman* ve *Reşadiye* adlı gemilere tüm ödemeleri yapılmış olmasına rağmen el koyacaktı. Ayrıntılı bilgi için bk. Özçelik, *Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti*, 127-149.

şubeleşmeye gitmesi bağlamında Seylan'daki temaslarını anlatan Ali Asgar Efendi'nin raporu, önemli bir noktaya daha dikkat çekiyordu. Zira Ali Asgar Efendi, Osmanlı Şehbenderi'nin bilgilendirilmesini istediği cemiyetin varlığından, Seylan'daki ahalinin zaten haberdar olduğunu söylediği satırlarında, ülkedeki Müslümanların çoğunlukla Tamilce konuştuklarını belirtmişti. Bu yüzden de gerek -Müslüman dünyasının içinde bulunduğu kuşatılmışlık bağlamında- Osmanlı Devleti'nin durumu ve gerekse cemiyetin amaçlarını anlatmak, bu iletişim sorunu nedeniyle oldukça güçlü. Dolayısıyla, Ali Asgar Efendi'nin yerelde hem Türkçe hem de Tamilce bilen birileri aracılığıyla bölge Müslümanlarına nüfuz etmenin daha kolay olacağına işaret eden raporu, aslında o sırada Osmanlı Şehbenderi olan Markar Efendi'nin kilit rolüne de dikkat çekmiş oluyordu. Nitekim rapora göre, Donanma Cemiyeti için toplanacak yardımların az olması hâlinde, bu durumun sorumlusu da Seylan'daki Osmanlı Şehbenderi olacaktı¹²⁵. Son kerte Donanma Cemiyeti'nin Seylan'da da bir şube açtığı şeklindeki bilgi doğru değilse de bu “temenniyle karışık efsaneye” kaynaklık edecek olan Ali Asgar Efendi'nin Donanma Cemiyeti bağlamında yaptığı Seylan ziyareti, bu ziyaret sırasında kurduğu temaslar ve yaptığı toplantılarda alınan kararlarla, bölgedeki Osmanlı Şehbenderi'ne yeni sorumluluklar yüklemişti. Üstelik ziyareti sırasında hazırladığı raporla, bir anlamda, şehbenderin kendisine yüklenen yeni sorumlulukları yerine getirip getirmediğinin de takip edileceği uyarısında bulunmuştu.

İstanbul Köşklere'nden Villa Stamboul'a

Tarih boyunca değerli taşlara âdeta beşiklik yapmış olan Seylan'daki en büyük mücevher ihracatçılarından olan Markar Efendi, bir yandan mücevher ticareti yaparken bir yandan da nihayetinde bölgedeki diğer tüccarların sahip olmadığı imtiyazlı bir pasaport taşımasını sağlayan Osmanlı Şehbenderliği görevine devam ederken, şehbenderlikle ilgili işlerini, İstanbul'dan esinlenerek *Villa Stamboul* adını verdiği ve aynı zamanda şehirdeki en lüks konutlardan biri olan evinde gerçekleştirmişti¹²⁶. Galle yolu üzerindeki söz konusu bölge, Noordeen Hajjar gibi komisyoncuların biçtiği bedellerle zamanla Kolombo'nun gayrimenkul değeri en yüksek güzergâhlarından biri olmuş, zengin tüccarlar, siyasetçi ve bürokratların ikâmet ettiği prestijli yüksek bir semt haline gelmişti¹²⁷. Nitekim, Sebülürreşâd dergisi yazarı S. M. Tevfik de Kasım 1913 tarihli Kolombo ziyaretinde, Osmanlı Şehbenderi Markar Efendi tarafından karşılanmış ve *Kollupitiya* denilen bu semtte, “*gayet mükellef ve muhteşem*” olarak tanımladığı bu konakta ağırlandı. S. M. Tevfik'in, misafir olarak kaldığı Villa Stamboul'da bizzat Osmanlı Şehbenderi Markar Efendi'den öğrendiği bilgilere göre, Markar Efendi, birkaç yıl önce gerçekleştirdiği

125 Özçelik, “Seylan ve Tamiller Hakkında Tarihî Bir Vesika”, 759-761.

126 Sameer, *Muslim Personalities in Sri Lanka: Then and Now*, 351; Ismail Effendi, *Personages of the Past: Moors, Malays, and Other Muslims of the Past of Sri Lanka*, 81-83.

127 “Kollupitiya”. *Villa Stamboul* gibi çok sayıda lüks malikânenin bulunduğu semtin kuruluş aşaması, bindiği bir gemiyle 19 Mayıs 1920'de Kolombo Limanı'na gelerek “*şehir ve dolaylarını güverteden seyrettik*” diyen Tahsin İybar'ın hatıralarına da yansımış, şehrin rihtim caddesinin muntazam ve kalabalık olduğunu söyleyen İybar, “*Hurma ve ceviz ağaçlarının yeşillikleri içerisinde gömülmüş villalar*” gördüğünü söylemişti. Tahsin İybar, *Sibirya'dan Serendib'e* (Ankara: Ulus Basımevi, 1950), 113-114.

İstanbul ziyareti sırasında Boğaziçi'ndeki köşkleri tetkik etmiş ve ülkesine döndükten sonra “beşbin İngiliz lirası masraf ederek” İstanbul'daki yalıların bir benzerini kendisi için inşa ettirmişti¹²⁸. Yine S. M. Tevfik'in verdiği bilgilere göre, Villa Stamboul'un üzerine, cuma günleri Osmanlı bayrağı asılmakta ve dolayısıyla Şehbender Markar Efendi, aslında konağını bir şehbenderhane olarak da kullanmaktaydı¹²⁹. S. M. Tevfik, kendisini misafir eden Osmanlı Şehbenderi'nin parmağındaki yeşil zümrüt yüzüğü fark ettiği bu misafirligi sırasında, Markar Efendi'nin -yukarıda anlatıldığı üzere- Seylan'ın en zengin mücevher tüccarlarından biri olduğunu, bizzat gözlemlene fırsatını bulmuştu. Seyahatine dair yazılarında, adadaki mücevher ticaretinin Seylanlı -ve Moralı- Müslümanların elinde olduğunu da ifade etmişti¹³⁰.

Seylan'daki son Osmanlı Şehbenderi olan Markar Efendi'nin ülkesindeki fahri Osmanlı temsilciliği görevi 1915 yılına kadar devam etmişti. Markar Efendi'nin şehbenderlik görevinden sonra da ikamet etmeye devam ettiği Villa Stamboul, uzun yıllar Kolombo'daki lüks ve şatafatlı bazı kutlamalara ev sahipliği yapmıştı¹³¹. Bu bağlamda Seylan'daki İngiliz sömürge hükümetinin 1918-1925 yılları arasındaki valisi William Henry Manning'in eşinin Seylanlı Müslüman kadınlar için verdiği ve adını Binbir Gece Masalları'ndan alan *Arabian Night* adlı resepsiyon, 1921 yılı Ekim ayında, Markar Efendi'nin “İstanbul” temalı bu ünlü konağında gerçekleştirilmişti.

Mohamed Macan Markar Efendi'nin gerek sahip olduğu şirket gerek mensubu olduğu etnik azınlık üzerindeki nüfuzu ve gerekse sömürge yönetimiyle olan yakın ilişkileri, birbirini beslemiş ve nihayet Osmanlı sonrasındaki kariyerini de şekillendirerek, 1924 yılı Ekim ayında yapılan seçimlerde on binin üzerinde oy alıp, yasama meclisinin üç Müslüman üyesinden biri olmasına katkı sağlamıştı¹³². Bu siyasi başarıyı, Seylan'ın İngiliz sömürge yönetimine bağlı özerk bir yapıya kavuştuğu dönemde de devam ettiren Markar Efendi, 1931 yılında Seylan'ın İletişim ve Çalışma Bakanlığı'na [*The Minister of Communications and Works*] atanmıştı¹³³. Bakanlık görevi sırasında ülkedeki Müslümanların eğitim öğretim faaliyetlerine katkı sağlamaya devam eden Markar Efendi, 1933 yılında Galle'de Müslüman çocukların devam edeceği bir okulu hizmete açacaktı¹³⁴. Seylan kabinesindeki yerini 1936 yılına kadar koruyan ve o yılki seçimlere katılmayarak ülkenin Elektrik İdaresi Başkanlığı'nı yapmaya başlayan Macan Markar, 1938 yılı Haziran ayında “Şövalye” unvanını almasıyla, aynı zamanda Seylan'da bu unvanı alan ilk Müslüman olarak da tarihe geçiyordu¹³⁵. Mohamed Macan Markar Efendi, adanın *Ceylon* adıyla bağımsızlık kazandığı 1948 yılından, vefat edeceği 1952 yılına kadar

128 S. M. Tevfik, “Madrastan Seylan Adası'na”, 155.

129 Seylan Osmanlı Şehbenderi'nin evi üzerinde cuma günleri Osmanlı bayrağı asıldığına “ziyaretim tesasüfat-ı garibedir ki cumaya tesadüf etti” diyen Ali Asgar Efendi de dikkat çekmiş, “Osmanlı bayrağı şehbenderhane önünde temevvücnüma oluyordu” demişti. Özçelik, “Seylan ve Tamiller Hakkında Tarihi Bir Vesika”, 760.

130 S. M. Tevfik, “Seylan Adası Servet-i Tabiiyesi”, 188.

131 “How Muslims Lived in Colombo Many Moons Ago”.

132 “Ceylon Election”, *The Straits Times*, 22 October 1924, 10.

133 “Ceylon's Constitution”, *The Straits Times*, 22 July 1931, 14; “More Ceylon Council Elections”, *Malayan Saturday Post*, 25 July 1931, 4.

134 *Malaya Tribune*, 28 February 1933, 2.

135 “Ceylon's First Muslim Knight”, *Malaya Tribune*, 7.

-aynı zamanda ilk Müslüman temsilcisi olduğu- Seylan Senatosu'nun üyesi olarak Seylan'ın modern tarihine yön veren önemli bir isim olmuştur¹³⁶.

Kadim Seylan'dan Modern Sri Lanka'ya

Markar Efendi'nin günümüzde de Kollupitiya denilen bölgedeki *Stamboul Place* olarak adlandırılan sokakta inşa ettirdiği Villa Stamboul adlı konağın Osmanlı Şehbenderhanesi olarak da bilindiği yıllarda, Hint coğrafyasındaki diğer Müslümanlar gibi Kolombo Müslümanları da Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşları sırasında Hilâl-i Ahmer Cemiyeti üzerinden Osmanlı Devleti'ne maddi yardım göndermişti¹³⁷. I. Dünya Savaşı sırasında da açıkça Osmanlı Devleti'nin yanında olduklarını beyan eden Seylan Müslümanlarının, Osmanlı Devleti'ne verdikleri destek, sonraki yıllarda da devam etmiş, üstelik Seylan Müslümanları, bölgedeki İngiliz sömürge idaresine rağmen Kurtuluş Savaşı sırasında da Türk ordusuna para yardımında bulunmuştu¹³⁸.

Osmanlı siyasi ve sosyo-ekonomik coğrafyasında büyük kırılma ve dönüşümlerin yaşandığı sıralarda, Seylan'ın siyasi hayatında da önemli değişimler yaşanmış, Sinhalalar ve Tamiller arasındaki gerginliğin hat safhaya çıktığı 1931 yılında, ülkedeki ilk demokratik seçimler gerçekleştirilmişti. Aynı dönemde Türk demokrasi tarihi açısından da önemli gelişmeler yaşanmış, Seylan kadınlarının demokrasiye katılım süreciyle eş zamanlı olarak, Türk kadınları da sırasıyla belediye, muhtarlık ve son olarak 1934 yılında genel seçimlere katılabilme hakkı elde etmişti. Bu gelişmenin tüm dünyada büyük ses getirmesi üzerine Dünya Kadınlar Birliği'nin on ikinci kongresi, otuz ülkeden gelen kadın delegenin katılımıyla İstanbul'da gerçekleştirilmişti. Bu sırada ülkelerindeki genel siyasi durum nedeniyle bu kongreye katılamasalar da Avustralyalı bir delege aracılığıyla mektup göndermiş olan Seylan kadınları¹³⁹ kongrenin gerçekleştiği Yıldız Sarayı'na telgraf çekerek, Türk ve dünya kadınlarını tebrik etmişti¹⁴⁰. Seylan kadınlarının sonraki yıllarda ülke siyasetinde belirleyici roller almalarını sağlayacak bir sosyo-kültürel ve siyasi bilinç kazanmalarını sağlayan süreçte, aralarında Noordeen Hajjar ve son Osmanlı Şehbenderi Macan Markar'ın da bulunduğu Moor Müslümanlarına mensup saygın iş ve siyaset insanlarının da büyük katkısı olmuştur. Çok geçmeden ülkenin önde gelen Müslüman

136 Sameer, *Muslim Personalities in Sri Lanka: Then and Now*, 351-352; "Oduma Lebbe Marikar-Family" #97, "Muhammad Macan Markar".

137 BOA, BEO. 4130/309693 [25.11.1912]; BOA, BEO. 4121/309052 [26.11.1912]; BOA, HR.TO. 542/172 [26.11.1912]; BOA, HR.TO. 543/113 [07.01.1913]; BOA, BEO. 4137/310275 [26.01.1913] Seylan Müslümanlarının söz konusu savaşlar sırasında Osmanlı Devleti'ne verdikleri maddi ve manevi desteği içeren yazışmalar 1913 yılı boyunca devam etmişti. Konuyla ilgili olarak ayrıca bk. Zuhal Özyayın, "The Indian Muslim Red Crescent Society's Aid to the Ottoman State During the Balkan War in 1912", *Journal of the International Society for the History of Islamic Medicine (ISHIM)*, 2/4, (2003), 12-18; Haniffa, *Ayesha Rauf: A Pioneer of Muslim Women's Emancipation in Sri Lanka*, 5.

138 Uçar, *Unutulmayan Miras*, 343. Ayrıca detaylı bilgi için bk. Ali Asghar Khan, "Hint Müslümanlarının Türk Kurtuluş Hareketine Mali Yardımı (1919-1923)", çev. Ahmet Özgiray, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 8 (1993), 203-217.

139 Nazlı Ökten, "Otuz Yürdün Kadınları", *Toplum ve Tarih* 37/219 (Mart 2002), 56.

140 "Seylan Kadınları Kongreyi Kutluyorlar", *Ulus*, 12.04.1935, 2; "Dünya Kadınlarının Dünkü Toplantısı", *Kurun*, 23.04.1935, 20.

siyasetçilerinden Macan Markar'ın da görüşlerine başvurmuş olan sömürge idaresine bağlı Donoughmore Komisyonu'nun hazırladığı anayasa, Seylan'daki siyasi ve idari yapıyı tamamen değiştirmişti. Söz konusu anayasa ile İngiltere'nin sömürgeleri arasında özerklik alan ilk ülke olarak bağımsızlık sürecine giren Seylan'ın özerkliği, 1944 yılında savunma ve dış işleri hariç tutularak daha da genişletilecekti. Seylan'ın 1944 yılında oluşturulan Soulbury Komisyonu tarafından da tartışılan İngiliz Milletler Topluluğu çerçevesindeki tam bağımsızlığı, 1948 yılı Şubat ayında gerçekleşiyor ve bu küçük ada ülkesi *Ceylon* adıyla resmen bir devlet olarak tanınıyordu. Seylan'ın bağımsız bir devlet haline gelmesini takiben Türkiye Cumhuriyeti Yeni Delhi'de bulunan Büyükelçiliğini Seylan'a akredite etmişti¹⁴¹.

Modern Sri Lanka'nın Kuruluşu ve Sonuç

Seylan'a bağımsızlık kazandıran Soulbury Anayasası, ülkedeki azınlıkların haklarını koruma garantisi veriyor olmasına rağmen, Seylan demokrasi tarihindeki ayrışmaların da kaynağı olmuştur. Zira bu anayasayla, ülkedeki soylu ve zengin ailelere mensup eğitilmiş nüfus, azınlık olarak tanımlanmış, bu bağlamda prestijli görevlere getirilen Tamil kökenli insanların, sahip oldukları donanım nedeniyle değil de azınlıklara verilen haklar çerçevesinde söz konusu görevlere getirilmekte olduğu imajı, Sinhalalarla Tamiller arasındaki uyumsuzluğu anayasal zemindeki bir rekabete dönüştürmüştür. Bu zeminde, Seylan'ın bağımsızlığını takip eden ilk çeyrek asır, Sinhalalarla Tamiller arasındaki rekabet ve gerginliğin modern Seylan tarihini “kana buladığı” çatışmalar ve ülkedeki önemli devlet adamlarını hedef alan çeşitli saldırı ve ölümlerle sonuçlanan suikastlerle geçecektir. Söz konusu gerginliğin Sinhalalar lehine ivme kazandığı 1956 yılında çıkarılan bir kanunla, Sinhala dili ülkenin resmî dili haline getirilmiş, bu değişikliğe en büyük tepkiyi ülkedeki Tamil kökenli siyasetçiler vermiştir. Bu süreçte gerçekleşen bir suikaste, dönemin Seylan Başbakanı olan eşinin öldürülmesi üzerine 1960'lı yılların başında Seylan'daki hükümetin idaresine geçen ve üç farklı dönemde toplamda on sekiz yıl boyunca iktidarı elinde bulunduran Srimavo Bandaranaike, aynı zamanda dünyanın da ilk kadın başbakanı unvanını almıştır¹⁴². Srimavo Bandaranaike'nin başbakanlık yılları, geçmişte çok sayıda farklı isimle anılan Seylan'da yeni bir isim değişikliğine de sahne olmuş, 1972 yılında ülkenin adı – ülkedeki etnik ayrışmanın Sinhalalar lehine sonuç verdiğini de gösterecek şekilde – *Sri Lanka* olarak değiştirilmiş ve *Sri Lanka Demokratik Sosyalist Cumhuriyeti* adını almıştır¹⁴³.

141 CA., 30-18-12, 150.46.12 [15.09.1958].

142 Sosyalist ve köktenci politikalarıyla bilinen Srimavo Bandaranaike'in son başbakanlık dönemi aynı zamanda kendi kızı olan Sri Lanka Cumhurbaşkanı Chandrika Kumaratunga'nın Bandaranaike'ı bu göreve atmasıyla mümkün olabilmüş ve dolayısıyla bu dönemde demokrasi tarihinin bilinen “ilk anne-kız iktidarı” da hayat bulmuştu. Kumaratunga'nın aynı zamanda bir gözünü kaybetmesiyle sonuçlanan bir suikasta da uğradığı cumhurbaşkanlığı yılları, annesinin de başbakan olmasının verdiği siyasi güvenceyle, 1976 yılından itibaren Sinhalaların ayrılıkçı politikalarına karşı silahlı mücadeleye girişmiş olan Tamil Kaplanları'na karşı düzenlenen kanlı askeri operasyonlarla geçmişti.

143 Nira Wickramasinghe, *Sri Lanka in the Modern Age: A History* (Oxford: Oxford University Press, 2015); “Independence, Insurrections, and Social Change”, *The Sri Lanka Reader: History, Culture, Politics* ed., John Holt (Durham: Duke University Press, 2011), 589-590.

Bu zeminde halen modern Sri Lanka'nın en kalabalık azınlıklardan biri olan Müslümanların geçmişinde Osmanlı Devleti'ne karşı duyulan bir sempatiden bahsetmek mümkündür. Yerel halkla yönetici elitlerin farklı saiklerle beslediği bu “sempati”, Güney Asya Müslümanlarının Osmanlı Devleti ile ilgili beklentilerinin doruğa ulaştığı 19. yüzyılın ikinci yarısında adaya atanan Osmanlı şebenderleri aracılığıyla işlevselleştirilmeye çalışılmıştır. Söz konusu Osmanlı şebenderleri – ayrıca analiz edilmesi gereken “icat edilmiş” bir hafıza ve – araçsal olması muhtemel bir geçmiş zaman zemininde, Anadolu ve Türklerle ünsiyet bağı kurmuş “seçkin” bir sülaleye mensup kişilerden seçilmiştir. Moor Müslümanlarının 19. yüzyılın son çeyreğine doğru Osmanlı Devleti ile çeşitli vesilelerle temasa geçmiş olmaları, efsanevi bir Türk sultanının torunları olduklarına işaret eden şecereleriyle birlikte düşünüldüğünde, aslında Osmanlı Devleti'ne karşı duydukları “derin” yakınlık ve bağlılığın da göstergesidir. Bu zeminde Seylan'da çeşitli muhtarların temsil ettiği Moor aşiretlerinin önde gelen isimlerinin Sultan II. Abdülhamid tarafından adadaki Osmanlı temsilciliğine seçilmiş olması tesadüfi görünmemektedir.

Şebender seçimlerinde, İslami hassasiyetler kadar zenginlik ve soyluluk da arayan II. Abdülhamid, -doğru ya da yanlışlığından ve hatta varlığından dâhi haberli ya da habersiz olabileceği- asil bir şecereye sahip olan Moor ailelerine mensup kişileri Osmanlı Devleti'nin Seylan temsilciliğine tercih etmiştir. Seylan'ın bu zengin ve seçkin ailelerine mensup kişilerin şebenderlik yıllarında Osmanlı tahtında bulunan II. Abdülhamid'in Güney Asya Müslümanları ile kurduğu ilişkilerin, korumacı ve panislamist karakteri, bölgeye gönderilen Osmanlı şebenderlerinin sosyo-kültürel hayatın her aşamasında Türkler ve Osmanlı Devleti'ne dair – Seylan özelinde – bir ünsiyet zemininde hareket etmelerini sağlamıştır. Söz konusu ünsiyet zemininde ayrıca bir motivasyona fazla ihtiyaç duymadan faaliyet gösteren Osmanlı şebenderlerinin “rıza mühendisliği” olarak da yorumlanabilecek -özellikle- Güney ve Güney Doğu Asya'daki panislamist propagandaları, II. Abdülhamid'in saltanat yıllarının dünyadaki siyasi dengelerle birlikte düşünülmesi gereken kırılmalı ve sembolik şahsında kendi “mitini” yaratmıştır. Bu mit, bölgeyle ilgili çeşitli arşiv belgelerinin satır aralarına yansıyan, “yeryüzünün halifesi”, “müminlerin sultanı” gibi “teslimiyetçi” ve aslında “tedirgin” nitelikle “çağrılan” ya da “sığınılan” II. Abdülhamid'in panislamist siyasetini, nihayetinde konjunktürel gerçekliklerin de hesaba katılmasıyla oluşturulması gereken zeminden kaydırarak realize edilemeyecek bir hale getirecektir. Dolayısıyla sosyo-kültürel anlamda derin bir altyapıya, coğrafi olarak geniş bir yelpazeye ve tüm bunların üzerinde yaygın bir “toplumsal rızaya” sahip olan panislamist potansiyel, ekonomik ve siyasi olarak da sürdürülebilir ve ayakları yere basan bir projeye dönüştürülebilmiştir. Üstelik bu dönemde, Güney Asya'da Osmanlı Devleti adına faaliyet gösteren birçok yerel isim ve aile, Osmanlı Devleti ve dolayısıyla Türklerle kurdukları ünsiyeti siyasi ve ekonomik “ranta” dönüştürerek, mensubu oldukları toplum kolektif hafızasını tam da yukarıda ifade edildiği üzere “işlevsel” bir araca dönüştürmüştür. Nihayetinde kamuoyunun katılımıyla yönlendirilemeyen yönetimlere “maruz kalan” Müslüman coğrafyalardaki yerel halkla, bu halklara mensup ve onları temsilen sömürge yönetimleriyle ya

da aynı kültür coğrafyasında bulunan devletlerle, bir nevi “pazarlığa oturabilecek” konumda olan elitlerin, ikna, güven ve sadakat süreçleri birbirinden bağımsız gerçekliklere sahiptir. Yereldeki milyonları olduğu kadar, o milyonların kaderini, ikna olduğu bir başka gelecek ve güvendiği bir başka siyaset bağlamında şekillendiren yerel elitlerin araçsal hafızaları, sosyo-ekonomik sürdürülebilirliği olan projeler üretmek söz konusu olduğunda, geçmişi değil geleceği kurtarmayı tercih etmiş gibi görünmektedir. Genellenemeyecekse de çok sayıda Osmanlı sonrası ama Osmanlılıktan beslenen “kariyer” hikâyesinin bulunduğu Güney Asya’daki adalarda “post-asalet” olarak nitelendirilebilecek çeşitli profil ve biyografilerin varlığı, Osmanlı Devleti’nin panislamist politikalar bağlamında bölgeyle kurduğu ilişkilerin belki de daha başından “duygusal”, dolayısıyla realize edilebilir planlardan çok, kırılğan “temenniler” ve yereldeki elitlerin sahip olduğu ya da sonradan gelişmiş “stratejik gündemleri” üzerine inşa edildiğini düşündürmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Abdul Azeed, I.L.M. “A Criticism of Mr. Ramanathan’s ‘Etnology of the Moors of Ceylon’, *The Sri Lanka Reader: History, Culture, Politics* içinde, 424-429. Editör John Holt, Durham: Duke University Press, 2011.
- Akpınar, Mahmut. “XIX. Yüzyılda Batıyla İlişkilerde Osmanlı Şehbenderlikleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 41/2 (2017): 127-144.
- Barber, Robert K. & Merton, Elinor. *The Travels and Adventures of Serendipity: A Study in Sociological Semantics and the Sociology of Science*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2006.
- Bell, H. C. Purvis. *The Maldive Islands: An Account of the Physical Features, Climate, History*. New Delhi: Asian Educational Services, 2004.
- Brohier, Richard Leslie. *Seeing Ceylon*. Colombo: Sooriya Publishers, 2000.
- Capper, John. *Old Ceylon: Sketches of Ceylon Life in the Olden Time*. Colombo: Ceylon Times Press, 1877.
- Crowe, Philip K. *Diversions of a Diplomat in Ceylon*. Princeton: D. Van Nostrand Company, 1956.
- Elliott, C. Brooke. *The Real Ceylon*. New Delhi: Asian Educational Services, 1995.
- Eraslan, Cezmi. *II. Abdülhamid ve İslam Birliği: Osmanlı Devleti’nin İslam Siyaseti: 1856-1908*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1992.
- Eronat, Canan Yücel. *Ertuğrul Süvarisi Ali Bey’den Ayşe Hanım’a Mektuplar*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.

- Göksoy, İ. Hakkı. "Sri Lanka". *İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 37: 425-428. Ankara: TDV, 2009.
- Gugler, Thomas K. "Buddhist Zion: Sri Lanka's Sinhalisation Politics toward its Muslim Minority", *South Asia Chronicle* 3 (2013): 161-182.
- Haksever, Ahmed Cahit & Kızıltepe, Hakan. "Günümüz Batı Toplumunda Faaliyet Gösteren Sufi Teşekküller: Bawa Muhaiyaddeen Örneği ve Öğretisinin Temelleri", *Akademiar Dergisi* 1 (2016): 109-131.
- Haniffa, Farzana & Rauf, Ayesha. *A Pioneer of Muslim Women's Emancipation in Sri Lanka*. Colombo: Social Scientists' Association, 2014.
- Hussein, Asiff. *Sarandib: An Ethnological Study of the Muslims of Sri Lanka*. Depanama: Neptune Publications, 2011.
- Ismail Effendi, Mohamed Sameer bin. *Personages of the Past: Moors, Malays, and Other Muslims of the Past of Sri Lanka*. Colombo: Moors' Islamic Cultural Home, 1982.
- İbn Battûta Tancî. *İbn Battûta Seyahatnamesi*. 2. cilt. Hazırlayan A. Sait Yakut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000.
- İybar, Tahsin. *Sibirya'dan Serendib'e*. Ankara: Ulus Basımevi, 1950.
- Jaleel, Talib. *Notes on Entering Deen Completely: Islam as its Followers Known it*. Tirana: EDC Foundation, 2015.
- Journal of the Ceylon Branch of the Royal Asiatic Society*. Editör Honorary Secretary. Colombo: George J. A. Skeen 1894, 11/41.
- Khan, Ali Asghar. "Hint Müslümanlarının Türk Kurtuluş Hareketine Mali Yardımı (1919-1923)", Çeviren Ahmet Özgiray. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 8 (1993): 203-217.
- Marco Polo. *The Travels of Marco Polo*. Introduction by John Masefield. London: J.M. Dent & Sons Limited, 1908.
- Munck, Victor C. de. "Sufi and Reformist Designs: Muslim Identity in Sri Lanka", *Buddhist Fundamentalism and Minority Identities in Sri Lanka* içinde, 110-132. Editör Tessa J. Bartholomeusz & Chandra R. De Silva. Albany: State University of New York Press, 1998.
- Ökten, Nazlı. "Otuz Yurdun Kadınları", *Toplum ve Tarih* 37/219 (Mart 2002): 55-59.
- Özaydın, Zuhâl. "The Indian Muslim Red Crescent Society's Aid to the Ottoman State During the Balkan War in 1912", *Journal of the International Society for the History of Islamic Medicine (ISHIM)* 2/4 (2003): 12-18.
- Özcan, Azmi. *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*. 2. Baskı. Ankara: İSAM Yayınları, 1997.
- Özçelik, Selahattin. "Seylan ve Tamiller Hakkında Tarihi Bir Vesika", *Türk Kültürü* 296 (Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1987), 757-762.
- Özçelik, Selahattin. *Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Özdam, Ahmet N., "Müslüman Seyyah ve Coğrafyacıların Gözünden Seylan Adası'nda Doğal Hayat ve Kültürel Yaşam (8.-14. Yüzyıllar)", *History Studies* 10/2 (Mart 2018): 129-139.
- Parameswaran, Nandan. *Early Tamils of Lanka*. Malaysia: DMJ Printers, 1999.
- Pope, G. Uglow. *A Text-Book of Indian History*. London: J. Gladding & Son, 1871.
- Sameer, Fazli. *Muslim Personalities in Sri Lanka: Then and Now*. Colombo: Moors' Islamic Cultural Home, 2009.
- Sarıkaya, Muammer. "Binbirgece Masalları", *Kaşgar Dergisi*, (Doğu Edebiyatı Özel Sayısı) 32 (2003): 210-220.
- Schmidt, Jan. *Through the Legation Window, 1876-1926: Four Essays on Dutch, Dutch-Indian and Ottoman History*. İstanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te İstanbul, 1992.

- Shukri, M.A.M. (ed.). *Muslims of Sri Lanka: Avenues to Antiquity*. Beruwala: Jamiah Naleemia Institute, 1986.
- Thawfeeg, M. M., “The Fight for the Fez”, *The Sri Lanka Reader, History, Culture, Politics* içinde, 441-445.
Editor John Clifford Holt, Druham an London: Duke University Press, 2011.
- The Travels of İbn Batûta*. Translated: Samuel Lee, London: J. Murray, 1829.
- Uçar, Ahmet. *Unutulmayan Miras: Güney Afrika’da Osmanlılar*. 2. Baskı. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008.
- Wickramasinghe, Nira. *Sri Lanka in the Modern Age: A History*. Oxford University Press, 2015.
- Zulkipl A. Ghani & Jazeel, M. I. Mohammad, “History, Distribution and Affiliation of Mosque in Muslim Minority of Sri Lanka”, *International Journal of Humanities and Social Science* 3/12 (2013): 182-192.

Dönemsel Süreli Yayınlar

- “Ceylon Election”, *The Straits Times*, 22 October 1924, 10.
- “Ceylon’s Constitution”, *The Straits Times*, 22 July 1931, 14
- “Ceylon’s First Muslim Knight”, *Malaya Tribune*, 20 June 1938, 7.
- “Dünya Kadınlarının Dünkü Toplantısı”, *Kurun*, 23.04.1935, 20.
- “Huge Gem Discovery”, *The Straits Times*, 28 April 1924, 15.
- “Independence, Insurrections, and Social Change”, *The Sri Lanka Reader: History, Culture, Politics* içinde, 589-590. Editor John Holt, Durham: Duke University Press, 2011.
- “List of Archaeological Protected Monuments in Colombo Distric”, *The Gazette of the Democratic Socialist Republic of Sri Lanka*, Friday, July 06, 2007, No:1505, 548.
- “More Ceylon Council Elections”, *Malayan Saturday Post*, 25 July 1931, 4.
- “Seylan Kadınları Kongreyi Kutluyorlar”, *Ulus*, 12.04.1935, 2.
Malaya Tribune, 28 February 1933, 2.
- S. M. Tevfik, “Madrâs’tan Seylan Adası’na”, *Sebilürreşâd*, 31 Teşrînievvel 1329, 11/270, 153-155.
- S. M. Tevfik. “Seylan Adası Servet-i Tabîiyesi”, *Sebilürreşâd*, 14 Teşrînisânî 1329, 11/272, 186-189.
- S. M. Tevfik. “Seylan Adası”, *Sebilürreşâd*, 12 Kânünievvel 1329, 11/276, 250-253.
- S. M. Tevfik. “Seylan Adası”, *Sebilürreşâd*, 28 Teşrînisânî 1329, 11/274, 217-220.
- Toros, Taha. “Osmanlı Nasihat Heyeti Çin Yolunda”, *Yakın Tarihimiz, Milliyet*, Mayıs 1982.

Arşiv Belgeleri

Cumhuriyet Arşivi (CA), 30-18-12, 150.46.12.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bâbîâli Evrak Odası (BEO), 1696/127175; 3168/237591; 4121/309052; 4130/309693; 4137/310275.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezâreti Londra Sefareti Belgeleri (HR. SFR. 3) 219/78; 224/80; 271/11; 271/8; 276/76; 280/44; 283/19; 283/31; 283/50; 302/38; 320/20638; 325/48; 328/41; 329/32; 335/78; 336/34; 336/36; 342/8; 370/122; 372/2; 372/35; 372/36; 372/37; 372/38; 372/54; 373/101; 373/123; 373/99; 378/23; 378/30; 379/29; 380/27; 382/18; 383/35; 383/39; 488/14; 488/15; 508/61; 508/70; 516/10; 533/71; 535/37; 535/50; 537/3; 541/77; 548/2; 548/5; 548/7; 565/96; 565/99; 575/10; 606/30; 725/2; 85/3; 86/1; 86/20.

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezâreti Siyasi (HR. SYS), 2944/63.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezâreti Tercüme Odası Evrakı (HR. TO) 395/92; 343/112; 534/103; 542/172; 543/11.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Hariciye (İ. HR), 204/11694; 281. 17326; 284. 176668; 285. 17745.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Hususi (İ. HUS), 179/48.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS), 422/55; 451/138; 499/69; 525/130; 525/144; 248/18; 411/95; 232/66.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y. EE), 127/43.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezâreti Maruzatı (Y.PRK.HR), 29/69.

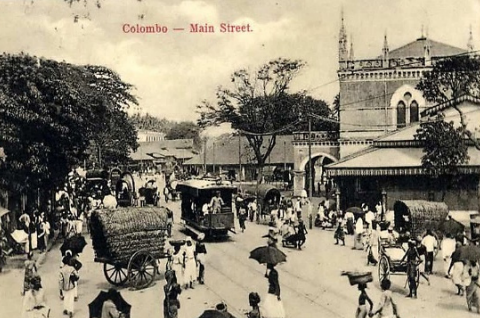
Web Tabanlı Kaynaklar

- “An Old Turkish Connection Restored”, <http://www.sundaytimes.lk/161030/plus/an-old-turkish-connection-restored-215189.html> [Erişim: 20.10.2018].
- “Avudu Candu Marikar – Family” #106, <http://www.worldgenweb.org/lkawgw/gen106.html> [Erişim: 02.02.2020].
- “Colombo Grand Mosque”, <http://colombograndmosque.com/mosque/about-us/> [Erişim: 02.02.2020].
- “Hameed Al Husseinie College – An Unblemished History”, <http://www.obahahc.lk/web/index.php/aboutus/about-hah> [Erişim: 02.02.2020].
- “How Muslims Lived in Colombo Many Moons Ago”, <https://thinkworth.wordpress.com/2018/06/06/how-muslims-lived-in-colombo-many-moons-ago/> [Erişim: 02.02.2020].
- “Ismail Lebbe – Family” #13, <http://www.worldgenweb.org/lkawgw/gen013.html> [Erişim: 02.02.2020].
- “Kollupitiya”, <http://colombofort.com/kollupitiya.htm> [Erişim: 02.02.2020].
- “Muhammad Lebbe Siddi Lebbe Marikar – Family” #128, <http://www.worldgenweb.org/lkawgw/gen128.html> [Erişim: 02.02.2020].
- “Muslim Business Establishments in Sri Lanka – Since 1820”, <http://www.worldgenweb.org/lkawgw/slm-bus.htm> [Erişim: 02.02.2020].
- “Noordeen Hajjar – Family” #45, <http://www.worldgenweb.org/lkawgw/gen045.html> [Erişim: 02.02.2020].
- “Oduma (Uthman) Lebbe Marikar Sheikh Abdul Cader ‘SHEKHADI’ Marikar & Avudu Candu Marikar”, <http://sites.rootsweb.com/~lkawgw/jamaldeen.html> [Erişim: 02.02.2020].
- “Oduma Lebbe Marikar-Family” #97, “Muhammad Macan Markar”, <http://www.worldgenweb.org/lkawgw/mmacanmarkar.htm> [Erişim: 02.02.2020].
- “Sheikh Abdul-Cader Marikar O L M ‘Shekadi Marikar’ – Family” #22, <http://sites.rootsweb.com/~lkawgw/jamaldeen.html> [Erişim: 02.02.2020].
- “Sri Lankan Muslims”, *Muslim Consuls*, <http://sites.rootsweb.com/~lkawgw/slm-consul.htm> [Erişim: 02.02.2020].
- “Sultan Ala’uddin – Family” #90, <http://www.worldgenweb.org/lkawgw/gen090.html> [Erişim: 02.02.2020].
- “Sultan Albdin- Family” #90, <http://sites.rootsweb.com/~lkawgw/gen090.html> [Erişim: 02.02.2020].
- “Sultan Bawa – Family” #99, <http://www.worldgenweb.org/lkawgw/gen099.html> [Erişim: 02.02.2020].
- Devendra, Tissa, “Village notables in colonial Ceylon”, *The Island*, December 2017, http://www.island.lk/index.php?page_cat=article-details&page=article-details&code_title=177002 [Erişim: 02.02.2020].

EKLER

Seylan Adası

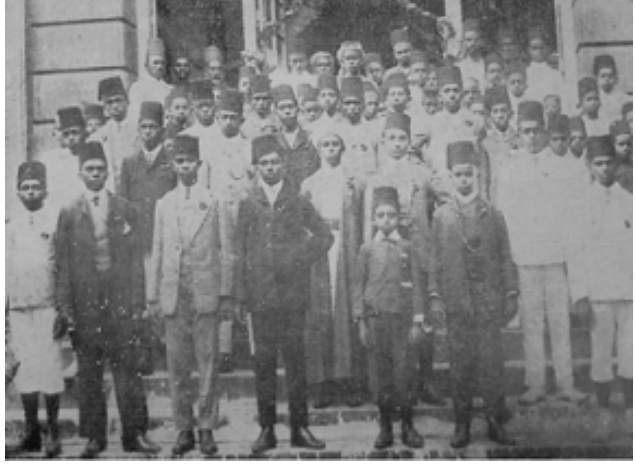
Kolombo 19. Yüzyıl

Seylan Moor Müslümanları New Moor Street üzerindeki Büyük Cami önünde [1901] Aralarında Osmanlı şebenderlerinden [Avudu Candu Marikar] Hassen [Ossen] Lebbe ve oğlu Hassen Lebbe Marikkar Abdul Majeed

Hassen Lebbe illüstrasyonu [1877]

Al Madrasathul Hameediah, Kolombo [1901]

ESTABLISHED 1860.
O. L. M. MACAN MARKAR,
Jeweller and Dealer in Precious Stones.
Owner of the Largest and Best Catseye ever found in
Ceylon, Value **£3,000** Sterling.
Holder of Medals awarded at the Colonial, Indian, Chicago,
and St. Louis Exhibitions.
—*—
THE GRAND ORIENTAL HOTEL PREMISES,
OPPOSITE
MESSRS. COOK & SON.
COLOMBO, CEYLON.

C. Brooke Elliott'un *The Real Ceylon* kitabında *Alaaddin Mağarası*'na benzettiği
O.L.M. Macan Markar Mücevherat Şirketi

Son Seylan Osmanlı Şehbenderi ve ilk Müslüman Seylan Şövalyesi Mohamed Macan Markar Efendi
[1903, 1909, 1938]

Mohamed Macan Markar Efendi'nin 1909 tarihindeki İstanbul ziyareti
ve ziyaret sırasında giydiği resmi şehbenderlik kıyafeti

Villa Stamboul 20. Yüzyıl

Villa Stamboul 21. Yüzyıl

Seyahatname-i Avrupa yazarı Mehmed Rauf'un "Avrupa Layihası" İsimli Basılmamış Eseri Üzerine

On the Unpublished Work "The Discourse of Europe" by Mehmed Rauf the Author of The Travelogue of Europe

Fikret TURAN¹

ÖZ

Büyük Londra Sanayi Fuarına yaptığı seyahatinde Avrupa'nın birçok şehri ziyaret eden Mehmed Rauf, anılarını *Seyahatname-i Avrupa* isimli eserinde anlatırken Avrupa'nın ekonomik, siyasi ve sosyal özelliklerine dair görüşlerini elyazması hâlindeki "Avrupa Layihası"nda açıklamıştır. Yazara göre Avrupa devletlerinin güçlenmesi halkın refahına, nüfusun artmasına ve imar çalışmalarına dayalı olarak meydana gelirken halkın can ve mal güvenliği ile ırz ve namusunun korunup kollanması hususları en başta gelen devlet sorumlulukları olarak görülür. Layihada Avrupa'ya dair dönem aydınları arasında yaygın olarak oluşmuş görüşler daha ayrıntılı şekilde açıklanmıştır.

Anahtar kelimeler: Avrupa Layihası, Seyahatname-i Avrupa, Rifat Paşazade Mehmed Rauf (1829-1883), 1851 Büyük Londra Sanayi Fuarı, Tanzimat bürokratları, Türklerde Avrupa imajı, 19. yüzyılda Avrupa

ABSTRACT

Mehmed Rauf, who was a young Ottoman bureaucrat and traveller, visited many cities and sites of Europe during his travels to the Great Exhibition of London in 1851. He narrated his visits and impression of travelling in his printed book *Seyahatname-i Avrupa* "The Travelogue of Europe", and explained his views on the economic, political and social conditions and characteristics of European societies in his unpublished "Avrupa Layihası" "The Discourse of Europe" which is in the form of a handwritten manuscript. According to the author, in the report, the strength of the European states was based on the welfare of the people, the increase of the population and the investments in urban construction. In order to succeed in these areas, European states viewed the security of life and property and the protection of chastity and honour of people as the most important state responsibilities. He explained his views in more detail in comparison with all major widespread views on Europe shared by the Ottoman intellectuals of the time.

Keywords: Avrupa Layihası (The Discourse of Europe), Seyahatname-i Avrupa (The Travelogue of Europe), Rifat Paşazade Mehmed Rauf (1829-1883), 1851 Great Exhibition of London, Tanzimat bureaucrats, European image of the Turkish people, Europe in the 19th century.

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Fikret Turan (Prof. Dr.),

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili

ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-posta: fikret.turan@istanbul.edu.tr

ORCID: 0000-0003-3532-3910

Başvuru/Submitted: 15.09.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:

20.10.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:

02.11.2020

Kabul/Accepted: 05.11.2020

Online Yayın/Published Online: 20.12.2020

Atıf/Citation: Turan, Fikret. "Seyahatname-i

Avrupa yazarı Mehmed Rauf'un "Avrupa

Layihası" İsimli Basılmamış Eseri Üzerine."

Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology 30, 2

(2020): 735-755.

<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.810445>

EXTENDED ABSTRACT

The Ottoman bureaucrat and intellectual Mehmed Rauf travelled to a number of countries, cities and regions of Europe on his way to and from the Great Exhibition of London (opened on May 1, 1851), and reflected his views and impressions on his visits in the book entitled *Seyahatname-i Avrupa* (The Travelogue of Europe). This work is one of the most important travel works in terms of the number of cities and places visited among the works describing the travels of Ottoman statesmen to Europe up to that time. The second part of the author's handwritten autograph of the *Seyahatname-i Avrupa*, includes an unpublished report (layiha) by the same author, in which the economic, political and social features of Europe are evaluated. This report, which has comparable features to the opinion writings of certain earlier Ottoman statesmen who have travelled to Europe, is a piece of work that can be viewed as a bureaucrat intellectual's report on European societies at the end of his travels. In this study, we examine the textual features of this autograph work, the subjects it dealt with and the similarities to the works that it was influenced by. We also provide a transcription and facsimile of certain parts of the work in Latin letters for better understanding of the text.

In the report, the author expresses the dominant views and administrative measures that ensured the strengthening and progress of European states. According to him, in Europe, civil servants had certain rights while doing their duties and holding responsibilities. Practices regarding the training, appointment, social rights and responsibilities of civil servants had a great part in Europe's success. Civil servants openly expressed their opinion on government affairs. In the negotiations on state affairs, all of them freely expressed what they knew without fear and expressed useful views. The work and affairs of civil servants and deputies were supervised. Especially in countries governed by the constitutional method, that is, in the states and nations with a constitutional government, deputies who were elected by the people and sent to govern the state for a predetermined period, supervised the work of the ministers in parliament and checked if the administrative works were done in accordance with the rules set. Civil servants were selected on the basis of merit. They did not open new civil service positions only to favour someone. They also did not cause extra expenses by building unnecessary buildings. Since they did not have unnecessary officers, the number of civil servants was not many and therefore, they did not cancel or change their positions unless they had a fault.

For the author, in Europe, taxes were charged according to people's income. Taxes were collected from the people in accordance with the rates and tariffs prepared by the state, which were based on the income and trade of the people, and no money was taken from anyone more than the determined rates.

European states preferred to go to war as little as possible because wars in those times did not involve personal power and national heroism as they did in ancient times. On the contrary, they required great expenses and various technical systems. So, they carefully calculated how much it would cost and if losses could happen during the war. In Europe, people were taken

to the military for a specified period and officers were specially trained. There were many modern and regular schools for officers, and military students studied both social and military sciences in these schools.

There were schools in Europe for the education of everyone, from the deaf to the mute to the blind. There were observatories, anatomy halls, large museums and galleries where stuffed animals, skeletons and mineral samples were exhibited, all of which served to teach the application of science and studies more effectively.

Press, broadcasting and cultural activities were carried out freely in Europe. Anyone who wanted to write books on the things they had invented and experienced could easily write and have them printed, and these then passed on to new generations. In this way, the standards of science and arts increased. People in Europe had rights and freedoms. Because people were educated, policemen and officials did not treat people harshly.

Strong and big bridges and wide and smooth roads were widespread in Europe and they facilitated transportation. Railways were very developed. Transport and shipping facilities had enabled the development of agriculture and trade. Nothing would happen in any of the European countries that would lead to a weakening of agriculture and trade or even a crisis. Traveling increased tourism activities. When traveling, people did not take too many expensive and flashy things and maids with them, and they did not need to make such unnecessary expenses.

Issuing company stocks was a method used to fund large investments in Europe. One of the methods applied in the realization of the works for the welfare of the citizens was based on establishing certain companies and printing stocks on their behalf and selling them with certain prices according to procedures and rules. Banks helped development by lending, and in this way, wealthy people could safely deposit their money in banks and profit from it. Uppermost importance was given to export in Europe. They made sure that exports were higher than imports. The postal system and telegraph were also developed considerably.

Giriş

1 Mayıs 1851 tarihinde açılan Büyük Londra Sanayi Fuarına yaptığı seyahatin gidiş ve dönüş yolunda Avrupa'nın birçok ülke, şehir ve bölgesini gezen Mehmed Rauf, gördüğü yerleri ve izlenimlerini *Seyahatname-i Avrupa* isimli bir kitapta toplamıştır. Bu eser, Osmanlı devlet adamlarının o zamana kadar Avrupa'ya yaptıkları seyahatleri anlatan eserler arasında gezilen şehir ve mekânların çokluğu bakımından en önemli eserden birisidir. Biz, yazarın kendi el yazısıyla yazdığı *Seyahatname-i Avrupa*'nın müellif nüshasının ikinci kısmında Avrupa'nın ekonomik, siyasi ve sosyal özelliklerinin değerlendirildiği aynı yazara ait basılmamış bir layihanın varlığını ortaya koyarak incelemiş bulunmaktayız. Daha önce Avrupa'ya seyahat gerçekleştirmiş devlet adamlarının yazdığı mülâhaza yazılarına benzer özellikler gösteren bu layiha, yazarın *Seyahatname-i Avrupa*'da anlattığı yaklaşık dört ay süren seyahati sonunda Avrupa toplumları hakkında yazdığı rapor denilebilecek bir görüş yazısıdır. Bu çalışmada "Avrupa Layihası" olarak isimlendirdiğimiz Mehmed Rauf'a ait bu elyazması eserin metin özelliklerini, ele aldığı konuları ve etkilendiği eserleri irdeledikten sonra daha iyi anlaşılması için eserin bazı kısımlarının Latin harfli transkripsiyonunu ve tıpkıbasımını örnek parçalar olarak ortaya koyacağız.

Eserin Yazarı Mehmed Rauf Hakkında

Yazar, elyazması metnin birinci kısmını oluşturan ve sonradan basılan *Seyahatname-i Avrupa* isimli eserinin başında kendisini âmedi hulefâsından Mehmed Rauf olarak tanıtmıştır. Yazarın elyazması metinde gösterdiği ancak basılı esere almadığı bazı ifadeler kimliğine dair önemli bilgiler ortaya koymaktadır. Elyazması metnin 2a sayfasında kısmen silinmiş, kısmen de üzeri çizilmiş "Rifâat Paşa hâzretleriniñ hüdmet-i sefâretle elli sekiz târihinde ikinci defâa Viyana 'azîmetinde on üç yaşında oraya berâber giderek" şeklindeki ibare kendisinin on üç yaşındayken Sadık Rıfat Paşa'nın Viyana'ya Osmanlı elçisi olarak gittiğinde aile mensubu olarak yanında bulunduğunu bildirmektedir. Bu bilgiden hareketle kendisinin Sadık Rıfat Paşa'nın (1807-1857) büyük oğlu olan ve kaynaklarda genellikle Rıfat Paşazâde Mehmed Rauf Bey olarak gösterilen kişi olduğu ortaya çıkmaktadır. Kaynaklar Sadık Rıfat Paşa'nın üç oğlundan en büyüğünün 1829 (h. 1244) doğumlu Mehmed Rauf olduğunu bildirir ki bu da Sadık Rıfat Paşanın Ekim 1842 ile Mayıs 1843 tarihleri arasında ikinci kere Viyana elçiliği görevini yaptığı sırada kendisinin 13 yaşında olduğunu doğrulamaktadır.¹ Tanzimat döneminin önemli devlet adamlarından olan yazar, 1858'de Âmedi Kaleminin amirlik derecesi olan âmedi makamına yükseldikten sonra çeşitli dönemlerde Meclis-i Vâlâ üyelikleri² ve müsteşarlıklar yapmış, 1879'da Bingazi Valiliği ve Midilli Mutasarrıflığı görevlerine tayin olmuştur. 1883'te kendisine vezirlik rütbesi verilmiş ve bundan kısa bir süre sonra da aynı yıl içinde vefat etmiştir.³

1 Mehmed Rauf'un doğum tarihine dair bkz. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri: DH. SAİDd. 1-342 (H-29-12-1244), Mehmed Süreyya 1996, 4: 1362-1363.

2 Seyitdanlıoğlu 1999: 212-218.

3 Mehmed Süreyya 1996, 4: 1362-1363.

Burada bahsettiğimiz eserlerinden başka yazarın her ikisi de basılmamış “Kırım Muharebesi Tarihçe-i Siyasîsi”⁴ ile kendi döneminde görev yapan Babialı ricaline, memurlarına ve devlet görevlilerine dair kapsamlı biyografik bir eseri vardır.⁵

Elyazması Metin Üzerine

Yazarın kendi kaleminden çıktığını düşündüğümüz elyazması nüsha Yapı Kredi Sermet Çifter Kütüphanesi 117 katalog numarasıyla saklanmaktadır. Yazmanın tamamı 32 yaprak olup Babialı rikası denilen Tanzimat döneminde yaygın kullanılan yazı tarzıyla son derece düzgün ve okunaklı bir şekilde yazılmıştır. Yazma, başlıksız iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, 1b-24b sayfalarında bulunan ve yazar tarafından kitap olarak bastırılan ve *Seyahatname-i Avrupa* adı verilen kısımdır. İkinci bölüm ise 25a-32b sayfalarında Avrupa Layihası adını verdiğimiz kısımdır. Bazı istisnalar dışında yazmada her sayfada genel olarak 23 satır bulunmaktadır. Eserin bitiriliş tarihi, ikinci metnin yani Avrupa Layihası’nın sonu olan 32b sayfasındaki keleme kaydında verilen “Sene 68, 8 Cemâziyelevvel” [29 Şubat 1852] olarak gösterilmiştir.⁶

Avrupa Layihası’nda Ele Alınan Konular

Avrupa devletlerinin güçlenmesini ve ilerlemesini sağlayan hâkim görüşler ile idari tedbirler yazının başında dile getirilmiştir. Yazara göre Avrupa devletlerinin güçlenmesi (tezyîd-i kuvvet ü miknet) halkın refahına (istirâhat-i teb’â vü millet), devletin nüfusunun artmasına (tekşîr-i efrâd ü millet) ve imar ve altyapı yatırım çalışmalarına (i’câr-ı mülk ü memleket) dayalı olarak meydana gelmiş, bu sayede üretim artmış ve ilerlemeler sağlanmıştır. Avrupa devletlerinin uzun zamandan beri kendi varlıklarının devamlılığı için elzem gördükleri bu ilerlemeleri dayandırdıkları en temel prensipler olarak da (be’kâ-yı millet ü devletiñ mev’kûf-ı ‘aliyyesi) halkın can ve mal güvenliği ile ırz ve namusunun korunup kollanması hususları olduğunu dile getirir. Yazarın bu esas ilkelere dayalı olarak oluşmuş Avrupa medeniyetinin önem verdiği konulara, uygulamalara, ortaya koydukları yeniliklere, gelişmelere ve ulaştıkları seviyeye dair görüşlerini kendi üslubuna uygun şekilde şöyle özetleyebiliriz:

Avrupa’da memurların görevleri ve sorumlulukları olduğu gibi hakları da vardır. İdari kadroları oluşturan devlet memurlarının eğitimlerine, atanmalarına, sosyal haklarına ve sorumluluklarına dair uygulamaların Avrupa’nın başarısındaki payı büyüktür. Avrupa’da memurlar kötü ve uygunsuz hareketleri olmadıkları sürece veya gerçek ve geçerli bir sebep olmaksızın, bazılarının sadece fitne çıkarmak amacıyla yapıkları yanlış hareketlerden dolayı işlerinden alınmazlar ve başka yere tayin edilmezler. Bundan dolayı hiçbir memurun diğerinden bir korkusu olmadan kendilerini güvende hissederler. Mesela, içlerinden birisi kanuna karşı

4 Türkgeldi 1987, I: 1.

5 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri: DH. SAİDd. 1-342 (H-29-12-1244).

6 Eserin hem elyazması hem de matbu versiyonlarını değerlendirerek ortaya koyduğumuz geniş bir inceleme, transkripsiyonlu tam metin ve günümüz Türkçesine çeviri çalışmasını yayımlamak üzereyiz.

bir şey yapacak olursa veya zamanın şartlarına aykırı hareket etmek isterse diğerleri büyük bir cesaretle bunu engelleyerek milletin kurulu düzenini korurlar ve kötü niyetli hareket edenlere kimsenin arka çıkmasına fırsat vermezler. Suç işleyenler hakkında her kim olursa olsun kanunun belirlediği ceza verilir ve yerine getirilir. Böylece, toplumca istenmeyen menfi hareketlerin yapılmasına meydan verilmediğinden bütün memurlar ister istemez geçerli yasa ve kurallar her neyse ona göre hareket ederler.

Memurlar devlet işlerine dair fikirlerini açıkça söylerler. Devlet işlerine dair yapılan müzakerelerde hepsi de korkmadan bildiğini serbestçe söyleyip devlet ve milletleri hakkında faydalı görüşler ortaya koyarlar. Yani her meselenin bütün yönleri etraflıca konuşulur ve böylece karşılaştıkları devlet sorunlarını daima bu şekilde yoluna koyup çözerler. İşte bu şekilde devlet ve milletin yok olmasına sebebiyet veren tek tip görüş ve yanlış fikir ile mevcut düzenin bozulması ortaya çıkacağı gibi bu usulle büyük sorunların çözülmesi de hiçbir devlette mümkün olmaz.

Memurların ve milletvekillerinin yaptıkları işler denetlenir. Özellikle anayasa usulüyle yönetilen ülkelerde, yani meşrutiyet hükümeti denilen yönetime sahip devlet ve milletlerde halk tarafından seçilen ve geçici bir süreyle devleti yönetmeye gönderilen milletvekilleri, parlamento adı verilen millet meclisinde bakanların yaptıkları işleri denetleyip idari uygulamaların konulmuş kurallara uygun şekilde olmasını kontrol ederler. Böylece her durumda mevcut kanunlarının uygulanmasını ve yürütülmesini sağlayarak devletin kalkınmasına ve milletin refahının yükselmesine gayret ederler. Memurlar devletin kendilerine sağladığı yiyecek, içecek ve başka yardımların dışında farklı bir isim kullanarak başka devletten gereksiz şeyler almak, çalmak veya hediye adı altında bir şeyler almak gibi zararlı hareketlerde bulunmaya cüret ederek halkın hukukunu çiğneyip kanun ve kaideleri ihlal etmezler. Kendilerini böylesi işlere yöneltecek bu tarz zorunlu ihtiyaçları da olmaz. Bu gibi nahoş şeyleri yapma sevdasında olanlara da meslektaşları göz açtırmadığından bu türden istenmeyen durumlar meydana gelmez. Böylece bütün memurlar, makamlarındaki geleceklarinin kendilerinin iyi yönetim göstermelerine bağlı olduğunu ve şundan bundan kendisine bir zarar gelemeyeceğini bilerek bütün zihni mesaisini yalnızca görevini tamamıyla yerine getirmek, devletin kalkınmasına çalışmak ve meslektaşları arasında itibar kazanmak gibi faydalı şeylere harcarlar.

Memurlar liyakat esasına göre seçilir. Gerekli olmadığı halde sadece birilerini kayırmak veya birilerini geçindirmek için yeni memurluk kadroları açmazlar ve lüzumsuz binalar inşa ettirerek devletlerini gereksiz masraflara sokmazlar. Gereksiz memurları bulunmadığından memur sayısı fazla değildir ve bundan dolayı da sırf biraz da başkaları geçinsin diye hatası olmadığı sürece memurları görevden almazlar veya yerlerini değiştirmezler. Ayrıca bir memur işinin gerektirdiği şartları taşıyorsa diğerleri onun yetersizliğini ortaya koyarak istifa

etmesine, azledilmesine veya değiştirilmesine kendisini ve amirlerini mecbur bırakırlar. Gerekli özellikleri taşımayan adamlara rüşvet ve iltimas ile memurluk verilmez ve halk böylesi ehil olmayan kişilerin eline teslim edilmez. Aynı şekilde devlete yarar sağlayacak bir iş yapmayan, girişimde bulunmayan veya görev alanında gerekli liyakati ortaya koymayan memurlara çeşitli vesilelerle terfi ve ödüller vermezler.

Memurlar iyi eğitim görmüş kişiler arasından seçilir. Bütün memurlar, büyük ve gelişmiş okullarda uzun süre çeşitli fen ve sosyal bilim alanlarında eğitim alıp birçok konuda bilgi sahibi olurlar. Yabancı dile aşina olup devletlerinin görüşlerini ve yaşadığı dönemin eğilimlerini bilirler. Bunlar, mevcut hükümetin ve milletin durumu, devlet yönetimi, dış ülkelerle ilişkilerin korunması, devletler arasında geçerli uygulamalar gibi devlet yönetiminde gerekli olan bilgileri ve incelikleri bilen insanlardır. Devlet işleri hakkında etraflı kanun, yönetmelik ve yönergeler bulunduğundan, kendilerinin yapması lazım gelen işleri usulüne uygun olarak yaparlar. Memurlar görevlerinde uzun süre de devam ettiklerinden buldukları makamlarda yapılması lazım gelen işlere hâkim insanlardır. Bunlar, ortaya çıkan meseleleri usulüne uygun olarak kolaylıkla hallederler ve devletleri tarafından takdir edilmek ve ödüle layık görülmek amacıyla idareci olarak görev yaptıkları yerlerin gelişmesine, sorunların çözülmesine, halkın memnuniyetine ve refahına çalışarak mevcut gelişmişlik seviyesini günbegün daha da yükseltirler. Bunların tamamı bilgili insanlardır ve devlet idaresinde düşünce ve uygulamaların karışıklırlara dayandığını bildiklerinden sorunların çözümünde fikir farklılığından dolayı birbirlerine düşmanlık besleyerek devlet işlerini aksatmazlar.

Devlet dairelerinde gereksiz yazışma ve evrak işleri yoktur. Birçok devlet meselesini yürürlükteki yasalar ve şahsi bilgileriyle kendi başlarına halledecek seviyede muktedir insanlar olmalarından dolayı taşra memurları öyle her işi yapmak için bakanlardan ve yüksek bürokratlardan izin isteyerek devlet dairelerini birçok anlamsız evrakla doldurmazlar. Böylece önemli devlet işleriyle meşgul olmaları gereken yüksek dereceli memurlar bir takım küçük işlerle uğraşmazlar ve halkın yararına olacak öncelikli işlerle meşgul olarak devletlerine daha çok hizmet etmiş olurlar.

Vergiler insanların gelir durumuna uygun şekilde alınır. Halktan alınan vergiler kişilerin gelir ve ticaretine göre devlet tarafından özel hazırlanmış oranlara ve tarifeye göredir ve burada gösterilen oranlardan fazla kimseden para alınmaz. Avrupa devletlerinin harcamaları da belirlenmiş gelirlerini aşmaz. Halk üzerinde ağır vergiler olmadığından ve memurların da belirtilen sebeplerden dolayı halktan fazla şey almaya güçleri olmadığından halkın kazancının çoğu kendilerinde kalır. Bu sebeple insanlar kârlarını ve menfaatlerini geliştirmeye gayret ettiklerinden ülkeleri kuvvetlenir ve kalkınmış olur.

Avrupa devletleri mümkün olduğunca savaşmamayı tercih ederler. Çünkü bu devirlerdeki savaşlar öyle eski zamanlarda olduğu gibi şahsi güç ve milli kahramanlıklar ile olmayıp çeşitli bilimsel sistemler ile büyük masraflar gerektirdiğinden, mesela savaş sırasında bir devletin ne kadar masrafının ve kaybının olacağını çok iyi hesaplar. Mağlubiyetin mevcut halin büsbütün kötüleşmesine sebebiyet vermesi şöyle dursun, o savaş sonunda yeni topraklar kazanmış olsa bile o yerlerden elde edilecek gelirler o memleketlerin masraflarına gideceğinden savaş sırasında oluşacak kayıpların giderilmesine ve tüccarlar ile diğer insanların zararlarının karşılanmasına da hiçbir katkısı olmayacağını bilirler. Bundan başka, savaşta yeni ele geçirilen yerlerde meydana gelen fazladan büyük sorunlarla uğraşmaktan asıl memleketlerinin dirlik ve düzeninde zararların oluşması ve savaş yüzünden mevcut nüfuslarının zayiata uğraması gibi çeşitli tehlikeli durumların ortaya çıkması da mümkündür. Bundan dolayı, Avrupa devletleri arasında Napolyon'un düşürülmesinden sonra Viyana'da imzalanan genel barış anlaşması ile oluşan yeni devletler dengesinden beri savaş meydana gelmemiştir. Bu bağlamda devletler arasında bir sıkıntı ortaya çıktığında sorunlar kalem kuvvetiyle veya başka vasıtalarla çözülmektedir. Gücün ve ilerlemenin en büyük düşmanı olan savaşın yarattığı zararların olmaması, devletlerin mevcut düzenlerinin ve refahlarının yükselmesine yardım eden en başlıca husustur. Bununla birlikte, tedbirli olmanın gereğine de inanarak her zaman savunma işlerine dair yeni yöntemler geliştirmeye gayret gösterirler ve sınır bölgelerinde siyasi güçlerini ve düzenlerini askeri tedbirlerle korurlar.

Avrupa'da insanlar askerliğe önceden belirlenmiş bir süre için alınır ve subaylar özel olarak yetiştirilir. Subaylara ait çok sayıda modern ve düzenli okullar olup askeri öğrenciler bu okullarda sosyal ve fen bilimleri ile askerliğe dair dersler okurlar. Eğitimini tamamlayan askeri öğrenciler sınava girdikten ve yetenekleri ve bilgileri belirlendikten sonra usulüne göre subay olarak göreve başlatılırlar. Bu subaylar savaş sırasında zafere ulaşmak için gerekli bütün ön hazırlıkları yapıp için yeni metotları uygularlar ve askerlerin amaçsızca kaybedilmesine sebebiyet vermezler. Savaşta sakat kalan subaylar ve sıradan askerler için özel evler yaptırılarak sefaletе düşmelerine izin verilmediği gibi vefat etmeleri durumunda ailelerine devlet tarafından aylık maaş ödenir.

Avrupa'da eğitim-öğretim faaliyetlerinin yapıldığı bilim ve sanat kurumları çok gelişmiştir. Bilim ve sanat konularının daha etkili şekilde öğretilip uygulanmasına yarayan rasathaneler, anatomi salonları, hayvan iskeletleri ile doldurulmuş hayvanların ve maden örneklerinin teşhir edildiği büyük müzeler ve galeriler vardır. Bundan başka canlı olarak görülmesi için her birisinin karakterine göre düzenlenmiş bölümlerde tutulan ilginç ve nadir vahşi hayvanların bulunduğu çok düzenli hayvanat bahçeleri ile çok sayıda bitki çeşitlerinin bulunduğu botanik bahçeleri de yapılmıştır. Eski sanatların yok olmaması eski eserlere çok önem verirler. Mermer heykelleri, tabloları ve nadir ve kıymetli sanat eserlerini bir araya

toplayıp teşhir etmek ve araştırmalar yapmak amacıyla sanat merkezleri inşa etmişlerdir. İcat yapan insanlara birçok özel imtiyazlar sağladılar. İşini daha da ilerletmek ve geliştirmek maksadıyla her insan her türlü bilim ve sanata dair çeşitli şeyler icat edip buluşlar yaptılar. Bundan dolayı bir taraftan mevcut bilim sahaları ilerlerken bir taraftan da kimsenin bilmediği çeşitli nadir ve kıymetli sanayi ürünleri keşfedilir ve bu sayede vapurlar, trenler ve bin kişinin ancak yapabileceği ürünü çok kısa sürede hızlıca yapan fabrika makineleri ve telgraf sistemi gibi sayısı ve tasviri imkânsız halkın hayatını kolaylaştıran birçok faydalı şey yaratılarak halkın refahının artırılmasına imkânlar yaratılır. Bu bağlamda Avrupa'da sağır-dilsiz ve körlere kadar herkesin eğitimi için okullar ve eğitim kurumları inşa edilmiştir.

Avrupa'da basın yayın ve kültür faaliyetleri serbestçe yapılır. İsteyen herkes icat ve tecrübe ettiği konularda kitaplar yazarak bastırır ve yeni nesillere aktarır. Bu sayede bilim ve sanatların ulaştığı seviye geçmişte olduğu gibi kaybolmaz. İster erkek olsun ister kadın yazıp okuyamayan bir kişi Avrupa'da oldukça nadir görülen bir durumdur. Herkes yaptığı işe ve şahsi masraflarına dair defter tutar ve ticaret ve sanatını kurallarına göre yaparak daimi olarak mevcut gelirlerini çoğaltmaya ve durumlarını geliştirmeye çalışırlar. Böyle şeylerden dolayı devletin ve milletin asayişini ve huzurunu bozacak şeyler yapmazlar. Aksine, mevcut kanunlarının uygulanması ve memleketleri için zararlı olan durumların ortadan kaldırılması doğrultusunda canla başla çalışarak ülkelerinin refahını koruyup kolladılar. Avrupa devletlerinin çoğunda basın-yayın özgürlüğü bulunduğu için ortaya çıkan yeni görüşler ile yerleşim birimlerinde meydana gelen çeşitli olayları sayısız gazeteler aracılığıyla her gün dünyaya yayarlar ve insanları dünyadaki gelişmelerden haberdar ederler. Avrupa insanı eğitilmiş olduğundan ülkelerinin kanun ve kurallarını iyi bilirler ve bundan dolayı Avrupa'da devlet idaresi oldukça kolay hale gelmiştir.

Avrupa'da insanların hak ve hürriyetleri vardır. İnsanlar eğitilmiş olduklarından dolayı polisler veya memurlar insanların hürriyetine ağır gelecek kaba ve katı muamelede bulunmazlar. Kanunlara ve toplumca geçerli kurallara karşı bir davranışta bulunmadıkça kimse kimseye ne sözlü ne de davranış olarak haksız bir şey yapabilir. Haksızlık olduğu takdirde herkesin onurunu ve haklarını korumaya kanuni gücü ve hakkı vardır. Mahkemelerde uzun süre tahkikat ve incelemeler yapılarak suçlu sabit görülene her kim olursa olsun kanunun öngördüğü ceza verilir. Suçu ve kabahati mahkemece sabit olmayan şahıslara ceza vererek mağdur olmalarına da fırsat verilmez. Halkın mutluluğu ve refahı devletin devamının başlıca sebebi olduğundan büyük ve küçük bütün insanların huzuru ve memnuniyetine dikkat edilir. İnsanlar hükümete ve devlete zarar vermedikçe istedikleri şekilde eğlenirler ve hiç kimse bunlara engel olmaz. Hatta devletler halkın gönlünü kazanmak için her bir memlekette halka açık büyük ve düzenli parklar, tiyatrolar, dans salonları ve gazino gibi eğlence yerleri yaparlar. Bütün halk belirli günlerde oralara gidip az masrafla eğlenirler. Eğlenceyi sevdiklerinden herkes para bulmak için işlerini daha da geliştirmeye ve daha çok kazanmaya gayret ederler.

Avrupa'da dört bir yana yayılmış geniş ve düzgün yollar ile güçlü ve büyük köprüler ulaşımı kolaylaştırmıştır. Avrupalılar ticaret kapasitelerini artırmada ve ziraati geliştirmede hayati bir unsur olan taşımacılık alanında önemli gelişmeler elde etmişlerdir. Üzerine küçük taşlar döşeyerek ve büyük köprüler inşa ederek yolları şose dedikleri gelişmiş yollar haline getirmişlerdir. Bu yolların iki tarafına su arkları yapmışlar ve yollar bozulduğunda yapılacak tamir çalışmaları sırasında kullanmak üzere yol kenarlarına belirli mesafelerde taşlar koymuşlardır. Her köyün ahalisinden bu işle ilgilenmesi için işçiler tayin ederler ve yolların düzeninde en ufak bir sıkıntı olduğunda bunlar gerekli tamiraty yaparlar. Köy ve kasabalarının yolları bile beş altı arabanın yan yana geçebileceği kadar geniş ve bakımlıdır. Hatta yol kenarlarına bir hizada olmak üzere güzel görünüşlü ağaçlar dikerek ve bunları düzgün şekilde budayarak bütün yollarını bayağı bir bahçe gibi tertipli yaparlar. Her memlekette dilicans dedikleri lüks ve konforlu yol arabaları vardır. Yolculuk sırasında her saat başı araba atlarının tutulduğu özel düzenli posta noktaları vardır ki yolcular isterlerse yalnız, isterlerse başkalarıyla beraber bu arabalara binerler ve saat başı atları değiştirerek yorulmadan ve huzurla birçok uzak yerlere giderler.

Demiryolları çok gelişmiştir. Ulaşımı daha da geliştirmek için büyük paralar harcayarak demiryolları, tüneller, güçlü ve büyük kemerler, köprüler ve setler inşa etmişlerdir. Avrupa'nın birçok noktası arasına demiryolu hatları çekmişler ve çok uzak yerlere trenlerle adeta odada oturur gibi pek ucuz bir ücretle büyük bir rahatlıkla giderler. Trenlerin gittiği demir yollarının üzerinde her on beş dakikalık mesafede bir yolun iki tarafında içinde daimi olarak memurların bulunduğu küçük kabinler vardır. Bunlar yolun herhangi bir noktası bozulur gibi olduğu anda tamirini yaparlar. Bu trenlerin uğrayacağı bütün yerlere köyler de dâhil olmak üzere istasyon adı verilen saray gibi taştan yapılmış büyük intizamlı binalar inşa edilmiştir. Trene binmek üzere gelen yolcular burada kendilerine ayrılmış kadife sandalyelerle bezeli aynalı odalarda beklerler. Bu istasyonlarda ayrıca kafeler de bulunduğundan istedikleri her şeyi zahmet çekmeden alabilirler. Avrupa'da yaşayan halk tarlada ürettiği mahsulü ve fabrikalarda imal ettiği çeşitli çeşit pek çok eşyayı da trenlerle kolaylıkla ve ehven masraflarla diledikleri yere naklederek kesintisiz ticaret yaparlar. Her şehirden her gün en az üç dört kere, her birisinin içine otuz kırk kişinin girebileceği ve çok miktarda mahsul ve eşyanın yüklenebileceği büyüklükte otuz kırk adet birbirine bağlanmış vagonu olan trenler çıkar.

Ulaşım ve nakliyat imkânları tarım ve ticaretin gelişmesini sağlamıştır. Avrupa memleketlerinin hiç birisinde tarım ve ticaretin zayıflamasına ve hatta krize girmesine sebebiyet verecek şeyler olmaz. Halkın çoğunluğunu oluşturan çiftçiler ve sanatkârlar, ürünlerinin ve emeklerinin karşılığını her zaman aldıklarından ülkenin iktisadi güvenliği ve refahı günden güne gelişir. Ülkeler arasında yapılan seyahatler, yani uluslararası turizm faaliyetleri de bu ülkelerin gelişmesine ve kalkınmasına vesile olmaktadır. Ülkenin ve halkın daimi olarak

ileriye gitmesi ve gelişmesi için halka destek ve teşvikler verildiğinden memleketlerinin tamamı bayındır ve kalkınmış hale gelmiştir. Öyle ki düz yerler şöyle dursun kayalık dağların üzerlerindeki taşları bile kırdırıp etrafına setler yapmışlar ve kullanılmayan bir tek karış yer bırakmamışlardır. Tarım usul ve tekniklerini öylesine geliştirmişlerdir ki tarlaları iki yılda bir nadasa bırakmak amacıyla toprağı boşta tutmazlar.

Avrupa’da köyler ve kasabalar da çok gelişmiştir. Büyük şehirlerden küçük köylere varıncaya kadar her yerde düzgün ve bakımlı büyük hastaneler olduğu gibi bu hastanelerde görev yapan pek çok sayıda doktor vardır ve bu sayede ülkelerinin nüfusları günden güne artış gösterir. Memleketlerinin her tarafında birbirine onar-on beşer dakikalık mesafelerde büyük köyler vardır. Bu köylerin bütün evleri taştan ve birbirine yakın olarak yapılmıştır. Bir yerden bir yere giderken binaların olmadığı ve yollarda yürüyen insanların hiç görülmediği bir bölge yoktur. Bir memleketten uzak bir başka memlekete giderken sanki büyük ve uzun bir tek şehrin içinden geçiliyormuş gibi hissedilir, çünkü çıkış noktası ile varılacak nokta arasında evlerin ve çiftliklerin olmadığı bir yer veya kısım görülmez. İnsan hayatını kolaylaştıran yüksek gelişme ve ilerlemeler yarattıklarından normalde meşakkatli bir iş olan yolculuk ve seyahat işleri oldukça Avrupa’nın her tarafında kolay ve rahat hale gelmiştir.

Dilicans denilen lüks atlı arabalar çok yaygındır. Bu arabalar her gün bir yerden başka bir yere müşterisi olsun olmasın tarifede belirtilen saatinde hareket eder. İnsanlar bu arabalarla ve trenlerle işlerinin olduğu yerlere kolaylıkla gittiklerinden ve seyahati de sevdiklerinden dolayı yolculuk yapan yüz binlerce insan vardır.

Oteller yolculara kolaylık sağlamıştır. Avrupa’nın her bir memleketinde köylere varıncaya kadar yolcular için yapılmış hotel denilen sayısız saray gibi binalar vardır. Buralar, içinde sık sandalyeler, aynalar, türlü türlü güzel eşyalar ve temiz yataklarla düzenlenmiş mekânlardır. Bu otellerde bulunan odalarda çeşit çeşit gümüş şamdanlar, sofrta takımları, her türlü yiyecek ve kabiliyetli çok sayıda hizmetçi bulunduğundan herkes canının istediği gibi hareket edip kendi evinde veya dairesinde göremeyeceği derecede rahat hissedebilir. Bundan dolayı, yolcular gittikleri yerlerdeki ahaliye asla yük olmazlar.

Seyahatin kolaylaşması turizm faaliyetlerine hız vermiştir. Seyahate çıkarken insanlar yanlarına çok fazla eşya, pahalı ve gösterişli şeyler ve hizmetçiler almaz ve bu tarz gereksiz masraflar yapmaya ihtiyaç duymaz. Aksine, normal olarak uzak yerlere tek başlarına seyahat ederler ve gittikleri yerlerde otellerde kalırlar. Birçok uzak şehirlere çok da pahalı olmayan fiyatlarla kendi evlerinde bile bulamayacakları bir rahatlıkla gidip gelirler. Bu kolaylıklardan dolayı, birçok insan dünyanın çeşitli bölgelerini ve farklı milletlerini kısa süre içinde gidip görererek bilgi ve görgülerini artırır.

Avrupa'da şehirler bakımlı, caddeler geniş ve düz, binalar sağlamdır. Köylere varıncaya kadar bütün binalar ve evler firmalar tarafından göze de hoş gelecek tarzda taştan sağlam olarak inşa edilir. Avrupa'da caddeler oldukça geniş ve düz olup kaldırımları sağlam yapılmıştır. Caddelerin daimi olarak temiz kalması için görevliler tayin edilmiş olduğundan yaz mevsiminde de günde iki defa delikli arabalarla buralar sulandığından kışın çamurdan, yazın da tozdan dolayı gelip geçenler sıkıntı çekmezler. Bakkal ve kasap dükkânlarına varıncaya kadar her caddede bulunan bütün dükkânlarda gaz dedikleri sayısız ışıltılı lambalar bulunduğundan insanlar ta sabahlara kadar caddelerde gezerler ve eğlencelerinden geri durmazlar. İnsanların çoğu da kendilerine ait olmayan kiralık evlerde uzun süreli olarak otururlar ve evlerinde çıkan yangınlar sebebiyle muhtaç duruma düşmezler.

Avrupa'da şirket hisse senetleri büyük yatırımlara kaynak bulmada kullanılan bir yöntemdir. Vatandaşların refahı için yapılan işlerin gerçekleştirilmesinde uygulanan metotlardan birisi de belirli şirketler kurarak bunlar adına hisse senetleri bastırmak ve bunları belirli fiyat, usul ve kurallarla satıp kaynak yaratmaya dayanır. Bu sayede elde edilen gelirlerle demiryolları, vapur, büyük kanal ve benzeri büyük projeler kolaylıkla yapılır. Ortaklıklarla ve katılım ile yapılması gereken kalkınma işleri bu şekilde gerçekleştirilir ve elde edilen gelirler satılan hisse senedinin oranına göre dürüstçe hemen hisse sahibine ödenir. Böyle şeylere fesat karışmadığından insanlar kazanacaklarına emin olurlar ve bu sebeple de insanların bu türden yararlı yatırımlara rağbetleri günden güne artar. Bu metodun Avrupa memleketlerinin kalkınmasına pek çok faydası olduğu anlaşılmıştır.

Bankalar kredi vererek kalkınmaya yardım ederler. Varlıklı insanlar tam bir güven içinde parasını bankalara yatırır ve bunun üzerinden kazanç elde ederler. Sermayeye ihtiyacı olanlar ise bankaların usul ve şartlarına göre kefil ve rehin göstererek borç alır ve bununla ticaret yaparak kazanç elde ederler. Kısacası, ne zengin insanların parası atıl ve yararsız durur, ne de sermayesi olmayanlar çaresiz ve sefil kalır. Bu şekilde, mevcut zenginlikleri memleketlerinin dışına çıkmadığı gibi, aksine daha da çoğalmış olur.

Avrupa'da ihracata önem verilir. Avrupa'da ihracatın ithalattan fazla olmasına dikkat ederler. Zaruri ihtiyaç olmayan başka memleket mallarına pek ağır gümrük vergileri koyarak başka ülke mallarının kendi ülkelerine kolayca girmemesine özen gösterirler. Bununla birlikte, kendi ülkelerine başka memleketlerden para girişi sağladığı için dışarıya sattıkları kendi mallarından hiç gümrük vergisi almazlar. Bu usul ile kendilerini ve ülkelerini zarara sokacak şeylerden korudukları gibi zenginliklerini de günden güne artırırılar.

Posta sistemi ve telgraf çok gelişmiştir. Haberleşme teknikleri öylesine gelişmiştir ki köylere varıncaya kadar mektup götürüp getiren düzenli posta sisteminden başka Avrupa'nın

her tarafında yeni icat modern telgraf sistemleri kurmuşlardır. Viyana’da önemli bir olay meydana gelse bunu on dakikada Paris’teki telgraf merkezine bildirmek mümkündür. Demiryollarının kenarlarına sırasıyla birbirine kırk elli adım aralıklı direkler dikilir ve teller bunların üzerlerine bağlanır ve tellerin bir ucu, tren istasyonlarındaki ayaklı büyükçe masa saatine benzer bir alete bağlanır. Telgraf yoluyla bir haber geldiği zaman bu aletin camlı kısmının üzerinde yelkovan benzer ibre hareket etmeye başlar. Bu işaretlerin anlamını bilen telgraf memurları belirtilen işaretlerin hangi harfleri gösterdiğini anlayarak yazıya çevirerek gereğini yaparlar. Kendileri de bir şey bildirecekleri vakit bu aletin aşağı kısmında bulunan tunçtan kulp gibi düzeneği hareket ettirerek öbür noktadaki alıcıya işaretler gönderir ve oradaki alet de hareket edince haber ulaşmış olur.

Yazarın Etkilendiği Eserler

Mehmed Rauf, babası Sadık Rıfat Paşa’nın Viyana elçiliği sırasında yanında bulunduğu dönemden itibaren daha on üç yaşındakken Avrupa’yı görüp anlamaya başlamış, zihninde Avrupa’ya dair oluşan görüşlerini buradaki şehirlere yaptığı ve eserinde anlattığı yaklaşık dört aylık seyahatinde geliştirme imkânı bulmuştur. Bundan dolayı Avrupa Layihası’nda Avrupa devletlerine ve toplumlarına dair görüşlerini hiç şüphesiz esas olarak kendi tecrübelerine dayalı olarak oluşturduğu söylenebilir. Ancak yazarın, başta babası Sadık Rıfat Paşa’nın eserleri olmak üzere çeşitli yazar ve devlet adamları tarafından ortaya konulmuş eserlere vakıf olduğu ve bunlardan etkilendiği de açıktır. Bu ortak görüşlere bakıldığında 19. yüzyılın ilk yarısında Avrupa toplumlarının özellikleri konusunda bir fikir birliği olduğu, bunun da oldukça olumlu, gıpta edilen ve örnek alınması gereken bir imaja dönüştüğü görülür. Mehmed Rauf’un özellikle memur seçimi, memurların eğitimi ve kendilerini güvende hissetmeleri konusu ile ulaşım ve telgraf hususundaki görüşleri özgün olsa da birçok konuda Sadık Rıfat Paşa’nın “Avrupa’nın Ahvaline Dair Risale” (1837-1838) ile Seyyid Mustafa Sami Efendi’nin “Avrupa Risalesi” (1838) isimli eserlerinde dile getirilen görüşlerden etkilendiği barizdir.

Mehmed Rauf’un aşağıdaki konularda babası Sadık Rıfat Paşa’nın yazdığı “Avrupa’nın Ahvaline Dair Risale”de ortaya konulan görüşlerden ciddi şekilde etkilendiğini karşılaştırmalı olarak şu şekilde gösterebiliriz:

a. Ülkelerin güçlenmesi için en gerekli hedefler

Mehmed Rauf

“Avrupa’nın şimdiki sivilizasyonu iktizâsınca tezyîd-i kuvvet ü miknet ve ma’mûriyyet-i mülk ü devlet mişillü menâfi-i lâzime-i düveliyeyi haylî vahtdan berü Avrupa devletleri ancak *teksîr-i efrâd ü millet* ve *i-mâr-ı mülk ü memleket* ve *istirâhat-i teb’a vü millet* gibi mevâd-ı mütenevvi’a-i nâfi’a ile istihsâl ve istikmâl eylemekte oldukları...”

Sadık Rıfat

“Avrupa’nın şimdiki sivilizasyonu, ya’nî usûl-i me’nûsiyet ve medeniyeti iktizâsında menâfi-i mülkiyye-i lâzımelerinin ilerlemesini ancak *teksîr-i efrâd-ı millet ve i‘mâr-ı memâlik ü devlet ve istihsâl-i âsâyiş ü râhat* esbâb-ı ‘adîdesiyle icrâ ve istihsâl etmekte...”

b. Gelişme ve ilerleme hedeflerinin gerçekleşmesi için en gerekli şartlar

Mehmed Rauf

“devletin mevkuûf-ı ‘aliyyesi olan *emniyyet-i cân u mâl ve vikâye-i ‘ırz u nâmûs* mevâd-ı esâsiyye ve mukteziyyesi Avrupa’nın kâffe-i maḥâl ü mevâki‘inde nice eyyâmdan berü ḥâşıl olduğı...”

Sadık Rıfat

“bu mādde-i lâzimenin üss-i esâsı daḥi, her bir aqvâm u milletin *cân ve mâl ve ‘ırz u ‘tibârı ḥakkında emniyyet-i kâmile sinin istihsâline...*”

c. Memurların seçiminde liyakat, memurların hakları ve sorumlulukları

Mehmed Rauf

“umûr-ı me’ mürelerinde bir gün sū-i ḥareketleri vukû‘ bulmadıkça... *bilâmücib ‘azl ü tebdil etmediklerinden...* öyle nâ-ehil adamlara rüşvet ve iltimâs ile me’ müriyyetler verilüp ve ḥalk anuñ yedine teslim olup da... meşâlih-i ḥükümetin teşvişine sebep olmak mişillü ḥâlât-ı muzır vukû‘ bulmaz.”

Sadık Rıfat

“büyük cünhası olmadıkça veyâḥud *icâbât-ı ḥaḳıḳiyyesi vukû‘ bulmadıkça tebeddülât ve te’ dibât vukû‘ bulmaz...* rüşvet ile maşlaḥat göremezler ve nâ-ehil olan şahsa rüşvet ve şefâ‘at ile emr-i ḥükümeti tefvîz edemezler.”

d. Avrupa devletlerinin savaştan mümkün olduğunca kaçınmaları

Mehmed Rauf

“ḥâlât-ı mergûbe ve müstaḥsene ile devletler birbirlerine kesb-i teferruk eylemekte olup yoḥsa evâ’ilde olduğı vechile ḥuşûl-i sa‘âdet-ḥâl zımnında beyne’l-düvel maḳâlât ve muḥârebât zuḥür edüp de bil‘akis mülk ü devletlerinin ḥâl-i intizâmına ḥalel gelmesinden begâyet şaḳınurlar.”

Sadık Rıfat

“sulh h arb  zerine m reccah olup.. .elbette ic b t-ı muh reb t  zre kuvve-i  askeriyye ve m liyye ves 'ir m himm t-ı h rbiyyesinde vuk ' bulan telef t ve mem lik ce tahrib tı ondan ziy de olarak...”

e. Subayların yetiştirilmesi, hakları ve  nemi

Mehmed Rauf

“z bi t n-ı askeriyyeleri dağı nefer tdan olunmayup kend lerine mah s  nice r bitalu mektepleri olmağla...bilimti h n isti dad ve ehliyyeti n m y n olduğdan sonra u ul   zere z bi t na b olunurlar...Ve z bi t n-ı  askeriyyelerine pek ri ayet  tmeleriyle bayağı bir m l zımın bile kral ile m l k t  tmeğe kadar kadar   i tib r  vardır...ba de'l-vef t familyalarına dağı taraf-ı devletden ma a  u m hiye dağı tah   eyleler.”

Sadık Rıfat

“as kir-i muntazamanın z bitleri  adi Ő retle nefer tdan nasb olunmayıp a h b-ı ma l m tdan olan ofisiyallerden ta yin olunup... f n n-ı mu teziyyeyi l yikiyile tahsil edip ba deh  z bi t na b olunurlar. Ve  as kir-i nizamiyye z bi tleri her yerde mu teber olarak, ha t  bir y zba ının imparator s fresinde ta am  tmekliğe kadar k dir ve isti k k ve meziyyeti olabilir ve h n-i vef tlarında bile, familyalarına i tib r  derler ve emek ve h dmetine g re m k f t tahsis  derler.”

f. Basın-yayın faaliyetlerinin ve okur-yazarlığın y ksekligi

Mehmed Rauf

“herkes ic d ve tecr be  tidiği Şeyleri yazarak ve bi nlerle ba dırarak a lfa y dig r bıraktıklarından...z k r u in şdan kend sine l zım olacak bir mekt b  yazup oğumayan Avrupa'ca bayağı n dir gibi olmasıyle...”

Sadık Rıfat

“her kim taleb eder ise, a casını verip istediği ve te'lif eylediği kitabı tab  u temsil ettirebilir... kendi lis nını oğuyup yazmayan ve ma lah t-ı z tiyyesini id re  decek kadar Őes b ve kit b bilmeyen z k r ve in stan yok h kmindedir.”

g. Caddelerin temizliği ve aydınlatılması

Mehmed Rauf

“yaz mevsiminde dađi günde iki defa delikli kočulu arabalarla şulandığından hengâm-ı şitâda çamurdan ve vakt-i şayfa tozdan dolayı gelüp geçenler hiç zahmet çekmezler... gaz dedikleri lâyuad münevver kandiller dađi olmasıyla tâ şabâhlara kadar soğaklarda gezüp kimse işinden ve zevk u eğlencesinden gerü kalmaz.”

Sadık Rıfat

“eyyâm-ı sayfa tozdan vâreste olmak üzere, arabalar üzerinde delikli fiçî ile sokaklar sulanıp ve hengâm-ı şitâda daği kar ve çamur süpürölüp, bu cihetlerle gelip ve giden ahâli zahmet çekmezler ve geceleri daği sık sık soğaklarda gazlar yanıp, kimse fenere muhtâc olmaz.”

h. İhracatın teşvik edilip ithalatın zorlaştırılması

Mehmed Rauf

“zarûret üzere muhtâc olmayan emtiâ-yı sâ'ireye pek ağır gümrükler koyarak... hârice giden şeylerin kesret üzere gönderilüp...”

Sadık Rıfat

“muhtac olmayan ve yekdigeriñ memleketinden gelen emtiâ vesâ'ir bu maķûle eşyâdan külliyyetli resm alırlar ve devlet ve milletin aççası âher mülke çıkmamak için... ihrâcâtın ziyâde olması tedbirine diğkat ederler.”

Bunlardan başka zengin ve fakir herkesin hukuk önünde eşit şekilde yargılanmaları, eğitim öğretim faaliyetleri, eğitim, kültür ve araştırma kurumları, firmaların hisse senedi satarak büyük altyapı projelerini gerçekleştirmeleri, demiryolları, karayolları, oteller ve turizm faaliyetleri gibi konularda da dönemin devlet adamlarının yazdıkları arasında büyük benzerlikler görülmektedir.

Sonuç

Büyük Londra Sanayi Fuarı seyahatinde Avrupa'nın birçok önemli şehrini gezen Mehmed Rauf, anılarını *Seyahatname-i Avrupa* isimli bir kitapta anlatmıştır. Dönemin önde gelen devlet adamlarından Sadık Rıfat Paşa'nın oğlu olan yazarın kendi el yazısıyla yazdığı nüshada *Seyahatname-i Avrupa*'nın yanı sıra Avrupa'nın ekonomik, siyasi ve sosyal özelliklerinin değerlendirdiği ve yayımlanmamış bir layiha da bulunmaktadır. Daha önce hakkında araştırma ve inceleme yapılmamış olan ve Avrupa Layihası olarak isimlendirdiğimiz bu eser, yazarın

Seyahatname-i Avrupa'da anlattığı yaklaşık dört ay süren gezisine dayalı yazdığı bir görüş yazısıdır. Layihada Avrupa'ya dair dönem aydınları arasında yaygın olarak oluşmuş görüşler daha gerçekçi şekilde açıklanırken diğer eserlerde daha az görülen telgraf ve yeni ulaşım teknikleri detaylı anlatılmıştır. Eserdeki görüşler Avrupa ülkelerinde devletin görevleri, bireyin hakları, kanun hâkimiyeti, memurların ve subayların eğitimi, sorumluluğu ve hakları, eğitimin yaygınlığı ve eğitim kurumları, basın-yayın serbestliği, demiryolu ve telgraf sistemlerinin gelişmişliği, karayolu standartlarının yüksekliği, bankacılık, uluslararası ticaret ve turizmin ilerlemesi gibi konular çerçevesinde ele alınmıştır. Yazarın önemli bir devlet adamının oğlu olmasının yanı sıra devlette genç bir bürokrat olarak görev yapması Tanzimat döneminde Osmanlı Devletinin ilerleme sağlamaya çalıştığı alanlara dair kendisini geliştirmesini ve görüş düzeyinde katkı vermesini gerektirmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

Akyıldız, Ali, "Sâdık Rifat Paşa," *TDV İslam Ansiklopedisi*, 35, (2008): 400-401.

Altunış-Gürsoy, Belkis, "Türk Modernleşmesinde Sefir ve Sefaretnamelerin Rolü", *bilig*, 36 (Kış 2006): 139-165.

Asiltürk, Bâki, "Osmanlı'nın Avrupa'yı Tanımasında Seyahatnâmelerin Rolü", *Kubbealtı Akademi Mecmûası* 27/1, (1998): 20-27.

-----, *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa*, İstanbul: Kaknüs, 2000a.

-----, "Türk Edebiyatında Gezi Kitapları Bibliyografyası", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2, 2000b.

-----, "Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler", *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4 /1-1, (2009): 911-993.

Ffrench, Yvonne, *The Great Exhibition: 1851*, London: Harvill Press, 1950.

Hillebrand, Caspar. *A Researchers' List and Bibliography of Ottoman Travel Accounts to Europe*, (2nd edition), Bonn, 2014, Erişim: 15.07.2020.

https://www.europava.uni-bonn.de/downloads/pdf/OttomanTravelAccountsToEurope_2ndEd_Sep14.pdf

Jennings, K. L. *Islam ex situ: The 'Othering' of the Ottoman at and after the Great Exhibition 1851-1901*, Yüksek Lisans Tezi, Waikato Üniversitesi, 2018, Erişim: 20.08.2020

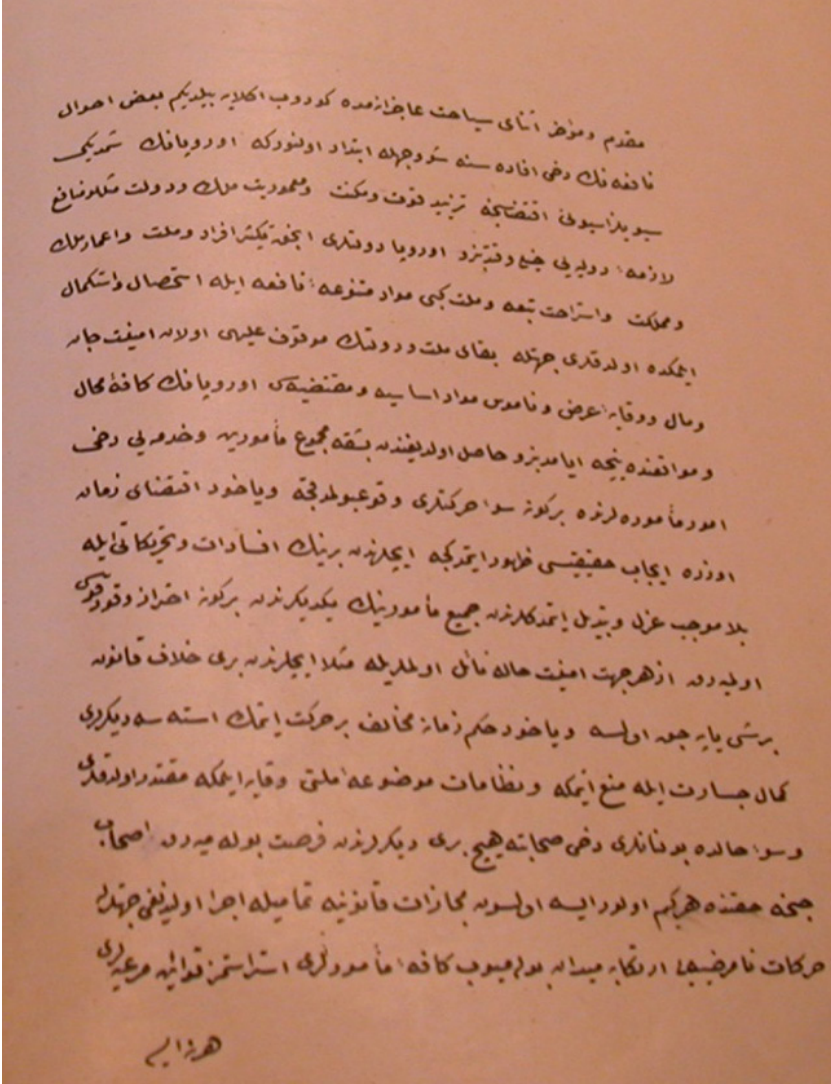
- <https://researchcommons.waikato.ac.nz/bitstream/handle/10289/12098/thesis.pdf?sequence=4&isAllowed=y>
- Kaplan, Mehmet, İnci Enginün ve Birol Emil, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*, I, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1974.
- Mardin, Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2000.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani, Osmanlı Ünlüleri*, I-VI, Hazırlayanlar: Nuri Akbayar ve Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3 Cilt, 3. Baskı, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1983.
- Rıfat Paşa, "Avrupa'nın Ahvaline Dair Risale", *Müntehabât-ı Âsâr*, 2. Cilt, İstanbul: Tatyos Dividciyan Matbaası, (1290/1874): 1-12.
- Semiz, Yaşar, "Sadık Rıfat Paşa (1807-1857) Hayatı ve Görüşleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1, (1994): 135-144.
- Sertoğlu, Midhat, *Osmanlı Tarih Lügati*, 2. Baskı, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1986.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, "Sadık Rıfat Paşa ve Avrupa Ahvâline Dâir Risâlesi", *Liberal Düşünce* 3, (1996): 115-124.
- , *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Şirin, İbrahim, *Osmanlı İmgeleminde Avrupa*, Ankara: Lotus, 2006.
- , "Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatname Metodolojisi Geliştirmenin Zorunluğu", *Türk Yurdu* 33, 310, (2013): 38-43.
- , "Dünya Fuarları ve Osmanlı Modernleşmesi", *Journal of History Studies* 9/2, *A Tribute to Prof. Dr. Ali Birinci*, (2017): 189-204.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 5. Baskı, İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1982.
- Turan, Fikret, "Forming the Modern Lexicon of Tanzimat Turkish: Words and Expressions of Modernity in Seyâhatnâme-i Londra", *Turkic Languages* 11/ 2, (2007): 159-180.
- , *Seyahatname-i Londra: Tanzimat Bürokratının Modern Sanayi Toplumuna Bakışı*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009.
- Türkdemir, Dilek, "Osmanlı Devletinin Yeniden Yapılanma Sürecinde Önemli Bir Devlet Adamı: Mehmed Sadık Rıfat Paşa", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2007.
- Türkgeldi, Ali Fuat, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*, 3 Cilt, 2. Baskı, Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987.
- Wagner, Veruschka, "Mehmed Rauf'un Avrupa Seyahatnamesi Üzerine Bir Değerlendirme", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 26 (2014-2): 97-127.
- , *Imagologie der Fremde: Das Englandbild eines osmanischen Reisenden Mitte des 19. Jahrhunderts*, Göttingen: V&R Unipress, 2016.

Avrupa Layihası

Örnek Parça

(25b) Muqaddem ü mu'ahhar-ı esnā-yı seyāhat-ı ʿācizānemde görüp anlayabildiğim baʿzı ahvāl-i nāfiʿanın ifādesine şu vechle ibtidār olunur ki Avrupa'nın şimdiki sivilizasyonu iktizāsınca tezyīd-i kuvvet ü miknet ve maʿmūriyyet-i mülk ü devlet mişillü menāfiʿi-lāzime-i düveliyyeyi haylī vaqtdan berü Avrupa devletleri ancak teksir-i efrād ü millet ve iʿmār-ı mülk <5> ü memleket ve istirāhat-i tebʿa vü millet gibi mevād-ı mütenevviʿa-i nāfiʿa ile istihsāl ve istikmāl eylemekde oldukları cihetle bekā-yı millet ü devletiñ mevkūf-ı ʿaliyyesi olan emniyyet-i cān u māl ve viķāye-i ʿırz u nāmūs mevād-ı esāsiyye ve muķteziyyesi Avrupa'nın kāffe-i maḥāl ü mevākiʿinde nice eyyāmdan berü ḥāşıl olduğundan başka mecmūʿ-ı me'mūrīn ü ḥademeyi daḥi umūr-ı me'mūrelerinde bir gün sū-i hareketleri vuķūʿ bulmadıkça veyāḥud iktizā-yı zamān <10> üzere icāb-ı ḥaķīķisi zuhūr etmedikçe içlerinden biriniñ ifsādāt ü tahrikātı ile bilāmücib ʿazl ü tebdil etmediklerinden cemīʿ-i me'mūrīniñ yekdiğerinden bir güne ihtirāz u korkusu olmayarak ez-her cihet emniyyet-ḥāle nāʿil olmalarıyla meşelā içlerinden biri ḥilāf-ı kānūn birşey yapacak olsa veyāḥud ḥük-m-i zamāna muḥālif bir hareket etmek istese diđerleri kemāl-i cesāret ile menʿ etmek ve nizāmāt-ı mevzūʿa-i milleti viķāye eylemeğe muķtedir oldukları <15> ve sū-i ḥāle bulunanları daḥi şāḥābete hiç biri diđerlerinden fırsat bulamayarak aşḥāb-ı cünḥa ḥaķķında her kim olur ise olsun mücāzāt-ı kānūniyye tamāmiyle icrā olındığı cihetlerle ḥarekāt-ı nāmerziyyeyi irtikāba meydān bulamayup kāffe-i me'mūrīları ister istemez ḳavānīn-i merʿiyyeleri (26a) her ne ise aña göre hareket ederler. Ve bu esās ve ʿādete mebnī nizāmāt ve uşullerini bilāmücib taḡayyür ü ibtāl ve ḥilāf-ı uşul u kānūna ḥarekete ictisār edemedikleri cihetle, devletleri idārece ahvāl-i müşevveşe ve inķilābāt-ı mütenevviʿaya giriftār olmayarak ānbeān saʿadet-ḥālleri ilerülemekdedür. Ve müzākere-i meşāliḥde daḥi cümlesi bilā-ihtirāz bildiğini serbestce söyleyüp <5> mülk ü devletleri ḥaķķında olan müḥālaʿāt-ı ḥayriyelerini meydāna ḳoydıklarından her umūruñ icāb u aḥkāmı eṭrāfiyle açıḳdan açıġa söyleşilmeğe meşāliḥ-i vāķıʿalarını dāʿimā yolında rüʿyet ü tesviyye ederler. İşte bu cihetle bāʿiş-i zevāl-i mülk ü millet olan reʿy-i vāhid ve fikr-i fāsīd ile nizāmāt-ı mevzūʿanın taḡyir ü maḥvı ve umūr-ı cesīmeniñ ḥāl ü ʿaḳdi hiçbir devletde cārī olmayup hele konstitisyonel uşul ile idāre <10> olunan yaʿnī ḥükümet-i meşrūta dēnilen devlet ü milletlerde ise ahālī tarafından bilintihāb müddet-i muvaḳḳata ile devletleri nezdine gönderdikleri mebʿūsāt-ı millet parlamento meclislerinde vükelāniñ ḥarekāt-ı vāķıʿalarını tedķiķ ve umūr-ı idāreyi nizāmāt-ı mevzūʿaya taṭbīķ edip her ḥālede ḳavānīn-i cārīyeleriniñ tenfiż-i aḥkāmına ve milletlerinin tezyīd-i saʿadet-ḥāline bezl-i saʿy u maḳderet eylerler. Farazā bir me'mūr işiniñ eri olmadıkça diđerleri ʿadem-i <15> idāresini meydāna ḳoyarak istiʿfāsına veyāḥud ʿazl ü tebdiline mecbūriyyet göstermelerinden ve her ḥālede ehl ü erbābını aramalarından nāşī öyle nā-ehil adamlara rüşvet ve iltimās ile me'mūriyyetler vērilüp ve ḥaḳķ anuñ yedine teslim olup da kendüsiniñ mezālīm ü taʿaddiyātı

ve meşālīh-i nāziked e sū-i hārekātı ile mülk ü milletin tecziyyesine ve meşālīh-i hūkūmetiñ teşvişine sebep olmağ mişillü hālāt-ı muzırıra vuķū° bulmaz. Cemī°-i me'mūrları mekātīb-i muntazama-i cesīmede <20> vaķtiyle fūnūn-ı mūte°addide ve ma°ārif-i vafreyi öğrenüp hepsi aşhāb-ı ma°lūmatdır. Lisāna āşinā ve devletlerinin efkārını bilür ve mizāc-ı °aşrı tanur. Ve hūkūmet ü millet ve idāre-i ra°iyyet ü memleket ve muhafāza-i münāsebāt-ı hāriciyye ve mu°āmelāt-ı cāriyye-i düveliyye mişillü idāre-i umūra lāzım gelen deķāyıkı añlar adamlardan oldıklarından ve kaffe-i umūr-ı meşālīh hāķķında...

Avrupa Layihası – Tıpkıbasım (25b)

هتایه آنگاه که حرکت ایدرر و بواسطه عادت برین نظام و اصدور برین بدو
 تغییر و ابطال و خلاف اصول و قانین حرکت اجتناب آید مگر در حرکت و روشنی
 اواره چه احوال مشوشه و انقلابات منزهه گرفتار او پذیرد. ارباب سعادت
 ایدرر و نگردد در و مذکور مصالحه درین جمله ای بدو اختار برین سبب
 ملک و روشنی حقیقه اولاد مطامعات خیر برین میانه قدر قلندره هر ملک
 ایجاب و احکام اطلاقه اچینه اچینه سرشکنه مصالح واقع برین و
 یولنده دولت و شعیه ایدرر آسته بوجزله باعث ذوال ملک و ملت اولاد رأی
 واحد و گرفتار ایله نظامات موضوعه نیک تغییر و محوری و امور جبهه نیک
 حل و عضوی هیچ برداشته جاری او طریب هله قوشن سبدنل اصدیلله اداره
 اوفنا بیستی حکومت مشروطه دینله دولت و مقدره ایسهای فرزند بر این کتاب
 مدت موقته ایله روشنی کورینه کوردر کلری بمسومات مدت بارالتر مجلد
 و کلان نیک حکمات واقع برین سبب و امور اداره بی نظامات موضوعه تطبیق
 ایدوب هر حاله قوانیه جاری برین نیک تفهیم احکامه و مدتی نیک سبب سعادتخانه
 بذل و سع و مقدرت ایدرر فضا بر امور اینک اری اولدقچه دیکری عدم
 اداره بی میانه قدر رده استغسانه و یا خود غزل و تبذیر مجبوریت کورس ملززه
 و هر حاله اهل و اربابی ارا ملززه ناسی اوله تا اهل اولاد مله رسوت و انجیل
 ما موریتد و بریلوب و خله انک بدینه تسلیم اولغوبده کورس نیک مظالم و تعذیبات
 و مصالح نازکه ده سوز حرکتی ایله ملک و ملک تجزیه و مصالح حکوم نیک
 سبب اولمه مله حالات مضه و قوع برین جمیع ما مدوری مکاتب منظمه جبهه
 و قبله فنیه مقدره و معارف و غیره بی او کربوب هیس اصحاب معلوماند رساله
 انشا و دولت نیک انکار برین بیلور و مزاج عصری طائفه و حکومت و ملت و اداره
 رعیت و مملکت و محافظه مناسبات خارجی و معاملات جاریه دوله مله اداره
 اموره لازم کلامه و قایقی اکلار اولدره اولدقلندره و کافه امور و مصالح حقیقه

Avrupa Layihası – Tıpkıbasım (26a)

Sahhâf Ahmed Rüşdî'nin Şerh-i Dîvân-ı Urffî-i Şîrâzî Adlı Eseri

The Work of Şerh-i Dîvân-ı Urffî-i Şîrâzî of Sahhâf Ahmed Rüşdî

Seyit YAVUZ¹

Öz

Oldukça uzun bir geçmişe sahip olan Dîvân edebiyatı, sınırları belli kalıplarla çevrelenmiş, kendine has mazmunlar dünyasına sahip bir edebiyattır. Gerek manzum gerek mensur eserlerde bu tür mazmunlara rastlamak mümkündür. Bu çalışma çerçevesinde ele almaya çalıştığımız ve 17. yüzyılda Sahhâf Ahmed Rüşdî tarafından kaleme alınan Şerh-i Dîvân-ı Urffî-i Şîrâzî adlı eser de mensur bir şerh hüviyetindedir. Türk edebiyatında Urffî-i Şîrâzî'nin şiirleri üzerine birçok şârih tarafından şerhler yazılmıştır. Bu şerhlerden biri de Sahhâf Ahmed Rüşdî'nin şerhidir. Şerh kelimesi lugat anlamıyla bir şeyi açmak, kesmek/yarmak gibi anlamlar taşır. İstilahî olarak ise bir metni başkalarından daha iyi anladığı iddiasında bulunan kişilerin, o metinde bulunan bazı muğlak, müphem yada anlaşılması zor ifadeleri açması, deyim yerindeyse bu tür ifadelerin üstündeki örtüyü kaldırarak daha anlaşılır bir hâle getirmesidir.

Sahhâf Ahmed Rüşdî de bu yönde giderek Urffî'nin şiirlerini şerh etmiştir. Bu çalışmada öncelikle Sahhâf Ahmed Rüşdî ve Şerh-i Dîvân-ı Urffî-i Şîrâzî'nin müstensihî Kiblelizâde Mahmut hakkında biyografik bilgiler verilmiş, ardından Şerh-i Dîvân-ı Urffî-i Şîrâzî adlı eser ayrıntılı bir şekilde tanıtılmış, daha sonra şârihin şerh metodu ortaya konulmuştur. Çalışmanın sonuna mezkûr eserden alınan 2 kaside ve bazı gazel ve kıta şerhlerinin örnek metinleri konulmuş, Ek-1 ve Ek-2 bölümlerinde ise ayrıntılı bir şekilde ele alınan nüshanın bazı sayfaları ve Kiblelizâde Mahmut ile ilgili bazı arşiv belgeleri eklenmiştir.

Anahtar kelimeler: Klasik Türk edebiyatı, Sahhâf Ahmed Rüşdî, Urffî-i Şîrâzî, Şerh, Şerh edebiyatı

ABSTRACT

Classical literature, which has a deep past, accommodates many poetic and prosaic works that are written according to pre-identified patterns. The subject of this study, Şerh-i Dîvân-ı Urffî-i Şîrâzî, was written in the 17th century by Sahhâf Ahmed Rüşdî and is a prosaic work. There have been many commentators who wrote numerous exegeses about the poems of Urffî-i Şîrâzî. One of them is the exegesis of Sahhâf Ahmed Rüşdî. *Exegesis* means to open or to fissure according to the dictionary definition. However, terminologically, it means that those who have better understanding over the particular topic try to explain the ambiguous and hazy expressions, in other word, they explain it at great length. Sahhâf Ahmed Rüşdî also did the same while explaining the poems of Urffî. In this study, firstly, some biographical information is given about Sahhâf Ahmed

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Seyit Yavuz (Arş. Gör.),
 Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
 Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye
 E-posta: seyityavuz0@gmail.com
 ORCID: 0000-0002-5797-5963

Başvuru/Submitted: 18.05.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
 13.08.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
 27.08.2020

Kabul/Accepted: 01.09.2020

Online Yayın/Published Online: 09.12.2020

Atf/Citation: Yavuz, Seyit. "Sahhâf Ahmed Rüşdî'nin Şerh-i Dîvân-ı Urffî-i Şîrâzî Adlı Eseri." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 30, 2 (2020): 757-790.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.733848>

Rüşdî and Kiblelizâde Mahmut, a copyist of Şerh-i Dîvân-ı Urfi-i Şîrâzî, then Şerh-i Dîvân-ı Urfi-i Şîrâzî is introduced in detail, and finally the methodology of commentary is explained. Two odes, some gazelles and stanzas of Urfi are mentioned, and some pages from the aforementioned work and some information about Kiblelizâde Mahmut is given in attachment 1 and 2 at the end of the study.

Keywords: Classic Turkish literature, Sahhâf Ahmed Rüşdî, Urfi-i Şîrâzî, Exegesis, Exegesis literature

EXTENDED ABSTRACT

While it means to open, to fissure, and to find out according to the dictionary definition, an exegesis terminologically means to read between the lines, or to reveal hazy and ambiguous discourses. Exegesis, or explanation of texts – şerh-i mütûn – as it was called by the deceased Ali Nihad Tarlan, means elaboration of the text by those who claim they have a better understanding of the text in order to enlighten others. The primary resource of exegesis, which is the one of the most important fields of old Turkic literature, is definitely those works that are done to understand and interpret The Holy Quran. That is why it can be said that this field is directly related to exegeses in the early years of Islam.

There are many exegeses for different works in our literature. Sometimes a poem and sometimes books that are divided into volumes are expounded by various people. In particular, Mesnevi by Mevlana, Kaside-i Bürde by el-Busîrî, as well as certain poems of Yunus Emre have been expounded by many commentators. That being said, one of the most expounded works is Dîvân of Urfi-i Şîrâzî. There is a point here that needs to be mentioned specifically; the movement called Sebki-i Hindi in our literature in the 17th century did not only influence the poets such as Neşatî, Nailî, Nef'î, Şeyh Gâlip but also it affected commentators. Many exegeses have been written about both the full text of Dîvân of Urfi-i Sirazi and certain parts of it like his gazelles and odes. One of these exegeses is the exegesis of Sahhâf Ahmed Rusdi. The main source of this study, Şerh-i Dîvân-ı Urfi-i Şîrâzî, is registered to the Unique Works Library of Istanbul University with the registry number of TY-3501. This work consists of 226 pages and was copied by Kiblelizâde Mahmut in 1741, (1154 in Islamic calendar) and it was made known by M. Akif Gozitok for the first time. In this book, firstly the odes of Urfi and then his gazelles and stanzas are expounded. There is an index which shows the first two words of poems immediately after the first page of the book. It is easy to find the pages of the odes thanks to this index.

Sahhâf Ahmed Rusdi gave the original Persian couplets first and then gave the Turkish interpretation while commenting. He sometimes mentioned what Urfi might have meant by the couplets when he saw necessary. That is why we can say that this work is perhaps more an interpretation rather than an exegesis. This attitude of the commentator can be seen till the end of the book. He also benefited from others who expounded the works of Urfi, especially from Nesati. Others who Sahhâf Ahmed Rusdi benefited and mentioned in his book are Naziri and Nedimi. Moreover, Sahhâf Ahmed Rusdi saw other exegeses about Urfi and mentioned what

others said about certain words of Urfi in his book. He also does not mention grammatical explanations like many others did as long as he doesn't see a necessity. If there are various narratives about a word, he gives some information about how to understand those and some of their dictionary meanings in texts, and sometimes in apostilles. Some of the dictionaries he mentioned in the book are *Ahterî*, *Şu'ûrî*, *Keşfu'l-Lugât*, *Şerh-i Lugat-ı Şehnâme* and *Şerefnâme*.

In this study, some information is given about exegeses. Later, the writer of *Şerh-i Dîvân-ı Urfi-i Şîrâzî*, *Sahhâf Ahmed Rusdi*, and the copyist of this work, *Kıblelizâde Mahmut* are briefly mentioned. In the third part of the study, firstly the characteristics of the book are addressed and the registry of completion is shown to demonstrate the beginning and the end of the text and when it was copied. Afterward, the exegesis methodology of the commentator is depicted with examples picked from the text. Later on, the dictionaries that are mentioned in the text are listed. Lastly, gazelles, odes and stanzas chosen from the text and transcribed are presented. At the end of the study, pages from the copy of *Kıblelizâde Mahmut* and two documents about *Kıblelizâde Mahmut* in The Ottoman Archives of the Prime Ministry are attached in appx. 1 and appx 2.

To conclude, it is understood that the main reason of *Ahmed Rusdi* in the text is to translate the Persian text to Turkish. After translating to Turkish, the writer mentioned what *Urfi* might mean in his poems. There is no doubt that any study on *Şerh-i Dîvân-ı Urfi-i Şîrâzî* of *Sahhâf Ahmed Rusdi* will benefit both our literature and classic exegesis literature quite a lot.

1. Giriş

Eski Türk edebiyatının en önemli araştırma sahalarından biri hiç şüphesiz *metin şerhi*, Ali Nihad Tarlan'ın bu sahaya kazandırdığı tabirle *şerh-i mütûn*'dur. Şerh kelimesi Arapça *şeraha* üçlü kökünden gelmektedir. Bir şeyi “açmak”, “yarmak”, “sözün kapalı kısımlarını açık hâle getirmek” gibi anlamlara sahiptir. *Metin şerhi* ise terim olarak “bir metnin sırlarını, ince dikkatler gerektiren ifade ve nüktelerini açıklama ve yorumlama”¹, “bir metnin daha iyi anlaşılmasını diye, o metni başkalarından daha iyi anladığı kanaatinde olan kişiler tarafından açıklanması”² biçiminde tanımlanmaktadır. Şerh araştırmalarının kaynağını Kur’ân-ı Kerîm’in daha iyi anlaşılması ve yorumlanması amacıyla ortaya konulan tefsir çalışmalarına kadar götürmek mümkündür. Gerek sözlük anlamından gerek terim anlamından yola çıkılacak olursa şerhin yegâne amacının üstü kapalı, müphem ya da muğlak kalmış bazı ifade ve kavramları çözümlmek, anlamaya çalışmak ve yorumlamak olduğu görülecektir.

Türk edebiyatında hem mensur eser hem manzum eserler üzerine yazılmış birçok şerh mevcuttur. Mevlana'nın muhtevî Mesnevî'sinden manzum sözlük şerhlerine, Hafız ve Urfi gibi önemli Fars şairlerinin kaleme aldıkları Dîvânların şerhinden Gül Kasidesi, Kaside-i Bürde, Yunus Emre veya Hacı Bayram Veli gibi mutasavvıfların muhtasar şiirlerine kadar birçok esere şerhler yazıldığı malumdur. Hatta kendi eserleri için şerh yazmış olan şairler dahi bulunmaktadır.³

Üzerine birçok şerh yazılan eserlerden biri de Fars şair Urfi-i Şîrâzî'nin *Dîvân*'ıdır. Urfi'nin gerek yalnızca kasidelerini veya gazellerini gerek *Dîvân*'ın tamamını şerh etmiş birçok şârih bulunmaktadır.⁴ Urfi'nin şiirlerine çok sayıda şerh yazılmasının temel sebebi Türk edebiyatında 17. yüzyılda etkisini gösteren ve Nef'î, Neşatî, Nâilî, Fehîm-i Kadîm ve Şeyh Galip gibi Dîvân şairlerini de büyük ölçüde etkileyen Sebki-Hindî adıyla bilinen edebî harekettir.⁵ Edebiyatımızda Sebki-Hindî'nin görmüş olduğu rağbet, Fars şairlerin eserlerinin de daha çok okunmasına ve şerh edilmesine katkı sağlamıştır. Bu minvalde bu makalenin konusu da Sahhâf Ahmed Rüşdî (d. 1637-38-ö. 1700) tarafından kaleme alınan ve Kiblelizâde Mahmut tarafından h. 1154/m. 1741 tarihinde istinsah edilen *Şerh-i Dîvân-ı Urfi-i Şîrâzî* adlı eserdir. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi TY 3501 numarada bulunan bu eser bilim dünyasına ilk olarak M.

1 Hüseyin Kâzım Kadri, *Büyük Türk Lügati*, (Maarif Matbaası, 1943), 3: 217-218.

2 Tunca Kortantamer, “Teori Zemininde Metin Şerhi Meselesi”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* (1994), 8: 1.

3 Ayrıntılı bilgi için bk. Ömür Ceylan, “*Mana Şairin Karnında(mı)dır?!*”, Böyle Buyurdu Süfi, (İstanbul: Kapı Yay., 2005), 111-120.

4 Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk.: Ozan Yılmaz, *Urfi'nin Kasidelerine Yapılan Türkçe Şerhler*, (Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, 2004); Ozan Yılmaz, “Klasik Şerh Edebiyatı Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 5, S. 9, (2007), 271-304; M. Âkif Gözitok, *Tellizade Vehbi ve Urfi-i Şirazi Dîvânı Şerhi*, (Erzurum: Mim Yay., 2020); Mustafa Yasin Başçetin, *Yanyalı Süleyman Efendi'nin Şerh-i Dîvân-ı Urfi Adlı Eseri*, (Doktora Tezi, Ankara, 2019)

5 Sebki-Hindî ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk.: İsrail Babacan, *Klasik Türk Şiirinin Son Baharı Sebki-Hindî (Hint Üslub)*, (Ankara: Akçağ Yay., 2010)

Âkif Gözitik tarafından tanıtılmıştır.⁶ Gözitik, Urî-i Şîrâzî şerhleri ile ilgili makalesini yazana kadar Sahhâf Ahmed Rüşdî'nin bilinen tek eseri *Dîvân*'ı idi. Gözitik bu makale çerçevesinde Sahhâf Ahmed Rüşdî'nin *Şerh-i Dîvân-ı Urî-i Şîrazi* adlı eserinden bilim dünyasını haberdar etmiş ve bu eserin Kiblelizâde Mahmut tarafından istinsah edilmiş nüshasını kısaca tanıtmıştır. Gözitik bu nüshada Urî'nin yalnızca kasidelerinin şerh edildiğini belirtmiştir fakat mezkûr nüsha etraflıca incelendiğinde Urî'nin sadece kasidelerinin değil, gazellerinin ve kıtalarının da şerh edildiği tespit edilmiştir.⁷ Urî'nin kataloglara giren şerhleri *Şerh-i Dîvân-ı Urî* veya *Urî Dîvânı Şerhi* gibi isimlerle kaydedilmiş olmasına rağmen bazılarında sadece kasideler, bazılarında da birkaç kaside ve gazelin şerh edildiği görülmektedir.

2. Sahhâf Ahmed Rüşdî (1637-1700)

Tam adı Ebu'r-Reşid Ahmed Rüşdî olan şair 1637 yılında Mostar'da doğmuştur. Henüz 8 yaşında iken İstanbul'a gelmiş, Galata Sarayı'nda yetiştirilmiştir. Daha sonra bir süre Diyarbakır'da bulunmuş, ardından tekrar İstanbul'a gelerek Sultan Ahmed Han Medresesi'nde müderrislik yapan Mirza Mehmet ile dost olarak bir süre medresede kalmıştır. Mirza Mehmet sayesinde padişahın musahipleriyle tanışmış ve bir süre de bu musahiplerin dergâhlarında kalmıştır. 1673 yılında müderris olarak görev yapmaya başlamıştır. Bir süre bu görevde kaldıktan sonra 1685 tarihinde Kazdağ'ında bulunan Çan kazasına tayin edilmiş, burada kadılık yaptığı sırada 1700 tarihinde vefat etmiştir. Nereye defnedildiği konusunda farklı rivayetler bulunmaktadır.⁸

Sahhâf Ahmed Rüşdî'nin bilinen eserleri *Dîvân* ve *Şerh-i Dîvân-ı Urî-i Şîrâzî* adlı eserlerdir. *Dîvân*'ı 2006 yılında Hatice Ekici tarafından "Sahhâf Rüşdî ve *Dîvân*'ının Tenkitli Metni" başlıklı yüksek lisans teziyle hazırlanmıştır. Orta büyüklükte bir *Dîvân* yazmış olan Rüşdî'nin tarih kıtalarıyla ön plana çıktığı söylenebilir.

3. Kiblelizâde Mahmut Efendi (?–1763)

17. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin önemli ailelerinden olan *Kiblelizâde* soyuna mensup Mahmut Bey *dîvân-ı hümâyûn* hâcegânındandır. Babası Mehmet Bey de kendisi gibi hâcegândan idi. Oğlu Mîr Ahmed ise *Dîvân-ı Hümâyûn* kalemi kâtiplerindendir. Sicill-i Osmanî'de Kiblelizâde Mahmut Bey ile ilgili şu bilgiler aktarılmıştır: "Mehmet Bey'in oğludur. Kaleminden yetişip hâcegândan oldu. Şevval 1166'da kalyonlar kâtibi, Şevval 1171'de küçük ruznameci, Şevval 1173'te yine kalyonlar kâtibi ve Zilhicce 1179'da Tophane bina emini oldu. 1180'den sonra vefat etmiştir."⁹

6 M. Âkif Gözitik, "Türk Edebiyatında Urî-i Şîrâzî Şerhleri", *Dîvân Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* (2017), 19: 85-86.

7 Beni Urî şerhlerine yönlendiren ve dikkatimi bu nüshaya çeken kıymetli Hocam M. Âkif Gözitik'a teşekkür ederim.

8 <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/rusdi-Sahhâf-eburresid-ahmed-rusdi> (Son erişim tarihi: 24 Nisan)

9 Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., 1996), 3: 910-911.

Sicill-i Osmânî'de geçen "1180'den sonra vefat etmiştir" ibaresine şüpheyle yaklaşmak lazımdır. Zira Kiblelizâde ile ilgili yaptığımız araştırmalar onun 1180'den sonra değil daha evvel vefat ettiğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Nuri Sağlam'ın Ali Emîrî Efendi ve Mehmet Fuat Köprülü arasındaki tartışmaları ele alan bir yazısında Ali Emîrî'nin Köprülü'ye yönelttiği bazı eleştiriler ele alınmış, Köprülü'nün Köprülüzâdeler ailesine değil de Kiblelizâdeler ailesine mensup olduğu iddia edilmiş ve Kiblelizâde Mahmut Bey'in Davut Paşa Cami-i Şerifi'ndeki mezar taşı kitabesi de buna delil olarak gösterilmiştir. Kiblelizâde Mahmut Bey'in mezar taşı kitabesi şöyledir: "*Merhum ve mağfurun-leh hâcegân-ı dîvân-ı hümâyûndan Kiblelizâde Mahmûd Beyefendi ruhu için el-fatıha, sene 1177.*"¹⁰ Mahmut Bey'in mezar taşı kitabesinde ne zaman vefat ettiği açık bir şekilde bellidir. Ayrıca Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nde bulunan ve Kiblelizâde'nin vefatından sonra kalan zeâmetin oğullarına tevcih edildiğini bildiren bazı arşiv belgeleri de mevcuttur. Bu belgelerin tarihî belgelerde yazılı olmasa da arşiv kayıtlarına Kiblelizâde'nin vefatından yaklaşık üç sene sonra olan h. 29/12/1180 şeklinde geçmiştir. Ayrıca söz konusu belgelerden birinde Kiblelizâde'nin zeâmet sahibi olduğu ve bu zeâmetin oğullarına tevcih edildiği, oğullarının yaklaşık olarak yaşları ve adları da öğrenilmektedir. Bir diğer belgede ise Karesi ve Biga sancakları adet-i ağnâm mukattasına sahip olan Defterdar Ali Bey'in bu mukattayı Kiblelizâde Mahmut'a ferağ eylediği bilgisi vardır. Bu belge I. Mahmut dönemine aittir ve padişah tuğrası da bulunmaktadır. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nden alınan bu belgeler makalenin sonuna ek olarak eklenecektir.

Dukaginzâde Fasîh Ahmed Dede (ö. 1699) tarafından kaleme alınan *Terceme-i Münâzara-i Gül ü Mül* adlı eser 1748 yılında, Dilâver Ağazâde Ömer Vahid Efendi (ö. 1758) tarafından kaleme alınan *Zeyl-i Hadîkatü'l-Vüzerâ* adlı eser 1751 yılında, Karaçelebizâde Hüsameddin (ö. 1657) tarafından kaleme alınan *Fevâihü'n-Nübüvve fi Siyeri'l-Mustafaviyye* adlı eser ise 1752 yılında Kiblelizâde Mahmut tarafından istinsah edildiğini bildiğimiz diğer eserlerdir.

4. Şerh-i Dîvân-ı Urî-i Şîrâzî

4.1 Nüsha Tavsifi

Cilt: Çehâr-gûşe cilt, üstü ebrû-bez, kenarları deri.

Kâğıt: Nohudî renk, Avrupâî kâğıt, filigransız.

Yazı: Talik hat, siyah, XVIII. yüzyıl mürekkebi. Satır sayısı 27 olmakla birlikte yalnızca birkaç varakta 24-25 olarak değişmektedir.

Eser üzerine kütüphane kataloğu için yazılan kurşun kalem rakamları iki yerde tekrar etmektedir. Bu husus da göz önüne alındığında eserin 226 varak olduğu tespit edilmiştir. Derkenarlara kaydedilen bazı notlar asıl kaleminden daha ince bir kalemle yazılmıştır. Eserde bazı özel isimler, Arapça ifadeler ve müstensih tarafından yapılan *sahh* kayıtları kırmızı

10 Nuri Sağlam, "Ali Emîrî Efendi İle Fuad Köprülü Arasındaki Münakaşalar-II", *İlmi Araştırmalar* (2001), 11: 95.

mürekkeple yazılmıştır.¹¹ Cildin hemen arkasında müstensih tarafından, kaside başlıklarının ilk 2 kelimesini içeren ve kasidelerin nüshada hangi varaklarda olduklarını belirten bir fihrist oluşturulmuştur. Zahriyye kısmında *Şerh-i Dīvān-ı 'Urfi-i Şīrāzī rahmetullahi 'aleyh* ifadesi ve hemen altında sol tarafta *Min kütübi'l-fakīr ilā 'ālā'ı rabbihi'l-Mecīd es-Seyyid Muştāfā Reşīd maḥdüm-ı vezīrū'l-a'zam Seyyid Meḥmed Emīn 'Āli Paşa edāmāllāhu ikbālehu fī 17 Safer sene 287* ifadesi bulunmaktadır.

Başı: [1b] Der Tevhīd-i Bārī 'Azze İsmuhu

(1) Ey metā'-ı derd der bāzār-ı cān endāḥte'ī

Gevher-i her sūd der ceyb-i ziyān endāḥte'ī

(2) Neşr ma'nā-yı beyt böyledür ki ey Cenāb-ı Haḫ sen derd metā'ımı cān bāzārına bırakmışsın

(3) her fā'ide cevherini ziyān ceybine bırakmışsın ya'nī senüñ metā'-ı derd-i 'aşkuñ cān ile

(4) alınur ve 'aşıḫ mādām ki rāh-ı 'aşḫda maḫv-ı vücūd itmeyüp şüretā (5) ifnā-yı cān u ten ziyānını itmeyince ma'nen maḫz-ı sūd olan gevher-i 'aşḫı taḫmīl idemez dimekdür.

Sonu: (20) 'Ahd-i ḫadīm rā be-ezel dest mīdehed

K'ez şevḫ-ı vaşl-ı 'aşr-ı tu kerdest iḫtilām

(21) Bu beytde ma'nā-yı şaḫīḫ budur ki 'ahd-i ḫadīme ezelde el virür senüñ 'aşruñ (22) vaşlı şevḫından iḫtilām ola ya'nī devr-i vaḫtle ḫāşılı senüñ 'ahdüñde (23) ve zamānuñda birbirine zevḫ u şevḫ vardur ki 'ahd-i ḫadīme el virür ya'nī bunı (24) 'ahd-i ḫadīm itse olur ve'l-ḫāşıl senüñ 'aşruñ vaşlı şevḫıyla (25) ya'nī senüñ 'aşruña yetişmek şevḫıyla iḫtilām ola bundan maḫşūd [226a] anuñ 'aşruña yetişmek mülāḫazası şevḫıyla telezzüzdür...

Temmet Kaydı: Temme bi'avnihi sübhānehu ve te'ālā 'alā yedi'l-'abdi'l-fakīr Maḫmūd Ḳiblelizāde fī şehri Muḫarremü'l-ḫarām sene erba' ve ḫamsīn ve mi'e ve elf.

Saḫḫāf Ahmed Rüşdī'nin 226 varaklık bu şerhinde şerh edilen kasidelerin başlıkları ve fihriste göre verilen varak numaraları şu şekildedir:

- 1 Der tevhīd-i Bārī 'Azze İsmuhu (1b)
- 2 Der na't-ı Nebī 'aleyhi's-selām (3a)
- 3 Der i'tirāf-ı cerāyim ü 'işyān bā-na't-ı iftiḫār-ı dü cihān (6b)
- 4 Der na't-ı sebeb-i āferiñişi 'ālem şallāllāhu te'ālā 'aleyhi vesellem (9a)
- 5 Der beyān-ı keyfiyyet-i muḫabbet-i İllāhī bā-sitāyiş-i ḫazret-i risālet-penāḫ (10b)
- 6 Beyān-ı midḫat-i zāt-ı 'Alī veliyyullāh (12b)
- 7 Ḳaşıde der beyān-ı mu'āmele-i şāhid-i rūḫ bā-nefs-i şāf-ender sitāyiş-i maşdar-ı elḫāf-ı aleyhi's-selām (14b)
- 8 Ān der tevbe vü nedāmet güyed (17a)
- 9 Der tavşif-ı irtifā'-ı şān bāb-ı medīne-i 'ilm-i İllāhī (19b)
- 10 Faḫriyye der beyān-ı şeref-i zāt-ı melekiyyü's-şifāt-ı şāh-ı velāyet (22b)

11 *Saḫḫ kaydı*, istinsah edilen herhangi bir eserde müstensihin unuttuğu bazı satır ya da ifadelerin kontrol esnasında fark edilerek derkenara kaydedilmesidir.

- 11 Mev'îze (25b)
- 12 Der menkabet-i hazret-i 'Alî kerremallâhu vechehu (28b)
- 13 Faḥriyye (30b)
- 14 Der beyân-ı fâ'ide-i istiğnâ-yı ehl-i himmet (33b)
- 15 'İydiye der sitâyiş-i Selîm Şâh (35b)
- 16 Beyân-ı rumûz-ı mütü kıble en temütü bâ-vaşf-ı Hân-Hânân (39b)
- 17 Der beyân-ı Mîr Ebu'l-Feth (46b)
- 18 Der medh-i Mîr Ebu'l-feth bâ-tehniyet-i 'ıyd (50a)
- 19 Der vaşf-ı Hân-Hânân (53a)
- 20 Ders vaşf-ı Mîr Ebu'l-feth (57b)
- 21 Kaşîde-i Nevruzîyye der sitâyiş-i mîr Ebu'l-feth (61b)
- 22 Der sitâyiş-i Hân-Hânân (69b)
- 23 Der sitâyiş-i Mîr Ebu'l-feth (72b)
- 24 Der ta'rîf-i Keşmîr (76a)
- 25 Der sitâyiş-i Mîr Ebu'l-feth (80a)
- 26 Mîr Ebu'l-fethûn birâderi Abdü'r-raḥîm Hân'a Mîr Ebu'l-fethûn teklifi ile inşâd idüp irsâl eylediği kaşîdedür (85b)
- 27 Der vaşf-ı ḥakîm Ebu'l-feth (93b)
- 28 Kaşîde-i tercümetü'ş-şevk der menkabet-i şâh-ı velâyet Hazret-i 'Alî kerremallâhu vechehu (95a)
- 29 Der menkabet-i Hazret-i 'Alî kerremallâhu vechehu (108b)
- 30 Der na't-i Resûl-i Ekrem ve Nebiyy-i Muḥterem şallallâhu te'âlâ aleyhi vesellem (111b)
- 31 Der sitâyiş-i Ekber Şâh (120a)
- 32 Kaşîde-i diğeri (125b)
- 33 Kaşîde-i diğeri (128b)
- 34 Kaşîde-i diğeri (129a)
- 35 Kaşîde-i diğeri Der sitâyiş-i Ekber Şâh (131b)
- 36 Der menkabet-i Hazret-i 'Alî (134a)
- 37 Der menkabet-i Hazret-i 'Alî kerremallâhu vechehu (137a)
- 38 Kaşîde-i beççe-i diğeri (141a)
- 39 Der sitâyiş-i Şâhzâde Selîm (143a)
- 40 Kaşîde der sitâyiş-i Hân-Hânân (145b)
- 41 Kaşîde-i diğeri der sitâyiş-i Hân-Hânân (151b)
- 42 Kaşîde-i Nevruzîyye der sitâyiş-i Mîr Ebu'l-feth (154a)
- 43 Terkîb-i Bend (156b)
- 44 Bu kaşîde Mîr Ebu'l-Feth ḥaḳkındadır (165a)
- 45 Der na't-i Resûl-i Ekrem ve Nebiyy-i Muḥterem şallallâhu te'âlâ aleyhi ve sellem (171a)
- 46 Kaşîde-i diğeri (179a)
- 47 Kaşîde-i diğeri (181a)
- 48 Kaşîde-i diğeri (183a)
- 49 Luğaz-ı şem' der sitâyiş-i Şâh-ı Ekber (185a)
- 50 Kaşîde-i diğeri der sitâyiş (188a)
- 51 Kaşîde-i diğeri (190b)
- 52 Gâzeliyyât (192a)¹²
- 53 Muḳatta'ât (213a)

12 Müstensih tarafından verilen fihristte Gazeliyyât ve Mukattaât bölümlerinin başlıkları ve varak numaraları yer almamaktadır.

4.2. Şârihin Şerh Metodu

Yukarıda da değinildiği gibi şerhin amacı üstü kapalı, müphem kalmış bir ifade ya da kelimeyi anlamaya çalışmak, yorumlamak ve şairin kastettiği asıl anlama ulaşmaktır. Şârihlerin bu konuda izledikleri genel metot eldeki metni cüzden küle/parçadan bütüne doğru gramatikal olarak açıklamaya çalışmak ve sonunda murad edilen manayı ortaya koymaktır. Sahhâf Ahmed Rüşdî şiiirleri beyit beyit şerh etmiştir. Ele aldığı her beyitten sonra *ma 'nā-yı beyt budur ki...*, *ma 'nā-yı kıt'a böyledür ki...*, *ma 'nā-yı rācih budur ki...*, *maḥşül-i beyt demek olur ki...*, *bu beytten fehm olunur ki...*, *ma 'nā-yı dürüst böyledür ki...*, *ma 'nā-yı şahîh budur ki...*, *'Urfîniñ bu beyt-i müşkilinde ma 'nā-yı şahîh böyledür ki...*, *bu beyt hakkında ba 'z-ı fużalā-yı A 'cāmdan mesmū' olan oldur ki...*, *ma 'nā-yı beyt-i müşkil demek olur ki...* ifadeleriyle o beyti şerh etmeye başlar.

Şerhte ilk dikkat çeken tavır, Urfî'nin beyitleri Türkçe tercüme yoluna gitmesidir. Yani Urfî'nin ilk amacı beyitleri Farsçadan Türkçeye tercüme etmektir. Bunu yaparken kullandığı devrik cümle yapıları da oldukça dikkat çekicidir. Beyitte geçen kelimelerin nasıl okunması gerektiğiyle ilgili açıklamalara çok sık olmamakla birlikte değinilmiş, bu kelimelerin Türkçedeki karşılıkları da şârih tarafından verilmiştir. Hatta bazı kelimelerin nasıl okunması gerektiği derkenarlara not edilmiş, hangi sözlükten yararlanılmışsa o sözlüğün adı kısaca *Aḥterî*, *Şerefnâme* örneklerinde olduğu gibi o kelimenin altına yazılmıştır.

Şârihin şerhteki asıl amacı beyitleri tercüme etmek ve şairin hangi kelimelerle hangi manaları murād ettiğini ortaya koymaktır. Aşağıdaki örnekler şârihin bu tür açıklamalarını kanıtlar niteliktedir:

Ma 'nā-yı beyt böyledür ki muḥabbet [ü] 'aşk çemenlerinde her kadem Kerbelâ gibi 'işve nesîm ü rûzgârından ergüvân-reng olan ferşî bırakmışsın *nesîm-i 'işveden murād tecelliyyâtıdır ferş-i ergüvândan murād meydân-ı 'aşkda nişâr olan hûn-ı 'aşıkândur.* (Vr. 1b)

Ma 'nā-yı beyt böyledür ki ziyâde senüñ gevherüñ şerefinden taqdîr-i münşî ol ki kevn-i 'adem iklimini gecdüñ ya 'nî dâr-ı vücûda teşrîf eyledüñ zâhiren *münşî-i taqdîrden murād Cenâb-ı Haqq celle şānuhudur.* (Vr. 4b)

Ma 'nā-yı beyt böyledür ki Cennet bāğından aña in 'ām u iḥsân virme ve itme ve çarışdırma anuñ matlâbıyla çarın aşhâbın matlâbını ki *aşhâb-ı şikemden murād bāğ-ı na 'îm isteyüp anuñla kanâ 'at idenlerdür.* (Vr. 5b)

Bunlar çoğu zaman metnin içerisinde belirtilmişse de bazen derkenarlara kısaca not edildiği de görülmektedir. Örneğin “*Gül ve reyhândan murād kendidür, hevâdan murād âbâsıdır, dürrden murād kendüleri ve deryâdan murād âbâdur, yemmden murād babalarıdır, mümkindür ki bunda murād havâşş ola*” ifadeleri derkenarlara kısaca not edilen bazı açıklamalardandır.

Şârihin üzerinde durulması gereken bir başka tutumu, diğer Urfî Şerhi nüshalarından da haberdar olması ve bir ibareyle ilgili farklı rivayetleri de şerhinde belirtmesidir. Meselâ *ba 'z-ı nüshada bā ile be-âstîn vâki 'dür...*, *ba 'z-ı nüshada zi âstîn yerine be-âstîn vâki 'dür...*, *ba 'z nüshada zi bād yerine ziyân vâki 'dür...*, *bu beytde ba 'z-ı nüshada âteş lafzı yâ ile ve ba 'z-ı*

nüşhada yâsız izâfetledür lâkin yâ ile olmak ma'kul görünür... ifadeleri şârihin diğer nüshalardan da haberdar olduğunu göstermektedir.

Şârihin izlediği bir yol da bazı beyitlerde diğer Urî şârihlerinin şerhlerinden alıntı yapmasıdır. Bunlar da bazen metnin içinde bazen derkenarlarda görülmektedir. Metnin içinde özellikle Neşâtî Efendi'nin ismi birçok kez zikredilmektedir. Neşâtî'nin Urî'nin bazı kasideleri üzerine yaptığı şerh malumdur.¹³ Şerhte ismi geçen bir diğer şârih ise Nazîrî'dir. Nazîrî'nin de Urî şerhi yazdığı bilinmektedir.¹⁴ Neşâtî ve Nazîrî dışında ismi geçen bir diğer kişi ise Nedîmî'dir. M. Âkif Gözitok'un Urî şerhleri üzerine kaleme aldığı makalede bu isim geçmemektedir. Buradan anladığımız kadarıyla Nedîmî isimli biri de Urî şiirleri üzerine bir şerh kaleme almıştır. Ahmed Rüşdî söz sanatlarının üzerinde çok durmamakla birlikte şiirin ve yaptığı şerhin bağlamına uygun olarak bazı yerlerde kullanılan sanatları da izah etmiştir:

“Ma'nâ-yı mîsrâ'ı dimek olur ki anı rûzgâra teşbîh idüp anuñla medh itme belki aña âftâb diyüp böyle di zîrâ bunda devrânîñ medh itdüğü rûzgâr degildür ancak *memdûhı rûzgâra teşbîh itmişdür* aña binâ'en maḥşûl-i ma'nâ böyle olur” (vr. 72a)

“Bu beyt *tecâhül-i 'arîf* kabîlinden olur zîrâ ibtidâ bilmem diyüp sonra kendüyi bu vechle medh itdi” (vr. 169a)”

“Bu *istîfhâmdur* ya'nî bu gûş anı istimâ' eylemege lâyıq mıdır dimekdir...” (vr. 222b)

Bir diğer husus ise şârih emin olmadığı bazı açıklamaların sonuna *teemmül* veya *mülâhaza oluna* gibi ibareler koyarak daha sonra tekrar dönüp üzerinde düşünmeyi yada okuyanların daha dikkatli anlamalarını amaçlamıştır. Sahhâf Ahmed Rüşdî gazel ve kıtaların şerhinde kasidelerde izlediği yolu izlememiştir. Gazeliyyât bölümünde yer alan şerh metinleri hurûf-ı hecâ düzeniyle sıralanmış olmasına rağmen bir gazelin bazen 2, bazen 3 beytinin şerh edildiği görülmektedir. Kasidelerde bir kasideye âit bütün beyitler şerh edilirken, gazel ve kıtalarda bu tutumun dışına çıkılmıştır.

4.3. Şârihin Yararlandığı Kaynaklar

Bir şârihin şerh ettiği eserde geçen bir kelime veya ibareyle ilgili takıldığı yerlerde, örneğin kelimenin nasıl okunması gerektiği veya o kelimenin genel anlamları dışında hangi anlamlarda kullanıldığı gibi bazı bilgileri farklı lugatlerden araştırması şerhle ilgili önemli yollardan biridir.¹⁵ Bu durum kaleme alınan şerhin ne kadar sıhhatli ve geniş bir ölçüde yapıldığını göstermesi bakımından son derece önemlidir. Sahhâf Ahmed Rüşdî de bu duruma uygun olarak *Şerh-i*

13 Ayrıntılı bilgi için bk.: Turgut Karabey-Mehmet Atalay, *Neşati: Şerh-i Baz-ı Kasaid-i Urî*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyatı Fakültesi Yay., 1999.)

14 Nazîrî ile ilgili bilgi için bk.: Yılmaz, *Urî'nin Kasidelerine Yapılan Türkçe Şerhler*, (Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, 2004), 194.

15 Şârihlerin kullandıkları şerh kaynaklarıyla ilgili bazı çalışmalar için bk.: Abdülkadir Dağlar, “Vassâf Tarihi Şerhinden Hareketle Şerh Kaynakları Meselesi”, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish and Turkic Volume 2/4 Fall* (2007); Ozan Yılmaz, “Şârihin Kütüphanesinden: Bosnalı Ahmed Südî'nin Gülistân Şerhinde Kullandığı Kaynaklar”, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, S. 1, (2018)

Dîvân-ı Urfî-i Şîrâzî adlı eserinde birçok eserden faydalanmıştır. Faydalandığı eserlerin isimlerini bazı kelimelerle ilgili derkenarlara düştüğü notların altında kısaca belirtmiştir.

Şârihin faydalandığı eserlerin çoğu sözlüktür. Bunun dışında da tarihle ilgili bazı eserler vardır. Şerhte zikredilen kaynak isimleri şöyledir:

1. Târih-i Celâfî
2. Târih-i Kadîme-i Fûrs
3. Şerefnâme
4. Ahterî
5. Şu'ûrî
6. Sihâh-ı Cevherî
7. Lugat-ı Deşîşe
8. Düstûr-ı Riyâzî/Düstûr-ı Amel
9. Keşfü'l-Lugât
10. Kâmûs
11. Şerh-i Lugat-ı Şehnâme¹⁶

Bu eserler dışında şârihin bazı Urfî şerhlerinden faydalandığını, özellikle Neşâtî'nin isminin birçok yerde geçtiğini belirtmiştik. Bunun dışında İsmetî, Enverî, Azmîzâde, Sürûfî ve Kürkcibaşızâde isimlerinin de bazı yerlerde zikredildiği görülmektedir.¹⁷

4.4. Bazı Metin Örnekleri

Çalışmanın bu bölümünde Sahhâf Ahmed Rüşdî'nin kaleme aldığı şerhten 2 kaside ile bazı gazel ve kıtaların şerh metinlerini örnek olması hasebiyle paylaşacağız:

[1b] Der Tevhîd-i Bârî 'Azze İsmuhu

Yâ Mu'in

(fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün)

(1) Ey¹⁸ metâ'-ı derd der bâzâr-ı cân endâhte'î

Gevher-i her sūd der ceyb-i ziyân¹⁹ endâhte'î

(2) Neşr ma'nâ-yı beyt böyledür ki ey Cenâb-ı Hâk sen derd metâ'ını cân bâzârına bırakmışsın. (3) Her fâ'ide cevherini ziyân ceybine bırakmışsın. Ya'nî senüñ metâ'-ı derd-i 'aşkuñ cân ile (4) alınur ve 'aşık mādām ki rāh-ı 'aşkda maḥv-ı vücūd itmeyüp şüretâ (5) ifnâ-yı cân u ten ziyânını itmeyince ma'nen maḥz-ı sūd olan gevher-i 'aşkı taḥmîl idemez dimekdür.

16 Eser isimleri şerhte geçtiği şekilleriyle yazılmıştır. Şârih eserlerin tam isimlerini kullanmak yerine herkesçe bilinen ve âlem olan şekillerini kaydetmiştir.

17 Adı geçen şârihler ve şerhleriyle alakalı bilgi için bk.: M. Âkif Gözitok, "Türk Edebiyatında Urfî-i Şîrâzî Şerhleri", *Dîvân Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* (2017), 19: 85-86.

18 Derkenar: Ey karînesiyle taqdîri hemze ile endâhte'î dimekdür.

19 Derkenar: Ya'nî terkîb-i ceyb didükleri murâddur.

(6) Der çemenhâ-yı muhabbet²⁰ her kadem hûn Kerbelâ²¹
Ez nesîm-i 'işve ferş-i erguvân endâhte'î

(7) Ma'nâ-yı beyt böyledür ki muhabbet [ü] 'aşk çemenlerinde her kadem Kerbelâ gibi 'işve nesîm ü rüzgârından (8) erguvân-reng olan ferşi bırakmışsın. Nesîm-i 'işveden murâd tecelliyâtudur. Ferş-i erguvândan (9) murâd meydân-ı 'aşkda nişâr olan hûn-ı 'âşıkândur. Beyt:
Nûr-ı hayret der şeb-i (10) endîşe-i evşâf-ı tu
Bes hümâyûn murğ-ı 'aql ez âşiyân endâhte'î

Ma'nâ-yı (11) beyt böyledür ki hayret nûrî senüñ evşâfuñ endîşesi şebinde çok mübârek (12) 'aql murğunu bırakmış. Ya'nî senüñ evşâfuñ endîşesinde 'aqla hayret gelüp (13) kemâhî idrâk eylemedüğinden gice âteş ile ürküp düşen murğa dutup (14) izhâr-ı 'acz eylemişdür dimek olur.

Ez kemân nâ-cestede der çeşm-i taḥayyür kerde cā
(15) Ma'rifet ger tîr-i hükmi ber nişân endâhte'î

Ma'nâ-yı beyt böyledür ki kemândan şıçramadan (16) çeşm-i taḥayyürde yer eylemişdür. Ma'rifet egerçi bir tîr hükmini nişâna atmışdur ya'nî şöyledür ki (17) rîv-i hükme eylemek murâd eylediği gibi yine fi'l-hâl kendüye hayret alup maḥalline tîr-i hükmi (18) işâbet eylediğini fehm eyleyüp rücû' eylemişdür dimekdür.

Ey be-ṭab'-ı bâğ-ı kevn (19) ez behr-i burhân-ı ḥudûş
Æarḥ-ı reng-âmîzi-i faşl-ı ḥazân endâhte'î

Ma'nâ-yı beyt (20) böyledür ki ey Bârî Te'âlâ kevn bâğınıñ ṭab'ına ḥudûş burhân ve ḥüccetinden (21) ötüri ḥazân faşlınıñ reng-âmîziniñ ṭarḥını bırakmışsın dimekdür.

(22) Sür'at-i endîşe râ efkende der dâmân-ı tîr²²
'Âdet-i ḥamyâze der ceyb-i (23) kemân endâhte'î²³

Ma'nâ-yı beyt böyledür ki endîşenüñ sür'atini tîrünüñ dâmânına (24) bırakmışsın ve ḥamyâzeniñ 'âdetini kemânuñ girîbânına bırakmışsın. Dâmân-ı tîrden²⁴ (25) murâd sūfâr cānibidür ve ḥamyâzeden murâd çekildükde kemânuñ açılıp şekli-i ḥamyâze (26) olmasıdır. Nefsü'l-emrde kemân ceybine müşâbih olmağla böyle didi. Ya'nî yazup [2a] (1) sen her şey'i maḥallinde liyâkat ve isti'dād ne gün ḥalk itmişsin ki tîr (2) sür'ate lâyıḳ olmağla endîşe gibi serî' ḥalk itmişsin ve kemân şekli-i ḥam-yâzede (3) olmağla lâyıḳ olmağla öyle ḥalk itmişsin

20 Derkenar: Murâd 'aşkda olan zühürât ve tecelliyâtudur.

21 Derkenar: Murâd hûn-ı 'âşıkândur.

22 Derkenar: Ya'nî kemâ hüve ḥaḳḳuhu vaşfında endîşeye sür'at düşmez belki sür'at dâmân-ı tîre müşâbihdür.

23 Derkenar: Ya'nî köhne ve ḥaḳîkat üzere vaşfından ağız açmak olmaz belki ağız açmak kemâna müşâbihdür.

24 Derkenar: Ḥam-yâze esnemek ki bunda ağız açmak murâddur.

dimekdür. Murād fā' il-i muhtār olduğunu (4) beyândur. Cümleye rāciḥ olan ma'nā budur. Bu beytde ma'nā-yı şahih budur ki endiše (5) sür'atini dāmān-ı tîre bırakmışsın ve ḥam-yāze 'ādetini kemāna bırakmışsın ya'nî (6) anı müstakîm ve bunu kec yaratmışsın. Hāşılı bir fā' il-i muhtārsın ki murād eyledüğüñ (7) öyle ve murād eyledüğüñ böyle ḥalk idersin dimekdür. Bu ma'nāya göre ḥıṭāb olup (8) hüner ile efkende'î ve endāhte'î taqdirinde olur ḥıṭāb ile olmasa da olur (9) bırakmışdur demek olur.

Sāyepverd-i ğamet der āftāb-ı rüste-ḥîz²⁵

(10) Ferş-i istebrāk be-zîr-i sāyebān endāhte'î

Ma'nā-yı beyt böyledür ki senüñ ğamuñ (11) sāyepverdleri kıyāmet günü āftābında istebrāk ferşini sāyebān altına (12) bırakmışdur.

Murğ-ı ṭab'-ender hevā-yı ma'şiyet negşüde bāl

'Afv-ı tu şahîn-i rahmet rā (13) berān endāhte'î

Ma'lüm ola ki bu beytde müsāmaḥa vardur zîrā şahîn-i rahmet (14) murğ-ı ma'şiyete birağılmak münāsibdür murğ-ı ṭab'a degül te'emmel.

Her kücā te'sîr-i ğam rā dāde'î izn-i 'umüm

(15) Şādi-i rahatfeşān rā nā-tüvān endāhte'î

Ma'nā-yı beyt böyledür ki her ḳanda ki ğam te'sîrine (16) 'umüm üzre izn virmişsin. Rahat-feşān olan şādiyi nā-tüvān ve bî-te'sîr (17) oldığı ḥalde bırakmışsın.

Ey mezellet rā revācî dāde der bāzār-ı 'aşḳ

(18) 'İzzet ü şān rā zi-evc-i 'izz ü şān endāhte'î

Ma'nā-yı beyt böyledür ki ey şol Hudā (19) bāzār-ı 'aşḳda mezellete revāc virmişsin ve 'izzet ü şānı 'izz ü şān evcinden (20) bırakmışsın. Evc yüksek yer ma'nāsınadır.

Z'în ḥacālet çün birün āyem ki dil (21) der mevc-i ḥün

Nev 'arūsān-ı ğamet rā mūkeşān endāhte'î

Ma'nā-yı beyt böyledür ki (22) bu ḥicāb ve ḥacāletden nice ṭaşra geleyim ki gönül ḥün mevcine senüñ 'arūs gibi olan (23) ğamlarını şahiblerinden alup bırakmışdur. Ya'nî benim gönülümde cife-i dünyā fikri var iken senüñ (24) pāk ve pākîze ğamuñ 'arūsaları gelmege şahiblerinden çeküp zor ile getürdüm (25) aña binā'en böyle didi ki zümre-i zenān şahiblerinden ğāyet ḥazz itmezler.

(26) Ṭu'me-yi 'aşḳ-ı tu rā ez mağz-ı cān āverdeem

Ān ḥümā tā sāye ber in üstüḥvān endāhte'î

25 Derkenar: Rüste-ḥîz zamm-ı rā ve sükün-ı sîn ile kıyāmet.

(27) Ma'nâ-yı beyt böyledür ki senüñ 'aşkuñ tu' mesine cân mağzından getürmişim. Bu hüma ya'nî 'aşkuñ [2b] (1) hüması tâ kim gönüle seni bu üstüh'ân üzre bırakmışdur. Üstüh'ândan murâd zâhir kendidür (2) lâkin üstüh'ân ile tabîr yâ nefsinde üstüh'ân haķîr olduğundan ötüridür yâhud²⁶ derd ü ğam-ı (3) 'aşk kendüyi üstüh'ân gibi itdüğünü iş'âr içündür.

Æu' me'î k'ez h'ân-ı 'aşk efkende'î (4) der kâm-ı dil

Rîze-i ân râ caħîm ender dehân endâhte'î

Ma'nâ-yı beyt böyledür ki bir (5) tu' meyi ki 'aşk-h'ânından kâm-ı dile gez itmişsin. Anuñ ħurdesini caħîm kendi dehânına (6) bırakmışdur yâhud ud anuñ rîzesini caħîmüñ dehânına bırakmışsın ki yâ-yı ħitâb (7) muķadder ola.

Şer' güyed men'-i leb kun 'aşk güyed na'ra zen

K'ey tu hem der râh-ı (8) 'aşk-ı ħod 'inân endâhte'î

Bunda nüşha ki ey tu hem olursa sen daħı râh-ı 'aşkdasın (9) ve muķtezâ-yı 'aşkı istersin dimek olur.

Devlet-i vuşlat ki der yâbed ki bā-ân (10) maħremî²⁷

Cevher-i evvel 'alem der âsitân endâhte'î

Ma'nâ-yı beyt böyledür ki senüñ vaşluñ (11) devletini kim bulur ki ol maħremlik ile ya'nî bu ķadar maħrem iken cevher-i evvel ya'nî Cibrîl-i (12) emîn yâhud 'aķl-ı küll ki 'aķl-ı evveldür sancağını âsitâna bırakmışdur. Âsitâna sancaķ bırakmaķ (13) izhâr-ı 'acdden kinâyetdür ve bunda cevher-i evvelden murâd Cibrîl-i emîn i' tibâr (14) olunmaķ maħalle mülâyim ve münâsibdür.

Ĥayret-i ħüsn-i tu râ nâzem ki der bezm-i vişâl

Câm-ı (15) âb-ı zindeĝi ez dest-i cân endâhte'î

Ma'nâ-yı beyt böyledür ki senüñ ħüsnünüñ (16) ĥayretine ben ķurbân olayım ki vişâl bezminde zindelik âbınuñ câmını cân destinden (17) bırakmışdur. Ya'nî senüñ ħüsnünüñ ĥayretinde şol ķadar ĥalet var ki 'aşıķ (18) ĥayâtdan el yur ve helâk olur.

Der şenâyet çün guşâyem leb ki berķ-i nâ-kesî

(19) Mantıķem râ âteş ender ĥânümân endâhte'î

Ma'nâ-yı beyt böyledür ki senüñ medħ ü şenânda (20) nice lebümi guşâd idem ki nâ-keslik berķi mantıķımuñ ĥânümânına âteş bırakmışdur. Ya'nî (21) ben ne nâ-kesim ki senüñ medħinde nutķ itmege bende ķudret ola dimekdür.

Vaşf-ı (22) şun'et k'ez leb-i her zerre mîrîzed birün

Nutķ râ der ma'rız-ı 'ıķdu'l-lisân endâhte'î

26 Derkenara kırmızı mürekkeple işaret çıkarılarak "güya" yazılmıştır.

27 Derkenar: Ya'nî daħı ilerü varamamışdur.

(23) Ma'nā-yı beyt böyledür ki senüñ şun'ıñ vaşfı her bir zerrenüñ lebinden dökülür. (24) Böyle iken yine nuṭkı 'ıḳdu'l-lisān mevzū'una bırakmışdır. Ya'nī ber-muktezā-yı *ve in min* (25) şey'in illā yusebbihu biḫamdih²⁸ iken nuṭkı 'ıḳdu'l-lisān ma'rızına bırakmışdır dimekdür.

Men ki (26) bāšem²⁹ 'aḳl-ı küll rā nāvek-endāz-ı edeb

Murğ-ı evşāf-ı tu ez evc-i beyān endāhte'ı

Ma'nā-yı (27) beyt böyledür ki ben kim olam. Ya'nī kimim ki seni medḫ ü vaşf idem. 'Aḳl-ı küll için olan [3a] (1) senüñ evşāfuñ murğını nāvek-endāz olan edeb beyān evcinden bırakmışdır. (2) 'Aḳl-ı küll rāda olan rā edāt-ı taḫşışdür 'Arabīde lām-ı taḫşış gibi (3) ve nāvek-endāz edebiñ vaşfidür. Edebi şaḫşa teşbīh itmışdür. (4) Biḫasebi'l-mā'nā murğ-ı evşāf-ı tu nāvek-endāz-ı edebden muḳaddemdür taḳdīri 'aḳl-ı küll rā (5) murğ-ı evşāf-ı tu nāvek-endāz-ı edeb dimekdür. Bu beyte 'İşmetī Efendi merḫūm bu vechle (6) ma'nā virüp bu üslūbıla şerḫ eylemişdür. Ey Ḥudāvend-i bī-çün bu bende-i za'ıf-i (7) kem-isti' dād kim ola ki evşāf-ı kerīme-i zātıñı edā vü beyāna ḳādir ola belki tīr-endāz-ı (8) ḫayā vü edeb işābet itdiği murğ-ı evşāf-ı zātıñı ya'nī ser-levḫa-ı şafḫa-ı zamīr (9) itdiği nu'üt-ı zātıñı evc-i ta'bīrdan anup 'aḳl-ı fa'ālī bile günehini beyāndan ḫişşemend itmemişdür. (10) Neşāṭī

Mest-i zevḳ-i 'Urfiyem k'ez naḡme-i tevḫīd-i tu

Lezzet-i āvāze der kām-ı cihān (11) endāhte'ı

Ma'nā-yı beyt böyledür ki 'Urfinüñ zevḳinüñ mestiyim ki tevḫīd naḡmesinden (12) āvāze lezzetini cihānuñ [kāmına] bırakmışdır. Netīce cihān ḫalkına bir zevḳ-baḫş oldu ki ben daḫı (13) ol zevḳden mest oldum.

Der Na't-ı Nebi 'Aleyhi's-selām,

(mef'ūlü mefā'ilü mefā'ilü fe'ūlün)

İḳbāl-i kerem mīgezed (14) erbāb-ı himem rā

Himmet neḫored nişter-i lā vü ne'am rā³⁰

Ma'nā-yı [beyt] böyledür ki kişinüñ kereme (15) iḳbāl ve teveccühi erbāb-ı himemi ışıırur zīrā himmet ya'nī ehl-i himmet lā vü ne'am nişterini (16) yimez. Ya'nī bir ehl-i devletden bir şey' taleb olunduḳda gāḫi lā diye gāḫi ne'am diye ehl-i (17) himmet buña taḫammül itmez.

Ez raḡbet-i dūnyā elem-āşüb negerdem

Z'ın bād perişān (18) nekonem zūlf-i elem rā

28 Her şey onu hamd ile tesbih eder. İsrâ/44

29 Derkenar: Evşāfuñ tūya izāfeti lāmiyyedür.

30 Derkenar: Ya'nī erbāb-ı himemüñ cenābları ol mertebeden 'ālidür ki şāḫib-i kereme dil-beste-i iḫsānı olup keremine dā'im iḳbālile meclisinde nīk ü bed her bir hem-vār sözünü tasdik eyleyüp āri ve ne'am diyeler dimişler bu ma'nā fa'iline muzāf olmaḳ üzredür.

Ma'nâ-yı beyt böyledür ki dünyâ eleminden ötüri elem-âşüb (19) olmam. Bu bâddan elem zülfünü perîşân eylemem ya'nî anı perîşân eylemem. Netîce elem (20) benim ma'atlıbumdur ve memdühumdur.

Fağrem be-siyâset keşed ez mesned-i himmet
(21) Der çeşm-i vücüd er nede hem cā-yı 'adem rā³¹

Ma'nâ-yı beyt böyle[dür ki] fağr beni siyâsete çeker. (22) Himmet mesnedinden vücüd çeşminde eger 'ademe yer virmezsem ya'nî virürüm dimekdür.³²

(23) Bî-bergî-yi men dâğ nehed ber dil-i sāmān
Bî-mihri-yi men zerd koned rû-yı direm rā³³

(24) Ma'nâ-yı beyt böyledür ki benim azuqsuzluğum cem'iyetüñ gönlüne dâğ kor. Benüm muhâbbetsizliğüm (25) diremüñ yüzünü şarı ider. Ya'nî ben muhâbbet itmedigim eleminden yüzi şarıdur.

(26) İn cevher-i zât ez şeref-i nisbet-i âbâst
Südest be-ebri'n dür³⁴ egerçi ser-i yemm³⁵ rā

(27) Ma'nâ-yı beyt böyledür ki bu zât-ı şerefi babalarım nisbeti şerefindendir. Egerçi kim buluta [3b] (1) bu incü deryânuñ başını sürmüş ve anuñla berâber eylemişdür dimekdür.³⁶ Kıt'a

Her çend ki der (2) keşmekeş-i³⁷ cāh u menâşıb³⁸
Güm-nām nümüdend heme düde vü hem rā

31 Derkenar: Cāy 'ademe muzâf degüldür.

32 Derkenar: Ya'nî eger sen himmet-i kāmîle ile mevşûf olup bu mesnedüñ şāhibi olayduñ 'adem senüñ kâtuñda vücüddan 'azîz olup fârt-ı ta'zîmle 'ademe çağ vücüduñ gözünde berâberdür.

33 Derkenar: Zerd-rülük şermden kinâyedür.

34 Derkenar: Dürrden murâd kendidür.

35 Derkenar: Yemmden murâd babalarıdır.

36 Derkenar: Dürrden murâd kendüleri ve deryâdan murâd âbâdur. Hâşılı egerçi âbâya gâlebe çaldum ise de anlara ittîşâl ü ta'alluk cihetindendir. Meşelâ ebr ki deryâdan bir nice kağre alup yine deryâya yağup dehân-bâz olan şadeflere düşüp ermaşlar olur, ol dürr hâkîkaten deryâdandır. Aşındurmak sürtmege lâzım gelür. Ebr ki deryâya vâşıl olup ağz-ı âb eyledükde güyâ ki ser-i deryâyı aşındırılmışdur. Hülâşa bu dürr ki benim deryâ ki âbâmdur. Egerçi benim şîyt-ı şöhretim âbâmuñ dağı şöhretine bâ'îş olup evc-i a'lâda ebre berâber çıkarmışdur. Ammâ benim şöhret-i zâtim âbâmuñ ser-i deryâ-yı şöhretini ebre sürtüp aşındurmuşdur. Ya'nî egerçi benim vefret-i şöhretim âbâmuñ şöhretim mahv eylemişdür. Ammâ yine inşâf budur ki benim zâtımda olan kemâl-i isti'dâd âbâma olan nisbet ü ta'alluk cihetindendir. Ya'nî isti'dâd cihetiyle dürr deryâya gâlebe kırup yine deryâyı ittîşâl ü ta'alluk cihetindendir.

37 Derkenar: Ya'nî birbiriniñ kağıle ve hânümânîñ zâyi' eylemişlerdir.

38 Ya'nî her ne kadar ki cāh u menâşıb keşmekeşinde şanâdîd-i 'Acem'inân-ı devleti birbiriniñ dest-i taşarrufundan alup nāmıların şāhîfe-i 'âlemde hâk eylemişdir. Ammâ yine öyle degildir ki külliyyetle mahv ü nâ-yâb olsa ba'z-ı şikeste ve harâb olmuş eşer-i binâlarında olan nağş u nigâr delâlet ider. Şanâdîd-i 'Acemden bir büzürg-i zîşânîñ eşeri ola. Pes temşîl-i mezkûr üzre benim şöhretim dağı âbâmuñ şöhretini kem eylediyse de yine bende olan kemâl ü isti'dâd şehâdet eyler ki 'âlî silsileden olam. Böyle olunca âbâmuñ nâmı külliyyetle mahv olmamış olur.

Ma'nā-yı beyt böyledür ki **(3)** her ne kadar ki cāh u menāşib keşmekeşinden birbirinüñ kabile ve hānümānuñ güm-nām göstermişlerdür.

(4) Ez naqş u nigār-ı der ü dīvār-ı şikeste
Āşār bedīdest³⁹ şanādīd-i 'Acem rā

(5) Ma'nā-yı beyt böyledür ki şikeste ya'nī yıkılmış ve berbād olmuş kapu der ü dīvār naqş **(6)** ve zīnetinden 'Acem ulularuñ ve seyyidlerüñ eşerleri zāhir ve āşikāredür. Ya'nī her **(7)** ne kadar ki cāh u menāşib huşuşunda birbirini zāyī' eyledi lākin yine eşerleri zāhir ve āşikāredür.

(8) Tā gevher-i Ādem nesebem bāz ne isted
Z'ābā-yı hōd er bişmurem aşhāb-ı kerem rā

(9) Ma'nā-yı beyt böyledür ki tā hāzret-i Ādemiñ gevherine dek benim nesebim gerü durmaz. **(10)** Ya'nī kesilmez ve munkaṭı' olmaz. Eger kendi babalarımдан aşhāb-ı keremi şaysam ve hesāb **(11)** itsem netice kerīm ibn -kerīmim ve hāsib ü nesibim dimekdür.

Ammā nebuved vaşf-ı **(12)** izāfi şeref-i zāt
İn fetvā-yı himmet buved erbāb-ı himem rā

Ma'nā-yı beyt **(13)** böyledür ki]böyledür[ammā izāfi-i vaşf u hüner ve kemāl-i zāt-ı şerefi olmaz. **(14)** Bu himmet fetvāsı himmet erbābına fetvā olur ki vaşf-ı izāfi zāt-ı şerefi **(15)** olmaz dimekdür.

İn berq-i necābet ki cehed ez gevher-i men
Medh̄est velī **(16)** gevher-i zāt-ı eb ü 'am rā⁴⁰

Ma'nā-yı beyt böyledür ki bu necābet⁴¹ ve ululuk **(17)** şimşegi benim güherimden ve zātımdan şıçrayan medh̄dür lākin eb ü 'amm gevherinedür. Ya'nī anlara yine bu **(18)** medh̄ ü vaşf rāci' ve 'āiddür. Netice anları medh̄dür.

Vaşf-ı gül ü reyhān⁴² **(19)** behevā bāz negerded⁴³
Her çend hevā 'ıtr dehed kuvvet-i şem rā⁴⁴

39 Derkenar: Bedīdest bā-yı 'Arabīdir āşikāre ma'nāsına.

40 Derkenar: Bu beytde maqşūdi eb ü 'ammını medh̄dir.

41 Derkenara kırmızı mürekkeple işaret edilerek "ve sa'ādet" yazılmıştır.

42 Derkenar: Gül ve reyhāndan murād kendidür.

43 Derkenar: Bu beytten yine kendüyi medh̄dür.

44 Derkenar: Hevādan murād ābāsıdır.

Ma'nâ-yı beyt böyledür ki (20) gül ve reyhânuñ vaşfı ve medhî hevâya gerü dönmez ya'nî aña rücû' itmez ve aña (21) 'âid olmaz. Her ne kadar ki hevâ şemm kuvvetini virürse nice gül ve reyhânuñ koqusunu (22) hevâ âşikâre getürürse feemmâ medh olunsa ve ne güzel koçar denilse hevâyı medh itmezler. (23) Aşl olan şey' ki gül ü reyhândur. Anları medh ve vaşf iderler zîrâ i'tibâr (24) her şey'in zâtınadır ve memdûh olan hüner zâtdur. Bundan maqşûd kendüyi medhdür.

(25) El minnetü lillâh ki niyâzem be-neseb nîst
İnek be-şehâdet talebem levh ü kalem rā

(26) Ma'nâ-yı beyt böyledür ki minnet Allâha ki nesebe niyâz u ricâm yokdur. İşte şehâdete (27) levh ü kalemî taleb iderim ya'nî âsârım, benim kemâlâtıma şâhiddür dimekdür.

İkbâl-i [4a] (1) Sikender be-cihângîrî-i⁴⁵ nazmem⁴⁶
Ber dâşt⁴⁷ be-yek dest-i kalem rā vü 'alemi rā

Ma'nâ-yı beyt böyledür ki (2) Sikenderiñ devlet-i saltanat u ikbâli benim nazmım cihângîrlîğiyle bir el ile kalemî ve 'alemi (3) kaldurdu ve teslîm eyledi taqdiri ber dâşt be-yek dest ve teslîm kerd dimekdür ve câ'iz ki ma'nâ (4) Sikenderüñ ikbâli benim nazm-ı cihângîrlîğim sebebiyle bir uğurdan 'alemi ve kalemî kaldurdu ve gitdi (5) ve ref't taqdirinde ola.

Nevbet be-men üftâd bigüyîd ki devrân
Ârâyişî ez nev bekoned mesned-i Cem rā⁴⁸

Ma'nâ-yı beyt böyledür ki nevbet baña düşdi söylemek ki devrân yeñiden mesned-i Ceme bir zînet eylesün. Cemden murâd kendidür.

Nî nî ğalať in naĝme be-mevki' nesurüdem
İn naĝme pesendest (6) diĝer şavt u naĝam rā

Ma'nâ-yı beyt böyledür ki yok yok ğalať itdüm veyâhud (7) ğalať didüm, bu naĝmeyi yerinde ırlamadum. Bu naĝme begenilmemişdür lâkin ĝayrı şavt u naĝamda bunda (8) deĝül. Bu beyt ikbâl beytinden şoñra gerek.

45 Derkenar: Ve câ'iz ki bâ sebebiyye ola. Benim cihângîr nazmım.

46 Derkenar: Be-yek dest bir uğurdan dimekdür.

47 Derkenar: Teslîm kerd dimekdür.

48 Bu beyit unutulmuş ve unutulduĝu fark edilerek müstensih tarafından yapılan 8. satırdaki açıklama üzerine derkenara eklenmiştir. Mezkûr beyit tarafımızca metne dâhil edilmiştir.

Devrân ki buved tâ koned ârâyiş-i mesned
(9) Meddâh-ı şehenşâh-ı ‘Arab râ vü ‘Acem râ

Ma‘nâ-yı beyt böyledür ki devrân kim olur ve kimdür (10) tâ kim ‘Acem ve ‘Arab pâdişâhınıñ meddâhına yâhud meddâhınıñ mesnedini bezeye ve tezyîn (11) eyleye dimekdür.

Ârâyiş-i eyvân-ı nübüvvet ki zi ta‘zîm
Hâk-i der-i ü tâc-ı şeref (12) dâd kısem râ⁴⁹

Ma‘nâ-yı beyt böyledür ki nübüvvet köşkünüñ zînetidür ki kemâl-i ta‘zîm-i (13) zikrimden anuñ kapusunuñ hâki kıseme şeref virmişdür. Ya‘nî bir kısem ki aña ölene (14) oğutsam şeref bulur ve mu‘temedün ‘aleyh olur.

Rûzî ki şomordend-i ‘adîleş (15) zi muhâlât
Târîh-i tevellüd benüviştend ‘adem râ

Ya‘nî anuñ ‘adîl ü nazîri muhâldür ve yokdur⁵⁰ (16) didükleri günü ‘ademe târîh-i tevellüd yazdılar. Hâşılı ol gündend evvel ‘adem ne dimekdür ve (17) mefhüm-ı ‘adem tahvîl idi. Ol günü ‘ademe târîh-i tevellüd yazdılar ve ‘adem ne idügi ma‘lûm (18) oldu.

Tâ râyet-i ‘afv u gâzabeş sâye neyefkend
Hey’et mutaşavver neşod (19) ârâmiş ü rem râ

Ma‘nâ-yı beyt böyledür ki mādām ki anuñ ‘afv u gâzabı ‘alemi (20) sâye bırakmadı, dîñlenmege ve ürkmege hey’et mutaşavver olmadı ya‘nî bunlar vücüd buldı.

(21) Tâ şâhid-i ‘ilm ü ‘ameleş çihre neyefrûht
Ma‘lûm neşod fâ’ide ne keyf ü ne kem râ

(22) Ma‘nâ-yı beyt mādām ki anuñ ‘ilmi ve ‘ameli dilberi çihresini kızdırmadı ya‘nî şu‘lelendirmede (23) netice tezyîn idüp ‘arz-ı cemâl itmedi keyf ü kemüñ fâ’idesi ma‘lûm (24) olmadı dimekdür.

Âncâ ki sebük-rûhiyeş âyed be-tekellüm
Z’âsîb-i girâni be-ğared (25) güş-ı aşam ra

49 Derkenar: Yâhud murâd *lâ uksimu bihâze’l-beled ve ente ħillun bihâze’l-beled* âyetine telmîhdür. Beled/1-2.

50 Derkenar: Ke’ennehu ‘adem bir lafz-ı bî-mânâ idi. Ne dimekdür ma‘lûm degil idi. Ol gün ki Muhammed ‘âlem-i ‘aleyhi’s-selâmuñ efrâd-ı nâsda ‘adîl ü nazîri bulunmayup yokdur didiler. ‘Adem ol gün vücûda gelüp tevellüdi târîhini yazdılar. ‘Adem ki yokdur, yok ne dimekdür ma‘lûm oldu.

Ma'nâ-yı beyt böyledür ki ol yerde ki anuñ sebük-rûhlığı (26) tekellüme gele ya'nî yâd olunup añula ve medh oluna. Ağırılıktan ya'nî sağırılıktan sağıruñ kulağını alur ve hâlâş ider. Netice sebük-rûhlığı añulduğı yerde sağır bile işdür [4b] (1) ol kadar sebük-rûhdur.

Te'sîr bered sehm-i tu ez hükmi-kevâkib
Tağyîr dehed heybet-i (2) tu reng-i baķam rā

Ma'nâ-yı beyt böyledür ki senüñ havfuñ kevâkib hükmiünden (3) te'sîri iledür ya'nî korkusundan te'sîr idemez ve senüñ heybetüñ baķam rengine (4) tağyîr virür ya'nî baķam ki kırmızı ve celâl-şîfat iken senüñ heybetinden müteğayyir olur.

(5) İn'âm-r⁵¹ tu ber dühte be-çeşm ü dehen-i āz
İhsân-ı tu beşkafte her kaķre-i yem rā

(6) Ma'nâ-yı beyt böyledür ki senüñ in'âm u ihsânüñ hırısuñ ağızını ve gözünü (7) dikmiş ve kaķamışdur ya'nî kimsede hırş ve tama' koķmamışdur. Senüñ ihsânüñ (8) deryānuñ her kaķresin yarup tecessüs itmışdür ki her deryāda ihsân eyleyecek (9) bir şey' kaldı mı ve var mı dimekdür.

Z'ân girye dehed rüşeni-i dil ki beyāmüht⁵²
(10) Rüşengeri-i āyîne inşāf-ı tu nem rā

Ma'nâ-yı beyt böyledür ki andan ötürü (11) ağlamak göñül rüşenligi virür ki senüñ inşāfuñ āyîne rüşenligi neme öğretti (12) ve ta'lîm itdi ki nemüñ şanı paslandırmak iken nem-i girye inşāf idüp āyîne-i dili (13) mücellā ider oldı.

Ez bes şeref-i gevher-i tu münşî-i taķdîr⁵³
Ān rüz ki bügzāştî (14) iķlîm-i 'adem rā⁵⁴

Ma'nâ-yı beyt böyledür ki ziyāde senüñ gevherüñ şerefinden taķdîr-i münşî (15) ol ki kevn-i 'adem iķlîmini gecdüñ ya'nî dār-ı vücūda teşrîf eyledüñ. Bâhiren münşî-i (16) taķdîrden murād Cenāb-ı Hāķķ celle şānuhudur. Bu kıt'adur.

Tā hükmi-nüzül-i tu der in (17) dār nüviştet
Şad reh be-'abeş bāz terāşide ķalem rā

51 Derkenar: Cemî'. Deryāda olan şey'i bezl itmekden 'ibāretdür veyāhūd senüñ ... deryā ğıbta idüp her kaķresi hāķ olmuş dimekdür.

52 Derkenar: Murād mübālağadur zirā nem paslandırur iken āyineyi açar ve rüşen ider zirā sen ta'lîm itdün ve öğrendüñ dimektür.

53 Derkenar: Münşînüñ taķdîre izāfeti beyāniyyedür.

54 Bu mısranın vezni 3. tefileden itibaren aksamaktadır.

Ma'nā-yı beyt böyledür ki münşî-i (18) taqdîr tâ kim burada senüñ nüzûl ve kudümünü yazmışdur. Yüz kerre 'abeş ile (19) ya'nî tekrâr tekrâr kalemini yonmuşdur. 'Abeş bunda lu'b ma'nâsınadır zîrâ Şihâh-ı Cevherîde (20) el-'abeş el-lu'b diyü mutaşarrihdür kezâlik Kâmüsda 'abeş ke-fer'i lu'bin diyü mutaşarrihdür. (21) İmdi lehb ve lu'b sürür ve şevkden gelür pes bunda 'abeş sürürüñ (22) lâzımıdır ve sürür melzümüdür. Bu zîkr lâzım ve irâde-i melzüm kabîlinden olur (23) lâkin Allâh Te'âlâ sürür ve şevkden münezzehtir olmağla maqsûd rızâ olur ya'nî şad reh (24) be-rızâ dimekdür.⁵⁵

Ger cevher-i evvel be-ħarîm-i tu der âyed
Ten der nedehted kâmet-i ta'zîm-i⁵⁶ (25) tu ħam rā

Ma'nā-yı beyt böyledür ki eger cevher-i evvel ya'nî Cibrîl senüñ ħarîmiñe gelürse (26) ten virmez ya'nî vücûd virmez. Senüñ ta'zîmüñ kâmeti ħumı vücûd virmez. Netîce gūyâ ki (27) Ĥabîb-i Ekremüñ ta'zîminüñ kâmeti ola ve ol kâmet cevher-i evvel-i ħarîme dâhil olduğda [5a] (1) egilmege vücûd vermeye ve kaķkup egilüp ta'zîm itmeye. 'Ulûvv-i şân u kemâl rütbesini (2) murâd ider ya'nî ta'zîm gibi.

Ān rûz ki imkân-ı ħaşem ħâdişe ârâst
(3) Der sâye-i inşâf-ı tu mîh'âst ħaşem rā

Ma'nā-yı beyt böyledür ki ol (4) gün ki imkân-ı ħâdişe ya'nî kevn ü feşâd u şalâĥuñ havâdişi ħaşemi beze bezedi (5) ve düzdî. Senüñ inşâfuñ sâyesinde ħaşemi deldi ve istedi. Ĥaşem iĥtişâm (6) ve şân ve 'unvân ma'nâsınadır ya'nî sen ne mertebe iĥsân idüp virürsün.

(7) Tâ kevn-i türâ aşl-ı mühimmât neĥ'ândend'
Neşnid każâ tercüme-i lafz-ı ehem⁵⁷ rā

(8) Ma'nā-yı beyt böyledür ki tâ kim senüñ olmañı mühimmâtın aşlı okumadılar. Każâ ehem (9) lafzınıñ tercümesini işitmedi. Netîce ehem-i mühimmât zât-ı şerîfinüñ vücûda (10) gelmesidür zîrâ 'illet-i ġâ'ıye ĥilkat-i 'âleme sensin dimekdür.

Tâ mecma'-ı imkân (11) u vücûbet nenüviştend
Mevrid müte'ayyin neşod itlâk-ı e'am rā

55 Şerh edilen beyit üzerine yapılan bir çalışma için bk.: Süleyman Çaldak, "Urfî-dânlar Arasında Urfî'nin Bir Beytinde Geçen 'Abes' Kelimesi Üzerine Tartışmalar" *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (2005), Cilt 15, S. 1, 71-84.

M. Âkif Gözitok, "Osmanlı Münevverinin Abesle İştigali: XVII. Yüzyılda Abes Tartışmaları, Prof. Dr. Hidayet Kemal Bayatlı Hatıra Kitabı, 2019, s. 327-338.

56 Derkenar: Ya'nî ta'zîm gibi olan kâmetüñ

57 Derkenar: Ehem, beyân.

Ma'nâ-yı beyt böyledür ki (12) tâ kim senüñ imkân-ı vücüb mecma'ını yazmadılar. E'amm lafzınıñ mevrîdi müte'ayyin (13) olmadı. Ya'nî e'amm lafzınıñ mevrîdi sensin. E'amîyyet mazhar-ı imkân ve mazhar-ı vücüb (14) olduğı cihetdendir. Mazhar-ı imkân olduğı zâhir mazhar-ı vücüb olduğı vâcib (15) ve mümkün mâbeyninde vâsıta olduğı cihetden ola yâhud *küntü nebiyyen ve âdemu beyne'r-rûhi* (16) ve *'l-cesed*⁵⁸ hasebiyle cemî' mümkünâtı tekdümü cihetinden bi-ṭarîku'd-du'â vücüb (17) mertebesinde ola vallâhu a'lem. Bu beyt aşâğaki taqdîr be-yek nâka beytinden (18) kaṭ'-ı naẓar ve o beyte naẓar olunmasa küfrdür ammâ aşâğaki beyte rabṭ olunduğdan şoñra (19) küfr olmadan çıkar.

Taḳdîr be-yek nâka nişânîd dü maḥmil
Selmâ-yı ħudûş-ı (20) tu vü Leylâ-yı kıdem râ⁵⁹

Ma'nâ-yı beyt böyledür ki taḳdîr bir nâkaya iki maḥmil (21) ya'nî iki yük oturdı ve bindürüp kodı biri senüñ ħudûşuñ⁶⁰ (22) Selmâsıdır biri de kıdem Leylâsıdır. Netîce *küntü nebiyyen ve âdemu beyne'r-rûhi ve 'l-cesed* (23) ħadîş-i şerîfinüñ mefhümü özde cemî' mümkünâtdan ma'nen muḳaddem (24) olmağla güyâ kıdem mertebesinde ola. Bu i'tibâr ile kıdeme yaḳîn ola ve teḳarrüb (25) kesb ide. Murâd iddî'â-ı kıdemdür. kelâm-ı iddî'â'î olur, taḳḳîkî olmaz. (26) Ba'z-ı nüşâ-şinâs-ı A'câmdan mesmû'dur ki bundan murâd kelime-i şehâdetdür ki *eşhedü en lâ ilâhe illallâh* (27) kıdeme göre ve *eşhedü enne muḥammeden resûlullâh* ħudûşa göre ola ve nâkadan murâd lisândur ki [5b] (1) anda bu vechile ħudûş ve kıdem ictimâ' eylemişler. Bu ma'nâ laṭîfdür.

(2) Tâ nâm-ı türâ efser-i fihrist nekerdend
Şîrâze-i mecmû'a nebestend kerem râ

(3) Ma'nâ-yı beyt böyledür ki tâ kim senüñ nâmını fihristüñ efser ü tâcı eylemediler. (4) Kerem mecmû'asınıñ şîrâzesini bağlamadılar ve yapmadılar dimek olur.

(5) 'Urî meşitâb in reh-i na'test ne şahrâst
Âheste ki rev ber dem-i (6) tiğest ḳadem râ

Ma'nâ-yı beyt böyledür ki 'Urî acele idüp ivme zîrâ bu (7) na't yolıdır şahrâ degüldür. Âheste git. Ayağın yolu tiğün yüzi üzerinedür (8) ya'nî edeb ile yüri.

58 Âdem rûh ile ceset arasındayken ben peygamberdim.

59 Derkenar: Nâkadan murâd şuturân-ı gerdün ve sülemâ-yı ħudûşdan murâd libâs-ı vücûdile mültebes olduklarıdır ve leylâ-yı kıdemden murâdî âlem-i aşlâ olduklarıdır. Maḥşûl-i beyt ħâricde bir nâkâda iki maḥmil ola. Ol maḥmilüñ üzerine iki kimse oturmaḳca berâber olmaz.

60 Derkenar: Ya'nî senüñ ħudûşuñ kıdeme muḳâbil ve anuñla karşı be karşı dimekdür.

Hüsdār ki netvān be-yek āheng-i sürūden
(9) Na't-ı şeh-i kevneyn ü medīh-i Key ü Cem⁶¹ rā

Ma'nā-yı beyt böyledür [ki] 'aqlıñı tut ki (10) bir āhenkde ırlamağ olmaz. İki kevnüñ [şāhınuñ] na'tını ve Key ü Cemüñ medhını, zīrā münāsebet (11) yoğdur.

Der kūy-ı tu tebdil koned mürdümeğ-i çeşm
Eczā-yı vücūd-ı hōd ü eczā-yı (12) kıdem rā⁶²

Bu beytde iki ma'nā var biri budur ki senüñ kūyunda gözüm merdümeği (13) kendi hādış olan eczāsını kademede tebdil ider ki dā'imā kūyuña nazār ide yāhud (14) ayağa tebdil ider ki senüñ kūyuña gözüyle vara.

Şāyeste be-dest ār ki (15) bīnend derīn şeh
Şāyeste'i key cins çī bisyār u çī kem rā

(16) Ma'nā-yı beyt böyledür ki lāyıkı ele getür ve taḥsīl eyle zīrā bu şehrdede cins (17) lāyıklığıñı görürler çoğ ne az ne ya'nī çoğa ve aza bağmazlar hemān lāyık u sezāvār (18) olan şey'e bağarlar.

Gīrem ki ḥired ḥaşr koned māye-i na'teş
Ān ḥavşala āḥır (19) zikucā nuṭğ u rağam rā

Ma'nā-yı beyt böyledür ki dutayım ve farz ideyim ki 'akl (20) anuñ na'tı māyesini ḥaşr ide ol kandanur nuṭğa ve rağama ya'nī ol mertebe (21) taḥrīre ve taḥrīre sığmaz.

Şāhā be-'aṭāyet ki ez ān kām ki dānī
Nevmīd (22) mehīl 'Urfi-i maḥrūm-ı dijem rā⁶³

Ma'nā-yı beyt böyledür ki ey şāh 'aṭāñ (23) ḥağğıçün ol murāddan ki bilürsin ğam-ğīn ve maḥrūm 'Urfi-yi ol murāddan (24) nā-ümmīd koma.

Ez bāğ-ı na'imeş bedeh in'ām u meyāmīz
Bā-maṭlab-ı ü maṭlab-ı aṣḥāb-ı (25) şikem rā⁶⁴

61 Derkenar: Cem muṭlakā pādīşāh ki 'Acem pādīşāhıdır.

62 Derkenar: Ayağ ma'nāsına fetḥ-i kāfla okutmağ daḥı eyidür.

63 Derkenar: Dijem kesr-i dāl ve fetḥ-i zāl-i mu'ceme ile ğam-ğīn dimekdür.

64 Derkenar: Ya'nī anı aṣḥāb-ı şikemden itme dimekdür.

Ma'nâ-yı beyt böyledür ki Cennet bāğından aña in'âm u ihsân virme ve itme ve (26) karşıdırma anuñ maṭlabıyla ḳarn-ı aşḳāb-ı maṭlabını ki aşḳāb-ı şikemden murād bāğ-ı na'im (27) isteyüp anuñla ḳanā'at idenlerdür.

Āsāyiş-i hem-sāyegi-i Ḥaḳ zi tu ḥvāhed
[6a] (1) Tā dūzaḥ-ı himmet nekoned bāğ-ı İrem rā⁶⁵

Ma'nâ-yı beyt böyledür ki Ḥaḳḳuñ hem-sāyeliği (2) rāḫatı ya'nî rızāsını senden diler tā kim Cennet bāğını himmet dūzaḥı itmeye. Ya'nî (3) İrem bāğı himmetüñ dūzaḥıdır zîrā himmet aña ḳanā'at itmez.

Dānem ne resed (4) zerre be-ḥürşid velikin
Şevḳ-ı ṭayerān mîkeşed erbāb-ı himem rā

Ma'nâ-yı beyt böyledür ki (5) bilürüm zerre ḥürşide irişmez lâkin uçmak şevḳı erbāb-ı himemi çeker. Nitekim zerre (6) daḫı böyledür ki şevḳından uçar, ḥürşide irişmege himmet ider ammā iremez.

(7) Her çend ṭabî'î buved in naḳz be-fermāy
Tā cilve dehed feyz-i tu iksir-i kerem rā

(8) Ma'nâ-yı beyt böyledür ki her ne ḳadar ki ṭabî'î vü cibillî olur bu naḳz ya'nî benüm bu (9) noḳşānum zātîdur buyurur tā kim senüñ feyzüñ kerem-i kîmyāsına cilve vire (10) ve benüm bu noḳşānum tekmîl ide ve tamām eyleye dimekdür.

Men hem be-su'ālî leb-i ḫaclet (11) begüşāyem⁶⁶
Ey āb-ı ḫayāt ez leb-i tu ḫızr-ı⁶⁷ ne'am ra⁶⁸

65 Derkenar: Dūzaḥ himmete muzāfıdır.

66 Derkenar: Hem bunda zā'iddür veyāḫud ben demek ola.

67 Derkenar: Derkenar: Ḥızr ne'ama muzāfıdır.

68 Bu beytin şerhi müstensih tarafından üç satır sonra kırmızı mürekkeple silinmiş ve derkenara yazılmıştır. Derkenarda yer alan açıklama şöyledir: Ma'nâ-yı beyt böyledür ki ben daḫı ḫacālet lebini bir su'āle açarım. Ey şol risālet-penāh ki ne'am-ı ḫızırına āb-ı ḫayāt senüñ lebüñdendir. Ya'nî dā'imā senüñ lebüñden ne'am şudür ider. Āb-ı ḫayāt olması dā'imā ne'am dimesine göre olur. Ḥāşılı dā'imā ne'am-ı ḫızırı senüñ lebüñden zübdedir. Netice-i kelām sen dā'imā ne'am dirsün lâ dimezsün dimekdür. Bu ma'nāya göre ḫızr ne'am lafzına muzāfıdır veyāḫud ma'nâ-yı beyt demek olur ki ben daḫı bir su'āle ḫacālet lebini guşād iderim. Ey şol risālet-penāh ki āb-ı ḫayāt senüñ lebüñden şudür iden ne'am lafzına ḫızrdur. Ya'nî ḫazret-i ḫızr āb-ı ḫayāta nişāne olduğı gibi āb-ı ḫayāt-ı ḫızr senüñ ne'am lafzıñıñ ḫızrdur ve ne'am kuluna teşnedür. Ḥāşılı ol daḫı saña 'āşık ve tālib ve rāğıbdur ve senden kām-cüydur dimekdür. Bu ma'nāya göre ḫızr ne'am lafzına muzāf olmaz lâkin ma'nâ-yı evvel me'zül görinür zîrā ma'nâ-yı şāñide nev'an tekellüf vardır mülāḫaza oluna.

(12) Her gāh ki der medh-i tu (13) lağzem tu be-bahşāy
K'ez medh nedānem men-i hayrān şode zem rā

Ma'nā-yı beyt (14) böyledür ki her vaqt ki senüñ medh ü vaşfında sürcim sen 'afv eyle zīrā ben hayrān (15) olmuş medhden zemmi bilmem⁶⁹ didüğü budur.

Taḥşil-i şevāb u şeref-i nisbet-i (16) na'test
Z'in gūne ḥacil sāhte Ḥassān-ı 'Acem rā

Ma'nā-yı beyt böyledür ki şevāb taḥşili ve senüñ na'tüñ nisbeti şerefi ümīdi ve bunları ele getürmek (17) arzūsı bu gūne 'Acem Ḥassānını şerm-sār ve şermende düzmiş uyutmuşdur. Ḥassān-ı (18) 'Acemden murād kendidir. Netice bunları taḥşil idemedi dimekdür.

Tā na't-ı tu āmed (19) zi meşiyet benüvişten
Bālā nigeristen beşod ez yād kalem rā

Ma'nā-yı beyt böyledür ki (20) tā kim senüñ na'tüñ meşiyetden yazmağa geldi. Yuğarı bakmağa kalemüñ yādından (21) ve ḥatırından gitdi. Netice kalem evvel yuğarı bakardı ki ne yaza imdi meşiyetden senüñ (22) na'tüñ yazmağa geldi kalem anı yazdı ve bir dağı yuğarı bakmadı zīrā maḫşūd (23) ḥāşıl oldı.

Dāniş neğuşāyed be-sezā 'uḫde-i na'teş
İncāst ki endişe (24) nigün-kerde 'alem rā

Ma'nā-yı beyt böyledür ki 'aql ve dāniş senüñ na'tüñ 'uḫdesini (25) sezā ve lāyık olan meretebe ile açamaz. Bundadır ve bu maḥaldedür ki fikr ve endişe aşığa [6b] (1) ya'nī başı aşığa 'alemini [izhār] ider ya'nī izhār-ı 'aciz ider dimek olur.

Medh-i tu (2) ez ihlāş konem kedye⁷⁰ ne ez 'ilm
Ez bütkede çün āverem āhū-yı ḥarem rā⁷¹

Ma'nā-yı beyt (3) böyledür ki senüñ medhiñi şıdık ve ihlāşdan dilenürüm 'ilmden degül. Bütkededen (4) nice āhū-yı ḥaremi getirürüm. Murād na't-i Resüldür.

69 Derkenar: Su'āl.

70 Derkenar: Kedye fetḥ-i kāf-ı 'Arabī ve sükün-ı dāl ile su'āl ma'nāsınadır.

71 Derkenar: Bütkede, murād kuvvet-i 'ākiledür.

Gazeliyyât⁷²

[195a] (10) Tuħfe-i merhem negîred hâtır-ı efkâr-ı mâ
Sâye-i gül ber netâbed gûşe-i destâr-ı mâ

(11) Ya 'nî bizüm kûşe-i destârimız sâye-i güle taħammül idemez. Hâşılı anuñ (12) minnet-keşi ola. Ya 'nî bizüm ħasta olan hâtırımız merhem istemez sâye (13) didigi mübâlâgatendür.

Bâ' işî dâred revâc-ı subħa kü tezvîr kü
(14) Tâ bebended şad girih ber rişte-i zünnâr-ı mâ

Ya 'nî subħaya revâc ve raġbet elbette (15) dünyâ i' râzından bir ġaraż ve bir bâ' iş ve 'illet şutar. İmdi söyle ki tezvîr (16) ħanı tâ kim yüz girih bizüm zünnârımız riştesi üzre ura. Hâşılı bu vech ile (17) zünnâr gibi olan subħamıza yüz girih ura. Netîce her bir dânesi bir 'uġde-i (18) ġaraż-ı dünyâ olduġını iş'âr ider.

Ĥüsn nâz u 'işve ħ'âhed (19) merdumî şerm ü edeb
Ĥüsn ü ehliyyet dehed âzâr-ı maħbûb-ı merâ

(20) Ma 'nâ-yı beyt dimek olur ki ħüsn nâz u 'işve diler ki muġtezâ-yı ħüsn budur. (21) Merdümlük ise şerm ü edeb diler ki anuñ daħı muġtezâsı budur ki bes imdi (22) ħüsn ü ehliyyet bizim maħbûbumuza âzâr virür. Hâşılı bu ikisini cem' itmekde (23) zaħmet çeker ve itmeyince olmaz dimekdür. Âzâr maħbûba mużâf degildür. Ya 'nî ħüsn (24) ve nâz u 'işve diler, merdümlük ise şerm ü edeb diler. Benüm maħbûbumda ise [195b] (1) ikisi de var bes imdi ħüsn ü ehliyyet ve merdümlük benüm maħbûbuma âzâr (2) virür zîrâ ikisi mâni' atü'l-cem' dür.

Her çend kez ferâgat-i mâ ġam ħored (3) ħasûd
Aħbâb râ naşîb mebâd ez ferâġ-i mâ

Her ne ħadar ki bizüm (4) ferâgatımızdan ya 'nî ferâġ-ı bâl taħşîl eyledigimizden ve şafâ-yı ħâtırımızdan ħaşûd (5) ġam yir yine de bizüm ferâgatımızdan aħbâba naşîb olmasun. Hâşılı şûretâ (6) ferâġ-ı bâlde ve şafâ-yı ħâtırdâ görinürüz ammâ ma'nen hep perişânlıġdur. (7) İmdi böyle olan ferâġ aħbâba naşîb olmasun.

'Urî ħacil mebâş ki (8) neşnâht rûzigâr
Gülbâng-i 'andelîb zi destân-ı zâġ-ı mâ

72 Bu kısımda yer alan gazeller kafiyelerine göre sıralanmış olmalarına rağmen birbirinden farklı gazellerin beyitleri bir arada verilmiş, belirli bir düzen takip edilmemiştir. Yani kafiyele göre seçilen beyitler bir arada olmakla beraber bir gazelin bütün beyitleri değil yalnızca birkaç beyti şerh edilmiştir.

Ya'nî rûzigâr (9) bizüm zâgımız destânından 'andelîbüñ gülbângini bilmedi diyü ey 'Urfi hacil ve şermende olma (10) veyâhud ma'nâ dimek ola [ki] ey 'Urfi hacil olma zîrâ rûzigâr bizüm bâgımız zâğı (11) destânından gülbâng-i 'andelîbi bilmedi. İmdi benim 'andelîb-i gülzâr-ı ma'ârifim kıdrim (12) bilinmedi diyü hacil olma lâkin ma'nâ-yı evvel râcih görünür.

Dilem der ka'be'î rû kerd ü (14) himmet cüyed ez dilhâ
Ki h'vâhed mâned ez bî-ka'bhâ der tayy-ı menzilhâ

(15) Zîrâ menziller tayy itmekde ka'bsuzluğdan gönülüm kalmak diler ya'nî gidemiyor. (16) Hâşılı ziyâde yürimeyüp ayakdan çıkdıgumdan kalup gitmek tākāti kalmaz. (17) Bunda ka'b topuk ma'nâsınadır.

Enderân bîşe ki mâ şîrüyîm âfet (18) nîst
Rûbeh ez bî-cigerî rem koned ez bîşe-i mâ

Ya'nî rûbeh hemân bî-ciger ve (19) pür-havf olduğundan bizüm mişemizden ürker yoğsa bizüm aña âfetimiz ve zararımız (20) yoğdur dimektür.

'Urfi efsâne terâşî be-ğamüşî befurûht
Li'l-lağî'l-ğamd ki (21) âzâd şod ez bîşe-i mâ

'Urfi efsâne-terâşlığı ħâmüşluğa şatdı (22) ve aña tebdil itdi. Allâha ħamd olsun bizüm şan'atımızdan âzâde oldı. (23) Şan'atdan murâd efsâne-terâşlıktur.

'İnâyet-i Şamedî redd-i küfr-i mâ nekoned
(24) Eger kemâl pezîred şanem-perestî-i mâ

Ma'nâ-yı beyt dimek olur ki 'inâyet-i Şamedî bizüm küfrimizi redd itmez. Eger (25) bizüm şanem-perestliğimiz kemâle irüp ya'nî eger mecâzdan (26) ħağîkate ve bâtıldan ħağka varup vâşıl olursağ bizüm evvel eyledigimizi [196a] (1) ma'zür tutup sâbıqda olan kuşurumuza nazâr (2) itmez dimektür. Mağşud kemâli medhdür. Bu ma'nâ-yı şağîhdür. Bunda ma'nâ-yı (3) istifhâm ikrârı vardır. Ya'nî Şamede mensüb olan 'inâyet bizüm (4) küfrimizi redd itmez mi ider bizüm şanem-perestliğimiz kemâle irüp kemâli kabûl (5) iderse. Hâşılı bâtil ma'lûm olduğdan soñra ħağ dağlı olur ve anı (6) bilmek ħağkı bilmege vâsıta olur zîrâ el-eşyâ' u tu'rafu bi'zâdihâ.⁷³

(7) Ez bes ki der mu'âraza dîdem mişâlhâ
'Âciz şodem zi keşmekeş-i ihtimâlhâ

73 Her şey zıddı ile marûftur.

(8) Mişâlden murâd tecelliyât-ı müteceddide-i İlähiyye olmak kâbildür. Keşmekeş-i ihtimâlhadan (9) murâd biri birine müşâbih olduğudur. Ya 'nî halk u icâd-ı Bârîde her ne şey' ki (10) zühür u şudûr eyleye ki ol şey' üñ mişl ü nazîri halk u icâdda sebkat (11) eylemiş ola. Eger muhâlefet ihtimâlini virüp mişâl-i şânî mişâl-i evvelüñ gayrı (12) degül belki 'aynıdır disem keşmekeş ve muhâlefet zühür ider ve mişâli evvelüñ fenâ ve 'ademini (13) teslim itmemiş olurum. Nitekim ba'z-ı mezheb-ı bâtıl şâhibleri böyle dirler. İmdi (14) ol kadar mişâllerin biri birini keşret-i tevâlî vü te'âkubdan gördüm ki bi'z-zarûre (15) ihtimâl ve muhâlefet keşmekeşinden 'âciz olup bildüm ki mişâl-i şânî mişâl-i evvelüñ (16) 'aynı degül belki gayrıdır. Bu beytüñ ma'nâsını Kürkcibaşızâde böyle beyân eylemiş ki (17) me'âli budur. Ya 'nî mişâl-i şânî ihtimâl ki mişâl-i evvelüñ gayrı degül belki 'aynıdır demek (18) ihtimâl ve muhâlefet keşmekeşinden 'aciz olup bi'z-zarûre gayrı idigin bildim.

(19) Elmâs buved ta'ne-şinev ez ciger-i mâ
Bî-hûde be-zehrâb medeh tiğ-i sitem rā

(20) Bizüm cigerimiz pür-zehrdür. Bir mertebe ki elmâs mühlik iken andan ta'ne-şinev olur. (21) İmdi bî-hûde yere tiğ-i sitemi zehrâba virme zîrâ hâcet yoğdur. Bizüm aña (22) muhtâc olmadan işimiz tamâm olmuşdur. Ta'ne-şinev terkîbdür.

Muqatta'ât

[216a] (8) Ey ki der âyineem hod rā siyeh-rū dîde'î
Ceng-i bî-südest rev endîşe-i zengî bekon

(9) Ey şol kimse ki kendiñi benüm âyine-i kalbimde siyeh-rū görmüşsün. Ceng bî-fâ'idedür. (10) Git ve bir zeng endîşesi eyle. Ya 'nî siyeh-rū göründüğüñ kendüñdendir, benüm âyine-i kalbimden (11) degüldür. İmdi bir zeng-i nîk peydâ eyle ve benümle bî-hûde ceng eyleme dimekdür.

(12) Ey ki nâ-fehmîde ez va'zemi be-cân rencide'î
Bî-naşîb ez fehm-i rāzî fikr ferhengî bekon

(13) Vay şol kimse ki benüm va'zımı fehm itmemişsin, cânla incinmişsin. İmdi sen fehm-i râzdan (14) bî-naşîbsin bir 'aql u fikrini hâşılı fehm itmedüğüñ kendüñdendir benden degüldür dimekdür.

(15) Der kemân-ı kâv-tâzî dâri inek hâzıram
Der nemîtäzî be-meydân nîm âhengî bekon

(16) Değişede zıkr olunan üzre kāv-tāz şıgır segirdişli demek olur. Ekşer üslub ve (17) mekâyid-i harbi bilmeyenler hakkında isti 'mâl olunur ve âheng lafzı birkaç ma 'nâya gelür bir ma 'nâsı da (18) 'azmdür ve 'azmüñ lâzımı olduğı 'itibâriyla hîleye de âheng dirler. Bunda bu ma 'nâ murâddur. (19) Pes ma 'nâ-yı beyt demek olur ki eger senüñ bî-keyd ü hîle hemân bî-pervâ ve bî-muhabâ merdâne (20) toğrı toğrıya ceng eylemege kendi hakkında zannüñ varise ben dağı böyleyim ve işte (21) hâzırım hemân gel ceng idelüm ve eger böyle olmayup meydâna bî-pervâ segirtmege kâdir (22) degül iseñ benüm hamle ile ya 'nî merdâne ceng itmeyüp hîle ve hud 'a ile ceng eyle. (23) Hâşılı benümle ceng iderseñ ihtiyât ve ihtirâzla ceng eyle demek olur.

(24) Va 'z goftem nî hicâ in cāy-ı lezzet bordenest
Çün tu bî-derdî su 'âl ez zevk dil-tengî bekon

(25) Va 'z didüm, hicv dimedüm. İmdi bu lezzet iletmek yeri idi lâkin bunuñla zevklenmege [216b] (1) derd-i 'aşk gerek. Sen ise bî-derdsin. İmdi derdine dil-tenglikden su 'âl idüp (2) andan zevk-yâb ol tâ kim va 'zımdan dağı lezzet iledesin dimekdür.

(3) Tâ be- 'Urfî şulh kon k' 'ammâl ziştet râ nuvişt
Yâ berev bâ-kâtib-i a 'mâl hem cengî bekon

(4) Yâ 'Urfiyle şulh ol zîrâ 'Urfiyle bî-naşib ve bî-cürm ü günâh olan cengden hâşıl (5) olan seyyi'ât u a 'mâl-i ziştîni kâtib-i a 'mâl seyyi'âtına yazdı. İmdi 'Urfiyle (6) şulh ol tâ kim anuñla olan şulhuñ mükeffer zünübüñ ve seyyi'âtüñ hastaya tebdil olmağa (7) sebep ola yâ hasüd git ve kâtib-i a 'mâl ile dağı 'Urfiyle ceng eylediğün gibi cengiñ eyle ki (8) niçün bunu defter-i seyyi'âtıma yazarsınız diyü hâşılı yazılmasun dirseñ şulh ol yoħsa (9) yazılır demek olur. Ma 'lüm ola ki bu kıt' anuñ bekon redifleri ba 'z-ı nüshada nefyle mekon vâki' olmuş. Nefyle dağı ma 'nâ düüstüdür lâkin fakîre işbâtlâ olan nüsha râciħ göründi.

5. Sonuç

17. yüzyıl Osmanlı sahası Türk edebiyatının temsilcilerinden biri olan Sahnâf Ahmed Rüşdî'nin Kiblelizâde Mahmut tarafından 1741 tarihinde istinsah edilen *Şerh-i Dîvân-ı Urfî-i Şîrâzî* adlı eseri bu çalışma çerçevesinde ele alınmıştır. Türk edebiyatında genelde şerhler üzerine özelde de Urfî-i Şîrâzî'nin şiirleri üzerine birçok çalışma yapıldığı bilinmektedir. Bu çalışmada da Sahnâf Ahmed Rüşdî'nin Urfî şerhi üzerinde durulmuştur. Bu çalışma neticesinde şârihin asıl amacının Farsça şiirleri Türkçeye tercüme etmek olduğu tespit edilmiştir. Bunun dışında şerh edilen şiirlerde geçen bazı kelime, kavram veya terkiplerle hangi anlamların murâd edildiğini ortaya koymak da şârihin bir diğer amacı olarak dikkat çekmektedir. Şârih bunu yaparken hem diğer Urfî şerhlerinden hem de bazı sözlüklerden ve tarihî eserlerden faydalanmıştır. Sahnâf Ahmed Rüşdî'nin üslubunda özellikle devrik cümlelerin kullanımı

göze çarpmaktadır. Ayrıca bazı yerlerde sözün gereksiz yere uzatılarak itnâba düşüldüğü, bazı yerlerde de tekrarların olduğu görülmüştür. Şârihin şerh metodu, şerhten alınan bazı örnek metinler aracılığıyla daha açık ve şümulü bir şekilde ortaya konulmuştur. Ek-1'de Sahhâf Ahmed Rüşdî'nin *Şerh-i Dîvân-ı Urî-i Şîrâzî* adlı birkaç varak, Ek-2'de ise mezkûr eserin müstensihi Kiblelizâde Mahmut ile ilgili bazı arşiv belgeleri yer almıştır. Sahhâf Ahmed Rüşdî'nin *Şerh-i Dîvân-ı Urî-i Şîrâzî* adlı eserinin ileride yapılacak çalışmalarla hem klasik Türk edebiyatına hem de klasik şerh çalışmalarına katkı sağlayacağı kuşkusuzdur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışmaya için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

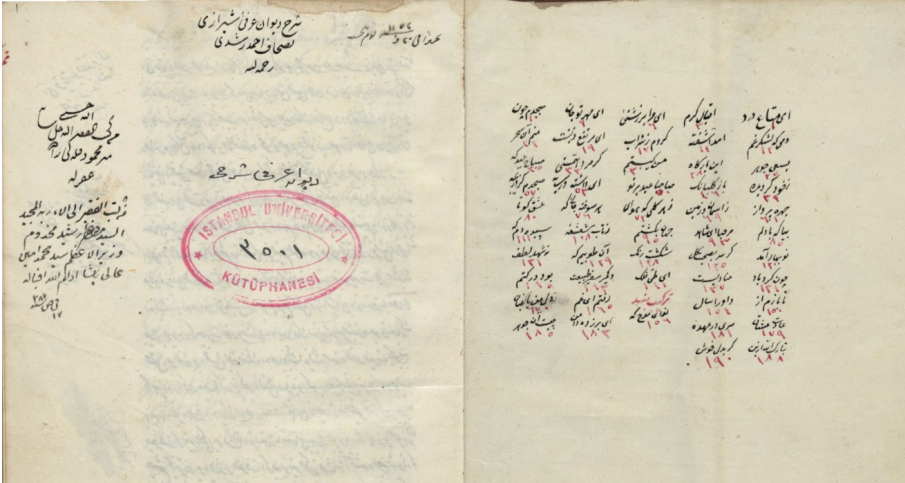

Kaynaklar/References

- Âbidin Paşa. *Mesnevî Şerhi 1-2*, (Sadeleştirilen: Mehmet Sait Karaçorlu). İstanbul: İz Yay., 2007.
- Ahteri Mustafa Muslihiddin el-Karahisarî. *Ahteri-yi Kebîr Hazırlayanlar: Ahmet Kırkkılıç-Yusuf Sancak*. Ankara: TDK Yay., 2017.
- Andrews, Walter. *Şiirin Sesi Toplumun Şarkısı*. Çeviren: Tansel Güney. İstanbul: İletişim Yay., 2018.
- Aynur Hatice, Müjgân Çakır, Hanife Koncu, Selim S. Kuru ve Ali Emre Özyıldırım. *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları IX Metnin Hâlleri: Osmanlı'da te'lif, tercüme ve şerh*. İstanbul: Klasik Yay., 2014.
- Başçetin, Mustafa Yasin. *Yanyalı Süleyman Efendi'nin Şerh-i Dîvân-ı Urî Adlı Eseri (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Şerh Sözlüğü)*. Doktora Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2019.
- Ceylan, Ömür. *Böyle Buyurdu Sûfî Tasavvuf ve Şerh Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Kapı Yay., 2010.
- Ceylan, Ömür. *Tasavvufî Şiir Şerhleri*. İstanbul: Kitabevi Yay., 2000.
- Çaldak, Süleyman. "Urfî-dânlar Arasında Urfî'nin Bir Beytinde Geçen 'Abes' Kelimesi Üzerine Tartışmalar". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (2005), Cilt 15, S. 1, 71-84.
- Dağlar, Abdülkadir. *Şem'î Şemullah Şerh-i Mesnevî (I. Cilt) (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük)*. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2009.
- Dağlar, Abdülkadir. "Vassâf Tarihi Şerhinden Hareketle Şerh Kaynakları Meselesi", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish and Turkic* (2007), Volume 2/4 Fall.
- Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Akaydın Kitabevi, 2008.
- Ekici, Hatice. *Sahhâf Ahmed Rüşdî Dîvânı'nın Tenkitli Metni*. Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi, 2006.
- Gözitok, M. Âkif. *Tellizâde Vehbî ve Urfî-i Şîrâzî Dîvânı Şerhi*. Erzurum: Mim Yay., 2020.
- Gözitok, M. Âkif. Türk Edebiyatında Urfî-i Şîrâzî Şerhleri. *Dîvân Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* (2017), 19: 77-122.

- Kanar, Mehmet. *Farsça-Türkçe Sözlük*. Ankara: SAY Yay., 2019.
- Kanar, Mehmet. *Arapça-Türkçe Sözlük*. Ankara: SAY Yay., 2012.
- Kara, Mustafa. *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*. İstanbul: Dergâh Yay., 2014.
- Koçoğlu, Turgut. *Şem 'i Şemullâh Şerh-i Mesnevî (II. Cilt) (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük)*, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2009.
- Levend, Ağâh Sırrı. *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yay., 2014.
- Mermer, Kenan. *Klasik Şerh Geleneğinde Üslup Kasîde-i Bürde Örneği*. İstanbul: İz Yay., 2018.
- Redhouse, Sir W. James. *Turkish and English Lexicon New Edition*. İstanbul: Çağrı Yay., 2011.
- Sağlam, Nuri. Ali Emîri Efendi İle Fuad Köprülü Arasındaki Münakaşalar-II, *İlmi Araştırmalar*. (2001), 11: 89-98.
- Sahhâf Ahmed Rüşdî. *Şerh-i Dîvân-ı Urî-i Şîrâzî*. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu, TY-3501, 1b-226a.
- Sami, Şemseddin. *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yay., 2010.
- Şahin, Oğuzhan. *Şem 'i Şemullâh Şerh-i Mesnevî (III-IV. Cilt) (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük)*, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2012.
- Şensoy, Sedat. "Şerh". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 38: 565-568. Ankara: TDV Yay., 2010.
- Süreyya, Mehmet. *Sicill-i Osmanî*. 3. Cilt. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., 1996.
- Kortantamer, Tunca. Teori Zemininde Metin Şerhi Meselesi. *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi-VIII*, (1994).
- Tanyıldız, Ahmet. *İsmâil Rusûhî-yi Ankaravî Şerh-i Mesnevî (Mecmû'atu'l-Letâtif ve Matmûratu'l-ma'ârif (I. Cilt) (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2010.
- Yılmaz, Ozan. *Urî'nin Kasidelerine Yapılan Türkçe Şerhler*. Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, 2004.
- Yılmaz, Ozan. Klasik Şerh Edebiyatı Literatürü. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* (2007), 5-9: 271-304.
- Yılmaz, Ozan. "Şârihin Kütüphanesinden: Bosnalı Ahmed Sûdî'nin Gülistân Şerhinde Kullandığı Kaynaklar". *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* (2018), Cilt 1, S. 1, 187-202.
- Yılmaz, Sait. *Şem 'i Şemullâh Şerh-i Mesnevî (VI. Cilt) (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük)*. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2016.
- <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/rusdi-Sahhâf-eburresid-ahmed-rusdi> Erişim 30 Nisan 2020.
- <http://www.yazmalar.gov.tr/basit-arama?q=k%C4%B1blelizade+mahmud> Erişim 30 Nisan 2020.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Ali Emîrî Mustafa III, 368-29267.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Topkapı Sarayı Müzesi Evrakı No: 4912/1.

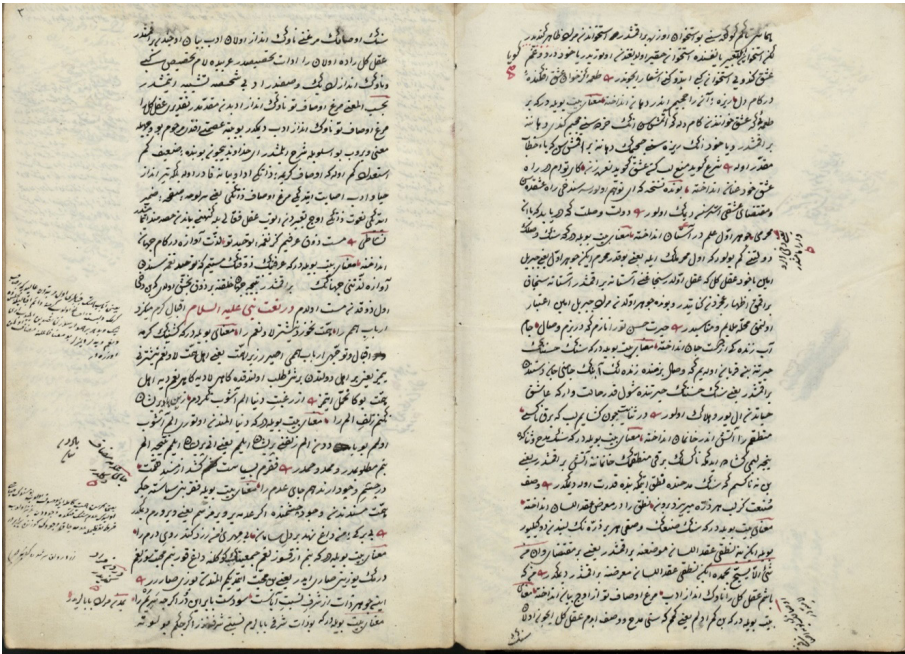
Ek-1: Sahhâf Ahmed Rüşdî'nin Şerh-i Dîvân-ı Urfî-i Şîrâzî'sinden Bazı Varaklar

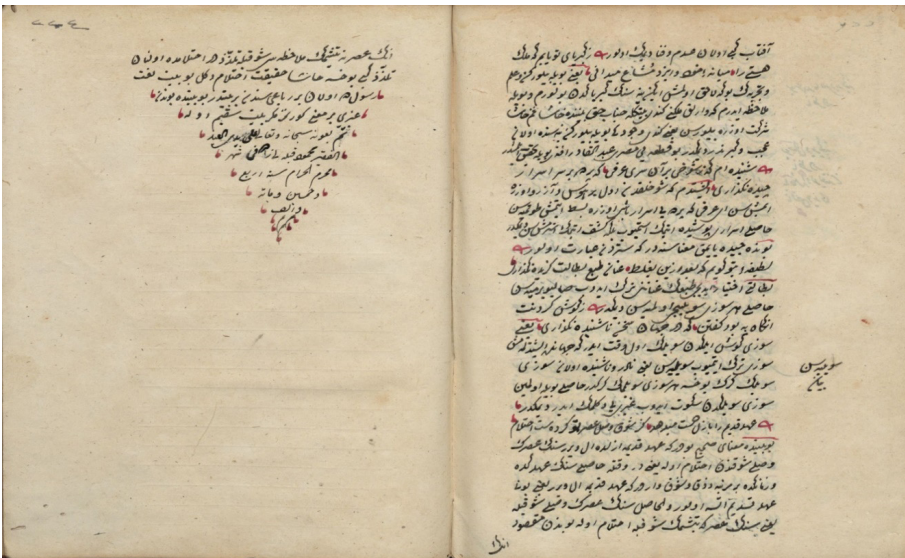
(Sahhâf Ahmed Rüşdî, Şerh-i Dîvân-ı Urfî-i Şîrâzî, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu TY 3501, Fihrist ve Zahriyye kısmı)

(Sahhâf Ahmed Rüşdî, Şerh-i Dîvân-ı Urfî-i Şîrâzî, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu TY 3501, Vr. 1b-2a)

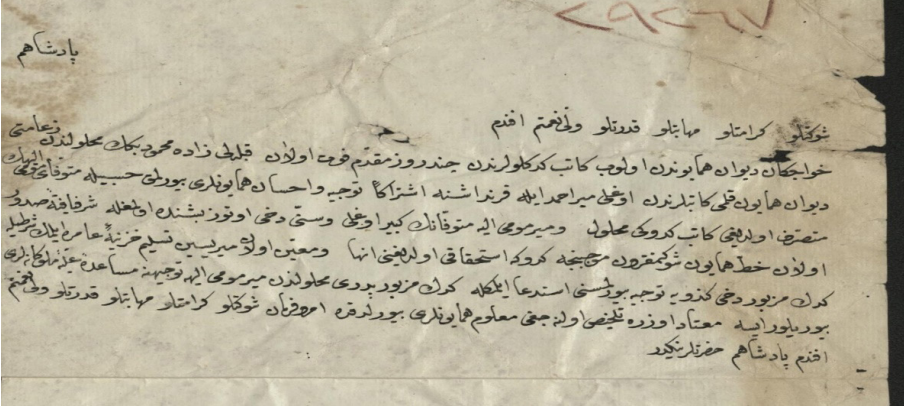

(Sahhâf Ahmed Rüşdî, Şerh-i Dîvân-ı Urfi-i Şîrâzî, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu TY 3501, Vr. 2b-3a)

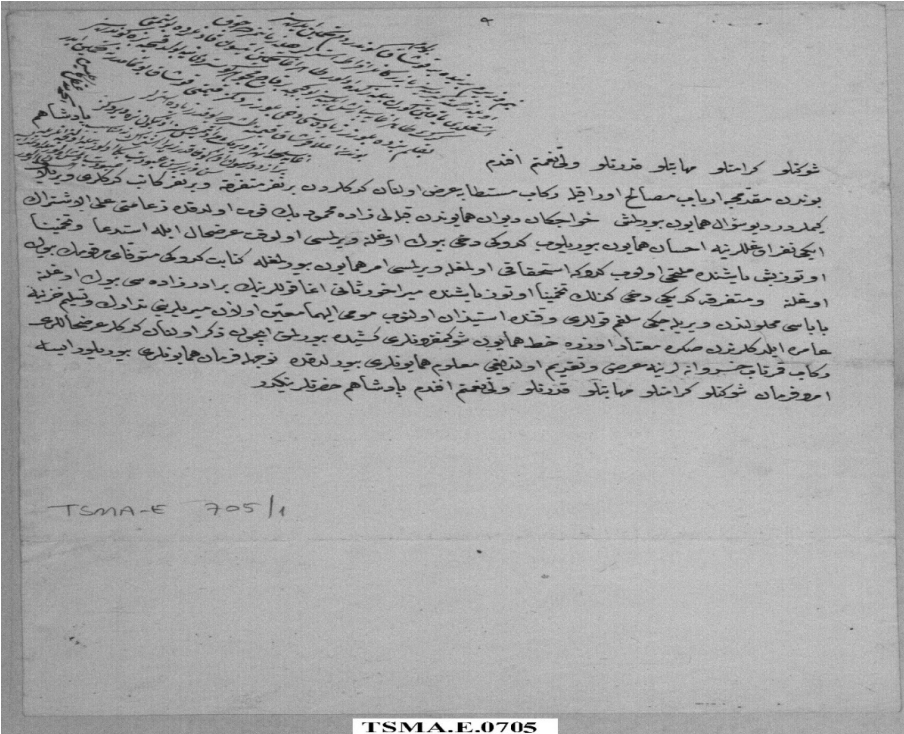

(Sahhâf Ahmed Rüşdî, Şerh-i Dîvân-ı Urfi-i Şîrâzî, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu TY 3501, son varak ve temmet kaydı)

Ek-2: Kiblelizâde Mahmut İle İlgili Bazı Arşiv Belgeleri

(BOA, Ali Emîri Mustafa III, 368-29267)

(BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Evrakı No: 4912/1)

Mîrzâde Mustafa Fahreddin Akabâlî'nin Ahmet Caferoğlu'na Gönderdiği Bir Mektup Üzerine

On a Letter Mîrzade Mustafa Fahreddin Akabâlî sent to Ahmet Caferoğlu

Müslüm YILMAZ¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Müslüm Yılmaz (Arş. Gör. Dr.),
İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları
Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
E-posta: muslum.yilmaz@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4060-7945

Başvuru/Submitted: 09.06.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
21.07.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
18.08.2020

Kabul/Accepted: 29.09.2020

Online Yayın/Published Online: 20.12.2020

Atıf/Citation: Yılmaz, Müslüm. "Mîrzâde Mustafa Fahreddin Akabâlî'nin Ahmet Caferoğlu'na Gönderdiği Bir Mektup Üzerine." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 30, 2 (2020): 791-810.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.749185>

öz

Türkolojinin önde gelen isimlerinden olan Ahmet Caferoğlu, Azerbaycan topraklarından Anadolu'ya göç eden son devir Azeri şairleri hakkında önemli çalışmalar yapmıştır. Ahmet Caferoğlu'nu bu konuda çalışmaya sevk eden en büyük âmil, son devir Azeri şairleri hakkında geniş bir bilgi olmaması, kaynaklardaki bilgi çelişkisi ve aynı mahlası kullanan şairlerin şiirlerinin birbirine karışmış olmasıdır. Ahmet Caferoğlu'nun bu konudaki ilk eseri Mîr Seyyid Nigârî'nin genç yaşta vefat eden oğlu ve Sirâcî mahlası ile şiirler kaleme alan Sirâceddin Efendi üzerinedir. Seyyid Nigârî'nin muhibleri arasında yer alan ve Sirâcî mahlasını kullanan Molla Osmân Sirâceddin'in şiirlerinin kaynaklarda karıştırıldığını dile getiren Caferoğlu, yayımladığı bu çalışma ile başta Azerbaycan Türkleri ve Türkoloji alanında çalışanlar üzerinde büyük bir etki uyandırmıştır. Bu eserin neşrinden sonra konu üzerine çalışanlardan birçok mektup, eleştiri ve teşvik alan Ahmet Caferoğlu, bu alandaki eksiklikleri gidermek için Azerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi'ni neşretmeye başlamıştır. Sirâcî adlı eserini neşrettikten sonra Ahmet Caferoğlu'na, Seyyid Nigârî'nin amcazâdesi Mîrzâde Mustafa Fahreddin Akabâlî tarafından bu konu hakkında bir mektup yazılmıştır. Bu mektupta Seyyid Nigârî'nin çevresinde bir dönem bulunan Molla Osmân Sirâceddin adındaki birinin Mîrzâde Seyyid Nigârî'nin oğlu Sirâceddin Efendi'nin şiirlerini kendisine mâl ettiği ve Seyyid Nigârî'nin Nigâr-nâme adlı eserini bilerek tahrif ettiği hakkında bilgiler vermektedir. Bu makalede Ahmet Caferoğlu'nun İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'ndeki şahsi arşivi arasında bulunan mektubun metni verildikten sonra Mîrzâde Mustafa Fahreddin Akabâlî'nin iddiaları değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Sirâcî, Nigârî, Mîrzâde Mustafa Fahreddin Akabâlî, Osmân Sirâceddin, Şiir

ABSTRACT

Ahmet Caferoğlu, a name that is prominent in Turkology completed important works on the late period poets who migrated from their homeland, Azerbaijan, to Anatolia. The motive that drew Ahmet Caferoğlu to work on this topic was that there is a lack of expansive knowledge in relation to poets from Azerbaijan, insufficient information in sources, and the confusion regarding poetry which belongs to different people who share the same pseudonym. The first of his

works on this matter is based upon the poetry belonging to Mîr Seyyid Nigari's son, who passed away at a very young age, who wrote poems under the pseudonym Siraci. Caferoğlu who by publishing this work, brought to light that Molla Osmân Siraceddin's poems are mixed up in sources, revived a huge impact on Azerbaijan Turks and those who work in the field of Turkology. After his work was published Ahmet Caferoğlu received many letters, critique, and encouragement from others studying the subject and so he began to publish in the Azerbaijan Homeland Information Journal. Seyyid Nigari's cousin Mîrzade Mustafa Fahreddin Akabâlî wrote a letter to Ahmet Caferoğlu on the topic. With this letter it was learned that Molla Osmân Siraceddin had taken credit for Mîrzade Seyyid Nigari's son Siraceddin Efendi's poems and that he intentionally manipulated Seyyid Nigari's work, Nigar-name. In this article, after presenting the text of the letter found in Ahmet Caferoğlu's personal archive at Istanbul University Research Institute of Turkology, an evaluation of Mîrza Mustafa Fahreddin's allegations is made.

Keywords: Siraci, Nigari, Mîrzade Mustafa Fahreddin Akabâlî, Osmân Siraceddin, Poem

EXTENDED ABSTRACT

The Ottoman Empire supported migration and settlement movements as a policy from the early period. However after the 18th century the subjects who started to migrate to Anatolia after their lands were lost became a big problem and Russia's quick rise with the Ottomans losing in the arena of battle meant that an unexpected situation occurred. Especially after losing the great 1877-1878 war against Russia, Caucasia became the only power in which Turkic Tribes were living in. In order to secure the acquisition of the land, Russia gradually occupied cities and to put pressure on the Turkic Tribes, leading figures were executed. A big part of these societies that did not accept the sovereignty of Russia revolted while others were forced to migrate.

A prominent name in Turkology, Ahmet Caferoğlu was born in a village in Azerbaijan called Gence and worked for Azerbaijan's independence against Russia, volunteering in the Islamic army and taking part in fighting. In 1920 the Soviet army occupied Azerbaijan, resulting in Caferoğlu coming to Turkey, and undertaking important study into poets that had migrated from Azerbaijan lands to Anatolia.

The motive that drew Ahmet Caferoğlu to work on this topic was that there is a lack of expansive knowledge in relation to poets from Azerbaijan, insufficient information in sources, and the confusion regarding poetry which belongs to different people who share the same pseudonym. The first of his works on this matter is based upon the poetry belonging to Mîr Seyyid Nigari's son, who passed away at a very young age, who wrote poems under the pseudonym Siraci. Caferoğlu, who by publishing this work, brought to light that Molla Osman Siraceddin's poems are mixed up in sources, revived a huge impact on Azerbaijan Turks and those who work in the field of Turkology.

After his work was published Ahmet Caferoğlu received many letters, critique, and encouragement from others studying the subject and so he began to publish in the Azerbaijan Homeland Information Journal. Seyyid Nigari's cousin Mîrzade Mustafa Fahreddin Akabâlî wrote a letter to Ahmet Caferoğlu on the topic.

With this letter it was learned that Molla Osman Siraceddin had taken credit for Mîrzade Seyyid Nigari's son Siraceddin Efendi's poems and that he intentionally manipulated Seyyid Nigari's work, Nigar-name.

While Mustafa Fahreddin Akabâli's father who shares the same lineage as Mîr Hamza Nigari Efendi migrated from Karabag to Amasya due to the persecution of the Russians, Mîrzade Mustafa Fahreddin was born in 1889 in Amasya after the death of Mîr Hamza Nigari Efendi.

Although Mîrzade Mustafa Fahreddin Akabâli did not meet Mîr Seyyid Hamza Nigari Efendi, his life was spent amongst his followers and he grew up listening to discussions about Nigari from sources such as his father Seyyid Sadeddin Efendi and his teacher Muhammed Bahaeddin Efendi.

In this sense, he especially analyzed papers written by Seyyid Nigari and Siraceddin Efendi and wrote his works by using them as a platform. While these must also be evaluated as a source on their own, they illuminate firstly, the letter which is the topic of our article and many subjects that are unknown in the works published.

Mîrzade Mustafa Fahreddin Akabâli who writes about the topic in Huma-yi Ars a work which is not seen in the the work published by Ahmet Caferoglu and therefore not mentioned is something that is also noteworthy.

In this article, after presenting the text of the letter found in Ahmet Caferoglu's personal archive at Istanbul University Research Institute of Turkology, an evaluation of Mîrza Mustafa Fahreddin's allegations is made.

Giriş

Osmanlı Devleti ilk dönemden itibaren göç ve iskân hareketini politika olarak benimseyip desteklerken,¹ 18. yüzyıl sonrasında kaybedilen topraklarda yaşayan tebaanın Anadolu'ya göç etmesi ile bu politika anlayışı değişmeye başlamıştı.

19. yüzyılın sonunda Rusya'nın hızlı yükselişi karşısında Osmanlı'nın savaş alanlarında aldığı mağlubiyetler Kafkasya topraklarında beklenilmeyen durumların gündeme gelmesine neden oldu. Osmanlı karşısında kazandığı zaferle övünen Rusya, ezeli rakipleri ile anlaşarak² Müslüman ve Türk boylarının yoğun olarak yaşadığı Kafkasya'yı topraklarına katmak için birçok faaliyette bulundu.³

Peyderpey bölgedeki şehirleri işgal eden Rus askerleri, dağlık bölgelerde yaşayan çeşitli Müslüman ve Türk boylarına karşı baskı oluşturmak için bölgenin önde gelen kişilerini idam ettirmesi üzerine Rusların egemenliğini kabul etmeyen bu toplulukların büyük bir kısmı da isyan etmiştir. Rusya, bu isyan hareketlerini kanlı bir şekilde bastırmış ve baskı altına almaya çalıştığı bu toplulukları göçe zorlamıştır.⁴ Rus askerleri, göç politikasında kararlılığını göstermek için zapt ettikleri kaleleri yağmalamış ve bazı şehir merkezlerinde toplumun önde gelen şahsiyetlerini katletmişlerdir. Zorunlu göçle boşalan bu topraklara Rus ve kendi taraftarı Hıristiyan toplulukların iskân edilmesi üzerine⁵ bölgede yaşayan Müslüman halklar, Rusya'ya karşı bir istiklal mücadelesi⁶ hareketi başlatmışlardır.

Azerbaycan'ın Gence şehrinde dünyaya gelen Ahmet Caferoğlu (d.1899- öl.1975), Rus İhtilâli'nin patlak vermesi sonrasında Azerbaycan'ın istiklali için çalışmış ve 1918 yılında Azerbaycan'a gelen İslâm ordusunda gönüllü olarak muharebelere katılmıştır. 1920'de Azerbaycan'ın Sovyet orduları tarafından işgali üzerine Türkiye'ye gelen Caferoğlu, Azerbaycan topraklarından Anadolu'ya göç eden son devir Azeri şairleri hakkında önemli çalışmalar yapmıştır.⁷

1 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XIII, (1942), 56-79.

2 Paul Bushkovitch, *Rusya'nın Kısa Tarihi*, çev. Mehmet Doğan, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2016), 290.

3 Akdes Nimet Kurat, *Başlangıçtan 1917'ye Kadar Rusya Tarihi*, (Ankara: TTK Yayınları, 1987), 408-409.

4 Nicholas V. Riasanovsky-Mark D. Stienberg, *Rusya Tarihi*, çev. Figen Dereli, (İstanbul: İnkılap Yayınevi, 2011) 402.

5 Geoffrey Hosking, *Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, çev. Kezban Acar, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 445-446.

6 Ahmet Caferoğlu, "Azeri Edebiyatında İstiklal Mücadelesi İzleri I", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, (İstanbul: İstanbul Burhaneddin Matbaası: 1932, 1/ 9, 291-305; "Azeri Edebiyatında İstiklal Mücadelesi İzleri II", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 1/ 10, 339-348, (İstanbul: İstanbul Burhaneddin Matbaası: (1932); "Azeri Edebiyatında İstiklal Mücadelesi İzleri III", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 1/ 11, 361-371, (İstanbul: İstanbul Burhaneddin Matbaası: 1932); "Azeri Edebiyatında İstiklal Mücadelesi İzleri IV", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 1/ 12, 426-434, (İstanbul: İstanbul Burhaneddin Matbaası: 1932).

7 Ahmet Caferoğlu'nun çalışmaları ve çalışma alanları için bkz. Kamil Önal, "Ahmet Caferoğlu'nun Eserleri", "Ahmet Caferoğlu'nun Çalışma Sahaları", *Doğumunun 120. Yılında Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu Hatıra Kitabı* içinde, edi. Fikret Turan, Özcan Tabaklar, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2019) 27-50; 94-136.

Ahmet Caferoğlu'nun bu konudaki ilk eseri Karabağ'dan Anadolu'ya göç eden Mîr Akabâlî ailesinden⁸ Sirâcî mahlası ile şiirler kaleme alan Seyyid Nigârî'nin (d.1805-öl.1886) oğlu Sirâceddîn Efendi üzerinedir. Sirâceddîn Efendi'nin genç yaşta vefatı sonrasında Seyyid Nigârî'nin muhibleri arasına katılan ve Sirâcî mahlasını kullanarak manzumeler kaleme alan Molla Osmân Sirâceddîn adlı bir şairin şiirleri ile Seyyid Nigârî'nin oğlu Sirâceddîn Efendi'nin şiirlerinin kaynaklarda karıştırıldığını dile getiren Caferoğlu, neşrettiği çalışma ile başta Azerbaycan Türkleri ve Türkoloji çalışmaları yapanlar üzerinde büyük bir etki uyandırmıştır. Bu çalışmanın yayınlanması üzerine Akabâlî ailesinden Mîrzâde Mustafa Fahreddin Akabâlî, Ahmet Caferoğlu'na bu konu ile alakalı bir mektup göndermiştir. Bu mektupta Molla Osmân Sirâceddîn adlı bir şahsın Mîrzâde Seyyid Nigârî'nin *Nigâr-nâme* adlı eserini bilerek tahrif ettiği ve oğlu Sirâceddîn Efendi'nin şiirleri kendisine mâl ettiği hakkında bilgiler vermektedir.

1. Mîrzâde Mustafa Fahreddin Akabâlî'nin Hayatı

Mîrzâde Mustafa Fahreddin Akabâlî'nin hayatı hakkında bilgi veren başlıca kaynak Baha Doğramacı tarafından hazırlanan *Anka-yı Kaf-ı Lahut Kelim-i Sina-yı Ceberut: Ali Göründü Gözüme* adlı eserdir.⁹

Mîr Hamza Nigârî Efendi ile aynı soya mensup olan Mustafa Fahreddin Akabâlî'nin babası Seyyid Sadeddin Efendi, Rusların zulmünden dolayı Karabağ'dan Amasya'ya Mîr Hamza Nigârî ile birlikte göç etmiştir. Mîrzâde Mustafa Fahreddin, Mîr Hamza Nigârî Efendi'nin vefatından sonra 1889 yılında Amasya'da dünyaya gelmiştir. İlk tahsilini Amasya'da yapmış, Arapça ve Farsçayı Azerbaycan'ın tanınmış âlimlerinden ve aynı zamanda Nigârî'nin müritlerinden olan Seyyid Muhammed Bahaeddin Efendi'den öğrenmiştir. Tahsilini tamamladıktan sonra Maarif Müdüriyeti kâtipliği görevi ile memuriyet hayatına başlamış, akabinde öğretmenlik ve müfettişlik gibi çeşitli memuriyetlerde bulunmuştur.

Birinci Dünya Savaşı döneminde yedek subay olarak Çanakkale'de bulunan Mîrzâde Mustafa Fahreddin Akabâlî, savaş sonrası Amasya'ya dönerek Husûsî Muhasebe'de memur ve ardından Varidat Müdürlüğü görevinde bulunmuştur. Daha sonra tayin olduğu Gökhöyük Devlet Çiftliği'nden 31.12.1948 tarihinde emekliye ayrılmıştır.

1949 senesinde İstanbul'a yerleşmiş ve 1952 senesinde "İstanbul Kütüphaneleri Tasnif Komisyonu" azalığına tayin edilmiştir. Bu komisyonun kaldırılmasından sonra muhtelif kütüphanelerde Arapça ve Farsça eserlerin mütercimi ve mütehassısı olarak çalışmış ve en son

8 Şeyh Muhammed Şemseddin'in lakabıdır. Bu lakabın kaynaklarda "Ağabâlî", "Agabalı", "Akabâlî", "Aka Bâlî", "Aka Bâlî", "Ağa Balım", "Mîr Bâlî", "Mîr Bâlim", "Mîr Balım" gibi imla şekillerinde çıktığını söyleyen Afina Barmanbay, bu konu ile ilgili makalesinde "Akabâlî" imla şeklini kullanmıştır. Bk. Afina Barmanbay, "Sarı Âşık ve Mîr Seyyid Akabâlî Nesli", *Türkiyat Mecmuası* 27/1, (2017), 33-45.

9 Mîrzâde Seyyid Mustafa Fahreddin Akabâlî, *Anka-yı Kaf-ı Lahut Kelim-i Sina-yı Ceberut: Ali Göründü Gözüme*, Haz. M. Bahaeddin Doğramacı, Gaye Yeşiltepe, İstanbul: Seçil Ofset, 2012; Eseri yayına hazırlayan M. Bahaeddin Doğramacı şeklinde geçse de yayına hazırlayanın diğer eserleri ve literatürde Baha Doğramacı olarak geçmektedir. Bundan dolayı yukarıda Baha Doğramacı şeklinde yazılmıştır. Bkz. Osman Kemali Efendi, *Divan-ı Kemali'den Aşk Sızıntıları*, Topl. Baha Doğramacı, (İstanbul: İstanbul Sinan Matbaası, 1957); Baha Doğramacı, *Niyazi-yi Mısri Hayatı ve Eserleri*, (Ankara: Kadioğlu Matbaası, 1988).

Fatih Millet Kütüphanesi'nde görev yapmıştır. 2 Kasım 1968'de kütüphanedeki vazifesinden ayrılarak Aksaray'daki evinde inzivaya çekilmiş, ziyaretine gelenlere ilmi ve manevi sohbetleri ile feyz vermiştir. Dört ay kadar süren bir hastalığı müteakip, 17 Ramazan 1392/ 25 Ekim 1972 Çarşamba günü saat 16:00'da vefat etmiş, 19 Ramazan 1392-27 Ekim 1972 Aksaray Valide Sultan Camii'nde kılınan Cuma namazı sonrasında Edirnekapı mezarlığındaki aile kabristanına defnedilmiştir. Kabri başında birçok âlim ve Şehremîni civarındaki İnâdiye Dergâhı son postnişini Sa'dî Şeyh Râşid Efendi gibi meşayihden zevat hazır bulunmuştur.

Mezar kitabesine kendisinin ölüm hakkında söylediği şu şiir yazılmıştır:

Siliniirse içinde hiss-i işrâk
Belirir kalbinde sırr-ı idrâk

Bu sırr eder seni mutlak peyveste
Râh-ı hakikate âheste beste

Tâ ki rûhun âkıbet olur pür-nûr
Hakîkati ilimde eyler zuhûr

Ölümdür bil hakîkî hayâtın
Vesilesi budur bütün necâtın

Çıkar ise ten perdesi aradan
Hüviyyetle zâhir olur Yaradan

Üç lisana da vâkıf olan Akabâlî'nin az konuşup öz söylediği, kuvvetli bir münekkid ve muhakkik olduğu, meclisine gelen kişilerin seviyesine göre hitap ettiği nakledilmektedir.¹⁰

Eserleri:

- 1- *Semere-i İlhâm*: 1330 tarihinde Amasya'da basılmıştır.
- 2- *Ferezdak'ın İmam Zeyne'l-Âbidîn Hakkında İrad Ettiği Kasîdenin Tercemesi*: Şair Ferezdak'ın İmam Zeyne'l-Âbidîn'i övdüğü kasidesinin tercümesi olan bu eser basılmamıştır.
- 3- *Seyyid Mîr Hamza Nigârî Hazretleri'nin Farsça Divanı'nın Terceme ve Şerhi*: 495 sayfalık bu eser basılmamıştır.
- 4- *Veysel Karânî*: Feridüddin Attar'ın Tezkiretü'l-Evliyâ adlı isimli eserinden tercüme edilen 2 formalık eserin 1958 tarihinde Mehmed Yavru Bey namına basılmıştır.¹¹

10 Mîrzâde Seyyid Mustafa Fahreddin Akabâlî, *Anka-yı Kaf-ı Lahut Kelim-i Sina-yı Ceberut: Ali Göründü Gözüme*, 15-16

11 Baha Doğramacı, bu bilgileri aktarsa da kütüphanelerde bu isim ve müellif adı ile ilgili esere ulaşamamıştır.

- 5- *Hümâ-yı Arş*: Seyyid Mir Hamza Nigârî Hazretleri'nin hayatından ve irşadı hususunda tuttuğu yoldan bahseden 780 sayfalık bir eserdir. Eser, ilk önce makale olarak ilim âlemine tanıtılmış ve daha sonra da kitap olarak yayınlanmıştır.¹²
- 6- *Rehber-i İrfân veya Defîne-i Hikmet*: 7 büyük cilt olan bu eser kitabiyata aittir ve basılmamıştır.
- 7- *Menâkıb-ı Hâce Bahaeddin Efendi*: Kendi hocasının menâkıbından bahseden bu eser 238 sayfadır ve basılmamıştır.
- 8- *El-fikrû'l-İstiklal limen Yuhibbi'l-Âl*: Sivaslı Şeyh Feyzullah'ın Muaviye bin Ebi Süfyân'ı medh eden eserine reddiye olarak hazırlanmış ancak basılmamıştır.
- 9- *Din Simsarları*: 586 sayfalık bu eserin içeriği hakkında bir bilgi olmadığı gibi basılmamıştır.
- 10- *Fazlullâh-ı Hurûfî*: Üzerine pek çok tartışma olan Fazlullah Hurûfî'nin hayatı ve menâkıbından bahseden ve aleyhine sözleri cerh eden bir eserdir. Basılmamıştır.
- 11- *Hz. Ömer Diyor ki*: Müellifin hayatta iken bastırıldığı tek kitabıdır.¹³
- 12- *Anka-yı Kaf-ı Lahut Kelim-i Sina-yı Ceberut: Ali Göründü Gözüme*: Müellifin son eseri olan bu çalışma Baha Doğramacı tarafından yayına hazırlanmıştır.

Bu eserlerin haricinde müellifin *Azerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi*'nde neşrettiği makaleler bulunmaktadır.

Çanakkale cephesine gitmeden 4 ay kadar önce evliliğinden bir kız evladı olmuş, fakat kısa süre sonra eşi ile kızı da vefat etmiştir. Daha sonraki evliliğinden olan Seniha adlı kız evladı da tutulduğu hastalık neticesinde 13 yaşında vefat etmiştir.¹⁴

Mektubun Metni ve Özellikleri

Osmanlı Türkçesi rika yazı ile kaleme alınan bu mektup, dosya kâğıdına yazılmış 5 sayfa tutarındadır. Mektup, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Ahmet Caferoğlu Arşivi Koli 1'de yer almaktadır. Bu mektup günümüz yazımına yakın şekilde transkripte edilmiştir.

12 Mehmet Rıhtım, "Fahreddin Ağabali'nin "Huma-yı Arş" Adlı Eserinde Mir Hamza Nigârî ile Alakalı Bilgi ve Belgeler" *I. Uluslararası Hamza Nigârî Sempozyumu*, (Kars: Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2013) 167-174; Mirzâde Mustafa Fahreddin Ağabali, *Huma-yı Arş Karabağlı Şeyh Mir Hamza Nigârî'nin Menakıbnamesi*, Haz. Mehmet Rıhtım, (Kars: Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2015); Bu eserin Süleymaniye Kütüphanesi Mikrofilm 3683 numarada kayıtlı eksik bir fotokopisi bulunmaktadır.

13 Mustafa Fahreddin Akabali, *Hazreti Ömer Diyor ki*, (Ankara: Türkiye Matbaacılık ve Gazetecilik A. Ş., 1953).

14 Mirzâde Seyyid Mustafa Fahreddin Akabâli, *Anka-yı Kaf-ı Lahut Kelim-i Sina-yı Ceberut: Ali Göründü Gözüme*, 15-16; Mehmet Rıhtım, *Huma-yı Arş Karabağlı Şeyh Mir Hamza Nigârî'nin Menakıbnamesi*, 16-18.

2. Mîrzâde Mustafa Fahreddin Akabâlî'nin Ahmet Caferoğlu'na Gönderdiği Mektubun Metni

“Amasya
18/ 11/ 1933

Muhterem Efendim

(Acem zinde kerdem be-dîn pârsi)¹⁵ diyen Firdevsî ile sizi râz-âşinâ buluyorum. Buluyorum da seviniyorum. Çünkü: Azerbeycân'ın nevmîd ve me'yûs evlâdına kaleminizle irfânınızla bir zindelik bahşediyorsunuz. Bu günün yarının evlâdı sizinle ne kadar iftihâr etse azdır. Mâmâfih bendenize lutf buyrulan Sirâcî,¹⁶ Melek Bey Avcı,¹⁷ İstiklal Mücâhidi¹⁸ nâm-ı eser-i âfleri pek büyük minnetdârlığı tevliid etmiştir. Arz-ı şükran eylerim.

Vâkîâ hîn-i tab' u istinsâhta ufak tefek noksânlar, yanlışlar görülmüş ise de pek değersizdir.

Bu ciheti gelecek arzaya terk ederek şimdilik Nigârî-zâde Sirâcî ile Erzurumlu Osmân Sirâceddîn'in şiirlerinde karıştırılmış olan husûsâta âid Sirâcî nâmındaki eserin 23'üncü sahîfesinin 2'inci fıkrasında bahsedinen mütâla'aya aid bazı cihetleri arz edeceğim.

İleride ahlâfın da tereddüdünü dâî olacağı bedihî bulunan bu esrâr perdesini bugün kaldırmak zarûreti kendiliğinden doğmuş oluyor. Onun için bu karışıklığın müsebbibi, menşe'î, sù'ret-i vukû'unun neden ileri geldiği ber-vech-i zîr bast u tafsîl edilmiştir.

Osmân Sirâceddîn Efendi kimdir?

An-asıl Erzurumlu olan bu zâtın asıl ismi “Osmân Nûrî”dir. Mîr Hacı Hamza Efendi'nin cihân-şumûl şöhretini duyan bu adam, Mîr-i müşarünileyhin Merzifon'da bulunduğu 1298 senesinde yanına gelmiştir. Burada iyice bir zamân kaldıktan sonra güyâ teyemmünen ve teberrüken “Nûrî” ismini kaldırarak “Osman Sirâceddîn” demişti. (Kaldığı müddet bir sene) çok teessüfle şâyân-ı kayd u tezkârdır ki bunu kendisi için bir zemîn-i istikbâl yapmaya çalışmış kısmen bu ümniyyesinde muvaffakiyet hâsıl olmakla beraber kısmen de kendisinin husûsî vaziyetlerini ihlâl edecek harekâtın hudûsuna sâik olmuştur.

İstikbâl-i ümniyyesi: Mîr Nigârî'nin vefâtından sonra hikâye etmiştir. Türbe yapılırken geldiğinde güyâ Mîr Nigârî Hazretleri buna iltifât etmişler imiş. Kendi oğlu yerine kabul etmişler ve bu yüzden de emre imtisalen Sirâcî tahallus etmiş imiş. Yalancının mumu yatsıya kadar yanar derler ki pek doğrudur. Mîr Nigârî'yi seven zâtın hepsi bu tasnî'atdan son derece

-
- 15 Besi renc bordem der in sâl-i si
Acem zinde kerdem bedîn pârsi
Çok sıkıntı çektim bu otuz yılda
Diriltim İranlıy ben bu Farsçayla. Bkz. Firdevsî, *Şehnâme*, çev. Necati Lugal, (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2009), 34.
- 16 Ahmet Caferoğlu, “Sirâcî”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl: 1, Sayı: 9, 193-197, İstanbul Burhaneddin Matbaası 1932.
- 17 Ahmet Caferoğlu'nun Azerbeycan Yurt Bilgisi dergisinde yayınladığı makalelerin isimleri. Bkz. Ahmet Caferoğlu, “XVII. Asır Azeri Şairi Melek Bey Avcı”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl: 1, Sayı: 2, 3-16, (İstanbul: İstanbul Burhaneddin Matbaası 1933); “XVII. Asır Azeri Şairi Melek Bey Avcı”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl: 2, Sayı: 15, 114-121, (İstanbul: İstanbul Burhaneddin Matbaası 1933).
- 18 Ahmet Caferoğlu'nun “Azeri Edebiyatında İstiklal Mücadelesi İzleri I” makalesi kastedilmiştir.

dilgîr olmuş ve kendine hitâben “Osmân” namını bırakarak yalnız “Molla Nuri” demekle iktifa etmişlerdir.

Mîr Nigârî'nin muhiblerinden hiçbir kimse buna yüz vermemiş. İstanbul'a gitmiş, orada kendinin zâde-i tab'ı olduğunu iddiâ ettiği “Mecmua-ı Hayâl-i Bâl” ile Mîr Nigârî'nin “Nigâr-nâme'sini” tab' ettirmiş tekrâr Amasya'ya matbû' âsârı müstashiben avdet etmiştir.

Nigârî-nâme'nin tab'ından çok mütehasıs olunacağını zan etmişse de bu zannı da yine akîm kalmıştır. Buna da sebep “Nigârî-nâme”de yaptığı tahrifâtır. Kendi aklına mülâyim gelemeyen elfâz u terâkibi, hattâ cümleleri değiştirmek gibi bir cü'ret-i câhilâne yapmıştır. (Numûneleri aşağıda zikredilecektir.)

Bu cü'ret-i câhilânesine bir de sahtekârlık karıştırmış, güyâ bu eserde Mîr Nigârî kendi vefâtını haber vermişcesine şiir yayarak sokuşturmuş, bu gayret-i şeytân-pesendânesiyle derece-i merbûtiyetini anlatmak istememiştir. Bu tatsız, âdiyâne, âmiyâne hareketlerinden dilgîr olan Mîr Nigârî muhibleri yüzüne karşı lanet ve nefret etmişler, hatta مِنَ الَّذِينَ هَادُوا ayet-i celîlesinin mâsadakının zümresine dâhil olmuş sahtekâr, âdi bir herîfsin demişler. Bu hareketi yüzünden oynamak istediği rolün duçâr-ı akâmet olması Amasya'da tavattuna mâni' teşkil etmiş maskat-ı re'sine avdete mecbûr kalmıştır. Nigârî-nâme'nin rağbet görmemesi ve eserin yüzüne beraber red edilmesi cihetiyle de mâddeden mühim bir zarâra uğramıştır. Hayâl-i Bâl'e idhâl ettiği Sirâceddîn Efendi'nin gazeli yüzünden zâtın birisi yüzüne tükürmüştür. Kaş yapayım derken göz çıkararak bu adam, gayetle harîs, şöhret-perest, ser-güzeşt-cû, ilmen basit, ahlâken düşkün, ruhen mütereddîdir. Kıymet-i maddiye ve maneviyeden mahrûm olan bu bî-çârenin az çok varlığındaki mahrûmiyeti kendi ahlâkının tecelliyâtından münbâis bir mâhiyetin mahsûlüdür. Rind meşreb olamamış, dervîş-nihâdlığı becerememiş, feyz-i fitrîsini ser-güzeşt-cûluk, hodbînlik ile izmihlâle uğratmış olan ve bugün de sînelerde terk ettiği yadigârlarla mezârının içerisinde mahkûm-ı ebedî olmak vaziyetine düşen bu zât, sağlığında ihzâr u tenmiye ettiği tohumunun hayât-ı câvidânisinde idrâk ettiği nemâsıdır. Gerek Sirâceddîn Efendi'nin eşârından çaldığı, gerek Mîr Nigârî'nin lisânından uydurduğu cü'ret-i bî-edebânesi kendisinin tıynet-i asliyyesinin bir mizân-ı sahihü'l-ayarıdır. Bugün bu hakîkatleri arz ederken yüreğim sızlıyor. Çünkü şimdiki kadar -yani sizin bu küçük eserini ve bu fıkrayı gördüğüm zamâna kadar- ve ifşâ etmiş değildim. İsterdim ki mâzînin karanlıklarında nâbûd olan bu hakîkat -ilelebed hafâyâ-yı serâirde- olduğu gibi gizli kalsın. Fakat, sizin mütâla'anız ve yekdiğere olan iltibâs bu hakîkati söylemeğe vicdânen mecbûr etti. Hakîkati nazar-ı âtîfetinize arz ediyorum.

19 Metinde مِنَ الَّذِينَ يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ وَعَصَيْنَا وَاسْمَعْنَا غَيْرَ مُسْمَعٍ وَرَاعَيْنَا لِيَا بِالسَّبْتِهِمْ وَطَعْنَا فِي الدِّينِ وَلَوْ أَنَّهُمْ قَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا فِي الدِّينِ وَلَوْ أَنَّهُمْ قَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا وَاسْمَعْنَا وَأَنْظَرْنَا لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ وَأَقْوَمًا وَلَكِنْ لَعَنَهُمُ اللَّهُ بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا

Yahudilerden bir kısmı kelimelerin mânalarını çarpıtıyorlar. Dillerini eğip bükerek ve dine saldıracak “işittik ve karşı geldik; dinle, dinlemez olası, râinâ” diyorlar. Eğer onlar “Dinledik ve itaat ettik, dinle ve bizi gözet” deselerdi şüphesiz kendileri için daha hayırlı ve daha doğru olacaktı; fakat inkârları sebebiyle Allah onları lânetlemiştir. Artık pek az inanırlar. Nisa Suresi 46.

Lütfen -meseleyi açıkça teşrih edip ahlâkın vicdanlarında da husûle gelecek tereddütlerin izâlesi için diğer bir eserinizde zeyl-i malûmât kabilinden- der-miyân buyrulmasını ricâ ve sonsuz hürmet ve minnetlerimi sunarım efendim.

Amasya'nın Mehmet Paşa Mahallesi'nden
Mîrzâde Mustafâ

Nigâr-nâme'deki tahrifattan bir numune:

Osmân Nûrî'nin bastırıldığı Nigâr-nâme'nin en son sahifesi olan 330. sahifesinde 12. beyt:
El-hamd tamâm olup kitâbım
Bin üç yüz iki ve dört hesabım
Mîr-Nigârî'nin kendi el yazısındaki Nigâr-nâme'de aynı beyt:
El-hamd tamâm olup kitâbet
Bin üç yüz ikide buldı gâyet
Avâm-firîb olan bu zâtın tahrifâtından hâsıl olan netice:

Mîr-Nigârî 1304'te vefât etmiştir. Ve “dört hesabım” sözünü güyâ kendisi kable'l-vukû vefâtına imâen söylemiş bulunuyor. İşte bu adam, yalnız bu sahifede (330) Mîr-i müşarünileyhin asl-ı kelâmlarına 2 yerde kalem karıştırmıştır. Bu eserin diğer kısmı buna kıyâs edilsin. Bereket versin ki el yazısı nüshaları pek müteaddid olduğundan aslı tamâmıyla muhafaza edilebilmiştir.

İşte Sirâceddîn Efendî'nin gazelinden çalarak kendi nâmına izafetle neşr ettiği (Abîr u itr) ve (Yan ey gönül esâs arâzi ber-âbdır) gazelleri de mümaileyhin bu gibi hareketlerinden birisidir. Hattâ bu hususta o kadar beceriksizcesine etmiştir ki: Sirâc Efendî'nin gazelinden çaldığı eşârın birisi Sa'dî tarafından tahmis edilmiştir. Bu adam, Mîr-Nigârî'nin yanına 1297'de gelmiş, Sa'dî ise 1295'de Mîr-Nigârî'nin yanından ayrılarak Rusya'ya avdet etmiştir. Her ikisi zamânen olsun yekdiğeriyle buluşmuş olsalardı şimdi bu hakîkati bütün çıplaklığıyla göstermek pek müşkil olacaktı. Binaenaleyh bendeniz bu işin iç yüzünü bilmemiş olsa idim bile bu tahmise nazaran istidlâl tariki müdakkikler için her zaman açık bulunacaktı. Hiç şüphe yok ki müşikâfene tedkik neticesinde hakikat bütün varlığıyla tebâruz edecekti. Bunlara da hâcet kalmazdı ya... Çünkü kendisinin zâde-i tab'ı olan eşârındaki bürûdet u yubûset-i tab'iyesi ufak bir ta'mîk-i fikrle kendi sözleriyle diğer yerlerden intihâl ettiği sözleri ayırmaya pek müsâiddir.

Misâl olarak irâd edilen deliller hakikati tebyîne kâfi geleceğinden tekrâr arz-ı hürmetle bahse hâtime veriyorum efendim.”

3. Akabâlî'nin İddiaları

Mîrzâde Mustafa Fahreddin Akabâlî yazdığı mektupta ilk önce Ahmet Caferoğlu'nun yaptığı çalışmayı takdir etmiş, lakin sehven yapılan harf hataları ve bazı eksiklikler olduğunu, bunların pek fazla önemli olmadığını da dile getirmiştir. Nitekim kendisinin hazırlamış olduğu

Hümâ-yı Arş adlı eserde “Sirâceddîn Efendi’nin Şiirleri” başlıklı bölümde Ahmet Caferoğlu’nun neşrettiği 14 şiir dışında 10’dan fazla manzume bulunmakta ve ayrıca aynı şiirlerde de fazla beyitler olduğu görülmektedir. Nitekim Karabağlı Sa’di’nin Sirâcî ile müşterek yazdığı manzumelerde yer almaktadır.²⁰

Mîrzâde Mustafa Fahreddin Akabâli’nin en büyük eleştirisi Erzurumlu Osmân Sirâceddîn’in yapmış olduğu faaliyetler hakkındadır. Bir nevi divançe olarak nitelendirilebilecek olan *Mecmûa-yı Hayâl-i Bâl* adlı eserinde Osmân Sirâceddîn, Nigârî-zâde Sirâceddîn Efendi’nin manzumelerini kendisine mâl ettiğini söylemektedir. Mektupta ilk mısrasını belirttiği ve Ahmet Caferoğlu tarafından da yayınlanan şiirleri,²¹ Osmân Sirâceddîn *Mecmua-yı Hayâl-i Bâl* adlı eserindeki hâli ile karşılaştırmalı olarak şöyledir:

Nigârî-zâde Sirâceddîn	Osmân Sirâceddîn
Makâmım ey gözüm sahrâ-yı hayret Mekânım âlem-i bâlâ-yı hayret	Mekânım ey sanem sahrâ-yı hayret Makâmım âlem-i bâlâ-yı hayret
Getürme sâgarı ser-şâr sâkî Beni mest eyledi sahbâ-yı hayret	Getürme sâgar ser-şâr sâkî Beni mest eyledi sahbâ-yı hayret
Dilim mahrûk-ı nâr-ı firkat-ı yâr Tenim müstağrak-ı deryâ-yı hayret	Dilim mahrûk-ı nâr-ı firkat-ı yâr Tenim müstağrak-ı deryâ-yı hayret
Tahayyürle cihândan fâriğ oldum Büküldi kâmetim çün yây-yı hayret	Hayâl-i çeşm-i hayrânın gözünde Döner gûyâ gözüm minâ-yı hayret
Hayâl-i çeşm cüdâ tek gözünde Gezer gûyâ gözüm minâ-yı hayret	Tahayyürle zebânım söylemez hiç Vücûdum ses virür çün nây-yı (hayret)
Ne İskender bilir ne Keykubâdı Olan Dârât-ile Dârâ-yı hayret	Ne İskender bilir ne Keykubâdı Olan Dârât-ile Dârâ-yı hayret
İlâhî eyle tevfikin resîde Sirâcî oldı çün rüsyâ-yı hayret ²²	Hüdâyâ eyle tevfikin resîde Sirâcî oldı çün rüsyâ-yı (hayret)
	Virür ders-i cunûnî çeşm-i Leylâ Ne çâre eylesün mollâ-yı hayret
	Sirâca iltihakım âteşimdir İşim pervânenin sevdâ-yı hayret ²³

20 Sa’di ve divanındaki Sirâcî ile yazdığı müşterek şiirler için bk. Ali Bal, *Sadi Karabâğî Hayatı, Edebî Kişiliği Dîvânı ve İncelemesi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi (Basılmamış) Yüksek Lisans Tezi, (Afyon 2012).

21 Ahmet Caferoğlu, *XIX. Asır Azeri Şairi Sirâcî*, (İstanbul: İstanbul Burhaneddin Matbaası, 1932).

22 Ahmet Caferoğlu, *XIX. Asır Azeri Şairi Sirâcî*, 12.

23 Osman Siraceddin, *Mecmua-yı Hayâl-i Bâl*, (Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1305), 4.

Abîr u itr ü müşk ü sünbül reyhân u şebbüyü Tahayyür bahrine müstağrak etmiş kâkülün büyü	Abîr u itr ü müşk ü sünbül reyhân u şebbüyü Tahayyür bahrine müstağrak etmiş kâkülün büyü
Eğerkin sebze-i hattına başın müşk-i âhûyü Gözi sayyâdı dâm-ı zülfe sayd eyler ol âhûyü	Kurup sayyâd-ı çeşmi dâm-i zülfe dâne-i hâli Nece yâhû tek etmem nâle-i yâhûyü yâhûyü
Görende nevk-i zülfün halkalanmış güşe-i lebde Sanuram ki içer şehmâr-ı teşne çeşmeden suyu	Gözün derdi tenim ayne'l-yakîn öyle nahîf etmiş Terâzûnun gözüne koysalar eğmez terâzûyü
Halâs olmam kemend-i turre-i yâre giriftârem Zaîfem ol kadar kim kudretim yokdur kıram mûyü	Eğerkin sebze-i hattına başın müşk-i âhûyü Gözi sayyâdı dâm-ı zülfe sayd eyler ol âhûyü
Sanemler secdesinden çoh da kılma men' ey sûfi Edersen sende görseñ secde ol mihrâb-ı ebrûyü	Görende nevk-i zülfün hakkalanmış güşe-i lebde Sanuram ki içer şehmâr-ı teşne çeşmeden suyu
Gözün derdi tenim ayne'l-yakîn öyle zaîf etmiş Terâzûnun gözüne koysalar eğmez terâzûyü	Sanemler secdesi-çün çok da kılma tan' ey sûfi Edersen sende secde görseñ ol mihrâb-ı ebrûyü
Dedi gözgüde aksim görmezem hiç ol peri-peyker Dedim ki ey gözüm göstermez elbet güzgü güzgüyü	Halas olmam kemend-i turre-i yâre giriftârem Zaîfem ol kadar kim kudretim yokdur kıram mûyü
Kurup sayyâd-ı çeşmi dâm-i zülfi dâne-i hâli Nece yâhû tek etmem nâle-i yâhûyü yâhûyü	Sirâcî geceler yandım yakıldım şem-i hasretten Getürdüğüñce hayâle ol hilâl ebrûyü meh rûyü ²⁵
Sirâcî geceler yandım yakıldım şem-i hasretten Getürdüğüñce hayâle ol hilâl-ebrûyü meh rûyü ²⁴	

Görüldüğü gibi birkaç beyit farklılığı ile manzumeler neredeyse birebir aynıdır.

Ahmet Caferoğlu'nun neşrettiği çalışmada olmayan Akabâlî'nin *Hümâ-yı Arş* adlı eserinde aldığı ve muhtemelen Caferoğlu'nun görmediği için mektubunda zikretmediği başka bir manzume de Osmân Sirâceddîn'in eserinde göze çarpmaktadır.

24 Ahmet Caferoğlu, *XIX. Asır Azeri Şairi Sirâcî*, 11.

25 Osman Sirâceddîn, *Mecmua-yı Hayâl-i Bâl*, 40.

Nigârî-zâde Sirâceddîn	Osmân Sirâceddîn
<p>Kays tek rüsvâ-yı devrân olduğum yetmez mi yâr Cevrden çâk-ı giribân olduğum yetmez mi yâr Bu belâ bezminde bî-cân olduğum yetmez mi yâr Bülbül-âsâ zâr u giryân olduğum yetmez mi yâr Gülşen-i firkatde nâlân olduğum yetmez mi yâr</p>	<p>Kays tek rüsvâ-yı devrân olduğum yetmez mi yâr Cevrden çâk-ı giribân olduğum yetmez mi yâr Böyle efkâr-ile bî-cân olduğum yetmez mi yâr Bülbül-âsâ zâr u giryân olduğum yetmez mi yâr Gülşen-i firkatde nâlân olduğum yetmez mi yâr</p>
<p>Ey güzel geçdikçe küyumdan beni manzûr kıl Büse-yi la'l-i lebinle âşıkı mecbûr kıl İftirâkıdan harâb olmuş dilim ma'mûr kıl Vuslatın cem'iyet-ile hâtırım mesrûr kıl Deşt-i firkatde perîşân olduğum yetmez mi yâr</p>	<p>Şöyle rişte tek sevdâ-yı zülfünden tenim Tâb kılmaz çekmeğe yâr hayâlin gerdenim Ya neden bir vasl-ile şâd etmesin gönlüm benim Bunca yıllardır ki sahrâ-yı firâkın meskenim Vâlih-i vâdî-i hicrân olduğum yetmez mi yâr</p>
<p>Âşinâ-yı mihnetim benden götür el ey tabîb Gam değil vaslından olsam tâ ölünce bî-nasîb Söyleyim bir söz hekimâne ger olmaz mı acîb İyd-ı edhâda olur akreb sana akrep rakîb Ben garîb olmam ki kurban olduğum yetmez mi yâr</p>	<p>Âşinâ-yı mihnetim benden elin çek ey tabîb Gam değil vaslından olsam tâ ölünce bî-nasîb Söyleyim bir söz hekimâne ger olmazsa acîb İyd-ı edhâda olur akreb sana 'akrep rakîb Ben garîb olmam ki kurban olduğum yetmez mi yâr</p>
<p>Sormadın bir gün beni her günde efgânım görüp Sunmadın bir kâse su bağırmıda atşânım görüp Salmadın bir sâyê baş üzre yanar cânım görüp Kılmadın bir dem terahhum çeşm-i giryânım görüp Âteş-i aşkınla sûzân olduğum yetmez mi yâr</p>	<p>Ey güzel geçdikçe küyumdan beni manzûr kıl Büse-yi la'l-i lebinle âşıkı mecbûr kıl İftirâkıdan harâb olmuş dilim ma'mûr kıl Vuslatın cem'iyet-ile hâtırım mesrûr kıl Deşt-i firkatde perîşân olduğum yetmez mi yâr</p>
<p>Kılmayım bir gün şikâyet hicr-ile âzâr iken Etmedim minnet tabîb-i aşka ben bîmâr iken Vuslatın bezmine şâyân-intizâr iken Âşıkâ sabr u tahammül müşkül u duşvâr iken Bunca yıllar ser-gerdân olduğum yetmez mi yâr</p>	<p>Virmedim ağıyara esrâr-ı lebin nâçâr iken Kılmadım bir gün şikâyet hecr-ile âzâr iken Etmedim minnet tabîb-i aşka ben bîmâr iken Âşıkâ sabr u tahammül müşkül u duşvâr iken Bunca demler sabra sâmân olduğum yetmez mi yâr</p>
<p>Sevdi ey dilber seni bin şevkle cân-fikâr Hüsn-i dil-ârâ-yı gülgün anı kıldı şikâr Eyleyim zârî-derûnum işte cevri ü âşikâr İftirâkın nârına yandım Sirâcî tek Nigâr Bilse bir şem-i şebîstân olduğum yetmez mi yâr²⁶</p>	<p>Sormadın bir gün beni her günde efgânım görüp Salmadın bir sâyê baş üzre yanar cânım görüp Sunmadın bir kâse su bağırmıda atşânım görüp Kılmadın bir dem terahhum çeşm-i giryânım görüp Âteş-i hicrinle sûzân olduğum yetmez mi yâr</p>
<p>Sevdi ey dilber seni bin şevkle cân-fikâr Hüsn-i dil-ârâ-yı rûyun anı kıldı şikâr Eyleyim zâr-ı derûnum ehl-i derde âşikâr İftirâkın nârine yandım Sirâcî tek Nigâr Böyle bir şem-i şebîstân olduğum yetmez mi yâr²⁷</p>	<p>Sevdi ey dilber seni bin şevkle cân-fikâr Hüsn-i dil-ârâ-yı rûyun anı kıldı şikâr Eyleyim zâr-ı derûnum ehl-i derde âşikâr İftirâkın nârine yandım Sirâcî tek Nigâr Böyle bir şem-i şebîstân olduğum yetmez mi yâr²⁷</p>

26 Akabâli, *Hümâ-yı Arş*, 133.

27 Osman Siraceddin, *Mecmua-yı Hayâl-i Bâl*, 13-14.

Nigârî-zâde Sirâceddîn	Osmân Sirâceddîn
Kays tek rüsvâ-yı devrân olduğum yetmez mi yâr Cevrden çâk-ı giribân olduğum yetmez mi yâr Bu belâ bezminde bî-cân olduğum yetmez mi yâr Bülbül-âsâ zâr u giryân olduğum yetmez mi yâr Gülşen-i firkatde nâlân olduğum yetmez mi yâr	Kays tek rüsvâ-yı devrân olduğum yetmez mi yâr Cevrden çâk-ı giribân olduğum yetmez mi yâr Böyle efkâr-ile bî-cân olduğum yetmez mi yâr Bülbül-âsâ zâr u giryân olduğum yetmez mi yâr Gülşen-i firkatde nâlân olduğum yetmez mi yâr
Ey güzel geçdikçe küyumdan beni manzûr kıl Büse-yi la'l-i lebinle âşıkı mecbûr kıl İftirâkıdan harâb olmuş dilim ma'mûr kıl Vuslatın cem'iyet-ile hâtırım mesrûr kıl Deşt-i firkatde perîşân olduğum yetmez mi yâr	Şöyle rişte tek sevdâ-yı zülfünden tenim Tâb kılmaz çekmeğe yâr hayâlin gerdenim Ya neden bir vasl-ile şâd etmesin gönlüm benim Bunca yıllardır ki sahrâ-yı firâkın meskenim Vâlih-i vâdî-i hicrân olduğum yetmez mi yâr
Âşinâ-yı mihnetim benden götür el ey tabîb Gam değil vaslından olsam tâ ölünce bî-nasîb Söyleyim bir söz hekimâne ger olmaz mı acîb İyd-ı edhâda olur akreb sana akrep rakîb Ben garîb olmam ki kurban olduğum yetmez mi yâr	Âşinâ-yı mihnetim benden elin çek ey tabîb Gam değil vaslından olsam tâ ölünce bî-nasîb Söyleyim bir söz hekimâne ger olmazsa acîb İyd-ı edhâda olur akreb sana 'akrep rakîb Ben garîb olmam ki kurban olduğum yetmez mi yâr
Sormadın bir gün beni her günde efgânım görüp Sunmadın bir kâse su bağırmıda atşânım görüp Salmadın bir sâye baş üzre yanar cânım görüp Kılmadın bir dem terahhum çeşm-i giryânım görüp Âteş-i aşkınla süzân olduğum yetmez mi yâr	Ey güzel geçdikçe küyumdan beni manzûr kıl Büse-yi la'l-i lebinle âşıkı mecbûr kıl İftirâkıdan harâb olmuş dilim ma'mûr kıl Vuslatın cem'iyet-ile hâtırım mesrûr kıl Deşt-i firkatde perîşân olduğum yetmez mi yâr
Kılmayım bir gün şikâyet hicr-ile âzâr iken Etmedim minnet tabîb-i aşka ben bîmâr iken Vuslatın bezmine şâyân-intizâr iken Âşıkâ sabr u tahammül müşkül u duşvâr iken Bunca yıllar ser-gerdân olduğum yetmez mi yâr	Virmedim ağıyara esrâr-ı lebin nâçâr iken Kılmadım bir gün şikâyet hecr-ile âzâr iken Etmedim minnet tabîb-i aşka ben bîmâr iken Âşıkâ sabr u tahammül müşkül u duşvâr iken Bunca demler sabra sâmân olduğum yetmez mi yâr
Sevdi ey dilber seni bin şevkle cân-fikâr Hüsn-i dil-ârâ-yı gülgün anı kıldı şikâr Eyleyim zârı-derûnum işte cevri ü âşikâr İftirâkın nârına yandım Sirâcî tek Nigâr Bilse bir şem-i şebîstân olduğum yetmez mi yâr ²⁸	Sormadın bir gün beni her günde efgânım görüp Salmadın bir sâye baş üzre yanar cânım görüp Sunmadın bir kâse su bağırmıda atşânım görüp Kılmadın bir dem terahhum çeşm-i giryânım görüp Âteş-i hicrinle süzân olduğum yetmez mi yâr
	Sevdi ey dilber seni bin şevkle cân-fikâr Hüsn-i dil-ârâ-yı rûyun anı kıldı şikâr Eyleyim zâr-ı derûnum ehl-i derde âşikâr İftirâkın nârine yandım Sirâcî tek Nigâr Böyle bir şem-i şebîstân olduğum yetmez mi yâr ²⁹

Mektupta Akabâlî'nin ilk mısrasını “Yan ey gönül esâs-ı arâzi ber-âbdır” şeklinde verdiği aşağıdaki gazelin *Mecmua-yı Hayâl-i Bâl*'de geçtiğini göremedik.

Yan ey gönül esâs-ı arâzi ber-âbdır
Bu kubbe-i sipîhr ana bir habâbdır

28 Akabâlî, *Hümâ-yı Arş*, 133.

29 Osman Siraceddin, *Mecmua-yı Hayâl-i Bâl*, 13-14.

Ol şey ki düşdi âb-ı habâbın miyânına
Bâr-i havâdis ile ol elbet harâbdır

Birdür habâb çarh-ı hulûlü hudûsda
Her çend deseler de çarh nüh kıbâbdır?³⁰

Bir cism kim anâsır oluptur turâb gibi
Âhirde hâb-gâhı yakînen turâbdır

Her şâhzâde düşkün oluptur gedâ gibi
Her bir gedâ berâber-i Efrâsyâb'dır

Pes çeşmini küşâde kıl eyle cihâne seyr
Bu ne şarâb şarâbdır bu ne hâbdır

Etmez Sirâcî çûn ü çirâdan mebâhisi
Bakmaz sarây-ı sûrete hâne harâbdır³¹

Mîrzâde Mustafa Fahreddin Akabâli'nin mektubunda zikrettiği ikinci iddia ise Osmân Sirâceddîn'in *Nigâr-nâme*'de yapmış olduğu tahrifattır. Mektubunda belirttiği gibi Osmân Sirâceddîn'in bastırıldığı *Nigâr-nâme*'nin en son 330. sayfasındaki 12. beyit:

El-hamd tamâm olup kitâbım
Bin üç yüz iki ve dört hesabım³²
şeklinde geçmektedir. Eserin el yazma nüshasında aynı beyit şu şekilde geçmektedir:
El-hamd tamâm olup kitâbet
Bin üç yüz ikide buldı gâyet³³

4. Akabâli'nin İddialarının Değerlendirilmesi

Sa'dî Karabâği ile Sirâcî'nin müşretek söylediği manzumeler Sâdî Karabâği'nin dîvânında yer almaktadır.³⁴ Bu dîvân 1885 yılında istinsah edildiğine göre³⁵ ve *Mecmua-ı Hayâl-i Bâl*'in 1905 yılında basıldığını düşünecek olursak Akabâli'nin iddia ettiği gibi Osman Sirâceddîn Nigârî-zâde Sirâcî'nin şiirlerini kendisine mâl ettiği iddiası doğrudur. Nitekim buna başka bir kanıt da;

30 Bu kelimeye Caferoğlu “?” işareti bırakmıştır. Bir yazmada gazeldeki bu kelime قباب “kıbâb” kubbeler şeklinde imla edilmiş olup gazel 9 beyittir. Bkz. Süleymaniye Kütüphanesi Süheyl Ünver Dosya 225/1-225/2.

31 Ahmet Caferoğlu, *XIX. Asır Azeri Şairi Sirâcî*, 12-13.

32 Seyyid Nigârî, *Nigâr-nâme*, (Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1305), 330.

33 Seyyid Nigârî, *Nigâr-nâme*, 06 Mil Yz A 4158 v. 136b; Bu eser hakkında yapılan tez çalışmasında da aynı beyit yazma nüshadaki gibi okunmuştur. Bkz. M. Mete Taşhova, *Mir Hamza Nigârî'nin Nigâr-nâme Mesnevisi*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi (Basılmamış) Yüksek Lisans Tezi, (Çanakkale 1999), 454.

34 Ali Bal, *Sadi Karabâği Hayatı, Edebi Kişiliği Dîvânı ve İncelemesi*, 207.

35 Sâdî Karabâği, *Dîvân*, 06 Mil Yz A 7134 115b; Ali Bal, *Sadi Karabâği Hayatı, Edebi Kişiliği Dîvânı ve İncelemesi*, 208.

Abîr u itr ü müşk ü sünbül reyhân u şebbûyı
Tahayyür bahrine müstağrak etmiş kâkülün bûyı
matlâi ile başlayan gazel hem Ahmet Caferoğlu'nun yayınında hem de bazı mecmualarda
Nigârî-zâde Sirâcî üzerine kayıtlıdır.³⁶

Mîrzâde Mustafa Fahreddin Akabâlî'nin mektubunda zikrettiği ikinci iddia olan Osmân Sirâceddîn'in bilerek *Nigâr-nâme*'de yapmış olduğu tahrifat da yazmalardaki farklılığa göre doğru olduğu görülmektedir. Kendi eseri olan *Mecmua-ı Hayâl-i Bâl* ile aynı yerde ve aynı tarihte basılan *Nigâr-nâme*'nin baskısındaki,

El-hamd tamâm olup kitâbım
Bin üç yüz iki ve dört hesabım³⁷
şeklinde geçen beyit, eserin el yazma nüshasında şu şekilde geçmektedir:
El-hamd tamâm olup kitâbet
Bin üç yüz ikide buldı gâyet³⁸
Bu da Akabâlî'nin iddialarında haklı olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Mîrzâde Mustafa Fahreddin Akabâlî, Mîr Seyyid Hamza Nigârî Efendi ile görüşmemiş olsa da hayatı Nigârî'nin muhibleri arasında geçmiş ve başta babası Seyyid Sadeddin Efendi olmak üzere hocası Muhammed Bahaeddin Efendi gibi kaynak kişilerden Nigârî hakkında anlatılanları dinleyerek büyümüştür. Bu açıdan Seyyid Nigârî başta olmak üzere Sirâceddîn Efendi'nin elinden çıkan yazma eserleri ve evrakları görmesi, onun söylediklerinin hiç de yabana atılmayacağını göstermektedir. Mektubunda iddia ettiği noktaları kendince ispat edici örnekler verse de elimizde bunları mukayese edecek yeteri kadar vesika olmadığından kesin bir yargıda bulunamıyoruz. Fakat eldeki verilerden yola çıkarak Mîrzâde Seyyid Mustafa Fahreddin Akabâlî'nin iddialarında haklı olduğunu söyleyebiliriz.

Osman Sirâceddîn belki de feyiz aldığı efendisinin eserini yazma halinde kalmaktan kurtarmak ve daha çok kişiye ulaştırmak için kendi eseri ile birlikte bastırması, farklı yazılan beyitte kendi elindeki nüshaya göre yazılmış olabilir. Fakat Nigârî-zâde Sirâcî'nin şiirlerini kendine mâl etmesine dikkat edecek olursak Osman Sirâceddîn kendi derûnunda saklı bir gaye için yapmış olduğu tahrifatını edebiyat tarihimize bir sorunun ortaya çıkmasına neden olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim bu olayları yazdığı eserden sonra tetkik eden Ahmet Caferoğlu da Mîrzâde Mustafa Fahreddin Akabâlî ile sonradan yakın bir dostluk kurmuş, onun verdiği bilgilere itibar ederek Azeri şairler hakkında makaleler talep etmiştir. Bu makaleleri de *Azerbeycan Yurt Bilgisi Dergisi*'nde ilk önce kendisi okuyup tashih ederek yayınlamıştır. Akabâlî, Ahmet Caferoğlu'dan mektubunda belirttiği gibi konu ile ilgili bir düzeltme veya sorunu “zeyl” yazmasını istese de

36 Süleymaniye Kütüphanesi Süheyl Ünver Dosya 225/1-225/2.

37 Seyyid Nigârî, *Nigâr-nâme*, (Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1305), 330.

38 Seyyid Nigârî, *Nigâr-nâme*, 06 Mil Yz A 4158 v. 136b.

yaptığımız araştırmaya göre Caferoğlu'nun böyle yayın yaptığına rastlayamadık. Muhtemelen herhangi bir tartışmaya girmek istemediğinden dolayı bu sorun arşivindeki bir mektupta sınırlı kalmıştır. Bu mektup ile birlikte Mîrzâde Seyyid Mustafa Fahreddin Akabâlî'den gelen muhtelif Azeri şairlerle alakalı mektuplar Ahmet Caferoğlu'nun İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde bulunan şahsi arşivi arasında yer almaktadır.

Mîrzâde Seyyid Mustafa Fahreddin Akabâlî'nin şahsi arşivinin gün yüzüne çıkması ve daha ayrıntılı araştırmalarla bu mevzunun aydınlanacağı ve kültür tarihimize bir katkı sağlayacağı muhakkaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Ağabali, Mîrzâde Mustafa Fahreddin. *Huma-yı Arş Karabağlı Şeyh Mîr Hamza Nigârî'nin Menakıbnamesi*. Haz. Mehmet Rıhtım, Kars: Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2015.
- Akabalı, Mustafa Fahreddin. *Hazreti Ömer Diyor ki*. Ankara: Türkiye Matbaacılık ve Gazetecilik A. Ş., 1953.
- Akabâlî, Mîrzâde Seyyid Mustafa Fahreddin. *Anka-yı Kaf-ı Lahut Kelim-i Sina-yı Ceberut: Ali Göründü Gözüme*. Haz. M. Bahaeddin Doğramacı, İstanbul: Gaye Yeşiltepe, Seçil Ofset 2012.
- Akabâlî, Mîrzâde Mustafa Fahreddin, *Huma-yı Arş*, Süleymaniye Kütüphanesi Mikrofilm 3683.
- Bal, Ali; “*Sadi Karabâğî Hayatı, Edebî Kişiliği Divânı ve İncelemesi*”. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Basılmamış) Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2012.
- Barkan, Ömer Lütfi. “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, (c. XIII, 1942), 56-79.
- Barmanbay, Afina. “Sarı Âşık ve Mîr Seyyid Akabâlî Nesli”, *Türkiyat Mecmuası* 27/1, (2017), 33-45,
- Bushkovitch, Paul. *Rusya'nın Kısa Tarihi*, çev. Mehmet Doğan, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Caferoğlu, Ahmet. “Azeri Edebiyatında İstiklal Mücadelesi İzleri I”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi* 1/9, 291-305, İstanbul Burhaneddin Matbaası 1932.
- Caferoğlu, Ahmet. “Azeri Edebiyatında İstiklal Mücadelesi İzleri II”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi* 1/10, 339-348, İstanbul Burhaneddin Matbaası 1932.
- Caferoğlu, Ahmet. “Azeri Edebiyatında İstiklal Mücadelesi İzleri III”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi* 1/11, 361-371, İstanbul Burhaneddin Matbaası 1932.
- Caferoğlu, Ahmet. “Azeri Edebiyatında İstiklal Mücadelesi İzleri IV”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi* 1/12, 426-434, İstanbul Burhaneddin Matbaası 1933.

- Caferoğlu, Ahmet. "XVII. Asır Azeri Şairi Melek Bey Avcı", *Azerbaycan Yurt Bilgisi* 1/15, 114-121, İstanbul Burhaneddin Matbaası 1933
- Caferoğlu, Ahmet. "Sirâci", *Azerbaycan Yurt Bilgisi* 1/9, 193-197, İstanbul Burhaneddin Matbaası 1933.
- Caferoğlu, Ahmet. "XVII. Asır Azeri Şairi Melek Bey Avcı", *Azerbaycan Yurt Bilgisi* 1/2, 3-16, İstanbul Burhaneddin Matbaası 1933.
- Caferoğlu, Ahmet. *XIX. Asır Azeri Şairi Sirâci*, İstanbul: İstanbul Burhaneddin Matbaası, 1932.
- Doğramacı, Baha. *Niyazi-yi Mısri Hayatı ve Eserleri*, Ankara: Kadioğlu Matbaası, 1988.
- Doğramacı, Baha. Osmân Kemali Efendi, *Divan-ı Kemali'den Aşk Sızıntıları*, Topl. Baha Doğramacı, İstanbul: İstanbul Sinan Matbaası, 1957.
- Firdevsî. *Şehnâme*, çev. Necati Lugal, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2009.
- Hosking, Geoffrey. *Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, çev. Kezban Acar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Kurat, Akdes Nimet. *Başlangıçtan 1917'ye Kadar Rusya Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1987.
- Osmân Siraceddin. *Mecmua-yı Hayâl-i Bâl*, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1305.
- Önal, Kamil. "Ahmet Caferoğlu'nun Eserleri", "Ahmet Caferoğlu'nun Çalışma Sahaları", *Doğumunun 120. Yılında Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu Hatıra Kitabı* içinde, edi. Fikret Turan, Özcan Tabaklar, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2019, 27-50; 94-136.
- Rıasanovsky; Nicholas V. - Stienberg, Mark D. *Rusya Tarihi*, çev. Figen Dereli, İstanbul: İnkılap Yayınevi, 2011.
- Rıhtım, Mehmet. "Fahreddin Ağabali'nin "Huma-yı Arş" Adlı Eserinde Mir Hamza Nigârî ile Alakalı Bilgi ve Belgeler" *I. Uluslararası Hamza Nigârî Sempozyumu*, Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2013, 167-174.
- Seyyid Nigârî, Nigâr-nâme, 06 Mil Yz A 4158 v. 136b.
- Seyyid Nigârî. *Nigâr-nâme*, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1305.
- Süleymaniye Kütüphanesi Süheyl Ünver Dosya 225/1-225/2.
- Taşhova, M. Mete. "Mir Hamza Nigârî'nin Nigâr-nâme Mesnevisi". Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 1999.

آما
۱۹۴۴ / ۱۱ / ۱۸

محترم انصاف
(عجم زنده کردم باین یاری) دینیه خردوی ایله سزی راز آسنا بولویورم .
بولویورم ده سونیورم . هیئتک : آذر باجانک نومید و ما یوس اولدونه
فانگیزه ، عفا کیزه بر (زنده دیک) جنبه ایچور کیز . بولونک ، باینک
اولدوی سزله قاراقچا ایسه آرد . معافیه بنده کیزه لطف بویورم
(سراجی ، سدیک بک آدجی ، استقلالی هدی) نام ارغلی بیک بویورم
سزانی تولی ایتمک . عرک کون ایتم .
دعا حیلیم و استعا حیده اذفایه ، تقی تقصا ندم ، یا کلمه کوزولمه ایتم ده
بیک ده گرزده . بویورم . سده ک عریضه ترک بیکه رک . سدیک (نظام
زار سراجی) ایتم (ارطوغ عثمان کراج الین) ک شکر زنده تار . سدیک
اولد . عفا کیزه عفا (سراجی) ناسیده ک اثرک (۴۴) نبی حیفه نیک (۴۴) نبی
حقه سده جت ایتم . عفا کیزه بعضی حیفه عرعه ایتم
ایتمه اظروفک ده زردی رای اولد . اولد . بویورم . بویورم . بویورم .
بویورم . بویورم . بویورم . بویورم . بویورم . بویورم . بویورم .
اولد ایتمه بویورم . بویورم . بویورم . بویورم . بویورم . بویورم .
سدیک بویورم . بویورم . بویورم . بویورم . بویورم . بویورم .
عثمان سراج الیه ایتم کیزه ؟
عفا کیزه اظروفک اولد . بویورم . بویورم . بویورم . بویورم . بویورم .
عفا کیزه ایتمک . بویورم . بویورم . بویورم . بویورم . بویورم .

Mîrzâde Mustafa Fahreddin Akabâlî'nin Mektubunun İlk Sayfası
İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Ahmet Caferoğlu Arşivi Koli 1

Kadı Burhaneddin Divanının İki Yeni Tıpkıbasımı Kadı Burhaneddin Ahmed, *Kadı Burhaneddin Divanı Yeni Tıpkıbasım*. Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, 2019; Kadı Burhaneddin Ahmed, *Kadı Burhaneddin Divanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020.

Ertuğrul ALEMDAR¹

¹Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ertuğrul Alemdar (Öğr. Gör.), İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, İstanbul, Türkiye
E-posta: ertugrulalemdar@istanbul.edu.tr ORCID: 0000-0002-4709-3545

Başvuru/Submitted: 29.11.2020 • **Revizyon Talebi/Revision Requested:** 01.12.2020 • **Son Revizyon/Last Revision Received:** 03.12.2020 •
Kabul/Accepted: 04.12.2020 • **Online Yayın/Published Online:** 20.12.2020

Atıf/Citation: Alemdar, Ertugrul. "Kadı Burhaneddin Divanı Yeni Tıpkıbasım," Kadı Burhaneddin Ahmed. Kadı Burhaneddin Divanı, adlı eserin tanıtımı. *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 30, 2 (2020): 811-816. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.836281>

Tıpkıbasım yayınları, Türkçenin tarihî metinleri üzerine yapılacak çalışmaların ilk aşamasını ifade eder. Türkçenin tarihî metinlerinin öncelikle çeviri yazısının hazırlanması daha sonra da bu çalışmalar üzerine çeşitli diğer incelemelerin gerçekleştirilmesi için kaliteli tıpkıbasımlara ihtiyaç vardır. Aksi hâlde çalışmalar, tıpkıbasım nüshaları görülmeden yapılacak ve birbirini tekrar eden, dar kapsamda ele alınan konulardan ibaret kalacaktır.

Bu yazıda *Kadı Burhaneddin Divanının* 2019 ve 2020 yıllarında Bitlis Eren Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan tıpkıbasımları tanıtılacaktır.

Kadı Burhaneddin 14. yüzyılın önemli devlet adamlarından biridir. Hayatının büyük bir kısmı mücadele ve savaşlarla geçmiştir. Türkçeden başka Arapça ve Farsça öğrenmiş, dinî ilimler hakkında öğrenim görmüştür. Bütün bu mücadeleler ve savaşlar içinde 305 varaklık dev bir divanla Türk dili ve edebiyatına da hizmet etmiştir. Yaşar Yücel'e göre Kadı Burhaneddin "âlim, âdil, vakar sahibi, keskin zekâlı, yorgunluğa, sıcağa, susuzluğa dayanıklı, sırasında sert konuşur, kimseden çekinmez fakat aynı zamanda zevk ve safaya düşkün, şarap ve saz toplantılarından çok hoşlanan, iyi kalpli, hoşmeşrep ve bilginlere yakın, hassas

bir adam”dır.¹ Ali Alparslan, “Onu, devrinin orijinal bir sanatçısı yapan tarafı, sevgilinin güzellik unsurlarını dile getirmesi ve edebiyatımıza yeni teşbih ve mecazlar katması ve Türk nazmını kendine has bir anlayışla işlemesidir.”² diyerek Kadı Burhaneddin’in şâirliği ile ilgili görüşlerini ifade etmiştir.

Kadı Burhaneddin Divanının tıpkıbasımı ilk kez 1943 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmıştır. Dönemin görüntüleme ve basma teknolojileri maalesef iyi bir yayına müsaade etmemiştir. Daha 1980 yılında Muharrem Ergin eserin yeni bir tıpkıbasımına ihtiyacı olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir: “... Fakat bu faksimile o günkü baskı şartlarında başarılı olmamış, sayfaların büyük bir kısmı siyah çıkmıştır. Bizim metnimiz de maalesef önce bu faksimileden hazırlanarak matbaaya verildi. Ancak baskıdan önce eserin filmini getirterek temiz fotokopilerini yaptırarak ve metni bu fotokopilere göre yeniden elden geçirerek tashih ettik. Asıl eserin ve elimizdeki fotokopilerin yalnız iki sayfasında yazıyı kapatan siyah lekeler mevcuttur. Buradaki okunmaz mısralara metnimizde noktalarla işaret edilmiştir. Bunun dışında bütün fotokopi sayfaları pırıl pırıldır. Bu haliyle eserin yeni bir faksimilesinin yapılması çok temenniye değer.”³

Muharrem Ergin’in 1980 yılındaki temennisi 39 yıl sonra 2019 yılında karşılık bulmuş, Dr. Öğr. Üyesi Hatice Özgül’in hazırladığı proje, Bitlis Eren Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri / Kültür - Sanat Projesi kapsamında desteklenmiş ve *Kadı Burhaneddin Divanı Yeni Tıpkıbasım* adlı eser Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları arasında yer almıştır.

Titizlikle hazırlanan bu çalışmanın cildi turkuaz renklidir. Eserin cildinde divanın adı, Dr. Öğr. Üyesi Özgür Çetintaş tarafından tasarlanmış olan Arap harfli hat yazıyla yer almaktadır. Yazmanın sayfaları tıpkıbasımına tam boy olarak basılmış, yazmanın varak görüntülerinin dışında tıpkıbasımın sayfa kenarlarında beyazlıklar görünmemektedir. Bu sayede tıpkıbasım bir nebze gerçek bir yazma hissi uyandırmaktadır. Sayfalarda satır numaraları 1, 5, 10, 15 şeklinde yer almış; bu da tıpkıbasımın kullanımını kolaylaştıran bir unsur olmuştur. Eserin sayfa genişlikleri 29 x 21 cm ölçülerindedir. Eser, renkli basılmış ve gayet okunaklıdır. Tüm bu niteliklere rağmen eserin temini çok güçtür. Eser sadece Bitlis Eren Üniversitesi Kütüphanesinden “dilekçe ile talep edilerek” temin edilebilmektedir. Eserin dağıtımında seçeneklerin artırılması araştırmacıların esere ulaşımını kolaylaştıracaktır.

Türk Dil Kurumu 2020 yılının Ağustos ayında *Kadı Burhaneddin - Divan* adlı eseri tıpkıbasım olarak yayımlamıştır. Eserin cildi laciverttir. Eserin adı Latin kökenli Türk harfleriyle ve Türk Dil Kurumunun logosu altın sarısı renkte ciltte yer almaktadır. Yayının ön sözü Türk Dil Kurumu Başkanı, Prof. Dr. Gürer Gülsevin tarafından, eserin içeriğinden bahsedildiği giriş kısmı da Marmara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Mustafa S. Kaçalın tarafından yazılmıştır. Bu neşirde, yazmanın sayfaları tıpkıbasımında

1 Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 44.

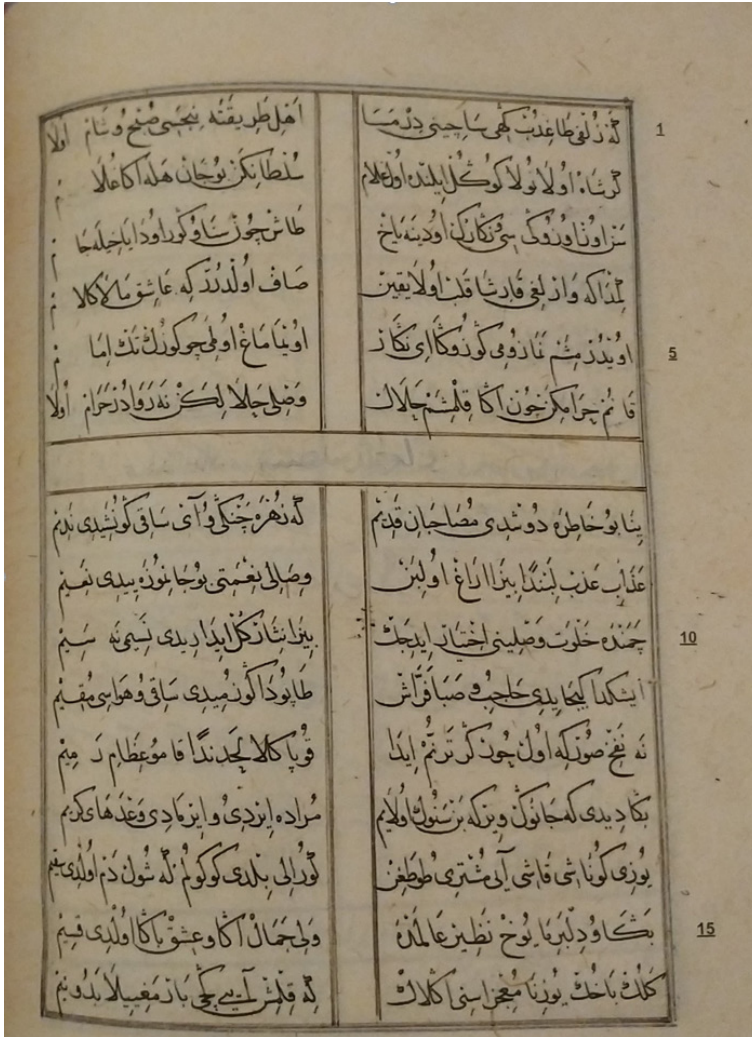
2 Ali Alparslan, *Kadı Burhaneddin Divanından Seçmeler* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977), XLIII.

3 Muharrem Ergin, *Kadı Burhaneddin Divanı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1980), V.

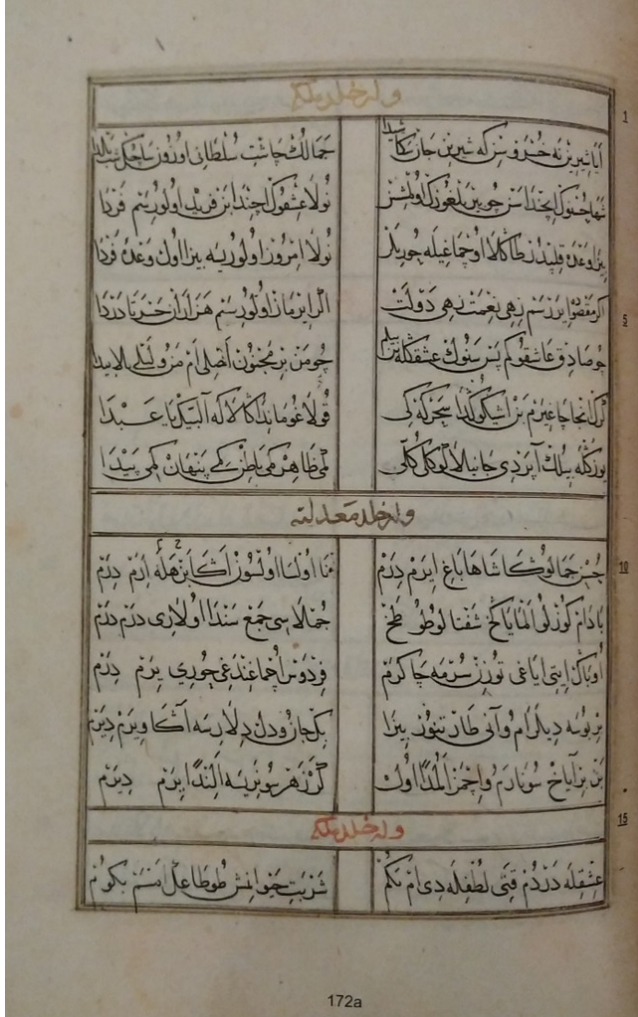
küçük kalmış, tıpkıbasımdaki sayfalarının kenarlarındaki beyazlıklar eserin gerçekçiliğini azaltmıştır. Tıpkıbasımın sayfalarında satır numaralarına yer verilmemiştir. Tıpkıbasımın sayfa genişlikleri 24 x 16 cm ölçülerindedir. Eser, renkli basılmış ve gayet okunaklıdır. Eserde bir varak eksiktir. Bunun nedeni 171r. ve 171v. sayfalarının 172r. ve 172v. sayfaları yerine aynen kopyalanmış olmasıdır. Buradan öncesi ve sonrası tamdır ve eksik başka sayfa bulunmamaktadır.

TDK yayınında eksik olan sayfalar Bitlis Eren Üniversitesi yayınından alınarak aşağıda verilmiştir.

TDK'ye göre 172r. / BEÜ'ye göre 171b

TDK'ye göre 172v. / BEÜ'ye göre 172a

Her iki yayın da Türklük bilimi sahasında uzun süredir hissedilen bir eksikliği ortadan kaldırmıştır. Bu tarz çalışmaların ve onlara verilen desteklerin artarak devam etmesini temenni ederiz.

Kaynaklar/References

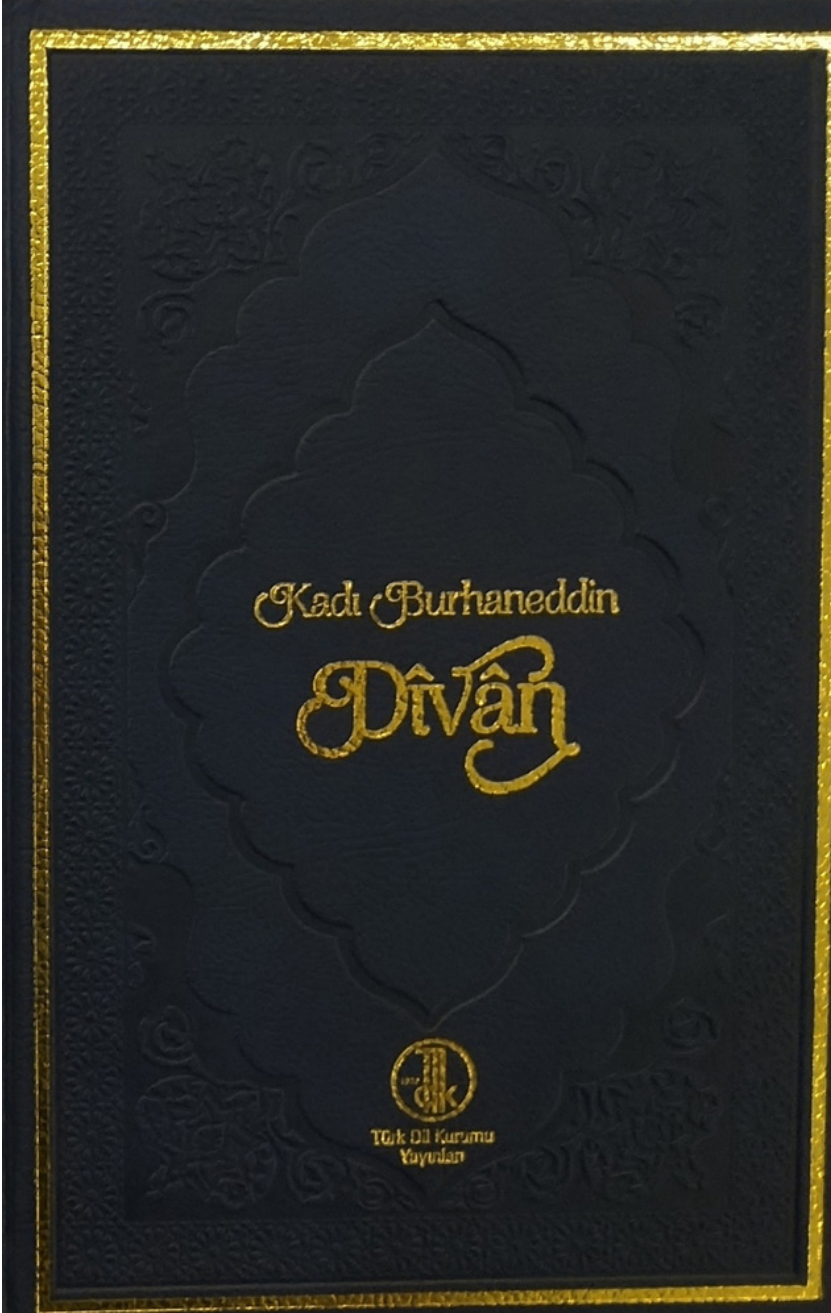
- Alparslan, Ali. *Kadı Burhaneddin Divanından Seçmeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977.
- Ergin, Muharrem. *Kadı Burhaneddin Divanı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1980.
- Yücel, Yaşar. *Kadı Burhaneddin*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

EK 1. Dış Kapak (Kadı Burhaneddin Ahmed, *Kadı Burhaneddin Divanı Yeni Tıpkıbasım*. Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, 2019)

EK 2. Dış Kapak (Kadı Burhaneddin Ahmed, *Kadı Burhaneddin Divanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020)

TANIM

Türkiyat Mecmuası – Journal of Turkology, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün yayınıdır. Açık erişimli, hakemli, yılda iki kere Haziran ve Aralık aylarında yayınlanan uluslararası bilimsel bir dergidir. 1925 yılında kurulmuştur. Dergiye yayınlanması için gönderilen bilimsel makaleler Türkçe ya da İngilizce olmalıdır.

AMAÇ VE KAPSAM

Türkiyat Mecmuası– Journal of Turkology, uluslararası yayın standartlarına uygun yüksek kalitede makaleler yayınlayarak bilimsel bilginin yayılmasına katkıda bulunmayı ve Türkoloji alanında bilim camiasına katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Türkiyat Mecmuası – Journal of Turkology, Türk Dili, Türk Edebiyatı, Türk Tarihi, Türk Sanatı ve genel olarak Türk Kültürü sahasında yapılmış bilimsel çalışmaları yayımlar.

EDİTORYAL POLİTİKALAR VE HAKEM SÜRECİ

Yayın Politikası

Dergiye yayınlanmak üzere gönderilen makalelerin içeriği derginin amaç ve kapsamı ile uyumlu olmalıdır. Dergi, orijinal araştırma niteliğindeki yazıları yayınlamaya öncelik vermektedir.

Genel İlkeler

Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirmede olmayan ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir.

Ön değerlendirmeyi geçen yazılar iThenticate intihal tarama programından geçirilir. İntihal incelemesinden sonra, uygun makaleler Editör tarafından orijinaliteleri, metodolojileri, makalede ele alınan konunun önemi ve derginin kapsamına uygunluğu açısından değerlendirilir.

Bilimsel toplantılarda sunulan özet bildirimler, makalede belirtilmesi koşulu ile kaynak olarak kabul edilir. Editör, gönderilen makale biçimsel esaslara uygun ise, gelen yazıyı yurtiçinden ve /veya yurtdışından en az iki hakemin değerlendirmesine sunar, hakemler gerek gördüğü takdirde yazıda istenen değişiklikler yazarlar tarafından yapıldıktan sonra yayınlanmasına onay verir.

Makale yayınlanmak üzere Dergiye gönderildikten sonra yazarlardan hiçbirinin ismi, tüm yazarların yazılı izni olmadan yazar listesinden silinemez ve yeni bir isim yazar olarak eklenemez ve yazar sırası değiştirilemez. Yayına kabul edilmeyen makale, resim ve fotoğraflar yazarlara geri gönderilmez.

- **Yazılar soyadına göre harf sırasıyla dergide yer alır.**

TELİF HAKKINDA

Yazarlar Türkiyat Mecmuası– Journal of Turkology dergisinde yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) olarak lisanslıdır. Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.

AÇIK ERIŞİM İLKESİ

Türkiyat Mecmuası– Journal of Turkology'nin tüm içeriği okura ya da okurun dahil olduğu kuruma ücretsiz olarak sunulur. Okurlar, ticari amaç haricinde, yayıncı ya da yazardan izin almadan dergi makalelerinin tam metnini okuyabilir, indirebilir, kopyalayabilir, arayabilir ve link sağlayabilir.

Türkiyat Mecmuası– Journal of Turkology'nin makaleleri açık erişimlidir ve Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>) olarak lisanslıdır.

İşleme Ücreti

Derginin tüm giderleri İstanbul Üniversitesi tarafından karşılanmaktadır. Dergide makale yayını ve makale süreçlerinin yürütülmesi ücrete tabi değildir. Dergiye gönderilen ya da yayın için kabul edilen makaleler için işleme ücreti ya da gönderim ücreti alınmaz.

Hakem Süreci

Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirmede olmayan ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir. Gönderilen ve ön kontrolü geçen makaleler iThenticate yazılımı kullanılarak intihal için taranır. İntihal kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir. Baş editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar.

Seçilen makaleler en az iki ulusal/uluslararası hakeme değerlendirmeye gönderilir; yayın kararı, hakemlerin talepleri doğrultusunda yazarların gerçekleştirdiği düzenlemelerin ve hakem sürecinin sonrasında baş editör tarafından verilir.

Hakemlerin değerlendirmeleri objektif olmalıdır. Hakem süreci sırasında hakemlerin aşağıdaki hususları dikkate alarak değerlendirmelerini yapmaları beklenir.

- Makale yeni ve önemli bir bilgi içeriyor mu?
- Öz, makalenin içeriğini net ve düzgün bir şekilde tanımlıyor mu?
- Yöntem bütünlüklü ve anlaşılır şekilde tanımlanmış mı?
- Yapılan yorum ve varılan sonuçlar bulgularla kanıtlanıyor mu?
- Alandaki diğer çalışmalara yeterli referans verilmiş mi?
- Dil kalitesi yeterli mi?

Hakemler, gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdır. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir.

Yayın Etiği ve İlkeler

Türkiyat Mecmuası– Journal of Turkology, yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen tüm makaleler orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirmeden geçirilir. İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir.

Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Türkiyat Mecmuası– Journal of Turkology araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser. Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.

- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.
- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir.
- Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır. Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır.
- Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır.
- Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır.
- Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir.
- Deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdiklenmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluştan gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır.
- İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, “yöntem” bölümünde katılımcılardan “bilgilendirilmiş onam” alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin orijinal olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle bağlı materyaller (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli

izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir.

Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır, bu bağlamda “yazar” yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve dizaynına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel süpervizyonu tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen tüm bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Tüm yazarlar yazar sıralamasını **Telif Hakkı Anlaşması Formunda** imzalı olarak belirtmek zorundadırlar.

Yazarlık için yeterli ölçütleri karşılamayan ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler “teşekkür / bilgiler” kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir.

Bütün yazarlar, araştırmanın sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebilme potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler. Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit ederse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Editör ve Hakem Sorumlulukları

Baş editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar. Gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalacağını garanti eder. Baş editör içerik ve yayının toplam kalitesinden sorumludur. Gereğinde hata sayfası yayınlamalı ya da düzeltme yapmalıdır.

Baş editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve Dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür.

Hakemlerin araştırmayla ilgili, yazarlarla ve/veya araştırmanın finansal destekçileriyle çıkar çatışmaları olmamalıdır. Değerlendirmelerinin sonucunda tarafsız bir yargıya varmalıdırlar. Gönderilmiş yazılara ilişkin tüm bilginin gizli tutulmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdırlar. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyorsa ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir. Bazı durumlarda editörün kararıyla, ilgili hakemlerin makaleye ait yorumları aynı makaleyi yorumlayan diğer hakemlere gönderilerek hakemlerin bu süreçte aydınlatılması sağlanabilir.

YAZILARIN HAZIRLANMASI

Dil

Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.

Yazıların Hazırlanması ve Yazım Kuralları

Aksi belirtilmedikçe gönderilen yazılarla ilgili tüm yazışmalar ilk yazarla yapılacaktır. Makale gönderimi online olarak <https://dergipark.org.tr/iuturkiyat> adresinden erişilen <http://dergipark.gov.tr/login> üzerinden yapılmalıdır. Gönderilen yazılar, makale türünü belirten ve makaleyle ilgili detayları içeren (bkz: Son Kontrol Listesi) kapak sayfası; yazının elektronik formunu içeren Microsoft Word 2003 ve üzerindeki versiyonları ile yazılmış elektronik dosya ve tüm yazarların imzaladığı Telif Formu eklenerek gönderilmelidir.

1. Yazılar **Makale Şablonu** kullanılarak hazırlanmalıdır. Makale ana metninde, çift taraflı kör hakemlik süreci gereği, yazarın / yazarların kimlik bilgileri yer almamalıdır.
2. Yayınlanmak üzere gönderilen makale ile birlikte yazar bilgilerini içeren kapak sayfası gönderilmelidir. Kapak sayfasında, makalenin başlığı, yazar veya yazarların bağlı oldukları kurum ve unvanları, kendilerine ulaşılabilecek adresler, cep, iş ve faks numaraları, ORCID ve e-posta adresleri yer almalıdır (bkz. Son Kontrol Listesi).

Giriş bölümünden önce 150-250 kelimelik çalışmanın kapsamını, amacını, ulaşılan sonuçları ve kullanılan yöntemi kaydeden Türkçe ve İngilizce öz ile 600-800 kelimelik İngilizce geniş özet yer almalıdır. İngilizce ve Türkçe özlerin altında çalışmanın içeriğini temsil eden, 5 adet Türkçe ve 5 adet İngilizce anahtar kelime yer almalıdır. Makale İngilizce ise İngilizce genişletilmiş özet istenmez.

Çalışmaların başlıca şu unsurları içermesi gerekmektedir: Türkçe başlık, öz ve anahtar kelimeler; İngilizce başlık, öz ve anahtar kelimeler; ana metin bölümleri, kaynaklar, tablolar ve şekiller.

Makale Türleri:

Araştırma Makaleleri: Orijinal araştırma makaleleri derginin kapsamına uygun konularda önemli, özgün bilimsel sonuçlar sunan araştırmaları raporlayan yazılardır. Orijinal araştırma makaleleri, Öz, Anahtar Kelimeler, Giriş, Yöntem, Bulgular, Tartışma, Sonuçlar, Kaynaklar bölümlerinden ve Tablo, Grafik ve Şekillerden oluşur.

Öz: Türkçe yazıların İngilizce özetlerinde mutlaka İngilizce başlık da yer almalıdır. Araştırma yazılarında Türkçe ve İngilizce özetler 150-250 kelime arasında olmalı ve çalışmanın amacı, yöntemi, ana bulguları ve sonuçlarını ifade etmelidir.

Giriş: Giriş bölümünde konunun önemi, tarihçe ve bugüne kadar yapılmış çalışmalar, hipotez ve çalışmanın amacından söz edilmelidir. Hem ana hem de ikincil amaçlar açıkça belirtilmelidir. Sadece gerçekten ilişkili kaynaklar gösterilmeli ve çalışmaya ait veri ya da sonuçlardan söz edilmemelidir. Giriş bölümünün sonunda çalışmanın amacı, araştırma soruları veya hipotezler yazılmalıdır.

Yöntem: Yöntem bölümünde, veri kaynakları, çalışmaya katılanlar, ölçekler, görüşme/değerlendirmeler ve temel ölçümler, yapılan işlemler ve istatistiksel yöntemler yer almalıdır. Yöntem bölümü, sadece çalışmanın planı ya da protokolü yazılırken bilinen bilgileri içermelidir; çalışma sırasında elde edilen tüm bilgiler bulgular kısmında verilmelidir.

Bulgular: Ana bulgular istatistiksel verilerle desteklenmiş olarak eksiksiz verilmeli ve bu bulgular uygun tablo, grafik ve şekillerle görsel olarak da belirtilmelidir. Bulgular yazıda, tablolarda ve şekillerde mantıklı bir sırayla önce en önemli sonuçlar olacak şekilde verilmelidir. Tablo ve şekillerdeki tüm veriyi yazıda vermemeli, sadece önemli noktaları vurgulanmalıdır.

Tartışma: Tartışma bölümünde o çalışmadan elde edilen veriler, kurulan hipotez doğrultusunda hipotezi destekleyen ve desteklemeyen bulgular ve sonuçlar irdelenmeli ve bu bulgu ve sonuçlar literatürde bulunan benzeri çalışmalarla kıyaslanmalı, farklılıklar varsa açıklanmalıdır. Çalışmanın yeni ve önemli yanları ve bunlardan çıkan sonuçları vurgulanmalıdır. Giriş ya da sonuçlar kısmında verilen bilgi ve veriler tekrarlanmamalıdır.

Sonuçlar: Çalışmadan elde edilen sonuçlar belirtilmelidir. Sonuçlar, çalışmanın amaçları ile bağlantılı olmalıdır, ancak veriler tarafından yeterince desteklenmeyen nitelsiz ifadeler ve sonuçlardan kaçınılmalıdır. Yeni hipotezler gerektiğinde belirtilmeli, ancak açıkça tanımlanmalıdır.

Şekil, Resim, Tablo ve Grafikler: Yazı içindeki şekil, resim, tablo ve grafikler Arap sayıları ile numaralandırılmalıdır. Şekillerin metin içindeki yerleri belirtilmelidir. Metin içinde kullanılan fotoğraf, plân, harita vb. materyallerin ".jpg / .tiff" uzantılı kayıtları gönderilecek dokümanlara eklenmelidir. Bu tür belgelerin baskı tekniğine uygun çözünürlükte (en az 300 piksel) ve sayfa alanını aşmayacak büyüklükte olmasına dikkat etmeli, ayrıca birden fazla olması hâlinde numaralandırılmalı ve başlık eklenmelidir. (Resim 1; Harita 1; Tablo, Figür 1, vb.). Metin için parantezle atıfta bulunulan resim, harita veya diğer ekler makalenin sonuna eklenmelidir.

Derleme: Yazının konusunda birikimi olan ve bu birikimleri uluslararası literatüre yayın ve atıf sayısı olarak yansıtmış uzmanlar tarafından hazırlanmış yazılar değerlendirmeye alınır. Yazarları dergi tarafından da davet edilebilir. Derleme yazısı, başlık, öz ve anahtar kelimeler, ana metin bölümleri ve kaynaklardan oluşmalıdır.

Referanslar derginin benimsediği Chicago Style of Manual stiline uygun olarak hazırlanmalıdır.

Kurallar dâhilinde dergimize yayınlanmak üzere gönderilen çalışmaların her türlü sorumluluğu yazar/ yazarlarına aittir.

Kaynaklar

Referans Stili ve Formatı

Türkiyat Mecmuası – Journal of Turkology Chicago Style of Manual 16. Edisyonunu kullanır.

Dergiye katkıda bulunacak yazarların, aşağıdaki örneklerle dayanarak dipnotları düzenlemeleri ve kaynakça oluşturmaları rica olunur. Bu örnekler, yazarlara kolaylık sağlamak amacıyla, Chicago Style of Manual kılavuzundan (http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html) ilavelerle derlenmiştir. Dipnot-kaynakça yöntemi hakkında ayrıntılı bilgi ve çok sayıda örnek Chicago Manual of Style'in 16. baskısının 14. ve 15. bölümlerinde yer almaktadır.

Örnekler:

İD ilk dipnot, **SD** sonraki/kısa dipnotlar, **K** kaynakça

Kitap, tek, iki ve üç yazarlı

Dört ve daha fazla yazar için Kaynakça'da bütün yazarlar belirtilir, dipnotlarda yalnızca birinci yazar belirtilip ardına "ve diğerleri" anlamında "vd." yazılır.

İD Laurie Bauer, *A Glossary of Morphology* (Edinburg: Edinburg University Press, 2004), 55.

SD Bauer, *A Glossary of Morphology*, 55.

K Bauer, Laurie. *A Glossary of Morphology*. Edinburg: Edinburg University Press, 2004.

İD Mustafa Özkan ve Veysel Sevinçli, *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi* (İstanbul: 3F Yayınevi, 2008), 90.

SD Özkan ve Sevinçli, *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*, 90.

K Özkan, Mustafa ve Veysel Sevinçli. *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. İstanbul: 3F Yayınevi, 2008.

İD Abdurrahman Özkan, Mustafa Toker ve Ufuk Deniz Aşçı, *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi* (Konya: Palet Yayınları, Konya, 2016), 78.

SD Özkan, Toker, Aşçı, *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*, 25.

K Özkan, Abdurrahman, Mustafa Toker ve Ufuk Deniz Aşçı. *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. Konya: Palet Yayınları, 2016.

KİTAP, yazara ek olarak çevirmen veya hazırlayan varsa

Hazırlayan varsa, dipnotta "çev." yerine "haz."; kaynakçada "Çeviren" yerine "Hazırlayan" kullanılır.

İD Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2002), 45.

SD Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 45.

K Golden, Peter B. *Türk Halkları Tarihine Giriş*. Çeviren Osman Karatay. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2002.

KİTAP, çok ciltli

İD A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981), 2: 100.

SD A. Zeki Velidi Togan *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, 1: 90.

K Togan, A. Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*. 2 cilt. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.

Kitap içinde bölüm veya kitabın bir kısmı

İD Şinasi, Tekin, "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı, Dil-Kültür-Sanat* içinde, II (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2002), 69-119.

SD Tekin, "Eski Türkçe", 69-119.

K Tekin, Şinasi. "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı, Dil-Kültür-Sanat* içinde, II, 69-119. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2002.

Kitap içinde önsöz, sunuş, giriş ve benzeri kısımlar

İD İsmail Aka, *Timur ve Devleti* adlı kitabına önsöz (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017), 9.

SD Aka, önsöz, 9.

K Aka, İsmail. *Timur ve Devleti* adlı kitabına önsöz, 9. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.

Kitap, elektronik olarak yayımlanmış

Eğer kitap birden fazla formatta yayımlanmış ise, kullanılan formatı referans verilir. Online başvurulmuş kitaplar için URL verilir. İstenirse erişim tarihi eklenir. Eğer sayfa numarası yoksa, bölüm başlığını veya başka bir sayı eklenebilir.

İD Emin Özdemir, *Türk ve Dünya Edebiyatı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1980) Erişim 7 Eylül 2019, <http://kitaplar.ankara.edu.tr/detail.php?id=128>.

SD Özdemir, *Türk ve Dünya Edebiyatı*, 206.

K Özdemir, Emin. *Türk ve Dünya Edebiyatı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1980. Erişim 7 Eylül 2019. <http://kitaplar.ankara.edu.tr/detail.php?id=847>.

Dergi makalesi, telif

İD Filiz Meltem Uçar Erdem, "Çağatay Türkçesi'nde Eski Türkçe'nin İzleri", *Turkish Studies* 6/1 (2011), 1827-1834.

SD Uçar Erdem, "Çağatay Türkçesi'nde Eski Türkçe'nin İzleri", 1827-1834.

K Uçar Erdem, Filiz Meltem. "Çağatay Türkçesi'nde Eski Türkçe'nin İzleri", *Turkish Studies* 6/1 (2011): 1827-1834.

Dergi makalesi, çeviri

İD A. K. Borovkov, "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevai", çev. Rasime Uygun, *TDAY-Belleten*, (1954), 59-96.

SD Borovkov, "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevai", 59-96.

K Borovkov, A. K. "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevai", Çeviren Rasime Uygun. *TDAY-Belleten* (1954): 59-96.

Dergi makalesi, elektronik

Eğer DOI (Digital Object Identifier) numarası verilmiş ise eklenir. Eğer yoksa ve yayıncı veya bilim dalı gerekli kılıyor ise erişim tarihi eklenir.

İD Murat Yümlü, "Yarım Asra Ulaşan Basın Emeği Işığında Gazeteci Abidin Dâver", *Türkiyat Mecmuası* 29/1 (2019): 244, erişim 7 Eylül 2019, doi.org/10.18345/iuturkiyat.560284.

SD Yümlü, "Yarım Asra Ulaşan Basın Emeği Işığında Gazeteci Abidin Dâver", 244.

K Yümlü, Murat. "Yarım Asra Ulaşan Basın Emeği Işığında Gazeteci Abidin Dâver", *Türkiyat Mecmuası* 29/1 (2019): 249-299. Erişim 7 Eylül 2019. doi.org/10.18345/iuturkiyat.560284.

Gazete makalesi, baskı

İD Adnan Adivar, "Fikir Hareketleri ve Yabancı Diller," *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1948, 2.

SD Adivar, "Fikir Hareketleri," 2.

K Adivar, Adnan. "Fikir Hareketleri ve Yabancı Diller." *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1948.

Gazete haberi, elektronik

Gazete makale ve haberleri genellikle kaynakçaya alınmaz. Alındığı takdirde yukarıdaki gösterimler kullanılır. Makalenin veya haberin yazarı belli değilse referansa haber veya makalenin başlığı ile başlanır.

İD "Bugün, Dünyanın En Çekici Sayısı'Pi'nin Günü," *Cumhuriyet*, 14 Mart 2018, erişim 14 Mart 2018, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/teknoloji/50565/Bugun__dunyanin_en_cekici_sayisi__pi_nin_gunu.html.

SD "Bugün, Dünyanın En Çekici Sayısı'Pi'nin Günü."

K "Bugün, Dünyanın En Çekici Sayısı'Pi'nin Günü." *Cumhuriyet*, 14 Mart 2018. Erişim 14 Mart 2018. http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/teknoloji/50565/Bugun__dunyanin_en_cekici_sayisi__pi_nin_gunu.html.

Kitap tanıtımı

İD Muhammed Doruk, "Derbendnâme", Gökçe Yükselen Peler'in *Derbendnâme* adlı eserinin tanıtımı, *Türkiyat Mecmuası*, 28/2 (2018), 333, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/597501

SD Doruk, "Derbendnâme", 334.

K Doruk, Muhammed. "Derbendnâme". Gökçe Yükselen Peler'in *Derbendnâme* adlı eserinin tanıtımı. *Türkiyat Mecmuası*, 28/2 (2018): 333-338. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/597501.

Tez

İD Emine Temel, *Doğu Türkçesi Kur'an Tefsiri (Nur ve Furkan Sureleri) (İnceleme-Dizin-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım)* (Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2013), 90.

SD Temel, "Doğu Türkçesi Kur'an Tefsiri (Nur ve Furkan Sureleri) (İnceleme-Dizin-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım)," 90.

K Temel, Emine. *"Doğu Türkçesi Kur'an Tefsiri (Nur ve Furkan Sureleri) (İnceleme-Dizin-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım)*. Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2013.

Ansiklopedi maddesi

İD Ahmet Temir, "Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 8, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 416-432.

SD Temir, "Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı", 416-432.

K Temir, Ahmet. "Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı". *Türkler Ansiklopedisi*. 8: 416-432. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Yayımlanmamış bildiri

İD Erdal İnönü ve Harun Doğan, "Türk Bilimcilerinin Adlarıyla Anılan Bazı Buluşlar" (Bilim Tarihi, Felsefesi ve Sosyolojisi Çalışma Grubu'nun II. Ulusal Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Assos, 18-20 Haziran 2004).

SD İnönü ve Doğan, "Türk Bilimcilerinin."

K İnönü, Erdal ve Harun Doğan. "Türk Bilimcilerinin Adlarıyla Anılan Bazı Buluşlar." Bilim Tarihi, Felsefesi ve Sosyolojisi Çalışma Grubu'nun II. Ulusal Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Assos, 18-20 Haziran 2004.

Yazma eser

İD Feyzi, Muhadarat-ı Feyzi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T6833, 48a.

SD Feyzi, Muhadarat-ı Feyzi, T6833, 51b.

K Feyzi, Muhadarat-ı Feyzi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T6833, 1a-70b.

İD Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3682, 26a.

SD Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan*, Ayasofya 3682, 23b.

K Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3682, 1a-311a, Kopyalanma tarihi 10 Rebiülevvel 1135 (19 Aralık 1722).

Arşiv belgesi

İD Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Askeriye (C.AS.) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1797).

SD BOA, C.AS. 71/3352.

K Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Cevdet Askeriye (C. AS) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1920).

İD Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), E. 3202-2=597-2-7.

SD TSMA, E. 3202-2=597-2-7.

K Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA). E. 3202-2=597-2-7.

Web sitesi

ID "Bilginin İzinde," Bilim Tarihi, erişim 14 Mart 2018, http://www.bilimtarihi.org/bilginin_izinde.html

SD "Bilginin İzinde."

K Bilim Tarihi. "Bilginin İzinde." Erişim 14 Mart 2018.

http://www.bilimtarihi.org/bilginin_izinde.html.

E-posta veya metin iletisi

Genellikle yalnızca dipnotlarda verilir. Kaynakçada yer alma zorunluluğu yoktur.

d Ahmet Temir, yazara e-posta iletisi, 16.10.2015.

SON KONTROL LİSTESİ

Aşağıdaki listede eksik olmadığından emin olun:

- Makalenin türünün belirtilmiş olduğu
- Başka bir dergiye gönderilmemiş olduğu
- Sponsor veya ticari bir firma ile ilişkisi varsa, bunun belirtildiği
- İngilizce yönünden kontrolünün yapıldığı
- Referansların derginin benimsediği Chicago Style of Manual 16. edisyonuna uygun olarak düzenlendiği
- Yazarlara Bilgide detaylı olarak anlatılan dergi politikalarının gözden geçirildiği
- [Telif Hakkı Anlaşması Formu](#)
- Daha önce basılmış materyal (yazı-resim-tablo) kullanılmış ise izin belgesi
- Kapak sayfası
  - ✓ Makalenin kategorisi
  - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
  - ✓ Yazarların ismi soyadı, unvanları ve bağlı oldukları kurumlar (üniversite ve fakülte bilgisinden sonra şehir ve ülke bilgisi), e-posta adresleri
  - ✓ Sorumlu yazarın e-posta adresi, açık yazışma adresi, iş telefonu, GSM, faks nosu
  - ✓ Tüm yazarların ORCID'leri
- Makale ana metni
  - ✓ Önemli: Ana metinde yazarın / yazarların kimlik bilgilerinin yer almaması gerekir.
  - ✓ Türkçe ve İngilizce başlık
  - ✓ Özetler: 150-250 kelime Türkçe, 150-250 kelime İngilizce öz ile 650-800 kelime İngilizce geniş özet.
  - ✓ Anahtar Kelimeler: 5 adet Türkçe ve 5 adet İngilizce
  - ✓ Makale ana metin bölümleri
  - ✓ Finansal destek (varsa belirtiniz)
  - ✓ Çıkar çatışması (varsa belirtiniz)
  - ✓ Teşekkür (varsa belirtiniz)
  - ✓ Kaynaklar
  - ✓ Tablolar-Resimler, Şekiller (başlık, tanım ve alt yazılarıyla)

DESCRIPTION

Journal of Turkology - Türkiye Mecmuası is the publication of Istanbul University Research Institute of Turkology. It is an open access, scholarly, peer-reviewed journal published biannually in June and December. The journal was founded in 1925. Manuscripts submitted for publication should be in Turkish or English.

AIM AND SCOPE

Journal of Turkology - Türkiye Mecmuası aims to contribute to the dissemination of scientific knowledge through publication of high quality articles in accordance with the international publishing standards and contribute to the scientific community in the field of turkology.

The journal publishes studies in the fields of Turkish Language, Turkish Literature, Turkish History, Turkish Art and Turkish Culture in general.

EDITORIAL POLICIES AND PEER REVIEW PROCESS

Publication Policy

The subjects covered in the manuscripts submitted to the Journal for publication must be in accordance with the aim and scope of the journal. The journal gives priority to original research papers submitted for publication.

General Principles

Only those manuscripts approved by its every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by editor-in-chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope.

Short presentations that took place in scientific meetings can be referred if indicated in the article. The editor hands over the papers matching the formal rules to at least two national/international referees for evaluation and gives green light for publication upon modification by the authors in accordance with the referees' claims. Changing the name of an author (omission, addition or order) in papers submitted to the Journal requires written permission of all declared authors. Refused manuscripts and graphics are not returned to the author.

COPYRIGHT NOTICE

Authors publishing with Journal of Turkology - Türkiye Mecmuası retain the copyright to their work, licensing it under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license that gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform and build upon the material by providing appropriate credit to the original work.

Open Access Statement

Journal of Turkology - Türkiye Mecmuası is an open access journal which means that all content is freely available without charge to the user or his/her institution. Except for commercial purposes,

users are allowed to read, download, copy, print, search, or link to the full texts of the articles in this journal without asking prior permission from the publisher or the author.

The articles in Journal of Turkology - Türkiyat Mecmuası are open access articles licensed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.en>)

Article Processing Charge

All expenses of the journal are covered by the Istanbul University. Processing and publication are free of charge with the journal. There is no article processing charges or submission fees for any submitted or accepted articles.

Peer Review Process

Only those manuscripts approved by its every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by Editor-in-Chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope. Editor-in-Chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors and ensures a fair double-blind peer review of the selected manuscripts.

The selected manuscripts are sent to at least two national/international referees for evaluation and publication decision is given by Editor-in-Chief upon modification by the authors in accordance with the referees' claims.

Editor-in-Chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers' judgments must be objective. Reviewers' comments on the following aspects are expected while conducting the review.

- Does the manuscript contain new and significant information?
- Does the abstract clearly and accurately describe the content of the manuscript?
- Is the problem significant and concisely stated?
- Are the methods described comprehensively?
- Are the interpretations and conclusions justified by the results?
- Is adequate references made to other Works in the field?
- Is the language acceptable?

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author's side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the review process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential information and that this is a privileged interaction. The reviewers and editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees is important.

Publication Ethics and Publication Malpractice Statement

Journal of Turkology - Türkiyat Mecmuası is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), to access the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

All parties involved in the publishing process (Editors, Reviewers, Authors and Publishers) are expected to agree on the following ethical principles.

All submissions must be original, unpublished (including as full text in conference proceedings), and not under the review of any other publication synchronously. Each manuscript is reviewed by one of the editors and at least two referees under double-blind peer review process. Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unethical behaviors.

All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication. In accordance with the code of conduct we will report any cases of suspected plagiarism or duplicate publishing.

Research Ethics

Journal of Turkology - Türkiyat Mecmuası adheres to the highest standards in research ethics and follows the principles of international research ethics as defined below. The authors are responsible for the compliance of the manuscripts with the ethical rules.

- Principles of integrity, quality and transparency should be sustained in designing the research, reviewing the design and conducting the research.
- The research team and participants should be fully informed about the aim, methods, possible uses and requirements of the research and risks of participation in research.
- The confidentiality of the information provided by the research participants and the confidentiality of the respondents should be ensured. The research should be designed to protect the autonomy and dignity of the participants.
- Research participants should participate in the research voluntarily, not under any coercion.
- Any possible harm to participants must be avoided. The research should be planned in such a way that the participants are not at risk.
- The independence of research must be clear; and any conflict of interest or must be disclosed.
- In experimental studies with human subjects, written informed consent of the participants who decide to participate in the research must be obtained. In the case of children and those under wardship or with confirmed insanity, legal custodian's assent must be obtained.
- If the study is to be carried out in any institution or organization, approval must be obtained from this institution or organization.
- In studies with human subject, it must be noted in the method's section of the manuscript that the informed consent of the participants and ethics committee approval from the institution where the study has been conducted have been obtained.

Author Responsibilities

It is authors' responsibility to ensure that the article is in accordance with scientific and ethical standards and rules. And authors must ensure that submitted work is original. They must certify that the manuscript has not previously been published elsewhere or is not currently being considered for publication elsewhere, in any language. Applicable copyright laws and conventions must be followed. Copyright material (e.g. tables, figures or extensive quotations) must be reproduced only with appropriate permission and acknowledgement. Any work or words of other authors, contributors, or sources must be appropriately credited and referenced.

All the authors of a submitted manuscript must have direct scientific and academic contribution to the manuscript. The author(s) of the original research articles is defined as a person who is significantly involved in "conceptualization and design of the study", "collecting the data", "analyzing the data", "writing the manuscript", "reviewing the manuscript with a critical perspective" and "planning/conducting the study of the manuscript and/or revising it". Fund raising, data collection or supervision of the research group are not sufficient roles to be accepted as an author. The author(s) must meet all these criteria described above. The order of names in the author list of an article must be a co-decision and it must be indicated in the **Copyright Agreement Form**. The individuals who do not meet the authorship criteria but contributed to the study must take place in the acknowledgement section. Individuals providing technical support, assisting writing, providing a general support, providing material or financial support are examples to be indicated in acknowledgement section.

All authors must disclose all issues concerning financial relationship, conflict of interest, and competing interest that may potentially influence the results of the research or scientific judgment.

When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published paper, it is the author's obligation to promptly cooperate with the Editor to provide retractions or corrections of mistakes.

Responsibility for the Editor and Reviewers

Editor-in-Chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors. He/She provides a fair double-blind peer review of the submitted articles for publication and ensures that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential before publishing.

Editor-in-Chief is responsible for the contents and overall quality of the publication. He/She must publish errata pages or make corrections when needed.

Editor-in-Chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers. Only he has the full authority to assign a reviewer and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers must have no conflict of interest with respect to the research, the authors and/or the research funders. Their judgments must be objective.

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author's side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the review process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential information and that this is a privileged interaction. The reviewers and editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees must be ensured. In particular situations, the editor may share the review of one reviewer with other reviewers to clarify a particular point.

MANUSCRIPT ORGANIZATION

Language

The language of the journal is both Turkish and English.

Manuscript Organization and Submission

All correspondence will be sent to the first-named author unless otherwise specified. Manuscript is to be submitted online via <http://dergipark.gov.tr/login> that can be accessed at <https://dergipark.org.tr/iuturkiyat> and it must be accompanied by a TitlePage specifying the article category (i.e. research article, review etc.) and including information about the manuscript (see the Submission Checklist). Manuscripts should be prepared in Microsoft Word 2003 and upper versions. In addition, **Copyright Agreement Form** that has to be signed by all authors must be submitted.

1. Manuscripts should be prepared using the **Article Template**. Due to double blind peer review, manuscript file must not include any information about the author.
2. A title page including author information must be submitted together with the manuscript. The title page is to include fully descriptive title of the manuscript and, affiliation, title, e-mail address, ORCID, postal address, phone, mobile phone and fax number of the author(s) (see The Submission Checklist).
3. Before the introduction part, there should be an abstract of 150-250 words both in English and in Turkish. An extended abstract in English between 600-800 words, summarizing the scope, the purpose, the results of the study and the methodology used is to be included following the abstracts. If the manuscript is in English, extended abstract is not required. Underneath the abstracts, 5 keywords that inform the reader about the content of the study should be specified in Turkish and in English.
4. The manuscripts should contain mainly these components: title, abstract and keywords; sections, references, tables and figures.
5. **Article Types**

Research Article: Original research articles report substantial and original scientific results within the journal scope. Original research articles are comprised of Abstract, Key Words, Introduction, Methods, Results, Discussion, Conclusion, References and Figures, Tables and Graphics.

Abstract: The abstracts in English and in Turkish must be between 150- 250 words and state aim, method, result and conclusions of the study.

Introduction: This section must contain a clear statement of the general and specific objectives as well as the hypotheses which the work is designed to test. It should also give a brief account of the reported literature. It should clearly state the primary and secondary purposes of the article. Only, the actual references related with the issues have to be indicated and data or findings related with the current study must not be included in this section.

Methods: This section must contain explicit, concise descriptions of all procedures, materials and methods (i.e. data sources, participants, scales, interviews/reviews, basic measurements, applications, statistical methods) used in the investigation to enable the reader to judge their accuracy, reproducibility, etc. This section should include the known findings at the beginning of the study and the findings during the study must be reported in results section.

Results: The results should be presented in logical sequence in the text, tables, and figures, giving the main or most important findings first. The all the data in the tables or figures should not be repeated in the text; only the most important observations must be emphasized or summarized..

Discussion: The findings of the study, the findings and results which support or do not support the hypothesis of the study should be discussed, results should be compared and contrasted with findings of other studies in the literature and the different findings from other studies should be explained. The new and important aspects of the study and the conclusions that follow from them should be emphasized. The data or other information given in the Introduction or the Results section should not be repeated in detail.

Conclusions: Conclusions derived from the study should be stated.. The conclusions should be linked with the goals of the study but unqualified statements and conclusions not adequately supported by the data should be avoided. New hypotheses should be stated when warranted, but should be labeled clearly as such.

Figures, Tables and Graphics: Figures, Tables and Graphics should be numbered in Arabic numerals in the text. The places of the figures, tables and graphics should be signed in the text. Figures, tables and graphics materials should be ".jpg, .tiff or .jpeg" format and they should be submitted with the article. These materials should be min. 300 pixels and they must not be bigger than page size. If there are visuals more than one, each one must be enumerated. (For Example, Picture 1, Map 1, Figure 1 etc.) The pictures, maps and other appendixes that are shown in bracket should be added at the end of the article.

Review Article: Reviews prepared by authors who have extensive knowledge on a particular field and whose scientific background has been translated into a high volume of publications with a high citation potential are welcomed. These authors may even be invited by the journal. Review article should contain title, abstract and keywords; body text with sections, and references.

6. References should be in accordance with Chicago Style of Manual 16th Edition.
7. Authors are responsible for all statements made in their work submitted to the Journal for publication.

References

Reference Style and Format

Journal of Turkology – Türkiyat Mecmuası complies with Chicago Style of Manual 16th Edition for referencing and quoting.

Authors who would send proposals to the journal are kindly invited to follow the examples given below when writing the footnotes and compiling the bibliography. These examples are borrowed from the Chicago Style of Manual (http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html). A few more examples have also been added. Further information and numerous examples about the “notes and bibliography” system are available at the 14th and 15th chapters of the Chicago Manual of Style (16th edition).

Examples:

FF first footnote, **NF** next/short footnotes, **B** bibliography

Book, one, two or three authors

For four or more authors, each of them is cited in the bibliography, only the first author's name is cited in footnotes and “et al.” is added next to it, which stands for “and the others”.

FF Clauson, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, (Oxford: Clarendon Press, 1972), 55.

NF Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*, 55.

B Gerard Clauson. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*. Oxford: Clarendon Press, 1972.

FF A. Nazarov Bakhtiyar, Denis Sinor, *Essays on Uzbeks History, Culture and Language*, Research Institute for Inner Asian Studies, (Bloomington: Indiana University, 1993), 55.

NF Bakhtiyar ve Sinor, *Essays on Uzbeks History, Culture and Language*, 55.

B Bakhtiyar, A. Nazarov ve Denis Sinor. *Essays on Uzbeks History, Culture and Language*. Bloomington: Indiana University, 1993.

FF E.R. Tenişev, A.M. Şçerbak, D.M. Nasilov, V.M. Nadelyayev, *Drevnetyurkskiy Slovar*, XXXVIII, (Leningrad: Izdatel'stvo <<Nauka>>Leningradskoe Otdelenir, 1969), 60.

NF Tenişev, Şçerbak, Nasilov, Nadelyayev, *Drevnetyurkskiy Slovar*, 25.

B Tenişev, E.R., A.M. Şçerbak, D.M. Nasilov, V.M. Nadelyayev, *Drevnetyurkskiy Slovar*. XXXVIII. Leningrad: Izdatel'stvo <<Nauka>>Leningradskoe Otdelenir, 1969.

BOOK, if there is an editor/translator in addition to the author

If there is an editor, then one should cite it as “ed.” instead of “trans.” in footnotes; as for the bibliography “Edited by” instead of “Translated by”.

FF Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, trans. Osman Karatay, (America: Harrassowitz Verlag, 1992), 36.

NF Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, 36.

B Golden, Peter B. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Translated by Osman Karatay. America: Harrassowitz Verlag, 1992.

BOOK, voluminous

FF Robert Dankoff, James Kelley, *Mahmûd al-Kashgarî, Compendium of the Turkic Dialects-Dîwân Lugât at-Turk*, (Harvard: University Printing Office, 1985), 4: 100.

NF Robert Dankoff, James Kelley, *Mahmûd al-Kashgarî, Compendium of the Turkic Dialects-Dîwân Lugât at-Turk*, 1: 90.

B Dankoff, Robert, James Kelley, *Mahmûd al-Kashgarî, Compendium of the Turkic Dialects-Dîwân Lugât at-Turk*. 4 cilt. Harvard: University Printing Office, 1985.

A chapter/section in a book

FF Beatrice Forbes Manz, "Timur", *The Rise and Rule of Tamerlane*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), 90-120.

NF Manz, "Timur", 90-120.

B Manz, Beatrice Forbes. "Timur", *The Rise and Rule of Tamerlane* içinde, 90-120. Cambridge: Cambridge University, 1989.

Preface, presentment, introduction and similar parts in a book

FF Maria Eva Subtelny, *Timurids in Transition*, Preface to the book titled *Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran* (Boston: Brill, Leiden ,2007), 5.

NF Subtelny, önsöz, 5.

B Subtelny, Maria Eva. *Timurids in Transition*, Preface to the book titled *Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran*, 5. Boston: Brill, Leiden, 2007.

BOOK, electronically published

If the book is published in multiple formats, the one that is used is cited. URL is given for the online books that are cited. The access date can be added on preference. If the page number is missing, either the title of chapter or another number can be added.

FF Peter Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples* (America: Harrassowitz Verlag, 1992), Accessed September 18, 2019.

https://www.researchgate.net/publication/281319978_An_Introduction_to_the_History_of_the_Turkic_Peoples

NF Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, 206.

B Golden, Peter. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. America: Harrassowitz Verlag, 1992. Accessed September 18, 2019. https://www.researchgate.net/publication/281319978_An_Introduction_to_the_History_of_the_Turkic_Peoples

Journal article, copyright

FF John E. Woods, "The Rise of Timürid Historiography", *Journal of Near Eastern Studies*, 46/2 (1987), 81-108.

NF Woods, "The Rise of Timürid Historiography", 81-108.

B Woods, John E. "The Rise of Timürid Historiography", *Journal of Near Eastern Studies*, 46/2 (1987), 81-108.

Journal article, translation

FF Michiko Kakutani. "Friendship Takes a Path That Diverges", by Zadie Smith, *Review of Swing Time*, New York Times, (2016), 69-90.

NF Kakutani, "Friendship Takes a Path That Diverges", 69-90.

B Kakutani, Michiko, "Friendship Takes a Path That Diverges", by Zadie Smith, *Review of Swing Time*. New York Times. 2016: 69-90.

Journal article, electronic

DOI (Digital Object Identifier) number should be cited if it was specified. If not, and if also the publisher or the research area requires it, the access date is cited.

FF Shao-Hsun Keng, Chun-Hung Lin, and Peter F. Orazem, "Expanding College Access in Taiwan, 1978–2014: Effects on Graduate Quality and Income Inequality", *Journal of Human Capital* 11, no. 1 (2017): 1–34. <https://doi.org/10.1086/690235>.

NF Keng, Lin, Orazem, "Expanding College Access in Taiwan, 1978–2014: Effects on Graduate Quality and Income Inequality", 1–34.

B Keng, Shao-Hsun, Chun-Hung Lin, and Peter F. Orazem, "Expanding College Access in Taiwan, 1978–2014: Effects on Graduate Quality and Income Inequality", *Journal of Human Capital* 11, no. 1 (2017): 1–34. <https://doi.org/10.1086/690235>.

Newspaper article, published

FF Rebecca Mead, "The Prophet of Dystopia", *New Yorker*, April 17, 2017, 2.

NF Mead, "The Prophet of Dystopia", 2.

B Mead, Rebecca, "The Prophet of Dystopia", *New Yorker*, April 17, 2017.

Newspaper article/report, electronic

Newspaper articles or reports do not usually take place in bibliographies. Otherwise, the above citation forms are used. If the author of an article or report is not specified, then the citation should begin with the title of article/report.

FF "Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera." *New York Times*, March 8, 2017. <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.

NF "Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera."

B "Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera." *New York Times*, March 8, 2017. <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.

Book Review

FF Michiko Kakutani, "Friendship Takes a Path That Diverges.", *Review of Swing Time*, by Zadie Smith, *New York Times*, 7 (2016), 67.

NF Kakutani, "Friendship Takes a Path That Diverges.", 67.

B Kakutani, Michiko. 2016. "Friendship Takes a Path That Diverges." *Review of Swing Time*, by Zadie Smith. *New York Times*, November 7, 2016.

Thesis

FF Cynthia Lillian Rutz, "King Lear and Its Folktale Analogues". (PhD diss. University of Chicago. 2013), 90.

NF Rutz, "King Lear and Its Folktale Analogues", 90.

B Rutz, Cynthia Lillian. 2013. "King Lear and Its Folktale Analogues." PhD diss., University of Chicago.

Encyclopedia entry

FF Ahmet Temir, "Mongol (or Turko-Mongol) Khanate", *Encyclopedia of Turks*, v. 8, (Ankara: Yeni Türkiye Publications, 2002), 416-432.

NF Temir, Mongol (or Turko-Mongol) Khanate"; 416-432.

B Temir, Ahmet. "Mongol (or Turko-Mongol) Khanate". *Encyclopedia of Turks*. 8: 416-432. Ankara: Yeni Türkiye Publications, 2002.

Unpublished announcement

FF Erdal İnönü and Harun Doğan, "Some Discoveries that are Named After Turkish Scientists" (The announcement that was presented in the II. National Symposium of History of Science and Philosophy Work Group, Assos, 18-20th June 2004).

NF İnönü and Doğan, "Some Discoveries."

B İnönü, Erdal and Harun Doğan. "Some Discoveries that are Named After Turkish Scientists". The announcement that was presented in the II. National Symposium of History of Science and Philosophy Work Group, Assos, 18-20th June 2004.

Manuscript

FF Feyzi, Muhadarat-ı Feyzi, İstanbul, İstanbul University The Library of Rare Collection, T6833, 48a.

NF Feyzi, Muhadarat-ı Feyzi, T6833, 51b.

B Feyzi, Muhadarat-ı Feyzi, İstanbul, İstanbul University The Library of Rare Collection, T6833, 1a-70b.

FF Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, İstanbul, Süleymaniye Library, Ayasofya 3682, 26a.

NF Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan*, Ayasofya 3682, 23b.

B Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, İstanbul, Süleymaniye Library, Ayasofya 3682, 1a-311a, Copy date 10 Rebiülevvel 1135 (19th December 1722).

Archive document

FF The Ottoman Archives of the Prime Ministry (OAPM), Cevdet Askeriye (C.AS.) 71/3352, 9 Şevval 1211 (April 07, 1797).

NF OAPM, C.AS. 71/3352.

B The Ottoman Archives of the Prime Ministry (OAPM). Cevdet Askeriye (C. AS) 71/3352, 9 Şevval 1211 (April 07, 1920).

FF Topkapı Palace Museum Archives (TPMA), E. 3202-2=597-2-7.

NF TPMA, E. 3202-2=597-2-7.

B Topkapı Palace Museum Archives (TPMA). E. 3202-2=597-2-7.

Website

FF Yale University. n.d. "About Yale: Yale Facts." Accessed May 1, 2017. <https://www.yale.edu/about-yale/yale-facts>.

NF "About Yale: Yale Facts."

B Yale University. n.d. "About Yale: Yale Facts." Accessed May 1, 2017. <https://www.yale.edu/about-yale/yale-facts>.

E-mail or text message

Usually they are only cited in footnotes. There is no requirement for giving any bibliographical reference.

Footnote: Robert Dankoff, E-mail message to the author, 16.10.2015.

SUBMISSION CHECKLIST

Ensure that the following items are present:

- Confirm that the category of the manuscript is specified.
- Confirm that "the paper is not under consideration for publication in another journal".
- Confirm that disclosure of any commercial or financial involvement is provided.
- Confirm that last control for fluent English was done.
- Confirm that journal policies detailed in Information for Authors have been reviewed.
- Confirm that the references cited in the text and listed in the references section are in with Chicago Style of Manual 16th Edition.
- Copyright Agreement Form
- Permission of previous published material if used in the present manuscript
- Title page
  - ✓ The category of the manuscript
  - ✓ The title of the manuscript
  - ✓ All authors' names and affiliations (institution, faculty/department, city, country), e-mail addresses
  - ✓ Corresponding author's email address, full postal address, telephone and fax number
  - ✓ ORCIDs of all authors.
- Main Manuscript Document
  - ✓ Important: Please avoid mentioning the the author (s) names in the manuscript
  - ✓ The title of the manuscript
  - ✓ Abstract (150-250 words)
  - ✓ Key words: 5 words
  - ✓ Body text sections
  - ✓ Grant support (if exists)
  - ✓ Conflict of interest (if exists)
  - ✓ Acknowledgement (if exists)
  - ✓ References
  - ✓ All tables, illustrations (figures) (including title, explanation, captions)

COPYRIGHT AGREEMENT FORM / TELİF HAKKI ANLAŞMASI FORMU

Istanbul University
İstanbul Üniversitesi

Journal name: Journal of Turkology
Dergi Adı: Türkiyat Mecmuası

Copyright Agreement Form
Telif Hakkı Anlaşması Formu

Responsible/Corresponding Author <i>Sorumlu Yazar</i>	
Title of Manuscript <i>Makalenin Başlığı</i>	
Acceptance date <i>Kabul Tarihi</i>	
List of authors <i>Yazarların Listesi</i>	

Sıra No	Name - Surname <i>Adı-Soyadı</i>	E-mail <i>E-Posta</i>	Signature <i>İmza</i>	Date <i>Tarih</i>
1				
2				
3				
4				
5				

Manuscript Type (Research Article, Review, Short communication, etc.) <i>Makalenin türü (Araştırma makalesi, Derleme, Kısa bildiri, v.b.)</i>

Responsible/Corresponding Author:

Sorumlu Yazar:

University/company/institution	<i>Çalıştığı kurum</i>	
Address	<i>Posta adresi</i>	
E-mail	<i>E-posta</i>	
Phone; mobile phone	<i>Telefon no; GSM no</i>	

The author(s) agrees that:
The manuscript submitted is his/her/their own original work, and has not been plagiarized from any prior work, all authors participated in the work in a substantive way, and are prepared to take public responsibility for the work, all authors have seen and approved the manuscript as submitted, the manuscript has not been published and is not being submitted or considered for publication elsewhere, the text, illustrations, and any other materials included in the manuscript do not infringe upon any existing copyright or other rights of anyone. İSTANBUL UNIVERSITY will publish the content under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license that gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform and build upon the material by providing appropriate credit to the original work.
The Contributor(s) or, if applicable the Contributor's Employer, retain(s) all proprietary rights in addition to copyright, patent rights; to use, free of charge, all parts of this article for the author's future works in books, lectures, classroom teaching or oral presentations, the right to reproduce the article for their own purposes provided the copies are not offered for sale.
All materials related to manuscripts, accepted or rejected, including photographs, original figures etc., will be kept by İSTANBUL UNIVERSITY for one year following the editor's decision. These materials will then be destroyed.
I/We indemnify İSTANBUL UNIVERSITY and the Editors of the Journals, and hold them harmless from any loss, expense or damage occasioned by a claim or suit by a third party for copyright infringement, or any suit arising out of any breach of the foregoing warranties as a result of publication of my/our article. I/We also warrant that the article contains no libelous or unlawful statements, and does not contain material or instructions that might cause harm or injury.
This Copyright Agreement Form must be signed/ratified by all authors. Separate copies of the form (completed in full) may be submitted by authors located at different institutions; however, all signatures must be original and authenticated.

Yazar(lar) aşağıdaki hususları kabul eder
Sunulan makalenin yazar(lar)ın orijinal çalışması olduğunu ve intihal yapmadıklarını,
Tüm yazarların bu çalışmaya aslı olarak katılmış olduklarını ve bu çalışma için her türlü sorumluluğu aldıklarını,
Tüm yazarların sunulan makalenin son halini gördüklerini ve onayladıklarını,
Makalenin başka bir yerde basılmadığını veya basılmak için sunulmadığını,
Makalede bulunan metnin, şekillerin ve dokümanların diğer şahıslara ait olan Telif Haklarını ihlal etmediğini kabul ve taahhüt ederler.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ'nin bu fikri eseri, Creative Commons Atıf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile yayınlamasına izin verirler.
Creative Commons Atıf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıf bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.
Yazar(lar)ın veya varsa yazar(lar)ın işverenin telif dâhil patent hakları, yazar(lar)ın gelecekte kitaplarında veya diğer çalışmalarında makalenin tümünü ücret ödemesiz kullanma hakkı makaleyi satmamak koşuluyla kendi amaçları için çoğaltma hakkı gibi fikri mülkiyet hakları saklıdır.
Yayımlanan veya yayıma kabul edilmeyen makalelerle ilgili dokümanlar (fotoğraf, orijinal şekil vb.) karar tarihinden başlamak üzere bir yıl süreyle İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ'ne saklanır ve bu sürenin sonunda imha edilir.
Ben/Biz, telif hakkı ihlali nedeniyle üçüncü şahıslara vuku bulacak hak talebi veya açılacak davalarda İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ'ni ve Dergi Editörlerinin hiçbir sorumluluğunun olmadığını, tüm sorumluluğun yazarlara ait olduğunu taahhüt ederim/ederiz.
Ayrıca Ben/Biz makalede hiçbir suç unsuru veya kanuna aykırı ifade bulunmadığını, araştırma yapılırken kanuna aykırı herhangi bir malzeme ve yöntem kullanılmadığını taahhüt ederim/ederiz.
Bu Telif Hakkı Anlaşması Formu tüm yazarlar tarafından imzalanmalıdır/onaylanmalıdır. Form farklı kurumlarda bulunan yazarlar tarafından ayrı kopyalar halinde doldurularak sunulabilir. Ancak, tüm imzaların orijinal veya kanıtlanabilir şekilde onaylı olması gerekir.

Responsible/Corresponding Author; <i>Sorumlu Yazar:</i>	Signature / İmza	Date / Tarih
		...../...../.....